ՆԻՒԹԵՐ
Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ
ՀԱՄԱՐ

Բ. ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Պէյրութ 1984

ՆԻՒԹԵՐ Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան Կեդրոնական Դիւանի արխիւային հարուստ նիւթերու հրատարակութիւնը սկսած է 1934 Յունիսին, «*Հայրենիք*» ամսագրին մէջ: Գործիչներու եւ մարմիններու նամակներ, շրջաբերականներ, ժողովներու որոշումներ, մարտական առանձին գործերու (Կուկունեան, Խանասոր, եւն.) կամ գաղտնի բանակցութիւններու (Յարութիւն եւ Տրդատ Փաշա Տատեաններու նամակները) հետ կապուած փաստաթուղթեր, ողբացեալ ընկեր Սիմոն Վրացեանի դասաւորումով, հետզհետէ հրատարակուեցան «*Հայրենիք*»ի թիւերուն մէջ, նախ իբրեւ յաւելուած, եւ ապա՝ մաս կազմելով ամսագրի էջերուն: Ապա նաեւ անոնք հրատարակուեցան առանձին գրքի ձեւին տակ, կազմելով «ԴԻՒԱՆ Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ» երկու հատորները (1934 եւ 1938, հրատարակութիւն Հ. Յ. Դաշնակցութեան Ամերիկայի Կեդր. Կոմիտէի):

Հ. Յ. Դ. Ընդհ. ժողովներու որոշումներ եւ դիւանական-արխիւային այլ նիւթեր պարբերաբար հրատարակուած են նաեւ Հ. Յ. Դ. օրկան՝ «*Դրօշակ*»ի համարներուն մէջ: Նոյն բնոյթի այլ նիւթեր կը գտնենք նաեւ 1933էն 1938 Ս. Վրացեանի կողմէ Փարիզ հրատարակուած «*Վէմ*» հանդէսի էջերուն մէջ («Հին թուղթեր», Ռոստոմի նամակները, եւն.):

Համաշխարհային Բ. պատերազմը կասեցուց արխիւներու հրատարակութեան այդ թափը, դժբախտաբար երկար ժամանակի համար: Պէտք էր սպասել մինչեւ 1965 Ապրիլ — Մեծ Եղեռնի յիսնամեակը — որպէսզի «*Հայրենիք*» ամսագիրը վերստին ձեռնարկէր Հ. Յ. Դ. Կեդրոնական Դիւանի նիւթերու աստիճանական հրատարակութեան, այս անգամ կեդրոնանալով Հ. Յ. Դ. Պոլսոյ Պատասխանատու Մարմնի եւ Վիշապի (Պոլիս) Կ. Կոմիտէի այն գրութիւններուն ու նամակներուն վրայ՝ որոնք կը վերաբերին 1915ի ձերբակալութեանց, տեղահանութեանց եւ ջարդերուն: Արխիւային նիւթերու մասնակի այդ հրատարակութիւնը վերջ գտաւ 1966 Փետրուարին:

Արխիւային բաւական ճոխ նիւթ կը պարունակէ նաեւ Ս. Վրացեանի կողմէ 1962ին հրատարակուած «ՀԻՆ ԹՂԹԵՐ ՆՈՐ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ» հատորը:

Հ. Յ. Դ. ԺԹ. Ընդհ. Ժողովի եւ Հ. Յ. Դ. Բիւրոյի որոշումով, «*Հայրենիք*» ամսագիրը — ներկայիս եռամսեայ հանդէս — շուտով կը սկսի իր տարեկան չորս թիւերը ամբողջութեամբ յատկացնել Դաշնակցութեան Կեդրոնական Դիւանի արխիւային այլ նիւթերու հրատարակութեան:

Տրուած ըլլալով սակայն կարեւորութիւնը մեր կուսակցութեան արխիւներու հրատարակութեան՝ հայ ժողովուրդի վերջին ութսունամեակի — եւ ի մասնաւորի 1890–1921 տարիներու — ազատագրական պայքարի պատմութեան ամբողջական ծանօթացման եւ շարք մը մասնակի հարցերու պարզաբանման տեսակէտէն, մենք եւս կը ձեռնարկենք արխիւային նիւթերու հրատարակութեան՝ լոյս ընծայելով ամիսը մէկ պրակ, իբրեւ յաւելուած «*Ազդակ Շաբաթօրեակ*»ի, էջերու առանձին եւ յաջորդական համարակալումով: ՆԻՒԹԵՐ Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ այս շարքը, աւելնալով ԴԻՒԱՆի երկու հատորներուն, «*Հայրենիք*»ներու եւ այլ պարբերաթերթերու մէջ լոյս տեսած ու տակաւին հրատարակելի դիւանական այլ նիւթերուն, յաւելեալ լոյս պիտի սփռէ մեր կուսակցութեան առաջին երեսնամեակի (ապա նաեւ յաջորդող տասնամեակներու) յեղափոխական-քաղաքական-հասարակական գործունէութեան վրայ, խթան հանդիսանալով ու հնարաւորութիւն ընծայելով ներկայ եւ ապագայ պատմագիրներուն՝ ամբողջական եւ առարկայական գնահատանքը ընելու անոր պատմական մեծ առաքելութեան եւ հերոսական գործունէութեան:

Հ. Յ. Դ. ԲԻՒՐՕ

Ա.– ԱՐԽԻՒԱՅԻՆ ՆԻՒԹԵՐ Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԼԵՌՆԱՎԱՅՐԻ (ԿԻԼԻԿԻԱ), ԿՂԶԻԻ (ԿԻՊՐՈՍ), ԵԳԻՊՏՈՍԻ ԵՒ ՈՍԿԵՇԱՆՔԻ (ԻԶՄԻՐ) ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԵԱՆՑ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ

1896 – 1905

Մասնաւորաբար 1895էն ետք, երբ Հնչակեաններու կազմակերպած Զէյթունի հաղթող, թէեւ անժամանակ, բայց հերոսական ապստամբութիւնը յանգած էր արդէն իր անխուսափելի վախճանին, Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը սկսաւ իր հետաքրքրութեան եւ զբաղումին առարկայ դարձնել Կիլիկիան՝ շրջանը կազմակերպելու եւ յեղափոխական աւելի պատրաստուած եւ ամբողջութիւն կազմող գործունէութեան կեդրոնի մը վերածելու համար:

Արդէն իսկ 1895–96ին՝ դաշնակցական զանազան գործիչներ — Արմէն Գարօ, Մար–Շիմոն, Մարթին Մուրատեան, Գրիգոր Ներսէսեան եւ ուրիշներ —, իրենց գործունէութեան կեդրոնը դարձուցած Կիպրոսը եւ Աղեքսանդրիան, եւ տեւական կապի մէջ «Դրօշակ»ի խմբագրութեան և Պոլսոյ Հ. Յ. Դ. Կ. Կոմիտէին հետ, կ'ուսումնասիրէին Կիլիկիա գործիչներ եւ զինեալ ուժեր անցնելու եւ շրջանը յեղափոխականօրէն կազմակերպելու կարելիութիւնները: Հ. Յ. Դ. Գ. Ընդհ. ժողովին (Սոփիա, 1904) Կիլիկիոյ մասին ներկայացուած տեղեկագիր մը կ'ըսէ.— «Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը 1895ին առաջին անգամ իր ուշադրութեան առարկայ կը դարձնէ Լեռնավայրը, երբ Արծուաբերդը (Զէյթուն) ապստամբութեան դրօշը պարզած էր: Ապստամբութեան ընթացքին կը հանդիպինք ընկերներու, որոնք, Կիպրոսի ափերը խմբուած, նիւթական եւ բարոյական աջակցութիւն կ'առաջարկէին հնչակեաններուն, որոնք այն ատեն հոն հաստատուած միակ կազմակերպութիւնն էին, բայց կը մերժուէին անոնցմէ:» Իսկ 1896ի վերջաւորութեան գումարուած Հ. Յ. Դ. կովկասեան մարմիններու ռայոնական ժողովի որոշումներուն մէջ կը կարդանք.— «Ժողովը, աչքի առաջ ունենալով Լեռնավայրի անառիկ դիրքը, տեղական ժողովուրդի յեղափոխական ուժը եւ ընդհանրապէս միւս յարմարութիւնները ու առաւելութիւնները, որոշեց լուրջ ուշադրութիւն դարձնել այդ կէտի վրայ եւ այնտեղ ուղարկել կազմակերպող–ղեկավարող մի ուժ»:*

1898ին, Բ. Ընդհ. ժողովին, Կիլիկիոյ կարեւորութիւնը Դաշնակցութեան ղեկավարութեան աչքին աւելի եւս շեշտուած կը տեսնենք, քանի Լեռնավայրը կը դառնայ իբրեւ *կեդրոնացման վայր* նկատի առնուած չորս կեդրոններէն մէկը (համազօր՝ Դուրան–Բարձրաւանդակին — Տարօն–Սասուն —, Շամին — Վասպուրական — եւ Վիշապին — Պոլիս), եւ կ'օժտուի յատուկ Պատասխանատու մարմնով մը:** Մար–Շիմոնը (Միքայէլ Տէր Մարտիրոսեան, որ 1898ին Կիլիկիա կը մտնէ բայց շուտով կը ձերբակալուի վերակազմեալ Հնչակեաններու մատնութեան հետեւանքով), Հրաչը (Թիրեաքեան), Ռահվերը, Մարթինը, Պուլկարացի Գեւօն, Ասլանը — Ռուբէն Զարդարեան, Աշոտ Լեւոնը, Առանձարը, Ազատէրը, 1904էն ետք շրջան մը նոյնինքն Սիմոն Զաւարեանը (որ Վարդանի հետ շուրջ տարուան մը քննական շրջապտոյտ կատարեց Կիլիկիոյ մէջ եւ Միջերկրականի ափերուն, — Սուէտիա, Քէսապ, Պէյրութ, եւն.)՝ զանազան տարիներ անդամ են եղած Լեռնավայրի Պատասխանատու Կ. Կոմիտէին: Իրենցմէ առաջ, 1897ին, Կիլիկիա հաստատուած էր արդէն դաշնակցական այլ գործիչ մը՝ Պոնտացին: Աւելի ուշ՝ հոն գործեցին Սարհատ, Արամ, երիտասարդ բըժիշկ Կիլիկեանը, եւ ուրիշներ: Տարիներու ընթացքին, հակառակ ամէն կարգի դժուարութեանց, մատնութիւններու, ձերբակալութիւններու եւ ժողովուրդի մտայնութեան՝ որ, Զէյթունի եւ կարգ մը այլ վայրերու բացառութեամբ, չէր յիշեցներ Սասնոյ եւ Վասպուրականի լեռնային շրջաններու հայ գիւղացիութեան բնածին մարտունակութիւնը, կարելի եղաւ ստեղծել կազմակերպական շրջաններ, յառաջացնել մարտական խումբեր, հաստատել հաղորդակցութեան գաղտնի գծեր:

Հետագային, 1907ին, Հ. Յ. Դ. Դ. Ընդհ. ժողովը (Վիեննա) միաձայնութեամբ կը քուէարկէ Կիլիկիոյ յեղափոխական գործունէութիւնը ծաւալելու եւ զօրացնելու որոշում մը, այդ նպատակին յատկացնելով կարեւոր պիւտճէ մը՝ 20.000 ֆրանք: Տարի մը չանցած, սակայն, վրայ կը հասնէր Օսմանեան Սահմանադրութիւնը:

Համեմատաբար քիչ գրուած է ու խօսուած՝ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Ոսկեհանքի գործունէութեան մասին (Իզմիրի շրջան): Պոլսոյ, անդրկովկասեան կեդրոններու եւ Ատրպատականի կուսակցական–յեղափոխական աշխոյժ գործունէութեան փայլը, Սասնոյ եւ Վասպուրականի փէտայական սխրագործութիւնները, շուքի մէջ ձգած են կարծես այլ կեդրոններու մէջ տարուած դաւադրական–կազմակերպական լուռ ու հետեւողական աշխատանքները: Եւ սակայն՝ նուիրումի, անձնազոհութեան, քաջութեան, աքորի եւ նահատակութեան ինչպիսի՛ շքեղ օրինակներ կը գտնենք նաեւ Եգիպտոսէն ու Կիլիկիայէն մինչեւ Իզմիր, եւ անկէ անդին՝ մինչեւ Պուլկարիա, Ռումանիա եւ այլուր:

Ոսկեհանքի շրջանին մէջ դաշնակցական գործիչներ կը գտնենք 1896–97էն սկսեալ: Պարբերաբար այնտեղ կ'այցելեն կամ մնայուն կերպով կը գործեն Բաբան (Գարեգին Խաժակ), Հրաչը (Թիրեաքեան), Վարդ-Պատրիկը, Աշոտ–Երկաթը եւ ուրիշներ: 1898ին, Հ. Յ. Դ. Բ. Ընդհ. ժողովը կը զբաղէր Ոսկեհանքի եւ ծովեզերեայ այլ կեդրոններու մէջ ցուցական գործունէութեան հնարաւորութիւններով: Իզմիրեան իրենց գործունէութեան ընթացքին է, որ, հայ մատնիչներու ահաբեկման առիթներով, յաջորդաբար ձերբակալուեցան եւ ցկեանս բանտարկութեան դատապարտուեցան Վարդն ու Հրաչը (1902): Աւելի ուշ, 1904–1905ին, Քրիստափորը ի՛նքը, բազմիցս այցելելով Իզմիր, վարեց եւրոպական հաստատութիւնները, կայարաններն ու կամուրջները օդը հանելու դաւադրական ձեռնարկը, որ պիտի արձագանգէր Եըլտըզի մահափորձին, եթէ դժբախտ պատահարով մը դաւադրական այդ գործունէութիւնը երեւան չելլէր:***

⁂

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Եգիպտոսի, Կիպրոսի, Կիլիկիոյ եւ Իզմիրի շրջանի սկզբնական գործունէութեան մասին (1895–1898) կարեւոր տեղեկութիւններ կրնանք քաղել ԴԻՒԱՆ Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ երկու հատորներուն մէջ հրատարակուած՝ Արմէն Գարոյի, Մար–Շիմոնի, Բարզէն–Սիւնիի եւ Վահապի (Ա. Վռամեան) նամակներէն, ընդհանրապէս ուղղուած ժընեւ՝ «Դրօշակ»ի խմբագրութեան (1896էն սկսեալ՝ Արեւմտեան Բիւրօ), ինչպէս նաեւ խմբագրութեան եւ Մելիքի (Յ. Իւսուփեան) պատասխան–նամակներէն: Ներկայ խըմբագրով մեր հրատարակելիք նամակներու շարքը կու գայ ամբողջացնել մեր ծանօթացումը այդ շրջաններու և տուեալ ժամանակաշրջանի (1896–1905) «փոքր պատմութեան», ծանօթացում՝ որ անհրաժեշտ մէկ հանգրուանն է Հ. Յ. Դաշնակցութեան ընդհանուր պատմութեան կերտումին:

Այդ նամակները, գրուած զանազան գործիչներու կամ մարմիններու կողմէ, ուղղուած են առաւելաբար Կիպրոսի եւ Եգիպտոսի (Աղեքսանդրիա) դաշնակցական մարմիններուն, եւ ի մասնաւորի Մարթին (կամ Մարտին) Մուրատեանին, որ նախապէս եղած է այդ մարմիններու պատասխանատու անդամներէն մէկը, 1899ին անցած Ամերիկա, եւ վերադարձած 1902ին՝ Դաշնակցութեան Կամքը Ներկայացնող Մարմնի Ֆիլիպէի ժողովին (1901) կողմէ նշանակուած ըլլալով Լեռնավայրի Պատասխանատու Կեդր. Կոմիտէի անդամ:

Նամակները կու տանք թուականի կարգով և իրենց ամբողջական հարազատութեամբ, եթէ նոյնիսկ անոնցմէ ոմանց մէջ գտնուին կազմակերպական–յեղափոխական գործին հետ անմիջական աղերս չունեցող անկարեւոր բաժիններ, կամ զուտ անհատական բնոյթի կարծիքներ եւ գնահատանքներ: Լեզուն կը պահենք անփոփոխ. կը կատարենք միայն, ի պահանջել հարկին, ուղղագրական անհրաժեշտ սրբագրութիւններ:

Հ. Տ.

---

* *Տեսնել Մ. Վարանդեան, — «Հ. Յ. Դաշնակցութեան Պատմութիւն» — Բ. Հատոր, էջ 44–56 (Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը եւ Կիլիկիա):*

** *Տեսնել «Դիւան Հ. Յ. Դաշնակցութեան», Բ. Հատոր, էջ 206–250 (Հ. Յ. Դ. Երկրորդ Ընդհ. ժողովը):*

*** *Մ. Վարանդեան, — «Հ. Յ. Դ. Պատմութիւն», Ա. Հատոր, էջ 450–451:*

Կ 96 — 1

Ս. ԱՅՎԱԶԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ՄԱՐԹԻՆԻՆ ԵՒ ՄԻՍԱՔԻՆ

Նամակագիրը, Ս. Այվազեան, ըստ երեւոյթին «Սուրբ Գործ»ին փարած անկուսակցական յեղափոխական մըն է, որ կ'ատէ պառատախօսներն ու մակաբոյծները: Ծանր որակումներով կ'արտայայտուի հնչակեան վարիչներու հասցէին, թէեւ չի վարանիր նաեւ քննադատել դաշնակցական կարգ մը գործիչներ կամ գործելու եղանակներ, հակառակ անոր՝ որ կը գործակցի — ըստ երեւոյթին ամենայն անկեղծութեամբ եւ *ռոմանթիք* նուիրումով — Դաշնակցութեան հետ: Կը կարծենք, որ նամակի թուականը պէտք է ըլլայ Յունուար 1896 (եւ ոչ 1895՝ թէեւ յստակօրէն, բայց անպայման թիւրիմացութեամբ գրուած), քանի այնտեղ ակնարկութիւն կայ «*Դրօշակ*»ի մէջ հրատարակուած «Դժոխք»ի (Հրայր) նամակներուն (Հրայրի Ա. նամակէն մէջբերումներ կան «*Դրօշակ*»ի 1895ի թիւ 4ին մէջ. երկրորդ նամակը կը կազմէ թիւ 9ի — 1895 Յուլիս — յաւելուածը):

Սիրելի ընկերներ Մարթին եւ Միսակ,

Կիպրոս

Ուղարկում եմ այս նամակը Ալեքսանդրիա, Edouard Poste Restante-*ի հասցէով եւ կասկածում եմ, թէ ձեր ձեռքը պիտի անցնի՞ թէ ոչ:*

Յունուար 10 *թուականով ձեր նամակը ինձ շատ և շատ ուրախացուց: Գովում եմ ձեր ձեռնարկը եւ սրտանց մաղթում եմ յաջողութիւն: Մինչ ցայժմ ձեզ նամակ չգրելուս պատճառը ոչ այլ ինչ էր, եթէ (ոչ) Դ.*(1) *խմբագրութեան դանդաղ վարմունքը: Դաշնակցականների պատգամաւորը, որ հոս եկել էր, նրա հետ պայմանաւորուեցանք, թէ նա կ'երթայ Կիպրոս, թէ իրենց կուսակցութեան պրոպականդայի եւ թէ մեր սիրելի ընկեր Մուրատի հետքերը որոնելու: Բայց քանիցս անգամներ իրարու հետ թղթակցեցանք այս խնդրոյ մասին. մինչ ցայժմ ոչ մի լուր չեն տուած որոշ:* 100 *ֆրանկ նրանց ուղարկել եմ այդ խնդրոյ մասին եւ խոստացել եմ ապագային կրկին ուղարկել:*

Ամիս ու կէս առաջ, նրանց մի այլ ընկերը հոս եկաւ եւ նրա հետ բաւական տեսնուելով, նա խոստացաւ ինձ, թէ Դրօշակի խմբագրութեան որոշումները ինձ պիտի դրկէր: Ուրիշ քանի մը խնդիրների մասին եւս պիտի աշխատէր խմբագրութեան ուշադրութիւնը դարձնել դէպի Կիլիկիա:

Այդ պարոնը գնաց Ժընեւ եւ իսկոյն գրել էր ինձ, թէ այս օրերս որոշուի պիտի մենէ մէկին Կիպրոս երթալը, եւ խնդրել էր Ամերիկայի ընկերներիս հասցէները իրենց տամ: Ցուցէ հոն ալ երթալու միտք ունին եղեր: Նաեւ Մարտինի մասին ինէ տեղեկութիւն էին պահանջում: Ես ալ պէտք եղած հասցէները գրեցի իրենց: Նաեւ խնդրում էր թէ ես գրեմ Ամերիկա, մեր ընկերներին, որ միանան դաշնակցականների հետ: Ես էլ գրեցի մեր Սէլեանին մի նամակ եւ գրեցի, թէ Սէլեանը թող գայ Կիպրոս եւ հոն պատուանդան դառնայ դաշնակցականների կողմէն Կիլիկիոյ հետ հաղորդակցելու: Թերեւս մի փոխադրութեան ապահով կեդրոն հոն կազմէ Սէլեանը, թէ Ամերիկայի երիտասարդութեան համար եւ թէ դաշնակցականների համար: Լաւագոյն մարդը ներկայացրեցի Դրօշակի խմբագրութեան՝ մեր Սէլեանը: Երկար մի նամակ եւս գրեցի Սէլեանին այդ մասին, եւ ուղարկեցի Դ. խմբագրութեան: Եթէ կը հաւանին իմ նամակի պարունակութիւնը, թող ուղարկեն Սէլեանին եւ խնդրեն որ ընդունի այս իմ առաջարկութիւնը:

Միսակի հասցէն տուի եւ իրենց էլ մի քիչ խիստ նամակ գրեցի, որովհետեւ նրանք էլ յանցաւոր են ներկայ մեր ժողովուրդի տուած զոհողութեան: Նրանք էլ յանցաւոր են, որովհետեւ իրենց ուժի վրայ ապաւինելով, խիստ թոյլ կերպիւ վարուեցան այդ խաչագողների պետի հետ: Իբրեւ իրենց նախկին ընկերի, խնայեցին զինքը եւ այժմ ուզում են արդարանալ ասելով, թէ մենք չէինք կարծում Նազարբէկեանը այդքան անազնիւ. ի՞նչ անենք, մեզի փաստեր պակասում է զինքը հրապարակաւ պախարակելու:

•Ես իրենց գրեցի, թէ միամտութիւնը ներելի է մինչեւ մի որոշ աստիճան, բայց չափազանցը՝ յիմարութիւն է: Դուք պարծենում էք, թէ Կ. Պոլսում ունէք ուժեղ կոմիտէ, որը շարք մը գործերով գովեստի արժանի է: Բայց ձեր ուժեղ կոմիտէի քթին տակը երկու հնչակեան եկաւ եւ ձեր անելիք գործը խայտառակ կերպով անելով(2)*, հազարաւոր ժողովուրդներ ջարդել տուաւ, լոկ ձեզ հետ մրցելու համար: Եւ դուք կրկին չէիք յուսար եւ ձեր ուժեղ կոմիտէն չկարողացաւ արգիլել այդ անպիտաններին այդպիսի մի յիմար գործ: Իմ նամակի աւելի խիստ մասը նրանց, ներկայ Զէյթունը Հնչակեանների ձեռքում մի երկրորդ Սասուն ըլլալն է: Ես խնդրում էի, թէ Զէյթունին ուշադրութիւն դարձնեն, եթէ ոչ հայ ժողովուրդը այլեւս չպիտի ներէ իրեն գործիչներին:*

Գրել եմ, — դուք չէք կարող արդարանալ «Դժոխք»ի նամակը ձեր թերթում դրելով, թէ Հնչակեանները միմիայն չորս հրացան են ուղարկել Սասուն, չորս հրացանով են օգնել: Ժողովուրդը յիմար չէ, ձեզ պիտի հարցնէ, թէ դուք ի՞նչ էիք շինում պարոններ՝ Ժընեւում:

Մի խօսքով, իմ նամակը, կարծում եմ, թէ հաճելի չեկաւ այդ համալսարանական պարոններին, որովհետեւ մենք այլեւս չենք կարող կուրօրէն գործիք դառնալ անոնց ձեռքը: Լոկ դրամ ժողովելու համար, այլեւս չենք կարող ներկայացնել մեր ընկերներ, այլ գործելու ընկերներ ունինք. եթէ կ'ուզեն սբ. գործի համար կը միանանք, միասին կ'աշխատինք, բայց մեր ինքնուրոյնութիւնը կը պահպանենք: Մինչ ցայժմ այդ նամակներին պատասխան չկայ, գուցէ էլ երբեք չուղարկեն: Բայց իմ հոգը չէ: Նա ինձ խնդրում է օգնել. ես էլ նրանց խնդրում եմ միեւնոյն բանը: Կարծեմ, թէ իմ խնդիրքը աւելի անկեղծ է, քան թէ նրանցը: Մենք անձնական շահ մը չունենք:

Ես խնդրում եմ ձեզ, կուսակցութեան հոգիէն հեռու պահեցէք դուք ձեզ: Ամենուն հետ էլ գործեցէք. գործեցէք իբրեւ յեղափոխականներ եւ աւելորդ անուններ պէտք չէ որ կրէք: Բաւական է՝ ժողովուրդին հասկացնէք, թէ դուք յեղափոխականներ էք եւ գնացել էք ժողովուրդի օգտին ծառայելու, մինչեւ իսկ ժողովուրդի համար զոհուելու, ոչ թէ հնչակի պետը հոն պրոպականդա անելու, կամ դաշնակցական կուսակցութիւնը զովաբանելու:

Իմ խնդիրքս այս է. ժողովուրդն է իրեն տէրը. նա է, որ պիտի վայելէ աշխարհ. նրան ուժ տուէք. թող կոտրտուին անոնք, որոնք անձնական շահերով են իջել ասպարէզ:

Ս. ԱՅՎԱԶԵԱՆ

Յունուար 5/18, *Սոֆիա*, 1895

Խնդրում եմ նամակս ստանալուդ պատասխանեցէք ինձ: Մուրատի երեւակայած ամբողջ պլանները դուք պէտք է իրականացնէք:

Սպասում եմ ձեր Կիպրոսի հասցէին, որով թէ՛ դրամ ուղարկեմ, թէ՛ աւելի մանրամասն տեղեկութիւններ ձեզ տամ: Դուք եւս գրեցէք ինձ:

ՆՈՅՆ

Կ 96 — 2

Ս. ԱՅՎԱԶԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻՈՅ ԸՆԿԵՐՆԵՐՈՒՆ

29 *Յունուար* / 9 *Փետր.* 96, *Սոֆիա*

Սիրելիդ իմ ընկերներ,

Ալեքսանդրիա

Ձեր 29/17 *Յունուարի նամակն ընդունել եմ: Միեւնոյն օրերը նաեւ Դաշ. խմբագրութիւնից ինձ գրել են մանրամասն, թէ ինչպէս ձեր նամակներն ընդունել են եւ ինչպէս ձեզ հեռագրել են եւ ինչպէս իրենց ընկերներից մին ճամբայ է ելեր ձեր մօտը գալու, դրամ ալ հետը բերելով: Կը յուսամ, թէ մինչեւ հիմա եկած ըլլալու է եւ մեր կասկածանքներն ալ անհիմն: Ինձ գրում են, ի միջի այլոց, թէ Մ. Մ. եւ Մ. Նորսիկեանը Կիպրոս են ուղեւորուել եւ ինձ Կիպրոսի հասցէն են տալիս, որ պէտք եղած օգնութիւնները Կիպրոսի հասցէին ուղարկեմ: Ես, թէ ձեր նամակից, թէ նրանց նամակից այնպէս եմ հասկանում, թէ նրանց եւ ձեր մէջը, ժամանակի վատնումի ու երկարելու պատճառաւ, թիւրիմացութիւն է եղել: Ես ասկից գրել էի արդէն ձեր մասին Մուրատին եւ քո նամակը եւս իրենց էի ուղարկել, թէ ինչքան կարելի է փութով ձեզի հետ միանան: Քանի որ ձեզի հետ չեն միանար սբ. գործը շատ կը վնասուի և ուժերուն բաժանուելուն իրենք պատճառ կը դառնան: Արդէն ես նրանց հասկացրել եմ իրենց սխալ քայլը: Նրանք մեծ սխալմունք գործել են ժամանակին հնչակեաններէ բաժնուելով:*

Նրանց հետ, — այսինքն խմբագրութեան, — բաւականին վիճել ենք մենք: Ես այն համոզումն ունիմ այժմ, թէ նրանք իրենց թերութիւնները խոստովանելով աւելի ազնիւ կերպիւ խոստանում են ապագային գործել առանց աղմուկի եւ առանց մեծ մեծ պոռոտախօսութիւնների: Այժմ մեր Կիլիկիոյ ժողովուրդի մասին պիտի աշխատին իրենց պարտականութիւնը կատարել անթերի. միմիայն խնդրում են մեր աջակցութիւնը:

Ես արդէն ձեզ գրել եմ Սէլեանի մասին նրանց դրած նամակս: Նրանք գրում են, թէ ուղարկել են Սէլեանի հասցէին. նաեւ խմբագրութիւնը մի նամակ աւելացրել է եւ հրաւիրել են զինքը աջակցել սբ. գործին:

Ուստի սիրելի ընկերներ, ես խնդրում եմ, ինչ կ'անէք արէք, ամէն զոհողութիւն արէք, ուժերը մի բաժանէք: Աշխատեցէք համերաշխութեամբ գործել. ամօթ է մեզ, մեղք է: Ժողովուրդի թափած արիւնը մեր խիղճերուն վրայ ծանրանալով, անիծում է ամէն անոնց, որոնք իրենց եսութեանը սանձ չդնելով, չեն միանում դէպի մի ամբողջ ժողովուրդի տառապանքին մի քիչ ափսոսանք տալու: Այժմ մենք չունինք ոչինչ սեփական: Մեր գաղափարն եւս մի ցնորք է, առանց մեր ժողովուրդին: Մենք նրանցով կարող ենք մեր նպատակին հասնիլ: Ուստի, նախ աշխատինք ժողովուրդը փրկել այն ամէն վտանգներէ, ինչ որ սպառնում է նրա թշուառութեանը:

Դաշնակցական կամ Հնչակեան անունները մեզ զզուեցնելով զզուեցնում են: Այդ ինքնակոչ անուններն երանի թէ չըլլային: Բայց քանի որ այժմ իրենք զիրենք ծնունդ են առել, պէտք է մենք եւս այդ անունների միոյն հետ գործելով, նրանց հետ մնալով, նրանց ուղղենք: Եթէ նրանք իրենց կոչման դաւաճանում են, մենք պատժենք զիրենք: Ամբողջ այդ Հնչակեան եւ դաշնակցական պարոնները քանի՞ հոգի են: Չէ՞ մի որ մեզմով են նրանք այդ անունները իւրացրել: Մենք եթէ բարի ենք, կարող ենք զիրենք էլ բարի անել: Հենց սկիզբէն եթէ հնչակի պետի մօտը մնային ազնիւ եւ բարի մարդիկ, հենց Նազարբէկ-

---

(1) «Դրօշակի»:

(2) Կ'ակնարկէ հաւանաբար 1895 Սեպտեմբերի Հնչակեաններու կազմակերպած Պոլսոյ ցոյցին:

եանցի վարմունքը եւս չէր ըլլար այսպէս, ինչպէս է այժմ։ Բարի եւ ազնիւ գործիչները հեռանալով այդ պարոնից, նրան ասպարէզը թողուցին ազատ։ Կերպով մը նրա վատթարանալուն պատճառ դարձան միեւնոյն բարի մարդիկ։ Միեւնոյն, մենք քաջալերեցինք Նազարբէկեանցը ժողովուրդի գլխուն խաչագողական դեր կատարելու։

Ուստի այս մարդիկ ինծի ազնիւ են երեւում։ Աշխատենք սրանց հետ գործել, քանի որ սեփական ոչինչ չունինք, զոհելու եւս ոչինչ չունինք։ Մեզ համար միեւնոյնն է. նրանք երբեք չեն պահանջում, որ գործիչները իբրեւ դաշնակցական գործեն. իբրեւ յեղափոխական գործելու է, ասում են։

Ուստի մնում է խորհուրդ տալ Մ. Նորսիկեանին՝ Կ. Պոլիս չգնալ, քանի որ Կիպրոս, Կ. Պոլսէն եւս մի պարոն պիտի գայ եղեր, իբրեւ Պոլսոյ ներկայացուցիչ։ Ուստի, ձեր եւս փափաքն ալ այդ է, — Կիպրոս մի կեդրոն կազմել։ Ամերիկացի ներկայացուցիչները եւ Կ. Պոլսոյ ներկայացուցիչը, դաշնակցականների ներկայացուցիչը, ամէնքը մի խորհուրդ անելով, ձեզմէ որ մէկը բուն երկրին մէջը կը մնայ, որ մէկը Կիպրոս կը մնայ, դրամի եւ փոխադրելու կերպերի վրայ խորհելու։

Ես Կիպրոսի կոմիտէի հասցէն ուրիշ տեղեր էլ տուեր եմ. կը յուսամ շուտով դրամ կ'ուղարկեն։ Քովս մնացել է 100 ֆրանկ, այդ՝ Մուրատի հեռքերը որոնելու համար ուղարկուած դրամներէն։ Ան ալ պիտի ուղարկէի, բայց մտածեցի, խոհեմութիւն չէ, քանի որ ձեր միութեան մասին դուք ինձ չէք տեղեկացնում։ Պէտք է սպասեմ ձեր տալիք հասցէին։ Կը յուսամ նամակս ստանալուդ դուք եւս ամէն ինչ կատարելով՝ միութեամբ աշխատում էք։ Դուք գրում էք թէ ես եւս իմ բաժինը վերցնեմ եւ ձեզ աջակցեմ։

Առ այժմ, խնդրում եմ ինձ Կիպրոսի հասցէն ուղարկեցէք, որ կարողանամ աջակցել՝ իմ ուժը ներածին չափ, ձեզ։

Սեղմում եմ ձեր ամէն մէկին ձեռքեր՝
Ս. ԱՅՎԱԶԵԱՆ

Կ 96 — 3

Ս. ԱՅՎԱԶԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ *

Սիրելիք իմ ընկերներ,

Պարոններ, մեր Զէյթունն եւս իր զէնքերը խոնարհեցուց մեր ամբողջ թշնամիների բռնութեան չկարողանալով (տոկալ ?) եւ մենք դեռ նրանց օգնութեան պիտի հասնենք, որովհետեւ մենք ժողովուրդի օգնելու մէջ եւս փնտռում ենք մեր եսը։ Մենք կ'ուզենք մեծ բան մը անել եւ փոքրն ալ չենք կարող անել։

Պարոն Միսակը ինձ Կ. Պոլսէն գրել է մանրամասն իրենց առաջիկայ գործունէութեան փլանները և խնդրում է ինձանից, թէ իմ տեսութիւնը եւս յայտնեմ իրեն։ Ուստի, ներկայ պայմանների տակ, ես այդ գործունէութեան չեմ հաւանիր։ Իմ տալիք խորհուրդս այս է։

Մինչեւ մենք մեր ներքին թշնամիներից չազատուենք, արտաքին թշնամիների հետ չպիտի կրնանք կռուել։ Ուստի, ես առաջարկում եմ ինչքան կարելի է ներքին միութեան ուժ գոյացնել, եւ այդ ներքին ուժը գոյացնելու համար ինչ որ պէտք է անել՝ մտածելու ենք նրա մասին։ Մենք ունենք ներքին մի թշնամի, որը իր եսամոլ գործունէութեամբ յեղափոխական գործերում, ժողովուրդին աւելի վնաս տուաւ, քան թէ՝ ինչ որ պէտք էր տար։ Ուստի, աշխատելու է այդ ինքնակոչ չարլաթանի ձայնը կոկորդի մէջ խեղդելով, անուանմոլութեան ախտը մեր ամէն գործիչների սրտերէն արմատախիլ անել. կուսակցական անունները մի կողմ նետելով՝ աշխատել ժողովուրդին իսկական յեղափոխականներ ներկայացնել։

Երբեմն խմբագրութիւնը նիւթ էր պահանջում հենց ժողովուրդից. ինքը հինգ փարա չէր ծախսում. թէ՛ իր եւ թէ ժողովուրդի թշնամիին գլուխը ջախջախելու համար։ Այժմ բաւական նիւթ կարող է ժողովել հենց Զէյթունից։ Զէյթունի ժողովուրդը ատելով ատում է այդ անիծեալ հնչակեանների պեսին, որովհետեւ խեղճ ժողովուրդին չարաչար խաբեցին։ Իրենց ներկայացուցիչներով, Աւոյի եւ Մարոյի գնդերով, մեծ-մեծ խոստումներ արեցին եւ ոչինչ չարին։ Ասոնք իմ գուշակութիւնը չէ, այլ իսկութիւն մըն է, որ դուք պէտք է մարդիկ ուղարկելով անդ՝ այս ճշմարտութիւնները ժողովուրդին ներկայացնէք։ Այդ անպիտանները ահագին գումարներ կորզեցին ժողովուրդէն։ Ես ամենայնվստահութեամբ կ'ասեմ, թէ ոչինչ չեն արած։ Բայց երբ զէյթունցիներն ժողովուրդին ներկայացնեն այդ վեց հնչակեան պարոնների արածներն եւ ճշմարտութիւնը երեւան գայ, այն ատեն տեսնենք, թէ այդ խաչագողներն ի՞նչ երեսով ժողովուրդին պիտի ներկայանան այդ անունով։

Ուստի, այս իմ առաջարկութեանս ուշադրութեան արժանանալուն վստահանալով՝ սպասում եմ նրա իրագործման։

Ս. ԱՅՎԱԶԵԱՆ

14/26 Փետր. 96, Սոֆիա

---

* Ուղղուած է Պոլսոյ, Կիպրոսի եւ Աղեքսանդրիոյ ընկերներուն։

Կ 96 — 4

Ս. ԱՅՎԱԶԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ԿԻՊՐՈՍԻ ԸՆԿԵՐՆԵՐՈՒՆ

Ինչպէս նախորդներում, այս նամակին մէջ եւս Ս. Այվազեան ունի դէպքերն ու դէմքերը արժեւորելու իր իւրայատուկ եղանակը, երբեմն նոյնիսկ՝ բաւական արտառոց կարծիքներ (օրինակ, հնչակեաններուն ակնարկելով, «... մենք պէտք է զգուշանանք հենց մեր ներքին թշնամիներէն, որոնք աւելի կատաղի եւ անազնիւ են, ինչքան մեր բուն թշնամին։»)։ Կու տանք սակայն հարազատութեամբ, հաւատարիմ մնալու համար մեր որդեգրած սկզբունքին, եւ բացայայտելու համար անկուսակցական բայց յեղափոխական որոշ խաւի մը մօտ այն օրերուն տիրող տեսակէտներն ու մտայնութիւնը:

Սիրելիք իմ ընկերներ,

Փետրուար 13 թուականաւ ձեր մի նամակն ընդունել ենք, որով մանրամասն նկարագրում էք ձեր Կիպրոս երթալը եւ հոն ձեր գտած ընդունելութիւնները։

Ես շատ ուրախ եմ, փորձերը ձեզ խոհեմացնեն պիտի եւ դուք վերջապէս պիտի համոզուիք, թէ կուսակցական անունները ինչքան վատ տպաւորութիւն արեցին մեր ժողովուրդի վրայ։ Դուք պիտի ըլլաք առաջին հակառակորդ՝ անուան տակ գործող անձնաւորութիւններու։ Ես սրտանց ձեզ ցանկանում եմ, որ դուք կարողանայիք մի անգամ Զէյթուն ոտք կոխել եւ հոն պիտի տեսնաք, թէ մեր մոլեռանդ հնչակեաններն ինչքան վատ տպաւորութիւն արին ժողովուրդին վրայ։

Սիրելի ընկերներ, դուք խնդրում էք, որ ես իսկոյն ձեզ պատասխանեմ։ Արդէն ձեր նամակին շատոնց սպասում էի, եւ ձեր հասցէին։ Ուստի քո անունդ դրամ եմ ուղարկում (100) ֆրանկ։ Եթէ իմ միջոցներս ներէր, աւելացնելով վրան բան մը պիտի ուղարկէի, բայց քանի՛ որ ձեռքս գործ մը չունիմ, չեմ վաստկիր, նիւթական օգնութիւնը ապագային պիտի մնայ։ Մենք ունենք հոս մի փոքրիկ ընկերութիւն, որը մինչեւ հիմա հանգանակած գումարէն երկու հարիւր ֆրանկ Դ. խմբագրութեանը ուղարկել է։ Դ. խմբագրութիւնը ինձ տուել է Կիպրոս մի հասցէ, որը ես էլ Անվերս մեր բարեկամներին եմ տուել. յուսամ մինչեւ ցայժմ Անվերսից մի բան ուղարկել են այդ հասցէին։ Ահա Դ. խմբագրութեան Կիպրոսի կոմիտէի մասին տուած հասցէն. Mr. Touran Carénian, poste restante anglaise, Larnaka, Chypre: Ուստի ապագային այս հասցէին պիտի ուղարկենք մեր հանգանակութիւնները։

Գալով ապագայի ձեր անելիքի մասին, ես խորհուրդ եմ տալիս ձեզ գործել, բայց ոչ անուան տակ. եւ աշխատեցէք Զէյթուն մտնելով, միեւնոյն զէյթունցիների ստորագրութեամբ, հնչակի ըրած խաչագողութիւնները երեւան հանել, առանց խնայելու, և ժողովուրդի դատողութեանը յանձնել այդ եսամոլ պարոնների արարքը։ Ժողովուրդը գիտէ այժմ գնահատել իր բարեկամը եւ չարակամը։ Ես ապահով եմ, որ նրանք — այսինքն զէյթունցիք — ատելով ատում են հնչակեանները եւ ձեզ էլ միեւնոյն աչքով պիտի նայեն։ Բայց դուք պէտք է ներկայանաք անձամբ և ներկայացնէք ձեզ, ոչ թէ ձեզմէ բարձր մի կուսակցութիւն։

Եթէ կարելի է, մինչեւ իսկ, առանց զէնքի անոնց ներկայանալու է ձենէ մի քանիսը եւ նրանց համակրութիւնը վաստակելու է, նրանց հետ ապրելով, եւ կամաց կամաց հնչակեաններուն հոդ ըրած ամբողջ ամբաստանութիւնները հրապարակաւ պախարակելու է, այնպէս որ այդ թէ՛ նրանց ներկայացուցիչը, թէ նրանց Աւոյի եւ Մարոյի գնդերուն զօրապետներուն քաջագործութիւնները, որ հնչակի էջերը լիքն են . . . . . .(1) եւ Հրաչեայի ու Ջալլադի քաջագործութեամբը, — (բոլորն ալ լոկ չարլաթանութիւն է, մենք գիտենք ես՛). անոնք բոլորն ա՛լ հրապարակ հանելով, հայ ժողովուրդին աւելի մեծ ծառայութիւն կարող էք տալ, քան թէ ձեր արիւնը զոհելով՝ նրա ազատութեան պատուանդան կը դառնաք։ Դուք, պէտք է այդտեղից որոշէք մասնաւոր ընկերներ հոն երթալու համար. մինչեւ մենք հայ ժողովուրդը չենք ազատեր այս տեսակ խաբեբաներից, այս ներքին թշնամիներից, շատ դժուար կ'ըլլայ անկեղծ եւ իսկական ժողովուրդի բարեկամներին՝ ժողովուրդի համակրանքին արժանանալ։

Հենց այսօր Դ. խմբագրութիւնից նամակ եմ ստացել եւ ինձ գրում են, թէ իրենք մտադիր են մարդ ուղարկելու Զէյթուն. միմիայն այս խնդրոյ համար կարծեմ պիտի ըլլայ։

Գալով այդ զրոյցին, թէ Սուէտիոյ մէջ 1000 մարդ է մտել, դա չափազանց կ'երեւայ ինծի։ Ինչ որ այդ անտիոքցի հայ մարդը ձեզ ասել է. չի կրնար այդքան մեծկակ խումբ մը պահպանուիլ։ Դա չափազանց է, նրա Մ. Սէլեանի հետ ծանօթ ըլլալուն մի հաւատաք, եւ ոչ ալ այդ վարդապետի հետ։ Մ. Սէլեանը ասկէ երեք ամիս (առաջ ?) Կ. Պոլիս էր եւ չեմ կարծեր, թէ Մերսին փոխադրուած ըլլայ։ Նա Լոնտոնում այդպիսի ցանկութիւններ ունէր, բայց մենք նրա խօսքերին շատ քիչ կարեւորութիւն ենք տալիս. նա խօսքով աշխատում է, քանդում...։ Դուք մնալու էք հոդ մի քիչ ժամանակ եւս, մինչեւ լաւ մը ամէն կողմ ուսումնասիրէք։ Կրնայ ըլլալ, որ այդ մարդը ձեր ըսածին պէս բարի մարդ կ'ըլլայ, բայց սպասեցէք Մ. Սէլեանի նամակին՝ եթէ նա ճշմարիտ հոդ է։ Եթէ նրա գիրը չէք ճանաչի, ես քովս ունենալու եմ նրա հին նամակները. գրեցէք որ ուղարկեմ ձեզ։ Աճապարելով չըլլայ թէ անձերնիդ վտանգի ենթարկէք,

---

(1) Մէկ բառ՝ անընթեռնելի։

տանց օգուտ բերելու մազի չափ: Թէպէտ դուք երեխայ չէք, ներեցէք իմ դիտողութիւններին, բայց մենք պէտք է զգուշանանք հենց մեր ներքին թշնամիներէն, որոնք աւելի կատաղի եւ անազնիւ են, ինչքան մեր բուն թշնամին:

Կ. Պոլսէն Մ.ն ինձ գրեց. բայց կը յուսամ մինչ ցայժմ ձեր մօտը եկած է: Ես նրան գրել եմ Ալեքսանդրիա: Ամերիկա շատոնց նամակ գրած չեմ: Դ. խմբագրութեան միջոցով Մ. Սէլեանին մի նամակ էի գրել, եւ զինք հրաւիրել էի գալ Կիպրոս եւ շարունակ հոդ մնալ: Այսօր գրում են ինձ Դ. խմբագրութիւնից, թէ մի լաւ անգլիախօս ընկեր մօտ օրերս ձեր մօտ պիտի գայ, հոդ մնալու: Ես զարմանում եմ, թէ ինչո՞ւ Սէլեանը չեկաւ, կամ ինչո՞ւ ինձ չպատասխանեց: Այս օրերս նրան ես կը գրեմ Նիւ Եորք, որ ձեզի ուժ տան, բայց դուք շտապեցէք հոդ մի քանի մնայուն ընկերներով կոմիտէ մը կազմել, որ ձեզ ուղարկուած օժանդակութիւնները ընդունի եւ հոդ նոր հասած ընկերները պատսպարէ:

Սիրելի ընկերներ, մտածեցի ձեզ ուղարկել Մ. Սէլեանի նամակներից մի հատը, բայց չունիմ եղեր մօտս. իսկոյն պիտի գրեմ Կ. Պոլիս Սմբատին, որ նա ձեզ գրէ, թէ Մ. Սէլեանը հոն է մի, կամ ոչ:

Ընդունեցէք իմ հայրական օրհնութիւնները:

Մնամ ձեզ միշտ յաջողութիւն մաղթելով:

Ձերդ՝ ***Ս. ԱՑՎԱԶԵԱՆ***

17/29 Փետր. 96, Սոֆիա

Կ 96 — 5

ԷՏՎԱՐԴԻ ՆԱՄԱԿԸ ՄԱՐԹԻՆԻՆ

96 — 21/ Մարտ. Կ. Պոլիս

Յարգելի ընկեր Պր. Մարթին.

Ձեր Փետր. 6/18 թիւ նամակն գիս հասաւ. որչա՜փ ուրախութիւն, երջանկութիւն երբ կը կարդամ Ձեր գործունէութեան յաջող ու փայլուն հանգամանքները: Կը յուսամ որ յետ այսու պիտի հանդարտի այն սիրտը, այն խիղճը որը հրաբորբոք միշտ քաղցած վիշապի մը պէս կ'ուզէր կլլէր այն ինչ որ հնարաւոր էր. պիտի հանդարտի կ'ըսեմ Ձեր մեծ ու եռանդալից հոգին, զի այժմ մեծ ասպարէզի մը վրայ կարող կը լինիք քաջալերուիլ միշտ Ձեր կեանքի դժուար հանգամանքներում, որը կարող է այդպիսի երկաթէ կամք ունեցողը միայն փշրել անցնիլ եւ մանաւանդ յաղթելով քաջալերուիլ. գործեցէք եւ ահա մեզ կը գտնէք սանդուղին ամէնէն վարը. առաջ դուք մեզ կը նախանձէիք եւ այժմ մենք սկսանք Ձեզ նախանձել. բայց մի մեղադրէք որ կը նախանձիմ., զի սա բոլորովին անկեղծ սրտի արտայայտութիւն է:

Գալով Ձեր գործունէութեան մասին՝ այդ տեղ զէնք անցկացունելը խիստ դժուար կը լինի, ըսած էք. բայց կայ մի այլ միջոց, այդ մասին հոս Մ. Ն.ի հետ խօսած ենք. երբ մեր ընկերներէն ոմանք Ամերիկայէն կու գան, կարող են զէնք միայն 2 հրացան եւ ռեվոլվէր մը իրենց հետ հանել սանդուղին տակը տեղ շինելով եւ այլն...: Իսկ այդ տեղէն ներս անցնելը գիտէք ինչ միջոցաւ լինելը. այսինքն տեղէդ բաւական է որ մուռնաճիի(?) մը հետ մի քիչ յարաբերութիւն ունենաս եւ լաւ տեսնուիս, ահա նա Ձեզ կը տանի միւս կողմը(1) *ուզած տեղերնիդ: Այդ տեղ մի Թուրք երիտասարդ կայ որը լրտեսի պաշտօն կը վարէ Լարնագայի մէջ. իր հայրը ես Կիպրոս եղած ժամանակէս ամիս մ'առաջ մեռած էր եւ այժմ ինքը հօրը պաշտօնը կը վարէ. զգուշացէք դ'րանից: Ժամագործը ինծի մասին ինչ որ կ'ըսէ՝ գրել չմոռնաս, նաեւ ասկէ վերջ նամակներդ ղրկէ տեղիս դաշն. մարմնի հասցէով որը Ձեզ ծանօթ է, զի քանի որ մենք բոլորովին մտած ենք գործի մէջ եւ նրանց հետ հարկ չկայ ալ եւս անձնականապէս խորհիլ ու այնպէս շարժիլ, աւելի կասկած կը հրաւիրէ, ինչպէս որ այդ կը պահանջեն նաեւ իրենք եւս:*

Այվազեանէն նամակ առի որ կը գրէ, թէ երբ Մ. Սէլեան Մերսին կը գտնուի եղեր. Ձեզ յանձնարարում ենք որ Ձեր քայլերում խիստ զգոյշ ըլլաք ու ամէն մարդ իբրեւ գաղափարակից ընկեր չճանաչէք քանի նրան չփորձէք գործնական ասպարէզի վրայ: Մ. Սէլեան հոս է եւ թէեւ երթալու խօսք մը կար, բայց տակաւին կը մնայ, զինքը քիչ անգամ կը տեսնեմ:

Ձեզ համար ամենաէական եւ կարեւոր խնդիրը այն է, որ երկրի ներսը՝ մարդ ունենաք Ձեր անցնելէն առաջ, որոնք այն տեղի դիրքին հանգամանաց քաջ ծանօթ ըլլան եւ ահա այս տեղէն հետզհետէ կ'ելլեն ուղղակի երթալով Կիլիկիա, ուրկէ միշտ յարաբերութեան մէջ կը լինին Ձեզ հետ:

Ձեզ սիրալիր համբոյրներ, ողջոյններ մատուցանելով մնամ Ձերդ՝

ԷՏՎԱՐԴ

Յ. Գ.— Քրոջդ նամակը ահա կը ղրկեմ. նրանք հանգիստ են:

Բարեւ կու տաս ամէնուն. Պր. Գրիգորին ըսէ որ թող գրէ. առանձին կ'ուզէի գրել, ժամանակ չունիմ, մանաւանդ այսօր խիստ զբաղեալ եմ:

ՆՈՅՆ

---

(1) Կիլիկիա.

Կ 96 — 6

Ս. ԱՑՎԱԶԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ՄԱՐԹԻՆԻՆ

Սիրելիդ իմ Մարթին.

Բաւական աշխատեցայ, որ ուղղակի քո անուան, բանկի մը միջոցաւ հասցնեմ երկու հարիւր Ֆրանկ, բայց անկարելի եղաւ: Ուստի, կրկին ուղարկել եմ Դրօշակեաններին խմբին այդ գումարը եւ կը յուսամ նրանք պիտի աշխատին այդ գումարը ձեզ շուտով հասցնել. ապահով եղէք:

Պարոն Միսակի վարմունքը դէպի դաշնակցականների կուսակցութեան, ինչքան էլ անվայել ըլլայ, նրանք այնքան ազնիւ են, որ իմ խնդիրքը պիտի կատարեն եւ այդ դրամները ձեզ կը հասցնեն:

Ամերիկայից մի նամակ եմ ստացել պարոն Աւետիս Սէլեանէ, որը իր մտադրութիւնները ինձ նկարագրելով, նրա փորը կարծում եմ թէ սատանան է մտել: Նա էլ ուզում է, իր խելքին փչած միջոցներով, ժողովուրդի գլխին մի փորձանք եւս աւելացնել:

Այժմ այդ տեսակ կազմակերպութիւնների ժամանակը չէ, ոչ էլ երկար բարակ քննադատութիւններ անելու, այլ ուղղակի գործելու ժամանակը եկել հասել, եւ անցնում է:

Ափսոս Ամերիկայի երիտասարդութեանը, որ ցնորական եսամոլութեամբ, լոկ տարակութիւններ անելով, իրենց ժամանակը վատնում են եւ չեն նուիրում յեղափոխական գործին: Նաեւ ամօթ է նրանց, որոնք յանդգնում են ժողովուրդի մտքեր թունաւորելով, ուժերը բաժան-բաժան անելու ձգտում են: Ուստի, կը յուսամ, թէ դուք չէք հետեւիր այդ տեսակ ձգտում ունեցող անձնաւորութիւններին, այլ ձեզ ուղեկից ունենալով ձեր խղճերը եւ ժողովուրդի վիճակը ըստ այնմ կը գործէք: Ես չեմ կարող ոչինչ ասել ձեզ, այլ միմիայն յորդորում եմ անկեղծ եւ անձնուէր ըլլալ ժողովուրդի շահերին: Յեղափոխական կոչումը անձնական շահերի հետ յարաբերութիւն չունի: Ափսոս, որ մեր երիտասարդութիւնը ամէնն ալ յեղափոխական են ներկայանում, հենց իրենց կոչումը չեն ճանաչում. բուն իսկ յեղափոխական ասպարէզի մէջ, փնտռում են իրենց ապագայի եսը:

Ձերդ՝ ***Ս. ԱՑՎԱԶԵԱՆ***

29 Մարտ, 96, Սոֆիա

Կ 96 — 7

Կ. ՄԱՐԳԱՐԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ՄԱՐԹԻՆԻՆ

Նամակագիրին ինքնութիւնը մեզի անծանօթ է: Նամակի լուսանցքին վրայ կը գտնենք մատիտով մակագրութիւն մը, հաւանաբար Մարթինէն.— «Մշեցի պէրպէր Միսաք, երեք եղբայրք. Գարուն»:

2/14 *Մայիս* 1896, *Կ. Պոլիս.*

Տիար Մ. Մուրատեան.
ի Լառնաքա.

Ազնիւ բարեկամ,

Թուականէս քանի մը օր առաջ Ամերիկայէն ընդունած եմ 150 *թալէրի փոխարժէքի փոխանակագիր մը ձեզ ղրկուելու համար. հարկաւ Տիար Յ. Հայկունի այդ մասին ձեզ ալ գրած ըլլալու է. ուստի ներկայիս ներփակեալ կը գտնէք վերոյիշեալին համարժէք չէք (փոխանակագիր) մը* (£. Stg. 30. V/–) *երեսուն անգլիական ոսկինոց իմ հրամանիս զոր ճիրօ ըրած եմ, արդ տեղդ Պանք Օթօմանէն գանձելով՝ ձեր տումարին մէջ կը պարտաւորիք Տիար Յ. Հայկունիի եւ այս դրամը ընդունած ըլլալնիդ նամակաւ տեղեկացնել հաճեցէք յԱմերիկա կամ իրեն կամ եթէ ուրիշ թղթակցի մը որ կը ճանչնաք անդ:*

Նոյնպէս կը խնդրեմ որ ընդունած ըլլալնիդ հաճիք երկտողիւ մը ինձ եւս տեղեկացնել ըստ առեւտրական սկզբանց:

Երբ Ամերիկա ուզէք գրել կարծեմ թէ Տիար Յ. Հայկունիի ատրէսը արդէն գիտնալու էք, որ հետեւեալ կերպով է.

Mr. John B. Haygooni
275 West End Ave. New York N. Y.
U. S. A.

Իսկ իմ հասցէս հետեւեալ կերպով կը գրէք.

G. S. Markar
c/o G. Senekerimian
Bible House
Constantinople

Ձերդ յոյժ յարգանօք
Կ. Ս. ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ

Կ 96 — 8

ԱՐՄԷՆ ԳԱՐՈՅԻ ՆԱՄԱԿԸ ՄԱՐԹԻՆԻՆ

Լառնաքա, 9 *Մայիս* 96

Սիրելի՛ բարեկամ,

Կը զարմանամ որ ցարդ երկտող մը չգրեցիք մեզ Ձեր հասնելուն մասին: Կ'երեւայ թէ մեզ մոռնալու մտադրութիւն ունիք:

Անցեալ օր Ժընեւէն նամակ մը ստացանք, որով մեզ կ'ուղարկէին այն 200 ֆրանքը զորս Գ. Այվազեան ուղարկած էր քու անունով. կ'ուզէի հենց այսօր նամակիս հետ քեզ հասցնել այդ դրամը, բայց կարծելով որ մի գուցէ նամակս անվտանգ քու ձեռքը չհասնի, խորհեցայ քեզ իմաց տալ որ առաջին նամակովդ մի որոշ հասցէ ցոյց տաս մեզ որպէսզի կարողանանք ապահովագրեալ նամակով մը այդ 200 ֆրանքը քեզ հասցնել։

Կը խնդրեմ որ հաճիս մի փոքրիկ նեղութիւն կրելով Լառնաքա ուղղես(1) Ս. Միհրանով *անունով եկած նամակները։*

Իմ Պէյրութ երթալս առ այժմ անկարելի մնաց, կարելի չեղաւ Զայֆէճիներու միջոցաւ երթալ. պէտք է անցագրով անցնիլ։ Այս մասին գրեցինք Պոլիս, որ ինձ համար մի անցագիր ճարեն Պէյրութի համար։

Այսօր կ'ուզէի մի երկար նամակ ուղղել ձեզ մի ուրիշ խնդրի համար, բայց ժամանակ չունիմ, նաւը հիմա պիտի մեկնի։ Առաջին առթիւ կը գրեմ։

Աղա Գողոյիս երկու աչքերը պագ իմ կողմանէ, ըսէ իրեն որ ձեր մեկնելէն ի վեր հիւանդացայ. թէ ջերմ ունիմ եւ թէ սաստիկ տկարութիւն։ Դուք փոատերնիդ պատռեցէք, բայց գործը թաց է ու թաց։

Միքայէլին համբոյրներս. ըսէ իրեն թող ինձմէ չցաւի, դէպի ինքը միշտ բարեկամական անկեղծ զգացում մը կը տածեմ. թերեւս նա ասոր հակառակ կը խորհի, ինչ որ ցոյց տուեց իր վերջին բաժանման վայրկեանին, բայց կը սխալի իր տեսութեանը մէջ։

Թէ քու եւ թէ Ներսէսին հասցէին եկած նամակները առանց բացուելու ուղղեցի Աղեքսանդրիա. անշուշտ ցարդ ստացած կը լինիք։ Խնդրեմ եթէ այստեղի գործերուն վերաբերեալ բան մը կայ, այդ նամակներուն մէջ մեզ ուղարկեցէք։ Գրէ նաեւ թէ Արամէն լուր ունի՞ք։

Գ. Թորոսին եւ բոլոր մեր ընկերաց յատուկ բարեւներ։

Համբոյր սեւ աչքերուդ

Քոյդ ՏԱՐՕ

Ց. Գ.— Անշուշտ կարդացիք Ազատի վերջին թիւը. այդ մասին խնդրեմ մի լաւ խորհեցէք եւ մեզ իմացուցէք ձեր կարծիքը, թէ ինչպէս պէտք է ասոր պատասխանել։ Արդեօք հո՞դ են տակաւին կեսարացի այն երեք տղայքը, որք հոս եկած էին Հ.երու անունով եւ որք մեր 2 ընկերներուն հետ միասին Հաբէշիստան գնացին։ Այս մասին գրէ խնդրեմ ինձ։

ՆՈՅՆ

---

(1) Ժընեւի նամակին մէջ յիշուած էր որ Գ. Մարտիմօսին նամակ մը գրած են *Սողոմոն Մինասով* հասցէով. անշուշտ այդտեղի փոստը կը սպասէ ցարդ։

Կ 96 — 9

ԱՐԱՄ ՕՀԱՆՆԷՍԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

Նամակագիրին ինքնութիւնը՝ անծանօթ։ Գրուած է Պոլսէն եւ ուղղուած ամենայն հաւանականութեամբ Կիպրոս կամ Աղեքսանդրիա՝ Մարթինին եւ ընկերներուն։

7/19 *Մայիս* 1896, *Կ. Պոլիս*

Սիրելի ընկերներ,

Անշուշտ լսեցիք Պոլիսի պատահած այդ փոքր դէպքը. ճիշդ Ձեզ նամակ գրելէս մէկ օր վերջը, դիմացը անցայ, տեսայ թէ ձերբակալութիւններ կ'ըլլան. հայրենակիցներէն մէկը գիս տեսնելով ըսաւ թէ՝ շատ մի պտտիր, խնդիրը ինծի պատմելով. ես ալ գնացի տեղս Կետիկ Փաշա, երիկունը ճաշելէն վերջը խանութ գնացինք, պառկելու. ես ներս մտայ լաթերս կը հանէի, էնիշտէս դուռը մէկու մը հետ կը խօսէր, այն մարդն ալ միւս օրը պաշտօնի պիտի երթար, կեցիր բարով ըսելու էր եկեր. խօսքը վերջացունելէն յետոյ, այն մարդը ձերբակալեցին. մեր բարեկամը ներս եկաւ յանկարծ. երկու երեք փոլիս, մէկ երկու ալ ուրիշ մարդիկ դուռնէն ներս մտան, սկսեցին վրանիս եւ սնդուղները նայիլ, ոչինչ չգտան, միմիայն սնդուղէն նամակներ եւ պատկերներ գտան. մեզ ալ հետ մէկ տեղ առին գնացին. քովն ալ պախալի խանութ մը կար Զմշկածագցի, անոր խանութն ալ խուզարկեցին. մէջը սենեակներուն մէջ քանի մը մարդ կը կենար, անոնք ալ բերին, ամբողջս եղանք տասներեք մարդ. գիշերը մէկ խարախոլէն միւսը տարին բերին։ Վերջապէս այն գիշեր երաշխաւոր մը գտնալով ելանք. հետեւեալ առաւօտ, մահալացիներէն վկայագիր մը տուին, գնացինք կառավարութիւն։ Ծաղերուն եւեւ մնացինք 8–9 ժամ, յետոյ տասներեք մարդը կանչեցին, սկսեցին հարցումներ ընել.— ինչո՞ւ համար այդչափ մարդ մէկտեղ կը կենաք, հոդ խան չէ,— մեզի հարցուց։ Ըսի թէ աշկերտութիւն կ'ընեմ խանութին մէջ, ուրիշ ալ աշկերտ կայ. անկէ յետոյ նամակները կարդալ տուին. թարգմաններ են. ըսին՝ Ամերիկայէն գալած նամակ մը կայ Մկրտիչ Սուլտուրեանին, թէ այս տարի գործերը շատ գէշ են, եթէ սաանկ մնայ, բոլորիս վիճակն ալ թշուառ պիտի ըլլայ, երկու տարի ու կէսուայ նամակ, ստորագրութիւնն ալ՝ Արմենակ Տօնապետեան, ըսին թէ այս ի՞նչ գործ է, շիտա՛կը ըսէք. ան ալ պատասխանեց թէ գործարաններու գործերն են։ Բայց ես ալ վկայագրին մէջ անունս ճիշդ տուի, հօրդ անունը ի՞նչ է ըսաւ Օհաննէս, մականունն ալ Նալպանտեան. Հիմիքսիս ալ անանկ է. ըսին թէ այս ստորագրութիւնը դնող տղան ո՞վ է, պատասխանեցի թէ բարեկամ մը ունէի, հիմա մեռած է։ Եւ ըսին թէ անոնց մէջէն Մկրտիչ Սուլտուրեանը թող կենայ, միւսները թող երթան։ Տասներեք օր բանտը պահելէն վերջը առանց հարցաքննութեան աքսոր ղրկեցին, 170 ալ ուրիշներ՝ մէկ նաւով, անկէ յետոյ սկսեց ձերբակալութիւնը շատնալ. ճամբայէն անցնողը կը դարձնեն. մեծ դէպքէն վերջն ալ սաանկ եղած չէ, կ'ըսեն։ Ես ալ սրճարան մը կը պառկէի, ցորեկները դիմացը կ'անցնէի երբեմն, իսկ տեսնելով որ այդտեղ իմ վրայ շատ կասկածանօք կը նային, գացի Օրթագիւղ Պէշիկթաշի մօտ։ Երեք օր է որ հոս եմ հիմա ու կեցած տեղս լաւ է, բայց մարդ չունիմ. նորէն պիտի երթամ առաջի տեղս. այն օրերը գործ մը կար, որ պիտի ընէի, բայց այդ դէպքը պատահեցաւ, հիմա ալ մարդ մարդու հետ չի կրնար խօսիլ. հիմա չեմ գիտեր ի՞նչ ընեմ. մարդ չեմ կրնար տեսնել, մէկ օր մը միայն Աղամեանը տեսայ. շատ չկրցայ խօսիլ, Հիմիտխայիս համար խօսեցայ, ըսաւ թէ չեմ գիտեր. կեցած տեղը գիտեմ, բայց երթալը լաւ չէ։ Բռնուելուս չեմ վախեր, շատ շատ երկիր պիտի ղրկեն։ Հոս կը խօսին թէ առաջի ապստամբութեան նորէն ոտքի ելած է, ստոյգ տեղեկութիւն չկայ, տակաւին Ձեզմէ նամակ ստացած չեմ, չեմ գիտեր թէ Եդուարդի գալած նամակները ով կը ստանայ, անկէ յետոյ ինծի նամակնիդ Գայպըլ Հաուզ *ղրկեցէք, ամերիկացի վարժուհիներուն հայ սպասաւոր մը կայ, նշան ունի, անոր միջոցով ապահովապէս կրնամ ստանալ, անունս ալ Արամ Օհաննէսեան գրեցէք։ Հոս ուրիշ սուտ մըն ալ կայ. հայերը կ'ըսեն թէ այս ուրբաթ այլազգները չաթ փաթ մը պիտի հանեն. երէկ իրիկուն ալ լսեցի թէ Պատրիարքարանի մօտերը դէպք մը պատահած է, իբր թէ մարդ զարկած են, այդ ալ ստոյգ չեմ գիտեր. հիմա հեռու եմ, այսօր երթամ նէ կը հասկնամ. այդ տեղ քանի՞ մարդ էք, եւ ինչ ընելնիդ տեղեկութիւն չունիմ։ Եթէ ստոյգ է ապստամբութիւնը, պէտք է առաջին նպատակը յառաջ տանիլ։ Գ. Միքայէլի ըսածը շիտակ էր թէ պէտք է պատրաստութիւն տեսնել, որ նորէն առաջի պէս յանկարծակիի չգանք, եւ եթէ մեր ըսածը սխալ ալ ըլլայ նէ՝ նորէն պէտք է պատրաստութիւն տեսնենք. վերջապէս օր մը պէտք կ'ըլլայ եւ կը զղջանք եւ ....(1) չ'անցնիր. առ այժմ գրածներէս աւելի բան մը չեմ գիտեր, եթէ այս նամակն ալ ապահովապէս բերեմ փոստա ձգեմ նէ՝ լաւ. հիմա այս պարագային փաշափորթ մը ունենայի նէ որչա՜փ լաւ կը լինէր, բայց ի՞նչ օգուտ այդ մասին, յանցանքը իմս էր. առած մը կայ, կ'ըսեն* կեաւուրըն սոն ագլի պէնտէ օլսա իտի: *Ինչ որ է այն խելքին ժամանակը անցած է։ Կը խնդրեմ նամակս առածնուդ պէս անմիջապէս պատասխանէք։ Ջերմագին բարեւներս ամէնուդ*

Ձերդ
ԱՐԱՄ ՕՀԱՆՆԷՍԵԱՆ

---

(1) Մէկ բառ անընթեռնելի։

Կ 96 — 10

ԱՄԵՐԻԿԱՑԷՆ՝ Ս. ՊԵՏՐՈՍԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ՄԱՐԹԻՆԻՆ

Boston, Մայիս 14, 96

Սիրելիդ իմ Մարթին,

Տարօրինակ դատողութիւն եւ համակցողութիւն ունիք երբեմն։ Վերջին նամակդ կարդացած ժամանակս միտքս եկող բոլոր արդարացի եւ ջախջախիչ առարկութիւնները եթէ մի առ մի համրեմ՝ թերթ լեցունելու է։ Այս առաջին անգամ չէ որ դուք երբ քիչ մը պոչերնիդ նեղը մնայ՝ անմիջապէս ձեր ամենաանկեղծ ընկերները այնպիսի յիմար կերպով մը կը դատապարտէք որ չուտով դուք ալ կը զղջաք։

Ինչո՞ւ լայն սրտով չէք խորհիր եւ ընդարձակ հայեացք մը չէք ունենար խնդրուց վրայ։ Գիտէ՞ք ինչու ըսած ենք թէ եթէ դաշնակցականք հրեշտակ իսկ լինին մեզ պէտք չէ, քանզի մենք չենք ուզած հոս այնպիսի կերպով մը գործել որ Հ.(1) *ըրածին պէս միայն մի քանի հարիւր խեղճ ու կրակ եւ մեծաւ մասամբ անկուսա երիտասարդներէ բաղկացեալ կուսակցական բաժանում մը մայնենք, այլ ընթացք մը բռնած ենք որ ժողովուրդի աւելի ահագին մի զանգուածը ի մի կրնայ բերել եւ նաեւ տեղացիներէն ալ համակրանք գրաւելով մեծ օգնութիւն ձեռք ձգել։ Նաեւ եթէ երբեք Դ.*(2) *անունով գործ իսկ երեւան գար, աղմուկի առջեւը առնել, որը անցեալի մէջ անհուն վնաս տուած է՝ զոր դառն փորձով տեսած ենք, գրեթէ անկարելի պիտի լինէր եւ է։ Դուք պէտք էր այնչափը գիտնայիք թէ ես պատրաստ եմ սատանայի անունը առնել վրաս, եթէ անով աւելի մեծ ծառայութիւն կրնամ մատուցանել ազգիս։ Ամէն անկեղծ դաշնակցական վստահ եմ թէ ինծի պէս պիտի խորհէր Ամերիկայի կազմակերպութեան վերաբերմամբ, ինչպէս երբեմն Դ. հին ծանօթ բարեկամներս ի Պոլիս*(3) *եւ այլուր կը խորհին։ Մեր բուն նպատակը հոս կարելի եղած ամենամեծ ոյժը երեւան բերել է ըստ կարի կարճ ժամանակի մէջ, եւ աւելի մօտէն տեղեակ ըլլալով տեղական պարագայից եւ հրահանգութեան տակ լինելով 15 տարբեր քաղաքաց հայոց լաւագոյն մասէն բաղկացեալ կազմակերպու-*

---

(1) Հնչակեանները։

(2) Դաշնակցութեան։

(3) Դժուար ընթեռնելի։

թեան մը՝ կը գործենք ճիշդ ժողովուրդի իրական պահանջին համաձայն. երկար գրելու ժամանակ եւ պարագայ չի ներեր. K. L. Armen*ին այս մասին գրած նամակէն կրնաք որոշապէս մեր դիրքը հասկնալ, ինչպէս նաեւ Մ. Ն.ին գրած վերջին նամակէն. դուք ձեր գործունէութեան մէջ ձեր հոս տեղի գործոց ունեցած յարաբերութեան խնդիրը շուտ կը մոռնաք և ամէն ըսուածէ շատ կը նեղուիք*(4) *(կոր): Մենք թէև տարբեր և աւելի նպաստաւոր կը՝խորհինք դաշնակցականաց վրայ, բայց անցեալի մէջ բաւական արդարացի պատճառներ ունեցած ենք խստիւ քննադատելու եւ կծու գրելու այս մասին ձեզ: Բովս է պր. Այվազեանի մի նամակն, ինք նոյն չափով կը չափէր Հ.ը եւ Դ.ը: Մեր Լոնտոնի տպաւորութիւնն ալ ձեզ անծանօթ չէ, նաեւ իրենց խմբագրութեան հոս ղրկած անձին Լոնտոն Հ. կեդրոնը այցելելու լուրը եւ իր մեզ ուրացումը, մեր կազմակերպութեան մասին գաղտնի պահել պահանջուած բաները հոս հոն յայտնելը, եւն. եւն.: Նաեւ կան մի քանի կէտեր, ուր բոլորովին տարբեր կը խորհինք մենք. չենք հաւատար յեղ. կազմակերպութեան մը պաշտօնական բերան թերթ ունենալուն. մէկ անհատի պատասխանատուութեան տակ յեղ. գաղափար եւ լուր տալ՝ ինչ որ է, բայց պաշտ. օրկան անպէտ եւ վնասակար կը նկատենք: Կը ցաւիմ որ մինչ ցարդ չէք հասկցեր ձեր ընկերները, եւ նահատակաց արիւնը հոսելէ չդադրած իսկ, որ ազնուացուցած եւ սրբացուցած է ամէն հայ, փառասէր կուսակցամոլ մը կը տեսնէք նրա մէջ: Մուրատի ամենասիրելի ընկերը այնչափ շուտ, այնչափ չէ կարող նուաստանալ. պէտք է նորա մեզ տուած բարոյական պաշարը յաւիտեան տեւէ: Ուրիշ դաւալ մ'ալ անցեալները Սմբատը եւ պրն. Այվազեանը կը փչէին, երբ թէ Պոլսէն խմբագիր մը վարձած ենք զուտ կուսակցական թերթ մը հրատարակելու համար. չեմ գիտեր ուրկէ՝ կը հնարեն այս բաները եւ ուրկէ կ'առնէք ձեր անսպառելի անարդար զրպարտութիւնները: Ինչ որ է, ճշմարիտ հայրենասիրութեան կրակը թող զայն ու մաքրէ զմեզ, որ զիրար աւելի լաւ կարենանք հասկնալ եւ սուրբ սիրով միացեալ՝ յառաջ ընթանանք ազատելու վշտացեալ հայրենիքը:*

Մնամ սիրով, ձերդ

Ս. ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ

— *Պր. Մարթին, այս մէկ նամակը ղրկուած էր (բաց) ձեզի, գրուած լինելով թէ ուեւէ միջոցաւ՝ պր. Մարթինին ղրկեցէք:*

Ձերդ՝ Լ. Գ. ԱՐՄԷՆ

Կ 96 — 11

ՄԱՐ-ՇԻՄՕՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ՄԱՐԹԻՆԻՆ

1/13 *Յունիս* 1896
Լառնաքա

Գ. Մարթին,

Ուղարկում ենք 200 *Ֆրանկ, այն սումը, որը մեր խմբագրութեան կարգադրութեամբ ձեզ պէտք է հասնէր: Վաղուց ուղարկած կը լինէինք, եթէ լինէին նաւեր, բայց չլինելու պատճառով յետաձգուեցաւ մինչեւ այժմ:*

Մի քանի օրէն պիտի մեկնինք այստեղէն. եթէ կարողանամ նամակիդ պատասխանել, կը գրեմ շուտով: Եթէ ոչ, կը ներէք: Միայն այսքանը կ'ասեմ, որ՝ այդ բոլորը մեծամեծ թիւրիմացութիւններ են: Իբրեւ թէ իմ բարձը պէտք է ուղարկէիք: Նամակդ շատ խառն է գրուած, չիմացայ, թէ արդեօք Հաջի Նազարէթը գընա՞ց, թէ ոչ: Ես, ուղիղ է, ասել եմ, որ Հաջի Նազարէթը գնայ մինչեւ Բաթում, անկէ մենք կը հոգանք, բայց երբեք չեմ ասել, թէ 8 *հոգի էլ գնան, Դաշնակցութիւնը կը հոգայ. ես այդպիսի բան չեմ կարող անել, քանի որ այնտեղէն համաձայնութիւն չեմ առել:*

Գ. Օհաննանցին ասացէք, որ եթէ իմ իրեն տուած աւանդը չէ ուղարկել, թող չտապի:

Ընդունեցէք՝ Մ. ՇԻՄՕՆ

Կ 96 — 12

ԱՐԱՄ ՕՀԱՆՆԷՍԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ԿԻՊՐՈՍԻ ԸՆԿԵՐՆԵՐՈՒՆ

13/25 *Յունիս* 1896
Կ. Պոլիս

Սիրելի ընկերներ,

Զարմանալի չէ՞ որ մինչեւ այսօր նամակ ստացած չեմ Ձեզմէ: Ամերիկա նամակ գրեցի գալած ժամանակս, անոր պատասխանը եկաւ եւ Ձեզի գրած երեք նամակներուս եւ ոչ մէկուն պատասխանը եկաւ, որ ամէնէն շատ վեց օր է. չեմ գիտեր թէ պատճառը ի՛նչ է. ամէն օր կ'երթամ Գայպըլ Հաուզ, կը նայիմ նամակի, չկայ: Անշուշտ լսեցիք Պոլսի այսչափ նեղութիւնները. կախաղանը շարունակ կ'ըլլայ. առաջի շաբթուն երեք հատ կախեցին, որուն մէկին հանդիպեցայ, Զմշկածաղցի էր. երէկ հատ մը նորէն՝ կամուրջին գլուխը. կ'ըսեն թէ դեռ վեց-եօթը հատ կայ որ պիտի կախուին: Ձերբակալութիւններ շատ կայ ամէն օր. շատեր աքսոր ղրկեցին: Նամակս ուշանալուն պատճառը գիտէք, որովհետեւ սպասեցի որ Ձեզմէ նամակ գայ որ պատասխանեմ, բայց չունեցայ այն բարեբախտութիւնը, որ ստանամ Ձեր երկտողերը: Սիրելի ընկերք, ես նորէն մնացի պարապ, Ձեզի գրած վերջին նամակէս երկու օր վերջը նալպանտի մը քով աշկերտութեան գործ առի, օրը չորս ղր. ամիս մը գործեցի, վերջը չեմ գիտեր ի՛նչ եղաւ, առանց պատճառի գործէս ձգեց, չեմ գիտեր ի՛նչ ընեմ: Դաշնակցականներէն ծանօթ մը չունիմ: Պիտի աշխատիմ վստահելի անձ մը գտնել եւ նամակ մը տալ, դուք գրէք նէ աւելի լաւ պիտի ըլլայ. արդէն հոս որ եկայ, Եդուարդը եւ Աղամեանը կը ճանչնայի, հիմա անոնց երկուքն ալ անյայտ եղան այս դէպքերէն վերջը. ես ալ Կէտիկ Փաշան կը պառկիմ, տղայ մը, մեր հայրենակից, սրճարանի աշկերտ է, օրը կ'առնէ չորս ղր., ոչ ինծի կը բաւէ, ոչ անոր. ուրիշներու քով ալ երես չունիմ երթալու, որովհետեւ երեք ամիս կ'ըլլայ, գրպանս սարը փարա չկայ. փուլի փարան պարտք պիտի առնեմ ուրիշէն: Փօղոս աղան գրած էր թէ 300 *տոլար ղրկեցինք* 30 *տոլարէն վերջը. եթէ շիտակ է քանի մը ղրշ. ղրկեցէք ուտեմ: Բարեկամս չձերբակալէին նէ հոգս անգամ չէր. ուրիշ կան քանի մը հատ բարեկամներ, անոնք ալ շատերը պարապ են, շատերն ալ արտասահման գնացին. այսօր ամիս ու կէս է որ թերթն անգամ չեմ ստանար. կը խնդրեմ նամակս առածնուդ պէս պատասխանեցէք, եւ գրեցէք իմ մասին որ մէկ մը ծանօթացունեն ինծի Դ.երը*(1)*, եւ կամ թէ հոս մնալս որչա՞փ օգտակար է, եւ հող ո՞վ մնացեր է. ինծի տեղեկութիւն մը տուէք. ամէն բան կարող էք գրել եթէ նամակը ամերիկեան Գայպըլ Հաուզ գրէք. ես տեղը սորված եմ, կ'երթամ կ'առնեմ. հայերէն չ'ուզեր. անունս ալ Արամ Օհաննէսեան գրեցէք: Ձեզմէ նամակ չառնելուս պատճառաւ նամակ մը Աղեքսանդրիա գրեցի Մարթինին, այնտեղէն ալ լուր մը չելաւ, այսօր նորէն պիտի գրեմ հոն. կարելի է երկու տեղէն, մէկը լուր մը կու տայ: Այսչափս բաւ կը համարեմ, վասնզի գրած տեղս խանութ է, կը կասկածիմ: Արդէն ուրիշ գրելիք ալ չունիմ: Ջերմ համբոյրներս ամենուդ:*

Մնամ ձերդ՝
ԱՐԱՄ ՕՀԱՆՆԷՍԵԱՆ

Զաւենն ինչո՞ւ նամակ չի գրեր ինծի. այնչափ կը սպասէր թէ նամակ գրէ, հիմա ես կը գրեմ, դուք չէք գրեր: . . . . . (2) *դուն կեցիր, օր մը անշուշտ կը տեսնեմ. առած մը կայ կ'ըսէ՝* տադ տադա խաւուշմազ, ատամ ատամայ խաւուշուր: *Այսչափս կը բաւէ:*

ՆՈՅՆ

Կ 96 — 13

ԷԴՈՒԱՐԴԻ ՆԱՄԱԿԸ ՄԱՐԹԻՆԻՆ

26 *Յուլիս* / 7 *Օգոստ.* 96, *Կ. Պոլիս*

Սիրելիդ իմ Մարթին,

Անցեալ օրեր ստացայ Յուլիս 10 *թուակիր նամակդ. պատասխանը անմիջապէս չգրելուս միակ պատճառը այն էր որ կը սպասէի Ձեր գրածի համեմատ, ստանալ միւս՝ Կ. Կ.ի նամակի ներփակով եկած նամակները, բայց աւա՜ղ որ ոչինչ չստացանք. ցաւ է ինձ այս օրինակ բաներ պատահիլը եւ մեծաւ մասամբ այն պատճառաւ, որ մի պաշտօնական մարմին իւր հասցէին տէրը չէ, կամ աւելի ճիշդը իւր կոչմանը տէրը չէ. այսուհանդերձ ես չեմ հաւատար որ Ֆրանսական փոսթով գալած նամակ մը կորսուի, եւ կասկածելու պատճառներս շատ են... այս դարի մարդկանց վրայ չէ կարելի անպայման վստահ լինել: Տեղդ գտնուող Տիգրանը, որ այստեղ Սմբ. անունով էր, նա մի նամակ գըրած է տեղիս Կ. Կ.ին իմ մասին ինչ որ գանգատներ ըրած է իբրեւ թէ. սակայն այդ խեղճ երիտասարդը նամակը գրած է մի այլ հասցէով, որը դուք ալ չգիտէք. եւ սակայն մի հասցէ երբ Եգիպ.ի մէջ մէկը չի գիտեր, նա՝ Տիգրանը որտեղի՞ց գտած կ'ըլլայ եւ այդ հասցէով կ'ուղարկէ. այս բանը իմացի՛ր սիրելիս, Ձեզ համար ամօթ է. մի հասցէ, որը աւելի հաստատուն եւ վստահելի է, դուք չգիտնաք եւ մի խեղճ ու պատիր երէկուան տհասը գիտնայ: Զանցառութիւն մի՛ ըներ իմանալու համար այդ հասցէն: Իսկ քո ղրկած նամակներու մասին չէ կարելի լուռ մնալ, պէտք է գիմես փոսթայի վարչութեան եւ պահանջես նամակդ, երբ տեղը հասած չէ. եւ այդ այս կերպով կը լինի, — մի նամակ կը գրես նոցա, ինծի ալ նամակ մը մէջը ամփոփելով, նաեւ մի նամակ ալ կը գրես ինծի առանձին. ես երբ կը ստանամ նամակը լուր կու տամ նոցա որ երթան նամակը առնեն. նաեւ փոսթայի վարչութեան կը խօսիս որ այս հասցէով երկու նամակներ եւս ղրկած եմ, 7 օր պայմանաւ, եթէ չստացուի՝ միւս երկուքն ալ միասին պէտք է ետ դարձնել, իսկ եթէ ստացուի, նոցա ստացագիրները ղրկել քեզ. այդ մասին եղած ծախսը մի՛ խնայեր, սա կարեւոր կէտ մըն է:*

Գալով քու մասիդ, կը ցաւիմ որ խնայողութեան կերպը երբեք չգիտնալով յիմարաբար կը տուժէք չարաչար. ահա անցեալ տարի նոր գալած առեններս էր որ գրեցի թէ առանց անկողինի չմնաս, բայց դուն այնչափ խելք ունիս, որ ուրիշինը այլեւս անշահ կ'երեւի, կարեւորութիւն չես տար ուրիշի առածին. ինչ որ է, այժմ ես միայն կրնայի ջանալ քու մասին՝ միայն հոս բերելու համար, իսկ ասոր ժամանակը ալ անցած է արդէն, որովհետեւ մինչեւ հոս գաս գոնէ 3-4 շաբաթ կը տեւէ, իսկ այդչափ երկար ժամանակ մնացած չէ մեզ համար արդէն. նախ. դուն հոս գալով տառանց չորս կողմդ նայելու խիստ կռիւին մէջ(1), այդ ալ մի քիչ հակառակ է իմ գաղափարին. ուստի սպասիր կամ այդ տեղ եթէ կարող ես, կամ որչափ կարելի է շուտով՝ մօտդ եղած դրամով մեկնիր Պուլկարիա մեր սիրելի ընկեր Գր. Ա.եանին(2) մօտ. այն կողմերը գործ գտնելը համեմատաբար դիւրին է եւ կեանքը շատ սուղ չէ որչափ հոդ, կարող ես այն կողմերը քեզ գաղափարակից ընկերներ ալ գտնել եւ պատրաստել, յարմար ժամանակին դուք ալ խմբովին կը մտնէք սահմանէ մը ներս, ուր կարող կ'ըլլաք վաղուցուան իղձերնիդ իրագործել: Տեսնենք այս տեղի պայթումէն յետոյ(1) ի՛նչ պիտի ըլլայ. Պոլիսը մերթ զօրաւոր ցնցումներ կ'ունենայ եւ մերթ երեսին կեղծ դիմակը անցունելով զուարթ կ'ուզէ ձեւանալ, բայց իրականութեան առջեւ բոլորը նոյնն է, այսինքն կործանում, այն ալ անխուսափելի կերպով:

---

(4) Գծուած բնագրին:

(1) Դաշնակցականները:

(2) Մէկ բառ անընթեռնելի:

Երկու օր առաջ Պատրիարք Իզմիրլեան հրաժարած է իր պաշտօնէն. պատճառը այն է որ կառավարութիւնը կ'ուզէ պատասխանատու ճանչնալ Իզմիրլեանին Պոլսոյ մէջ որեւէ ցոյցի մասին. Իզմիրլեանն ալ ի հարկէ այնչափ յիմար չէ, որ մի այդպիսի խենդ ու խելառ պատասխանատուութեան տակ իյնայ, ուստի իբրեւ պատասխան կառավարութեան իր հրաժարականը տուեց. այժմ Պոլսոյ կողմը երկու օրուան մէջ կրկին 500 մարդ ձերբակալեցին, որոնց բոլորը խեղճ գաւառացի են, ինչ որ իրենց մեղքին միակ պատճառն է եղեր (իրենց գաւառացի լինելը): Կրկին տեղեկացուր ինձ գոնէ Մարտինէն ստացուած նամակի պարունակութեան մասին: Ինձ խիստ ցաւ է այդ նամակը չստանալս:

Ընդունիր ընկերական ջերմ համբոյրներս:

Քոյդ՝ ԷԴՈՒԱՐԴ

Կ 96 — 14

ԷԴՈՒԱՐԴԻ ԵՒ ԱՅՎԱԶԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ՄԱՐԹԻՆԻՆ

Գրուած նոյն երկրորդ թուղթին վրայ: Թուական չկայ: Ըստ բովանդակութեան, ենթադրելի է որ գրուած են Էդուարդի նախորդ նամակէն ետք, շատ հաւանաբար Սոֆիայէն, Պանքայի դէպքէն ետք:

Սիրելի՛ Մարթին,

Անցեալ օրուան նամակս կը յուսամ ստացար:

Գրն. Այվազեանին գրած նամակդ կարդացինք: Ես քեզ գրած էի, որ դաս այն ժամանակ, երբ դուն ինձ կը գրէիր 100 Ֆրք. մի տեղ դրկելու մասին: Այժմ, թէեւ այստեղ քեզ համար մշտական գործ ամէն ժամանակ պատրաստ կայ, բայց գալու համար ճանապարհածախսը բաւական բարդ հարց մ'է: Դուն քո փաշափորտով կարող ես Թրքական որեւէ սահման մը ելլել եւ անկէ գալ Պուլկարիա, որով ճանապարհածախսդ մի քիչ կը հարթուի: Ուստի խորհէ այս բոլորի մասին եւ եթէ կարող ես շտապէ գալ հոս, առայժմ անձնական գործով զբաղելու: Իսկ եթէ այդտեղ կը գործես եւ ճանապարհածախս չունիս, ստիպուած ես մնալ, քանի որ ուրիշ կերպ միջոց չկայ: Ընդարձակ գրէ քո կացութեան մասին. Թո՛ղ եւրոպական խայտառակ պետութիւններով զբաղելու խնդիրը: Մենք մեր արածը անշուշտ գիտենք, հոգ չէ թէ դիպլոմատիան ինչ խաղ կը խաղայ:

Միսաքը ի՞նչ ըրած է, որ գործը կարգի դրած է: Հասցէն մեզ իմացուր եւ գրէ, թէ ի՞նչ մտադիր է ընել: Ես այստեղ փոքրիկ գործ մը գտայ. ծախսս եթէ ամբողջ չեմ կարող հայթայթել առ այժմ, քանի մը օրէն կը յուսամ, որ պիտի կարենամ: Մենք ստիպուած ենք, գոնէ երկու–երեք ամիս, մեր անձնականով զբաղիլ, մինչեւ նոր ծրագիր մը երեւան գայ:

Ես այս չափով կը բաւականանամ. Գրն. Այվազեանն ալ իր կարգին կը գրէ ահա:

Քոյդ անկեղծ սիրով, մնամ՝

ԷԴՈՒԱՐԴ

Սիրելի՛ Մարթին,

Նամակդ ստանալուս չկրցայ պատասխանել, որովհետեւ կ'ուզէի, որ Սմբատն ալ գրելով քեզ մի քիչ հանգստացնենք:

Հոս, այժմ լեցուն է գաղթական հայերով: Տեղական ժողովուրդը լաւ ընդունելութիւն է անում հայերուն. անոնց, որ արհեստաւոր են, գործ են տալիս. կառավարութիւնն էլ օգնում է անոնց, որոնք որ գործ չունին:

Դու, եթէ հոդ ծախսդ չես կարող հանել, եկուր հոս, քու արհեստովդ կարող ես ապրել: Սելանիկի ճամբով հոս կարող ես գալ 50 Ֆր.ով: Իսկ եթէ չես ուզեր Տաճկաստան անցնել եւ Եւրոպայի վրայով գալ, շատ սուղ կ'ըլլայ: Շոգենաւով մինչեւ Պուրկազ գալը բաւական երկար է, բայց ամենալաւ ճամբան է:

Ինչ որ գրում ես Ամերիկայի Հայկազեան Միութեան մասին, դա ճշմարիտ չէ: Դրօշակեանների ներկայացուցիչները Ամերիկայում շրջաբերական են հանել եւ հերքում են այդ լուրը: Կարծեցեալ Միութիւնը, ասում են, բոլորովին կեղծ է եղել: Հայկազեան Միութիւնը իբրեւ թէ պատրաստում է եղել իրեն համար հող Հայաստանում, դաշնակցականների միջոցով:

---

(1) Կ'ակնարկուի հաւանաբար Պանքայի եւ Սամաթիայ դէպքերու պատրաստութեան:

(2) Գրն. Այվազեանին (Սոֆիա): Տեսնել նամակները թիւ 1, 2, 3, 4 եւ 6:

Մի խօսքով կուսակցական նեղահայեաց մարդիկներ են ամէնն ալ անոնք, որոնք անուան տակ են գործում: Ամէն մի գործիչ աշխատում է իւր կուսակցութիւնն փառաւորել մի յայտնի նպատակով, միշտ առաջ է քշում իւրը: Քանի որ սեփական շահերը ընդհանուրի վրայ տիրապետում են, միշտ այսպէս քաոս կը դառնայ հասարակութեան գործերը: Հասարակութեան գործիչներն էլ այսպէս խայտառակ գաղափարներով ժողովուրդի մտքեր կը պղտորեն:

Քո բարեկամդ՝

Ս. ԱՅՎԱԶԵԱՆ

Կ 96 — 15

ԱՐՄԷՆ ԳԱՐՈՅԻ ՆԱՄԱԿԸ ՄԱՐԹԻՆԻՆ

Գրուած՝ զինանշան կրող եւ «Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւն» պաշտօնական մակագրութեամբ թուղթի վրայ:

Ժընեւ, 24 Սեպ. 1896

Սիրելի՛ Մարթին,

Բախտի մէկ քամին Ժընեւ նետեց զիս. 4–5 օր է որ հոս կը գտնուիմ:

Այսօր չպիտի կարողանամ երկարօրէն քեզ նկարագրել վերջին արկածներս, միայն սաչափս գիտցիր (առանց ՈՉ ՈՔԻՆ ԲԱՆ Մ'ԸՍԵԼՈՒ, զի թէ այս լուրը մի քիչ տարածուի, ծնողքս կ'ոչնչանան), որ Բանքի խնդրոյն մէջ գտնուող Արմէն–Գարօն քո ընկեր այն հին Գարօն է:

Հոս հասնելուս ինձ տուին քո վերջին երկու նամակները (4 Յուլիս եւ 25 Օգոս.): Առաջինին մէջ կը խօսիս այն մեզի ծանօթ աղտոտ խնդրոյն վրայ՝ Մար–Շիմոնին ըրած սխալ քայլերը: Կը յիշես, սիրելիս, երբ վերջին օրը ես քեզ կ'ըսէի թէ այս խնդիրը օր մը աւելի սուր կերպարանք պիտի առնէ, եթէ պէտքէն աւելի նշանակութիւն տրուի: Սխալը գործուած է. հիմա ատոր վրայ խօսելով եւ յուզուելով ոչ թէ միայն սխալը չի շտկուիր, այլ եւ ի զուր տեղը ժամանակ կը վատնուի:

Ներսիսեանը եւ դուն կը կարծէիք թէ Մար–Շիմոնին գրածներուն վրայ հոս ձեր վրայ ուրիշ գաղափար մը կազմած լինեն, այդ մասին կը սխալիք. ընդհակառակը հոս աւելի Մար–Շիմոնի ընթացքը կը քննադատեն իբր անպատեհ եւ անխորհուրդ ընթացք: Այսչափը Ձեզ յայտնելէս յետոյ կը խնդրեմ, որ մի անգամ ընդմիշտ մոռնաք ատոնք:

Գալով Նալպանդի մասին գրածներուդ, ընկերներ շատ ունիմ — Ինչպէս կ'երեւայ դուն ալ քո համոզումդ փոխեր ես այդ մասին, Նալպանդի անմեղութիւնը կը հաստատես: Առայժմ ես հին համոզմանս վրայ եմ, թէեւ շատ փափաքելի էր ինձ որ ես ալ քեզ պէս փոխէի կարծիքս, յուսալով որ օր մը մօտէն կը տեղեկանանք եւ թերեւս ես ալ քեզ պէս կը դառնամ այն ատեն: Յամենայն դէպս ես եղած եմ եւ միշտ կը մնամ համակիր Նալպանդին, իւր զգացմանց ազնուութեանը վրայ բնաւ կասկած չունիմ, բայց մտածելու ձեւը ինձ մի քիչ խորթ կը թուի:

Իսկ ինչ որ կը վերաբերուէր այդտեղի հաշւոյն, ես զարմանալով լսեցի որ կ'ըսես թէ 1700 Ֆրանք պարտք կայ: Ինձ ուղարկուած հաշւոյն մէջ, 462 Ֆրանք էր յիշուած: Ներսիսեանը Փիրէ գալուն նոյն բանը հաստատեց ինձ, հիմա ինչպէս կը լինի որ 1700 Ֆք.ի է բարձրացել: Սխալ մը լինելու է գործին մէջ, թերեւս քեզ ըսած են միայն ծախսին գումարը եւ չեն ըսած առաջուց վճարուած գումարները: Այս մասին խնդրեմ ուշադրութիւն դարձուր եւ անկից յետոյ հոս գրէ որ ըստ այնմ այդ խնդիրը կատարուի:

Պոլիս հասնելուս ես արդէն պիտի ուղարկէի այս 462 Ֆր.ը, դրամը պատրաստ է մեր ընկերներուն մէկի մօտ. երեքշաբթի օրը պիտի ուղարկուէր, բայց գործերի շատութեան պատճառաւ մոռցուեցաւ. չորեքշաբթի ցոյցը արդէն մէջտեղ ելաւ, որով դարձեալ ետ մնաց այդ խնդիրը: Յամենայն դէպս հաստատ գիտցած եղիր որ այդ դրամը չի կորսուիր: Այս մասին շուտ գրէ ինձ:

Սմբատին հետ 8 օր միայն տեսնուելու բախտը ունեցայ, սքանչելի տղայ մը գտայ զինքը: Վերջին առած նամակներուս նայելով անվնաս է ցարդ: Եթէ դուն իրմէն նամակ ստանաս անմիջապէս մեզ տեղեկագրէ:

Արմենակը քանի մը անգամ համբուրելու բախտն ունեցայ: Առիթը ամենավտանգաւոր գործ մը յանձն առած էր, բնաւ լուր չունիմ թէ ինչ ելք ունեցաւ, սաչափս գիտեմ որ այդ գործին գնացողներէն 2ը միայն մեռած են իսկ միւս երկուքը հերոսաբար կռուելէն յետոյ յաջողեր են ազատուիլ. տար Աստուած որ այդ երկուքէն մին մեր սիրելի Արմենակը լինէր:

Տուրան Գարինեանին մասին խնդրեմ ինձ գրէ, ո՞ւր է հիմա, հասցէն ի՞նչ է: Թէ հոդ եկած է, սիրոյ համբոյրներս իրեն:

Չմոռնամ ըսելու որ այս վերջի 3 օրուայ մէջ քաղաքականութիւնը բոլորովին փոխուած է. Ֆրանսան, Անգլիան եւ Ռուսիան իրար ձեռք կը կարկառեն Հայաստանը փրկելու համար: Թէ ցարդ եկած հեռագիրները ճիշդ են յուսալու է որ այս վերջին անգամ թափուած արիւնը պիտի պսակէ մեր յոյսերը:

Առայժմ այսչափ: Կարօտոյ համբոյրներս:

Քոյդ՝ ԳԱՐՕ

Կ 96 — 16

Կ. ԱՅՎԱԶԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ՄԱՐԹԻՆԻՆ

Ստորագրուած է ֆրանսերէն, յստակօրէն՝ G. Ayvazian: Չի թուիր կապ ունենալ Սոֆիայի Ս. Այվազեանին հետ. գիրը տարբեր է: Կու տանք նոյնութեամբ, անփոփոխ ձգելով լեզուական սխալները:

30 *Հոկտ.* 96, *Գահիրէ*

Մեծ. Տէր Մարթին,

Աղեքսանդրիա

Ազնիւ ընկերակից իմ,

Ձեզնից բաժնուելով այլամբ նոյն օրն տեղս հասայ, կանխաւ գործս եղաւ մեր սիրելի ընկերակիցը գտնելու եւ Ձեր ինձ առաջարկութիւնն կատարելու. ստացայ սա պատասխանն թէ այլեւս Ազգային գործէ հեռու մնալու իմ բառ: Այն պահուն մեծ ցաւ զգացի. որուն պատճառն այս է եղեր. տեղս գտնուող մի չուն հայ պաշտօնեայ իրմէն ուզած է հրամայական կերպով գրեր եւ նա ալ մերժած է սոյն վատ անձին առաջարկութիւնն: Հետեւեալ օրն կը դիմէ կառավարութեան Տպարան եւ գանգատ կը յայտնէ թէ կառավարութեան պաշտօնեայ մը չէ կարելի մի ուրիշ գործի ալ ձեռնարկելու, բողոք կ'ընէ Տեսուչին. երեկոյին՝ երբ մեր բարեկամն պիտի հեռանայ, կը կանչեն եւ իրեն հարցումներ կ'ուղղեն սոյն մասին եւ նա ալ ճըշմարտութիւնն կը խօսի, եւ կը ստանայ սա պատասխանն թէ Ձեր հայերն ի՛նչ տարուկ անձեր են որ մի փոքրիկ գործի առթիւ, կ'ուզեն Ձեզ պաշտօնէ ձգելու, եւ այսպիսի մի ժամանակի մէջ. գնա՛ հանգիստ եղիր, մենք մեր գործը գիտենք եւ ոչ ոք չէ կարող մեզ հրամայելու: Սոյն անձն Մալթէի մէջ պաշտօնեայ է(1)*. իւր անուն եւ մականուն Ձեզ նախորդ նամակ կը գրեմ: Մի քիչ ժամանակ վերջն կրնանք մեր նպատակին հասնելու, Ձեր պատրաստութիւնն տեսէք....: Տեղս գըտնուող հնչակեաններն մի յայտարարութիւն հանած են թէ միապետան հնչակեան կեդրոնէն դուրս արտաքսուած է: Եւ միանալու* Դրօշակեաններուն *հետ: Ներկայ հնչակեանք, վերջին ծայր իրենց ազդեցութիւնք լիովին կորուսին քաղաքիս մէջ, եւ կ'անպատուուին իրենց բանած* իւր տարուան *ընթացքին մէջ, որ նոր անկողնէ ելած են, ներկայ յիմար եւ անասունները: Եթէ Դրօշակեանք միանան սոցա հետ՝ նոյն ժամանակ նոքա ալ իրենց ազդեցութիւնք պիտի կորսնցնեն ժողովուրդէ առաջ, որովհետեւ հետզհետէ բոլորին կեղտերը սկսաւ դուրս գալու. իրենց պայմանձեալ բերնովն մէկմէկու հետ վիճաբանութիւններ կու գան առաջ:*

Ձեզ կը ներկայացնեմ մի անձնուէր, մի ընկեր որ կեդրոնին ներկայացնէս Դրօշակեաններու, իւր կեանքն կը նուիրէ իւր Ազգին համար, Դրօշակեաններու Ընկերակցութեան, և միշտ պատրաստ է իրենց հրամաններն կատարելու ամենայն սիրով, ուր որ անկ է երթալու, որուն անունն է Տօք. Յակոբեան, ամերիկեան հպատակ, որուն անցեալն մեզ ծանօթ է Կիլիկիայի եւ... բանտ եւ ապա ազատուած է, տեղս եկած է. սոյն մասին կը գրէք, եւ իրեն թող ղրկեն Գահիրէի թերթերն, նա կըրնայ աւելի օգտակար մի տեղ բանելու իւր աշխատութեամբ, ոչ թէ ուրիշներու պէս պահել եւ հրապարակ չհանելու, որպէսզի չկարողանան մեծ տեղ գրաւելու ներկայ խառնաշփոթ վիճակին մէջ... Հասցէ Փոստ Րէստանտ. «Տք. Յակոբեան, Գահիրէ»:

Ինչպէս ինձ պատմեցիք՝ մի ժէօն թիւրք յեղափոխական *տեղդ կը գտնուի. սոյն անձն եկած է տեղս. ինչպէս լինելն (միջին հասակ, թուխ պեխեր՝ ոչ շատ եւ ոչ քիչ. դէմքն ոչ ճերմակ եւ ոչ սեւ մի քիչ կարմրութիւն կրէ դէմքին վրայ), եթէ այս անձն է, որ ես կը ճանչնամ, մատնիչ մըն է, որուն բուն անունն է (Անտոն Սիւլեան) կաթոլիկ Սիւլեան Լեւոնի եղբայրն է, որ «Սըր քոմիսէր» է Նազիմ Փաշայի քով: Զգուշացէք, ինքն այնչափ լաւ հայերէն չի գիտեր, իւր տաճկերէն խօսակցութեան ժամանակ,* (ուն) *բառն երկար կը հնչէ եւ տես թէ նա՞ է:* Գաղիերէն քիչ գիտէ: *Եթէ ունիք տեղդ լաւ գաղիերէն գիտցող, մի ձեւով հետն թող խօսի, անմիջական կրնաք գիտնալ:*

Քիչ միջոցիս մէջ պիտի կրնամ Ձեզ այլ եւ այլ լուրեր տալու. տեղիս հնչակեանք սուգի մէջ են, անիծեալ որդին Աւերեալ Հայաստանի *հիմնադիրը:*

Մնամ Ձերդ
անկեղծ ընկերակիցդ՝
G. AYVAZIAN

Հասցէ. «Փոստ Րէստանտ», Գահիրէ

Կ 96 — 17

«ԴՐՕՇԱԿ»Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՆԱՄԱԿԸ ԿԻՊՐՈՍԻ ԿԱՄ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻՈՅ ՄԱՐՄՆԻՆ

Ընկերներ,

Մարթինի 23 թիւ նամակը ստացանք. ասկէ առաջ գրած նամակնիս ցարդ ընդունած կը լինէք:

Ինչպէս վաղուց ալ յայտնած ենք, ներկայացուցիչը կու գայ հոդ, նոր մի կնիքով. դուք կարելի եղածին չափ հողը պատրաստեցէք հոդ:

Եթէ Իզմիր մտնէք, Նալբանի հետ գործի տեսակէտից կապ պէտք չէ որ ունենաք. տեղական ընկերներու խորհրդակցութեամբ այդ բանը կարող էք միայն: — Էտուարտն ալ հոն պիտի երթար: Աշխատեցէք մի խոհեմ միջոցով ներս մտնել եւ ուրիշ ընկերներու համար մուտքը յետոյ դիւրացնելու:

80 *թերթ պիտի ուղարկենք ասկէ վերջը:*

Տուրանը թող իր կապերը Կիլիկիոյ հետ շարունակէ եւ մեզի ալ տեղեկութիւններ այդ մասին հաղորդէ:

Բարեւներ ձեզ եւ Տուրանին:

Խմբ. «Դրօշակ»ի

Ժընեւ, 2 *Դեկտ.* 96

Յ. Գ.— Գահիրէ թերթ մի ղրկէք. հոն մարդ ունինք:

Կ 96 — 18

ՇԱՀԷՆ ՖԱՐՀԱՏԻ ՆԱՄԱԿԸ

(ՀԱՒԱՆՕՐԷՆ ՄԱՐԹԻՆԻՆ)

Գահիրէ, 14 *Դեկտ.* 1896

Ընկե՛ր,

Ստացայ 9 *Դեկտ. թուակիր նամակնիդ: Շնորհակալութիւններս այն շնորհաւորութեանց եւ համակրանաց համար՝ զոր կը յայտնէք մեր նոր կազմակերպութեան մասին:*

Մեր կազմակերպութիւնը, ինչպէս գիտէք՝ նոր է, հետեւաբար չէ այնքան մեծ եւ զօրաւոր. սակայն յոյս ունինք թէ՝ պիտի կարենանք ընդլայնել անոր շրջանակը՝ մօտաւոր ժամանակի մը մէջ:

Հոս կը գտնուին Հնչակեաններ, թէ Արփիարեան եւ թէ Նազարբէկեան: Առաջինը աւելի համակրանք կը վայելէ: Իսկ երկրորդը կը ջանայ այլեւայլ հրատարակութիւններով կոտրել միւսին վարկը. բայց չպիտի յաջողի, գէթ ես այնպէս կը կարծեմ, որովհետեւ ժողովուրդը առհասարակ, զզուանք կը յայտնէ այդ մարդուն նկատմամբ. անիկա մեռած է բարոյապէս, ոչինչ չի կրնար կենդանացնել զանի:

Թաշճեանը, զոր յանձնարարած էիք մեզի, տեսայ եւ յանձնեցի նամակը: Կը ճանչնայի արդէն զինքը, բայց ո՛չ իբրեւ դաշնակցական: Իր խօսքով՝ յեղափոխական մըն է, ինքզինքը կատարելապէս այդ գործին նուիրած: Տեսնենք թէ ապագային պիտի արդարացնէ՞ իր այդ բառերը: Մեր խումբերէն մէկուն մէջ պիտի մտցունենք զինքը:

Գրեցէք մեզի թէ ի՞նչ վիճակի մէջ է Ձեր կազմակերպութիւնը եւ քանի՞ խումբերէ կը բաղկանայ:

Դրօշակի խմբագրութիւնը իմ հասցէս հաղորդած է Ձեզի. ինչո՞ւ արդեօք ձերինն ալ չհաղորդեց մեզի:

Ձեր ո՛ր տեղ բնակիլնիդ գրեցէք մեզի, որպէս զի մէկը յանձնարարենք Ձեզի: Տեղերնիդ որոշ կերպով ցոյց տուէք, որպէս զի դիւրին ըլլայ գտնել:

Այն երեք անձերու նկատմամբ, որոնք խմբագրութեան դիմած էին այլեւայլ առաջարկութիւններով, տեղեկութիւն տուէք թէ ի՞նչ գրած էր խմբագրութիւնը Ձեզի: Մեզի ալ գրուած էր անոնց մասին, տեսանք զիրենք եւ խօսեցանք պէտք եղածը:

Նամակնիդ միշտ ղրկեցէք Poste Restante, *Շահէն Ֆարհատի ձեռքը. հասցէները հայերէն մի՛ գրէք, գաղղիերէնը բաւական է:*

Ընկերական բարեւներ:

Ձերդ՝
ՇԱՀԷՆ - ՖԱՐՀԱՏ

Կ 97 — 1

ԱՐՄԷՆ ԳԱՐՈՅԻ ՆԱՄԱԿԸ ՄԱՐԻՆ

Արմէն Գարոյի այս նամակը 1897ին գրուած այն միակ նամակն է, որ կը գտնենք Մարթին Մուրատեանի թղթածրարին մէջ: Այդ տարեթիւին պատկանող այլ գրութիւններ մնացած չեն դժբախտաբար:

Իբրեւ 1896ի վերջերուն եւ 1897ի առաջին ամիսներուն վերաբերեալ եւ աշխարհագրական այս շրջանի (Եգիպտոս, Պոլիս, Պուլկարիա, եւն.) կուսակցական գործունէութեան հետ աղերս ունեցող վաւերագրեր, տեսնել նաեւ Գարեգին Խաժակի (Բարսեղեան) եւ Ա. Վռամեանի (Վահագ) նամակները՝ ԴԻՒԱՆ Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ Բ. հատորին մէջ, էջ 326էն 333, ապա՝ նաեւ էջ 346-347, 349-351, 355-357, եւն.:

Ժընեւ, 28 *Ապրիլ* 1897

Սիրելի Մար !

Երկրորդ նամակդ (9 *Ապր.*) *ստացայ. կը յանդիմանես զիս լռութեանս համար եւ ի մասնաւորի գործէն քաշուած լինելուս համար: Մի քանի տողով կ'ուզեմ քեզ յայտնել երկուսին էլ պատճառները առանց մանրամասնութեանց մէջ մտնելու, զի անկարելի պիտի լինի ինձ մի լիովին գաղափար տալ քեզ անցածի մասին:*

Նախ գանք լռութեան խնդրին. — կը հաւատա՞ս Մար, այն օրէն ի վեր երբ դժբախտութիւնն ունեցայ

---

(1) **Եգիպտոսում** *(ձեռագրի մակագրութիւն)*:

Ժընեւի բարեկամներին հանդիսատես լինել, այդ օրէն ի վեր ես ոչ մէկին հետ կարող էի թղթակցել, այսինքն չէի ուզեր զի հաստատ համոզուած էի թէ ուզէի գրել՝ իմ տպաւորութիւններս նոյնութեամբ պիտի գրէի, ինչ որ կարող էր աւելի անախորժ դէպքերու առիթ տալ։ Այս ժամանակս էր միայն որ ինձ կը ստիպէր լռել եւ անպատասխան թողուլ Բորիսին(1) եւ քո նամակները։ Եթէ Բորիսն ալ քեզ պէս բարկացած է, համբոյրով մը կը հաշտուինք անշուշտ։

Հիմա գանք երկրորդ խնդրոյն՝ իմ գործէն քաշուելուս։ Սիրելի Մար, թէ Կիպրոսի յիշատակներէն մի քիչ արթուն մնացեր են մօտդ, դու լաւ գիտես թէ ես ինչպէս պատկառանօք կը վարուիմ դէպի նուիրական գործը եւ թէ որչա՛փ խստապահանջ եմ դէպի յեղափոխականները։ Իմ այս պակասութիւնն էր, եթէ կարելի է այսպէս ըսել, որ զիս ստիպեց ձեռնպահ լինել առժամապէս, մինչեւ որ իմ յուսացած փոփոխութիւնները լինին։ Այս խօսքերս սխալ չհասկնա՛ս, յուսացածս մեծ բան մը չէ. կ'ուզեմ, կը փափաքիմ միայն անկեղծ յարաբերութիւն մը տեսնել մեր այն ընկերներուն մէջ որք կոչուած են այդ գործին վարիչները լինել. կարծեմ այս կէտը ամէնքիս ալ փափաքելի է, եւ ես նորութիւն մը չեմ պահանջեր, բայց թերեւս նորութիւն մ'ըսած կը լինեմ եթէ անկեղծութեամբ քեզ յայտնեմ որ սրա բոլորովին հակապատկերը կը ներկայացնէ մեր կազմակերպութիւնը. այս ընթացքով կամաց կամաց դէպի հնչակեան անկումը կը քալենք առանց նշմարելու։ Ինձ համար շատ դառն է այս ամէնը նկատել եւ հանդիսատես լինել, բայց ուրիշ կերպ չեմ կրնար վարուիլ, չեմ ուզեր ես ալ մասն ունենալ կործանման գործին մէջ, այս ալ մի ծառայութիւն է....։

Գալով քեզմէ նեղանալու խնդրին, դա գոյութիւն չունի, միայն սա ըսեմ որ Պոլսում ունեցած վարմունքդ իմ վրաս չթողուց այն տպաւորութիւնը, ինչ որ Կիպրոսում էի ստացած. հաւանական է որ սխալուած լինեմ. սակս թէ որչա՛փ անկեղծութեամբ կը յայտնեմ քեզ ունեցած զգացումներս։

Ցաւով եմ թէ ասկէ վերջ երբոր կը հասկնանք եւ կը լինենք այնպէս ինչպէս Կիպրոսումն էինք։

Բորիսին համբոյրներս. հասցէն ուղարկէ եթէ կարելի է, նոյնպէս Վարդին։

Առայժմ այսչա՛փ. չցաւիս գրածներէս։

Համբոյրներս՝
ԳԱՐՕ

— Եթէ Լեւոնը այդ կողմերն է՝ կարօտով համբոյրներս տուր խնդրեմ, եւ ըսէ որ իր հասցէն ուղարկէ. վերջին նամակս անպատասխան թողուց. կ'երեւայ գրած հասցէս սխալ էր։

Կ 98 — 1

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻԱՅԷՆ՝ ՍԵՊՈՒՀԻ (ՀՐԱՉ ԹԻՐԵԱՔԵԱՆ) ՆԱՄԱԿԸ ՄԱՐԹԻՆԻՆ

Սեպուհը, որ իր յաջորդ նամակները ընդհանրապէս ստորագրած է Ս., ըստ երեւոյթին Արեւմտեան Բիւրոյի, Կիլիկիոյ գործիչներուն (Պոնտացի) եւ արտասահմանի մարմիններուն հետ կապ պահող կեդրոնական դէմքն է: Ամենայն հաւանականութեամբ՝ Հրաչ Թիրեաքեանն է, որ 1897–1901 տարիներուն ընդհանրապէս կը գտնուէր Աղեքսանդրիա:

Աղ., 2 Յունվ. 98

Սիրելի Մարթին,

Ներփակ կը ղրկեմ քեզ երկու Ֆրանսական ոսկու արժէքով մի մանդատ, 1 եգ. ոսկի 540 միլ. է։

Ես դժբախտաբար անկարող եղայ հոդ գալ. գործդ վերջացնելուն պէս, ի հարկէ հոս կ'իջնես։

Կը զարմանամ թէ ինչպէս այդքան ժամանակ, հոդ չես կարողացել տեսնել Վահանը. երեւի նա շատ էր զբաղած։ — Նուագահանդէսի համար, աշխատեցէք բոլորդ միասին, համերաշխ կերպով տանիլ. Վահանին առաջարկը ինչո՞ւ բոլորէն չէ ընդունուած, քանի որ ամենէն խելօք միջոցն է։ Քանի հոդ ես, անպատճառ ներքին խնդիրները լաւ մը կարգադրիր. թերեւս ուրիշ անգամ հոդ եկող ուշ ժամանակ կը պատահի։

Ես քու նամակդ շատ ուշ, երէկ առաւօտ ստացայ. ինչո՞ւ այսքան ուշացաւ, չգիտեմ, — Հանդէսի մասին կարդացէք «Phare d'Alexandrie(1) et Réforme»*ին մէջ, լաւ բաներ կան հոն գրուած, ուրիշին թարգմանել տուր, քանի որ դուք չէք հասկանար։ Գուցէ Կարինը վաղը հոդ գայ։ Բարեւներ հաղորդէ բոլորին, նոյնպէս՝ Պ. Վահանին. նամակն ստացայ, պիտի իրեն գրեմ առանձին՝ յետոյ. լաւ պիտի լինէր, եթէ կարողանար իր գրածի համեմատ կարգադրել։*

Համբոյրներով քոյդ՝
ՍԵՊՈՒՀ

Կ 98 — 2

«ԴՐՕՇԱԿ»Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ (ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՕ) ՆԱՄԱԿԸ ՄԱՐԹԻՆԻՆ

Խմբագրութիւն «Դրօշակ»ի
№ 102

Ժընեւ, 13 Օգոստոս, 1898

Մարթինին, Աղեքսանդրիա

Ընկեր,

Ստացանք Աթէնքէն գրած նամակդ, ինչպէս ժամանակին ստացուած է նաեւ Իզմիրէն մեզ ուղղած 24 Յուլիսի գրութիւնդ։

---

(1) Սմբատ Խաչատուրեանի կուսակցական ծածկանունը։

(1) Ֆրանսերէնը շատ դժուար ընթեռնելի։

Կը ցաւինք պատահածին վրայ, չենք հասկնար սակայն ձեր նամակին հետեւեալ տողը. «Ի՞նչ պիտի ըլլար ասկէ աւելի, քանի որ ամէն գործ իմ վրայ էր ծանրացած»։ Հետաքրքրիր էր իմանալ, թէ միւս ընկերները ի՞նչ կ'ընէին. եւ ա՞յդ է միայն պատճառը, թէ ուրիշ պատճառներ ալ կան, այն խորհրդաւոր պատճառը, որուն զոհ եղան Ա.(1) եւ իր կինը (գիտէք որ մատնութեան մը հետեւանօք Պ.էն(2) հեռացած են)։

Արդէն գրուած է այսօր իսկ Իզմիր եւս, որ Բ.(3) չպիտի կրնայ վերադառնալ հոն, որովհետեւ ուրիշ կէտի մը համար առաջարկած է ինքզինքը եւ ընտրուած։ Ը. Ժ.ը(4) արդէն չզբաղեցաւ այն կէտերով, որոնց համար ձեռնարկ մը վճռած չէ։ Ոսկեհանքին կարեւորութիւն տրուեցաւ, նախ՝ Գ. եւ Զ.ի(5) յարաբերութիւններուն համար եւ երկրորդ՝ դրամականի մասին։ Կարելի չէր բոլոր այդ կարգի կէտերու համար ընտրութիւններ կատարել, քանի որ բոլոր *ընկերները ներկայ չէին եւ իւրաքանչիւրին տրամադրութիւնը յայտնի չէր ժողովին։ Վերջապէս, այդ խնդիրները աւելի դիւրաւ կրնային վճռուել տեղական մարմիններու հետ խորհրդակցելով։ Հետեւաբար Ոսկեհանքի կոմիտէին կը մնայ, խորհրդակցելով Արեւմտ. Բիւրոյի հետ, հրաւիրել այս կամ այն ընկերը։ Գրուեցաւ այսօր հոն, որպէսզի խորհին եւ առաջարկեն։ Մինչեւ այդ ժամանակ մենք ալ հոս կը խորհինք եւ ազատ ընկերներէն մէկը կ'առաջարկենք անոնց։ Դուք ալ հոդ խօսեցէք Պ. Վ.ի հետ, Ոսկեհանքի ընկերներու հետ եւ միասին պատասխանեցէք։*

Ոսկ. կոմիտէի խնդրած 50 ոսկին (1000 Ֆրանք), արդէն ղրկուած է ձեր անուան դարձուած չէքով, ձեր հասցէին ուղղուած, պահարանի մը մէջ, recommandée *եղած։ Այդ մասին փութալու է կարգադրութիւն մը ընել. կամ նամակը անոնք ստանալով չէքը ձեզ ղրկելու են, որպէսզի դուք անոնց տալիք անուան դարձնէք, եւ կամ նամակ ուղղելով Անգլ. Փոստէն խնդրելու էք, որ նամակը հոդ (այսինչ, կամ այնինչ տեղ) ղրկուի։ Այդ մասին մեզ ալ տեղեկացուցէք։*

Այսօրինակ անպատեհութիւններու չբախելու համար, լաւ չէ՞ր լինէր եթէ ապագային դրամը Շուարչին կամ անոր հասցէով ղրկուի։

Բարեւներով՝ Խմբ. «Դր.»ի

Ց. Գ.— Դուք ի՞նչ մտադիր էք ընել, կամ ո՞ւր երթալ։

---

(1) Կարելի է նաեւ կարդալ Զ.:

(2) Պոլսէն:

(3) Հաւանօրէն՝ Բաքո կամ Բաքոյեան (Գարեգին Խաժակ): Թերեւս նաեւ՝ Բորիս (Սմբատ Խաչատուրեան):

(4) Ընդհանուր ժողովը (կ'ակնարկուի Հ. Յ. Դ. Բ. Ընդհ. Ժողովին, 1898):

(5) Դժուար ընթեռնելի. թերեւս՝ Զ.ի (Զէյթուն — ?):

Կ 98 — 3

ԻԶՄԻՐԷՆ՝ ԶԱՐԵՀԻ ՆԱՄԱԿԸ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻՈՅ ԸՆԿԵՐՆԵՐՈՒՆ

17 Սեպ., 98, Իզմիր

Սիրելի ընկերներ,

Ստացանք Ձեր վերջին 10 Սեպ. թիւ կրող նամակը, եւ ներփակեալ գտանք Տօքթորին ձեռագիր երկտողը։ Բայց այդ նամակը ծիծաղելի է մեզ համար, եւ տարակոյս չունինք ձեւակերպութեան տակ գրուած ըլլալուն. մենք ի սկզբան՝ երբ այս խնդիրը մէջտեղ ելաւ, գուշակեցինք թէ «Նազարէթեանը այս գործին մէջ առանձին չէ, առաջուց թղթակցած պիտի ըլլայ անշուշտ իրենց այս նպատակը ինչպէս իրագործելու մասին» եւ ահա այսօր մեր գուշակութիւնը ելաւ, ներփակեալ Տօք.ի նամակը Տիգ.ի միջոցաւ ցոյց տուինք Նազարէթեանին, «այո, այս նամակին գիրը Տօք.ին գիրն է» ըսեր է. առաջ կը խոստովանի թէ ինծի գրողը Տօք. է, կ'ըսէ. իսկ այժմ բոլորովին կ'ուրանայ, թէ իրեն այդ նամակը գրողը Տօք.ը չէ, այլ, ուրիշ մըն է եղեր, հիմա ինքզինքը արդարացնելու համար ճամբայ կը փնտռէ. Տիգ.ը, կը պահանջէ թէ, քանի որ ան գրած չէ, ուրեմն ցոյց տուր թէ ո՛վ գրած է, «պարտաւոր չեմ ըսելու» կը պատասխանէ, եւ անմիջապէս մատիտով նամակ գրելով աճապարանօք կ'երթայ փոստը կը ձգէ. «այս նամակը նորէն Տօք.ի գրուած է» ով գիտէ ինչ յանդիմանութիւններ կայ նամակի մէջ, թէ իրենց գաղտնիքները դուրս ելան, թէ՝ իրենց յոյսերը ի դերեւ ելան եւայլն... աւելի զարմանալին այն է թէ՝ դիմակաւորներէն որոնց որ տուած է մենք իսկոյն հասկցանք արդէն, Տիգ.ի հետ կապ ունեցող խմբապետին կը դիմէ «անշուշտ չգիտնալով թէ այդ անձը Տիգ.ի հետ յարաբերութիւն ունի եւ անոր հետ կապուած է», կ'ըսէ թէ Տիգ.ի համար, այդ մարդը խաբեբայ է, ստախօս է, եւ նոր «մարտականներէն» է կարեւորութիւն մի տար անոր խօսքերուն, ես քեզի «Դրօշակ» կու տամ եւայլն... Ինչ որ ըսած է խմբապետը նոյնութեամբ կու գայ Տիգ.նին կը պատմէ. մենք հիմա գործ ունինք Նազարէթեանի հետ եւ պէտք եղածը խորհելով ի գործ կը դնենք. գալով Տօք.ի մասին դուք բոլորովին խաբուած էք եւ կը խաբուիք, այդ մարդը, այո, կեղծ եւ անբարոյական մէկն է, արդէն ես Պոլսէն գիտեմ, եւ տեղեակ եմ իրեն ըրած գործերուն եւ սուտ խօսքերուն. հոս այդ բաները գրելը աւելորդ կը համարեմ. կարծեմ հոս բերանացի պատմած եմ անոր մասին։

Ենթադրենք թէ այդ մարդը «Ձեր լսածով» անկեղծ ըլլայ, ի՞նչ պատճառ ունի 10–12 օրինակ դիմակաւորներէն ղրկելու Նազարէթեանին եւ անոր գրելու թէ՝

«այդ տեղը ընկերները գժտուած ըլլալով, չեն ուզեր անոնց հետ գործ տեսնել» եւայլն. այս վերի տողերը Տիգ.նը ինքը կարդացեր է: Եթէ Տիգ.նը չափազանց յուզուած չըլլար, եւ քիչ մը պաղարիւնութեամբ վարուէր, նամակի ամբողջ գրութիւնը կրնար աչքէ անցունել. ապուշը՝ այդ նամակը Տիգ.նին ցուցնելով իրեն գրաւոր կ'ուզէ որպէսզի ձեռքը գործիք ըլլայ եւ ատոր միջոցաւ գործ տեսնայ. ի՞նչ պատճառ ունի բաւական թուով Դ., Մարտ., եւայլն ղրկել, որպէսզի ցրուէ իր ծանօթներուն, կը կարծէ՞ք որ աս միայն Նազարէթեանի գործն է, որովհետեւ Նազարէթեանը «իր գաղափարով» կրնար գրաւել. Տիգ.նը իսկոյն անոր եղելութիւնը կը պատմէ եւ նամակին այդ տողերը թող կու տայ կարդալու, բայց հիմակ կը տեսնէ որ Տիգ.նը իրեն հետ ուրիշ կերպ կը վարուի՝ ամէն բան կ'ուրանայ, «այդ նամակը Տօք.ը գրած չէ» կ'ըսէ, ապուշը կը կարծէ թէ աղայ կը խաբէ, մենք կատարելապէս վստահ ենք թէ՝ Տօք.ը եւ Նազարէթեանը կեղծ, անբարոյական եւ խաբեբայ *մարդեր են, եւ պէտք է իսկոյն երկուքն ալ կարգի բերել. մենք արդէն պէտք եղածը խորհելով պիտի ընենք, իսկ դուք ալ հոն պէտք է խստիւ պատժէք Տօք.ին, որ ուրիշ անգամ այսպիսի ընթացքի մէջ չգտնուի. արդէն Նազարէթեանը Տիգ.ի անակնկալ վարմունքէն գունատած, «ես մահէն չեմ վախնար» ըսելով կը մեկնի, շատ հաւանական է Նազարէթեանը կամ ասկէ Եգիպտոս պիտի փախչի, եւ կամ ուղղակի մատնութիւն պիտի ընէ, Տիգ.ի համար. արդէն ինքը կ'ըսէ եղեր թէ՝ Եգիպտոս պիտի երթամ. մենք Տիգ.նին ալ պատուիրեցինք զգոյշ կենալ բոլորովին. առայժմ այս մասին այսչափ տեղեկանալով գրեցինք, ուրիշ ինչ որ կը լսենք իսկոյն կը գրենք Ձեզ: Գալով մեր գործերուն՝ գաւառներու հետ յարաբերութիւնը կը շարունակուի առաջուան պէս: Երկու օր առաջ Հուր Երկաթ քաղաքէն նամակ մը ստացանք, որով մեզմէ մէկը կը հրաւիրեն հոն երթալ իրենց մէջ նոր ծագած երկպառակութիւնը կարգադրելու. «երկպառակութիւնը դպրոցական խնդրի համար է». Եղուարդը ղրկեցինք, այսօր պիտի վերադառնայ. յիշեալ քաղաքի մասին գրելիք ունինք բաւական. մինչեւ վերադառնայ Եղուարդը կը գրենք պէտք եղածները: Խմ.(1) նամակ ստացանք, Ը. Ժ.ի կարգադրութեան ծրագիրը եւ ուրիշ բրօշիւրներ ստացանք, երկու օր առաջ ստացանք նաեւ 8 թիւ թերթերէն մաս մը որ հետզհետէ մաս առ մաս պիտի ղրկեն: Գրած են նաեւ Րաֆֆիի գրքերէն շուտով ղրկելու (մասին), իսկ ընկերներու մասին կը գրեն, թէ քիչ մ'ալ համբերեցէք պէտք եղած ընկերները պիտի ընտրենք ղրկենք, — կ'ըսեն: Մինչեւ ընկերների գալը չենք կրնար գործ մը տեսնել, որովհետեւ արդէն ույժ չունինք, կարգապահութիւն չունինք: Նախ՝ պէտք է ընկերները գան և իրենց զբաղում մը գտնեն. անկէ վերջը մենք կրնանք հիմնական գործեր տեսնել, եթէ ոչ, հիմա չենք կրնար բան մը ընել, եւ արդէն ընելն ալ շիտակ չէ: Որոշ կերպով նստելու, խորհելու եւ գրելու տեղ չունէինք: Դեռ նոր բռնեցինք տունը, ուրտեղ պիտի նստինք պէտք եղածները խորհելու եւ գրելու: Աճապարելով գործ չենք կրնար տեսնել: Շաւարշի նամակը Եղուարդը տարաւ եղբօր յանձնելու, բարեւ խօսէք իրեն. ինչպէս առաջուց գրած է, թող զգուշանայ ծածկամելանով նամակ գրելու հասարակ թուղթի վրայ. արդէն եղբայրը եւ իրենց տունը ահ ու դողի մէջ են եւ նամակն ալ բացուած էր արդէն, ի՞նչպէս կրնայինք ղրկել:*

Ներփակեալ նամակը Շաւարշի եղբայրը գրած է. Հուր-Երկաթէն ուրիշ մի քանի նամակներով մէկ տեղ եկած էր, չգիտնալով բացինք, բայց չկարդացինք: Հասկցանք, որ Շաւարշին կը վերաբերի, իրեն այսպէս կ'ըսէք: Ըսէք նաեւ իրեն, թէ ի՞նչ ըրաւ գործը, մինչեւ ե՞րբ պիտի սպասենք, թող պատասխան տայ:

Է՛, սիրելի Աշոտ(2) Բագրատունի, հիմա բոլորովին համոզուեցա՞ր, թէ այդ շուն յոյնի երեսէն քաշեցիր այս բաները եւ հիմա հասկցար խաբուած ըլլալդ: Շատ հաւանական է, որ մէկ ոսկիի համար քեզ մատնեցին. այն ատեն դուն բարկանալով կը խօսէիր, թէ պէտք է ամբողջ դրամը տանք, եւ մենք ալ կը հակառակէինք՝ թէ չէ կարելի: Ինչ որ է, այս ալ անցաւ, բայց չըլլար՝ աւելի լաւ էր:

Ջերմագին բարեւներով՝

ԶԱՐԵՀ

Կ 98 — 4

Ս.Ի ՆԱՄԱԿԸ ՄԱՐԹԻՆԻՆ

Ձեռագրէն դատելով, նամակագիրը նոյն այդ «Սեպուհ»ն է, որ գրած էր 2 Յունուարի Կ98–1 նամակը: Աղեքսանդրիայէն ուղղուած է Մարթինին՝ Գահիրէ: Ստորագրուած է Ս.:

Աղեք. 26 Սեպտ. / 7 Հոկտ. 98

Սիրելի Մարթին !

Բիւրատից ստացայ յանձնարարագիրը. աւելորդ է այդ մասին իրեն հետ տեսնուել: Կը յայտնէ թէ «ուշանալուն պատճառը՝ ձեր մէջէն փնտռեցէք»: Ի՞նչ է արդեօք պատահեր. երեւի Ջհանկիւլից և Շահէնից բան է լսել, ուրիշ կերպ անկարող եմ մեկնելու. Ջհանկիւլի դէպի ինձ տրամադրութիւնից կարող ես հասկանալ. հետաքրքիր էր այդ: Շահէնի հետ ես խնդիրը կարգադրեցի անձամբ խօսելով՝ առանձին. Նա յետ առաւ իր տուած որոշումը — գոնէ այդպէս ըսաւ. մեր յարաբերութիւնները առ այժմ քիչ լաւ են:

Ինչո՞ւ այդքան կը գանգատիս տեղ. ընկերներու չէմ. ո՞վ ըսաւ որ կանոնաւոր կոմիտէ է. նոր պէտք է կազմակերպել: Ներփակեալը Սուրէնին յանձնիր. անոր հետ կարող ես ազատօրէն տեսնել: Բարկանալով կամ վիրաւորուելով տեղական մարմինը երեսի վրայ թողուլ՝ լաւ չէ ի հարկէ: Պէտք է կարգադրել կոմիտէական եւ մանաւանդ խմբական գործերը:

Մարի փամփուշտներէն փնտռեցի՞ր ու գտա՞ր. եթէ կայ, պէտք է 150–200ի չափ առնել հոս ղրկել. նաեւ նայիր թէ փամփուշտ լեցնելու գործիքներ կա՞ն. ի՞նչ գներով, S. Welson*ի ատրճանակներու համար, փոքր եւ միջին մեծութեամբ:*

Նամակ գրեցի՞ր հայրենիքդ. լաւ պիտի լինէր, նպաստաւոր պատասխան առած ժամանակդ, Լեռնավայր անցնիլ ու հոն աշխատիլ մնալ, որքան կարելի է: Գրիր մեզ: Սակայն ծննդավայր գնալուդ՝ լաւ պիտի լինէր, տեղական արդէն գոյութիւն ունեցող մարմինը աւելին հիմնաւոր հողի վրայ դնելով, երթալ շրջականները, ուր մարդկանց պահանջ կայ:

Ոսկեհանքի գործերու համար ամէնքս ալ ոչ նուազ մտահոգութեան մէջ ենք. պէտք է աշխատինք մարդիկ մտցնել հոն: Խմբ.ը(1) խոստացել է այդ մասին աշխատիլ ու կարգադրութիւն ընել. գրուած է հոն, որ շատ չշտապեն ու նոր ընկերներուն սպասեն: Օ.ը տակաւին չէ գացած. այդպէս է երեւում նամակներէն. երեւի Գ. Այվազեան(2) իր նախկին սովորութեանը համեմատ իր «véto»ն դրած է այդ հարցի մէջ:

Դուք հոդ ի՞նչ ըրիք. Նշանի համար Ս.ին կը գրեմ այսօր. շատ ալ բաքրքի *մի ըներ. կամաց կամաց կարգին կու գան գործերը: Իմացիր թէ Ջհանկիւլը հոս ու հոն իր վիճակի մասին կու լա՞յ. որովհետեւ Սմ. Բիւրատը իր ինծի գրած նամակին մէջ կը յայտնէր թէ Դաշ.ը հանրածանօթ ընկերները երեսի վրայ թողած է եւ հոգ չ'ըներ: Արդեօք Գլըճեանի՞, Ջհանկիւլի՞ թէ Շահէնի նկատմամբ են այդ խօսքերը: Կարո՞ղ ես կողմնակի կերպով, Ջհանկիւլի խօսքերէն ըմբռնել ու մեզի իմացնել:*

Ջհանկիւլին յայտնիր, որ աթոռներու առթիւ պէտք եղած տեղը իմացնէ, որ յանձնուին տիրոջը:

Ներփակ Զ.ից(3) է. կարդալուց յետոյ, յետ վերադարձուր:

300 *Ֆ.ը ամբողջովին ղրկուեցաւ:*
Բարեւներ բոլոր ընկերներու կողմանէ:

Համբոյրներով՝ Ս.

---

(1) Խմբագրութենէն («Դրօշակ»):

(2) Մարթինի ծածկանուններէն մէկն էր Աշոտ:

---

(1) Խմբագրութիւնը (Արեւմտեան Բիւրօ):

(2) Դժուար ընթեռնելի:

(3) Զէյթունից:

Կ 98 — 5

ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԻ ՆԱՄԱԿԸ ՄԱՐԹԻՆԻՆ

ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ
— 1890 —
(Fédération Révolutionnaire Arménienne)

1898
ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՕ

№ 192 7/19 *Հոկտեմբեր*, 1898

Մարթինին, Գահիրէ

Սիրելի ընկեր,

Ժամանակին ստացած ենք ինչպէս բացիկներդ նոյնպէս եւ Ալեքսանդրիայէն ձեր գրած 2 Սեպտ. գրութիւնը: Զբաղմունքները թոյլ չտուին շուտով պատասխանելու, մանաւանդ, որ փութացնող խնդիր մը չկար մէջտեղ:

Շնորհակալ ենք ձեր հաղորդած մանրամասն տեղեկութիւններուն, ինչպէս Ոսկեհանքի, նոյնպէս եւ տեղական գործերուն վերաբերեալ: Ձեր տեղեկութիւնները իրենց օգտակար հետեւանքները կրնան շուտով ունենալ, եթէ ատոնք անմիջաբար յայտնած էք նաեւ շահորդ կողմերուն:

Կը ցաւէիք, որ Ընդհ. Ժողովը ընտրութիւն չէր կատարած այդ կէտին(Ո.) (1) *համար: Բայց ինչո՞ւ կը մոռնաք, որ Ը. Ժ.ը ընտրութիւններ կատարած է միայն այն կէտերուն համար, ուր կը ծրագրուէր մօտալուտ կամ հեռաւոր ձեռնարկ մը. նոյնիսկ այդ ընտրութիւններն իսկ — թէեւ սահմանափակ շրջանի մը մէջ — թերեւս չգտնուին պահանջներու բարձրութեան վրայ եւ հարկ զգացուի լրացուցիչ ընտրութիւններ կատարել. ուր մնաց ուրեմն միւս կէտերուն համար: Կարեւորն այն է, որ Ոսկեհանքի դերը* վիճելի *չէ այսօր ընկերներու միջեւ, որոշ չափով համաձայնութիւն գոյացած է, եւ կը մնայ գործը ձեռնհաս մարմիններուն՝ հարկ եղածը տնօրինելու:*

Մեր կողմէն դիմումներ եղան կարող ընկերներու. մէկը պատրաստ է արդէն, կը մնայ ճամբորդութիւնը ապահովցնելու մասին խորհիլ:

Դուք կը քննադատէք մինչեւ հիմա եղած խարխափումները. մենք ալ համաձայն ենք ձեզ հետ. բայց չէ՞ որ ձեզմէ եւ ձեր ընկերներէն կախուած էր — անգամ մը ուսումնասիրութիւնը տեղին վրայ վերջացնելէն ետք — հին ծրագիրը ձեռք առնելու: Այդ նպատակով Ոսկեհանք մտած էիք դուք, Է.Ն(2) և ապա Բ.Ն(3).

---

(1) Ոսկեհանք (Իզմիր):

(2) Հաւանաբար՝ Եղուարդ:

(3) Հաւանաբար՝ Բաքու (Գ. Խաժակ):

նոյն բանը դեռ անցեալ տարի մեր կողմէն յիշել տըրւեցաւ ձեզ: Ոչ մէկ ծրագիր եւ որոշում օգուտ չունի, եթէ ընկերները իրենց նախաձեռնութիւնը չդնեն գործին մէջ եւ փոխանակ մէկ քարով երկու թռչունի ետեւէն իյնալու, — որ քիչ անգամ կը յաջողի, — մէկ հատ մը ապահովապէս որսալու միջոցներ փնտռեն: Վերջին նամակէ մը կը տեղեկանանք արդէն, թէ փորձի մը ձեռնարկած են. վերջապէս ուրախացանք, որովհետեւ այնպիսի ատեն մը կը սկսին, երբ ամէնէն աւելի քիչ կը սպասուէր:

Վահանի մասին ձեր հաղորդածը ցաւ ազդեց մեզ, ո՛չ իրեն վերագրուած խօսքերուն պատճառով (այդ խօսքերուն քննադատութիւնը կրնայ շատ տարբեր ըլլալ, եթէ քննուի, թէ ի՛նչ պարագաներուն մէջ եւ ի՛նչ անձերու ուղղուած էին ատոնք), այլ անոր համար, որ այդ կարգի խնդիրներ կը զբաղեցնեն եւ կ'երկպառակեն ընկերները. պէտք ունինք մենք մտամփոփ աշխատանքի մը: Դուք կը զարմանաք, որ մենք բողոքողները կոմիտէին ղրկած ենք եւ այդ մասին տեղեկացուցած ամբաստանուած ընկերն ալ, եւ մեր այդ ընթացքը Դաշնակցութեան ոգիին հակառակ կը գտնէք: Ուղղակի միջամտութիւն մը և խնդիր մը յարուցանելու համար մեր կողմէն՝ արտակարգ *պատճառ մը պէտք էր, որ չկար: Մեզ անծանօթ մարդիկ (բացի մէկէն) մեզ կը բողոքէին, Վահանին դէմ* տարտամ *ու* անորոշ *ամբաստանութիւններով: Վահանը Ալեքսանդրիոյ կոմիտէին մէկ անդամն է, եթէ մինչեւ իսկ արտաքոյ կարգի պատուիրակ մը իսկ ըլլէր — որ չէ — Դաշնակցութեան ծրագրին ոգին կը պահանջէր, որ խնդիրը նախ քննուէր տեղին վրայ եւ ապա միայն լայն շրջանի մը յանձնուէր, եթէ ընկերները (տեղական) անձեռնհաս նկատուէին այդ խնդրին լուծում տալու: Մենք ցոյց տուինք այդ բողոքողներուն՝ օրինական ճամբան: Եթէ կոմիտէն ուշք չդարձնէր իրենց բողոքներուն վրայ եւ կամ անոր վճիռէն գոհ չմնային, այն ատեն կրնային դիմել ու աւելի լայն շրջանի մը քննութիւնը պահանջել: Իսկ մենք մեր կողմէն, ոչ միայն հաղորդեցինք Վահանին իրեն դէմ եղած բողոքներու գոյութիւնը, այլ եւ առաջարկեցինք որ ինքը պահանջէ ընկերական ատեան մը, այդ խնդիրներուն վերջ մը տալու համար: Այս պարագաներուն մէջ ուրիշ կերպով չենք կարող վարուիլ: Մենք կը կարծենք, թէ հաւասարապէս յարգած եղանք երկու կողմին ալ՝ թէ՛ ամբաստանողներուն, թէ՛ ամբաստանեալին արժանապատուութիւնը: Համեմատեցէք մեր բանածը Ընդհ. Ժողովի մշակած կարգապահութեան կանոններուն հետ (ընկերներու արտաքսում):*

Լաւ էք ըրեր, որ Գահիրէ գնացիք գործերը կարգադրելու: Մեզ գրուած էր, որ ուրիշ ընկերներ ալ եկած են նոր գործին համար: Կը յուսանք, որ ցարդ յաջող վախճանի մը յանգած ըլլան ձեր ջանքերը: Շուտով վերջացնելու է կոմիտէներու վերակազմութեան գործը, որպէսզի հնարաւոր լինի Պատգամաւորական Ժողով գումարել եւ ընտրել Եգիպտոսի Կեդր. Կոմիտէն: Այդ ընտրութիւնները, թերեւս վերջ մը դնեն դժգոհութիւններուն, անհատներու դերը փոխանցելով հաւաքական մարմնի մը: Այդ մասին գրուած է նաեւ Ալեքսանդրիոյ կոմիտէին: Աւելորդ է ըսել, որ ջանալու է քիչ, բայց լաւ ուժերէ կազմել այդ մարմինները: Գահիրէի մէջ, ունինք արդէն Սուրէնը եւ Գալֆայեանը. եթէ մէկ երկու տեղական ուժեր եւս գտնուին, լաւագոյն կոմիտէներէն մէկը կրնայ կազմուած համարուիլ, այնուհետեւ դժուար չպիտի ըլլայ Կեդրոնականին ալ ընտրութիւնը:

Դուք, հարկաւ չէք մնար Եգիպտոս: Գիտենք ու կը ճանչնանք ձեզ: Գրեցէք մեզ, թէ ո՞ւր կը նախընտրէք երթալ. թերեւս և որոշում ալ տուած ըլլաք ցարդ, կիլիկեցիներուն հետ համաձայնութեան մը գալով:

Կը սպասենք ձեր շուտափոյթ պատասխանին:

Ընկերական բարեւներով ձեզ եւ բոլոր այդտեղի ընկերներուն՝

ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՕ

Յ. Գ.— Չէք մոռնար անշուշտ, Գահիրէի գործերուն մասին մանրամասն գրել մեզ:

ՆՈՅՆ

Կ 98 — 6

Ս·Ի (ՍԵՊՈՒՀ) ՆԱՄԱԿԸ ՄԱՐԹԻՆԻՆ

Աղեքսանդրիա, 3 *Նոյ.* 98

Սիրելի Մարթին !

Ոսկեհանքէն հետեւեալը կը գրեն եւ կը խնդրեն որ պատասխանը իրենց ուղղակի ուղարկես. «Հաճի Տային խմբապետներուն մօտ մնացած դրամէն 120 *տճկ.ի հոդ դրամ յանձնած է իրեն. այդ դրամը նշանակուած չէ իր ղրկած հաշուեցուցակին մէջ. պէտք է մանրամասն գրէ այդ մասին. անցեալ շաբթու առանձինն իրեն գրած ու հաղորդած ենք ճիշդ հաշիւը՝ ինչ որ իրեն կը վերաբերէր»:*

Ուրախ եղանք Վ.էն լսելով տեղիդ Կ.ի վերջնական կազմ ստացած լինելը. քանի հոդ ես, սիրելիս, այդ մարդկանց եռանդ ներշնչիր որ բացակայութեանդ ատեն առջի դրութեան մէջ նորէն չըլլկնին, ինչպէս որ եղաւ տարաբախտ Գըլճեանի մահուընէ անմիջապէս վերջը, — խմբական գործերու մէջ մանաւանդ ատոնք շատ խակ ըլլալու են. այդ մասին աւելի աշխատիր: Եթէ քեզ յաջողուէր միացնել գոնէ մէկ կարող եւ ազդեցիկ անձնաւորութիւն մը, անկէ անդին ա՛լ գործերը ինքնին պիտի քալէ առնէին:

Եփրեմեանի կարգադրութիւնը շատ խելօք բան է. յայտնեցէք իրեն, որ եթէ նոր տեղեկութիւններ եւ ծանօթներ կը յիշէ մի քանի ուրիշ տեղեր ալ, Երկրին մէջ, *կամ եթէ նոր նամակ ստացած է, ինծի իմացնէ: Իր տուած տեղեկութիւնները հարկ եղած տեղերը ղրկած եմ. ծանօթ մարդիկ ճիշդ գտած են եւ շնորհակալութիւն յայտնած: Ուրեմն Եփրեմեանը, առանց գնալիք մարդկանց մասին բան գրելու, իր թղթակցութիւնները լաւ կ'ընէր շարունակել եւ յոյս տալ որ իրենք մոռցած չեն թէ հոդ պիտի տարուի, եւն...*

Սուրէնի պահած լռութիւնը այլեւս չի զարմացըներ. կը ցաւիմ միայն: Պարիզէն Վահագնը իր մասին տեղեկութիւն կը հարցնէ:

Մեր սիրելի Գալֆային շատ մը բարեւներ. արդեօք հոս իր երկրին հետ բնաւ յարաբերութիւն չի՞ պահեր. լաւ է միշտ երկրի մարդկանց հետ կապեր ունենալ: Կարծեմ երկար ատեն է հայրենիքէն հեռացած է. արդեօք վստահելի անձեր կը ճանչնա՞յ հոն. թող ինծի գրէ, շատ է հարկաւոր:

Գալով քեզ, Վ.ը այդ ուրախալի լուրը հաղորդեց. երանի թէ յաջողուէր. անցագիրը քովս է, ապահով եղիր այդ մասին: Երկրէն լուր մը չեկա՞ւ: Շաւարշը հոս Տաւրոսները(1) *կարդալով եւ քիչ մ'ալ Վ.ին ընթացքը տեսնելով, շատ է գրգռուած, ու տաք տաք կը խօսի եւ երբեմն անախորժ խօսքեր կ'ըսէ. անփորձ մ'է. լաւ ընկեր լսելով կարող է բուն իր ուզած նպատակին հասնիլ:*

Մանիսայի տղայք Զ.ի Կոմ.ին նամակ մը գրած են շատ յարձակողական լեզուով. Կ.ի արժանապատուութեան դպչելիք խօսքեր կան: Է.ը(2) հոս ղրկեր էր: Յանձնեցինք Շ.ին որ գրէ իր ընկերներուն, որպէսզի այդպիսի սխալ քայլեր չառնեն, թիւրիմացութիւնները պարզեն, եւն.: Մերժեց գրել. — «Ես գիտե՞մ ինչ պէտք է գրել» — կ'ըսէ: Դուն ծանօթ ես իրեն. գրէ որ սխալ եւ շտապ քայլեր չառնէ:

Բարեւներով՝
Ս.

Կ 98 — 7

ՍՈՒՐԷՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ՄԱՐԹԻՆԻՆ

Գ. Մարթինին,

Երթալնէդ ասդին դեռ որոշ տեղեկութիւն մը չստացուեցաւ Ձեր կողմէ. ի՞նչ եղաք: Ո՞ւր պիտի գաք:

Կրնաք հասկնալ թէ Ձեր ներկայութիւնը հոս անկարեւոր չէ:

Ընթերցարանի գրքերուն մասին Ձեզի յանձնարարութիւններ եղած էր. ի հարկէ դուք ջանքերնիդ չէք խնայած. սակայն մինչեւ հիմա տեղեկութիւն մը չտալնուդ միւս ընկերները անցեալ օրեր յարմար կը տեսնէին տեղւոյդ մարմնին գրելով՝ խնդրել որ, կամ այդտեղի գրքերը հոս ղրկեն (եթէ մօտերս պէտք չէ) եւ կամ պէտք եղած միջոցները ցոյց տան կամ գործադրեն, որպէսզի օր առաջ այս տեղի ընթերցատան բանալու գործը դիւրացուի:

Արդ պէտք եղած բոլոր միջոցները գործադրել տալ՝ կամ հարկաւոր եղած տեղեկութիւնները հետերնիդ առնելով բերել կը խնդրուի:

— Գուցէ այս երեկոյ դարձեալ յարմար տեսնուի տեղւոյդ ընկերներուն գրել. թէեւ ըստ իս աւելորդ է. այսուհանդերձ դուք ձեր ջանքերը անշուշտ պիտի չխնայէք:

— Բարեւներս Ձեզ եւ Հրաչին:(1)

— Եթէ այսօր կամ վաղը չգաք, իմացնել պատճառը:

Ձերդ՝

ՍՈՒՐԷՆ

Կ 98 — 8

ՍԵՊՈՒՀԻ (ՀՐԱՉ ԹԻՐԵԱՔԵԱՆ) ՆԱՄԱԿԸ ՄԱՐԹԻՆԻՆ

Աղեքսանդրիա, 15 / 27 *Դեկտ., գիշերը*(1)

Սիրելի Մարթին !

Երկու նամակներդ ալ ստացած եմ, նոյնպէս եւ Պոլսեցիինը. որքան որ շատ տրամադրութիւն ունիմ հոդ գալու, մասնաւորապէս քանի մը խնդիրներու համար, սակայն յառաջիկայ 1 – 2 *շաբաթներու մէջ, դու գիտես որ կարեւոր խնդիրներ պիտի ունենանք կարգադրելիք: Պէտք է անպատճառ վարդապետի գործը վերջացնել. հեռագիր ստացայ Ժ–ից,*(2) «attendre», *— սպասել մեզով. տեսնենք ի՛նչ պիտի գրեն, չեմ կարծեր որ բոլորովին մերժեն. գուցէ պայմաններուն մէջ փոփոխութիւն մտցնեն. տեսնե՛նք:*

---

(1) Դժուար ընթեռնելի:

(2) Հաւանօրէն՝ Էդվարդը, որ կը գործէր Իզմիր (Զմիւռնիա):

(1) Նամակը ուղղուած ըլլալով Մարթինին՝ Աղեքսանդրիա, աւելի ապահով կը դառնայ որ Ս·Ի կամ Սեպուհը ուրիշ մէկը չէ, եթէ ոչ Հրաչ Թիրեաքեանը:

(1) Տարեթիւ չկայ. ըստ բովանդակութեան՝ պէտք է ըլլայ 1898 Դեկտեմբեր:

(2) Ժընեւից:

Ներփակը Պոլսեցիին յանձնես, ու յայտնես բերանացի կերպով թէ առայժմ չպիտի կրնայ գալ, սակայն Յունուարի սկիզբները անպատճառ։

Ուղարկիր Այնթապցին, նշանները տուր որ զիրար կրնանք հոս տեսնել. հարկ չկայ որ ուրիշներու հետ տեսակցի. թող բոլորովին գաղտնի մնայ, եւ ինծ հետ նոյնպէս պէտք է գաղտնի տեսնուի։ Նախ կը տեսնուինք «Քաֆէ Խտիվիալ», այսինքն հոն զիրար կարող ենք գտնել, ու յետոյ «Քաֆէ Գարուն»ին(3) կ'երթանք ու ազատօրէն կը խօսակցինք։ Դու իրեն պէտք եղածը խօսիր զիս հոս գտնելու համար։

Ներփակ նաեւ կը ղրկեմ կարգ մը Ոսկեհանքէն(4) եկած նամակներ, բոլորն ալ յետ մեզի վերադարձնելու պայմանով։ Շաւարշի նամակը, յարմար է որ դու իրեն՝ հոս ուղարկես՝ քանի մը տողերով մէկտեղ։

Անցագիրը կ'ուղարկեմ։ Կարինը շուտով գալու չէ որ անոր հետ ղրկէի, ինչպէս եւ դրամի խնդիրը կարգադրէի։ Սուրէնէն խնդրիր որքան որ հարկաւոր է այդ գործողութիւններուն համար, յետոյ հոս գալուդ՝ դու իրեն կը ղրկես. կամ կոմիտէէն ստացիր, չեմ գիտեր որքան է հարկաւոր։ Այնպէս որ եթէ ուրիշ բաներու համար դրամի կարիք ունենաս, Կոմ.էն ստացիր, յետոյ մենք կը վճարենք։ Դուն ալ շատ հոգ մի կըներ, սա կազմակերպական, մանաւանդ խմբական գործերուն քիչ մը կարգադրութիւն տալէն վերջը հասիր հոս։

Ուրախ եղայ որ տղերքը գործի են մտած։ Գրեցի Վահանին որ հոգ տանի տղայոց զատ զատ։ Տակաւին յարմար առիթ չեմ ունեցած արաբական փոստը երթալ եւ նամակդ հարցնելու։

Գոնտացիէն(5) նամակ առի. կը գրէ նորերուն համար։ Գարոն մէկի համար կը յայտնէ թէ շատ ազդեցիկ մարդ մըն է։ Ուրախալի է. Մ.էն(6) տակաւին լուր մը չելաւ, — տեսնենք այս շաբաթ. բարեւներ Գալֆային, Տօքթորին, Սուրէնին, Արմենակին եւ այլոց։

Համբոյրներով՝
ՍԵՊՈՒՀ(7)

Յ. Գ.— Կարդացնել տուր այսօրուայ 15 / 27 «Ֆար տ'Ալեքսանտրի»ին մէջ՝ Կրետէն եւ Հայաստանը յօդուածը. մնացածը Վ. Խ.էն կ'իմանաս. կարճ կը կապեմ. անոր գրած եմ։

Ս.

Կ 98 — 9

Ս.Ի (ՍԵՊՈՒՀ, ՀՐԱՉ) ՆԱՄԱԿԸ ՄԱՐԹԻՆԻՆ

Աղեքսանդրիա, 25 Դեկտ. 98
Գիշերը

Սիրելի Մարթին !

Այսօր առաւօտուն ստացայ նամակդ. այդ ասպատակ Շ.ի մասին Կարինի հետ ալ խօսեցայ. Հարկաւոր է աւելի ստոյգ տեղեկութիւններ հաւաքել. բոլորովին համամիտ եմ քեզ՝ թէ աշխատելու ենք այդ անձէն օգտուիլ եւ ուղարկել երկիր մինչեւ անգամ. միայն թէ անհրաժեշտ է որ կազմակերպութեան համաձայնութեամբը գործէ. ինչպէս Կարինը կ'ըսէ՝ այդպիսիներ չեն յօժարիր կախում ունենալու մարմիններէ. բան մը որ նկատի առնելու ենք. ուստի այդ կէտի վրայ ծանրանալու ես, — եթէ վստահութիւն ունենայ Դ.ի եւ դաշնակցական գործիչներու վրայ, եթէ ընդունի երկիր երթալ, կարող ենք օգնել իրեն, *այն պայմանով որ սակայն կապ ունենայ տեղական կամ շրջակայ կազմակերպութիւններու հետ, առանց, ի հարկէ գործի ապահովութեան տեսակէտէն, ասդին անդին տարածելու, առանց անշուշտ շատ մարդոց հետ յարաբերութեան մտնելու, ինչ որ ինքն ալ յարմար կը գտնէ։ Ուստի գլխաւոր խօսակցութիւնը թող ըլլի, համոզել զինքը, կապուել բոլորովին մեզի հետ, մեզի հետ գործելու համար։ Թող պատրաստէ տեղեկագիր մը իր ամբողջ գործունէութեան, կը խոստանանք իրեն խիստ գաղտնի պահել, յայտնելով միայն մեր շրջանի Բիւրոյին. դա կ'ունենայ իր նշանակութիւնը շատ մը տեսակէտներէն։ Առ այժմ, լաւ ես ըրած մտնելով տեղական կազմակերպութիւններու մէջ. թող Սուրէնը եւ ուրիշներ, մեկնելէդ վերջը, լաւ շարունակեն այդ յարաբերութեան եւ ուսումնասիրութեան գործը։ Տեղեկագրին վրայ ուշադրութիւն դարձուր. դա, եթէ համաձայնի, կարեւոր է։ — Գալով քու գործի խնդրին, զարմանալի է, — վերջին նամակին մէջ՝ Գոնտացին ոչինչ չէ գրած պայմաններու մասին. թերեւս վերջին, չորեքշաբթի ստանալիք նամակի մէջ գրած ըլլան։ Ուրեմն, նախ, դու հոս գալուդ, հարկաւոր է՝ բոլորովին գաղտնի մնաս, հայեր չտեսնես, յոյնի մը պանդոկն իջնես, եւ նոյն գիշերը մեր սենեակը գաս, ժամը 12ին միջոցները, զիրար գտնելու համար. ինչպէս կ'ուզես ըրէ, կը բաւէ որ մարդ քեզի չնկատէ եւ ես կարողանամ իջած պանդոկդ գալ ու քեզի տեսնել։ Երկուշաբթի օր եկուր, որ մեկնումի մը պարագային իրար հետ խօսելու ժամանակ ունենանք։ Դեռ չգիտենք թէ արդեօք Նիժերը(1) պիտի գա՞յ, թէ՝ Մկըրը մէ՞ջն է, թէ՝ եթէ մէջն է, յանձն պիտի առնէ՞. ասոնք, ի հարկէ, խնդիրներ են, որոնք երեքշաբթի օր միայն, Ֆրանսական շոգենաւին հասած այդ օրը միայն, պիտի պարզուին։ Արդ՝ Ֆրանսական շոգենաւ մը երեքշաբթի օր կու գայ Մարսէյլէն, չորեքշաբթի օր կը մեկնի։ Ուրեմն տե՛ս, բոլոր յարմարութիւններն աչքի առաջ ունենալով, օր առաջ մեկնիր, հոս հասնելուդ գաղտնի մնալու պայմանով։*

Վաղը, շաբաթ օր, զէյթունցի երիտասարդ մը հոդ կու գայ. Կիպրոսէն նոր հասաւ հոս. ժամանակ չունեցանք հետը երկար տեսակցութիւն ունենալու։ Քանի որ հոդ ես, ընդարձակ կերպով հետը խօսիր, Կարինը(2) միասին, կարելի է օգտուիլ այդ տղէն։ Սմբատ Բիւրատին ծանօթն է, կ'ուզէ հետը տեսնուիլ. աշխատեցէք ամէն կարելի դիւրութիւնները այդ երիտասարդին տալ, աժան սենեակ մը գտնելով։ Եթէ ժամանակին ձեռքդ հասնի նամակս, եթէ կ'ուզես, կայարան գնա, տղան «աճէմի» է, շատ դժուարութեամբ պիտի կրնայ, հակառակ պարագային, ձեզի գտնել։ Անունը Սարգիս Կոստանեան է։ Սուրէնին վրայ յանձնարարական ունի։

Քոյդ՝
Ս.

---

(3) Վերջին բառը՝ դժուար ընթեռնելի։

(4) Իզմիրէն։

(5) Գոնտացին 1897էն ի վեր կը գործէր Կիլիկիա։

(6) Մարէն (Մար-Տիմոն) որ 1898 Նոյեմբերին անցած էր Կիլիկիա։

(7) Շատ աւելի յստակ տառագրուած — Սեպուհ — քան Կ98-1 նամակին մէջ։

(1) *Շոգենաւի անուն։*

Կ 99 — 1

Ս.Ի (ՍԵՊՈՒՀ, — ՀՐԱՉ ԹԻՐԵԱՔԵԱՆ) ՆԱՄԱԿԸ ՄԱՐԹԻՆԻՆ

Թուական չունի։ Ըստ բովանդակութեան՝ կը յաջորդէ նախորդ (Կ98-9) նամակին։ Գրուած պէտք է ըլլայ Յունուարի առաջին օրերուն։

Աղեքսանդրիա

Սիրելի Մարթին !

Նամակդ նոր տարիին ստացայ. կը զարմանամ թէ ինչո՞ւ պարզ բանը լաւ չես հասկցած. «գաղտնի մնալու ես» ըսելով, կը հասկնայի շոգենաւը չհասած եւ հասնելէն վերջը՝ Մկըրի մէջ ըլլալու պարագաներուն. ի հարկ է, եթէ նաւը ան չըլլի. ի՞նչ միտք ծածուկ մնալդ. տունդ չքանդուի, այդքան ալ մարդուն միամիտ կարծել! ինչ որ է, ամենայն դէպս, գնալու պարագային գաղտնի մնալը ընդունած ըլլալով փոխադարձ կերպով, եւ քանի որ կասկած ունինք որ կամ Նիժերը գալու չէ այս շաբաթ, եւ կամ եկած պարագային կրնայ պատահիլ որ Մկըրը յանձն չառնէ, իսկ, նկատելով որ այդ միջոցին, մեկնելը անկարելի ըլլալով, զուր տեղը եկած պիտի ըլլաս հոս, քանի որ տեղդ ալ ինչ որ կարեւոր կարգադրելիք գործեր ունիս, ասկէ մինչեւ երեքշաբթի օր հոդ սպասիր։

Եթէ Մկըրը եկաւ ու յարմարուեցաւ, կը հեռագրեմ քեզի, տանդ հասցէով «Bon», այսինքն «լաւ», հակառակ պարագային, կամ նաւը ու Մկըրը չհասնին, կամ գան ու չընդունին, կը հեռագրեմ «mal», այսինքն «վատ». անպատճառ երեքշաբթի երեկոյեան ինչ որ ալ ըլլի կը հեռագրեմ քեզ. պէտք է պատուիրել հեռագրատան պաշտօնեային, խոստանալով «պախշիշ», որ եթէ գիշերն ալ հասնի բերէ քեզի. դա շատ կարեւոր է. որովհետեւ կրնայ պատահիլ, ծովի ալեկոծութեան պատճառով, շոգենաւն ուշ հասնի։ Բայց ինչ որ ալ ըլլայ երեքշաբթի երեկոյեան հեռագիր մը պիտի ստանաս. մինչեւ անգամ, եթէ անորոշ դրութեան մէջ ըլլի, հաւանական է որ, եթէ միւս օրուան յետաձգուի, կրկին երեքշաբթի երեկոյեան «լաւ» հեռագրեմ. գալու միջոցիդ, ճերմակեղէն եւ անկողին հետդ բեր, գնալուդ կարող ես տանիլ. ընդարձակ կերպով Գոնտ.ին(1) երէկ գրեցի, մանրամասն եւ որոշ կերպով պայմանները տուի. 4–5 օր առաջ եւ աւելի արագ գալուն պայմանով. անոնք ժամանակ պիտի ունենան պէտք եղածն ընելու, քանի որ տեղի մաքսատունի խնդիրը կարգադրուած է, այլեւս պայմաններն մենք ալ կրնանք տալ. բայց աւելի կանոնաւոր ընելու համար, գրեցի իրեն որ, նաւը հոն հասնելուն, տոմսակ մը ղրկեն կաֆէճի Ստեփանին (փոքրին), որը ձեզի կը յանձնէ. հոն պիտի գրած ըլլի պատրաստ ըլլալնին կամ ոչ։ Ու անկողիններդ եւ ատրճանակն ալ՝ նաւավարը յետոյ դուրս կը հանէ. որով նաւավարը զուր տեղը ներս եկած չըլլար. իսկ որեւէ պատճառով, երբ նաւավարը անկարող ըլլի ներս գալ (փոթորիկ, եւն.), դուրս ելած միջոցիդ, անոնց մարդը, պիտի նշաններով, առանց կասկած յարուցանելու, յայտնէ քեզի յաջող կամ անյաջող ըլլալը։ Անյաջող պարագային, ինչ որ ալ ըլլի, նաւ կը դառնաս ու Լառնակայ դուրս կ'ելլես, ուր կը մնաս 1½ ամիս, վերջը նոյն նաւով, Պոլսէն դարձին մտնել փորձելու համար. իսկ յաջող պարագային, աւելորդ է ըսել, ուրիշ նշաններ ալ ընելով, կը հետեւիս անոր Մկըրին հետ եւ կը մտնես հոն ուր նա կը մտնէ։ Ասոնք դիւրին կէտեր են. գալուդ հոս՝ կը խօսինք. խնդիրը նաւուն գալուն կամ Մկըրի ընդունելուն վրայ է. միւսները, իմ կարծիքով, պատրաստ եւ յարմարցուած են։ Նամակ չառի Մարսէյլէն. այն նաւով, երեքշաբթի օր, եթէ անոնք չգան, կը ստանամ. ես կը յուսամ որ Մկըրը այս անգամ կու գայ. ուրեմն խնդրի կարեւոր մասը ընդունիլ տալուն վրայ է։ Շատ մեծ յոյս ունիմ նաեւ որ, այս չորեքշաբթի օր, արաբական նաւով, Ֆրանսականին մեկնած օրը, քանի մը (4) ժամ առաջ, Գոնտացիէն պէտք եղած նամակն ալ կը ստանանք։ Աւելի՛ լաւ այն ժամանակ։

50 կամ 70-ը չընդունիլս այն է որ եթէ գրով գրուի, 70-ը Ֆրանսերէնի մէջ երկու բառ է, իսկ թուանշանով

---

(2) Դժուար ընթեռնելի։

(1) Գոնտացիին։

ալ անյարմար է. կարող են 5-ը 7 գրել, կամ 7-ը 5: Bon *կամ* Mal, լաւ *կամ* վատ *աւելի որոշ կերպով կը պարզեն խնդիրը:*

Գաթումէն հեռագիր ստացայ. Վ.ի մասին թող իրենց նամակին սպասեն, — կ'իմացնեն: Տեսնենք Արեւելեան Բիւրօն ի՛նչ կարծիք կը յայտնէ: Արեւմտեան բիւրօն կը յայտնէր որ 10 վանքի շինութիւն, 30 սովեալներուն իսկ 60ը Դաշնակցութեան տրամադրութեան տակ (ըլլայ). ես չընդունեցի, — 10ը վանքին, 20-30ը սովելոց, 20 Արեւելեան Բիւրոյին, 50-60ը Լեռնավայրին՝ Փոքր Ասիան ալ, ռազմական մտքով, մէջը հաշուելով: Գրեցի եւ Արեւել. Բ.ին: Ուրեմն այս խնդիրը, հակառակ մեր բոլոր աճապարանքին, մեզմէ անկախ պատճառներով պիտի յետաձգենք: Պիտի սպասենք Արեւել. Բ.ի գրելիքներուն: Պիտի ընդունին, ատոր տարակոյս չունիմ, միայն կը կարծեմ՝ պայմաններ պիտի դնեն, — ինչ երկիւղ որ Կարինին յայտնեցի, այն նկատումով, պիտի քանի մը փոփոխութիւններ մտցնեն, որովհետեւ ժողովարարութիւնը գրեթէ Ռուս.ի մէջ աւելի պիտի ....(2), ու այդ հանգամանքներէն անպատճառ պակսեցնելով Ռ.ի ընդհ. հասոյթի գումարը, որով Ռ.ի շրջանի (Սասուն եւ Վասպուրական) գործերը կարող են զրկուիլ եւ կաղալ, — այդ մտքով, թերեւս, ու գրեթէ վստահ եմ հիմա՝ թէ պիտի առաջարկեն վանքին, ու սովելոց յատկացումէն վերջը, մնացորդը Դշն. տրամադրութեան տակ դնել, — ինչ որ մեր Բիւրօն ալ կ'առաջարկէր: Ներփակ կը ղրկեմ Բիւրոյի նամակները, յետոյ կը բերես հետդ:

Շուտով մանուխումբը կը վերջացնէ իր կազմը. խնդիրը այդ սկզբնական քայլին վրայ է: Արդէն ուրիշ դժուարութիւն չկայ: Անգամ մը կազմուելէն վերջը, պիտի ամենայն դիւրութեամբ գործէ: Շատ յոռետես ես, հա՛:

Բարեւներ Կարինին եւ տղոց:

Համբոյրներով՝
Ս.

Կ 99 — 2

Ս.Ի (ՀՐԱՉ) ՆԱՄԱԿԸ ՄԱՐԹԻՆԻՆ

Աղեքսանդրիա, 29/9 *Յունվ.* 99

Սիրելի Մարթին !

Այսօր տեղեկացայ որ Մարսէյլէն եկող շոգենաւը ոչ թէ Նիժերը, այլ Սինան է, որու նաւապետը ուրեմն, ինչպէս յայտարարութեան մէջ կարդացի, ուրիշ մարդ է: Չգիտենք տակաւին թէ արդեօք Մկըրը անոր մէ՞ջն է թէ ոչ. բոլորովին անհաւանական չի թուիր: Ֆրանսական բոլոր նաւերու երթեւեկութեանց ցանկին մէջ մինչեւ 3-4 ամիս Նիժերի անունն անգամ չկայ. արդ, կ'ենթադրեմ որ, քանի Նիժերն այլ եւս այս կողմերը գալու չէ, Մկըրը չի կրնար բացը(1) մնալ, անպատճառ եւ շուտով ուրիշ նաւու մը մէջ մտած պիտի լինի, բայց խնդիրը կը մնայ ուրեմն այն ատեն, Մկըրի՝ իր մտած նոր նաւի նաւապետին հետ համաձայնիլը, բան մը որ այնքան դիւրութեամբ գուցէ եւ չյաջողուի. ուստի եթէ երբեք Մկըրը գալու լինի ու անկարող ըլլանք ընդունիլ տալ, այդ նոյն պայմաններով, մեզի պիտի մնայ ուրեմն ուրիշ ձեւերու, միջոցներու մասին մտածել: Առ այժմ, մինչեւ Մկըրի խնդիրը ջուրը իյնալը ի հարկէ կ'աշխատինք այս միջոցը, ամէն ջանք թափելով, ձեռքէ չհանել: Չմոռնամ ըսելու որ Ֆրանսական նաւը հոս, փոխանակ սովորականին համեմատ, երեքշաբթի օրը հասնելու, պիտի հասնի միայն չորեքշաբթի օրը եւ մեկնի հինգշաբթի երեկոյին, ժամը 4ին. ուրեմն այս պարագային առաւելութիւն մը ունինք որ արաբական փոսթի հասնելէն վերջը, մեր Պ.էն(2) նամակ ստանալէն ետքը, նաւը մէկ օր վերջը պիտի մեկնի: Հեռագրի ուրեմն կարիք չկայ. չորեքշաբթի օրուան երեկոյեան. երբ հարկ լինի, նոյն մտքով կը շարժիմ:

Ներփակ կը ղրկեմ Զ.ի(3) նամակը. այս շաբաթ ես գրելու եմ անոնց. եթէ դու ալ բան մը պիտի ղրկես, ինծի հասցուր, միասին ղրկենք. պարապ տեղը, դրագրութեան համար, զուր ծախքեր կրկնակի չընենք: — Կարինը ի՞նչ կ'ըսէ. եթէ ռուս. նաւի մարդը(4) *ընդունի, Կարինը պատրաստ պիտի լինի՞ մեկնելու եւ ե՞րբ:*

Տեսնենք, թերեւս այս շաբաթ ի՛նչ կը գրեն մեզի:

Տեսնուիր զէյթունցի տղուն հետ. մենք ժամանակ չունեցանք մանրամասնութիւններու մէջ մտնելու. նա ծանօթ է եղեր Օհանեան Աշոտին. արդեօք ի՞նչ մտադրութիւն ունի. մեր համոզումը այն եղաւ որ, կ'ուզէ դուրսը մնալ եւ ներսի վարժարաններու խնդրի (Զ.ի) համար աշխատիլ. բայց տարօրինակ տիպ մը երեւաց, քիչ մը կասկածելի. թերեւս շատ սխալ լինենք. ինչ որ նա ծանօթ է նաեւ Սմբատ Բիւրատի, որու հետ եւ քիչ մը ազգականութիւն ունի. դու ալ ունէիր տեսակցութիւն Բիւրատի հետ. մօտեցիր. մենք անկէ ալ կարող ենք օգտուել. կարծեմ, եթէ մաքուր տղայ է, մենք այս զէյթունցիէն պիտի օգտուինք:

Բիւրօն կը գրէ թէ Գարակասատան գրած է եւ Ոսկան Հազարեանի նկատմամբ տեղեկութիւններ պահանջած. թերեւս շուտով հաստատ կերպով պատասխան առնուի: Ի՞նչ կ'ընէ նա հոդ. կը խօսի՞ թէ ապրած է եւ ի՛նչ շրջաններու մէջ:

---

(2) Մէկ բառ անընթեռնելի:

(1) Դժուար ընթեռնելի:

(2) Հաւանօրէն՝ Պոլսեցիէն:

(3) Հաւանօրէն՝ Զէյթունցի:

(4) Ծածկագրով գրուած:

Աղ.(5) կոմիտէն 50ի չափ զինանշան ստացաւ, հոս ծախելու համար, 50 հատ եւս պիտի շուտով ստացուի. թերեւս ատոնցմէ տեղիդ համար ալ ուղարկենք, տեղւոյս Կ.ի(6) հաշւոյն ծախելու համար:

Կը տեսնուի՞ս Վ. Խ.ի հետ. ե՞րբ հոս պիտի գայ: Տղաքը, բժիշկը եւ միւսը գործի մէջ ինչպէ՞ս են. դըժգոհութիւն ունի՞ն:

Գալֆան ի՞նչ կ'ընէ: Կ.ի(6) նիստերուն կանոնաւոր կերպով կը մասնակցի՞:

Բարեւներով բոլոր ընկերներուն:

Քոյդ՝

Ս.

Կ 99 — 3

Ս.Ի ՆԱՄԱԿԸ ՄԱՐԹԻՆԻՆ՝ ԳԱՀԻՐԷ

Աղ. — 11/23 *Յունվ.* 99

Սիրելի Մարթին !

Ներփակ քեզի կը ղրկեմ Խմբագրութեան եւ Պ.ի(1) երկու կտոր նամակները. շուտով դարձուր հոս. պատասխանելիք հարցեր շատ կան. հարկաւոր պիտի ըլլայ. երրորդ նամակ մ'ալ Եուսուֆեանէն է: Ցաւալի է որ Արեւելեան Բիւրօն այդպիսի մի պատասխան տըւաւ, որով ոչ միայն խնդիրը երկարաձգեց, այլ շատ կը վախնամ թէ չյաջողի. շուտով, Վարդապետին հետ վերջնական կերպով տեսակցութիւն մը ունենալով, մեր պատասխանը պիտի ղրկենք Կովկաս. պիտի պահանջենք անպատճառ որ պայմանագրութիւնը հոս կնքուի. դա՝ շատ մը տեսակէտներէ անհրաժեշտ է:

Պ.ի(1) նամակներէն մէկուն մէջ, Մարի նամակը կայ ընդօրինակուած. անկէ զատ, երկու կարճ նամակներ ալ ստացանք, որոնք Բիւրոյին ղրկեցի, անցեալ օրեր. խնդրած էին. կարեւոր բաներ չկային, կրկնութիւններ միայն: — Մարի(2) խնդրած բաները՝ մէկ մասը արդէն ղրկած եմ, միւսներն ալ շուտով կը կարգադրենք եւ կը գոհացնենք: — Ծ.ի մասին գրածս, դու ալ կարդացիր, այն ատեն հոս էիր. այնքան ստորնացնող բաներ չկային: Ցայտնած էի որ եթէ Կորիւնը կը կարծէ թէ ատրճանակներու խնդրոյ առթիւ Ծ.ի բռնած ընթացքի մասին իր գրելիքը նշանակութիւն կրնայ ունենալ Ծ.ի վրայ, քանի մը տող անոր թող գրէ: — Ինչ որ է, երեւի Կորիւնը եւ Ծ.ը իրենց մէջ գաղտնի յարաբերութիւն կը պահպանեն. Պ.ի նամակէն պիտի հասկընաս: — Ծ.ը հոս բոլորովին կ'ուրանայ եւ ստախօս կ'անուանէ: Իբր թէ ըսած չէ այն խօսքերը, զոր դու յայտնեցիր ինծի՝ թէ քեզի է նա ըսած: Կորիւնն ալ կ'ուրանայ որ, նամակ չէ գրած Ծ.ին. ան նամակը զոր բժիշկին ցոյց էր տուած: — Այս մասին Ծ.ին բան չգրես: Լռութեամբ անցնինք: Պ. ալ կը գրէ արդէն թէ կամաց կամաց Կորիւնը պիտի հեռացնենք: — Բէգեարեանին հետ տեսնուեցայ՝ բոլորովին չէ խոստացած, բայց յոյս ունիմ որ պիտի յաջողիմ պէտք եղած թուղթը ստանալ անկէ: Հիմակ՝ Նուբարի(3) թաղումի առթիւ շատ զբաղուած է. շաբաթ մը վերջը: — Բօրիսը երեւի, շուտով հոս կը հասնի. ան ատեն, մեր գործերը աւելի կարգին կը գնան: Չգիտեմ, Կարինը ի՞նչ կը մտածէ. բան չըսիր իր գնալու մասին. նաւին մարդը կ'ապահովցնէ թէ շատ դիւրին է:

Ի՞նչ ըրիր այնթապցիի գործը. Ծնունդը եկաւ ու անցաւ. յարմար ժամանակ չէ թէեւ, որովհետեւ Իսկենտէրունէն կը գրեն թէ խստութիւններ կան, բայց անցագիր ունեցողի համար վտանգ մը չկայ: — Կարգադրիր հոդ ամէն բան. օր առաջ մեզի ալ տեղեկութիւն տուր, որ հետը տեսնուինք:

Ի՞նչ ըրիք արաբկիրցիներու խնդիրը:
Թատրոնի խնդիրը ի՞նչ ջրերի վրայ է:
Նամակները շուտով յետ վերադարձնել:

Քոյդ համբոյրներով՝

Ս.

Կ 99 — 4

ԷԴՎԱՐԴԻ ՆԱՄԱԿԸ ՄԱՐԹԻՆԻՆ

Զ. 13/25 *Յունուար* 1899

Սիրելի ընկեր Աշոտ,(4)

Ստացանք քո 12/1 *թուակիր նամակը: Շատ կը ցաւինք որ իսկապէս* Վահանը(1) *տեղի տուած է այդպիսի միամիտ դասակարգի մը մէջ տղայական ներշընչումներով խանգարելու անոնց հաւատը: Եթէ ժողովի ինչ հետեւանքի հասած ըլլալը կարելի ըլլար մեզ իմացնելնիդ, շատ պիտի գոհանայինք:*

Շաւարշի մասին՝ մեր փոխանակած քանի մը նա-

---

(5) Աղեքսանդրիոյ:

(6) Կոմիտէի:

(1) Հաւանօրէն՝ Պոլսեցիի:

(2) Մարը 1898 Նոյեմբերին անցած էր Կիլիկիա:

(3) Դժուար ընթեռնելի:

(4) Մարթինի ծածկանուններէն մէկն է:

մակներէն, նաեւ իր հետեւած այլ եւ այլ ընթացքէն դատելով հաւանական կրնանք ըսել որ այդ տղան իր ըրած մեղադրանքներուն մէջ ինքն ալ համոզուած է որ սուտ է, սխալ է, բայց իր ամօթը, իր յանցանքը ծածկելու համար զօռ կու տայ հահռաք յատուկ պոռչտուքի, հայհոյանքի. իր նամակները հայհոյութիւններով լի են, ձեռք անցուր, Աղեքսանդրիոյ Կ.էն ուզէ ու կարդա, կրնաս վերջնական գաղափար մը կազմել: Նա ունի իր այդ ընթացքին յատուկ պատճառն ալ, որ պէտք է յայտնի ըլլայ ձեզ: Նա կը գրէր իր եղբօրը դեռ 4 ամիսներէն աւելի առաջ որ գործը աղէկ է, որ պարտքերը բոլոր վճարած է, որեւէ տեղ պարտքը մնացած չէ եւայլն, եւայլն. նաեւ քանի մը անգամ ալ մեր առաջարկութեան վրայ, որ տալիքը յանձնէ Վ.ին, մերթ գրեց որ Վ.ին չվստահելուն համար չյանձնեց ու եղբօրը գրած է որ տայ, մերթ պիտի քեզ յանձնէ եւ այլն, եւայլն. մենք նկատեցինք նորա հոգու յատկանիշը նաեւ երբ մակոյկի(2) 4 մէճիտը ուզեց առարկել ամօթալի պատրուակով: Ինքը հոս վտանգուած ըլլալուն առթիւ չէ՛ հեռացած երբեք, պարզապէս իր այս տեղի ըրածով՝ փորձի յաջողութեան համար գնաց, ու եթէ յոյսը կտրէր պիտի մտնէր բուն գործին մէջ, մինչդեռ յետոյ երեւան եկաւ որ երթալէն անմիջապէս վերջ իր ընտանիքի մասին սկսեց մտածել. նաեւ ինքը իր անձնական զբաղման մէջ ձերբակալուած է. առաջին անգամ մըն ալ նոյնպէս իր անձնական կռիւովը հակառակութեան եկած է իր մէկ ազգականին հետ, որոնք իբր խռովիչ ձերբակալել տուած են զինքը: Ինչ որ ալ ըլլայ, բայց առանցմէ իր գրած նամակները բոլորովին անվայել, անպատիւ անձի մը յատուկ են. մենք, մասնաւորապէս ես, շատ լաւ հասկցած եմ այժմ նորա հոգու արժէքը: Անցեալ օրուան գրած նամակները ղրկած ենք Աղեք. Կ.ին, անոնցմէ մին ինծի ուղղուած է, մին Կ.ին. ինծի գրած նամակով այնքան առաջ կ'երթայ իր պոռչտուքներուն մէջ, որ իբր Աւետիսին տան կործանման պատճառ կը ներկայացնէ. Բարկէնի մահուան իբր թէ ես իմ դասալքութեամբս, իմ դաւաճանութեամբս պատճառ եղած եմ. այդ առթիւ գրած եմ փոքրիկ երկտող մը եւ մէջը երկտող մըն ալ Աւետիսին ուղղած, հարցնելով թէ ստուգի՞ւ ես պատճառ եղած եմ իր տան կործանման, ու խնդրած եմ Շաւարշին որպէսզի ղրկելով Ա.ին, պատասխանը առնէ ու ղրկէ ինծ որով կը հաստատուի եւ իր այդ ըսածին ճշմարի՞տ թէ ոչ՝ ըլլալը. չեմ կարծեր թէ ղրկած ըլլայ զայն, բայց նոյն ատեն Կ.ին միջոցաւ Ա.ին գրած եմ առանձին նամակ մը, հասկցուցած խնդիրը, թող կը խնդրեմ ինծ պատասխանէ. նաեւ գրելով Շաւարշին պահանջէ իմ անոր միջոցաւ գրած երկտողս:

Գալով Մասլաքճեանը(1) *շատ լաւ կը ճանչնայ այդ տղային, բայց ոչ միայն չի վստահեցներ, այլ շատ վարպետ խաբեբայ մըն է կ'ըսէ. այդ մասին պարագայ մը պատմելով կրնաք գաղափար մը կազմել:* Թալասի(1) *մէջ* Կիւլպենկեան(1) *ընտանիքէն դրամ պահանջած է յանուն յեղափոխութեան, նոքա դրամը խոստացած են եղեր տալ եթէ իր անկեղծութիւնը հաստատող վաւերագրեր ցոյց տայ, սակայն փոխանակ գոհացում տալով դրամը գանձելու, սպառնացած է որ առանց ոչ մի թուղթի իրեն պէտք է տան դրամը, անոնք չեն տուած եւ վռնտած ու կառավարութեան իմաց տալով ձերբակալել տուած, որու հետեւանօք տարի մը պառկած է, անկէ գացած է տեսնուած* Մասլաքճ.ին(1) *եւ ուզած է խաբել զայն վկայագիր կորզելու փափաքով, սակայն* Մաս.ը(1) *քանի մը հարցուփորձերով հասկցած է խաբեբայ մը ըլլալը, ու ճամբած է. անկէ 2–3 օր թէ աւելի վերջը կը հանդիպի* պատուելի(1) *մը, որ լաւ կը ճանչնայ եղեր այդ անձին. տեսնելուն պէս կ'ըսէ. «այժմ հո՞ս ես եկած շահատակութիւններդ շարունակելու». ահա այդ պարագային՝ կը խնդրէ որ սուս ըլլայ եւ կը խոստանայ հեռանալ եւ շուտով կը հեռանայ: Վերջապէս բացի լաւ չներկայացնելէն(3) իբրեւ խաբեբայ մը ըլլալը կը շեշտէ ու կը զգուշացնէ զմեզ. նոյնութեամբ ահա գրեցինք ձեզ:*

Տեղական գործերնիս կը հարցնես. բայց ի՞նչ գրենք, շահեկան բան մը չկայ. քանի մը նոր խումբեր(1) *կազմուեցան, բաւական առաջանալու վրայ է. միայն թէ սա Հ. Ե.ը մեր ցանկութեան համեմատ ոչ եղաւ ոչ ալ ըլլալիք ունի եթէ հիմէն չնորոգուի. միւս տեղերը լաւ են ու կանոնաւոր: Թերթերու ուշանալը կը վհատեցնէ տղաքները, մինչեւ ցարդ Դեկ. թիւը չենք ստացած. նամակ ալ չենք առներ:*

Սերգօն(1) *այժմ նոյն իսկ անձնական շահու միտումով* մատնութիւն(1) *կ'ընէ. իր ընկերը կայ, գիտես,* Հաճի Եղիան(1), *անոր հետ ձեռք ձեռքի տուած ամէն վատութիւն կ'ընէ եղեր* խանին(1) *մէջ. օրերս իրենց դիմացը* մեհանէճի(1) *մը բացուած է, որը իրենց գործն է, կ'ըսուի ամէնուն կողմէ:*

Ինչո՞ւ արդեօք մեզի ուզած թերթերնիս չեն ղրկեր, «Հնչակ» չելլե՞ր այժմ. եթէ կարելի է դուն ձեռք անցուր ղրկէ ատոնք, «Միութիւն», «Մարտ», «Նոր Կեանք», «Վաղուան Ձայն» եւայլն: Բայց չլինի որ այդ տեղուան փոսթը յանձնես...

Համբոյրներով

Ի դիմաց Կ.էին(3)

էԴ.

---

(1) Ծածկագիր:
(2) Դժուար ընթեռնելի:
(3) Կոմիտէին:

Կ 99 — 5

ՄԻՍԱՔԻ ՆԱՄԱԿԸ ՄԱՐԹԻՆԻՆ

13/25 *Յունուար* 1899 *Աղեքսանդրիա*

Սիրելի Մարթի՛ն,

Կը ներես որ չկրցայ մինչեւ հիմա գրել Ձեզ. եւ արդէն գրելու բան մըն ալ չունիմ: Այստեղի մեր գործերը Աստուծոյ մնացեր են. ցարդ ոչ մէկ խնդիր կարգադրուած չէ. նայինք այս օրերս բան մը պիտի կըրնա՞նք ընել:

Ձեր գործերու մասին կը խնդրեմ որ քիչ մը տեղեկութիւն տաք՝. մասնաւորապէս ներկայացման եւ տղայոց *խնդիրներու վրայ: Իմ մեկնելու խնդրին մասին մինչեւ այժմ խօսք չէ եղած. հարկ եղածը մանրամասնօրէն գրեցի Գիւրոյին. պատասխանին պիտի սպասեմ:*

Եթէ լուսանկարներդ ստացար հաճէ հատ մը ղրըկել մեզ. Աւոյին յատկապէս բարեւէ իմ կողմէս, խընդրելով որ «Շարժում»ի համար խոստացած ոտանաւորը կամ յօդուածը ղրկէ. կամ Ձեզ յանձնէ, ղրկեցէք ինծ. ես կը ղրկեմ:

Քովդ մնացած գիրքը ղրկէ հետեւեալ հասցէին.
Missak Kouyoumdjian
Poste restante française.

Գալֆային եւ բոլոր ընկերներուն սիրալիր բարեւներ. Շահէնի հետ նոր տեսակցութիւն մը ունեցա՞ր արդեօք:

Բարեւներով՝
ՄԻՍԱՔ

Կ 99 — 6

Ս.Ի (ՀՐԱՁ) ՆԱՄԱԿԸ ՄԱՐԹԻՆԻՆ

Աղեքսանդրիա, 16/28 Յունվ. 99

Սիրելի Մարթին ! Նամակդ՝ ներփակեալներովը ստացած եմ: Այսօր կը ղրկեմ Զ.էն(1) եկած քեզի ուղղուած նամակ մը: — Նոյնպէս նաւահանգստի և Գ.ի(2) երկու կտոր նամակները, Զ.ի նամակին հետ միասին:

Նկատելով որ Մարն ու Գոնտացին եւ դեռ ուրիշներ կը հակառակին իմ երկիր մտնելուն, միւս կողմէն չուզելով արտասահման մնալ, շատ ու շատ եմ ձանձրացած ու պարապ անգործ պտտելս ալ ինծի ահագին ծանրութիւն մ'է. գրած էի Զ. որ գոնէ 4–5 ամսուայ համար գնամ հոն մնամ, թերեւս մինչեւ այն ատեն, դուռ մը կը բացուի նաեւ ինծի համար, եւ ներսի ընկերներու տրամադրութիւններն ալ կը փոխուին. մինչեւ անգամ, կը մտածէի Զ.էն կարելի կը լինի, քանի մը փորձերէն յետոյ, գաղտնի կամ ուրիշ կերպ անցկենալ ներսերը: Բայց ի հարկէ, նախ՝ փափաքս էր, պտտուել այս տեղերէն ու Զ.իոյ մէջ մնալով գոնէ գէթ ու գործը համապատասխան կացութեան մը մէջ դրած պիտի լինէի. գրած էի միաժամանակ Զ. եւ Բիւրոյին: Ահա Զ.ցոց պատասխանը. ինչ որ է, աս ալ էաւարտական կարուկ պատասխան է. աս օրերուն ընկանք: Զգիտեմ, իմ ալ կացութիւնս ի՞նչ պիտի լինի. գոնէ մի գործ գտնէի ու կը մնայի հոս. թող երթան ուզածնուն պէս՝ կտրեն ձեւեն. մարդուն հոգին չեն հասկընար, կարծես փայտ լինեն. հա՛, մտայ ներս ու բանտուեցայ, անխոհեմութիւն մը ըրի ու երկիրը տակն ու վրայ եղաւ: Կարծես երեխայ լինէի. այդ ալ անցնինք: Ինչ որ 96 Թ.ին էռ.ին կ'ըսէի, ժամանակը կու գայ, զիրար կը հասկնանք, հիմակ, ստիպուած եմ, ընդհանրապէս ըսելու, թէ՝ կու գայ մի գեղեցիկ օր, կը մտնեմ երկիր ու այն ատեն՝ զիրար կը հասկնանք: Անկէ վերջը՝ ես ինձ պիտի ամփոփեմ իմ մէջ ու սպասեմ, քանի որ չունիմ ինծի հասկցող մը: Մարին ըսի, Հալէպ նստած, Վահանին ելեր ռուսերէն նամակ մ'է գրեր ու վիրաւորական բառեր կ'ուղարկեն իմ հասցէիս, յանձնարարելով որ «Ս.ը թող քամիավարի բաներ չգրէ իրեն, այլ պարզ ու մտածուած», եւն. իսկ Վահանը՝ ինչ ասել կ'ուզի, որ այդ նամակը անմիջապէս Ժ. ղրկեց. ահա՝ քեզ ընկերական յարաբերութիւն: Շուտով Բօրիսը գայ, բոլորովին անոր պիտի յանձնեմ նամակագրական մասը, որպէսզի այդպիսի խօսքերու տեղիք չտամ. այն նամակը՝ որու նկատմամբ խօսքը կ'ընէ Մարը, բարեբախտաբար քոփին առնուած է, ինչպէս բոլոր նամակներուն. ես ալ կարող էի պատասխանել, որ յիմար բաներ նամակներու մէջ չգրէ. բայց ինչ օգուտ: Մինչեւ անգամ Գ.ին ալ երբեմն տեսակ մը խրատական ձեւեր կ'առնէ, նամակ կը ղրկեմ նորերուն, չի յանձներ: Ինչ որ է, հին, վաղեմի ընկեր է, կը մտածեմ, չվիրաւորելու է, բայց քիչ մը շատ անհամութիւն է անոնց ալ ըրածը: Կը կարծեմ, ես ալ, որ Բօրիսի գալով, գործերը աւելի կանոնաւոր ընթացք կ'առնեն: — Գ. ինծի գրելէն վերջը, Վ.ին ալ գրած է որ միասին գրեն նամակները. Վ.ը Գ.ի այդ նամակի եւ Մարի գրածներէն ալ խրախուսուած, յայտնեց որ աւելի յարմար է՝ երկրի նամակներն միասին գրեն հոն: Ըսի իրեն որ պատճառը ինքը գիտէ. առաջները կարելի էր, բայց հիմակ՝ ոչ: — Նոյնը գրեցի նաեւ Իսկ.՝ Գ.ին եւ յայտնեցի որ նամակները հաւաքական կերպով ուղղուին, որովհետեւ մինակ չեմ: — Վ.ը Բաթումէն ստացած դրամը ծախսած է, չէին գրած իրեն թէ որո՞ւն է. նա ալ կարծեց թէ՝ իրեն ղրկած են: — Հացէն Մկրտիչէն անմիջապէս ստացիր եւ ղրկէ մեզ. շաբաթ մ'է ինչ անոր գրած է, ինչո՞ւ չղրկեց:

Համբոյրներով քոյդ՝
Ս.

---

(1) Զէյթունէն:
(2) Գոնտացի:

Կ 99 — 7

ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԻ ՆԱՄԱԿԸ ՄԱՐԹԻՆԻՆ

27 *Յունուար* 1899

Մարթինին, Աղեքսանդրիա

Ընկե՛ր,

Ժամանակին ստացանք ձեր 14/26 *Դեկտ. գրութիւնը:*

Կիլ·(1) *մտնելու եւ ժամանակ մը դանդ հոն մնալու եւ գործելու համար ձեր եւ Ս·ին միջեւ տեղի ունեցած համաձայնութիւնը ուրախութիւն միայն կրնար պատճառել: Կը սպասէինք արդէն այդօրինակ քայլի մը ձեր կողմէն, գիտնալով որ երկար չպիտի տեւէր ձեր* անգործութիւնը: *Գործելու վայրին ընտրութեան մէջ նախապատուութիւնը տալով* Կիլ·ին(1), *աւելի գործնական գտնուած էք:* Խարբ·ի(2) *մէջ մեր կազմակերպութիւնը բաւական զօրեղացած է վերջերս եւ վարիչ ուժերու պէտքը մանաւանդ կը զգացուի հոն: Տրամադրելի ուժերու մուտքը այսօր հարկեցուցիչ է յատկապէս* Կիլ·ի(1) *համար, ուր այնքա՜ն գործ կայ շատ, եւ այնքան քիչ գործիչ, եւ ուր անհրաժեշտ է արագ քայլերով եւ կուռ շարքերով մտնել՝ ասպարէզի վրայ հաստատ կռուան մը պատրաստելու եւ ունենալու համար օր առաջ:*

Ձեր առաջադրած գործը շատ ալ հեռու չէ Խարբ·ի(2) *գործունէութեան շրջանէն, եւ թերեւս դժուար չլինի ձեզ, ներս մտնելէն ետք· արդէն այնտեղացիք մինչեւ* Մալթ·(3) *տարածած են իրենց ազդեցութիւնը եւ կը յուսան հոն հաստատուիլ եւ մինչեւ իսկ մինչեւ* Ուլմիա(4) *ճամբայ բանալ: Այդ մասին քանի մը հարցեր դրած ենք իրենց եւ կը սպասենք պատասխանին:*

Ոսկան Հազարեանը ընկերական ատեանով արտաքսուած է Պարսկաստանի մեր ընկերներու շրջանէն: Շատոնց է որ խնդրած ենք արտաքսումը վճռող ընկերներու կազմած ատենագրութիւնը, բայց տակաւին չենք ստացած, թէ ոչ մինչեւ հիմա հրատարակած կը լինէինք: Այդ խնդրի առթիւ գրած ենք արդէն Գահիրէի Կոմիտէին, նաեւ Վահանին: Ս·ն ալ ծանօթ է այդ պարոնի գործունէութեանը:

Գահիրէի Կոմիտէի նամակին պատասխանուած է:

Ձեր նամակի միւս կէտերու մասին առաջիկային կը գրուի ձեզ մասնաւոր կերպով:

Բարեւներով
ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՕ

---

(1) Կիլիկիա (ծածկագիր):

(2) Խարբերդ (ծածկագիր):

(3) Ծածկագիր, հաւանօրէն՝ Մալաթիա:

(4) Ծածկագիր:

Կ 99 — 8

Ս·Ի (ՀՐԱՉ) ՆԱՄԱԿԸ ՄԱՐԹԻՆԻՆ

Նամակի վերջին մասը կորսուած է, եւ ուրեմն ստորագրութիւնը չկայ: Բայց ձեռագիրը ապահովաբար նոյն Ս·ինն է:

Աղ. 7/19 / II / 99

Սիրելի Մարթին !

Տեղեկագիրը Բիւրոյին ղրկեցի երէկ եւ պէտք եղած տեղեկութիւնները տալով, հրահանգներու մասին խնդրեցի որ ցոյց տուած ձեւով ընեն: Տեսնենք: Պէտք է, ինչպէս երկուսին ալ գրած եմ արդէն, Արմենակէն բանալին յետ առնել մի անգամ· դրամի հաշիւներու կարգադրութեան խնդիրը հետագային թողնենք:

Ներփակ կը ղրկեմ իմ հասցէիս ստացուած եղբօրդ նամակը· դո՞ւն ես այդպէս կարգադրած:

500 *Ֆր. ղրկեցի երէկ Իսկենտէրուն, փոստան աւելի չընդունելով, որքան որ մտադիր էի քանի մը ոսկի ալ աւելի ուղարկել:*

Կարինի անտարբերութեան վրայ կը զարմանամ· կարծես ոչինչ զինքը ներկայիս չի հետաքրքրեր· հաւատացիր Մարթին, հոս գալուս, ամենալաւ տրամադրութեան մէջ էի· մտադրած էի, ամէն բան միասին տանիլ անոր հետ· կարդալ, խորհրդակցիլ եւ մինչեւ անգամ թղթակցութիւններն ալ անոր միջոցով ընել տալ· բայց՝ փոխուեցաւ ամբողջովին պատուական տրամադրութիւնս· քանի մը անգամ առաջարկեցի որ մասնաւոր խօսակցութիւն ունենանք եւ ժամադրութիւն տուի· «ի՞նչ պիտի ընենք, — կը հարցնէ, — հոս խօսինք»· բնաւ կարծես դէպի գործը պահանջուած յափշտակուող ոգին չկայ, հետաքրքրութիւն բո՛ւն գործի վերաբերմամբ· քանի կը մօտենամ իրեն, կարծես սառ ջուր վրաս կը թափեն· անտարբեր, անհոգ, կարծես ուրիշ, աւելի լուրջ մտահոգութիւններ ունենայ: Արհամարհական վերաբերմունք մը դէպի մեր գործը, դէպի ընկերը, այնպէս որ շիտակը կը դժուարանամ անոր բացուիլ: Ճիշդն ըսեմ, ես կը փափաքէի ընկեր ունենալ ինձ հետ, ոչ միայն խօսքերով ժամավաճառ եղող, խոստացող մարդիկ, այլ գործով, երկրով, ոգեւորուող, յափշտակուող ընկերներ, որոնք եռանդ բերէին խելքի հետ միասին: Ճշմարի՛տը, Ռուսաստանի մէջ այնքան կրթուած երիտասարդներ պիտի ուզէին մեր այս գործերով զբաղուել, մտնել մեր շրջանի մէջ· իսկ երբ ես Կարինին պէս երիտասարդի մը առաջարկ ընելու ամենալաւ տրամադրութեան մէջ կը գտնուիմ, իսկ երբ՝ փոխանակ անոր մէջ, այսպիսի առաջարկի մը հանդէպ, ուրախութիւն, ոգեւորութիւն եւ լրջութիւն նկատելու, ընդհակառակը կը տեսնեմ անտարբերութիւն, թուլութիւն եւ պաղ վերաբերմունք, բնականաբար իմ քով ալ չի մնար փափաք այդպիսի անձի մը հետ պաշտօնակից ընկեր լինելու· որովհետեւ անգործնական եւ թերեւս աննպատակայարմար բան պիտի լինի, բնաւորութեամբ, մտածողութեամբ եւ նոյն իսկ զգացումով տարբեր անձերը իրարու մօտ բերել, եւ գործակից չլինել· քանի որ այդպիսի անհամերաշխ բնաւորութիւնները, շուտով անհամաձայնութիւններ մէջերնին ունենալով, պիտի պաղին, գժտուին միմեանցից: Աւելի լաւ կը նկատեմ նախապէս մարդը ուսումնասիրել, անոր ներքին աշխարհի հոգեկան տրամադրութեանց քիչ մը ծանօթանալ եւ ըստ այնմ առնել այդ լուրջ քայլը: Դուն ի՞նչ կ'ըսես իմ տատանումներու նկատմամբ· լաւ է որ այն մարդիկը որոնք կոչուած են այսպիսի ընդարձակ շրջանի մէջ գործելու, որոնք պէտք է շատ անգամներ իրարմէ հեռու գտնըւին, որոնք իրարմէ կախուած պիտի լինին, լաւ է որ կ'ըսեմ, այդպիսի մարդիկը նախապէս զիրար ճանչցած լինեն:

Կ 99 — 9

ՎԱՀԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ՄԱՐԹԻՆԻՆ

Աղեք. 20 *Փետրվ.* 99

Պր. Մարթին,

Զարմացմամբ կարդացի ձեր բաց նամակը Գ. Վ. Խ.ի խօսածների մասին: Ահա իմ ըսելիքները այդ առթիւ: Գահիրէի Կ.ի իրերի կորուստը իմանալով ամէն մէկը մեզնից դէպքի մասին կը մտածէր եւ իր եւ ուրիշներու խորհրդածութիւնները կը քննադատէր: Գ. Վ. Խ.ի հետ տեսնուելուս ատեն ես եւս իմ կարծիքները ու կասկածները յայտնեցի, ինչպէս եւ ամէնքը կ'ընէին: Ձեր վերաբերմամբ ըսի, որ, աչքի առաջ ունենալով իր խստապահանջ լինելը, ո՞վ գիտէ, գուցէ *եւ վերուցած ըլլայ այդ իրերը եւ այդ մասին տեղեկացրած լինի խմբագրութեան, նոր կոմիտէ կազմելու նպատակով:*

Այս ենթադրութիւնը եւ ուրիշի մտքէն անցած է եղել, սակայն լոկ իբրեւ ենթադրութիւն, այն էլ ոչ վատ նշանակութիւն ունեցող, այլ աւելի կտրուկ միջոց: Սակայն երբեք ես ինձ թոյլ չէի տայ իբրեւ համոզում յայտնել Գ. Վ. Խ.ին, եւ չեմ ենթադրում, որ նա էլ Ձեզ համարձակէր իբրեւ իմ կողմէս համոզմունք յայտնել այդ ենթադրութիւնը: Իմ կողմէս ես վայրկեան մը թոյլ չեմ տուել կարծելու Կոմիտէն կազմող մեր բոլոր ընկերներու մասին վատ դիտաւորութեամբ այդ բանը ընելու մասին, այլ կամ իբրեւ կատակ, միւսներին նախազգուշացնելու անզգուշութեան դէմ, կամ Կոմիտէն ցրուելու, որովհետեւ եւ ոչ մէկ փաստ չկար այդ մասին, ինչպէս եւ այստեղից Գ. Սեպուհին այդ մասին գրած եմ, որ առանց որեւէ փաստի ոչ ոքի մասին իրաւունք չունի, կասկածների հիման վրայ, ծանրանալու:

Ահա խնդրի էութիւնը: Գ. Խ.ը եթէ այդպիսի բան մը իբրեւ հաստատ համոզում իմ կողմէս իրեն հաղորդած լինի, չարաչար սխալուած պիտի լինի:

Չպէտք է մոռնաք, որ եթէ անգամ այդ տեսակ դէպք պատահած լինէր, գողութիւն անունը տալը անտեղի պիտի լինէր, որովհետեւ բարի նախաձեռնութիւնից դրդուած այդ բանը մէկն ու մէկը պիտի ըրած լինէին:

Բարեւներով
ՎԱՀԱՆ

Կ 99 — 10

Ս·Ի ՆԱՄԱԿԸ

Աղեքսանդրիա, 24/II/99

Սիրելի Մարթին !

Նամակդ ներփակներով միասին ստացայ· կը զարմանամ թէ ինչպէս նախորդ նամակս չես առած· ցաւալի է՝ եթէ կորսուած է· կը խնդրեմ՝ հետաքրքրուիր իմանալու թէ ինչպէ՞ս եղած է այդ կորուստը: Լաւ չեմ յիշեր թէ այդ նամակին մէջ ինչեր էի գրած· մի քանի կէտերը միայն կու գայ միտքս· նախ՝ պատասխանած էի քու այն նկատումին, որով կը դատապարտէիր զիս՝ նամակդ բացած ըլլալուս համար· կրկնեմ նորէն ուրեմն: Սիրելիս, այդ նամակը քուկդ լինելը չէի գիտեր, բացած միջոցիս, հաւատա՛ խօսքիս· մտքէս անգամ չէր կարող անցնել թէ՝ իմ հասցէով քու նամակդ պիտի ստանամ· ամերիկական փուլը տեսնելուս պէս՝ մտածեցի որ Կեդր. Կոմիտէէն լինելու է· խօ՛մ գիտես որ նամակի կը սպասենք· երկրորդ՝ որքան որ կ'ըսես թէ՝ «քանի նամակիս վրան իմ անունս գրուած կար՝ ինչո՞ւ բացիր», չեմ հասկնար, որովհետեւ մինչեւ նամակդ քեզի ղրկելս, չէի գիտեր որ ծածկոյթին՝ վրայ անունդ գրուած է եղեր· բա՛յց, զարմանալի բան, ինչպէ՞ս եղած է որ ես չեմ նկատած, քանի մը անգամ ալ վրան նայած եմ· եթէ Prof *քու անունդ վրան գրըւած է, ան ատեն պիտի ըսեմ թէ՝ անպատճառ ծածկոյթի վարի մասի ձախ կողմը գրուածն է· այլ կ'ենթադրէի թէ եղբօրդ տան հասցէն է· ինչպէս բոլոր ամերիկացիները կ'ընեն, թէեւ նամակի վերի մասին մէջ կը գրեն: Ուրեմն ներողութիւն կը խնդրեմ՝ անգիտակցաբար նամակդ բաց ընելուս համար· միայն դիտել պիտի տամ թէ՝ այդքան շատ ընկերոջ մը վրայ մի՛ կասկածիր, եւ դատապարտեր: Փնտռէ պատճառները· ի՞նչ մտքով նամակը՝ Ամերիկայէն եկած,* պիտի բանայի. եթէ գործին վերաբերած ըլլար, ինծի պիտի գրէիր կարծեմ. ուրեմն՝ կը տեսնես որ անիրաւացի էիր կասկածիդ մէջը: Նամակներ կը բացուին, բայց ոչ այսպիսի պարագաներու եւ պայմաններու մէջ: — Անցնինք ! — Երկրորդ կէտը այդ նամակին այն էր, որ կը խնդրէի քեզմէն, ուղարկել շուտով ինծի գրելու դեղէն, եթէ հոդ դեղարաններու մէջ կը գտնուի. Ֆէնոլ – Ըֆթալէին (phénol – phtaléine) է անունը. հարցուր եւ նայիր. եթէ գտնես, 20-40ի չափ գնիր եւ շուտով ինձ ղրկէ. երկրէն կ'ուզեն անճապարանքով. շատ ուշացաւ արդէն. հոս չկայ առ այժմ. Գալֆայէն ստացիր դրամը՝ ես կը ղրկեմ իսկոյն. փոշի պիտի լինի, աշխատիր որ քանակութիւնը շատ ըլլայ, մեծ դեղարաններու մէջ միայն կրնաս գտնել: — Երրորդ կէտը՝ Զէքիի միջոցով իտալական անցագիր մը ձեռք բերել. Նշանին ծանօթ է այդ խնդիրը. նա իրեն համար անոր առաջարկած էր եւ կարելիութիւնը իմացած էր. արդ Նշանին հետ՝ տեսնուեցէք Զէքիին, խօսեցէք: Աւելի լաւ կը լինէր, եթէ իտալական–ֆրանսական սահմանագլխերու վրայ գտնուող տեղի մը անունով առնուի անցագիրը, որոնք իտալերէն անպատճառ ստիպուած չեն գիտնալու. այս հանգամանքը նկատի ունեցիր: Ուրեմն կամ իտալացու անունով անցագիր մը եւ կամ պաշտպանեալ (protégé) դրութեամբ, բայց վերջին պարագային, ջանալու է որ անունը հայկական չլինի, այլ իտալականացուցած. Վահան Մարտիրոսոֆի տեղ՝ Vahambi Martine՝ օրինակի համար. այդ՝ հիւպատոսարանի մարդկանց գործն է, քանի որ կաշառքով պիտի ընեն: Ունեցիր մասնաւոր տեսակցութիւն մը Զէքիին հետ եւ ելքն ինծի ալ իմացուր:

Գալով վերջին նամակիդ, — զարմանալի տղայ մը կը գտնեմ քեզ. ի՞նչ հարկ՝ իմ հանդէպ ալ այդ ընթացքը բռնելու, որովհետեւ ես ու ան վրադ կասկածեր ենք. ատոր համար գործին չպիտի մասնակցիս եղեր՝ մինչեւ Բօրիսին(1) գալը, — կարծեմ, եթէ հետեւողական կ'ուզես լինել, պիտի ըսէիր՝ մինչեւ այս խնդրի պարզուիլը: — Բայց այդ ալ անհեթեթ բան է. կը հասկնամ քիչ մը՝ թէ հոդտեղի գործերուն պաշտօնապէս չես ուզեր մասնակցիլ, եւ նկատումներդ ես ալ՝ ժամանակաւոր կերպով, արդարացի կը գտնեմ. բայց ուրիշ գործերու համար, վարմունքդ ինձ կը զարմացնէ, որովհետեւ սխալ է. ես առաջ քու վրայ կասկածեցայ եւ ի՞նչ հանգամանքի մէջ, ան ալ քեզի յայտնած եմ:

Բ.ին ղրկած տեղեկագրիս մէջ ալ նոյն ուղղութեամբ շարժուել եմ, եւ անոնց գրած եմ ան ատեն որ քու վրայ ա՛լ միտք չունէի կասկածելը, որովհետեւ շարժառիթներ չկային: Ուրեմն հոս ալ անիրաւ ես. կը տեսնես որ միշտ քեզի յանցաւոր կը հանեմ. մտքէդ կ'անցնես անշուշտ, թէ՝ այս ինչ ազուոր տղայ է որ ինքզինքը արդար ցոյց տալով՝ ատոր անոր վրայ յանցանք կը գտնէ եւ մեղքը ուրիշին վրայ կը ձգէ: — Այդ ալ անցնինք:

Ներփակ կը ղրկեմ՝ 2 նամակ — Պ.էն(2) եւ Նորերէն:

Այսօր ղրկեցի՝ Զէյթունցի(3) համար նամակը. պատճէնը քեզի կը ղրկեմ վաղը կամ միւս օր. այս պահուս վրաս չէ. աճապարանօք կը գրեմ նամակս:

Համբոյրներով
Ս.

---

(1) Սմբատ Խաչատրեան, անդամ Արեւմտ. Բիւրոյի:
(2) Պոնտացին:
(3) Ծածկագիր:

Կ 99 — 11

Ս.Ի ՆԱՄԱԿԸ

Աղ. 19 / 3 / III / 99

Սիրելի Մարթին !

Գահիրէ

2 օր առաջ նամակ մը քեզի գրած եւ դեղեր խնդրած էի. ուղարկեցի՞ր. վախնամ վաղուան փոստին չկրնամ հասցնել: — Շուտ գնէ հասցուր՝ եթէ չես ղրկած: Չմոռնամ քեզի սա գրելու որ՝ ամէն երեկոյ սովորութիւն ըրէ փոստան հարցնելու, որպէսզի կարեւոր խնդիրներու, որոնք կրնան երբեմն շատ անմիջական ըլլալ, կարողանաս իսկոյն պատասխանել: — Այսօր ներփակ կ'ուղարկեմ 5 կտոր նամակներ, շուտ վերադարձուր՝ երեքը:

1) Առաջինը՝ Երուսաղէմէն է. իմացած ըլլալով որ Մարտեանները ի նպաստ Իզմիրլեանի հանգանակութիւն մը պիտի ընեն, հարցուցեր էի թէ իրա՞ւ էր այդ թէ Իզմիրլեանը նեղութեան մէջ է, յայտնելով որ եթէ ճիշդ լինի, մենք ալ մեր աջակցութիւնը չպիտի խնայէինք այդ բացուելիք հանգանակութեան: Իսկ հակառակ պարագային՝ ընդդիմանալով՝ թոյլ չպիտի տայինք որ մարդիկ՝ հասարակութիւնը այդպիսի պատրուակներով շահագործէին. յետոյ օրիորդի նկատմամբ տեղեկութիւն խնդրած էի, թէ ինչո՞ւ մեզի նամակ չի գրեր եւ եղբօրը կենսագրութիւնը, զոր կիսատ թողել է, չի վերջացներ, — ատոր բան չի պատասխաներ եպիսկոպոսը:

2) Երկրի նամակներ.— Լաւ որ (500+400) 900 Ֆր.ը ղրկած եմ: Կը տեսնե՞ս որ նկատումներս ճիշդ պիտի ելնեն: — Բիւրոյին գրած էի որ Նորերուն՝ իրենց կողմէ նամակ մը գրեն եւ մեզի հոս ղրկեն. ամիսն անցած է եւ պատասխան չեմ ստացած: Հաւանական է որ վաղը կամ կիրակի նամակներուս ամբողջին պատասխանը ստանամ:

3) Արբակին(1) նամակն է. մեր ընկերն է՝ այս մասին խօսած ենք. կարդա՛ եւ կարծիքդ յայտնիր: — Շաբաթ մը վերջը միայն անոր պատասխանելու եմ: Իմ կարծիքով՝ երկրի ներկայ յեղափ. վիճակը յայտնելու, պարզելու եմ: Գրած էի իրեն որ, քանի որ Ներսէսը Հալէպի նահանգին մէջ էր, շատ յարմար պիտի ըլլար իրեն Ատանա անցնիլը: — Կիլիկիան իրօք երկու փոքրիկ շրջան ունի. Ատանայի եւ Հալէպի. անհրաժեշտ էր որ այս երկու մասերուն մէջ, անպատճառ, մեր կողմէ երկու կարող պատուիրակ ընկերներ գտնուէին. արդ՝ նկատի ունենալով Արբակի պատասխանը եւ տրամադրութիւնը, կ'երեւայ որ անկէ յոյսերնիս կտրելու ենք. թէեւ պէտք է խնդիրը իրեն հասկցնեմ, որ ներկայիս Ատանայի կողմերը իր ներկայութիւնը կարեւոր է, թէ՝ ունենալով պարսկական անցագիր եւ պարսկական ապրանքներ, Ռուսաստանէն խիստ դիւրութեամբ կարող պիտի լինի Մերսին եւ Ատանա անցնիլ: Որոշ կերպով՝ լաւ չեմ նկատեր, գրել իրեն եւ յայտնել որ չենք ընդունիր իր հրաժարականը: Աւելի յարմար է փափկութեամբ հասկցնել, այսինքն՝ — թէ որ ես իրեն դրութեան մէջ լինէի, չէի տատամսեր եւ կը մտնէի ստանձնած գործիս մէջ, թէ՝ խնդրի փափկութիւնը աչքի առաջ ունենալով, չենք կարող իրեն տրամադրութեան հակառակ որոշել, յայտնելով որ այս գործին համար անհրաժեշտ կը նկատենք նուիրուած տրամադրութիւն եւ ինքնամոռացում, թէ՝ իրեն կը թողնենք որոշումը տալ, քանի որ ընկերական–բարոյական կռուանի վրայ կանգնած ենք: — Ես չեմ կարծեր որ՝ եթէ քիչ մը տրամադրութիւն ունի, մերժէ մեր առաջարկը. իսկ եթէ ընտանեկան խնդիրները այնքան նշանակութիւն ունին անոր համար, որ պիտի մերժէ, ան ալ իր գիտնալիք բանն է. բայց մեզի համար՝ անոր ժամանակաւոր հեռացումն անգամ — այդ կարող է ապագային, մշտական դառնալ — մեծ կորուստ պիտի լինի. որովհետեւ կարող, զարգացած եւ փորձառու, լեզուագէտ երիտասարդ մըն է. անոր վրայ ես շատ յոյս դրած էի. պիտի պարզեմ այդ իրեն: Մե՛ղք, եթէ մերժէ: — Շուտով դարձուր նամակները եւ կարծիքներդ յայտնիր:

4) Չորրորդը՝ յանձնել մեր Գալֆայեանին. Սալմաստեանը յանձնեց:

5) Հինգերորդը՝ մեր երկու տղերաց յանձնես՝ դոց:

Համբոյրներով
Ս.

---

(1) Յովսէփ Միրզայեան, Բ. Ընդհ. Ժողովին անդամ ընտրըւած Կիլիկիոյ Գառ. Մարմնին, Հրաչի (Ս.) եւ Մարի հետ:

Կ 99 — 12

Ս.Ի (ՀՐԱՉ) ՆԱՄԱԿԸ

Աղեքսանդրիա, 8 Մարտ 99

Սիրելի Մարթին !

Ստացայ վերջապէս նամակները:

Չգիտեմ ինչպէս նամակիդ պատասխանեմ. մտածեցի՝ կարեւորութիւն չտալ քանի մը խօսքերու եւ չգրել, բայց ի վերջոյ ուզեցի բացատրութիւններ տալով, դիտողութիւններ ընել. ուրիշներ՝ արհամարհանքով պիտի վերաբերուէին այս պարագային եւ չպիտի անգամ պատասխանէին: Բաւական խորհրդածելէ վերջ, անհրաժեշտ դատեցի քանի մը խօսք ըսել:

Մարթին ! Նամակի բացումի խնդրոյ համար, կրկին կը պնդես եւ հակառակ անկեղծ կերպով յայտնութեանս՝ անգիտակցօրէն բացած ըլլալուս համար, կասկած կը յայտնես տակաւին. կորսուած նամակի մէջ՝ կը յիշեմ որ այս խնդրոյ եւ Վ.ի մասին երկարօրէն գրած էի. վերջին անգամ մ'ալ կ'ըսեմ, — ինծի նուիրական եղող բաներու վրայ կ'երդնում, որ նամակդ բացած ժամանակս, չէի գիտեր քուկդ լինելը. այսքան ստորնանալով, երդում ընելէս վերջը, եթէ դեռ պիտի կասկածիս, պիտի խնդրեմ իմ անունս ջնջես քու ընկերներու ցանկէն: Քանի մը անգամ ալ ըսած եմ ընկերներու. երբ իրարու վրայ հաւատք չունենալով, մինչեւ անգամ ստոր ստախօսութիւն ալ կ'ընեն, գործ ունենալու չէ այդպիսի մարդկանց հետ եւ ատոնք յարաբերութիւննին դադրեցնելու են. արդ՝ իմ պարագան ալ այս է, Պ. Մարթին, ընկերոջ մը երկու անգամ պնդումին վրայ, տակաւին կը յամառիք նամակի մասին կասկածելու. վերջին անգամ մ'ըլլալով, երդում ալ կ'ընեմ. չհաւատացողի՛ն, ես ալ, անունը բերանս անգամ չեմ առներ ու ընկերական որեւէ յարաբերութիւն իսպառ կը դադրեցնեմ: Քանի որ նամակս սկսայ, պիտի խնդրեմ, ուշադրութեամբ զիս կարդաս, որովհետեւ վերջին նամակս պիտի ըլլայ կարծեմ:

Կը ցաւիմ որ զզուանք ազդող բնաւորութիւն մ'ունիմ. այս ալ լսեցի ! եւ այդ ալ Մարթինէն: Ջհանկիւլի բառգրքէն գէշ օրինակ մը առնել սկսար. երեւի նոր մօտային կը հետեւիս. Շահէնն ալ հերոսաբար, բարձրերէն կ'արհամարհէ Ս.ը. կարգը քեզի եկաւ՝ երեւի. դուն ալ անկեղծութեան սխտէն բռնուիլ սկսար. այդ ո՛րքան վատ ազդող ընթացք մը կամ ուղղութիւն մը բռնած եմ որ զզուանք եմ պատճառած. որովհետեւ երբ զզուանք մը կ'արտայայտուի քուն հասցէին, կը նշանակէ շատ ուժով լինելու է այդ նողկանքի տպաւորութիւնը. չա՛տ բաներ լսեցի այս տարի իմ նկատմամբ, բայց ասիկա դեռ չէի իմացած. Թազա՛ բան:

Մարդիկ պէտք է որ իրենց յայտնած կարծիքները կշռելով յայտնեն. այս անհրաժեշտ է ազնիւ դատակարգին համար. արդ՝ կշռելով յայտնելու համար, մտածել պէտք է. վերջին ժամանակներս չգիտեմ ինչ պատճառներով, ջղային լինե՞լդ թէ տկարութիւնդ, կրքոտ դարձուցած են քեզ. գոնէ ես այդպէս նկատած եմ: Ես ալ իբր դիւրագրգիռ մէկը, կրքոտ եմ, բայց իմը՝ րոպէական է, եւ անպայման խօսակցութեան ժամանակ: Որովհետեւ խօսքի միջոցին տեղի ունեցած վիրաւորանքի մը կարելի է թեթեւ դիւրութեամբ ներել, բայց գրաւոր կերպով եղածին՝ ո՛չ. պարզ է պատճառը: Խօսակցութեան տաք հոսանքէն մղուած, մարդիկ զիրար կը վիրաւորեն ալ, կը սպաննեն ալ, շատ բնական է. կիրքը՝ հոդ կը հասկցուի եւ կը բացատրուի: Բայց քանի որ նամակ մը, մտածմունքի արդիւնք է, եւ չունի միւս հանգամանքները, կիրքերէ պէտք է ազատ լինի: Ես ինծ թոյլ չպիտի տայի երբեք, մինչեւ անգամ Տաշէնին գրած անձնական նամակներուս մէջ, նախատական բառ մը գրելու: Կարդա՛, եթէ Տ.ը տեսնես, իրեն գրած մէկ ընդարձակ նամակս. դժբախտաբար Տ.ը հոգեբանական հասկացողութիւն չունենալով եւ չար խորհրդատուներ եւս ունենալով, նամակիս բուն հոգին չհասկցաւ եւ մինչեւ անգամ, բոլորովին այլայլեցաւ, ելաւ գիս նորէն վիրաւորելու՝ երկար նամակով մը, զոր քովս կը պահեմ: Այո՛, Գ. Մարթին, գոնէ նամակի մէջ ես ատանկ բառեր չպիտի գործածէի, որովհետեւ նամակը լուրջ բան է, հոն կիրքը, բարկութիւնը գործ մը ունենալու չեն: Իսկ գալով թէ, քու տեսակէտէն մինչեւ անգամ դատելով, իմ վարմունքը իրօք այդքան զզուելի է, նայինք խնդիրը: Վ.ի(1) մասին է. հազար անգամ ըսած եմ քեզ՝ դէպի այդ անձը ունեցած վերաբերմունքիս առթիւ. գիտես որ Կովկաս ալ խօսած եմ, Ժ(2) ալ գրած եմ քանիցս, բայց տակաւին հակառակ եմ ծայրայեղութեան. շատերու ընթացքը այս գործին մէջ արդարացի չէր. ոմանք ուրիշին ձեռքը գործիք եղան. ոմանք կարճ խելքով ու դատողութեամբ, միայն կիրքի ազդեցութեան տակ եւ մոլորմամբ, ոմանք ալ չափազանցութեան մըղելով գործը՝ մէկը տասը ընելով: Ի հարկէ չէի կարող այդպիսիներուն համաձայն լինել. ես ալ հակառակ էի անոր. մինչեւ անգամ անձնական խնդիրներ ալ կային, բայց ա՛խր ճշմարտութեան դէմ չէի կրնար խօսիլ: Հակառակ լինելուս պատճառով, չէի կարող անոր քանի մը յատկութիւններն ուրանալ. ատոր համար ալ շատեր գիս չհասկցան այս վարմունքիս մէջ. բայց շատ պարզ էր: Ես մինչեւ անգամ, եթէ հարկ տեսնուի, գրաւոր կերպով ալ իմ կարծիքներս թեր ու դէմ իրեն նկատմամբ՝ Բիւրոյին պիտի գրեմ: Իսկ թէ ինչո՞ւ Վ.ի հետ ես համաձայն չեմ գործելու երբեք. մեր բնաւորութիւնները, նկարագրերը տարբեր են, տարբեր են նաեւ մեր վարուեցողութեան եղանակներն ու ձեւերը. նա հին մարդ է. խորամանկ միջոցները ներելի են իրեն համար. վերջապէս իրեն նպատակին հասնելու համար՝ ամէն միջոց օրինաւոր կ'ընդունի: Արդ՝ մեզի հետ անոր գործակցութիւնը աննպատակայարմար եւ մինչեւ անգամ վնասակար կը գտնեմ. բայց դա չէր նշանակեր թէ Վ.ը բանի պէտք չի գար, թէ օգտակար չի կրնար ըլլար. ո՛չ, Գ. Մարթին, Վ.ը կարող է օգտակար ըլլալ իրեն ընկերներուն հետ, եւ ուրիշ երկիրներու մէջ, աւելի արտասահմանի մէջ՝ ի հարկէ. մարդիկ քաջութիւն ունենալու են մինչեւ անգամ թըշնամիին, ոխերիմ թշնամիին առաւելութիւնները չուրանալու. սրտի մեծութիւնը հոդ է: Արդ, ճիշդ այդ բանը որ «Վ.ին հետ չեմ գործեր եւ հակառակ պարագային հրաժարականս կու տամ», ըսած եմ, պիտի պատճառներու քննութեան առաջնորդէր քեզի: Այո՛, ճիշդ է որ Վ.ը շատ քիչ մարդկանց հետ կարող է գործել, եւ կը խոստովանիմ որ մեծ պակասութիւններ ալ ունի: Կ'ընդունիմ որ գործիչները նուիրուած, ազնիւ լինելու են, բայց եւ կ'ընդունիմ որ գաղտնապահ ու փորձառու լինելու են. այս 4 յատկութիւնները, Գ. Մարթին, դուք չէք կրնար միշտ գործիչներու վրայ գտնել. բայց այդ չպիտի ստիպէր որ, միւս գործիչները ամէն պարագայի տակ անպէտք եւ վնասակար ըլլային: Թո՛ղ դաւաճանները եւ սրիկաները բնաւ մուտք չգտնեն յեղափ. կազմակերպութեան մէջ. իսկ գործիչներու մաքրացումը, ազնուացումը եւ խտացումը, կեանքը ինքը պիտի բերէ ցանկալի այդ վախճանին: — Դեռ վերջերս, Վ.ի մասին կրկին գրած էի Բ.ին(3) եւ կը յայտնեն անոնք որ մինչեւ Բօրիսի(4) գալը՝ սպասենք. բայց ես ստիպուած չեմ ամէն կարգի մարդոց իմ ամբողջ կարծիքներս յայտնելու, իսկ եթէ չյայտնեմ՝ անկեղծութեան դէմ մեղանչած չպիտի ըլլամ. այդ կախում ունի առաւել կամ նուազ տակտ ունենալէն: — Ես նկատած եմ որ ամէն բան կրքով կը դատես. զգացումներուդ վրայ իշխել չես գիտեր. շատ կասկածոտ ես եւ դիւրագրգիռ. շուտ ոգեւորուող եւ շուտ վհատող: Վերջի՛ն նամակս նկատելով այս գրութիւնը, այս ընկերական դիտողութիւնները պարտական կը համարեմ ինծ գրելու քեզ: — Լինենք աւելի պաղարիւն, աւելի քննող եւ աւելի լուրջ ուսումնասիրող, մեր կարծիքները զգուշանանք շատ շուտ յայտնելէ, մարդիկը, մանաւանդ գործի ընկերները վիրաւորելէն առաջ՝ բազմակողմանի կերպով խորհրդածենք լռելեայն. շատ յամառ չլինենք մեր ամէն կարծիքներու մէջ, ունենանք հանգամանքներու համեմատ մտքի ճկունութիւն, զոհենք ամէն բան օգտակարին համար, միայն թէ մեր օգտակար կարծածը՝ ենթադրական չլինի. մեր սեփական ուժերու սահմանէն անդին չանցնինք, քիչ մը աւելի համեստ եւ նուազ մեծամիտ լինենք: Հետեւինք բոլորս ալ, առանց բացառութեան, այս ուղղութեան, ոչինչ չենք կորսնցներ, կը վաստկինք շատ բան: Այն ատեն մարդիկ զիրար աւելի լաւ, խորը կերպով պիտի ճանչնան եւ աւելի օգտակար անձեր պիտի լինեն: Խօսքս մասնաւորի չէ. նոյնքան քեզ, որքան ինծ համար է: Օրինակ Տ.ի խընդիրը. եթէ զիս շրջապատող ընկերները աւելի քիչ անձնական խնդիրներով զբաղուող մարդիկ լինէին, ո՛չ Տ.ը այդքան առաջ կը քայլէր եւ սխա՛լ, դատապարտելի ընթացք մը կ'ունենար եւ ո՛չ ալ գործէն յետ կը մնար. միջնորդ մարդիկը, ես այնպէս կը հասկնամ, որ կիրքերը լռեցնելու են եւ ոչ հրահրելու եւ գրգռելու: Վերջին ատենները, հոս, Տ.ի մասին յայտնած կարծիքդ ծանօթ է ինծ. խմբովին խօսեցանք Զարանիի մէջ. չեմ գիտեր, ի՞նչ բանն է քեզ համոզել տուողը որ ես անիրաւ եղած լինեմ այդ կէտին մէջ ալ. կարող եմ դէպի Տ.ը սխալ վարմունք մը ունենալ. բայց այդ սխալը՝ անպատճառ անարդա՞ր է:

Ապագան պիտի պարզէ բոլոր կնճիռները. ես արդէն այդ ապագային վրայ դրած եմ յոյսս. ա՛յն ատեն պիտի տեսնենք իւրաքանչիւրս մեր սխալները, մեր իրա՛ւ կամ անիրաւ լինելը պիտի ըմբռնենք: Պիտի գայ ժամանակ, որ ինքը Տ.ը պիտի խոստովանի իր ընթացքի վատութիւնը. եթէ քիչ մը անոր մօտ դեռ խիղճ, ջիղ ըսուած բանը կայ, նա պիտի յայտնէ մէկ օր, ինծ նկատմամբ բռնած վարմունքի տգեղութիւնը: Չեմ դատապարտեր ուրիշները որ խօսքիս չեն հաւատար. պիտի ցաւիմ միայն. բայց ապագային աւելի խիստ պիտի լինեմ դէպի այդպիսիները:

Երկու խօսք ալ տեղիդ խնդրոյ առթիւ եւ վերջացուցած պիտի ըլլամ: Զուր տեղը անհեթեթութիւններու մէջ կ'ընկնես. ես՝ եթէ կասկածեցայ քու մասին, դու գիտես ինչ կէտերու առթիւ. ա) առնել կարդալու. բ) լուծելու կոմիտէն. բայց դեռ հոդ եղած միջոցիս, քեզ եւ Գալֆային յայտնած էի իմ կարծիքը եւ Բիւրոյին ալ նոյնը գրած էի. չեմ հասկնար, այդ ինչ ընթացք է. երբեք բանաւոր չէ: Գրեցի՞ր Բիւրոյին. շատ լաւ ես ըրեր. պիտի տեսնես որ անոնք ալ պիտի գրեն թէ Ս.ը քու մասին կասկած չէ յայտնած: Ուզածիդ պէս ըրէ. ի հարկէ ազատ ես. բայց չես կարող անշուշտ արգիլել որ՝ ուրիշներն ալ այդ ուղղութիւնդ անտրամաբանական գտնեն:

Ես վերջին խօսքս ըսի. երբ իրարու վրայ հաւատանք եւ աւելի ազնիւ կարծենք, այն ատեն միայն կարող ենք վերսկսիլ մեր յարաբերութիւնները:

Ս.

Յ. Գ.— Գալֆայի միջոցով, վերադարձուր խընդրեմ, Զ.ի նամակի պատճէնը, եւ Տ.ի գրուելիք նամակի պատճէնը պատռէ. նամակինդ՝ վնաս չունի: Կարեւոր է:

---

(1) Վռամ, ըստ երեւոյթին՝ Եգիպտոսի պատասխանատու ընկերներէն մէկը:

(2) Ժընեւ:

(3) Բիւրոյին:

(4) Սմբատ Խաչատուրեան, 1898էն սկսեալ անդամ Արեւմտեան Բիւրոյի:

Կ 99 — 13

ՄԻՍԱՔԻ (ԳՈՒՑՈՒՄՃԵԱՆ) ՆԱՄԱԿԸ (1)

Աղեքսանդրիա, 28/12 Մարտ 1899

Սիրելի ընկե՛ր,

Ստացայ Մարտ 8 թուակիր նամակդ՝ ինչպէս նաեւ նախորդը, զոր անպատասխանի թողնելուս համար կը մեղադրես զիս: Բայց բարեկամ, Գահիրէէ վերադառնալէս ի վեր այնպիսի մտատանջութիւններու եւ հոգեկան այնպիսի դառն կացութեան մը մատնուած էի, որ գրիչ շարժելու տրամադրութիւն իսկ չունէի. եւ այս անտանելի վիճակիս պատճառներէն մէկն ալ հարցուցածդ խնդիրներն են, որոնց եւ ոչ մէկուն ուրախալի պատասխան մը չպիտի կրնամ տալ դժբախտաբար: Վրդ.ի խնդրի մասին, Բիւրոյի գրած պատասխանները անշուշտ կարդացած ես, այնուհետեւ Կովկասէն եւ Ժընեւէն բոլորովին անիմաստ առարկութիւններ եղան, որոնցմէ պարզ կը տեսնուի թէ Վահանի եւ Սեպուհի եսական հակառակութիւնը այս խնդրին մէջ ալ դեր խաղացած է եւ իւրաքանչիւրը առանձին հակասական տեղեկատուութեամբ դիմացիններուն միտքերը խճողած են: Գահիրէէ վերադառնալէս ետքը ամօթէս շաբաթներով չկրցայ Վրդ.ի քով երթալ, բայց ի վերջոյ տեսնելով որ անհրաժեշտ է խնդիրը կերպով մը կարգադրել կամ փակել՝ Բիւրոյի առաջարկները ներկայացուցի Վրդ.ին, որ ինչպէս արդէն գուշակած էի, մերժեց. ասոր վրայ հարկ տեսայ երկու կողմի առաջարկներուն միջին տրամադրութեամբ նոր պայմանագիր մը շինել, զոր Յակոբին հետ շարադրեցինք եւ Վրդ. ալ սիրայօժար ընդունեց: Սակայն երբ մեր աղաներուն ներկայացուցի՝ բոլորովին մերժուեցաւ: Ասոնք կ'ուզեն որ դրամը երկու Բիւրոներուն մէջ բաժնուի եւ անոնց ձեռքով գործածուի:

Եւ դեռ խորհուրդ կու տան որ մտերմանամ Սեպուհին հետ՝ գործին սիրոյն համար, բայց ի՞նչ կ'արժեն այս տեսակ միջոցներ, երբ գործը իրենց ձեռքն է եւ իրենց քմահաճոյքին համեմատ պիտի ընթանայ, մանաւանդ որ անտանելի եւ անկարելի է ինծ համար բռնազբօսիկ մտերմութիւնը:

Վահանի խնդիրը կը մնայ հոն ուր որ էր: Գիտես որ Կոմիտէի մէջ՝ բոլոր դէպքերուն իրականութեանը ծանօթ Յակոբն ու ես միայն կանք. իսկ միւսները վայրկենական տպաւորութիւններու տակ՝ խելքերնին ինչ որ փչէ այն կը խօսին. մանաւանդ որ Վահանն ալ իւր սովորական ձեւերով կ'աշխատի «իրեն դէմ բողոքողներուն քիթը ...ը քսել»: Վերջապէս երկուքնիս՝ հակառակ իւր պատճառաբանութիւններուն՝ որոշել տուինք որ բողոքողները կանչուին (ընդ որս եւ Տաւարշը) բերանացի մանրամասն բացատրութիւն պահանջելու եւ ըստ այնմ որոշում մը տալու համար:

Գալով իմ մեկնելուս խնդրին, դեռ Բիւրոյէն պատասխան չառի՝ թէեւ քանիցս չեշտած էի որ շուտով պատասխանեն: Գիտես որ գործէն ես երբեք չեմ յուսահատած եւ չեմ ալ յուսահատիր՝ բայց գործին գլուխ կեցողներուն այս ընթացքը, մանաւանդ փառասիրական հակառակութիւնները, փոխադարձ զգացումները, չա՛տ բարի տրամադրութիւններ կրնան կասեցնել: Մանաւանդ այսպիսի դժուարին հանգամանքներուն մէջ գործին դէթ տեսականապէս պահանջած երաշխաւորութիւնները առանց ապահովելու ճամբայ ելլել՝ լոկ ապարդիւն զոհողութիւն մը կը լինի: Ուստի իմ վերջնական որոշումս կախուած է Բիւրոյի տալիք պատասխանէն այն առաջարկներուս, որոնք արդէն ծանօթ են:

Դեղագրիդ ուշանալուն պատճառը Սեպուհի անհոգութիւնը եղած է՝ որ չէ յիշեցուցած Ցակոբին. այս անգամ ներփակ կը ղրկենք: Ցակոբը քանի մը օրէ ի վեր հիւանդ էր՝ հիմա հանգիստ է, փոխադարձաբար կը բարեւէ քեզ:

Բարեւներս Գալֆային, Առոյին եւ միւս ընկերներուն: Իմտի կէրէկ պիլէսիւզ քի···

ՄԻՍԱՔ

Միսաքի նամակին ետեւ աւելցուած՝ ստորագրութիւնը անորոշ: Արդեօ՞ք Էդ. (Էդվարդ):

Շաւարշին նամակները ինչպէս կ՚երեւի կորսուած կամ ոչնչացուած են: Այդ տղան հոս բոլորովին վարկէ ինկած, երեսէ ձգուած, յաճախ պոչը կը շարժէ, բայց ոչ ոք կարեւորութիւն չի տար իրեն. իր հայրենակիցներուն մօտ երբեք պատիւ չունի և շատ անգամ կ՚երթամ հոն զինքը չեմ տեսներ որեւէ շրջանի մէջ. քաշուած կեանք մը կ՚անցընէ:

Քոյդ՝ ԷԴ.

Կ 99 — 14

Ս.Ի (ՀՐԱՉ) ՆԱՄԱԿԸ

Աղեքսանդրիա, 24 Մարտ 99

Մարթին !

Վերջին նամակդ ստացեր էի ժամանակին. կ՚ուղարկեմ քեզ ուզած նամակդ. հարկ չտեսայ պատճէնը քեզի ուղարկելու: Սիրտ չունիմ ատանկ նամակներով ատոր անոր դէմ խօսելու, և խեղաթիւրումներ ալ ընելու քաջութիւնը տակաւին չունիմ. երեւի այդ էր պակաս, որ այդ խնդիրներով ալ զբաղուինք երկար եւ մինչեւ անգամ բառերը խեղաթիւրուած ներկայացընենք: Կը վերադարձնեմ քեզի նամակներդ, որպէսզի այդ կասկածներդ քու մէջը չհաստատուեն:

Աշխարհքը զարմանալի է, իսկ մէջի մարդիկը ապշեցնող. չկայ կարծես ոչինչ հաստատ բան, չկայ անկեղծ հաւատ, չկայ մաքուր ընկերակցական ոգի՝ ինչպէս եղբայրը եղբօրը հետ. չկան մարտիկներու մէջ ընկերավայել յարաբերութիւն, անձնուրացական անշահախնդիր վերաբերմունք: Հայերը մանաւանդ՝ աւելի տարօրինակ բնաւորութեանց եւ նկարագրերու տէր անձինք են. կասկածոտ, չափազանցող, շուտ յափշտակուող եւ շուտ յուսահատող, շատ գովող ու շատ բամբասող, եւն.: Վարակուած ենք բարոյական նոյն ախտերով, մանաւանդ սա սեւ յոռետեսութիւնը դէպի ամէն բաները, ամենէն շատ վնասը կը հասցնէ հասարակական բարոյականին. եթէ հայերս աւելի քիչ յոռետես ըլլայինք, առանց շատ ալ մեծ լաւատես լինելու, աւելի երջանիկ եւ աւելի բախտաւոր անհատներ թերեւս եղած ըլլայինք: Կը մտածեմ ինձ ու ինձ երբեմն ու չիտակ հաշիւ մը չեմ կրնար տալ. ելքը մութ է, հեռուն՝ ամպոտ: Ետեւդ սեւ, առջեւդ փշոտ··· Կը մտածեմ ընկերականութեան վրայ. փնտռեցի շատերու մէջ, ուզեցի շատերը լաւ ճանչնալ ու ըլլալ բարեկամ. շատերը զիս յուսախաբ ըրին: Ապշեցայ կեանքիս մէջ՝ մանաւանդ յեղափոխական մաքուր ասպարէզի վրայ շատերուն ճանաչելով, բարեկամներ չգտնելուս. դառնացայ, մարդկանց ուրիշ տեսակ գտայ: Աւելի բարի կ՚երեւակայէի աշխարհը. շատ սրտերու մօտէն անցայ, շատ զգացումներու մէջէն սիրեցի կենցաղիլ. թելեր ուզեցի գտնել, նոյն ձայներն հանող, նոյն ներդաշնակութիւնն ունեցող. տաքցնող՝ ընկերական, յուզող, ըմբռնող բնաւորութիւն մը: Ափսո՛ս, չհասկցա՛ն շատերը զիս, խորը չուզեցին ճանչնալ ու դրին շատերը սրտիս ու քիչ մ՚ալ ճակտիս վրայ, սեւ բծերու դրոշմէն: Լացի շատ անգամ մարդկանց չարութեանը վրայ. կսկիծներ ներսէս քերելով անցան ու թողուցին զիս մաղձոտութեան մէջ: Դժուար էր ի հարկէ մարդկանց լաւ ճանաչելը. դատապարտե՞մ արդեօք զանոնք. չգիտեմ. թերեւս իմս է յանցանքը. ո՞վ գիտէ, ի՞նչ ձեւ պիտի ըլլար եթէ Աստուծոյն հաւատայի. պիտի ըսէի այն ատեն՝ գոնէ Վերինը գիտէ: Բոլոր յուսախաբութիւններուս մէջ ամենէն շատ զիս յուզողը եւ ցաւ պատճառողը Շահէնի վերաբերմունքն եւ այդ խնդրոյ առթիւ ընկերներու բռնած ընթացքն էր. մարդիկ հոգեբան ըլլալու էին. արդեօք նուազ դժբախտ չպիտի՞ լինէին. թերեւս: Ե՛ս միայն կարող եմ գիտնալ Շ.ի խնդրի ինծի պատճառած հոգեկան տագնապները. ոչինչ չպիտի ըսեմ ալ եւս ոչ մէկին: Թո՛ղ իրաւացի եւ արդար լինին ամէնքն ալ, թող ե՛ս լինեմ յանցաւորը, կեղծաւորը, փառասէրը ու գուցէ կեղտոտը: Վնաս չունի:

Բարեւներ՝
Ս.

---

(1) Միսաք Գույումճեան, յեղափոխական ծածկանունով՝ Կարին, գրական ծածկանունով՝ Առանձար:

Կ 99 — 15

Ս.Ի (ՀՐԱՉ) ՆԱՄԱԿԸ

Աղեքսանդրիա, 11/23 Ապրիլ 99

Մարթին !

Պիտի խնդրեմ հետեւեալ յանձնարարութիւնս կատարել, եթէ կարելի է. Շահէնին գրած մէկ երկար՝ անձնական նամակիս պատճէնը, կերպով մը ընդօրինակելով, ինծի հասցնէիր. եթէ աշխատիս, գուցէ Շ.ը յանձնէ քեզի: Հարկաւոր է ինձ այդ նամակս, որովհետեւ տեղեկագիր մը պատրաստելու վրայ եմ, ուր ի միջի այլոց Շ.ի մասին եւս ստիպուած լինելով գրել եւ բացատրութիւններ տալ (ցարդ չեմ տուած), իր գրած նամակներուն հետ, անհրաժեշտ կը նկատեմ նաեւ, իմ՝ իրեն գրած նամակիս պատճէնն ալ ուղարկել: Նախ կը խնդրեմ որ լուրջ վերաբերուիս, այս նամակիս. եթէ ծանրակշիռ չլինէր պարագան, չպիտի ուզէի խօսքս դրժել: Ջուր տեղը կոմէտիա *չխաղանք իրար հետ. երկուքիս համար ալ ամօթ է. ըմբռնենք իրողութիւնները եւ աւելի դատողութեամբ գործենք:*

Ես ինձ չեմ կարող արդարացնել որեւէ կերպով եւ ինծի տրամաբանական բաւարարութիւն մը չեմ կրնար տալ, այս լռութիւնը, այդպիսի ձեւերու տակ՝ պահելը. կը կրկնեմ՝ երկուքիս համար ալ ամօթ է: Ես չեմ հաւատացած որ դու իրօք այնքան զզուանք զգացած լինես եւ որ այդ զգացումը կը շարունակուի մնալ քու մէջը. կարելի է րոպէական տպաւորութիւն մը եղած լինի. ուստի՝ այդ բառերուն աւելի զիջող կերպով պիտի նայիմ, յուսալով որ դու պիտի հասկնաս զիս՝ աւելի լաւ, ապագային: Ինչ որ է. այժմու իրերու դրութիւնը շատ նախանձելի չէ: Կը ղրկեմ քեզի շատ մը նամակներ, որոնք կը պատկանին վերջերս պատահած խնդրոյ մը: — 1) Սպառնական նամակ, գրուած Կորիւնի ձեռքով եւ Պ.ին(1) յանձնուած. սա ալ հոս ղըրկեց: Անմիջապէս Կոր.ին պարզ(2) նամակ մը գրեցի, մեղմ եւ բարոյական բովանդակութեամբ, ծանրանալով այն կէտի վրայ որ՝ զինքը դրդողներ են եղած, թէ իր վրայ մենք բաւական հաւատ ունէինք, գոնէ այդ քայլին չէինք սպասեր. յայտնելով միանգամայն որ՝ եթէ երկրի մէջ գտնուող մեր ընկերներուն որեւէ վտանգ մը պատահի, զինքը եւ իր համախոհները պատասխանատու պիտի բռնենք. ու Դ.ը(3) պիտի ունենայ կորովը, այդպիսիներու արժանաւոր պատիժը տալու. շատ մը ցաւակցութիւններէ վերջը որ իրեն պէս երիտասարդ մը, այդպիսի տգեղ եւ կործանարար ուղղութեան մը յարած է, յայտարարուած է թէ՝ մինչեւ Մայիս 1ը եթէ այդ սպառնագրին հերքումը չտայ, բոլոր իր պատմութիւնը եւ ընթացքը, զանազան անձանց վկայութիւններով մէկտեղ, առանձին թռուցիկ մը, գաղտնի կերպով, իբր շրջաբերական, մեր Բիւրոյի կողմէն հրատարակութեան տալով, պիտի ցրուի, բոլոր յեղափ. մարմիններուն, հնչ. թէ դաշնակ.:

Այդ նամակը բաւական երկար գրուած էր, եւ տրամադրութիւն յայտնուած էր, որ Կ.ը լաւ պիտի ընէր եթէ զինքը կերպով մը արդարացնէր եւ բացատրութիւններ տար: Նոյն օրը Կսկիծին(4) ալ մտերմական, մասնաւոր նամակ մը գրեցի եւ պահանջեցի շատ մեղմ լեզուով, որ բացատրութիւն մը տայ: Երկուքին պատասխաններն ալ ներփակ են. Կ.ը(5) վարպետ ձեւերու տակ կը ջանայ հերքումնագրի նման բան մը գրել, առանց սակայն բուն խնդրին մօտենալու ու դիտմամբ մասնաւոր խնդիրներ մէջտեղ կը նետէ, մաքերը աւելի պղտորելու գձուձ հաշիւներով: Երկուքի նամակներուն մէջ, պիտի նկատես որ, իմ դէմ ընկերները վատ բաներ խօսեր են. Պ. բաւական սխալ քայլ մըն է ըրած որ ատանկ մարդոց հետ այդքան մտերմօրէն է տեսնուած: — Պ.ի նկատմամբ Կ.ի գրածները չափազանցուած են: Գրեցի իսկոյն Պ.ին(1) ու ցաւ յայտնեցի այդ վարմունքի առթիւ. բայց եղածի մասին չխօսինք: Օր մը, վերջերս, Փափազեան Ցակոբը, յանկարծ ինծի կը հարցնէ թէ ինչո՞ւ սպառնական նամակ գրեր էք մեր ներկայացուցչին ու ատկէ կը բացուի, հետզհետէ, թէ Մարտեաններու հետ ալ յարաբերութիւն ունի Կ.ը(5) եւ անոնք զինքը 1½ տարիէ ի վեր կը նկատեն իբր իրենց հաւատարիմ գործակատարը. Կ.ը(5) ամէն բան անոնց գրած է Պ.ի(1) եւ Ներսէսի մասին, եւ մանրամասն կերպով, այնպէս մը որ այսօր Մարտեանները, շնորհիւ Կորիւնին, տեղեակ են մեր գաղտնիքներուն: Վախնալու շատ տեղիք չունինք թէեւ, բայց ասոնց եւ Կ.ի այդ քայլը՝ բարոյական տեսակէտէն, քանդող կը տեսնեմ: Այսօրուայ ստացած Պ.ի(1) նամակէն պիտի նկատես որ Հալէպի Մարտեաններու որոշ հրահանգովը Կ.ը(5) շարժած է: Բարեբախտաբար Նորերուն իմաց տուի շուտով եւ խնդրեցի, որ կերպով մը Կ.ի առջեւն առնեն. արդէն Պ.ն ալ կ՚իմացնէ թէ բացուած է այդ մասին Նորերուն. լաւ որ Կ.ը ատոնց մասին տեղեկութիւն չունի: Երկրորդ առաւելութիւն մը եւս ունինք որ, արդէն Պ.ի հեռացումը Աղ.էն եւ Մերս.(6) *գնալը որոշած ըլլալով, մեծ վնաս մը չպիտի կրենք. կը մնայ Ն.ը. հոն է վտանգը. բայց արդեօք Կ.ը եւ իր աջակիցները պիտի համարձակի՞ն այդ քայլը առնելու. կեցցե՛ն Մարտականները. յեղափոխականներ ?թի՛ւ !!! Հապա Շ.ը, իր սիրելի Կ.ով. անպատճառ նա դարձած լինելու է իր տղան. թէ ոչ նա չէր առնի այդ քայլը: Բիւրոյին սպառնական նամակի մասին տեղեկութիւն տուած էի. բայց վերջին դէպքը՝ ո՛չ. շուտով պիտի գրեմ. քանի՛ անգամ գրեցի ու խնդրեցի որ Բօրիսը(7) շուտով ղըրկեն. եթէ հոս ըլլար, թերեւս այս բաներն ալ չէին պատահեր: Պ.(1) շուտով պիտի հեռանայ,* ապրանքները(8) *ստանալուն պէս. ասկէ վերջը ուղղակի* Նորերուն(8) *հետ պիտի յարաբերութիւն պահենք: Ես գիտեմ որ, եթէ հոս, քովս մէկը ունենայի, ուրիշ կերպ* *կը լինէր գործը. քանի որ Ն.ը եւ Գ. այդ ընթացքը բռնած են ներսը, Վ.ը դուրսը, քանի որ չկայ փոխադարձ վստահութիւն, անշուշտ պիտի պատահին այս ձախողութիւնները։ Տեղեկագիրս տալով, հրաժարական պիտի տամ Բիւրոյին, ու պիտի սպասեմ Բօրիսի գալուն. թող ուրիշները պահեն յարաբերութիւնը. քանի որ բուն, զիս ճանչցող բոլոր ընկերներն ալ աննպաստ կարծիք մ'են կազմած իմ նկատմամբ. տեղեկագիրս պիտի շօշափէ ամէն կէտերը՝ ընդարձակ կերպով, Ն.ի, Գ.ի, Կ.ի եւ Ծ.ի նամակներով եւ իմ նամակներով միասին։ Ի՞նչպէս գործեմ, որ զիս շրջապատող ընկերակիցները զիս չեն հասկնար, ու իմ մէջ կը փնտռեն չինովնիկական, գեներալական ձգտումներ. (ըստ Վ.ի եւ ուրիշներու յայտարարութեան)։ Զուր պիտի անցնին իմ ջանքերը, ու թերեւս իմ մնալովս, իմ ընկերները, իմ ներկայութեան պատճառով, զբաղուելով չնչին խնդիրներով ու համերաշխութեան չկրնալով գալ, աւելի վնասակար լինեն քան օգտակար. ի հարկէ այդ ինձ համար շատ ծանր պիտի գայ, բայց ներկայ հանգամանքները զիս կը հարկադրեն այդ ընթացքին։ Երբ անցագիր մը ճարեմ, ան ատեն Բիւրոյին կ'առաջարկեմ երկիր երթալու, եթէ ընկերներն ալ համաձայնելու բարի կամեցողութիւնն ունենան. ան ատեն կը մտնեմ բուն գործին մէջ ու կ'ազատիմ այս ողբալի դրութենէն։ Մտածեցի երկար ու բարակ ու այս եզրակացութիւնը միայն յարմար գտայ. պիտի պահանջեմ որ Բօրիսը ամիսէ մը հոս հասնի, գործերու գլուխն անցնելու համար. ցաւալի է, շատ վիրաւորական ինձ համար այս քայլս. պիտի ոմանք ուրախանան. վնաս չունի. պիտի ունենամ համբերութիւնը, դիմանալու մի քանիսին հեգնական արտայայտութեանց, յոյսս դնելով միշտ մօտիկ ապագային վրայ. թող չկարծեն թէ պիտի ընկճուիմ. պիտի հեռանամ ժամանակաւոր կերպով, աւելի զօրեղ կերպով մտնելու համար։ Պիտի բաւէ որ պահանջած անցագիրս կարողանամ ձեռք բերել, ու երկիր մտնելով, առանց որոշ մեծ պատասխանատուութեան մը, աւելի հանդարտ սրտով այն ատեն պիտի գործեմ։ Տեսնենք. մեծ չխօսինք. թող ապագա՛ն խօսի։ — Արդ՝ ներկայ պայմաններու մէջ, ինծի պէտք է աջակցիս։ Գիտես որ Վ.էն չեմ կարող ոչինչ յանձնել, բան մը որ քանիցս իրեն ալ յայտնած եմ. Կարինէն ձեռք քաշելու է. ապշեցուցիչ կերպով փոխուեցաւ. լուռ ու մունջ է, ոչ մէկ գործով չի հետաքրքրուիր հիմակ. արդ՝ մինչեւ Բօրիսին գալը, պէտք է որ մինակ չլինեմ ես. նախ՝ Ծ.ի նամակի պարունակութիւնը՝ բառ առ բառ ինծի գրէ. երկրորդ՝ պահանջիր իրմէն, Լ.ի(9) կողմէն, իր քովը ունեցած իրերը. ա՛լ կարելի չէ առոր մօտ թողնել այդ գոյքերը. ամօ՛թ է բոլորիս համար, որ մարդ մը ուզածն ընէ եւ կամայականութեամբ քովը պահէ Դաշնակցութեան գոյքերը.* պարտաւոր եմ *շուտով յետ առնելու, մանաւանդ Իսկ.ի(10) վերջին դէպքերէն ետքը. հաղորդիր իրեն, երբ յարմար նկատես, Կ.ի բռնած ընթացքը, ու իրերը յետ առնալէ վերջը յայտնիր իրեն որ ինքն ալ պատասխանատու է՝ եթէ վտանգ մը պատահի մեր ընկերներուն. բայց առ այժմ մի՛ հաղորդեր։ Կարծեմ Ծ.ն ալ Տամատեանին հոս եղած ժամանակը, շատ բաներ պարզած էր, շատ կը տեսնուէր հետը։ Եթէ կարողանայիր հոս գալ ու հոս աշխատիլ, շատ յարմար գործ մը պիտի ընէիր. չե՞ս կրնար հոս աշխատիլ կօշկակարի մը մօտ. կամ թէ 1 ամսուայ մը համար մինչեւ Բօրիսի գալը , հոս մնացիր, մի քանի ոսկի պիտի ծախսենք. հոգ չէ. արդէն ես անձնական գործ գտած ըլլալով վերջերս, գոնէ քանի մը ամիս չպիտի ծանրանամ կուսակցական սնտուկին վրայ. առած դրամովս, կարող կը լինեմ քանի մը ամիս, մինչեւ իմ խնդրի պարզուիլը, անցագիր ճարելս, ապրուիլ։ Որով քու ընելիք ծախքերդ, եւ ան ալ ժամանակաւոր կերպով, մեծ բան չպիտի ըլլան. կը յուսամ որ պիտի յաջողեցնես այս խնդիրները։*

Դ. խնդիր — Տեսնուիր Չէքիին հետ. նա տեղիդ իտալական առաջին թարգմանին հետ յարաբերութիւն ունի. իմացի՛ր այդ միջոցով թէ կարելի՞ է արդեօք անոր ձեռքով՝ իտալական պաշտպանեալի անցաթուղթ մը ձեռք ձգել, առանց սակայն հայ մը եղած լինելը հասկցնելու. protégé italien, *առանց ազգութիւնը մէջը գրելու, ու հայկական իտալականացուցած անուն մը դնելով, եւ կամ՝ եթէ այս չյաջողի, կարելի չէ՞ր արդեօք, նոյն մարդերու շնորհիւ, բուն իտալացու, բայց իմ նկարագիրով, անցագիր մը շինել տալ, այն պայմանով որ, իբրեւ ծննդավայր նշանակուի Իտալիայի հիւսիսային կողմի գաւառներէն մէկը, որոնք Ֆրանսիական եւ զուիցերիական սահմանագլխերու վրայ կը գտնուին, ուրտեղ բնակող իտալացիները լաւ իտալերէն չեն գիտնար, այլ Ֆրանսերէն կը խօսին, — եթէ հնարաւորութիւն կայ։ Ես հոդ պիտի գամ, յաջողցնելու այդ թուղթը, դրամ անշուշտ շատ չպէտք է խնայել. մինչեւ 2–300 Ֆր. կարելի է տալ. ի՛նչ արած։ Պէտք եղած զգոյշ միջոցներով խօսիր Չէքիին հետ։*

Տեղական գործերն ի՞նչ եղան. ե՞րբ կարգին մտնելու են. գոնէ *5 հոգի, հին ու նոր ընկերներ հաւաքուելով, գրէիք Բիւրոյին թէ Կոմ.էն վերակազմած էք ու շարունակէիք բնական ընթացքը տեղական գործերուն։*

Բարեւներով՝ Ս.

---

(1) Հաւանօրէն՝ Գնտացիին:
(2) Դժուար ընթեռնելի:
(3) Դաշնակցութիւնը:
(4) Հաւանօրէն՝ ծածկանուն մը:
(5) Կորիւն:
(6) Ծածկագիր, — Մերսին:
(7) Սմբատ Խաչատուրեան:
(8) Ծածկագիր գրուած:
(9) Հաւանօրէն՝ Լեռնավայրի (Պատասխանատու Մարմինի):
(10) Իսկէնտէրունի:

Կ 99 — 16

Յ. ԳԱԼՖԱՅԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

8/5/99 *Աղեքսանդրիա*

Սիրելի՛ս Մարթին,

Քովէդ հեռանալէ յետոյ թէեւ մասնաւոր նամակ մը չէի գրած, սակայն Եփրեմի ուղղեալ նամակներուս մէջ միշտ քեզ բարեւած էի. սակայն քու կողմէդ եւ ոչ մի լուր կամ ուղղակի մի բարեւ ալ չստացայ. չեմ գիտեր թէ պատճառը ի՞նչ կարող է ըլլալ։ Արդեօ՞ք ինծի հետ ալ խռովուած էք, կամ թէ մոռացաք զիս։ Տօ՛, խօսէ, շուտ խօսէ։ Խոստացայ ես գալու եւ չեկայ, ա՞յդ է պատճառը։ Եթէ այդ է, շատ դիւրին է, քանի որ անտեղը գործունէութիւն մը չկայ, ինչպէս որ կը լսեմ. խօ, դու էլ հոս ե՛կ։ Գործունէութիւն չկայ ըսի. այդ կը հասկնամ գործերու ընթացքէն. դուն քաշուած կ'երեւիս, չես ուզեր գործել, սրճարանի մէջ Նշանի հետ կը կռուիս (այդպէս չէ՞...)։ Եփրեմը վերջին երկու նամակներուս բնաւ չի պատասխաներ. Սուրէնէն hէչ *լուր չկայ. իրաւունք չունի՞մ այդպէս ենթադրելու։ Իցի՛ւ թէ ենթադրութեանս հակառակը եղած ըլլայ. գիտե՛ս, որչափ ուրախ պիտի ըլլայի։ Կը խնդրեմ կրկին եւ կրկին գրեցէք ինձ ի՛նչ կ'ընէք եւ ինչ կը խորհիք. արդեօ՞ք այդ պիտի ըլլար մեր մի քանի ամսեայ գործունէութեան դառն եւ տխուր հետեւանքը։ Ինչո՞ւ այդ ձեռնպահութիւնը, գործադուլութիւնը և մանաւանդ խորին լռութիւնը։ Գրեցէք որ ես ալ բան մը իմանամ։ Արդեօ՞ք այս նամակս ալ առանց պատասխանի պիտի մնայ. չեմ յուսար. գիտեմ թէ սրտմաշուք պատճառելէ այնքան չես ախորժիր. սակայն ի՞նչ կը նշանակէ Եփրեմի այսքան լռութիւնը. իրեն հետ չէ՞ք տեսնուիր, արդեօք նամակներս ձեռքը չհասա՞ն. հասցէները, ինչպէս մի անգամ, Օ. եւ Կ. Մաթոսեաններու շնորհիւ գրած էի. ալ չեմ գիտեր, բոլորովին շուարած եմ. Սուրէնը ի՞նչ կ'ընէ. իրեն հետ չե՞ս տեսնուիր. ի՞նչ կ'ընէ. ի՞նչ է իւր գաղափարները. չ'ուզե՞ր գործել եւ ի՞նչ է պատճառը։ Գալֆան հո՞ն է դեռ. գործ մը գտա՞ւ։ Արմենակին հետ երբեմն կը տեսնուի՞ս. անոր ընթացքը ի՞նչ է։ Հունգարական տոմսակ մը ունէինք,* ամորթի *թէ զարկեր է. Արմենակին հետ ընկերութեամբ առած էինք, ինքը ուզեց տոմսակը եւ այսօր իրեն ղրկեցի. Եփրեմը լուր ունի այդ մասին. սակայն դեռ զինանշաններու հաշիւն ալ չկարգադրեց, եւ բան մը չղրկեց. Եփրեմը խոստացած էր գանձել եւ ինձ ղրկել. եղբայր, շատ կը նեղուիմ աս հաշիւէն. կը խնդրեմ առոր հաշիւը Արմենակին հետ կարգադրելով ինձ ուղարկէք։*

Վերջապէս անհամբեր նամակնիդ սպասելով՝ աչքերէդ կը պագնեմ։

Քուկդ՝
Յ. ԳԱԼՖԱՅԵԱՆ

Եփրեմին, Սուրէնին, Գալֆային ընկերական եւ սիրալիր յարգանքներ։

ՆՈՅՆ

Կ 99 — 17

ՄԻՍԱՔԻ (ԿԱՐԻՃ, ԱՌԱՆՁԱՐ) ՆԱՄԱԿԸ ՄԱՐԹԻՆԻՆ

Բովանդակութենէն կը հասկցուի՝ որ Մարթին Մուրատեան Եգիպտոսէն մեկնած է արդէն, հաւանօրէն Մայիսի վերջերը կամ Յունիսի մէջ: Յ. Գալֆայեանի նամակը Մարթինին (Կ99 — 16), Մայիս 8 թուակիր, ուղղուած էր Գահիրէ:

Աղեքսանդրիա, 7 *Յուլիս* 99

Սիրելի ընկեր,

Ստացայ Յունիս 22 *թուակիր նամակդ։ Ձեր երթալէն շաբաթ մը վերջը ծանրապէս հիւանդանալով անկողին ինկայ, հիմա թէեւ ապաքինած՝ բայց վրաս սաստիկ թուլութիւն մը կը տիրէ։*

Նամակիդ երկար չպիտի կրնամ պատասխանել, մանաւանդ որ պատասխանելու նոր բան մը չկայ, արդէն այդ խնդրին վրայ անձամբ շատ խօսած ու խորհրդակցած ենք. եւ ես դարձեալ իմ համոզումներուս մէջ հաստատ եմ, կը զարմանամ թէ ինչ նո՞ր բան տեսար կամ լսեցիր որ յանկարծ այդպէս փոխուեցար։ Նամակիդ մէջ ի մէջ բերած պատճառաբանութիւնները նոր բաներ չեն՝ ատոնք հոս ալ կրնայիք մտածել։ Ինչեւիցէ՝ երանի թէ ես սխալած ըլլամ...։

Իմ երկիր մտնելուս խնդրին գալով, ես այդ դիտաւորութենէս առ այժմ ետ կեցած եմ եւ այս որոշումը տալէս ի վեր, ինչպէս քեզ ըսած եմ, ամենէն օգտակար գործը ուսանելու համար Եւրոպա գալս տեսնալով՝ զանազան միջոցներու դիմած էի՝ այս մասին հօրս հաւանութիւնը առնելու, ինչ որ արդէն գրեթէ յաջողած է՝ ուստի այս պարագային մէջ երկիր մտնելս անկարելի դարձած է։

Կը ներէք որ երկար չպիտի կրնամ գրել. կը խնդրեմ բարեւներս հաղորդել Կարոյին։ Յակոբը փոխադարձաբար կը բարեւէ Ձեզ. Վահապին(1) խոստացած նամակը դեռ չստացայ։

Սիրալիր բարեւներով՝
ՄԻՍԱՔ

---

(1) Վահագ Ա. Վռամեանի կուսակցական ծածկանունն էր:

Կ 99 — 18

ԱՄԵՐԻԿԱՑԻ Կ. Կ.Ի ՆԱՄԱԿԸ

Նամակը ուղղուած է Մարթինին՝ Նիւ Եորք:

Օգոստ. 17, 1899

Մեծ.
Պ. Մարթին Մուրատեան

Սիրելի ընկեր,

Ժընեւէն եկած նամակ մը կը ծանուցանէ մեզ Ձեր Նիւ Եորք գալը, ուրտեղէն Չիգակօ կ'ուզէք եղեր մեկնիլ: Շատ կը փափաքէինք որ Չիգակօ մեկնելէ առաջ անգամ մը մեզ այցելէիք, տեսութիւն մը ընելու համար: Եթէ ուզէք գալ, մեր տան հասցէն է 517 Washington St. *(Վաշինկթըն) Փրովիտէնս, Մարկոս Տէր Մանուէլեանի անունին: Կանխաւ մեզ իմացնել հաճեցէք Ձեր կամքը այդ մասին: Ձեր քով գտնուած գրքերը* — 228 *«Վէրնէր.»,* 50 *«Կարնոյ յեղ.»,* 90 *«Մարդը մարդուն գայլ»,* 67 *«Երիտասարդները»,* 11 *գիտական սոց. եւ համայնքի հրատարակութիւններ՝ անշուշտ կը հաճիք Ձեզ հետ բերել հոս կեդր. Կոմիտէին յանձնելու համար: Իսկ եթէ չուզէք գալ, այն ատեն հաճեցէք յանձնել Նիւ Եորքի Կոմիտէին, որուն հասցէն է* 628 3d Ave., *Պ. Թովմաս Զարչափճեանը կը գտնէք հոն, որ կ'օգնէ Ձեզի այդ մասին: Չիգակօ նոր կոմիտէ մը կազմուեր է, որուն հասցէն է* 169 N. Halsted St. *(Հալսթէտ)* Չիգակօ, Իլլ. *հարցուցէք Կարապետ Մակարեան եւ Ոչոտեան: Անշուշտ Ձեր տպաւորութիւնները կը գրէք մեզի եւ կ'աշխատիք Ձեր շրջանին մէջ հարկաւոր պրոպականտը ընել: Մի՛ մոռնաք Ձեր հասցէն ղրկելու Չիգակոյէն:*

Ընկերական բարեւներով՝
Հ. Յ. Դ. ԱՄԵՐ. ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷ

Կ 99 — 19

ԷԴՎԱՐԴԻ ՆԱՄԱԿԸ ՄԱՐԹԻՆԻՆ

Իզմիր, 29 / 10 Սեպտ. 1899

Սիրելիդ իմ Մարթին,

Ստացած եմ խմբագրութեան միջոցաւ ղրկածդ նամակներուդ ծրարը: Աւելորդ համարեցի ըստ քու գրածին զանոնք քեզ վերադարձնել, քանի որ իմ կարծիքով կարեւոր ոչինչ չէին պարունակեր ապագայի համար: Եթէ պահանջես կը ղրկեմ. մօտս պահած եմ:

Նոյնպէս բոլորովին աւելորդ համարելով մանրամասն պատասխանել քու բոլոր գրածներուդ, մանաւանդ երբ անոնք գրեթէ կրկնուած ու աղաւաղուած՝ անցած-գացած բաներ են, ուստի սաչափ դիտել կու տամ որ՝ ամէն մարդ, այժմ երբ անցեալի գիտակցութիւնը ունի, իր գործերու հաշիւը կրնայ խղճմտօրէն ընել. Թող իր խղճին պատասխանէ, հարկ չկայ երկար-բարակ պաշտպանողականի կամ քննադատականի: Նաեւ աւելորդ կը լինի յայտնել, որ սխալ համոզում գոյացուցած ես, – թէ՝ իբր մենք քեզի լքած ու բոլորովին ընկերակցութեան սահմանէն դուրս հանած ենք, որով կը մեղադրես այս նամակովդ: Դուն պիտի գիտնայիր որ այդպիսի պարագային քեզ բնաւ նամակ չէինք գրեր: Մինչդեռ շատ անգամ մեր նամակները քու կողմանէ անպատասխանի մնալով կը կարծէինք, թէ մեր ըրած արդարացի դիտողութիւնները քու ինքնասիրութիւնը վիրաւորած ըլլալու են: Դուն երկար կը մեղադրես այս անգամ Սեպուհին եւ Վահանին, մինչդեռ քեզմէ առաջ գիտես կամ գիտէիր որ ես երկուքին ալ աւելի լաւ ուսումնասիրած էի. գիտէիր նաեւ թէ Ս.ին տրամադրութիւնը ինձ նկատմամբ ի՛նչ պարագայէ առաջացած էր: Եւ մեր համոզումը, որ այդ եւ ուրիշ խնդիրներու մասին ինչ որ էր տարիներ առաջ ահա այսօր ալ միեւնոյնը լինելով հանդերձ՝ չենք զարմանար քու մեզ հանդէպ (ինձ հանդէպ ըսել կ'ուզեմ) բռնած ընթացքի մասին այն ժամանակ:

Աւոյի կամ Ս.ին ինձ մասին ըրած դիտողութիւնները, որ մատնանիշ ըրած էիր քու ժամանակին (գրած) մէկ նամակին մէջ, մի՞թէ գիտնալու չէիր որ անոնք պարզ թիւրիմացութիւններ էին, մի՞թէ կարելի էր զիս մեղադրել Աւոյի խնդրոյն մասին: Ես կանգ չեմ առներ նորա յայտնած այն ամբաստանութեանը վրայ՝ որ իբր ես մեղաւոր եղած եմ իր ձերբակալման, ժամադրութիւն մը տուած ենք ու իրար գտած չենք. թէ՛ ես գացած եմ թէ ինքը, բայց կ'երեւի ժամանակը մոռցած ու տարբեր ժամանակ հանդիպելով ժամադրավայրը, զիրար չենք կրցած գտնել. ու ասիկա պատճառ համարել նորա ձերբակալման, մի՞թէ կարելի է: Ու Աւոյին այն յայտնութիւնը թէ ինք եկած էր իր մեկնելու մասին խորհրդակցելու բացարձակապէս սխալ է: Նորա մեկնելու խօսք կար, բայց ոչ թէ այնքան շուտ (ըլլալիք) կամ որոշուած բան մըն էր: Սակայն նորա ընտանիքով փոխադրելու խօսք կար ու խնդիրը տունը գտնելու վրայ մնացած էր, որ բաւական հեռու գործ էր կրկին՝ եթէ արդէն աչքի առաջ եղած տուն մը (տանել) չյաջողէինք: Աւօն ընտանիքով պիտի փոխադրուէր այն տունը ուր մէկ կողմէն ինքը ապահով կը լինէր, միւս կողմէն վտանգուած անձեր հոն կարող պիտի լինէին ապաստան գտնել, — ահա՛ խնդիրը: Եւ ոչ թէ նա եկած էր զիս տեսնելու ու մեկնելու կարգադրութեան մասին մտածելու, քանի դեռ որոշ վտանգ մը չկար անմիջական: Իմ ըսածը հաստատելու համար, թէ որոշ անմիջական վտանգը դեռ հեռու կը կարծուէր եւ ոչ ոքին յայտնի էր, պարզ կը լինի ամէն մարդու, — քանի որ նա գացած էր երբեմն իր եղբօր տունը ու հոն մնացած, մինչդեռ ինքն ալ, ես ալ գիտէինք՝ որ եթէ զինքը որոնելու ըլլային դիւրին պիտի լինէր գալ հոն ձերբակալել զինքը, — որովհետեւ իր եղբօրը տունը ամէն մարդու յայտնի էր:

Գալով Ս.ի իմ մասին ըսածին՝ թէ իբր թերութիւն ունեցած եմ իմ վարիչի գործերուն մէջ, ատիկա այնքան առաջ կը տանի զիս որ չեմ կարող ժամանակ յատկացնել ու երկարօրէն պարզել զայն. որովհետեւ զիս այդ մասին մեղադրողները չէին կրնար խորհիլ թէ ես ի՛նչ հանգամանաց մէջ եղած եմ, ու այդ բոլոր օրերուն ինձ վրայ ծանրացող բազմաճիւղ գործերը իրենց տարբեր հանգամանքներով պարզելու է՝ որ կարելի լինի որոշել իմ պատասխանատուութիւնը: Ես երկար գրած եմ իմ ունեցած կեանքս բաժանման վայրկեանէն վերջը, երբ Սեպուհը խմբագրութեան մէջ էր ու պահանջած էր այդ ինձմէ. ու իմ այդ գրութեամբ հարկ էր որ խելացի մարդը հասկնար, խղճմիտ մարդը գընահատէր եւ ոչ թէ ելլելով առեղծուածներ կցէր ետեւէս, առանց յիշելու որ ուրիշ անգամ այդ քայլը չէր ըրած մինչ աւելի յարմար առիթներ ներկայացած էին իրեն քննադատելու իմ գործը: Ու դուն սակայն, ատոնք առանց հասկնալու, քու մատը փաթթած քու մասին իմ ըրած դիտողութեանս դէմ իբր պաշտպանողական գործածեցիր, մինչդեռ ինձ նկատմամբ այդ դիտողութիւնները, եթէ իրաւացի ալ ըլլային, չէին կըրնար մեղմացնել քու մասին իմ կամ մեր ըրած դիտողութիւնը:

Այսպէս՝ այս անձնական, գրեթէ անցած խնդիրներուն մասին աւելորդ է կէտ առ կէտ ծանրանալ, աւելորդ է նոյնպէս իմ կարծիքը յայտնել այն մասին, որ երեխայական ընթացքով մը Շաւարշին նման անձի մը ձեռքը փաստեր տուիք մեր անձին դէմ զինուելու: Ես գիտէի մասամբ որ այդ կարգի անձինք իրենց փաստերը մեր մտերիմ ընկերներ կոչուողներէն կը ստանան, որոնք իրենց անհամաձայնութեանց պարագաներուն աջ ու ձախ կը պատմեն՝ կրքէ մղուած:

Այժմ ամէն բան վերջացած է, հոս մեր գործերը ըստ ամենայնի կարգաւոր վիճակի մէջ են. աւելի նախանձելին այն է որ ժամանակէ մը ի վեր մեր շրջակայքի ընկերները մենք ճանչցանք, իրենք ալ մեզ ճանաչեցին ու այժմ գիտակցաբար կը շարունակուի գործը, ամէն մարդ իր ուսին վրայ դրուած պատասխանատուութիւնը լաւ ճանչնալով ու իր շրջանի ընելիքը գիտնալով, առանց երեւակայական տեսութիւններու՝ բուն գործին գիտակցելով կ'ընթանան: Այս ըսելէ վերջ կը մնայ քեզի ալ իբր ընկեր խօսիլ այն ինչ որ կրնաս ընել քու այժմեան դիրքիդ մէջ, — ինչ որ պիտի կատարած ըլլաս օգտակարագոյն գործ մը, այն է որ ջանաս նախ մեր տեղին յարմար նախապատրաստութիւն ունեցող նուիրուած երիտասարդներ (գտնել), որոնք դիւրութիւնը ունենան նոյնիսկ հոս անձնական գործ գտնելու. այդպիսի դէթ 2–3 *անձեր մղես դէպի այս քաղաքը, որ գալով հոս գործ մը գտնեն եւ ապահով վիճակի մէջ կարենան ապագայ կազմակերպութեան դլուխը կանգնիլ ու գործը նպաստաւոր հանգամանքներով առաջ տանիլ. — բայց այս մտքերը առանց անոնց յայտնելու, միայն իրենց անձի օգտակարութիւնը այս քաղաքին մէջ մատնանշելով, պէտք է մղես զանոնք հոս:*

Երկրորդ ընելիք՝ ամէն քաղաքացիներէն նուիրուած անձեր մղես դէպի իրենց հայրենիքը, որոնք ե՛ւ յեղափոխական գաղափարներով օժտուած լինելով նպաստեն ապագայ ընդհանուր կազմակերպութեան հաստատուելուն: Նաեւ այդտեղի մարմինը կարելիին չափ համոզել, որ իրենց ձեռք բերած նիւթական միջոցը երկրի մէկ կէտին հետ յարաբերութեան մէջ մըտնելով՝ յատկացնեն անոնց ձեռք առած գործունէութեանց: Օրինակ՝ հոս արդէն դարձած է կարեւոր կեդրոն մը ապագայի տեսակէտէն, կոչուած է, իր դիրքին բերմամբ, մեծ դեր կատարելու. ուրեմն պիտի շատ պէտք ունենայ նիւթականի եւ այժմեանից ալ շատ կարիք ունի արդէն. որովհետեւ շնորհիւ իր ստանձնած պաշտօնին, եւ շնորհիւ տեղական հանգամանաց այժմեան բարդութեան, նիւթական ձեռք բերելու (դրամական խնդրով՝ ըսել կ'ուզեմ) չի կրնար զբաղուիլ: Քանի որ եթէ այդ խնդիրը ձեռք առնելու ըլլայ միւս խնդրին, միւս ծրագրին ըսել կ'ուզեմ, յաջողութիւնը կրնայ վտանգի ենթարկուիլ: Ուստի հարկաւոր է այստեղ կամաց – կամաց ներքին յարմարագոյն ուժերով պարենաւորել, միւս կողմէ ալ ներսերու գործը՝ կազմակերպութեան ծրագիրը յաջողցնել: Կը հաւատացնեմ որ եթէ քիչ մը ջանքեր լինին մենք կ'ունենանք ամբողջ լայնածաւալ կազմակերպութիւն մը, գիտակցական ու գործնական հողի վրայ դրուած եւ ոչ թէ նախորդ Հնչ. կազմակերպութեան նման լոկ յուզման եւ անուանական...:

Այս մասին դուն գիտես որ մեր դուրսի ընկերները խիստ անյարմարութիւններ ունին, որովհետեւ նոքա իբր յեղափոխական գործիչներ թէ դժուարութիւն ունին ներս մտնելու եւ երկար ժամանակ մնալու՝ քանի որ յայտնուած են մասամբ, եւ թէ բոլորովին անյարմար են հոս գալով անձնական գործ մը գտնելու եւ այդպիսով օգտակար լինելու: Ահա այս է գլխաւոր պատճառը որ քեզի կը դիմեմ ընկերներ ճարելու եւ գործի մղելու համար: Իմ համոզումս եղած է, որ այդ երկիրը(1) *հանք մը պիտի լինէր յեղափոխական երիտասարդներ արտադրելու, երիտասարդներ որոնք բուն երկրէն լինելով՝ շատ մը հանգամանքներով իրենց դիրքի շնորհիւ մեծ դեր կատարելու կոչումը կրնային ունենալ, եւ ծառայել: Նոյնպէս իմ համոզումս աւելի շեշտուած է այդ կէտի վրայ՝ երբ նկատած եմ այդ երկրի*(1) *երիտասարդութեան մերթ սխալ առաջնորդուիլը, մերթ ալ յուսահատեցնող պատճառներու ծագումը:*

Այժմ դուք միացած քանի մը գաղափարակից գործնական ու փորձառու, ազնիւ եւ խիստ անաչառ անձերու հետ, կարող էք ներկայ պարագային կատարել վերոյիշեալ ըսածներս, որ շատ մեծ նշանակութիւն ունին: Անիկա կը յիշես որ ժամանակին ալ մեր ու Մուրատին ծրագիրն էր: Այսօր գործերու բերմամբ ահա կրկին կը զգացուի ինքնին այդ ծրագրի անհրաժեշտութիւնը: Տեղեկութիւններ տալ չմոռնաս այդտեղի մասին:

Բարեւներով,
Քոյդ՝ ԷԴ.

---

(1) Կ'ակնարկուի Ամերիկային (Ա. Մ. Ն.):

Կ 99 — 20

Ա. Ս. ԼԵՒՈՆԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

Նամակագիրը — Արմենակ Լեւոնեան — ուրիշ մէկը չէ՝ եթէ ոչ մեր յեղափոխական պատմութեան մէջ ծանօթ Աշոտ-Երկաթը, որ նամակի թուականէն շուրջ երկու տարի ետք, Հ. Յ. Դ. կամքը ներկայացնող մարմնի Ֆիլիպէի ժողովին (1901), պիտի նշանակուէր անդամ Լեռնավայրի Պատասխանատու Կեդր. Կոմիտէի՝ Մարթինի, Հրաչի եւ Պուլկարացի Պետոյի հետ: Հետագայ դէպքերը սակայն տարբեր ձեւով տնօրինեցին այդ մարմնի ճակատագիրը·— Պետօն թուրք-մակեդոնական կռիւներուն ընթացքին ձերբակալուեցաւ եւ կախաղան հանուեցաւ· Հրաչը Իզմիրի մէջ ձերբակալուեցաւ 1902ին եւ բանտ մնաց մինչեւ Օսմ. Սահմանադրութիւն. Աշոտ-Երկաթ կազմակերպական աշխատանքներէն զերադասեց յեղափոխական կենդանի գործը ու անցաւ Ախլաթ (բնիկ Ախլաթցի էր ինք), իր մեծ նախորդներուն՝ Սերոբի եւ Գուրգէնի հետքերով քալելու (Երկաթի մասին կարդալ՝ Ռուբէն, «Հայ Յեղափոխականի մը Յիշատակները», Ե. հատոր): Մարթին 1902ի վերջերը միայն վերադարձաւ Աղեքսանդրիա եւ վարեց Լեռնավայրի Պատ. մարմնի գործերը՝ Ազատէրի, Առանձարի (Կարին, Միսաք) եւ վահրամի հետ:

Նամակը տարեթիւ չունի, բայց բացայայտօրէն 1899ին է գրուած, երբ Մարթին դեռ նոր էր վերադարձած Ամերիկա:

987, Parker St.
Raxbury (Mass.)

Սեպտեմբեր

Սիրելի Մարթին,

Ստորագրութիւնս տեսնելէդ վերջ թերեւս յիշես զիս. երբ կը մեկնէիր ես ոչ-կուսակցական անձ մըն էի. այժմ գաղափարակից ենք:

Ձեր Կեդր. Կոմիտէին գրած նամակի մէջ հոս գործիչ մը գալու խնդրին վրայ սխալ կը խորհիք: Դուք կը կարծէք թէ հարկ չկայ որ մէկը գայ. ընդհակառակն ատենուայ մը համար մեր ամենաազդեցիկ եւ ծանօթ ընկերներէն մին հոս գալու է: Ահա թէ ինչու Ալֆայականներ վեց հատ անգործ մարդիկ ունին (չորս պատուելի եւ երկու ուրիշ), որոնք հոս-հոն կը պտտին եւ մեր մասին սուտ լուրեր տարածելով ժողովուրդը իրենց կողմ կը յարեն: Արդէն գիտես թէ ժողովուրդը տրամաբանելու կարողութիւն չունի: Արդ մեր կողմէն ալ մէկը ըլլալու է որ շրջի եւ քարոզէ յեղափոխութիւն, եւ այդ անձը եթէ դուրսէն ըլլայ, արտասահմանէն եկած, աւելի ազդեցութիւն կը թողու: Մենք պէտք է ժողովուրդը յեղափոխական դարձնենք եւ ատոր համար ալ գործիչի պէտք ունինք:

Պրն. Կէօլճիւքեանի մասին հարցուցած էիք. այդ պարոնը թէեւ ուսեալ բայց փոփոխամիտ է նոյնիսկ իր անձնական գործոց մէջ. սակայն դուն ջանա իր սխալները իրեն ըմբռնել տալ:

Եթէ գործիչ մը գայ այս աշնան եւ ձմեռը, մենք Ամերիկայի հայոց մեծ մասը մեր կողմ կը ձգենք եւ նիւթական տեսակէտէ ալ շատ կ'օգտուինք: Արդ կը յուսամ թէ դուն ալ առանձին կը գրես Արեւմտեան Բիւրոյին այս խնդրոյ առթիւ եւ մէկու մը գալուն պէտքը իրենց կը բացատրես: Մենք բոլորս ալ գործաւորներ ենք. տասը ժամ աշխատելէ ետք՝ շատ քիչ կրնանք ուրիշ գործով զբաղիլ: Արդէն շարժումը սկըսած է: Դէպի յառաջդիմութիւն, դէպի զարգացում, — հինգ նոր կոմիտէներ կազմուած են այս տարուայ մէջ. եթէ զօրաւոր մղում մը տանք մեծ ուժ կրնանք գոյացնել հոս: Գրէ շուտով. գրէ որ մեզի կարող մէկը ղըրկեն, գէթ վեց ամիս հոս կենայ եւ վերադառնայ: Պուլկարիա լեցուն են մեր կարող ընկերներ· ինչո՞ւ անոնց մէկը հոս չգայ: Նոյնիսկ Բիւրոյի անդամներէն մէկը — Արմէն Գարօն — եթէ գայ՝ վնաս չենք ըներ: Փորձով պիտի տեսնես թէ ըսածներս շատ ճիշդ են. մանաւանդ եթէ այս կողմերը գտնուիս պիտի հասկնաս թէ որքան պէտք ունինք գործիչի մը:

Սիրալիր բարեւներով,

Ձերդ՝
Ա. Ս. ԼԵՒՈՆԵԱՆ

Յ. Գ.— Բարեւներս յիշէ Պրն. Խշտոյեանին եւ միւս ընկերներուն:

Կ 99 — 21

ԱՄԵՐԻԿԱՑԻ Կ. Կ.Ի ՆԱՄԱԿԸ

Սեպտ. 18, 99

Dash. Central Committee
283 P. O. Box
Prov. R. I.

Սիրելի Մարթին !

Ձեր Սեպտ. 1 *ամսաթիւ նամակը ստացած ենք: Ժընեւէն* Պետօ *անունով մարդ եկած չէ: Պ. Զարչափճեան Սեպտ. 3ին հոս էր, երբ Ձեր նամակը ստացանք: — «Եթէ, ըսաւ, մեր Նիւ Եորքի ընկերները հակառակորդի դիմակով իր հետ վիճաբանութեան մտեր են, անիկա միայն ըրած են իր կարծիքները իմանալու համար. իսկ իրենք արդէն համոզուած յեղափոխականներ են»: Եթէ հետաքրքրուած չեն երկրի նկատմամբ Ձեզի հարցումներ ընելու, ատ ալ մեր կարծիքով իրենց Ձեզ նկատմամբ որեւէ տեղեկութիւն չունենալն է: Ինչ որ է, այդ մասին աւելի երկար գրելու պէտքը չենք տեսներ:*

Պետրոս Կէլճիկեան ժամանակին հնչակեան էր, ձգեց, եւ այս կողմերէն հեռացաւ. իր ինչ ըլլալը չենք գիտեր, միայն թէ անցեալին մէջ իր քանի մը գործերով եւս այնքան լաւ տպաւորութիւն ձգած չէ. դուք տեսնելու ու փորձելու էք զինքը, բայց կարեւոր գաղտնիքներ մի՛ վստահիք:

Հոս, տեղական ներքին կանոնագրի համեմատ է որ կոմիտէներ կը կազմուին, եւ ամէնն ալ, երբ անդամ ընդունուին, հաւասար իրաւունքներ կը վայելեն: Քանի որ հոս դրամական ու գաղափարական գործ միայն կայ, այնքան ալ զանազան շրջանակներու բաժնելու հարկը տեսնուած չէ ցարդ: Զինուորներու համար առանձին կարգադրութիւններ կ'ընենք որ մտաւորական ու զինուորական հարկաւոր պաշարը ստանան: 15 *կոմիտէներ կան այսօր, որոնց* 4*ը այս տարի կազմուեցան, եւ բնականաբար մեր թիւը բաւական աճած է անցեալ տարուան վրայ: Ձեզի գրուած թիւը անդամներու նկատմամբ, անճիշդ է. ատկէ շատ աւելի ենք: Գրեցէք Ձեր տպաւորութիւնները երկրի ու Եւրոպայի ընդհանուր գործերու մասին: Մենք Ձեզ հոս հրաւիրեցինք, որպէսզի ընդհանուր գործերուն եւ Ժընեւի ընկերներու վրայով բերանացի տեղեկութիւններ հաղորդէիք, որով նոր քաջալերութիւն մը պիտի տայիք մեզի, բայց չեկաք. հիմա կրնա՞նք ակնկալել որ գէթ նամակով գրէք Ձեր փորձառութիւնները ու տպաւորութիւնները: Այս տողերը գրողը զձեզ կը ճանչնայ երբ գնացիք այս տեղէն. հին ընկերոջ մըն է որ կը գրենք, եւ անշուշտ կը հաճիք գոհացնել այդ պահանջը: Ջանացէք Չիգակոյի կոմիտէն զօրացնել եւ շրջակաները կոմիտէներ կազմել: Ձեր կոմիտէի (Չիգակօ) հասցէին հարկաւ «Դրօշակ» բերել կու տաք. իսկ յաւելուած եթէ գայ, կը ղրկենք: Ձեր տարած գրքերը եթէ ծախէք, հաճեցէք մեզի իմացնել: Նիւ Եորքի գըրքերէն մաս մը ղրկուած է մեզի: Ընկերական բարեւներով:*

Ի դիմ. Հ. Յ. Դաշ. Ամեր. Կեդր. Կոմիտէի

Քարտուղար՝ ԲԱԲԳԷՆ

Յ. Գ.— Բոլոր ընկերներուն բարեւներ:

Կ 99 — 22

ՎԱՐԴՈՅԻ ՆԱՄԱԿԸ ՄԱՐԹԻՆԻՆ

1899 *Սեպտ.* 20, *Վառնա*

Յարգելի Պարոն Մարթին,

Այո, Ձեր նամակը ստացել ենք, բայց Բաբան(1) *ինձի խնդրած էր որ իր նամակները ստանամ եւ պահեմ, մինչեւ որ ինքը ժամանակ ունենար ինձնից խընդրելու: Դորա համար էլ մինչեւ հիմա դուք պատասխան չէք ստացել: Ձեր առաջարկը կ'ընդունինք, ուղարկեցէք, եթէ յարմար եղաւ կը տպագրենք:*

ՎԱՐԴՕ

---

(1) Բաբա, Բաբայեան, — Գարեգին Խաժակի կուսակցական ծածկանունը:

Կ 99 — 23

Ա. Ս. ԼԵՒՈՆԵԱՆԻ (ԱՇՈՏ-ԵՐԿԱԹ) ՆԱՄԱԿԸ

987, Parker St.
Raxbury (Mass.)

Հոկտ. 3

Սիրելի Մարթին,

Նամակդ ժամանակին ընդունած եմ: Քեզի հետ համամիտ եմ թէ Հայաստան աւելի գործիչի պէտք կայ քան թէ հոս, եւ ճիշդ այդ պատճառաւ է որ մէկու մը պէտք կը զգանք: Եթէ մէկը հոս գայ՝ ասկէ երթացողներ շատ կ'ըլլան: Ես մտադիր եմ երթալ, երկար ատենէ ի վեր փափաքս եղած է այդ, բայց հոս անկազմ ձգել հեռանալ չեմ ուզած. կը քայքայուի, վախցած եմ, եւ այդ զիս հոս պահած է: Եթէ գործիչ մը գայ ես պատրաստ եմ վաղն իսկ հեռանալ Ամերիկայէն. շատ որոշ կը տեսնեմ թէ գործի ասպարէզը ինձ պարտք կայ կատարելիք: Թերեւս շատերն ալ ինձ պէս կը մտածեն: Մէկ խօսքով գործիչի մը հոս գալը անհրաժեշտ է եւ երանի թէ մինչեւ հիմա եկած ըլլար: Եգիպտոսէն աւելի կարեւոր ասպարէզ է Ամերիկան, թէեւ Եգիպտոս ալ իր մօտաւորութեան պատճառով տարբեր նշանակութիւն ունի:

Հող եղողներդ ջանքերնիդ միացուցէք՝ գործելու. հրապարակային ժողովներ մեծ ազդեցութիւն կը թողուն. երբեմն հրապարակային ժողովներ ըրէք. այդ կողմի հայութիւնը թմրած է եւ պէտք է ցնցել: Երանի թէ կարենայինք իրար տեսնել. ներքին խնդիրներու մասին մանր ու մունր տեղեկութիւններ կրնայիք հաղորդել ինձ՝ որոնք օգտակար կ'ըլլային կոմիտէները քաջալերելու համար:

Ներփակ շրջաբերականը, թերթի մասին, տեղւոյդ կոմիտէին յանձնէ:

Բարեւներով, ձերդ՝
Ա. Ս. ԼԵՒՈՆԵԱՆ

Կ 99 — 24

Ս. ՊԵՏՐՈՍԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ՄԱՐԹԻՆԻՆ

Պոսթոն, Հոկ. 7 / 99

Սիրելի բարեկամ,

Ստացայ նամակդ եւ ստիպողական գործով մը Նիւ Եորք գացած ըլլալով, երկու օր առաջ վերադարձայ եւ կը պատասխանեմ։

Շիրվանը ձեր ըսած վաճառականով՝ Իսկէնտէր եւ Արշակ Թան Գողոյեանցին հետ չեկաւ, այլ առանձինն գալուն պարագաները չեմ գիտեր. Կիւրին կարդացեր է. թէ՝ իր Կիւրինի կեանքին և թէ հոս գալու պարագաներուն նկատմամբ ոեւէ մի կիւրինցին ի Շիքակօ կամ այլուր կրնայ աւելի ընդարձակ եւ ճշգրիտ տեղեկութիւններ տալ. կան քանի մը թուղթեր ձեր պահանջածներէն, հոս ու հոն, ուր որ գտնուած եմ անցեալի մէջ. միայն վերջերս տեղաւորուած գիրք մը բանելու վրայ եմ։

Շիրվանը իր սպաննուած ժամանակները 26–27 *տարեկանի չափ էր կարծեմ։ Անձնապէս ես հակառակ եմ Շիրվանի անուան յեղափոխ. կոչուած թերթերու մէջ յիշուիլը. սակայն ձեր կարծեաց այնչափ հակառակ է որ նամակով միտքս բացատրելով ձեզ համոզել անկարելի է, մանաւանդ թէ ինչ–ինչ պատճառներով պարագաները չեն ներեր. երբ այս կողմերը գաս, կը տեսնուինք։*

Չեմ յիշեր նաեւ թէ ի՞նչ պարագայի մէջ գրած եմ խիստ նամակ մը ձեզ, երբ կրկին կարդամ եւ սխալ գտնեմ, ներողութիւն կը խնդրեմ։

Այվազեանին հետ թղթակցած չունիմ. հասցէն չեմ գիտեր. իմ կրօնական հակամիտութիւնը իրեն դիւր չէր գար. եթէ դուն հասցէն գտնես ինձ ալ իմացուր։

Կը խնդրեմ որ եթէ որոշած էք անպատճառ թերթի մէջ հրատարակել տալ Շիրվանի կենսագրութիւնը, հաճիք իր ընկերներուն անունը կէտադրութեամբ կամ միայն գիր մը դնելով անցնիլ։ Դառն, դառն, խիստ շատ դառն են Շիրվանի մահուան պարագաները։ Ազգ. անբուժելի ախտի հրէշային մի երեւոյթ, եւ ազգ մը որ մէկ Մուրատի դէմ 20 *Տ. կամ Ծ. կրնայ ծնանիլ, պատճառ ունի ողբալու եւ գերի մնալու։ Ա՛խ, բարեկամ, սիրտս ի խորս խոցոտած է, անկարելի է եւ չեմ ուզեր տող մը անգամ գրել թէ՝ տեսութիւն ընել զանազան խնդրոց վրայ եւն. եւն... Մնամ տեսնուելու յոյսով։*

Ձերդ՝
Ս. ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ

Յ. Գ.— Երբ մօտերս որեւէ մի թուղթ ձեռքս անցնի կը ղրկեմ. յետ գործածելոյ կը վերադարձնէք։

Կ 99 — 25

ԱՇՈՏ–ԵՐԿԱԹԻ (Ա. Ս. ԼԵՒՈՆԵԱՆ) ՆԱՄԱԿԸ

987, Parker St.
Raxbury (Mass.)

Հոկտ. 18

Սիրելի Մարթին,

Նամակդ իր ժամանակին ստացած եմ։ Արեւան դաշտ երթալու ծրագիրս կիսկատար է, եւ ճիշդ ատոր համար էր որ քեզի գրեցի այդ մասին։ Որովհետեւ գործի ներկայ ընթացքը լիովին չեմ գիտեր, տակաւին չեմ կրցած որոշել թէ Հայաստանի ո՛ր մասի մէջ գործելս օգտակար կրնայ ըլլալ։ Բաղէշ եւ Մուշ ինձ ծանօթ են իրենց ամէն կէտերովը. գիտեմ ժողովրդի սովորութիւնները, ռամիկ լեզուն, ճամբաները եւ վերջապէս ունիմ ծանօթներ։ Բայց թէ ո՞րտեղ, անծանօ՞թ տեղ թէ ծանօթ տեղ օգտակար կրնամ ըլլալ, այդ թերեւս դուն կրնաս քու փորձառութեամբդ բացատրել։

Ուրիշ մի կէտ . . . .(1) *գործունէութեան տեղ ընտրած է Կիլիկիա. սակայն ես շատ չեմ ցանկար այդ մասի մէջ գործել ինչ ինչ պատճառներով, որոնց գլխաւորն է թէ Կիլիկիացիք բարքով ու վարքով խիստ շատ կը տարբերին Հայաստանի հայերէն եւ ես իրենց վարուց անտեղեակ՝ բաւական ատեն եւ ոչ մի գործ պիտի կրնամ տեսնել եւ թերեւս վնասակար ալ ըլլամ։ Ու չեմ գիտեր թէ կրնա՞մ տեղի մասին ընտրութիւն ընել թէ ուր որ ղրկուիմ հոն երթալու եմ։ Արեւմտեան Բիւրոյին ալ գրեցի անցողակի կերպով փափաքս։ Ես չէի ուզեր որ Կեդր. Կոմիտէն գիտնայ խնդիրը մինչեւ վերջնական կարգադրութիւնը, զի չեմ ուզեր որ լուրը տարածուի։ Ալֆայականներ սոսկալի թշնամի են ինձ եւ եթէ լսեն, խնդիրը կը գէշնայ։ Գիտես անոնց մասնութիւնները։*

Տարիէ մը ի վեր քանի մը ընկերներ դիմած են Կեդր. Կոմիտէին, որ զիրենք ղրկէ։ Կիլիկիոյ Կեդր. Կոմիտէին դիմեցինք այդ առթիւ, կէս մերժողական պատասխան առինք։ Իսկ Կեդր. Կոմիտէին ձեր գրած նամակէն կը հասկնամ թէ պահանջ կայ, եւ այդ ընկերներ (որոնք մեր ամենագործօն եւ զոհող ընկերներն են) պատրաստ են ոեւէ ատեն մեկնիլ, ուստի եթէ կրնաս տեղ պատրաստել անոնց համար՝ գրէ Կեդր. Կոմիտէին այդ մասին։ Ընկերներէն մին առաջնակարգ դերձակ է, կրնայ իբր խաղաղ գործիչ ապրիլ եւ կը խորհիմ թէ Կիլիկիա երթալու յարմար է։ Արդէն ինք վերջերս ալ ինձ դիմած է նամակով մը եւ թղթակցութեան մէջ եմ իր հետ այդ մասին։ Ձեր կարծիքին կը սպասեմ։

Բարգէնը մեր Կեդր. Կոմիտէի ատենապետն է (Պրն. Մարկոս Տէր Մանուէլեան, չմշկածագցի)։ Կեդր. Կոմիտէին գրած նամակիդ մէջ այնպէս ցոյց կու տաս որպէս թէ գաղտնիքներ երեւան հանած ենք։ Ձեր գրած խնդիրներուն, օրինակ՝ Դաշնակցութեան ուժերը Վան, Սասուն եւ Կիլիկիա համախմբուելու մասին Կեդր. Կոմիտէն երբեք բան չգիտէր. միայն Ձեր նամակէն տեղեկացանք այդ, եւ ուստի ուրիշ աղբիւրէ տարածուած ըլլալու է լուրը։ Իսկ Կիլիկիա մէկը ղրկելը ուզէինք չուզէինք երեւան պիտի գար, զի մենք ընտրողական սկզբունքով կազմուած ենք։

Կը յուսամ թէ վերի խնդիրներուն մանրամասն կերպով կարծիքդ կը յայտնես։

Բարեւներով, ձերդ՝
Ա. Ս. ԼԵՒՈՆԵԱՆ

---

(1) Մէկ կամ երկու բառ, հաւանօրէն անուն մը, անընթեռնելի։

Կ 99 — 26

ԱՇՈՏ–ԵՐԿԱԹԻ (Ա. Ս. ԼԵՒՈՆԵԱՆ) ՆԱՄԱԿԸ

987, Parker St.
Raxbury (Mass.)

Հոկտ. 29

Սիրելի Մարթին,

Նամակդ ընդունեցի։ Երթալ փափաքող ընկերներէն մէկը առաջնակարգ դերձակ է. պատրաստ է իր ծախքովը երթալ եւ իբրեւ խաղաղ արհեստաւոր Երկրի ոեւէ մասին մէջ գործել. միւսները արհեստ չունին (մէկը մեքենագործ է, սակայն արժէք չունի Թուրքիոյ համար). բոլորն ալ իրենց ծախքով երթալու պատրաստ են։

Իսկ իմ մասիս գալով, թերեւս շատ լաւ կ'ըլլար գործով մը զբաղիլ եւ գործել յայտնի հրապարակի վրայ, մարդոց մէջ մտնել ելլել։ Համոզելու բաւական ձիրք ունիմ։ Սակայն խնդիրը կը դժուարանայ երբ ի նկատի կ'առնեմ թէ արհեստ չեմ գիտեր եւ Թուրքիոյ մէջ միայն երկու գործ կրնամ ընել, — դասատուութիւն եւ կամ վաճառականութիւն։ Այս վերջնոյն փորձառութիւնը չունիմ. դրամագլուխ ալ կը պահանջէ։

Այս ամէնը ձեզի պարզելէս ետք կը մնայ որ խորհիք եւ ինձ թելադրէք թէ ինչ կրնամ ընել հոն կամ թէ ո՛րը օգտակար է, — գաղտնի գործի՞չ ըլլալ թէ հրապարակի վրայ գտնուիլ։ Իմ ապահովութիւնս եւ հանգիստս բնաւ ի նկատի մի առնէք, միայն ինձ խօսեցէք գործի տեսակէտէն։ Օգտակարը եթէ կենացս իսկ կը վնասէ՝ պատրաստ եմ զայն ընդգրկելու։

Երէկ Բիւրոյէն նամակ մը ընդունեցինք որ կը գրէ թէ գործիչը պատրաստ է գալու. վաղը դրամ պիտի ղրկեմ ասկէ հեռագրով՝ որ ճամբայ ելլէ։ Այս լուրը շատ ուրախացուց զիս։

Դուք եթէ այս կողմերը գաք, տարակոյս չունիմ թէ գործ կը գտնէք։ Եթէ չեմ սխալիր լաստրութիւն գիտէք. եթէ այդպէս է իմ գործած գործարանիս մէջ կրնամ գործ առնել ձեզի ոեւէ ատեն որ գաք։

Կը մնամ բարեւներով,
Ձերդ՝
Ա. Ս. ԼԵՒՈՆԵԱՆ

Կ 99 — 27

ՄԻՍԱՔԻ (ԿԱՐԻՃ, ԱՌԱՆՁԱՐ) ՆԱՄԱԿԸ ՄԱՐԹԻՆԻՆ

Ցիւրիխ, 2 *Նոյեմ.* 99

Սիրելի Մարթին,

Ժընեւէն գրած նամակիդ, զոր հիւանդութեան անկողնի մէջ ստացայ՝ պատասխանեցի, բայց այնուհետեւ՝ չգիտեմ ինչ պատճառով քեզմէ ոեւէ նամակ չստացայ։ Սակայն ես դարձեալ հետաքրքրուելով քու վիճակիդ՝ Ժընեւէն հասցէդ բերել տուի՝ եւ ահա այս նամակը կը գրեմ։ Եթէ այս անգամ ալ չպատասխանես, պապայիդ...

Ինչպէս քեզ գրած էի, երկրի *եւ այլ գործերը չյաջողելէ յետոյ, հօրս դիմումներ ընելով վերջապէս յաջողեցայ հաւանութիւնը առնել՝ ուսանելու համար Եւրոպա գալու։ Առ այժմ հետեւելիք ճիւղս դեռ չեմ ընտրած՝ բայց աչքի առջեւ ունիմ անասնաբուժութիւնը. եւ որովհետեւ այս ճիւղին յարմար վարժարան չկայ հոս, ամիսէ մը Գերմանիա պիտի անցնիմ։*

Քու վիճակիդ մասին տեղեկութիւններ առնել կը փափաքիմ, ուստի կը խնդրեմ որ ընդարձակ նամակով մը փափաքս գոհացնես։

Շատ հետաքրքիր եմ նոյնպէս Ամերիկայի հայ գաղթականութեան եւ մասնաւորապէս յեղ. տարրին գործունէութեան մասին ստոյգ տեղեկութիւններ ստանալու. թերթերը շատ վարդագոյն կը ներկայացնեն՝ բայց կը վախնամ թէ՝ տեսուլին առածին պէս չըլլայ։

Թերեւս մինչեւ նամակիդ հոս հասնիլը ես մեկնած կ'ըլլամ՝ բայց չի կորսուիր. ամէն պարագայի մէջ շուտ պատասխանես լաւ կը լինի։

Սիրալիր համբոյրներով
ՄԻՍԱՔ

Missak Kouyoumdjian
11, Universitatstrasse IV
(Suisse) Zurich

Տակը աւելցուած՝
Համբոյրներ՝
ԱՂԱՍԷՐ

Կ 99 — 28

ԱՐՄԷՆ ԳԱՐՈՅԻ ՆԱՄԱԿԸ

Ժընեւ, 8 *Նոյեմբեր* 99

Սիրելի Մարթին,

Շիքակոյից գրած նամակդ ստացայ, կը շտապեմ պատասխանել եւ լուսանկարիս համար տուած խօսքս կատարել: Վա՛յ թէ այս անգամ էլ չուղարկէի. ով գիտէ որչափ պիտի քիւֆիւր քիաֆիար ընէիր իմ հասցէին:

Ներսիսեանից մի նամակ ստացայ այս օրերս. իւր գործից քաշուելուն համար երկարօրէն գրած է, պիտի պատասխանեմ իրեն եւ մի գուցէ կարողանամ իրեն համոզել, որ իրեն բերած փաստերը շատ էլ իրաւացի չեն:

Ամիս ու կէսէն աւելի-է որ Գերմանիայից վերադարձեր եմ եւ քննութիւններս յաջողութեամբ անցուցի: Իսկ դու ինչ հալի հետ ես, կուտուզ Մարթինս. կը գրես թէ արդէն մի կօշիկի գործարանում գործ գտեր ես. արդեօք ունի՞ս բաւական ազատ ժամանակ քո այն ծրագիրը իրագործելու համար: Յամենայն դէպս պապա Մարթինը լինելդ չես մոռնար. ինձ կը թուի թէ այդ մթնոլորտում մի քիչ դժուար պիտի լինի մի գործնական բան ձեռնարկել. անիրաւ երկիրը այնչափ հեռու է մայր երկրէն եւ այնչափ տարբեր պայմաններում, որ շատ էլ անբնական չէ տեսնել՝ ամերիկացի հայ յեղափոխական տարրը միայն ճառերով գործ կրնայ տանիլ: Այս խօսքերս թող քեզ չյուսահատեցնեն. մի քիչ համբերութեամբ եւ մանաւանդ ընկերների լաւ ընտրութեամբ միշտ կարելի է հասնիլ նպատակի:

Մարթին, քեզմէ մի բան կ'ուզէի խնդրել. արդեօք չէ՞ր կարող այդտեղ քո եղած տեղումդ ինձ ամերիկական հպատակ լինել տալ եւ ինձ համար մի փասփոռ *հանել: Ինձ համար որ կ'ըսեմ, իմ ճիշդ անունովս ու մականունովս կ'ուզեմ ըսել. թէ կ'ուզես ես քեզ կ'ուղարկեմ իմ ունեցած թղթերս եւ պէտք եղած տեղեկութիւնները: Նաեւ մի հարցում. իմացիր թէ ինչ թղթեր կը պահանջեն, եւ երկրորդ ի՛նչ ու ինչ բաներ կը գրեն անցագրին վրայ, օրինակ հասակը, մազերը, եւն., եւն., սոցա բոլոր մանրամասնութիւնները ինձ գրէ որ նրա համեմատ քեզ ինչ որ պէտք է ուղարկեմ: Ծախքի մասին բնաւ մի մտածեր, ես այս տեղից մի կերպ կ'ուղարկեմ քեզ պէտք եղածը, միայն հոգ տանիս որ հպատակութեան թուղթը եւ անցագիրը բոլորովին կարգին լինին ինձ համար: Լեզուն էլ ոչինչ, ես արդէն այս օրերս պիտի սկսիմ անգլերէն դասեր առնել եւ կը յուսամ թէ շուտով պէտք եղածին չափ կը սովորիմ:*

Քեզ տեսնեմ Մարթինս, թէ ինձ էլ նանքի *չլինես, աղա ես ու աղա:*

Այսօրուայ համար այսչափ. կը խոստանամ շուտ շուտ գրել, եթէ դուն էլ չպապանձիս Զաքարիայի պէս. ներփակ կ'ուղարկեմ լուսանկարս, բայց վզիդ պարտք կը դնեմ որ դուն էլ հանել տաս եւ ինձ ուղարկես:

Կարօտով համբոյրներով
ԳԱՐՕ

Հասցէս միշտ նոյնն է.
G. Pasdermadjian
à l'Université
Genève

Կ 99 — 29

ՄԻՍԱՔԻ (ԿԱՐԻՃ, ԱՌԱՆՁԱՐ) ՆԱՄԱԿԸ ՄԱՐԹԻՆԻՆ

Ցիւրիխ, 13 *Նոյեմբեր*, 1899

Սիրելի Մարթին,

Նոյ. 2 *թուակիր նամակ մը գրած էի քեզ, զոր կը յուսամ թէ ստացած ես:*

Այսօր ալ ուրախութեամբ ստացայ Հոկտ. 18 *թըւակիր առաջին նամակդ, զոր Աղեքսանդրիայէն հոս ղրկած էին:*

Նամակդ սկսած ես Ժընեւ գտնուած միջոցին մեր մէջ փոխանակուած նամակներու մասին բացատրութիւններ տալով: Այդ խնդրի մասին չ'արժեր երկար ծանրանալ, քանի որ՝ թիւրիմացութեան տեղի տալիք որեւէ կարեւոր կէտ չկար մեր գրածներուն մէջ. ես ոչ մի ժամանակ դէմ չեմ եղած քու երկիր մտնալու դիտաւորութեանդ, եւ ես ալ երբեք երկիր չմտնալու վերջնական որոշում չեմ տուած: Լոկ իրերու ներկայ անորոշ դրութիւնն էր որ ինչպէս քեզ Ամերիկա, այնպէս ալ զիս հոս նետեց: Ո՞վ գիտէ թերեւս այս առժամանակեայ ձեռնպահութիւնը ունենայ իր օգուտները ապագայի գործունէութեան համար:

Շատ ուրախ եմ որ Ամերիկայի մէջ գործելու պարարտ հող գտած էք. ինչպէս անցեալ նամակիս մէջ ալ գրած եմ՝ անցեալի յուսախաբութիւնը զիս այնքան յոռետես ըրած է, որ թերթերու մէջ Ամերիկայի հայ գաղթականութեան արտակարգ շարժման ու գործունէութեան լուրերը թմբուկի առածին կասկածը կը ներշնչէին ինծի: Ուստի Ձեր նամակը կրկին ուրախութիւն պատճառեց ինձ՝ այս կասկածը փարատելով: Քանի որ նպաստաւոր միջավայր եւ դիւրութիւններ ունիս՝ կրցածիդ չափ աշխատէ, արդէն գիտես արտասահմանի գործունէութեան համար այն ամենայարմար եւ օգտակար ծրագիրը, որ Եգիպտոսի մէջ մեր երկար խօսակցութեանց նիւթ եղած է: Գտնել մաքուր եւ ընդունակ տղաք, քիչ շատ պատրաստել զանոնք եւ ղրկել իրենց հայրենիքները՝ իրենց կարողութիւններուն համեմատ գծուած գործունէութեան որոշ ծրագիրներով, որով քիչ-քիչ կազմակերպական ընդհանուր ցանց մը կը կազմուի: Իսկ եթէ կարելի է դրամական եւ բարոյական աւելի մեծ ոյժեր պատրաստել, այն ատեն աւելի լաւ. ո՞վ գիտէ թերեւս ակնկալուածէն շատ աւելի շուտ ներկայանայ այն օրը՝ երբ դարձեալ միասին ասպարէզ կ'իջնենք՝ իրագործելու այն ծրագիրները, զորոնք միասին գծեցինք: Չկարծես երբեք թէ Եւրոպա գալով մոռցանք մեր ցաւերն ու պարտքերը, ընդհակառակը կրնամ ըսել թէ հոս աւելի խոր կը զգանք ազգային ցաւը՝ եւ աւելի սաստիկ կը տանջէ մեզ որեւէ կերպով օգտակար լինելու տենչը: Եթէ ողջ մնացինք՝ ապագան ամէն բան կը պարզէ:

Բօրիսի(1) *հետ մեր տեսակցութեան մասին տեղեկութիւն կ'ուզես: Բօրիսը մեր մեկնելէն բաւական առաջ Եգիպտոս հասնելով, երկար տեսակցելու առիթ ունեցանք: Ամէն մանրամասնութիւն երկարօրէն գրել աւելորդ է՝ քանի որ արդէն ինքնին կրնաք գուշակել զանոնք՝ խնդրին մօտէն տեղեակ լինելով: Միայն ինչ որ իր մասին կրնամ ըսել՝ սա՛ է թէ մեր տեսած բոլոր գործիչներուն մէջ անհամեմատ կերպով լաւն է՝ մանաւանդ իր մտածելու մեծ կարողութեամբը: Թէեւ ինչ-ինչ կէտերու մէջ գաղափարի տարբերութիւն ունեցանք՝ բայց իրեն հետ կարելի էր կատարելապէս համաձայնիլ: Եթէ աւելի առաջ եկած լինէր, շատ հաւանական է որ մենք երկիր մտած կը լինէինք. ինքն ալ այս բանը հասկնալով՝ շատ ցաւեցաւ որ ժամանակին չէր եկած: Հիմա թէ՛ տեղական գործերու եւ թէ միւս մարմինի*(2) *գործերուն կը հսկէ. Վահանը հեռացաւ, այժմ Ժընեւ է:*

Հոս գալու ատեն Ժընեւէն անցանք՝ բայց օր մը միայն մնալով շատ երկար չկրցանք տեսակցիլ եւ արդէն երկար տեսակցութիւն մըն ալ անօգուտ էր, քանի որ առայժմ ձեռքէս ելած է երկիր մտնալու պատեհութիւնը:

Չես տեղեկացուցած թէ Ամերիկայի մէջ մերո՞նք աւելի զօրաւոր են թէ՞ Մարտականները: Նաղարբէկի Հնչակն ալ յարութիւն առաւ, տեսնենք ան ինչ պիտի ընէ: Կը խնդրեմ որ յաճախ գրելով ընդարձակ տեղեկութիւններու հետ տեղական թերթերէն ալ ղրկէք: Նոյ. 2 *թուականաւ Դաւիթին ալ նամակ գրած եմ՝ իր նախապէս տուած (փէհլիվանեանի) հասցէին. չգիտեմ ստացա՞ւ թէ ոչ:*

Համբոյրներ
ՄԻՍԱՔ

Հասցէս՝
Missak Kouyoumdjian
11, Universitatstrasse IV
(Suisse) Zurich

Յ. Գ.— Ըստ աստղաբաշխներու գուշակութեան այս գիշեր աշխարհը պիտի կործանէր՝ բայց փառք Աստուծոյ բան մը չպատահեցաւ եւ ողջ առողջ արթընցանք: Իբր ուրախալի տարօրինակութիւն մը մոռցայ հաղորդելու քեզ որ Աւօն (Նազաչեանը) հիմա Գահիրէի կոմիտէին անդամ է, այս փոփոխութեան պատճառ եղած է Ժընեւէն Արմէն Գարոյի իրեն գրած յանդիմանական մէկ նամակը: Լուսանկարչութիւնը ձգած է եւ կ'աշխատակցի «Արշալոյս» *թերթին, որով բաւական օգտակար կ'ըլլայ, թերթը թէեւ նոր բայց շատ կը կարդացուի՝ ես ալ երբեմն կը գրեմ «Առանձար» ստորագրութեամբ: Մի մոռնար հասկնալ եւ գրել թէ* «Շարժում»*ի մէջ գրածներս ի՛նչ ընդունելութիւն գըտած են Ամերիկա:*

ՆՈՅՆ

---

(1) Բօրիս, — Սմբատ Խաչատուրեան, անդամ Արեւմտեան Բիւրոյի:

(2) Կ'ակնարկուի, ամենայն հաւանականութեամբ, Կիլիկիոյ Պատասխանատու Մարմնին:

Կ 99 — 30

ԱՂԱՍԷՐԻ ՆԱՄԱԿԸ ՄԱՐԹԻՆԻՆ

14 *Նոյեմբեր* 99, *Ցիւրիխ*

Սիրելի Մարթին,

Աղեքսանդրիա ղրկած նամակներդ հոս ստացանք. մօրեղբայրս դրամը գանձած է:

Երկու ամիս է որ հոս եկած եմ Միսաքին հետ, ուսանելու նպատակով, թէեւ դեռ չեմ որոշած վերջնականապէս թէ ինչի՛ պիտի հետեւիմ:

Եգիպտոսի վրայ ուզած էիր որ գրեմ. կ'երեւայ դեռ յոյսդ չես կտրեր Փէլլահներու երկրէն: Վահանը մօտաւորապէս երեք ամիս է որ մեկնած է, հիմա Ժընեւ կը գտնուի. Բօրիսը Աղեքսանդրիա է, բայց մինչեւ մեր Եգիպտոսէն ելլալը գործի մը չէր սկսած. կ'ուզէր մէկ-երկու ամիս սպասել, միջավայրը ճանչնալ ու յետոյ սկսիլ գործի. այնպէս որ քու մեկնած ժամանակդ ինչ որ էր Եգիպտոսը նոյնն էր նաեւ մեր մեկնած ժամանակը: Բօրիսի կարողութիւնը անվիճելի է. տեսած գործիչներուս մէջ ամենէն կարողը զայն գտած եմ, բայց չեմ կարծեր որ եգիպտացիները փոխուին անոր ազդեցութեամբը. որովհետեւ բոլորովին Փէլլահ են դարձեր արդէն անոնք. Աստուծոյ հրեշտակներն ալ բան մը չեն կրնար ընել. շատ լաւ կը ճանչնաս կոմիտէի անդամներն ալ, կոմիտէի անդամ չեղողներն ալ. կը կարծե՞ս որ անոնք փոփոխութիւն մը կրեն. ես չեմ հաւատար: Խումբերու մէջ միայն տղաքներ կը գտնըւին. այդ տղաքները պատրաստելով երկիր ղրկելը ամենէն յաջողը կրնայ ըլլալ Եգիպտոսի համար: Ըստ-

ներս Աղեքսանդրիայի կը վերաբերին. Գահիրէ չեմ գիտեր. միայն մեկնելէ առաջ իմացանք որ Գահիրէի կոմիտէն վերակազմուեր է ու սկսեր է աշխատիլ։

Երկիր մտնալու համար երէկ իրիկուն Միսաքին հետ բաւական խօսեցանք. իր քեզի գրած նամակէն արդէն կը հասկնաս թէ երկիր մտնալու ծրագրէն ետ չէ կեցած, այլ քիչ մը յետաձգած։ Իսկ ես, այդ բանը չեմ կրնար ընել այսօր. ինչ պատճառով որ ալ բացատրեմ այդ անկարելիութիւնը ինծի համար, նշանակութիւն չունենար քեզի համար. կամքի տկարութիւն պիտի ըսես. կ'ընդունիմ. ինչ պատճառներ որ այսօր իբրեւ արգելք կը տեսնամ՝ անցեալին մէջ անշուշտ անոնց նման պատճառներ կրնային գտնուիլ, բայց այն ժամանակուան կամքի զօրութիւնս զօրաւոր էր եւ արգելքները իրենց ուժը կը կորսնցնէին, բայց այսօր այդ ուժը չկայ մէջս, կը խոստովանիմ այդ։

Ուսանողական շրջան մը պիտի անցընեմ, թերեւս հոս, բայց կը մտածեմ հետեւիլ այն տեսակ ճիւղի, որ անպատճառ 4–5 տարի չպահանջէ, այլ այնպէս մը ըլլայ որ ուզած ժամանակս, մէկ կամ երկու տարի վերջը ձգել կարողանամ, առանց վնաս մը կրելու։

Հասցէս Միսաքի տուածն է։

Քուկդ
Ց. ԱՂԱՄԷՐ

Կ 99 — 31

ԿԱՐԻՃԻ (ՄԻՍԱՔ ԳՈՒՑՈՒՄՃԵԱՆ) ՆԱՄԱԿԸ ՄԱՐԹԻՆԻՆ

Սիրելի Մարթին,

Նոյ. 14 թուակիր նամակդ այսօր ստացայ. մեր նախորդ նամակները անշուշտ ստացած ես։

Շատ ուրախ եմ որ Ամերիկայի մէջ թէ՛ անձնական եւ թէ յեղափոխական գործով յաջողութիւն գտած էք։ Անշուշտ չես զլանար մեզի ալ տեղեկութիւններ տալ ապագային ունենալիք յաջողութիւններուդ եւ այլ պարագաներու մասին։

Թերթ ուզած էի, եթէ կրնաս «Հայրենիք» և «Ձայն Հայրենեաց» ղրկել շատ շնորհակալ կ'ըլլանք։

Եթէ «Անահիտ» կը կարդաք, կը տեսնէք որ հոռոմպետ Զօպանեան կը շարունակէ իր վայրահաչութիւնները յեղափոխականներու դէմ։ Ու ցաւալի է որ անոր գրածներուն կարեւորութիւն տուողներ ալ կան. ուստի կարելի եղածին չափ պէտք է աշխատիլ՝ այդ կարգի իմաստակներու ազդեցութիւնը ոչնչացնելու. Երէկ ընդարձակ յօդուած մը ղրկեցի «Շարժում»ին, որուն մէջ փաստերու հիման վրայ զօրս դու պատուիրեցեր վերէն վար լուացի Զօպանեանը։ Եթէ հոն «Շարժում» չի ստացուիր՝ անպատճառ ուրիշ տեղէ մը ձեռք ձգելով կարդա այդ յօդուածս, ու կարծիքդ յայտնէ. նոյնպէս եւ ուրիշ ընթերցողներու վրայ ըրած ազդեցութիւնը։ «Դրօշակ» ալ յօդուածներու լաւ շարք մը կը հրատարակէ «Ամբոխային տրամաբանութիւն», որ լաւ կ'ազդէ ընթերցողներուն վրայ. ինչպէս նաեւ Ղարիբի թերթօնները։ Որչափ ալ թղթի գործով զբաղելու ժամանակ չըլլայ, ժողովուրդին մէջ այն տեսակ թիւրիմացութիւններ մտած են, որ զանոնք գրելով միայն կարելի է ջնջել. գրիչը դեռ շատ գործ կրնայ ընել։

Հ. Ամերիկայի համար Ժընեւէն ղրկուած ներկայացուցիչին ով ըլլալը չես գրած, երբ յայտնուի անշուշտ կը հաղորդես։

Այս անգամ երկար գրելու նիւթ ու առիթ չկայ. երբ պատասխանդ ստանամ դարձեալ կը գրեմ։

Հասցէս այնպէս մը գրեր ես, որ ճիշդ մեր փողոցի խօխուշին ձեւն է առեր։

Համբոյրներով
ԿԱՐԻՃ(1)

28 Նոյ. 99, Ցիւրիխ

---

(1) Ձեռագրի կատարեալ նոյնութիւնը եւ Միսաքի նախորդ նամակներուն եղած ակնարկութիւնը անգամ մը եւս ցոյց կու տան՝ որ Կարիճը պարզապէս յեղափոխական ծածկանունն է Միսաք Գույումճեանին, գրական անունով՝ Առանձար (տեսնել Կ99 — 29, Ց. Գ.)։

Կ 99 — 32

ԱՄԵՐԻԿԱՑԻ Կ. Կ.Ի ՆԱՄԱԿԸ

Box 283, Prov. R. I.

Դեկտ. 14, 99

Սիրելի Մարթին,

Քարթդ ստացանք։ Շատ ուրախ պիտի ըլլայինք եթէ կարելի ըլլար քու ներկայութիւնդ Գաղդամաւրական ժողովին իրագործել։ Կը սպասենք որ գէթ Ձեր անձնական փորձառութիւններէն կարծիքներ ու թելադրութիւններ ղրկէք ժողովին, եւ վստահ ենք թէ չպիտի ուշանաք ղրկելու։ Ուրիշ բան մը։ Մենք կը ջանանք զՁեզ Կեդր. Կոմիտէի անդամ ընտրել տալ անպատճառ, բայց չենք գիտեր թէ այս կողմերը գալ կը հաճի՞ք։ Անշուշտ գործ մը կրնանք գտնել ձեզի համար, միայն թէ դուք այս կողմերը գաք, եւ կը խորհինք թէ օգտակար պիտի ըլլայ Ձեր ներկայութիւնը մեր կողմերը։ Ի՞նչ է կարծիքդ, քանի որ Ամերիկա կը մնաս, չե՞ս ուզեր Կեդր. Կոմիտէի անդամ ըլլալ, որով աւելի գործօն դեր մը կատարած կ'ըլլաս։ Այս նամակը առնելէ վերջ փութա պատասխանել թէ պիտի ընդունի՞ս Կեդր. Կոմիտէի անդամութիւնը, որ ըստ այնմ շարժինք։ Ձեր տեղեկագիրը, զէնքի դրամը եւն. դեռ չստացանք, անշուշտ կը ղրկէք շուտով։

Բարեւներով
Հ. Ց. Դ. ԱՄ. ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷ

Կ 99 — 33

ԷԴՎԱՐԴԻ ՆԱՄԱԿԸ

Իզմիր, 11/29 Դեկտ. 1899

Սիրելիդ իմ Մարթին,

Երէկ ստացայ Նոյ. 26 թուակիրդ։ Կը տեսնես որ ուշ հասած է ինծի։ Չլինի մեղադրես զիս թէ ուշ կը պատասխանեմ։

Քո գրածները սիրտս ուրախութեամբ լեցուց, կարծես թէ բոլորովին մեռած էի եւ նոր ոգի, նոր սիրտ եկաւ վրաս, որովհետեւ ընկերներու — այն ալ լաւ ընկերներու — պէտքը մեզ համար չափազանց զգալի եղած է ժամանակէ մը ի վեր։

Այժմ առաջին առթիւ կու գամ ըսելու, որ ատոնցմէ 3ը (Արմենակը(1) եւ երկու դերձակ(1)ները) կարող էք առանց վարանման ճամբայ(1) հանել։ Միայն թէ մօտերը գէթ 75 ոսկոյ չափ դրամ ըլլայ հոս ելլելնէն վերջ, որով կարենան ազատ ու անկախ գործ բռնել եւ հաստատուիլ։ Եթէ իրենց դրամը այդքան չի հասնիր, կրնաք հայթայթել ատկէ։ Երկրորդ, տեղական անցագիր(1) անհրաժեշտ է, որով նոյնիսկ կրնան բոլորովին ազատ գալ հոս. ըստ իս ատիկա միակ եւ լաւ միջոց մըն է ապահովութեան(1) համար հետագային։ Այս առթիւ կրկին Եգիպտոս(1) ալ կը գրեմ, որ եթէ իրենց նախկին միջոցը կը պահեն անմիջապէս իմացնեն քեզ։ Այդ միջոցը գիտես արդէն Կարինին(1) առաջարկուեցաւ ժամանակ մը։ Նաեւ հոստեղի մակոյկավարը(1) այժմ նաւի(1) մէջ կ'աշխատի. ուստի, վաղուընէ սկըսեալ կ'աշխատիմ ասկէ ալ միջոց մը ճարելու մասին, եթէ հնար լինի անմիջապէս այդ բանը կը գրեմ քեզ։ Դուք ջանալու էք որ ատոնք Բարեկենդանէն մէկ երկու շաբաթ առաջ հոս հասնին անպատճառ։

Այստեղ ատոնց համար շատ հող կայ մշակելու, եթէ միայն կարենան իրենց առանձին անկախ դիրքերը բռնել։

Այվազեանին հասցէն S. Ayvasian Soffia/Bulgarie ես կը ղրկեմ քո յանձնարարածները, ինչպէս որ ժամանակին ալ գրած եմ քո ինծ գրածը։ Սակայն ինքը համակիր չէ Շար.ին(2) և չ'ուզեր կարծեմ, որ անոր մէջ լոյս տեսնէ Մուրատի կենսագրութիւնը։ Հակառակութեան պատճառը թէեւ ինծ յայտնած չէ, սակայն թերեւս գիտես որ դեռ նոր հրատարակուելուն ինքը ինծ գրած էր քանի մը աննպաստ տողեր Վարդոյի(1) մասին։

Իմ լուսանկարս ես հոս հանած չունիմ եւ եթէ ասկէ մեկնելու(1) լինեմ, այն ատեն կը հանեմ կը ղրկեմ։

Ուզած նամակներուդ մասին ես անպատճառ չէի ընդդիմացած որ ինծ մօտ մնայ. քեզի գրած էի որ եթէ ուզես կը ղրկեմ. սակայն իմ կարծիքով՝ եթէ ատանկ բաները մեր մտքին ու սրտին մէջ մնալով մեզ դէպի ուղիղին առաջնորդեն միակ նպաստաւորն է քան թէ գրութիւնները պահելը. բայց քանի որ կ'ուզես ահա կը ղրկեմ։

Ես կը զարմանամ որ մենք իրար չենք կրնար հասկնալ, բայց վերջապէս չեմ ուզեր քրքրել հին հարցեր, որոնք աւելի կրնան ընկերականութեան կապերը թուլացնել քան թէ ամրացնել եւ օգուտ առաջացնել. թերեւս կու գայ օր մը, որ աւելի լաւ կը հասկնանք զիրար։

Այդտեղ եկողը ոչ թէ Վահանը այլ Վահարն(3) է, որպէս ինծ կ'իմացնեն այս անգամ Խմբ.էն քո նամակին հետ։ Այս անձը միակ ու յարմարն է այդտեղի եւ նոյն իսկ ամէն տեղի ու ամէն գործի համար։ Իր զարգացումը թէ՛ գործնական փորձառութեամբ եւ թէ հայկական անցեալ ու ներկայ կեանքով օժտուած է. դժբախտաբար այդպիսիք քիչ են մեր գործիչ ընկերներու շարքին մէջ. ահա ատոնց թիւն է որ պէտք է շատցնել...

Եկողները իրենց հետ թող բերեն երկուական լաւ ատրճանակներ, մէկ-մէկ փոքր և մէկ-մէկ մեծ. ատոնք հոս դուրս հանելը դժուարին չէ, երբ մանաւանդ հետագայ մասնաւոր նամակովս կ'իմացնեմ, թէ ի՛նչ միջոցով պէտք է հոս դուրս ելլեն(1). իսկ դրամի մասին ըսածս աչքի առաջ ունեցէք։

Համբոյրներով ձերդ
ԷԴ.

---

(1) Ծածկագրով գրուած։

(2) Հաւանօրէն՝ «Շարժում»։

(3) Ա. Վռամեանը։

Կ 99 — 34

ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԻ ՆԱՄԱԿԸ

ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ
— 1890 —
(Fédération Révolutionnaire Arménienne)

1898
ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՕ

№ 182 Ժընեւ, 29 Դեկտեմբեր 1899

Պարոն Մարթինին
Չիքակօ

Ընկե՛ր,

Ձեր նամակները իր ժամանակին ստացած ենք. չպատասխանելուս գլխաւոր պատճառը Վահարի դէպի Ամերիկա ճանապարհուիլն էր, որ եւ հաւանականօրէն արդէն տեղ է հասեր եւ ռայոնական ժողովին կը մասնակցի։

Ձեր ուղարկած 50 Ֆր. եւ անգլիական լրագիրներու կտորները ստացանք։ — 20 օրինակ «Դրօշակ»ի փոխարէն այսուհետեւ 30 կ'ուղարկենք։ — Իսկ ինչ կը վերաբերի Ամերիկայի դաշնակցական կոմիտէներու ընդհանուր գործունէութեանը եւ այլ կուսակցական եւ յեղափոխական գործերին, այդ բոլորի մասին ի հարկէ կը մտածէք մեր ընկեր Վահանի եւ կոմիտէներու փոխադարձ խորհրդակցութեամբ։

Սերոբի մահը եւ այլ զինակիր խմբերու անակնկալ ընդհարումները, հաւատացած ենք, եւ ձեզ վերայ շատ վատ տպաւորութիւն թողուցին, սակայն ներկայ պարագաներու մէջ զինակիր խմբերու անհրաժեշտութիւնը միայն խաբեբայ, կեղծաւոր կամ վախկոտ յեղափոխականներն են որ կը յանդգնին հերքել, մեր կարծիքով պէտք է հաշտուել իրականութեան հետ եւ աշխատել աւելի յաջող եւ աւելի ապահով առաջ երթալ, յեղափոխական փշոտ բայց միակ փրկող ճանապարհով։ — Մեր ընկերները թող երբեք չմոռնան, որ երբ մի խումբ ընդհարման է հանդիպում, այդ չէ նշանակում որ նա մի քանի անգամ դերը յաջողութեամբ չէ կատարել, — նոյն գծի վրայ։ Հակառակ դէպքում միայն ապուշները կարող են շարունակ ձեռք չվերցնել մի միջոցից, որ միշտ կապուած է վտանգի հետ։

Ընկերական ջերմ բարեւներով՝
ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ «ԴՐՕՇԱԿ»Ի
ԱՐԵՒՄՏ. ԲԻՒՐՕ

Կ 00 — 1

ԱՇՈՏ-ԵՐԿԱԹԻ ՆԱՄԱԿԸ

995 Parker St.
Raxbury (Mass.)

Յունվ. 2, 1900

Սիրելի Մարթին,

Իրօք որ պէտք էր Գաւառ. Ժողովէն անմիջապէս յետոյ գրէի քեզ. սակայն անկէ ի վեր զբաղած եմ եղեր Գ. Ա. Վռամեան (Ժընեւէն եկած մեր ընկերը) հոս հոն տանիլ եւ ծանօթացնել։

Գաւառ. Ժողովը բաւական լուրջ խնդիրներու ձեռք զարկաւ. անոնց մասին կ'իմանաք, երբ ատենագրութիւնը ձեզ հասնի։ Ձեր ղրկած խնդիրներէն զինուորական կրթութեան խնդիրը ընդհանուր համաձայնութեամբ ընդունուեցաւ։ Ջանքեր պիտի ըլլան աւելի թնդանօթաձիգ խումբերու մէջ հայեր մտցնել։ Այդ մասին արդէն ձեռնարկած ենք դիւրութիւններ ձեռք բերելու։ Կարեւոր որոշում մըն ալ մեզ ամերիկացիներուն ծանօթացնելն է. այս մասին ալ Գ. Վռամեանի հետ հոս կ'աշխատինք։ Եթէ կարողանանք մի քիչ հաստատուն հող գտնել մեր ոտքը դնելու (եթէ համակիրներու շրջան մը կրնանք կազմել) այն ատեն մտադիր ենք քուպացիներուն նման պաշտօնական երեւոյթ տալ մեր կազմակերպութեան։ Թերեւս դուք հոդ կրնաք բան մը ընել այս տեսակէտէ, այսինքն հայ վաճառականներու, բժիշկներու, ուսուցիչներու եւ ազդեցիկ ամերիկացիներու միջոցով ամերիկացիներէ դրամական շրջան մը կազմել։

Ժողովը նաեւ լաւ գտաւ մէկ քանի կոմիտէներէ եկած այն թելադրութիւնը, թէ նուագահանդէսներ, խնճոյքներ, պարահանդէսներ եւն. սարքուին, ի նպաստ Հ. Յ. Դաշնակցութեան։ Ջանացէք այդ մասին ալ։

Պզտիկ բայց կարեւոր խնդիր մըն ալ. լսեցինք թէ Արսէն Վարդ. Վեհունի Շիքակոյէն ընտրուած է իբր տեղական հովիւ։ Այդ պորտաբոյծը ո՛ւր գացած է խառնակութիւն ձգած է եւ ժողովրդին շատ վնասակար եղած. արդ ամէն ջանք մի խնայէք ժողովուրդը համոզելու որ այդ ձրիակերը հոդ ոտք չկոխէ։ Աւելի լաւն ու գործունեան կրնաք ունենալ. նաեւ թէ Արսէն վարդապետ եւ ոչ մի տեսակէտէ օգտակար կրնայ ըլլալ։ Կը յուսամ թէ այս մասին ալ հոգ պիտի տանիք։

Բարեւներով ձերդ՝
Ա. Ս. ԼԵՒՈՆԵԱՆ

Յ. Գ.— Գրն. Վռամեան ըսի առանց ձեզ իմացունելու թէ ո՛վ է. անտարակոյս կը յիշէք Վահանը (Խմբագրութեան անդամ). ինքն իսկ է որ հոս Վռամեան անունով կը ճանչցուի։

ՆՈՅՆ

Կ 00 — 2

ԷԴՎԱՐԴԻ ՆԱՄԱԿԸ

Ոսկ.(1) 21/2 Յունուար 1900

Սիրելիդ իմ Մարթին,

Անցեալ օր նամակիդ պատասխանելով, քանի մը կէտերը բաց էի թողած, հետագայ նամակովս լրացնելու մտօք։ Այսօր առիթը ներկայացած է գրելու արդէն։

Ինչպէս որ ըսած էի, տղայոց երեքը (Արմենակը և երկու դերձակները)(2), կարող էք առանց ժամանակ կորսնցնելու ճամբայ հանել Մարսէյլի գծով(2). միայն թէ ո՞ր օր, ո՞ր նաւով մեկնելնին(2) պէտք է մէկ փոստ առաջ իմացնեն մեզ։

Այստեղ դուրս հանելու(2) մեր միջոցները(2) ապահով են. կարող ենք առանց մաքսը հարցաքննուելու դուրս բերել(2). բարօլան(2) է հետեւեալը.—

Երբ նաւը խարսխէ հոս(2), իրենք նաւին տախտակամածին(2) վրայ մէկ-մէկ քաշկինակ(2) ձեռքերը, իրենց փալթոներուն օձիքը(2) բռնած կը լինեն. մեր մակոյկավարը վիզը կարմիր թաշկինակ(2) մը կապած(2) կը մօտենայ իրենց(2) եւ կ'ըսէ. «Կօշ»(2). իրենք կը պատասխանեն թէ «կ'ուզենք որ նշանը(2) տեսնենք» ու նա իր վզին կարմիր թաշկինակը(2) կը ցուցնէ, որով իրենք բոլորովին ապահով կը լինեն եւ անոր խորհուրդը լսելով կը շարժին։ Առ այս պարտք կը համարենք ըսել որ իրենց հետ անկողին(2) եթէ ունենան, քիչ մը դժուար պիտի ըլլայ դուրս բերել(2)։ Ուստի կարող են երեքը(2) միայն մէկ անկողին(2) ունենալ։ Իսկ մէկ-մէկ պակաժ(2) ապահովաբար կրնան ունենալ՝ որ առանց դժուարութեան կարելի է զայն բերել իրենց հետ։ Այս պայմանները կէտ առ կէտ գրել եւ իրենց(2) յանձնելու է որ չլինի թէ որեւէ շփոթութիւն մը ծագի։

Անտարակոյս զանց ընելու չէ տեղւոյն քաղաքացիական փասփորթի թղթերը(2) ունենալ. ատոնք անհրաժեշտ են մանաւանդ հետագային։ Իսկ մէկ-մէկ ատրճանակ(2) փոքր եւ մէկ-մէկ ալ մեծ(2), 100ական փամփուշտով, վրանին առած(2) կրնան դուրս գալ(2). գիտես որ հոս չկայ ատոնցմէ եւ շատ ալ կարիք ունինք, մանաւանդ պիտի ունենանք աւելի վերջը։ — Դրամի մասին անցեալ գրածս նկատի ունեցէք, այդ խնդիրը կարեւոր է. եթէ երեքը(2) 100 ոս. ունենան լաւ է, որով հոս(2) որեւէ նեղութիւն չեն կրեր։

Աւելորդ պիտի լինի ըսել, որ իրենց ճամբորդութիւնը(2) պէտք է ծածուկ մնայ ընդհանրապէս, իսկ հոս գալերնին(2) խիստ գաղտնի(2) մասնաւորապէս։ Եթէ պատահին այնպիսի հանդիպումներ, որոնց կեղծել(2) անկարելի ըլլայ, գէթ կրնան յայտնել որ իրենք Եգիպտոս կամ Յունաստան կ'երթան(2). մէկ խօսքով չպէտք է գիտնայ թէ անոնք ուր եւ ինչ գործով կ'երթան(2)։

Եթէ ըլլան այնպիսի բաներ, որոնք կը խորհիք թէ մեզ պէտք(2) կրնայ գալ եւ կրնան վրանին առած դուրս(2) բերել կրնաք ղրկել(2)։

Դուն չես իմացներ թէ մեր նախկին ընկերները(2) ի՞նչ դրութեան մէջ են, ի՞նչ ընթացքի կը հետեւին, օր. Վահանը, Սելեանը(2), եւայլն եւ կամ թէ Զէյթունի հերոսները(2) ի՞նչ վարմունք ունին ընդհանրապէս եւ կամ մասնաւորապէս քեզ հետ։ Ասոնց մասին շատ հետաքրքիր եմ իմանալու. գրէ ինծի։

Եթէ հետագային գրելիք ունենամ կը գրեմ թէ ոչ կը սպասեմ քո պատասխանին շուտ. որքան շուտ՝ այնքան լաւ է, մի՛ մոռնար։

Համբոյրներով քոյդ՝
Էդ.

Կ 00 — 3

ԱՌԱՆՁԱՐԻ (ԿԱՐԻՃ) ՆԱՄԱԿԸ

Ցիւրիխ, 20 Յունուար 1900

Սիրելի Մարթին,

Յունուար 7 թուակիր նամակդ երէկ առտու ստացայ. շիտակը համը փախցուցիր պատասխանդ այսչափ ուշացնելով, բայց ինչ որ է, քանի որ բաւական գործ տեսած ես, կը ներեմ այս անգամ, սակայն չկրկնուելու պայմանով։

Ամերիկայի պատգամաւորական ժողովին ղրկածդ տեղեկագիրը կարդացի, շատ լաւ էր. ըստ իս պէտք է մեծ կարեւորութիւն տալ զինամարզական խմբերու, ատոնք ապագային շատ մեծ օգուտներ կրնան ունենալ։ Գիտես որ քաջասրտութիւնն ու տոկունութիւնը չէ որ կը պակսին մեր ժողովուրդին, այլ զէնքի վարժութիւնը, առանց որու անկարելի է իբր ապստամբ ժողովուրդ՝ ընդհանուր մեծ կռիւներ մղել թշնամիին դէմ։ Այդ խմբերու կրթութիւնը աւելի լուրջ զարգացում մը պիտի ստանար, եթէ կարենայինք տարին քանի մը անգամ (կամ գէթ անգամ մը) զանազան քաղաքներու մէջ գտնուած խմբերը մէկտեղ հաւաքելով՝ կարող ռազմագէտի մը հսկողութեամբ պատերազմական ընդհանուր վարժութիւններ ընել (զորօրինակ, յարձակողական եւ պաշտպանողական կռիւներ եւն.), անշուշտ եթէ տեղական կառավարութեան կողմէ այս մասին որեւէ արգելք մը չկայ եւ միեւնոյն ատեն եթէ խմբերու անդամներուն անձնական գործերը կը ներեն։ Նոյնպէս լաւ մտածած էք ապագային ընդհ. ապստամբութեան մը միջոցին պէտք գալիք արհեստներ սորվելու համար ընդունակ տղաք որոշել, ասոնց մէջ պէտք չէ մոռնալ կարեւոր արհեստ մըն ալ — զինագործութիւն։

Ես տեղեկութիւններ ուզած էի նաեւ «Մարտական»ներու մասին, բայց բան մը չես գրած, անոնք ի՞նչ կ'ընեն, ուրիշ ձեռնարկութիւններ ալ ունի՞ն թէ ամբողջ գործունէութիւննին Դաշնակցութեան դէմ հաչելն է։ Պուլկարիայի զէնքերու խնդրի մասին մենք ալ դեռ որոշ ու մանրամասն տեղեկութիւններ չունինք, բայց ինչպէս կ'իմանանք ցաւալի դէպքը ստոյգ է, կը զարմանամ թէ ինչպէս այդչափ երբեր կը ծախուին ու մերոնք բանը բանէն անցնելէ ետքը միայն լուր կ'ունենան։

«Շարժում»ի մէջ Զօպանին ու ուրիշներու դէմ գրածներս իրաւ որ օգուտ մը չունին՝ անոնց յարձակումներուն առաջքը առնելու, բայց ես ալ արդէն այդ նպատակով չէ որ կը գրեմ։ Կան շատ մը խնդրին անտեղեակ միամիտներ, — ու ասոնք դժբախտաբար փոքրամասնութիւն մը չեն — որոնք այդ վատերու գրութիւնները կարդալով կ'ազդուին, եւ ահա այս ազդե-

---

(1) Ոսկեհանք (Իզմիր)։

(2) Ծածկագիր։

(3) Ծածկագիր։ Կ'ակնարկուի հաւանօրէն հնչակեաններուն։

ցութեան առաջքը առնելու համար է որ կը գրեմ. գործին յաջողութեան համար այս ալ շատ կարեւոր է։ Այսուհետեւ «Շարժում»ի մէջ ամէն անգամ կանոնաւորապէս պիտի պատասխանեմ եղած յարձակումներուն, դուք ալ աշխատեցէք «Շարժում»ը կարելի եղածին չափ տարածել. անձամբ տեսար որ թերթի մը մէջ հրատարակուած մեզ աննպաստ նամակ մը որչափ մեծ արգելք եղաւ գործիդ։ «Ձայն Հայրենեաց» չենք ստանար, ժամանակ մը Դուիթը կը ղրկէր, դադրեցուց։

Պատգամաւորական ժողովի որոշումներուն մասին անշուշտ չես մոռնար մեզ գրելու։

Քեզ նորութիւն մըն ալ հաղորդեմ։ Ինչպէս գիտես Հայրս սկիզբէն ի վեր հակառակ էր Եւրոպա գալուս եւ կ'ուզէր որ առեւտրական գործի մէջ մտնեմ։ Անցեալները դարձեալ գրած էր որ կա՛մ Պաղտատ վերադառնամ եւ կամ Նիւ Եորք երթամ Կիւլպապի էֆ. Կիւլպէնկեանի քով։ Սակայն ես կ'ուզեմ նախ եւ առաջ գերմաներէնը սորվիլ եւ միւս կողմէն՝ կը վախնամ որ Ամերիկա երթալով պիտի կապուիմ մնամ գործին մէջ ու ասկէ զատ չպիտի կրնամ ազատօրէն հոն գործել, որովհետեւ ինչպէս գիտէք այդ մարդիկը Տաճկաստանի մէջ ընդարձակ գործ ունենալնուն՝ նոյն իսկ արտասահմանի մէջ ալ կը վախնան յեղ. գործերու մասնակցելու ու իրենց շուրջը գտնուածներն ալ կ'արգիլեն։ Ուստի հօրս պատասխանեցի որ տեղէս չեմ շարժուիր մինչեւ որ գերմաներէնը չսորվիմ, ու ասոր համար ալ դեռ 1½ տարի մնալս անհրաժեշտ է, անկէ յետոյ պատրաստ եմ ուզած տեղդ երթալու։ Դեռ պատասխան չառի, բայց այս օրերս կը ստանամ. եթէ շատ նեղը մնամ, պիտի ստիպուիմ, գոնէ մինչեւ աշուն մնալէ ետքը, Ամերիկա գալ։ Այս մասին քու կարծիքդ ի՞նչ է, խնդրեմ կարելի եղածին չափ շուտ իմացուր։ Եթէ Վահապին հետ տեսակցիս, այս մասին անոր ալ խորհուրդ հարցուր։

«Արշալոյս» ուզած ես. կարդալու բան չէ, լոկ տեղական թերթ մըն է, վերջին թիւերը այսօր կը ղրկեմ քեզ, եթէ հաւնեցար կը շարունակեմ։

Այս շաբաթ «Շարժում»ի մէջ մէկ յօդուածս լոյս պիտի տեսնէ, ասոր հերոսներէն մէկն ալ դուն ես։ Իմացուր ինձ թէ հոն ինչ տպաւորութիւն պիտի ընէ։

Աղասէրը կը բարեւէ։

Սիրալիր համբոյրներով
սպասող պատասխանիդ՝
ԿԱՐԻՃ

Յ. Գ.— Քեզ հասցէ գրելու նեղութենէն ազատելու համար տպուած հասցէներ կը ղրկեմ, պահարանին վրայ կը փակցնես, կը ղրկես։

ՆՈՅՆ

Կ 00 — 4

Ա. ՎՌԱՄԵԱՆԻ (ՎԱՀԱՊ) ՆԱՄԱԿԸ

Արեւմտեան Բիւրոյի որոշումով, Յոյն Մարմնի անդամներէն՝ Ա. Վռամեանը 1899ի վերջերը անցած էր Ամերիկա, իբրեւ գործիչ։

Պոսթըն, 24 *Յունուար* 1900

Սիրելի՛ Մարթին,

Երկու գրութիւններդ ալ ժամանակին առի. շուտով չպատասխանելուս պատճառը, գոնէ մէկը, գուշակած էիր, — զբաղած ըլլալս. երկրորդը՝ որոշ *բան մը կարենալ գրելն էր գնացողներու մասին։*

Այս խնդիրը ամենէն կարեւորն է այստեղի համար։ Եթէ կարելի ըլլար գէթ գործիչներ պատրաստել, գէթ մէկ կամ երկու, պանդուխտ հանած ամէն կէտի համար, մեծ գործ պիտի ըլլար։ Դժբախտաբար տարբեր տարբեր վայրերէ քիչ կան, եւ երկրորդ՝ ուսեալներն ալ ամենէն անպիտաններն են մէջերնին, շատ քիչ բացառութեամբ։

Գալով մերիններուն, Լեւոնեանի(1) *հոն երթալը ես յարմար չեմ գտներ, անոր ուժերուն աւելի պատշաճ է իր հայրենիքը, ուր այնքա՜ն պահանջ կը զգացուի։ Ոսկեհանքի արդի գործերուն համար ուրիշ տեղացիներ ալ կարելի է գտնել. այն երկուքէն զատ, որոնք արդէն խօսք տուած են — որոնք միջակ ու անփորձ են տակաւին — կայ լաւ ուժ մը որ ես տակաւին Ժընեւ եղած ատենս արդէն յօժարած էր երթալ։ Խօսքս Լեւոն Սարգսեանի մասին է, որ եռանդուն եւ բաւական զարգացած ու քիչ մը յանդուգն, ինչպէս կը հաստատեն, երիտասարդ մըն է։ Հիմա Ֆիլիպպէ է։ Չեմ գիտեր թէ Ոսկեհանք գրա՞ծ է Բիւրոն թէ ոչ. այսօր ես յիշեցուցի իրենց։ Եթէ յաջողին անոր գործ մը յաջողցնել հոն, Ոսկեհանքի խնդիրը տարուան մը համար գէթ լուծուած կրնանք համարել։ Դուն ալ գրէ այդ մասին Էդ.ին*(2)*. ես ինքս կը դրէի, խոստացած ալ եմ, բայց* ժամանակ *չունիմ։ Յայտնէ Էդ.ին իմ ջերմագին բարեւներս, եւ շնորհակալութիւնս իր յարատեւութեան համար։ Ես ինքս* յոյսեր *ունիմ այդ գծին վրայ. պէտք է աշխատիլ անդուլ։ Չափազանց ուրախ եմ որ դուն ալ տրամադիր կ'երեւիս անցնելու։ Պէտք է կռուիլ արգելքներու դէմ և ճամբայ բանալ. շա՛տ ուշացանք հոն։ Ես վախնամ որ մեր հակառակորդներու* անորակելի *արարքները հնարաւոր չընեն յարատեւ եւ լուրջ գործ մը կատարելու ծովի գծով։*

Զէնքերու մասին հարցուցած էիր։ Ճիշդ է որ զեղծում մը եղած է. պահելու պաշտօն ունեցողները մաս մը ծախած են. քննութիւնը կը կատարուի — եթէ մինչ այն վերջացած չէ — եւ յանցաւորները կը ստանան իրենց պատիժը։ Հակառակորդները բորբոքեցին խնդիրը, նախ՝ Վարդը եւ ապա Բիւրոն անուանարկելու *դիտումով։ Հիմա որ պարզուեցաւ, խոստովանեցան, որ հասարակ զեղծում մը միայն տեղի ունեցած է, ընողներն ալ* դաշնակցականներ *չեն* (գործիչներ)*։* Իրաւունքի *վերջին թղթակցութիւնը (Նամակ Սոֆիայէն) իրենց նախապէս թքածին լիզումն էր։*

Բարեւներ՝
ՎԱՀԱՊ

---

(1) Ա. Ս. Լեւոնեան (Աշոտ Երկաթ)։

(2) Էգվարդին (Իզմիր)։

Կ 00 — 5

ԱՇՈՏ ԵՐԿԱԹԻ ՆԱՄԱԿԸ

995 Parker St.
Raxbury (Mass.)

Յունվ. 25, 00

Սիրելի Մարթին,

Նամակներդ ընդունած եմ։ Տկար եմ քիչ մը և շատ մը գործերով բեռնաւորուած. այդ պատճառաւ չկրցի անմիջապէս պատասխանել։

Գ. Վռամեան քեզի պիտի գրէր, թերեւս այսօր գրեց։

Գ. Վռամեանի հետ երկար խորհրդակցելէ վերջ այն եզրակացութեան եկանք, թէ դերձակ ընկերը եւ միւսը երթան Ոսկեհանք իսկ ես մի ուրիշ տեղ։ Գ. Վռամեան կ'ըսէ թէ արդէն Պուլկարիայէն մի լաւ զարգացած երիտասարդ պիտի մեկնի Ոսկեհանք, եւ ուրեմն ասկէ երկու ալ երթան կը բաւէ, իսկ ես երթալու եմ տեղ մը, ուր աւելի օգտակար կրնամ դառնալ։ Այդ տեղը որոշած ենք գրեթէ. եւ ուստի իմ Ոսկեհանք երթալու խնդիրը կը գոցուի։ Այս մասին Գրն. Վռամեան քեզի պիտի գրէ։ Իսկ միւսներու մասին գրեցի Կեդր. Կոմիտէին. պիտի ջանանք կարելի եղածին չափ շուտով կարգադրել։

Շատ ուրախ եմ որ յաջող ելք մը ունեցան բանակցութիւնները. ընկերներէն երկուքն ալ չափէ դուրս ուրախ պիտի զգան, երբ լսեն։ Պիտի ջանամ շուտով քեզի գրել եւ պէտք եղածը հաղորդել մեր կարգադրութիւններու մասին. բայց այսօր կարճ պիտի գրեմ, վասնզի ութը նամակներ ունիմ գրելիք։

Անցեալ կիրակի հրապարակային ժողով ունեցանք եւ հանգանակութիւն ըրինք, զէնքի դրամ, սակայն Վանեցի Արմենական մը հանգանակութեան մասը խառնեց եւ դուրսէն գրեթէ բան չկրցինք հաւաքել։ Արդիւնքը 130 *տոլարի մօտ եղաւ։*

Բարեւներով ձերդ՝
Ա. Ս. ԼԵՒՈՆԵԱՆ

Կ 00 — 6

ԱՇՈՏ ԵՐԿԱԹԻ ՆԱՄԱԿԸ

8 Plants Ave.
Raxbury (Mass.)

Մարտ 4

Սիրելի Մարթին,

Հասցէս փոխուած է։ Շիքակոյի կոմիտէի ղրկած չէքը ընդունած եմ (տակաւին չեմ գանձած) եւ ընկալագիրը ղրկեցի որ Կեդր. Կոմիտէն կնքէ ղրկէ. թերեւս ստացած կ'ըլլաք։

Գրն. Վարդ Մանուշակ տեսակցած է Գրն. Վռամեանի հետ. վերջինս ալ յարմար կը տեսնէ որ երթայ, և Վարդին յայտնած է թէ պէտք է ամիսէ մը պատրաստ գտնուի։ Վարդ նամակով մը ինձ կը յայտնէ թէ լաւ կ'ըլլայ իր երթալը մինչեւ Յունիսի վերջերը, յետաձգումի սա պատճառներով.— Ա.— 120 *տոլարի չափ առնելիք ունի դուրսը եւ հազիւ կարողանայ գանձել։ Բ.— Ինք այժմ* 13 *տոլար շաբաթական կ'առնէ եւ իր գործը մինչեւ Յուլիս կը տեւէ. այդ միջոցին պիտի կըրնայ աւելցունել* 100–150 *տոլար, որ իբրեւ դրամագլուխ ծառայէ իրեն հոն։ Գ.— Այժմ կանխիկ դրամ չունի քանի մը շաբաթ առաջ իր մօր (վերջին անգամ ըլլալով) կը ղրկէ* 250 *տոլար եւ կը յայտարարէ թէ ասկէ վերջ ո՛չ նամակ պիտի գրէ իրենց եւ ոչ ալ դրամ ղրկէ, թէ ինք մի հեռու տեղ պիտի երթայ։*

Դուն ի՞նչ կը խորհիս, աճապարե՞նք ղրկելու, թէ Գրն. Վարդի պատճառները բանաւոր են եւ պէտք է սպասել։

Երկրորդ անձնաւորութիւնը դերձակ բարեկամ մը ունի. կրնայ մէկ քանի շաբաթէն անոր քով սորվիլ։

Իսկ իմ մասին Գրն. Վռամեան մի այլ կարծիք կը յայտնէ. ան կ'ուզէ որ ես երթամ մի այլ ուղղութեամբ (աւելի քրտաբնակ նահանգներ ուր աւելի օգտակար կրնամ ըլլալ քիւրտերէն գիտնալուս եւ քանի մը ուրիշ յարմարութիւններուս համար) եւ թէ Ոսկեհանք պիտի երթայ Պուլկարիայէն մի ուրիշ երիտասարդ, որը իմ տեղս կրնայ բռնել։ Ես Գրն. Վռամեանի կարծիքը բանաւոր կը գտնեմ եւ թէ մօտերս պիտի մեկնէի, բայց դժբախտութիւն մը հանդիպեցաւ։ Հայրս որ երկար ատեն գործած է իբր անյայտ գործիչ, այժմ Ռուսիա փախած է երեսի վրայ թողլով բաւական մեծ ընտանիք մը եւ ես ստիպուած եմ հայրս եւ ընտանիքի այն մասը որ Հայաստան մնացած են զատ-զատ հոգալ։ Այժմ կը ջանամ կերպով մը հօրս գործ մը գտնել Ռուսաստանի մէջ ու անկէ վերջ մեկնիլ. թերեւս ես ալ մինչեւ Յուլիս հազիւ մեկնիմ։

Գործերը հոս բաւական լաւ կ'երթան, հակառակ Մարտականներու ի գործ դրած միջոցներուն։

Ուրախութեամբ լսեցի թէ հոդ ալ կ'աճիք։ Պրն. Վռամեան Նիւ Եորք է քանի մը գործեր կարգադրելու համար։

Բարեւներով ձերդ՝
Ա. Ս. ԼԵՒՈՆԵԱՆ

Կ 00 — 7

Ա. ՎՌԱՄԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

Նիւ Եորք, 7 *Մարտ* 1900

Սիրելի Մարթին,

Նամակդ առի եւ կը փութամ պատասխանել, վախնալով որ չըլլայ թէ այս կամ այն գործի եռեւէն ինկած՝ նամակիդ կարեւոր կէտերը ուշանամ գոհացում տալէ։

Նախ ըսեմ որ Ոսկ.(1) *գնացող ընկերներու խնդիրը երեսի վրայ մնացած չէ. մէկը հոս էր, եկաւ յատկապէս տեսնուեցայ հետը, երկար խօսեցայ. մարդը արդէն պատրաստ է, բայց դժբախտաբար* դրամը *պատրաստ չէ։ Մինչեւ Մայիս ժամանակ ուզեց իր առնելիքները հաւաքելու, եւ քիչ մըն ալ իր շահածէն պահելու։ Գործի նոր սկսած է. բաւական աղէկ կը շահի։ Կը մնայ երկրորդը — որ դրամ չունի, եւ որ մինակ կարելի չէ ճամբայ հանել, որովհետեւ արհեստաւորը ինքը չէ, այլ առաջինն է, եւ ա՛ն՝ դրամ ալ չունի։ Կը խորհիմ առոր մասին։*

Գալով ընդհանուր դիտողութեանդ թէ յուսահատուած ըլլամ հոսկէ մարդ հանելէ — չեմ յիշեր թէ ի՛նչ գրած եմ որ այդ տպաւորութիւնը գործած է վրադ։ Ես դեռ *յուսահատած չեմ, որովհետեւ շատ բան ալ չէի սպասեր Ամերիկայէն։ Մարդիկ կան — ինկատի ունիմ — բայց* պատրաստ *ուժեր չեն. մէկէն ի մէկ ներս նետել կարելի չէ։ Կը խորհիմ այնպիսի վայրեր մըտցնել նախ՝ որ քիչ մը վարժուին* գործնական *յեղափոխութեան մէջ։ Այդ կէտերը գտնելու է եւ հոն քշելու է նախ ժամանակ մը։*

Կարինի գալը ուրախացուց ինծի. անոր տեղը հոս *չէր (գիտես թէ* ուր *կը բաղձայինք որ երթար), բայց Ցիւրիխ մնալէն հազար անգամ նախամեծար կը սեպեմ որ հոս գար։ Կիւլպէնկեանները ազդեցիկ են. հոս կրնայ եթէ անոր վրայ ազդել — դրամական շրջան մը քեզի։ Անկէ զատ կրնայ օգտակար ըլլալ երբ յաջողինք հայ—ամերիկեան յանձնաժողով մը կազմել հայկական խնդիրները յուզելու եւ կամ երբ փորձենք ամերիկացիներէն* դրամ *հաւաքելու Դաշնակցութեան համար (այս մասին* առայժմ *լռութիւն պահէ)։*

Ձեր տեղական գործերու մասին վհատած կը խօսիս։ Քիչ մը կը հասկնամ պատճառները։ Ընտրանօք ներս առէք ՆՈՐ ընկերներ, պատահածը մի խօթէք։ Ձէզոքանալու ժամանակը չէ. համբերութեամբ գործէ, անկեղծ ու գործօն տարրերը աւելցուր, միւսները ինքնին կը ձգեն կ'ելլան։

Էտ.ի(2) *նամակը ներփակ ետ կը դարձնեմ։*

Դեռ ես ալ չկրցայ գրել իրեն։ Նախորդ անգամ գրածներս հարկաւ հաղորդեցիր իրեն։

Հոգ տարէք որ «Հայրենիք»ը շատ տարածուի, նախ պրոպագանտայի համար, երկրորդ ծախքը գոցելու։

Քոյդ՝
Ա. ՎՌԱՄԵԱՆ

---

(1) Ոսկեհանք (Իզմիր)։

(2) Էդվարդի։

Կ 00 — 8

ԱՌԱՆՁԱՐԻ (ԿԱՐԻՃ) ՆԱՄԱԿԸ

Ցիւրիխ, 15 *Մարտ* 1900

Սիրելի Մարթին,

Փետր. 20 *թուակիր նամակդ ստացայ։ Հաղորդած տեղեկութիւններուդ եւ մանաւանդ Ամերիկայի պատգ. ժողովի որոշումներուն շատ ուրախ եմ։ Անշուշտ հետըզհետէ մեզ կը հաղորդես նաեւ այդ որոշումներուն գործադրութեան մանրամասնութիւնները։*

Բայց մասնաւոր գոհունակութիւն մը պատճառեց ինծ՝ երկիր երթալու որոշում տուողներու մասին հաղորդածդ լուրը։ Այս շարժումին պէտք է ոյժ տալ։ Երէկ Աղեքսանդրիայէն Գալֆայէն նամակ առի. երկրի զանազան կէտերու մասին շատ յուսատու լուրեր կը հաղորդէ, ամէն տեղ ժողովուրդը ինքնաբերաբար կը զինուի, կը կազմակերպուի։ Շատ մխիթարական է մանաւանդ Կեսարիոյ կողմերու կացութիւնը, երիտասարդութիւնը տենդոտ գործունէութեան մը սկսած է, խումբեր կազմուած են, շարունակ զէնք կը գնեն։ Սակայն ինչ օգուտ որ չկան կարող զինավարժներ, որոնք կարողանան այդ տրամադրութենէն օգտուելով, եղած ոյժերը միացնելով որոշ ծրագրի մը շուրջը զօրաւոր կազմակերպութիւն մը գոյացնեն։ Թանկագին առիթ մըն է որ ձեռքէ կը փախցուի. եթէ այս անգամ ալ չկրնանք մեր ոյժերէն օգտուելով լուրջ գործ մը պատրաստել, իմ կարծիքով ա՛լ կորած ենք։ Ճշմարիտ սիրելիս, մարդու սիրտ կ'արիւնի, երբ կը տեսնէ որ երկրի ժողովուրդը զինք շրջապատող դժոխային պայմաններու մէջ գործելու, շարժելու պատրաստակամութիւն կը յայտնէ եւ մեր արտասահմանի հայութիւնը, զարգացած երիտասարդութիւնը մանաւանդ չ'ուզեր օգնութեան ձեռք կարկառել անոնց։ Գիտես որ Ոսկեհանքէն տղայ մը ղրկուած էր ծննդավայրս, հիմա յարաբերութիւնները խզուելուն պատճառով ոսկեհանքցիք ստիպուած են ետ կանչել այդ տղան։ Ի՛նչ պէտք է ընել չեմ գիտեր, խեղճ Դաշնակցութենէն ամէն բան պահանջելու իրաւունք չունինք. անոր ոյժերը հազիւ կ'օգտեն միւս կէտերուն. մենք տաճկահայ երիտասարդներս պէտք է մտածենք այս բաները եւ միջոց մը խորհինք. մեր զարգացած դասակարգը, հոսհոսներու զզուելի խմբակը բարոյապէս մեռած է մեզի համար, գործը կը մնայ դարձեալ գաւառացի համեստ տղայոց։

Ձե՞ս կրնար այս կէտերը բացատրելով ու պարզելով տեղւոյդ պարտաճանաչ երիտասարդութեան, գործիչներ ճարել, Կեսարիոյ, Սեբաստիայի, Եոզկաթի, Տիգրանակերտի եւ այլ տեղերու համար։ Այս կէտերու վրայ գործի հիմքը արդէն դրուած է, կարող ոյժեր կը պահանջուին ղեկավարելու համար։ Այդ կողմերը չկա՞ն արդեօք կեսարացիներ, որոնք յօժարութիւն ունենան երկիր մտնելով գործելու։ Այս խնդիրը Վահանին ալ յայտնէ եւ աշխատեցէք մի կերպ կարգադրել. եթէ Ամերիկա չգտնուին այդպիսի տղաք, ուրիշ տեղեր բնաւ չեն գտնուիր։ Սակայն այս պաշտօնները պէտք է յանձնել որոշ չափով պատրաստութիւն, աչալրջութիւն ու խորհելու կարողութիւն ունեցող տղայոց, հակառակ պարագային աւելի աղիտալի կը լինի։ Այս մասին քու պատասխանիդ կը սպասեմ. Գալֆան համբոյրներ ղրկած էր քեզ։

Հօրմէս պատասխան առի, կ'ուզէ որ հոս մնալով ընթացքս աւարտեմ։ Առ այժմ մտադիր եմ բնական գիտութիւններու հետեւիլ։ Բայց չիտակը Հայրենիքին այս լքուած վիճակը ինծ հանգստութիւն չի տար, միւս կողմէ ներկայ պարագաներու մէջ անկարելի է ինծ յայտնապէս երկիր մտնել. չգիտեմ ի՞նչ ընել։ Դուն հոդ երկար պիտի մնա՞ս, ըստ իս լաւ կ'ընես, եթէ շուտով երկիր վերադառնաս։

«Հայրենիք»ները ստացայ։ Բագրատունիդ ալ երկար նամակ մը գրած էր ինծ, բայց այսօր չպիտի կարենամ պատասխանել, բարեւ խօսէ։

«Շարժում»ին մէջ «Գորտ յեղափոխականները» վերնագրով յօդուածս անշուշտ կարդացիք, գրէ, թէ ի՞նչ տպաւորութիւն ըրաւ հոդ եւ եթէ «Ձայն Ստամոքսի»ն այդ մասին բան մը գրեց՝ խնդրեմ հաղորդէ ինծ։

Այս անգամ աւելի գրելու ժամանակ չունիմ. կը սպասեմ պատասխանիդ։

Սիրալիր համբոյրներով
ԿԱՐԻՃ

Կ 00 — 9

Ա. ՎՌԱՄԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

Նիւ Եորք, 31 *Մարտ* 1900

Սիրելի Մարթին,

Շատոնց է որ նամակդ առած եմ. թէեւ պատասխանը կ'ուշացնեմ քիչ մը, զբաղած ըլլալուս պատճառով, բայց գրածներուդ գոհացում տուած եմ։

Աւոյին աներձագին մասին յայտարարութիւնը նոյն շաբթուն իսկ տրուեցաւ եւ ժամանակ մը դեռ կը շարունակուի։ Աղեքսանդրիոյ գրադարանին կը ղրկենք եղեր, բայց հասցէն ուղիղ չէր. շտկել տրուեցաւ, վերջին թիւերը ղրկուեցան, եւ ասկէ ետք կանոնաւորապէս երկու շաբաթը անգամ մը կը ստանան։

Դերձակին հետ տեսնուեցայ կրկին անգամ. ոչ մէկ դժուարութիւն կը հանէ. կը ցաւի միայն որ քանի մը ամիս առաջ իմաց տրուած չէր իրեն. 250 *տոլար դրամ ղրկած է եղեր այն ատեն իր եղբօրը, բան մը որ կրնար մերժել։ Հիմա խեղճը ստիպուած է թէ՛ իր առնելիքները հաւաքել եւ թէ իր վաստակը խնայել, ճամբու ծախք ու փոքր դրամագլուխ մը ունենալու համար հոն։ Ինքը շատ աղէկ կը վաստկի հիմա եւ մինչեւ Յուլիս կը յուսայ ձեռքը բան մը ունենալ։ Ցաւալին ան է որ միւս ընկերը բան մը չունի կարծեմ. այս օրերս որոշապէս կ'իմանամ այդ մասին։ Իսկ Էդ.ի*(1) *գրածով իրենց ճամբու ծախքէն զատ* 180*ական տոլար դրամ ունենալու են, դեռ երկ—երկու ատրճանակ ալ կ'ուզէ որ հետերնին բերեն։ Չեմ գիտեր Կեդր. Կոմիտէն պիտի նպաստէ՞ անոնց, եթէ դրամնին պակսի. այս կէտը կ'երեւի թէ տակաւին ի նկատի առած չեն, Էդ.ի*(1) *գրածներուն ծանօթ չըլլալնուն։ Այս քանի օրս ես կ'անցնեմ Պրովիտէնս եւ առիթ կ'ունենամ հանգամանօրէն խօսելու անոնց հետ։ Այս դիտողութիւնն ընելու կը հարկադրուիմ անկէ որ դերձակին գրած էին թէ պատրաստուէ* շուտով, *եւ քիչ էր մնացեր տղան գործը ձգէր ելլար։ Այս մասին վերստին կը գրեմ քեզ կամ ուղղակի Էդ.ին։*

Վ. Շահէնին ի՞նչ ընելու եկած է հոդ։ Ի՛նչ կէտերու մասին որ կը խօսի նշանակէ կարճ եւ հաղորդէ ինծի։ Ողորմելիին մէկն է. ոխ մը ունի սիրտը, բայց չեմ գիտեր ի՞նչ է. կ'երեւի թէ Պարսկաստանի մէջ սիրտը այրեր *է բանէ մը։ Խեղճուկը Ուսթրի ժողովէն խաղք խայտառակ եղած դուրս ելաւ եւ չամչցաւ ալ ստելու թերթին մէջ, երբ «Հայրենիք»ը երեւան հանեց գործը։ Այդքան եթէ քաջ էր, ինչո՞ւ ժողովէն ետք, երբ ինքը պարծենցեր էր թէ* շատ *բաներ կրնայ ըսել եւ ինծի պապանձեցնել, եւ Ուսթրի մեր ընկերները պատրաստակամութիւն յայտնած էին որ կա՛մ իրենք եւ կամ ես ինքս կ'ընդունինք ուզած տեղը, ուզած մարդոց ներկայութեանը պատասխանը տալու իրեն. — ինչո՞ւ խոյս տուաւ եւ լռեց։*

Մարդ միայն զզուանք ու զարշանք կրնայ զգալ այդ մարդոց անունը անգամ բերանն առնելու կամ թղթի վրայ գրելու։ Գործը եթէ ուրիշ չըլլար իրապէս, կ'արժէր թքնել ու անցնիլ։

Քոյդ՝
Ա. ՎՌԱՄԵԱՆ

---

(1) Էդվարդի։

Կ 00 — 10

ԷԴՎԱՐԴԻ ՆԱՄԱԿԸ

20/2 Ապրիլ 00

Սիրելի Մարթին,

Մարտ 7 թուակիր նամակդ ստացայ. Վահապին կարգադրութեան ընելիք մը չէի ունենար, եթէ սակայն Սարգիսեան(1) պարոնը իրապէս իր կամ իրենց առաջարկութեան ու մեր ալ համաձայնութեամբ ղըրկուէր. սակայն կը տեսնես որ արդէն ջուրը ինկած խնդիր մըն ալ ատ է եղած. մինչեւ ցարդ այնպիսի կարեւոր կէտ մը՝ որպէս այս կէտն է՝ թողուլ անոր վիճակի մէջ մեզ շատ կը զայրացնէ։ Ես դիտելով կարգ մը այսպիսի բաներ, որոնք մինչեւ ցարդ վերջ չունեցան, դիմեցի քեզ որ ուրոյն կերպով ջանայիր ընկերներ հասցնել հոս. ինքս արդէն պիտի մեկնիմ դէպի Ցերսեր(1), ուր այնքան կարեւոր է. դէթ աստիճան մը ոգեւորելու կարգաւորութեան մղել տեղական ոյժերը, եւ յետոյ դեռ շատ աւելի կարեւոր կը զգամ ինքզինքս աւելի Խորերը թափանցելը(1)։ Այստեղի այս ամուլ վիճակը որ երթալով կը քայքայէ կազմակերպութեան ոգեւորութիւնն ու հաւատը, զիս կը տառապեցնէ եւ չկրնալով դիմանալ, միւս կողմէն դարման մը ընել, որոշած էի շուտով ուղեւորիլ, ինչ որ հարկ եղած տեղերն ալ իմացուցած եմ։ Այս մասին կը կարօտիմ Նիւթականի, որը կը մտածէի ինչ կերպով ալ ըլլար ձեռք բերել ասկէ. մինչդեռ դրսի ընկերները մէկ կողմէն մեզ օգնելէ հրաժարելով՝ միւս կողմէն ալ չեն վարանիր իրենց խիստ միջոցներու դիմելու հակառակութիւններն յայտնելէ։ Այսպիսի անել դրութեան մէջ բեկբեկ սրտով մխիթարութիւն ունէի քո խոստման համեմատ առանց սպասելու. կը յուսամ սակայն որ շուտով պիտի իրագործուի քո խոստումը, թէեւ չեմ կրնար չյայտնել որ եկողները նիւթական լաւ պայմաններու մէջ ըլլալը անհրաժեշտ է գրեթէ, քանի որ այս քաղաքին դիրքը կը տրամադրէ մշտական գործ առաջացնելու համար անձնական ապահովութիւնները երաշխաւորել ու այնպէս նետուիլ գործին դիրկը։ Արդ ջանացէք առանց շուտով ճամբու դնել։

Ըսածներս թէ ատրճանակ թող բերեն չմոռցուի, եւ նոյնիսկ ամէն մէկը 3–4ական հատ առնեն հետերնին. հոս կրնանք սպառել. պահանջողներ շատ են եւ չգտնուիլը դժուար։ Ատրճանակները ըլլալու են S.W.ի փոքր տեսակները, ամէն մէկուն համար դէթ 50ական քարթուշ։ Նաեւ եթէ կարող են լաւ «մուշամպա» մը բերել լաւ կը լինի, որը անհրաժեշտ է գրեթէ ինձ համար գոնէ, երբ կը մեկնիմ։ Ասիկա եւս լաւ տեսակը ըլլայ. ես պիտի առաջարկէի, որ կարգ մը ապստամբներու համար գործածելի կարեւոր իրեր ալ ըլլար հետերնին, որոնց երբ որ ալ ըլլայ շատ զգալի կարեւորութիւնը պիտի յայտնուի շուտով։ Բարօլաններու մասին փոփոխութիւն մը չկայ, միայն թէ անհրաժեշտ է որ ժամանակ առաջ իմացուի մեզ իրենց մեկնիլը թէ ե՞րբ կը մեկնին, նաեւ նամակ ստանալու համար նախապէս հասցէ որոշելու են, որ մենք եւս իրենց գրենք իրենց ճամբորդութեան մէջ (Մարսէյլ կամ Լոնտոն իրենց հասցնելու համար). բացի այդ իրենք պարտին մինչեւ վերջին նաւահանգիստէն ուղղակի նաեւ Նստիլը (հոս գալու համար) առաջ նամակ գրեն եւ իրենք մեր բարօլան կրկնեն թէ՝ այս ընթացքը պիտի բռնենք նաւին մէջ, այս դիրքով պիտի մնանք սպասելով մակոյկավարին որը գալու է եւ մեզ մեր այդ դիրքին մէջ գտնելով ըսելու է օրինակ սա. եւ մենք այսպէս պատասխանելով իրար վստահելու ենք եւայլն։ Այժմ հասկցար թէ ինչ ըսել կ'ուզենք. պիտի իրենք մեր յայտնած բարօլան կրկնեն իրենց մեզի ուղղած գրութեան մէջ, որպէսզի գուցէ մեր կողմէն մոռցուած կամ իրենց կողմէն սխալ ըմբռնուած կէտեր եթէ կան՝ շտկուին վերջին պարագային։

Վահապը(2) հաւատացած եմ որ շատ օգտակար ըլլայ այդ տեղ. ես տարի մը առաջ առաջարկած էի որ հոն առանց մէկը երթայ եւ այսօր ուրախ եմ, որ վերջապէս այդ կէտը յարմար գործիչը գտաւ։ Գեորգեանի կամ Վահէի ընթացքը զարմանալի չէ ինձ. անոնք իրական վտանգէն խուսափող բնաւորութեամբ, հանգստաւէտ կեանքի վարժ լինելով, միւս կողմէն իրենց այդտեղի դիրքը տրամադրելով իրենց անձերն ալ յեղափոխութեան նուիրելու որը եւ անտարակոյս ժողովուրդը պիտի ընէր, ուստի իրենք այդ դրութենէն պատուաւոր դուրս ելլելու համար սկսեցին . . . .(3) կողմը անցնիլ. բան մը որ յայտնի ցոյց կու տար Գեորգեանը 94–95ի սկիզբներում, երբ Լոնտոն նոր ծրագիր կազմելու, նոր կուսակցութիւն ստեղծելու ելլելով, այնքան ոգեւորութեամբ կուսակցութեան գլուխը անցաւ. . . բան մը որ Մուրատի մահուամբը եւ մեր բռնած դիրքէն խախտուեցաւ ու այժմ մնացին իրենց բուն իսկ դիրքին յայտնի վիճակին վրայ, այն է՝ կուկուի դերը կատարել ազատ երկրի մէջ առանց մտածելու որ կրնային իրենք հրաշքներ գործել, եթէ միայն անձնազոհութեան գաղափարը զարգացած ըլլար իրենց մէջ, եթէ միայն անձնուրացութիւն ունենային, — բան մը՝ որ միակն է յեղ. ըլլալու համար։ Կը ցաւիմ որ երկար չես գրեր անոնց մասին. ես շատ կը հետաքրքրուիմ անոնցմով. Շաւարշը եւ իր խմբակը, Մլեհը եւ կամ անոնց կարգը եղողները առհասարակ ի՞նչ ընթացք ունին հոդ, անոնց մասին գրես ինձ երկրորդ նամակովդ։ Նաեւ դուն կամ Միսաքը ի՞նչ գործի էք, որքա՞ն շահաւէտ է գործերնիդ կամ ո՞ր քաղաքի մէջ էք, ո՞վ կայ հետերնիդ, քիչ մը երկար գրես դէշ չէ, գաղափար մը կը կազմէինք։

Փեսայիդ մահուան մասին քեզմէ իմանալով շատ կը ցաւիմ. խեղճերը ի՞նչ պիտի ընեն, ո՞ւր պիտի մընան. իմացայ անտարակոյս եւ Աւոյին երկու զաւակաց՝ Արմենակին եւ Մաքրուհիին մահուան լուրը. որքա՜ն կը ճմլուի սիրտս անոնց մահուան մասին, չեմ կարող պատմել. իրապէս անծանօթէ մը իմանալով՝ չկրցի իրենց դժբախտ ծնողաց նամակ իսկ գրել եւ հիմա ալ ձեռքս չի բռներ նամակ գրելու։

Շաւարշը հոս ջանաց խառնշտկել բայց չյաջողեցաւ, բոլորովին երեսէ ինկած շուն դարձած է իր հայրենակիցներուն առջեւ. սակայն անոնց մէջ գիտես որ գաղափարական մարդ չկայ. եւ այս վերջերս կ'իմանամ որ յեղ.ը իրենց անձնականին ծառայեցնելու ջանացողներ կ'ուզեն օգտուիլ, մեր հակառակորդներու հետ միանալ կամ նոր կուսակցութիւն կազմելու քողին տակ. ի հարկէ անոնք իրենց սաղմին մէջ — եթէ կարելի է «սաղմ» անուանել — կը մեռնին. անոնք ծընունդ են մեր բռնած հանդարտութեան ընթացքին. եթէ հոս գործէինք պահանջուածին համեմատ, այսինքն գործունէութիւննիս չ'ընդմիջուէր երբեք, չէր կարելի յուսալ որ կրնային այդ կարգի թզուկներ երեւան գալ նոյնիսկ։

Իմացածիս նայելով Շաւարշը իր քոյրերը հոդ պիտի բերէ ամուսնացնելու համար. լաւ կ'ընէ եթէ հեռանայ ասկէ, եթէ ոչ ինձ կը թուի թէ իր վրայ վճռական գործ մը կատարելու պիտի ստիպէ մեզ, երբ հոս գործի սկսինք. որովհետեւ մեր դրամ հանգանակելը իր փորին ցաւն է եւ ոմանք — ինչպէս իմ ալ կարծիքս եւ կասկածս է — կը կարծեն նոյնիսկ մատնութիւն ալ կը սպասուի իրմէն։

Վահապին նամակ գրելու ըլլաս՝ ինձմէ իմացուր իրեն թէ եթէ մեզի հետ յարաբերութիւն պահէր դէշ չէր ըլլար. կարելի է որ կրնայինք օգտուիլ իրարմէ. եթէ մասնաւոր պատճառ մը չունի այդ բանը ընելու, թող գրէ մեզ այնպէս ինչպէս դուն կը հասցնես քո նամակը մեզ։

Եթէ նամակ գրէք, ձեր հասցէն նամակնուդ վրայ մի մոռնաք յիշելու։

Համբոյրներով ձերդ՝
ԷԴ.

Միսաքին մի մոռնար փոխադարձ բարեւներս. եղբօրդ ալ։

---

(1) Ծածկագիր։

(2) Ա. Վռամեան։

(3) Մէկ բառ անընթեռնելի (արդեօ՞ք էս-էռներու)։

Կ 00 — 11

ՄԻՍԱՔԻ (ԱՌԱՆՁԱՐ, ԿԱՐԻՃ) ՆԱՄԱԿԸ

Ցիւրիխ, 5 Ապրիլ 1900

Սիրելի Մարթին,

Մարտ 7 թուակիր նամակդ եւ ղրկածդ «Ձայն ստամոքսի»ները ստացայ. անշուշտ դուն ալ իմ նախորդ նամակս ստացած ես։

Փեսայիդ մահուան լուրը ինձ ալ վիշտ պատճառեց, բայց սիրելիս վիշտերը մեզ համար ալ սովորական բան մը դարձած լինելով, պէտք չէ երկար մտածել ու մտատանջիլ։ Քրոջդ եւ զաւակներուն հոգ տանելու պարտականութիւնը միայն քու վրադ չի ծանրանար. եղբայրդ ազգային գործերու չի խառնուիր, գոնէ այդ պարտականութիւնը թող ստանձնէ։

Գիթճեանի յօդուածներուն պատասխանել կը յանձնարարես ինձ։ Սիրելիս, այդ ապուշին գրածները կամ աւելի ճիշդ պատուելիական ճոռոմաբանութիւնները սկիզբէն ի վեր ջղերուս կը դպչին, այնպէս որ հազիւ կրցայ այդ յօդուածը ծայրէ ի ծայր կարդալ։ Փաստերը այնքան ապուշ կերպով խեղաթիւրուած են որ ամէն խելքը գլուխը ընթերցող եթէ «Դրօշակ»ի յօդուածին հետ համեմատէ զայն, ակներեւ պիտի տեսնէ թէ ինչ մարդու հետ գործ ունի։ Այդպիսի գրութեան մը չ'արժեր պատասխանել, մանաւանդ որ արդէն բաւական ժամանակ անցած լինելով, հիմա ելլել պատասխան մը հրատարակել արտաքոյ կարգի կարեւորութիւն մը տալ պիտի նշանակէ այդ ողորմելիին։ Արդէն ինչպէս գուշակած եմ, այդ ապուշները իրենց ապուշութեան երեսէն պիտի կորսուին։

Նախորդ նամակովս պարզած խնդիրս անշուշտ նկատողութեան առած ես ու կ'աշխատիս երկիր ղրկըւելու յարմար տղաք գտնել։ Արդիւնքը կը խնդրեմ ինձ հաղորդել։ Առ այժմ ուրիշ գրելիք չունիմ, երբ նամակդ ստանամ դարձեալ կը գրեմ։

«Հայրենիք»ին պիտի գրեմ այսուհետեւ. թերթը բաւական լաւցած է Վահապին հոդ հասնելէն ի վեր։

Համբոյրներով՝
ՄԻՍԱՔ

Կ 00 — 12

ՄԻՍԱՔԻ (ԱՌԱՆՁԱՐ, ԿԱՐԻՃ) ՆԱՄԱԿԸ

16 Ապրիլ 1900, Ցիւրիխ

Սիրելի Մարթին,

Մարտ 26 թուակիրդ անցեալ շաբաթ ստացայ. արդէն քանի մը օր առաջ նամակ մը գրած էի քեզ։

Երկիր ղրկուելիք տղայոց մասին գրածներդ շատ ճիշդ են, այսուհետեւ պէտք է խիստ ընտրութիւն ընել գիտնանք, եւ ամէն մի գործիչի իր կարողութեան ու փորձառութեան համեմատ պաշտօն յանձնենք, որպէս զի անցեալի սխալները դարձեալ չկրկնուին: Գալֆայէն քանի մը օր առաջ նամակ առի, երկրի կացութեան եւ կառավարութեան բռնած ընթացքին մասին բաւական հետաքրքրաշարժ տեղեկութիւններ կը հաղորդէ: Գիտես որ Կեսարացիներու մեծ մասը առեւտրական մարդեր լինելով, ստիպուած են չարունակ զանազան տեղեր երթեւեկել: Կառավարութիւնը այժմ խստիւ արգիլած է այս երթեւեկութիւնը, այնպէս որ հետզհետէ առեւտուրը կանգ առնելով, տնտեսական տագնապի կը մատնուին Հայերը· միւս կողմէ կառավարութիւնը Թուրք եւ յոյն վաճառականները կը քաջալերէ եւ կ'աշխատի առեւտուրը անոնց ձեռքը կեդրոնացնել: Այս պայմաններու մէջ նոյնիսկ տեղացի ջոջերը յուսահատած յեղափոխութեան կողմը կը հակին· բայց ի՛նչ օգուտ որ կազմակերպչական կարող ոյժեր կը պակսին, այս բոլոր նպաստաւոր երեւոյթներէն օգտուելով ընդհանուր լուրջ գործ մը պատրաստելու համար: Օրինակ մեր գիւղին մէջ կան եղեր քանի մը կարող տղաք, բայց ասոնք ալ յետին ծայր չքաւորութեան մատնըւած, օրական հացի մտմտուքէն անդին բանով մը զբաղելու միջոց չունին:

Սիրելիս երբ այսքան նպաստաւոր պայմաններու քով՝ այս քանի մը անյաղթելի դժուարութիւնները կը տեսնեմ, այնպիսի յուսահատութիւն մը կը պատէ զիս, որ մտածելու կարողութիւնս իսկ կը կորսնցնեմ: Ըստ իս միշտ անիրականանալի ցնորք մը պիտի մնայ ընդհանուր զօրեղ ապստամբութիւն մը պատրաստելու ծրագիրը, որչափ ատեն որ մեր բարոյական ու նիւթական աղբիւրները այսքան վտիտ են: Պէտք եղածին չափ մարդ չունինք, այսինքն այնպիսի կարող մարդեր, որոնք այս բոլոր աննպաստ պայմանները հարթելու եւ ոչինչէն գործ մը ստեղծելու հսկայ ոյժը ունենային: Միւս կողմէ դրամ ալ չունինք, որպէսզի ցիրուցան ոյժերը հաւաքելով եւ յուսահատաբար գործէն քաշուած անհատները եռանդաւորուելով, ընդհանուր ոյժ մը կազմել կարելի լինէր: Կտոր բրդուճ 4–5ական ֆըռանկնոցներով կամ տոլարներով հաւաքուած դրամները կը նմանին ջրի այն փոքրիկ առուին, որ դեռ արտը չհասած կը ծծուի ու կը ցամքի: Մեր ազատութեան այս վիթխարի գործը գլուխ հանելու համար մի անգամէն խոշոր դրամագլուխ մը (առնուազն քանի մը հարիւր հազար ոսկի) ճարել անհրաժեշտ է, ապա թէ ոչ ապագային մեր ընելիք բոլոր գործերն ալ անցեալին պէս մասնակի եւ վաղանցուկ բաներ պիտի լինեն, որքան ալ զոհողութիւն եւ ջանք թափուի: Մեր հարուստներէն յոյս չկայ· Նիւ Եորքի մէջ կազմուած յանձնաժողովը թո՛ղ աշխատի օտարներէն բան մը փրցնել· Քուբացիները կրցան Ամերիկայի մէջ մեծ փոխառութիւն կնքել, արդեօք Հայերը չե՞ն կրնար նոյն բանը յաջողցնել· ըստ իս անկարելի չէ, պէտք է միայն ազդեցիկ մարդեր ձեռք անցընել գիտնալ:

Իմ Ամերիկա գալուս մասին գրածներդ կարդացի, բայց ինչպէս առաջ ալ գրած էի, այդտեղ ես այնպէս պիտի կաշկանդուիմ, որ ոչ մի օգտակարութիւն չպիտի կրնամ ունենալ: Աւելի լաւ է հոս մնալ եւ գէթ բարոյապէս քիչ մը պատրաստուիլ, մինչեւ նայինք պարագաները ի՞նչ կը տնօրինեն:

Ինչպէս նախորդ նամակովս յայտնած էի, չ'արժեր Գիթճեանի ճոռոմաբանութիւններուն պատասխանել: Բայց «Հայրենիք»ին աշխատակցիլ կը խոստանամ:

Դաւիթի մասին գրածէդ բան մը չհասկցայ, քիչ մը մանրամասն գրէիր, որ ես ալ կարողանայի կարծիքս յայտնել: Ես նախապէս իրեն խորհուրդ տուած էի որ աշխատի արհեստ մը ձեռք բերել, բայց ինք աւելի յարմար կը տեսնէր խանութի մէջ ծառայել եւ ապագայի համար մեծամեծ յոյսեր կը յայտնէր:

Կ'իմանամ թէ Նշանը Ժընեւէն Ոսկեհանք ղրկուած է, արդեօք այս մասին տեղեկութիւն մը ունի՞ս: «Դրօշակ»ի վերջին յաւելուածը ի՞նչ տպաւորութիւն ըրաւ հոդ· գրէ ինծի եւ ամէն կողմէ մանրամասն տեղեկութիւն տուր:

Համբոյրներով՝
ՄԻՍԱՔ

Յ· Գ·— «Հայրենիք»ները ստացած եմ:

Կ 00 — 13

ԷԴՎԱՐԴԻ ՆԱՄԱԿԸ

Իզմիր, 10/23 Մայիս 1900 Թ·

Սիրելիդ իմ Մարթին,

Մեր անցեալ թղթակցութենէ վերջ բան մը չգրեցիր: Թէ ի՞նչ եղաւ ծանօթ խնդիրը, ո՞ւր մնաց եւ ի՞նչ պիտի լինի· գիտես թէ մեզ համար անմիջական նշանակութիւն ունի· ուստի միթէ՞ փութալու չէիր անմիջական գիտակցութեան մէջ պահել մեզ այդ խնդրոյ հետ: Ամէն պարագայի մէջ, սա կէտը կրկնելու ենք որ տղաքները ճամբայ իյնալէ առաջ(1), անհրաժեշտ է որ իմացնեն այն բարօլան(1), որ մենք գրած ենք եւ իրենք պիտի գործածեն· որովհետեւ կրնայ ըլլալ որ կամ սխալ հասկցուած բաներ կը լինին, կամ մեր կողմէն տուածնիս մոռցուած կը լինի, անհրաժեշտ է իրենց ըմբռնած կերպով իմացնելնին, որպէսզի մենք այդ կերպով վարուինք:

Իսկ ատոնց փութալը(1) որքան կարեւոր ըլլալը արդէն նախապէս ալ գրած եմ· ուրեմն աճապարել(1) հարկ է:

Ա· Լեւոնեանը(2) արդեօք արդէն գացա՞ծ է իր ընտրած տեղը թէ նա էլ ատոնց նման կը մնայ տակաւին իր դիրքին մէջ· որքան լաւ ըրած կ'ըլլայիք, եթէ նա այն ատեն բոլորովին պատրաստ էր դրկուելու· ճամբէին հոս(1)· ինչ որ է, անցած բանին վրայ չխօսինք: Այժմ ես յոյս ունիմ որ ձեր նամակը արդէն շուտով կը ստանամ, որով ամէն ինչ պարզուած կը լինի: Գիտես թէ այդ տեղի անցքերը որքան կը հետաքրքրեն զիս եւ որքան կարեւոր է գաղափար կազմել մեր նախկին ընկերաց ներկայ տժգոյն ընթացքին մասին· թէ որքան կը հետաքրքրուիմ սա Գետրոսեան, Վահէ եւ այդ կարգի անձանց մասին տեղեկանալ, մանաւանդ փափաքելի էր որ հասկնայինք թէ սա Զէյթունի հերոսներէն ո՞րը մնացած է այս, ո՞րը այն եւ ո՞րը միւս կողմը: Շաւարշը եւ իր ընկերները հո՞դ են· ատոնք ո՞ր կողմը անցած են· իսկ Ճէքը, Սիմոնը եւայլն այժմ ո՞ւր են, ի՞նչ են· ատոնց մասին տեղեկութիւն ունենալու եմ, գրէ ինծի· հասցէդ ձեռքի տակ չունիմ· ուստի եղբօրդ հասցէով կը ղրկեմ:

Այս կողմերը ոգեւորութիւնը երթալով կը նուազի· պատճառը մեր անգործութիւնն է· պէտք է որ ներքին քայլերը սկսինք, ապա թէ ոչ ագռաւներուն միջոց եւ քաջալերութիւն տուած կը լինինք կենդանի մարմիններ կտցահարելու:

Այս թիւ Վ·ին(3) ալ նամակ մը գրեցինք, որ նա եւս փութացնէ իր ջանքերով ատոնց քայլերը(1): Իր հասցէն գիտե՞ս, կը ղրկես:

Ի՞նչ ելք ունեցաւ Ձեր Պատգամաւորական ժողովը(1) կամ առհասարակ ի՞նչպէս կ'ընթանան գործերը· «Դրօշակ»ի յաւելուածները ի՞նչ արդիւնք ունեցան հոդ եւ ի՞նչ տարբերութիւն կը տեսնէք այժմ:

Մուրատի մասին միթէ՞ ցարդ բան մը չէ գրուած այդտեղի թերթերուն մէջ, կամ առհասարակ այդտեղի թերթերը ի՞նչ ազդեցութիւն ունին գիտակից կամ պարզամիտ դասուն վրայ: Քանի՞ թերթեր կան· «Հայք» չի՞ հրատարակուիր:

Մեր հայրենակիցները ի՞նչ դիրքի մէջ են· Վահանեան Կարապետ, եղբայրը եւայլն, այդ դասակարգը՝ Աճոթեան եւ Սարիեան Յովհաննէս եւն·, ատոնց մասին ալ փոքրիկ տեղեկութիւններ տուր կը խնդրեմ, եթէ գոնէ ժամանակդ կը ներէ գրէ ինծի քիչ մը· դուն ի՞նչ կ'ընես, կը գործե՞ս, եւ գործերը ինչպէ՞ս են, գործ կա՞յ:

Միսաքը ո՞ւր է, ի՞նչ ըրաւ· իր գեղուհին բերել տուա՞ւ երկրէն:

Մուրատի յիշատակին գրածնիդ ո՞ւր մնաց: Այվազեանէն շատոնց է որ նամակ չեմ առած, կայ մօտ 8 ամիսէն աւելի՝ որ լուր չունիմ եւ ես ալ չեմ գրեր:

Համբոյրներով քոյդ՝
ԷԴ·

---

(1) Ծածկագիր:
(2) Ա· Լեւոնեան՝ Աշոտ Երկաթ:
(3) Վահագին (Ա· Վռամեան):

Կ 00 — 14

Ա· ՎՌԱՄԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

283 P. O. B. Providence, R. I.

6 Յուլիս 1900

Սիրելի Մարթին,

Շիքակոյէն եւ Cudahyէն գրած նամակներդ առած եմ ժամանակին: Պատասխանը ուշացուցի, նպաստաւոր եւ վերջնական բան մը հաղորդել կարենալու համար:

Գնացողներէն մէկը արդէն պատրաստ է· պէտք եղած գումարն ունի: Գրուած է իրեն որ կարելի եղածին չափ շուտով հրաժեշտը տայ եւ գայ հոս, ուր իւղի վերաբերեալ քանի մը բաներ սորվեցնելու է, ճամբու դնելէ առաջ: Կը յուսամ թէ մինչեւ ամիս մը — ամենէն ուշ — այդ ընկերը (դերձակն է) կրնայ մեկնիլ: Գալով միւսին, ան կուտ մը չունի եւ անկէ զատ՝ ընտանեկան նոր հոգերու ենթակայ է: Եթէ այդպէս ալ չըլլար, նորէն դժուար թէ Կեդր· Կոմիտէէն ճամբու ծախք եւ աւելորդ դրամ (պահանջուածին չափ, այսինքն մօտ 200 տոլար) կարելի ըլլար ուղել: Սկզբունքով որոշուած է որ գնացողները իրենց ծախքով մեկնին: Ժամանակին քանի մը փորձեր եղած են եւ գրեթէ ամէնքն ալ անյաջող: Անկէ զատ գացող ընկերը անհրաժեշտ եւ անխուսափելի գործ մը ընելու չերթար, որ Կեդր· Կոմիտէն իբր բացառութիւն մը յարգէր, Ոսկեհանքի(1) կոմիտէին առաջարկին վրայ:

Թող երթայ դերձակը, կը ջանանք ուրիշ մըն ալ ետեւէն ղրկել: Ես կը յուսամ թէ պիտի կարենանք բաւական ուժեր երկիր հանել մինչեւ մէկ տարի:

Գալով Պրն· Լեւոնեանին — հակառակ չէի անոր երթալուն, թէեւ ուրիշ տեղ մը յարմարագոյն պիտի ըլլար, բայց անոր ալ ընտանեկան պարագաները կնճռոտեցան յանկարծ: Ամիս մը կամ երկու ամիսէն հազիւ որոշ բան մը կրնայ գիտցնել այդ մասին:

Ես կատարելապէս կ'ըմբռնեմ քու անհամբերութիւնդ եւ Էդ·ին(2) աճապարանքը: Շատը գնաց, քիչը մնաց: Ես կը յուսամ թէ գործերը կարգի կը մտնեն շուտով: Միայն կը կրկնեմ, ինչ որ քեզի բերանացի ալ ըսած եմ, Ամ·(3) Բիւրոյէն չէիք կրնար եւ հիմա ալ չէք կրնար Ընդհ· Ժողովի որոշումներէն դուրս բաներ պահանջել: Աւելորդ կը նկատեմ երկար բացատրութիւններու մէջ մտնել: Գործին շահն ի նկատի առնելով, հետեւեալ գործնական խորհուրդը կու տամ քեզի, ինչպէս պիտի գրեմ նաեւ Էդ·ին, քանի մը օրէն: Այս աշնան պիտի գումարուի Դ·Կ·Ն·Մ·ի(4) համագումար ժողովը: Գիտես որ այդ մարմինը իրաւունք ունի ի բացակայութեան Ընդհ· Ժողովի, գործունէութեան *ծրագրին մէջ փոփոխութիւններ մտցնելու, եւայլն։ Արդ՝ նպաստաւոր վայրկեան է.* տեղեկագիր *մը կազմէ եւ ղրկէ կա՛մ ուղղակի Ամ. Բիւրոյին, կամ ինծի, ես ալ հարկաւոր դիտողութիւններ կցելով (եթէ հարկ ըլլայ) Բիւրոյի միջոցով ներկայացնենք Դ.Կ.Ն.Մ.ի ժողովին։*

Ես չափազանց ուրախ եմ որ Կարինն ալ զղջացած է Եւրոպա գալուն. եղածն եղած է. գործելու ժամանակն անցած չէ, եւ կը մնայ որ հասուն խորհրդածութեամբ երկուքդ ալ դառնաք երկիրը, գործնական քայլ մը ընել տալու, մարմին եւ արիւն տալու ձեր ծրագրին։

Էդ.ին(2) պիտի գրեմ — ինչպէս ըսի — մանրամասնօրէն։ Դուն ալ նայէ որ դրամ խնայես, եւ ճամբուդ ծախքը օր առաջ պատրաստես ու մեկնիս. որքան շուտ ըլլաս գործի ասպարէզին *վրայ, այնքան շատ* իրաւունքներ *կ'ունենաս քննադատելու եւ* զոհացում *պահանջելու։ Կը ներես որ երկար չեմ գրեր, զբաղած ըլլալուս։*

Կը հարցնես իմ մասին ալ. իրաւ որ ես ալ չեմ գիտեր, թէ տակաւին որքան կը մնամ. խնդիրը կախուած է թէ՛ տեղական եւ թէ ընդհանուր գործերու ընթացքէն։ Կը կարծեմ որ կը մնամ հոս մինչեւ գէթ վերջ մը գտնեն «պատուոյ ատեանի» և այլ խնդիրները, մինչեւ համերաշխութեան գետին մը որոշուի երկու կուսակցութիւններուն միջեւ, եւ մինչեւ որ հոս կոմիտէներու գործունէութեան աւելի արդիւնաւոր *ընթացք մը դրոշմուի հայրենիքին օգնելու դրամով ալ,* մարդով *ալ։*

Կը յուսամ թէ իրար կը տեսնենք անգամ մըն ալ։ Դուն անպատճառ հոս գալու ես մեկնելէդ առաջ քանի մը բաներ սորվելու, որ պէտք պիտի գան քեզի։

Այստեղի գործերը օր աւուր առաջդիմելու վրայ են, եւ կը յուսամ թէ մինչեւ մէկ տարի շատ բան կը փոխուի։

Էդ.ի(2) նամակը (փարոլայինը) անգամ մը ղրկէ. արտագրած եմ թէեւ, բայց լաւ է որ բաղդատեմ նորէն։

Քուկդ՝

Ա. ՎՌԱՄԵԱՆ

---

(1) Իզմիր։

(2) Կ'ակնարկուի Իզմիրի Էդվարդին։

(3) Արեւմտեան։

(4) Դաշնակցութեան կամքը ներկայացնող Մարմին (Հ. Յ. Դ. 2րդ Ընդհ. Ժողովի որոշմամբ՝ երկու Բիւրոներու եւ չորս Պատասխանատու Կեդր. Կոմիտէներու ներկայացուցիչներէն բաղկացած Հ. Յ. Դ. Գերագոյն Խորհուրդը)։

Կ 00 — 15

Ա. ՎՌԱՄԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

Լին, 30 *Օգ.* 1900

Սիրելի Մարթին,

Յուլիս 18*ի նամակդ ժամանակին առի։ Էդ.ին*(1) *նամակը ներփակ կը վերադարձնեմ։*

Ընկերներէն մէկը ամսուս 8*ին ճամբայ ելաւ եւ մինչեւ հիմա հասած ըլլալու է Ժընեւ, ուր խորհուրդ տուի երթայ սպասէ։ Թէ աւելորդ ծախքեր չ'ըներ Մարսէյլի մէջ եւ թէ բերան բերնի կը խօսի մերոնց հետ եւ կենդանի խօսք կը տանի Էդ.ին*(1)*։*

Վերջնիս կրկին անգամ գրեցի, որ իր պատուէրները ու պայմանները կրկնէ, որպէսզի շփոթութիւն մը չծագի։

Ատրճանակ հոսկէ պիտի տայինք, բայց գացողը ժամանակին չէր դիմած գանձապահին, որուն քով հաւաքուած էր այդ առթիւ կատարուած մասնաւոր հանգանակութեան մը արդիւնքը։

Ուրիշ գացող չըլլալուն, ստիպուեցայ գրել որ Ֆրանսական երկու ատրճանակ գնեն, մէկը փոքր եւ միւսը մեծ, լաւ տեսակէն, 100*ական փամփուշտ։ Տարաթ դրամը կը ճամբենք ասկէ։*

Չմոռնամ ըսել, որ իւղի եւ պայթուցիկի մասին գիտցածնիս սորվեցուցինք. մնացածը Ժընեւը կը լրացնէ։

Էդ.ին(1) *գրեցի ես, դուն ալ յիշեցուր, երբ իրեն գրես, որ* կամաց կամաց *վարժեցնէ գործին նորեկը. անփորձ է, ի զուր չանցնին եղած ջանքերն ու ծախքերը։*

Ի՞նչպէս է հիմա վիճակդ. չապաքինեցա՞ր դեռ. տղաքը ի՞նչ կ'ընեն։

Բարեւներ քեզի ու անոնց

Ա. ՎՌԱՄԵԱՆ

Յ. Գ.— Կը խոստանամ երկար գրել, երբ ժամանակ ունենամ. շահեկան բաներ կան բաւական։

Լեւոնեանի հասցէով գրէ ինծի։ Ժամանակ մը Պոթըն պիտի մնամ։

---

(1) Էդվարդին (Իզմիր)։

Կ 00 — 16

ՄԻՍԱՔԻ (ԱՌԱՆՁԱՐ, ԿԱՐԻՃ) ՆԱՄԱԿԸ

Ցիւրիխ, 28 *Սեպտ.* 1900

Սիրելի Մարթին,

Երկարատեւ լռութիւնդ անմեկնելի մնացած էր ինձ համար եւ նոյնիսկ քու մասիդ տեղեկութիւն ուզած էի Սեպուհէն(1)*, որ նոյնպէս քեզմէ լուր չունենալը կը գրէր։ Արդ փոխանակ ես զայրանալու քեզ դէմ վերջին նամակս անպատասխան թողնելուդ համար, դուն հայհոյելու կ'ելնես. ինչ որ է փառք որ ողջ առողջ ես եղեր։ Վերջին քանի մը ամսուան մէջ կրած ցաւերդ ինձ ալ ցաւ պատճառեցին, բայց ի՞նչ արած, հայուն բաժինը հիմա ցաւն ու դառնութիւնն են։ Նիւթական որեւէ մտմտուք չունենալով հանդերձ, հաւատա որ ես ալ հոգեկան շատ աննկարագրելի կացութեան մէջ կը գտնուիմ, այնպէս որ երբեմն կը փորձուիմ նոյնիսկ երանի կարդալ անտարբերներուն։ Ամիս մը առաջ ցուցահանդէսը այցելելու համար Փարիզ երթալով քանի օր հոն մնացի, ցուցահանդէսէն աւելի զիս կը հետաքրքրէր Փարիզի հայ ուսանողութեան եւ մանաւանդ Չօպանեան եւ Ընկ.թեան վիճակը։ Ուրիշ անգամուան կը յետաձգեմ նկարագրելու քեզ բարոյական այն սոսկալի անկումը, անտարբերութիւնն ու լրբութիւնը, ուր այդ խմբակը անելանելի կերպով մխրճուած է։ Այսքան միայն կը յայտնեմ որ այսուհետեւ ամենափոքր կարեւորութիւն մը իսկ չունին ինձ համար այդ ինկածներու արարքներն ու գրուածքները։*

Ուրիշ ոեւէ նորութիւն չունիմ հաղորդելու քեզ. Գալֆայեանէն ալ երկար ժամանակէ ի վեր նամակ չեմ ստանար, պատճառը դեռ չեմ կրցած հասկնալ։ Դուն տեղեկութիւններ տուր տեղական գործերու եւ այն շահեկան բաներու մասին, որոնց կ'ակնարկես։

Դաշնակցութեան Մ.ի(2) *արտակարգ ժողովին ներկայացնելիք տեղեկագրիդ կմախքը պատրաստել կ'առաջարկես ինձ։ Ծրագրածդ* 8 *կէտերու կէսը աւելորդ է ըստ իս։ Քանի որ ընդհ. ժողով չպիտի գումարուի եւ այս արտակարգ հաւաքումին գլխաւոր զբաղումը գործունէութեան էական խնդիրները պիտի ըլլան, պէտք չէ տեղեկագիրը ճապաղել, այլ պէտք է ծանրանալ միմիայն կարեւոր կէտերու վրայ։ Այս ուղղութեամբ համառօտ ծրագիր մը ներփակ կը ղրկեմ քեզ, առոր վրայէն պէտք եղածը կրնաս գրի առնել եւ մէկու մը սրբագրել տալէ յետոյ արտագրել ու ղրկել։ Գլխաւորապէս ծանրացիր Կիլիկիայի հարցին վրայ, պաշտպանէ մեր ցամաքային գծի ծրագիրը, որու մասին այնքան անգամներ խօսակցած ենք, իսկ Վահանի վրայ անհատական չնչին խնդիրներու յիշատակութիւնն անգամ ընել չ'արժեր։* Մարը(3) *ամիսներ առաջ ձերբակալուած է ու մինչեւ հիմա կարծեմ բանտն է, Սեպուհը*(1) *երբ գաղտնիք հաղորդած էր ինձ այս բանը, ուստի ինձմէ իմացած մի լինիր։*

Վաղուց ի վեր թերթ ալ չես ղրկեր. եթէ կարելի է Վահապին գրէ թող մեզ այս տարուան սկիզբէն «Հայրենիք»ի բոլոր թիւերը ղրկէ եւ այսուհետեւ ալ շարունակաբար ուղարկէ։

Այսօր այսչափ, նամակդ ստանալէ յետոյ ընդարձակ կը գրեմ. մենք ալ 10 *օր յետոյ, ուսանողական ընդհ. ժողով ունինք հոս, Եւրոպայի ամէն կողմերէն պատգամաւորներ կու գան, այս մասին ալ տեղեկութիւններ կը հաղորդեմ քեզ։*

Կարօտագին համբոյրներով՝

ՄԻՍԱՔ

Յ. Գ.— Դաւիթէն ալ երկար ատենէ ի վեր նամակ չեմ ստանար. եթէ իր մասին լուրեր ունիս հաղորդէ։

ՆՈՅՆ

«Դրօշակ»ի յաւելուածները ի՞նչ ազդեցութիւն ըրին հոդ. պատուոյ ատեանի աղմուկները ի՞նչ հետեւանք ունեցան։

---

(1) Հրաչ (Թիրեաքեան)։

(2) Կ'ակնարկուի Դաշնակցութեան կամքը Ներկայացնող Մարմնին։

(3) Մար-Շիմօնը (Միքայէլ Տէր Մարտիրոսեան), այդ թուականներուն՝ Հրաչի հետ անդամ Կիլիկիոյ Պատասխանատու Կեդր. Կոմիտէի, որ, ինչպէս տեսանք արդէն, Կիլիկիա անցած էր 1898 Նոյեմբերի վերջերը։

Կ 00 — 17

ԿՄԱԽՔ ՏԵՂԵԿԱԳՐԻ

Միսաքի (Առանձար, Կարին) ձեռագրով, կցուած՝ Մարթինին ուղարկուած 28 Սեպտեմբերի նամակին (Կ00-16)։

1. *Կիլիկիան, իբրեւ յեղափ. գործունէութեան համար ամենայարմար վայր, թէ՛ իր դիրքով, թէ՛ բնակիչներու տրամադրութեամբ։*

2. *Այդ վայրի մէջ գործ սկսելու համար ցարդ Դաշնակցութեան ըրած փորձերը եւ անոնց անյաջողութեան պատճառները. (գործիչներու երկրի վիճակին ու պայմաններուն անտեղեակ ըլլալը, սխալ ծրագիր մը եւ փաստեր. Կիպրոսի կոմիտէին ձախողութիւնները)։*

3. *Ընդհ. ժողովէն յետոյ Եգիպտոսի մէջ մեր տեսակցութիւնները Պատասխանատու Մարմնին հետ։*

Մեր ծրագիրը, որ արդէն վաղուց արծարծուած է Ոսկեհանքի եւ Կարմիր Բերդի կոմիտէներուն կողմէ։

4. *Ամփոփ կերպով պարզել այդ ծրագիրը.*

(Քանի որ վերջին ապստամբութիւններէն ի վեր՝ թուրք կառավարութիւնը մեծ խստութիւններ ձեռք առած է կիլիկեան նաւահանգիստներու մէջ եւ այսպիսով ուղղակի նաւահանգիստներէն ներս մտնող գործիչներու դէմ ահագին վտանգներ կան եւ միւս կողմէ տեղացի ժողովուրդն ալ հնչակեաններու խաբեբայութիւններուն երեսէն չափազանց կասկածոտ ու զգուշաւոր դարձած՝ վստահութիւն չի ցուցներ անմիջապէս ներս մտնող գործիչներուն, պէտք է գործունէութեան

ծրագիրը փոխել, եւ նաւահանգիստներէն միայն կասկածէ զերծ տեղացիները մտցնելու աշխատելով՝ դըրխաւոր ոյժը տալ ցամաքային ճանապարհին, ուր հաղորդակցութիւնները անհամեմատ աւելի դիւրին են։ Այս մասին իբր փաստ ի մէջ բերել անցեալին մէջ այդ կողմի կոմիտէներու ըրած փորձերը, որոնք յաջողութիւն չգտան, օժանդակութիւն չգտնելնուն պատճառով։ Կարմիր Բերդի գիծը երկնցնել մինչեւ Կեսարիա, որ իր դիրքով շատ մեծ դիւրութիւններ ունի հաղորդակցելու Կիլիկիոյ հետ։ Միւս կողմէ, Կեսարիա իր բազմաթիւ զինավարժ ու աշխոյժ հայ գիւղերով, կըրնայ մեծ օգնութիւն հասցնել Կիլիկիոյ ապստամբութեան միջոցին թէ՛ պաշտպանողական եւ թէ յարձակողական ոյժերով։ (Զմոռնալ յիշելու որ Կեսարիան իրեւ առեւտրական կեդրոն զէյթունցիներու եւ հաճընցիներու եւ իր Ս. Կարապետի վանքով, ուր ուխտագնացութեան պատրուակով ամէն տարի անարգել կըրնայ հաւաքուիլ Կիլիկիոյ եւ Փոքր Հայքի զանազան կողմերէն ահագին բազմութիւն, մեծ առաւելութիւններ ունի)։ Յիշել նոյնպէս կոտորածներէն ի վեր՝ այդ կողմի ժողովրդի նպաստաւոր տրամադրութիւնն ու ինքնաբերական պատրաստութիւնները)։

Կ 00 — 18

ԷԴՎԱՐԴԻ ՆԱՄԱԿԸ

Իզմիր, Սեպ. 24 / 7 Հոկ. 1900 Թ.

Սիրելիդ իմ Մարթին,

Քանի մը օր առաջ ստացայ քու Սեպտեմբեր 7 թուակիրը։ Հոս եկող(1) *անձը դեռ չէ* հասած(1) *եւ կը սպասուի որ* Մարսէյլէն(1) *այսօր վաղը կը գրէ իր* ուղեւորութեան(1) *մասին։ Թէ որքան մխիթարութիւն է առնուած քայլերը կրնաս երեւակայել անտարակոյս.կը յուսանք որ ներկայիս գումարուելիք ժողովը մէկ կողմէն(2), ատոնց քայլերն ալ միւս կողմէն, մոռցնել պիտի տան մեզ այնքան տխուր ու այլանդակ յիշատակները որ թողուցին այս 1½ սեւ տարիները։ Մինչեւ Դ. Կ. Ներկայացնող Մարմնի գումարուիլն ու վերջանալը յառաջ տարէք ձեր գեղեցիկ քայլերը որ շատ բան կըրնան խոստանալ, շատ բան կրնան խոստանալ՝ որ սակայն սկեպտիկ անհատներ չեն կրնար երբեք մտքերնէն անցընել ու անոնց իրագործման պահուն պիտի շշմին շլմորին։ Պատրաստելու մի վայրկեան անգամ մի կորսնցնէք այն անձերը՝ որոնք ոյժ մը կրնան կազմել մեր դժուարին գործին մէջ, եթէ ոչ այժմ գէթ ապագայի յոյսովը։*

Մենք արդէն պատրաստած ենք տեղւոյս տեղեկագրութիւնը եւ շուտով կը ղրկենք պատկանեալին։ Այդ տեղեկագիրը շատ մանրամասն է եւ կը պատկերէ ամբողջ շրջանիս դիրքը, կացութիւնը, ժողովուրդը, վերջինիս վիճակը, տրամադրութիւնը, դէպի մեզ ունեցած հակումները եւայլն, եւայլն։ Միւս մասին մէջ բացատրուած է ընդհ. ժողովէն ասդին ունեցած կոմիտէիս ներքին կացութիւնը, անդամահատութիւնը, անոր ամլութեան պատճառները, եւայլն, եւայլն։ Երրորդի մը մէջ բացատրուած են մեր ամբողջ հայեացքները, կարծիքները, նկատողութիւններն ու առաջարկները... Վերջապէս տեղեկագիր մը որ յստակ ու մեկին կերպով կը պահանջէ մէկ բան — գո՛րծ, գործի համար գործադրող ոյժ եւ ատոր համար ալ ճիգ մը, պէտք եղած զոհողութիւնները ընելով, շարժուն վիճակի մէջ դնելու համար այս կէտը. այս առաջարկը երկու բանի մէջ կը կայանայ — կա՛մ ընդունիլ այս կէտը դրամական խնդրով զբաղեցնելու, կամ Կիլ(3) *խնդրով. երկուքին համար ալ առանձին առանձին անհրաժեշտ պահանջները մատնանիշ ընելով՝ անոնց գործադրութեան լուծումն է, որ կը պահանջուի։*

Պէտք է այդտեղ աշխատիք որ ի հարկին պահանջեն, եթէ ժողովը առարկէ թէ «պէտք եղած ոյժերը կը պակսին». այն ատեն դուք բաւարարութիւն տաք այդ պահանջին ու տեղ չթողուք անոր այդ առարկութեան։

Զ.Ն(4) առաջ ինչ դրութեան մէջ որ էր նոյնն է, միայն այժմ բոլորովին քաշուած գրեթէ եւ շատ քիչ կը հետաքրքրուի մեր խնդրով։ Տեղեկագիրը առանձինն գրած եմ. մտածիր... Տիգ.ը հոս է եւ կօշիկ կը ծախէ, բայց ապրուստը չի կրնար հանել։ Այստեղի անգործութիւնը խանգարած է ամէն կարգ ու սարք եւ յաճախ տխուր երեւոյթներ կ'ընծայէ նոյնիսկ մեր ներքին շըրջանին մէջ. պատճառը ըսի արդէն՝ անգործութիւնն է։

Մալթ.(1) *եւս նոյն վհատած եւ դանդաղ ընթացքը կը ցուցնէ. իր անգործութեան հետեւանօք՝ շատ մելամաղձոտ դարձած է. բայց արդէն ես այդ մարդուն վրայ տեսնուելէս վերջն ալ լաւ գաղափար չունեցայ։ Ի՞նչ կը նշանակէ յեղ. ըլլալ, կոմիտէի անդամակցութիւն ընդունիլ, յեղ. դրամով ապրիլ եւ պայման դնել «սա գործը կրնամ ընել, սա ոչ...»։ Այս տեսակ պայմանները կրնան առաջին բոպէէն շեղել մարդուս ուղիղ հայեցակէտը եւ խանգարել վստահութիւնը։ Ուրիշ շատ մը բաներու մէջ ալ այս մարդուն խծբծող գտայ. օր. գործ կը նայի ինքը ու ինձմէ կը խնդրէ բարեխօսել իրեն համար, ես ալ կը ջանամ տեղ մը դասատուութեան պաշտօն ճարել ու երբ յարմար առիթը կը ներկայանայ՝ չ'երթար եւ երկու օր վերջ կրկին կու գայ «սա ինչին խօսիլ հաճէիր մի անգամ ինձ այսինչ գործը տալու համար...»։ Այսպիսի անվերջ առաջարկներ։ Մանաւանդ զարմանալին որ ատոնք կը կարծեն թէ եթէ նիւթական տկարութիւն մը ունենան՝ ա՛լ իրենց առջեւ մոմ պիտի վառէ ամէն մարդ։ Մարդս թշուառութեան ենթարկուելով թէ՛ ազնուութեան կը վարժուի եւ թէ խորամանկ յաւակնոտութեան՝ կարծելով որ ինքը ամենաբարձր անձնաւորութիւնն է եւ իր միակ թերութիւնը իր նիւթական անձուկ վիճակն է. սա սխալ կարծիք է եւ հակառակ ալ է համեստութեան՝ երբ մանաւանդ կ'արտայայտուի այդ իրենց սխալական բերանով։*

Այվազեանի ընթացքին մի՛ զարմանար, կրնայ իր վրդովիչ հանգամանքները ունենալ, որով գրեթէ ինկած է մեկուսի վիճակի մէջ. վաղուց տարին անցած է արդէն որ գրած նամակիս չէ պատասխանած եւ ես ալ չեմ գրեր իրեն։ Ամէն մարդ բնաւորութիւն մը ունի եւ այս մարդը ամենէն տարօրինակ բնաւորութիւնը կը կրէ։

Միսաքը ամուսնացած է արդէն։ Իր անիրը մինչեւ Մարսէյլի մէջ տարած յանձնած է իր նշանածը եւ վերադարձած է հոս։ Զե՞ս զարմանար Միսաքին վրայ. որքա՛ն հաստատամիտ կամք ունի իր վայելքներու մասին, եւ որքա՛ն թոյլ գտնուեցաւ իր այս շաւիղին մէջ, ուր ժամանակ մը առաջնորդել կը յաւակնէր մեզի. որքա՛ն անամօթութիւն նոյն իր այդ ընկերներուն առջեւ թողուլ գործը եւ ընտրել կեանքի ճանապարհը. եւ որքա՛ն արհամարհանք էր իրապէս այդ դէպի մեզ ու մեր ընթացքը, երբ նա մեզ իր նշանտուքին տարաւ ուր միամիտ ուրախութեամբ մը յանձն առինք ներկայանալու, անսալու իրեն։

Ամերիկեան ատրճանակը հոս շատ կը փնտռուի. ջանացէք ատոնցմէ եկողներուն հետ հասցնել մեզ։

Նշանը հոս չէ եկած եւ չի կրնար գալ, քանի որ իր գոյնը ցուցուց։

«Շարժում»ի մէջ գրողներուն մասին կը հարցնես, ատոնք մեզ հետ յարաբերութիւն ունին թէեւ, բայց նկարագրէ զուրկ անձեր են, շողոմարարներու խումբին կը պատկանին, որ քամիի ազդեցութեան ենթակայ են։

Քո հիւանդութիւնը ինչպէ՞ս առաջացած էր, ուրախ եմ ազատուելուդ շա՛տ։ Եղբայրդ մօտդ էր անտարակոյս. երանի քեզ որ գոնէ եղբայր մը ունիս մօտըդ։ Ինչպէ՞ս է քո կամ եղբօրդ գործը, ի՞նչ կ'ընես դուն, ո՞ւր կ'աշխատիս։

Ի՞նչ եղաւ սգաւոր քոյրդ իր զաւակներով, ո՞ւր եւ ի՞նչ վիճակի մէջ է։

Կարիճը ո՞ւր է այժմ, գիտե՞ս տեղը։ Այդ անձէն չէի՞նք կրնար ապահով հասցէ մը առնել Պաղտատի՝ ուր իմ ազգականներս իբր աքսորեալներ կը գտնուին, հասկնալու համար ատոնց վիճակը։ Եթէ գիտես տեղը, գրէ իրեն եւ խնդրէ այս մասին։ Այդ տեղի մեր մօտիկ տղաներէն ի՞նչ լուր ունիս, — Սարիեան Յովհաննէս, Սէրգիս, կամ իր ազգականները՝ Գրինէս, հայրը ո՞ւր են, ի՞նչ կ'ընեն, նաեւ մեր Մկրտիչ, Յովհաննէս ո՞ւր են. ատոնց հայրը վերջերս իմացայ՝ մեռեր է, խիղճ եղաւ իրենց։

Բաւ գրեմ, մի ուշացներ նամակդ։

Ջերմաջերմ համբոյրներով մնամ քոյդ՝
ԷԴ.

Յ. Գ.— Իւրաքանչիւր նամակիդ մէջ հասցէդ յիշես։

ՆՈՅՆ

---

(1) Ծածկագիր։

(2) Կ'ակնարկուի Դաշն. կամքը Ներկայացնող Մարմնի ժողովին։

(3) Կիլիկիոյ (ծածկագիր)։

(4) Անընթեռնելի տառ, արդեօ՞ք Զ։

Կ 00 — 19

ԿԱՐԻՃԻ (ԱՌԱՆՁԱՐ) ՆԱՄԱԿԸ

Մեր սկզբունքին համաձայն՝ կու տանք նոյնութեամբ, հակառակ Արփիարեանի եւ Զօպանեանի հասցէին կարգ մը ծայրայեղ արտայայտութիւններուն։

Ցիւրիխ, 4 Նոյ. 1900

Սիրելի Մարթին,

Նամակդ քանի մը օր առաջ ստացայ, եւ այսօր Կիւրակէ՝ սենեակիս մէջ առանձնացած կը պատասխանեմ քեզ։

Հնչակեաններու խլրտումներու մասին գրածներդ կարդացի, ինչպէս նաեւ ներփակ ղրկածդ «Հրաւէր»ը։ Այդ ապուշները ինչ ալ ընեն՝ անդարձ կերպով կորսուած ու մեռած են, եւ անոնց հետ միութեան ոեւէ փորձ ըստ իս աւելորդ եւ վտանգաւոր է։ Որովհետեւ ինչպէս ամէն տեղ մեր աչքերով տեսանք, անոնք հայութեան բարոյապէս ամենէն ինկած եւ մտաւորապէս ամենէն այլանդակուած տարրերն են։ Ասոր ամենապերճախօս ապացոյցն է Արփիարի եւ Լ. Մկրտիչեանի պէս բախտախնդիր սրիկաներու՝ ամբողջ այդ կուսակցութիւնը իրենց քմահաճոյքին անձնական շահերուն համաձայն կառավարելը։ Այդ Արփիար հրէշին անցեալ մութ կեանքին մօտէն ծանօթանալու առիթը ունեցայ հոս վերջերս։ Պարսկաստանէն Դոկտ. Թիրեաքեանը ընտանիքով հոս եկած էր զաւակները դպրոց դնելու նպատակով։ Հոս քանի մը ամիսներ մնաց՝ իբրեւ հայրենակից ծանօթացայ հետը եւ առիթ ունեցանք շատ անգամ ժամերով մտերմօրէն տեսակցելու։ «Դրօշակ»*ի յաւելուածին յայտնութիւնները հաստատելէ յետոյ դեռ այնպիսի սոսկալի բաներ պատմեց, որ այդ շան դեռ ապրիլը ուղղակի հայութեան համար նախատինք է։ Տեսնելով որ Դոկտ.ը ինչ-ինչ պատճառներով կը վախնար այդ յայտնութիւնները այժմէն հրապարակութեան տալ, խնդրեցի իրեն որ գէթ գրի անցընէ զանոնք ապագայ պատմութեան համար եւ ինք ալ համոզուելով խոստացաւ կատարել։ Արդ մենք ամենեւին ուշադրութիւն չդարձնելով այդպիսի ազգակործան հրէշի մը գործիք եղող վատերուն ու ապուշներուն՝ պէտք է մեր ամբողջ խելքը կեդրոնացնենք մեր գործին վրայ։ Ինչ-*

պէս «Անահիտ»ի վերջին թիւէն տեղեկացած կը լինիս Արփիարի աղքարիկ Զօպանեանը այժմ շատ նեղ դրութեան մէջ ինկած է։ «Նոր Կեանք»ի հետ գժտած է, և միւս կողմէ իմանալով որ Դաշնակցութիւնը պատրաստութիւն կը տեսնէ Փարիզի մէջ Ֆրանսերէն թերթ մը հրատարակել՝ նշանաւոր Ֆրանսացի գրողներու աշխատակցութեամբ՝ հայկական խնդիրը Եւրոպային ծանօթացնելու նպատակով(1)՝ մեր Փարիզ եղած միջոցին Զօպանեան միջնորդներ դրած էր Քրիստափորի հետ տեսակցելու համար, բայց Քրիստափորը զայրոյթով մերժած էր։ Յետոյ կերպով մը յաջողեր է ներկայանալ եւ յայտնելով, թէ Դաշնակցութեան նկատմամբ իր բոլոր գրածները լոկ սխալ հասկացողութեան արդիւնք են, խնդրեր էր որ այդ անցեալը մոռնալով՝ իրեն ցոյց տրուի, թէ ինչ ուղղութեամբ պէտք է գրել այսուհետեւ յեղափոխութեան օգտակար լինելու համար։ Ի հարկէ դժուար չէր գուշակել այդ զեղչի բուն պատճառը, որ ոչ այլ ինչ էր՝ եթէ ոչ իր աղարտուած անունը մաքրել եւ հրատարակուելիք թերթի խմբագրութեան մէջ պաշտօն մը ձեռք բերել՝ իր բաւական ժամանակէ ի վեր անօթի փորը կշտացնելու համար։ Քրիստափորը պէտք եղած պատասխանը տալէ յետոյ, «Դրօշակ»ի վերջին թիւին մէջ ալ հրատարակած էր «Մոլորեցնողները» յօդուածը, որ այդ առթիւ գրուած է։

Ահա՛ սիրելիս այն խայտառակ վիճակը, որուն պիտի ենթարկուին վերջիվերջոյ մեր բոլոր հակառակորդները, որովհետեւ ինչպէս ժողովրդական առածը շատ ճիշդ կ'ըսէ· «Սուտախօսին ճրագը մինչեւ վերջալոյս կը վառի»։

Այժմ գանք բուն խնդրին։

Ամերիկայի յեղափոխական գործունէութեան մասին հաղորդածդ լուրերը մեծ ուրախութիւն կը պատճառեն ինձ։ Ինչպէս սկիզբէն ի վեր գրած եմ, պէտք է բոլոր ոյժով աշխատիլ մղում տալ երկիր մտնելու հոսանքին, որովհետեւ հոն միայն կ'արդիւնաւորին լաւ ոյժերը։ Իւղեր չինելու համար նախապատրաստական ձեռնարկները անշուշտ անհրաժեշտ են, միայն թէ սորվողները երկրին մէջ պիտի կրնա՞ն գտնել պէտք եղած նիւթերը։ Վերջապէս սիրելիս աշխատեցէ՛ք, ժամանակը թանկ է մեզ համար, մարդ կը սոսկայ երբ ապագայ բարեպատեհ առիթի մը հայ ժողովուրդը անպատրաստ կ'երեւակայէ։ Կոտորածներու խայտառակութիւնը այլեւս պէտք չէ կրկնուի, եւ այս նպատակին համար պէտք է ամէն կարելի եղած միջոց գործադրել։ Տեղւոյդ պատգ· ժողովի կողմէ բացումը որոշուած բիւրոյի մասին ոչ մի լուր չես հաղորդեր, բացուեցա՞ւ եւ ինչպէ՞ս կ'երթայ գործը։

Ես ալ հոս կրցածիս չափ կ'աշխատիմ օգտակար լինել Գործին նիւթական եւ այլ միջոցներով։ Վերջերս իմանալով որ Կարմիր Բերդի կոմիտէի անդամներէն մէկը Բէյրութ կը գտնուի այժմ՝ կրցայ թղթակցութիւն հաստատել հետը, ինք Կեսարիայէն կու գայ, ուր բաւական ժամանակ մնացեր է։ Մանրամասն տեղեկութիւններ մեր կողմերու մասին, երբ ստանամ կը հաղորդեմ քեզ։ Այս տղան կը յուսամ թէ Կիլիկիայի գործին կրնայ օգտակար լինել։

Ես ծրագիրներս բոլորովին փոխած եմ, կ'աշխատիմ օր առաջ գործս վերջացնելով հեռանալ Եւրոպայէն։ Այս ձմեռ հոս անցընելէ յետոյ գարնան պիտի երթամ Բէլճիքա, վաճառականական ակադեմիա մտնելու· շրջանը երկու տարի է։ Այսպիսով թէ՛ գործնական բան մը սորված կը լինեմ, եւ թէ շուտ կ'աւարտեմ։ Հաւատա՛ զզուեցայ այս կեանքէն։

Աղասէրը քանի մը օր առաջ Գերմանիայի Միւնխէն քաղաքը երթալով՝ տեղւոյն պոլիտեխնիկը ընդունուեցաւ, մեքենագործութեան կը հետեւի։ Բարեւները կը հաղորդեմ իրեն։

Դաւիթի անձնական գործը ի՞նչպէս է, յեղափոխական գործին կը նպաստէ՞ թէ դեռ Շահէնի դրաբանութիւններուն ազդեցութեան տակ է։

Առայժմ այսչափ· սիրալիր համբոյրներով՝

Մ· ԿԱՐԻՃ

Յ· Գ·— Վահագին ու Դոկտորին մասին ալ տեղեկութիւն տուր։ Արմէն Գարօն ալ վերջերս Ամերիկա եկաւ, ի՞նչ կ'ընէ։

ՆՈՅՆ

---

(1) Կ'ակնարկուի Pro Armenia-ին։

Կ 00 — 20

Ա· ՎՌԱՄԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

86 Essex st., Boston Mass.

10 Նոյ· 1900

Սիրելի Մարթին,

Երկու նամակներդ ալ, 20 Հոկտ· եւ 6 Սեպտ·, ժամանակին առած եմ։ Զպատասխանելուս համար իրաւունք ունիս նեղանալու։ Արդարանալու պզտիկ իրաւունք մըն ալ ես ունիմ· «Հայրենիք»ը հոս փոխադրելով, խմբագրութիւնը ստանձնել խնդրեցին ինձմէ, եւ չմերժեցի։ «Հայրենիք»ն ալ այսօր հզօր միջոց մըն է փրոփականտի համար, եւ ձեռքէ փախցնելու չէր։ Բայց խմբագրութիւնը ծանրացուց բնականաբար բեռըս, մանաւանդ առաջին երկու ամիսը։ Հիմա գործը կարգի մտած է ու ասկէ ետք կը յուսամ ամէն պահանջի ալ գոհացում տալ։ Հրապ· ժողովներու եւ կոմիտէներու այցելութեան համար տրամադրելի ունիմ Ուրբաթէն մինչեւ Երկուշաբթի, ասկէ աւելի ո'րեւէ քաղաք մը մնալը աւելորդ է ինքնին։

Այս մասը գոցելու համար հարցնեմ, թէ «Հայրենիք»ը կը ստանա՞ս թէ ոչ։ Եթէ չէ, շուտ գրէ, ղրկեմ քեզի· վճարելու մասին մի՛ խորհիր, երբ ունենաս այն ատեն· աւելորդ թիւեր շատ ունինք։

Պատրաստածդ տեղեկագիրը ՇՈՒՏՈՎ ղրկէ ինծի, ես ալ իմս պատրաստելու վրայ եմ, երկուքը միասին կը ղրկեմ երթայ։

Կիպրոսի կոմիտէին հասցէն չեմ գիտեր։ Գալով որբանոցին, հետեւեալն է·— Orphelinat Arménien, NICOSIA, Cyprus — տնօրէնին անունն է Mr. VAHAN KURKJIAN։

Վարդը (դերձակը)(1) բաւական ուշացաւ· Մարսիլիայէն մեկնած է Սեպտ·ի վերջերը· լուր չունիմ տակաւին տուն հասած ըլլալուն մասին։

Գրէ ինծի թէ հոդ ո՛վ է որ պատրաստ է երկիր երթալու։ Ես ալ տեղեկութիւն հաւաքեմ ու աշխատինք ատոր համար։

Մանչեսթըրի գործէն խելքս բան չհասաւ դեռ· նամակ ալ առի երկու օր առաջ, բայց որոշ յիշատակութիւն մը կար կիլիկեցիներուն մասին։ Եթէ անոնց նամակը քովդ է, ղրկէ աչքէ անցընեմ։ Գալով տոքթորին, հաւատք չունիմ վրան· պատճառները ինձմէ աղէկ գիտես դուն։ Ֆիլատելֆիայէն ձայն ծպտուն չելաւ մինչեւ հիմա· թերթ ալ ղրկուեցաւ կեդր· կոմիտէի կողմէ, բաց գիր ալ գրուեցաւ — պատասխան չկայ, ու դադրեցուցին։

Թերթ ղրկելու գործը ասկէ ետք թերեւս «Հայրենիք»ի խմբագրութիւնը ստանձնէ, որպէսզի կանոնաւորութեամբ կատարուի։ Առաջարկած եմ Կեդր· Կոմիտէին, եթէ ընդունի լաւ· կոմիտէ չեղած տեղերը թող 25 սէնթ ղրկեն տարեկան, ու կանոնաւորապէս ստանան։

Մեր գործերը բաւական լաւ կ'երթան, գէթ փրոփականտայի մասը։ Երկու օր առաջ ալ շրջաբերական մը ստացայ Բիւրոյէն, որով կ'իմացնէին Դաշնակցութեան հաշուով Ֆրանսերէն կիսամսեայ հանդէսի մը հրատարակութիւնը, որուն պիտի մասնակցին Ֆրանսայի ամէնէն համակրելի եւ նշանաւոր հրապարակագիրները, Անգլիայէն՝ Ճէյմս Պրայս, նաեւ Իտալիայէն եւայլն(2)։ ԳԱՂՏՆԻՔ պահելու է Դաշնակցութեան հաշուով հրատարակուիլը։ Թերթը լոյս պիտի տեսնէ Նոյ· 10ին· «Հայրենիք»ի մէջ պիտի ջանամ ծանօթացնել։ Այս մեծ քայլ մըն է մեզի համար· եւ պէտք է դիտել, թէ վերջերս Եւրոպայի մէջ մեզի նկատմամբ եղած համակրութիւնը օրէ օր աւելնալու վրայ է։

Գալով քեզի, ես շատ կը փափաքէի որ այս կողմերը գայիր դուն։ Գործի համար Պրն· Լեւոնեանը արդէն գրած է եղեր ժամանակին, որ երբ գաս, քիչ մըտամըտաս, գործ անպատճառ կը գտնուի, խնդիրը այն է, թէ դուն ո՛րքան շուտ պիտի վարժուիս քեզմէ պահանջուածը գոհացուցիչ կերպով կատարելու։ Նոյնը կը կրկնէ հիմա ալ։ Այս օրերս սակայն իրենց գործարանին մէջ նոր մեթոտ մը մտցնելով, դժուարացուցին գործերը։ Սպասէ, քանի մը օրէն կրկին կը գրեմ գործիդ մասին, երբ Պրն· Լեւոնեանը որոշ գաղափար մը ինքն ալ կազմէ այդ մեթոտին վրայ։

Անակնկալ մը քեզի համար, բայց չեմ ըսեր, վախնալով որ նամակս ուրիշներուն ձեռք անցնի։ Երբ լուր առնեմ, որ տակաւին հոդ ես ու նամակս ստացած, այն ատեն կը գրեմ։

Քուկդ՝
Ա· Վ·

---

(1) Վարդ Մաճուշակ (Յակոբ Աբրահամեան), որ Ամերիկայէն գացած էր Իզմիր, իբրեւ գործիչ։

(2) Կ'ակնարկուի Փարիզի Pro Armenia-ին։

Կ 00 — 21

ԿԱՐԻՃԻ (ԱՌԱՆՁԱՐ) ՆԱՄԱԿԸ

Ցիւրիխ, 15 Դեկտ· 1900

Սիրելի Մարթին,

Դեկտ· 3 թուակիր նամակդ ստացայ։ Քու տեղեկագիրդ Ժընեւ ստացուած է· անցեալ օր Արեւմտեան Բիւրոն նամակով մը ինձ կը յայտնէր թէ ներփակ ինձ կը ղրկէ այդ տեղեկագիրը, իմ կարծիքներս ու դիտողութիւններս անոր կցելու համար։ Սակայն տեղեկագիրդ նամակին մէջ չէր, երեւի մոռցած էին ներփակել, գրեցի որ ղրկեն։ Երբ ստանամ, աչքէ անցնելով իմ կարծիքներս ու տեսութիւններս ալ կը կցեմ անոր, այսպիսով առանձին տեղեկագիր մը ներկայացնելու հարկ չի մնար։ Բայց սիրելիս, ինչպէս ասկէ առաջ քանի մը անգամներ գրած եմ քեզ, այդ տեսակ ծրագիրները իրապէս գործադրելու համար դրամական առատ միջոցներ պէտք են։ Կարմիր Բերդի մեր կոմիտէի ընկերներէն մէկը, որ դեռ վերջերս Կեսարիա եղած է, ժողովուրդին գործելու պատրաստակամութիւնը յայտնելով հանդերձ՝ չափազանց աղքատութիւնը կը նկարագրէ։ Ուրեմն երկրի ժողովուրդը նիւթական որեւէ միջոցէ զուրկ է, ու բացի անձնազոհութենէ ուրիշ բան չի կրնար ընել։ Բայց մենք բազմաթիւ փորձերով տեսանք որ միմիայն անձնազոհութեամբ գործը չի քալեր, ընդարձակ կազմակերպութիւն մը, լուրջ նախապատրաստութիւններ եւ ժողովուրդը զինելու ամենակարեւոր հարցը դրամով միայն կրնան գլուխ գալ։ Իսկ ո՞ւր է այդ դրամը· ո՛չ ունինք եւ ոչ ալ ունենալու յոյս կայ։

1-5-10-50 ֆրանկներով կամ դոլարներով հաւաքուած գումարները՝ գործի պահանջներուն հետ համեմատելով այնքան չնչին են, որ ամանով թափուած ջրի պէս ամէն անգամ կէս ճամբան կը ցամքին ու ջաղացքը չեն կրնար դարձնել: Մեզի մէկ անգամէն խոշոր գումար մը պէտք է, առանց ատոր իմ կարծիքով չենք կրնար երբեք խոշոր գործ մը կատարել ու այսպէս հազիւ թէ յեղափոխութեան անունը կը պահպանենք: Պէտք է ամէն բանէ առաջ այդպիսի գումար մը ձեռք ձգելու ճարը խորհիլ. կամ պետական փոստաներ զարնելով, կամ հարուստ տաճիկներու տները մտնելով եւ կամ ուրիշ միջոցով մը:

«Հայրենիք»ները այսօր ստացայ: Արդէն ասկէ առաջ իրար ետեւէ երկու յօդուած ղրկած էի, որոնք անշուշտ մինչեւ հիմա հրատարակուած են: Թէեւ շատ զբաղուած եմ, բայց պիտի աշխատիմ կարելի եղածին չափ յաճախ գրել «Հայրենիք»ին. արդէն մի քանի յօդուածներու ծրագիրները կազմած եմ: «Հայրենիք»ը շատ կը հաւնիմ, Վ.Ի(1) հոդ գալէն ի վեր շատ բարւոքած է, արտասահմանի ամենէն շնորհքով թերթն է: «Շարժում»ին չեմ գրեր, որովհետեւ յօդուածներս տպագրական անճոռնի սխալներով կ'աղաւաղէ, եւ ասկէ զատ հասած յօդուածը կը տպէ, առանց ընտրութեան: Թիրեաքեանի հետ ունեցած տեսակցութիւնս պէտք է գաղտնի մնայ, որովհետեւ ինք վերջին ծայր զգոյշ է որ իր անունը չյիշուի թերթերու մէջ: Պոլիս կապեր ունի, կը վախնայ: «Հայրենիք»ի մէջ բրոշիւրի մը յայտարարութիւնը կարդացի. Ինկըրսոլի Քարոզը. եթէ կրնաս ասկէ հատ մը գնելով ինծի ղրկէ:

«Զայն Ստամոքսի»ն ի՞նչ ջուրի վրայ է, դեռ բաժանորդներ ունի՞. ո՞րը շատ կը ծախուի, «Հայրենի՞ք»ը թէ ան. այս մասին տեղեկութիւն տուր:

Դաւիթը ի՞նչ գործով կը զբաղի եւ նիւթական կացութիւնը ինչպէ՞ս է. գրէ ինծի:

Քու անձնական դժբախտութիւններդ ցաւ պատճառեցին ինծի. բայց սիրելիս պէտք է տոկալ, ուրիշ ճար չկայ: Մեր ճակատագիրը առայժմ դժբախտութիւն է, թէ՛ ընտանեկան եւ թէ ազգային տեսակէտով:

Ջինամարզական խմբերուն ոյժ տուէք, ամենակարեւոր գործը դա է ըստ իս. եւ գրէ ինծի թէ մօտաւորապէս քանի՞ այսպիսի խմբեր գոյութիւն ունին եւ անդամներու թիւը ո՞րչափի կը հասնի:

Այսօր ուրիշ գրելիք չունենալով մնամ

Համբոյրներով՝
ԿԱՐԻՃ

Յ. Գ.— Աղասէրը Մինխէն (Գերմանիա) է, հիմա մեքենագիտութիւն կը սորվի:

---

(1) Ա. Վռամեան:

Կ 01 — 1

Յ. ԳԱԼՖԱՅԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

1901 թուականէն՝ Մարթին Մուրատեանի թղթածրարին մէջ կը գտնենք Յ. Գալֆայեանի (Վահրամ) եւ Կարիճի (Առանձար) այս երկու նամակները միայն:

Աղեքսանդրիա 7/20 Ապրիլ 1901

Սիրելի Մարթին,

Սեպուհին(1) ուղղեալ մի նամակդ եկաւ, եկաւ ձեզի ծանօթ(2) Գալֆայեանին գրպանը ինկաւ: Պիտի զարմանաս, թերեւս պիտի զայրանաս եւ մէկու մը յատուկ նամակը բանալու մէջ անպարկեշտութեան վճիռը պիտի արձակես: Ոչ, սիրելի ընկեր, (եթէ երբեք ներելի է ինձ քեզի այդպէս յորջորջելս) Սեպուհը(1) երեք շաբաթէ ի վեր մեկնած է դէպի Պուլկարիա եւ տեղական գործերը ինծի յանձնելով իր հասցէին եկող նամակները բանալու գիս արտօնած է: Հասկնալի է ուրեմն թէ նամակդ բանալով ո՛եւէ անպարկեշտ գործ մը ըրած չեմ: Սակայն կատակը մէկդի: Արդեօք ինչո՞ւ եւ մեզի ծանօթ (քու խօսքդ) Գալֆայեան մը կ'ըլլամ կոր: Արդեօք տեղերու եւ կամ ժամանակի հեռաւորութիւնը եւ երկարութիւնը ընկերականութիւնը ծանօթութեա՞ն կը փոխէ կոր: Չեմ գիտեր: — Միայն այսքանը կը յիշեմ, թէ երբ ասկից կը մեկնէիր, կարծեմ հասցէս յուշատետրիդ մէջ ալ արձանագրեցիր, կ'երեւի թէ բոլորովին մոռնալու պայմանաւ, վասնզի ոչ մի նամակիդ, ոչ մի լուրիդ չարժանացայ, թէեւ անկէ անդին երկու տարիներ ալ անցած ըլլան: Մալէշ···

Տեղւոյդ լուրերու մասին բան մը գրել հարկ չեմ տեսներ, միայն կը բաւականանամ ըսելու, թէ Ամերիկայի Հայոց մէջ հասարակական կեանքը աւելի զարգացած է քան արտասահմանի ուրիշ հայ գաղթականութեան մէջ, մինչեւ իսկ ամերիկեան թերթերու մէջ Մուրատեանի քանի մը բանախօսութեանց լուրերը կը կարդայի, առանց գիտնալու թէ նա մեր բարեկամ Մարթինն է: Կը շնորհաւորեմ ձեզ եւ ձեր ջանքերուն յաջողութիւն կը մաղթեմ:

Գահիրէի մեր ծանօթ կոմիտէին գողցուած գոյքերու մասին կը հարցնես: Շիտակը ըսելով թէ որեւէ ճշմարտութիւն մը երեւան չելաւ: Կը յիշես անշուշտ թէ ան ատենները Կիպրոսէն Մարգար Գալֆայեանը Գահիրէ հասած էր, որուն պաշտօն յանձնած էինք մի քանի կասկածուած մարդիկը լրտեսելու համար: Անոր գաղափար ու կարծիքը սա է, թէ յիշեալ գոյքերը Նշանը գողնալով Մուխթար փաշային ծախած ըլլայ: Ինքը կը պնդէ թէ մեր չանթան Մուխթարին տունը տեսնողներ եղած են եւ մինչեւ իսկ մարդը (20) ոսկիի փոխարէն բերել եւ յանձնելը խոստացած է, սակայն դրամական եւ այլ պատճառներով բանակցութիւնը ընդհատուած կամ խզուած է: Ինչ սոսկալի բան: Գոցենք:

Առօյին մասին կը հարցնէք: Ինչ որ կը լսեմ վիճակը ցաւալի է: Հիւանդութեանը պատճառաւ չի կըրնար աշխատիլ եւ հետեւաբար ապրուստի կողմանէ անպատճառ նեղ դրութեան մէջ ըլլալու է: Աւելի որոշ կերպով չեմ գիտեր, թէ իր նիւթական աղբիւրները որո՞նք են եւ ինչպէ՞ս կ'ապրի:

Ողբացեալ Վազգէնի ձեռագրութեամբ հայկական երգերու ճոխ հաւաքածոյի մը տպագրութեան պայմանները կը հարցնես: Նախ պէտք է ըսեմ թէ Մնտիկեաններուն տպարանը շատոնց դոցուած եւ տառերը եւ մեքենաները ուրիշներուն ծախուած է: Այդպիսի բազմաթիւ ֆորմաներէ բաղկացեալ մի գիրքը տպագրելու ամենէն յարմար տպարանը տեղս նոր հաստատուած «Արաքս» հայկական տպարանն է, որու վարչութեան հետ այդ մասին երկար բարակ տեսութիւններ ունեցայ: Ահաւասիկ պայմանները, զոր պէտք է ուշադրութեան առնել: 1) Գիրքը եթէ դրածիդ համաձայն 750–800 երեսներէ բաղկացեալ է, ըսել է որ 45–50 հատ ութածալ (այսինքն 16 երեսներէ բաղկացեալ) ֆորմա պէտք է ըլլայ, որու 1500 օրինակի համար կ'ուզեն 180 ղուրուշ ողջ: Ուրեմն ենթադրելով թէ 50 ֆորմա պիտի ըլլայ 1500 գիրքին համար պիտի վճարէք (90) եգիպտական ոսկի կամ ամերիկեան դրամով (450) թալէր: 2) Թուղթը բաւական գեղեցիկ է, որու ինչպէս նաեւ տպագրութեան մասին ձեզ գաղափար մը տալու համար նոյն տպարանէն առաջին անգամ լոյս տեսած հայերէն գիրք մը այս փոսթով ձեզ ղրկած եմ: Ասիկա առաջին տպագրութիւնն է, որ փորձառութիւնը մի քանի պակասները չտեսել տուած է եւ կը յուսամ թէ այս անգամ աւելի մաքուր տպեն: 3) Որքա՞ն ժամանակի մէջ տպագրութիւնը կը լմննայ: Շաբաթը պիտի կրնան 2 ֆորմա տպել. ուրեմն միշտ ենթադրելով թէ 50 ֆորմա պիտի ըլլայ, 25 շաբաթէն պիտի կրնան ամբողջ գիրքը տպագրել: 4) Կազմի ծախքը իրենց վրայ է, եւ պիտի ըլլայ թղթակազմ, ճիշդ ձեզ ղրկուած գիրքին կազմովը, եւ վերջապէս վճարման պայմանին գալով, իրենք խոստացան դիւրութիւններ ընծայել, այնպէս որ, թէեւ 40 անգլ. ոսկի միայն թուղթի ծախսն է. բայց կանխիկ եթէ կարողանաք 150 թալէրի չափ վճարում մը ունենալ, կը յուսամ թէ մնացեալը գիրքերու վաճառումէն առաջին անգամ վճարելու պայմանաւ պիտի ընդունին: Գալով տպագրութեան տառերու տեսակին, ձեզ ղրկըւած գրքին տառերը կը բաւեն երգարանին տպագրութեան, իսկ եթէ ուզէք որ գրքին յառաջաբանին կամ ասոր նման լիւքս տառերով տպագրել տալ՝ կրնան շուտով բերել տալ, արդէն շատ տեսակ տառեր ունին, ինչպէս ձեզ ղրկուած գրքին մէջ դրուած օրինակէն կը հասկնաք. սակայն ասոնցմէ ամէնն ալ գիրք տպագրելու բաւական քանակութեամբ չեն գտնուիր: Պէտք չէ անշուշտ կրկնել թէ 450 թալէրը 1500 օրինակի գինն է. իսկ եթէ 2000 օրինակ կ'ուզէք, այն ատեն ձեզի աւելի շահաւոր կրնայ ըլլալ, կրնամ ըսել թէ 500 թալէրով տպելու հաւանութիւն ցոյց տան. միայն պէտք է որ կանխիկ 200–250 թալէր վճարէք: Ուստի նկատի ունենալով թէ ձեզ ղրկուած գիրքին ճիշդ քառապատիկ մեծութեամբը գիրք մը (5) ղրշ. ողջ դրամի, այսինքն 25 սէնթի պիտի գայ, կը կարծեմ թէ այնքան ալ սուղ չպիտի երեւի ձեզ: Աւելին, դուք կը մտածէք եւ առաջին առթիւ ինծի գրեցէք:

Կը վերջացնեմ սիրալիր բարեւներով:

Քուկդ՝
Յ. Ա. ԳԱԼՖԱՅԵԱՆ

Հասցէս՝
H. A. Kalfaian
Poste française

---

(1) Հրաչ Թիրեաքեան:
(2) Նամակին մէջ ստորագծուած:

Կ 01 — 2

ԿԱՐԻՃԻ (ԱՌԱՆՁԱՐ) ՆԱՄԱԿԸ ՄԱՐԹԻՆԻՆ

Ֆրայբուրգ, 29 Մայիս 1901

Սիրելի Մարթինի թիֆէնկ,

Ապրիլ 3 թուակիր նամակդ բաւական ժամանակէ ի վեր ստացած եմ, բայց համալսարան մը ընդունուելու համար վերջերս տեղէ տեղ թափառելուս չկրցայ պատասխանել:

Նամակ չգրելուս համար ըրած մեղադրանքդ բոլորովին անհիմն է, որովհետեւ բոլոր նամակներուդ պատասխանած եմ եւ նախկին հասցէիդ գրած վերջին նամակովս ալ հարկ եղած տեղեկութիւնները տուած էի ժողովին ղրկած տեղեկագրիս մասին:

Ես առանձին տեղեկագիր մը չղրկեցի, այլ քու տեղեկագրիդ կցեցի իմ կարծիքներս ու տեսութիւններս, որոնք քու տեղեկագրիդ չափ ընդարձակ բան մը եղան:

Բիւրոյի պատգամաւորը (Քրիստափորը) ժողովի երթալու ժամանակ(1) Ցիւրիխէն անցնելով անձամբ ալ խօսեցանք. ինք կ'ուզէր խոստում առնել ինձմէ որ երկիր կ'երթամ եթէ մեր ծրագիրը ընդունուի: Պատասխանեցի թէ պատրաստ եմ անձամբ գործի երթալու, եթէ մեր ծրագիրը ընդունուի եւ եթէ Դաշնակցութիւնը հարկ եղած նիւթական միջոցները կարողանայ մեզ հայթայթել:

Քրիստափորի հետ վերադարձին կրկին տեսակցեցանք Ցիւրիխ: Ժողովը ինքզինքը ձեռնհաս չէ համարեր տակտիկայի հարցերու մասին նոր որոշումներ տալու, այլ միմիայն դրամական միջոցներու մասին խորհրդակցեր է: Հիմա քանի մը հոգի ընտրուած են փող հանգանակելու համար, այդ նպատակով Քրիստափորն ալ քանի մը ամիսէն Կովկաս պիտի երթայ. ինծի ըսաւ որ պէտք է սպասենք այս ձեռնարկութեան արդիւնքին, ուրկէ կախուած է ամէն բան։ Մինչեւ 6–7 ամիս ամէն բան կը պարզուի։

Ի՞նչ կ'ըսես, եթէ դրամական միջոցներ ճարուին, եւ եթէ երկրէն նպաստաւոր տեղեկութիւններ ստանամ, պիտի երթամ գործելու. Աղասէրն ալ փափաք կը յայտնէ միասին գալու, Բօրիսն ալ կ'ուզենք մեզ հետ կապել։ Դուն ալ փրթիներդ ժողվէ, պատրաստուէ որ հեռագրելուս պէս գաս. ի՞նչ կ'ըսես։

Վահապին(2) շատ բարեւներս յիշէ, հիմա հոս համալսարան մտած եւ կանոնաւոր ուսանող դարձած ըլլալով, զբաղում շատ ունիմ, այնպէս որ մինչեւ արձակուրդները «Հայրենիք»ին բան չեմ կրնար ղրկել։ Բայց Յուլիսէն յետոյ եթէ նիւթ գտնեմ կը գրեմ։ Հասարակական գիտութիւններ կը սորվիմ։

Դաւիթէն ի՞նչ խաբար, Թղթակցութիւնը ինծի հետ ինչո՞ւ խզեց, պատճառը հասկցիր։ «Հայրենիք»ները կանոնաւորապէս կը ստանանք. կը խնդրեմ եթէ ձեռքդ անցնի երբեմն ալ «Ձայն Ստամոքսի»էն ղրկէ, տեսնեմ ինչ զուռնա կը փչէ։

Գաղտատի բանտարկեալի մասին հարցնելով պատասխանը կը հաղորդեմ Ոսկեհանք(3)։

Այսօր այսչափ, տեղեկութիւններ գրէ այդ կողմերու գործերէն։

Համբոյրներով՝
Մ. ԿԱՐԻՃ

Հասցէս՝
38, Scheffelstrasse, 38
Freiburg i. / B.

---

(1) Դաշնակցութեան Կամքը Ներկայացնող Մարմնի ժողով, Տիֆլիզ, 1901 (ուր վերջնական ձեւ ստացաւ «Փոթորիկ»ի ծրագիրը, Քրիստափորի ղեկավարութեամբ)։

(2) Ա. Վռամեան։

(3) Իզմիր։

Կ 02 — 1

ԷԴՈՒԱՐԴԻ ՆԱՄԱԿԸ

Իզմիր, 16/29 Մարտ 1902

Սիրելիդ իմ Մարթին !

Այսօր տխուր վայրկեաններու տպաւորութեան տակ հարկ կը զգամ քեզ ալ քանի մը տող ուղղելու։

Մարդկանց թախծութիւնները թռիչք կու տան իւրեանց երեւակայութեանց սուրալու անեզր անհունութեան մէջ, զիրենք սփոփող սիրտ մը, իրենց վըշտակցող հոգի մը, իրենց հառաչանաց արձագանգող ձայն մը, շշուկ մը գտնելու, խօսելու, ըսելու, ունկնդրելու։ Դժբախտաբար մեր երեւակայութեան դաշտը բաւական ամայի է այդ մասին, ուր եթէ …կոս(1) էակի մը խրախուսիչ մէկ շշուկն ալ լսուի, բաւական պիտի համարուի անհուն մխիթարութիւն առթելու մեզ։ Սիրտս բեկուած, հոգիս դալկացած, մահացուցիչ հով մը կ'ացնի ամբողջ էութեանս վրայէն։ Չեմ գիտեր թէ ո՛ւր եմ եւ ի՛նչ եմ։ Աշխարհ մթնցած գնտանի մը երեւոյթը կ'ընծայէ աչացս, ուր մելամաղձոտ էակի մը նման յաճախ ինքզինքս թեթեւցած կը գտնեմ ու չեմ կրնար ինքզինքիս հաշիւ տալ, թէ ի՛նչ ահաւոր, անդընդային վիճակ է այս՝ ուր հոգիս ակամայ կը սուզի, կը թաւալի…

Յաճախ յանդուգն խորհուրդներ կու գան կը պաշարեն ամբողջ էութիւնս, ու ջղային բուռն ցնցումներով, մահուան անկողնէն զարթնածի մը պէս կ'ուզեմ կապանքներս խորտակել ու դուրս գալ այս հեղձուցիչ, այս սպաննող, այս մահաբեր, տխուր մթնոլորտէն. դուրս գալ ու ցոյց տալ կամաւոր կոյրերուն այն բոլոր անմտութիւնները, եսականութենէ առաջացած փոքրոգութիւնները, հակասութիւնները, որոնք մարդուս նկարագիրը կը ցածցնեն ու խիղճը կը մեռցնեն, որոնք անկեղծ մարդկանց զայրոյթէն տարբեր բան չեն ներշնչեր, ցոյց տալ հասկցնելու համար թէ ո՛րքան սխալ բան է անհատի մը պատուին, անձի մը արժանապատուութեան հետ խաղ խաղալ, քմահաճոյքներու ենթարկելով զայն։

Է՛հ, Մարթին, վիճակ մը բաժին եղած է ինծ՝ որ ան ալ ոչ ոքէ չ'ըմբռնուիր, չի ճանչցուիր, ու եթէ վաղը ճանչցուի իսկ ուշ պիտի ըլլայ այլեւս, որովհետեւ մարդկային եսը, այն որդը որ հոգին կը տկարացընէ, երբ արդարութիւնը ուրանալու կը հարկադրէ մարդուն՝ զայն, այդ եսը բարձր բռնելու անմիտ խորհուրդով։ Ու այն շատերն ալ որոնք անկախ այդ եսէն, անկախ ամէն զգացումէ, սոսկ ճշմարտութիւնը կը հետապնդեն՝ աւա՜ղ, որ անոնք ալ միջոց ու պատեհութիւն, դիրք ու հանգամանք չպիտի ունենան անոր խելամտելու, անոր տեղեկանալու եւ իրենց գաղափարը յայտնելու, իրենց դատաստանը ընելու։

Դժբախտ արարածներ ենք մենք, սիրելի՛ս, չափազանց դժբախտ. ափսո՜ս, որ մինչեւ ցարդ չենք գիտցած ազատութեան ճամբուն մէջ անկախօրէն մտածել, անկախօրէն խորհիլ ու անկախ գործել։ Մենք դեռ կեանքի այն սանդուխներուն ենք, ուր մարդս իր բուն զոհողութեան ոգիով իր դժբախտութիւնը կը հիւսէ, ուր նա իր դժոխքը կը պատրաստէ նոյնիսկ իր անկեղծ մտածման, իր սիրոյ զգացման, իր գաղափարի պաշտպանման թափով…։ Դարերու մարդը իր երեւակայութեան, իր զգացումներու գերին եղած է, մերթ աստուածներ եւ մերթ իշխաններ ստեղծելով իր գլխին, գերուած է նա մերթ իր թոյլ հոգով իր ստեղծած նախապաշարումներէն, ու մերթ իր մոլի զգացմանց անհեթեթութիւններէն…։ Ու այդ մարդը մինչեւ օրս ալ կը խարխափի բոլոր այն երեւոյթներուն մէջ, ուր զգացմունքը միայն կը գործէ ու սիրտը իր ցնորքներուն հետամտելով՝ իր թեւերը լայն կը բանայ տեղ մը հանիլ կարծելով։ Հազար անգամ խաբուած է մարդկութիւնը իր ստեղծած աստուածներէն եւ սակայն դեռ հազարաւոր անգամներ ալ խաբուելու տրամադիր կ'երեւի նա։ Հազար ու բիւր անգամներ մոլորուած, տատանուած է այն իր երեւակայութեան անհեթեթ ստեղծագործութիւններէն եւ սակայն դեռ բիւրաւոր անգամներ ալ պիտի մոլորուի, պիտի գլորուի, պիտի տատանուի մինչեւ վերջապէս գիտութեան լոյսը իր կիզիչ ճառագայթներով կու գայ այրել չորցնելու այն բոլոր ցնորքները, որ անյիշատակ դարերէ ի վեր մարդկային սիրտը պարուրած են ու դեռ եւս կը գերեն զայն։

Մենք յեղափոխական անունին տակ ապրող արարածներս, որ ամէն բանէ աւելի սրտի, զգացումի մարդերն ենք ու մեզ համար գաղափար մը, իտէալ մը, պաշտամունք մը կազմած ենք եւ որուն իրականացումին սիրովը տոգորուած ուղի մը ընտրած ենք ու կը քալենք հոն թառամեցնելով, մահացնելով ամբողջ մեր էութիւնը, չունինք սակայն ազատ խորհելու, ազատ մտածելու, ազատ դատելու ազատութիւնը, թէեւ ազատութիւնը ինքնին մեր իտէալն, մեր քարոզը, մեր կեանքի միակ հետապնդող նպատակը ըլլայ. չունինք, որովհետեւ իսկ եւ իսկ անկախ մարդեր չենք, անկաշկանդ հոգի չունինք ու մենք մեզմէ իսկ թոյլ կու տանք որ հոն ալ առաջ անցնին քիչ մը աւելի ճարպիկները, քիչ մը աւելի խորագէտները, ու զօրանան, իրաւունքներ ձեռք բերեն եւ մեր գլխին իբր իշխան անցնին, միայն մեզ հրամայելու, մեզի, մեր կամքին, մեր կեանքին ու գաղափարին վրայ իշխելու… Ու վա՛յ անոր, որ համարձակի իր ազատ գաղափարը ունենալ, որ հակառակ ըլլայ իր՝ հզօրին գաղափարին, կամ անոր կամքին, քիմքին… Ու ահա այդ ժամանակ մարդկային բոլոր ստորնութիւնները, բոլոր քսութիւնները, բոլոր հրէշութիւնները դուրս կը թափին խեղդելու այդ ձայնը, որ անախորժ հնչած է իրեն։

Այսպիսի երեւոյթը յեղափոխական կեանքին մէջ ես կը կարծեմ ըլլայ է՛ն սնամիտը, է՛ն ցնորամիտը, է՛ն եպերելին ու է՛ն անչահը։ Բարձր ու վսեմ գործի մէջ փոքր եսութիւններ, տգեղութիւններ, գրպարտութիւններ՝ անոր հանդէպ որ իրենց իրենց ընկերն էր, սուտ ու յիմար յերիւրանքներ՝ որոնք երեւակայել իսկ դըժուար է, զզուելի հակասութիւն մըն է… Ժողովուրդի մը ազատութեան համար մղուած նուիրական ասպարէզին՝ եսական նեխած քիմքեր, փառասիրական տենչերու ծառայած նկրտումներ՝ որոնք սկզբունքը կը թուլցնեն ու գաղափարի վեհութիւնը կը նսեմացնեն, այո՛, մարդկային է՛ն աղտոտ, է՛ն ցնորական մէկ վիճակը կը պարզեն։ Ու մաքուր հոգիները չեն կրնար ապրիլ, շնչել հոն. հոն կը ծնի զայրոյթի այն գոռում գոչումը, այն ահեղ զգացմունքներու թափը, որ կը փշրէ այդ մաքուր գործին բոլոր սինլքոր, անճահ շահատակները ու վերջապէս տեղի կու տայ նոր, մաքուր մթնոլորտի մը, ուր միայն գործը իր ճշմարիտ պաշտպանները գտնելով՝ անսայթաք առաջ կ'ընթանայ, հասնելու համար իր նախընտրած ովասիսը…

Գիտեմ թէ այս տողերը զառանցանքի մը տպաւորութիւնը պիտի ներգործեն քո վրայ, սիրելիս, քանի որ չես գիտեր ու չես ալ կրնար գիտնալ, երեւակայել այն պարագան ուր կը գտնուիմ, այն վիճակը ուր սուզուած եմ, այն դառն վայրկեանները, որ պաշարած են զիս ու այսպէս՝ բոլորովին իրենց ազդեցութեան տակ առած են զիս։ Դուն չես կրնար երեւակայել զայն ու ես ալ ոչինչ չեմ կրնար գրել քեզ, խորհելով որ անկարելի է այսպիսի տողերով, այսպիսի գրչով բան հասկցնել։ Ուստի թող ապագային սիրտս խօսի ու պարզէ այն արեան լիճը, զոր կը խմէ իր թոքերուն մէջ։ Այսքանով պիտի բաւականանամ առայժմ, սիրելի Մարթին. որքան քիչ գրեմ, որքան քիչ խօսիմ, այնքան լաւ համարէ առայժմ, մինչեւ որ մեր սրտերը իրար մօտենան ու իրարու խօսին։

Ներփակեալները, այն պարագային, որ դուն չկըրնաս ինծ համար 60–70 տոլարի չափ դրամ հասցնելու միջոցը ունենալ, ղրկէ տունս, գուցէ անոնք կ'ունենան եւ կը ղրկեն՝ ազատելով զիս այս խեղդող մթնոլորտէն։

Այդ մարդկանցից դրամ խնդրել իրաւ մահուան չափ ծանր է ինծ, ամօթէս կը մեռնիմ, բայց ի՛նչ արած, այստեղի սնտուկէն ինծ համար դրամ ուզելը աւելի ծանր է, քանի որ արհամարհելով արհամարհել կ'իյնայ ինծ այն արարածը, որը ճարպիկ է ամէն ինչ իր քմանց ծառայեցնելու, ամէն ինչ իր եսին գործածելու ու ամէն բան իր ազդեցութեան ենթարկելու։

Հա՞րկ է արդեօք յիշել, որ փոխանակ երկիր երթալու, փոխանակ Լեռնավայր մեկնելու, շնորհիւ մեր ընկեր Սեպ(2) անուանեալ արարածի կասկածոտութեան, վայրահաջութեան, այժմ հոդ գալու տրամադրուած եմ։

Մօտ ամիս ու կէսէն աւելի է որ բոլորովին խզած եմ յարաբերութիւնս, ու խնդրած էի Ժընեւէն, եւ այդտեղ՝ Վահարէն(3), որպէսզի ձեռնհաս մէկը ղրկուէր. դէթ կարգ մը թիւրիմացութիւններ, որոնք հաւատացած եմ թէ ծանր հետեւանքներ պիտի առաջացնեն, կը մաքրուէին, կը հարթուէին ու ամէն ոք իր ինչ ըլլալը կը հասկնար։ Սակայն Վահարը իր սովորութեան համեմատ տարին մէկ անգամ կը պատասխանէ, իսկ Ժընեւէն ալ նամակով մը իմացուցին, որ Լ.ը(4) կու գայ եւ կը տեսնուի, որը սակայն գալուն ինկաւ Սեպ.ին(1) ազդեցութեան ներքոյ ու բնաւ չտեսնուեցաւ ինծ հետ։ Ես ալ չեմ ստիպեր արդէն որ տեսնուի եւ ոչ իսկ հասկըցուցի որ ես գիտեմ իր գալը, իր հոս ժամանելը։

Այժմ կամք Տեառն օրհնեալ եղիցի. «Կեչտիք պու տէքէնին քէրիմէթինտէն»…

Որքան կարելի է շուտ ղրկելու ես ինծ եւ այս դրամը իմ միակ ազատիչս է. հակառակ պարագային կորած եմ այստեղ, գիտցա՛ծ եղիր։

Միւս նամակներուն հասցէները չեմ գիտեր, տուր *համար քեզի ղրկեցի որ հասցնես տեղերը։ Սերոբ Մհ․ Ահարոնեան Ուսար կը գտնուի, կրնաս ոեւէ մէկին ղրկել հասցնելու համար, բայց դուն ալ երկտող մը գրէ ու իմացուր որ գաղտնի պահեն։*

Սարգիսը քեզ ծանօթ է արդէն․ թերեւս այժմ ալ Լին կը գտնուի։

Հասցէս յիշած եմ միւս նամակներուն մէջ եւ պարզած, թէ դրամը ինչպէ՞ս պէտք է հասցնել ինծի։ Դուն ալ քու կողմէդ ծանօթութիւն տուր։

Ընկերական ջերմ համբոյրներով,

Քոյդ՝
ԷԴՈՒԱՐԴ

---

(1) Մէկ բառ անընթեռնելի։

(2) Ծածկագիր․ — կ՚ակնարկուի հաւանօրէն՝ Հրաչին (Սեպուհ)։

(3) Արշակ Վռամեան։

(4) Ա․ Լեւոնեան (Աշոտ Երկաթ)։

Կ 02 — 2

ԱՇՈՏ ԵՐԿԱԹԻ ՆԱՄԱԿԸ

Իզմիր, Ապրիլ 15 1902

Սիրելի՛ Մարթին,

Գրն․ Վռամեանէն իմացած կ՚ըլլաս ապահով հոս հասնիլս։

Գալէս ի վեր տխուր իրողութիւններով շրջապատուած եմ եւ խիստ դառնացած։

Էդ․(1) *կարգ մը յիմարութիւններով ստիպած է տեղական ընկերները հեռացման վճիռը տալ եւ ես ալ համաձայնեցայ անոնց հետ երկար քննելէ եւ վիճելէ ետք։ Գրեթէ մինչեւ այսօր այդ խնդրով զբաղած եմ եղեր։ Կարճ մը պատմեմ եղելութիւնը։*

Էդ․(1) *վիրաւորական ծանր խօսքեր կ՚ըսէ ընկերներէն քանիներուն, ոմանց նոյնիսկ կը հայհոյէ։ Ինք պիտի մեկնէր ասկէ, ատոր համար ալ գոյքերը, որ մշեցիի մը քովը կը պահուէին, ուրիշ ընկերոջ մը կը յանձնարարուի պէտք եղած առեն առնել եւ այդպէս ալ կը յայտնուի մշեցիին։ Օրին մէկը Էդ․*(1) *կը ներկայանայ մշեցիին ու կ՚ըսէ․ «Գոյքերը ինձմէ զատ ոչ ոքի պիտի տաս»։ Նոյն կամ հետեւեալ օրը վերջին մարդը (Զոհրապ որ քեզի անծանօթ ընկեր մըն է) մշեցիին քով կ՚երթայ․ մշեցին կը հարցնէ թէ ի՞նչ պատահած է որ Էդ․*(1) *եկաւ հրամայեց որ գոյքերը իրմէ զատ ոչ ոքի տամ։ Զոհրապ կը բարկանայ եւ կը հրամայէ մշեցիին, որ գոյքերը Էդ․ին*(1) *չտայ եւ կու գայ եղածը միւս ընկերներուն կը պատմէ։ Էդ․էն*(1) *կը հարցուի թէ ինչո՞ւ այդպէս պատուիրած է մշեցիին․ կ՚ըսէ, «Որովհետեւ ձեր վրայ* վստահութիւն չունիմ»։ *Ասոր բացատրութիւն կը պահանջուի․ ոչինչ չի տար։ Խնդիրը ասկէ կը կնճռոտի։*

Ժընեւ էի, գրեցին հոն, փութացի գալ հոս կարգադրել։ Եկայ, Էդ․ին(1) *հետ տեսնուեցայ, կարգ մը խնդիրներ բոլորովին ուրացաւ։ Նեղ դրութեանց մէջ ինկայ․ կամ այն էր հաւատալ Էդ․ին*(1) *եւ ստախօս համարել Ֆարհատը, իր կինը, Զոհրապը եւ Վարդը եւ կամ վերջիններուն հաւատալ։ Բայց յամառութեամբ մը երկու կողմին ալ չհաւատալ տուի, խնդիրը իր հիմէն հասկնալու, խսկովին համոզուելու համար։*

Էդ․ի(1) *հետ ունեցած երկրորդ տեսակցութենէ մը վերջ կարողացայ Էդ․ի*(1) *մէկ քանի փոքրիկ սուտերը բռնել եւ տեղեկանալ իմ գլխուս խաղալիք մէկ խաղին։ Սուտերը մէկ կողմ կը թողում, միայն պատմեմ իր խաղը որ պիտի խաղար։ — Ինծի ըսաւ թէ կարգ մը մշեցիներ կան, որոնք քովերնին դրամ ունին, եւ չեն ուզեր ներկայ վարչութեան յանձնել․ եթէ անոնց դրամները չգանձուին, կը թուլնան եւ կը քայքայուին։ Յետոյ առաջարկեց որ, դրամները գանձէ՝ ինծ յանձնէ, ես ալ ընկալագրեր տամ որ մշեցիներուն տայ։ Ըսի իրեն թէ, դեռ առեն մը տեղական գործերուն չպիտի խառնուիմ։ Ըսաւ, հապա թողո՞ւնք որ քայքայուին։ Ըսի, կրնան առեն մըն ալ սպասել։*

Իր քովէն մեկնելէն քառորդ ժամ ետք, մէկը ինծի պատմեց, թէ Էդ․(1) *մշեցիներուն պարծեցած է, թէ կրկին ամէն ինչ իրեն յանձնուած է եւ թէ դրամները իրեն յանձնուած են ու ինք ընկալագրեր պիտի տայ իրենց։ Սոսկացի, զգացի թէ ուզեր է իմ միամտութիւնս չահագործել, լոկ իր դիրքը հաստատելու համար։ Նոյն օրը երեկոյեան, նոյն պատմութիւնը ուրիշ աղբիւրէ մըն ալ լսեցի։ Ալ կը բաւէր․ խզեցի յարաբերութիւններս։*

Ներկայիս քեզմէ հարցնելիք մը ունիմ։ Լսեցի թէ օրին մէկը դանակ քաշած է եղեր քու վրայ․ իրմէ հարցուցի՝ ուրացաւ։ Այժմ կը խնդրեմ ինծ գրէ․ լսածս ստո՞յգ է, իրօք դանակ քաշե՞ր է վրադ։ Լոկ հետաքրքրութիւնս յագեցնելու համար կ՚ուզեմ իմանալ։

Գործի տեսակէտէն, դեռ նոր սկսած ենք ծրագրել, մօտերս կը ձեռնարկենք թերեւս։ Յաջորդ շաբթու Գրն․ Վռամեանին կը գրեմ գործի մասին, անկէ կը տեղեկանաս մանրամասնութիւններուն։

Էդ․ի(1) *պատճառաւ կապերը հոս մի քիչ խախտեցան, ջանացինք ամրապնդել սակայն․ Տեղական ուժերը (մշեցոց խումբերէն զատ) Էդ․ի*(1) *դրդմամբ մի քիչ հակառակութիւն ցոյց կու տան։ Տեսայ զիրենք, խօսեցայ, համոզեցի, բայց թէական մնաց խնդիրը։*

Եթէ այդ ուժերը այսպէս ջլատուած չըլլային, հիմա գործի սկսած էինք։ Բայց ինչ որ է առանց անոնց ալ որոշած ենք գործել։ Գործը պիտի հաւաքէ իր շուրջը պէտք եղած ուժերը։

Բարեւներս քեզի եւ ընկերներուն։

Համբոյրներով՝
ԵՐԿԱԹ

---

(1) Էդվարդ։

Կ 02 — 3

ԷԴՎԱՐԴԻ ՆԱՄԱԿԸ ԱՇՈՏ ԵՐԿԱԹԻՆ

Նամակի ստորագրութիւնը կարելի է կարդալ ՍԻԳ, ինչ որ առաջին առթիւ ենթադրել կու տայ թէ գրողը Սեպուհն է (Հրաչ Թիրեաքեանը)։ Սակայն ձեռագիրը, բովանդակութիւնը եւ ոճը յստակ կը դարձնեն՝ որ գրողը Էդվարդն է կամ Էդուարդը։ Աւելին՝ Կ02—5 նամակին մէջ, Իզմիրի ընկերները կը խօսին ՍԻՍԱԿի մասին որ, գրութենէն դատելով, ուրիշ մէկը չէ եթէ ոչ միեւնոյն Էդվարդը։ Ասկէ կ՚եզրակացնենք՝ որ, ամենայն հաւանականութեամբ, ներկայ նամակի ստորագրութիւնը պէտք է ըլլայ ՍԻՍԱԿ (արագ ու կրճատ գրուած, ՍԻԳի նման)։

Իսկ թէ ո՞վ է Իզմիրի ընկերներուն համար Սիսակ անունով ճանչցուող այս Էդուարդը կամ Էդվարդը (երկու ձեւերն ալ գործածուած են իր եւ ուրիշներու նամակներուն մէջ), որ, ըստ երեւոյթին, 1902ին արդէն հինգ տարուան անցեալ ունէր Ոսկեհանքի մէջ եւ որ, տեղական Մարմնի որոշումով եւ Լեռնավայրի Պատասխանատու Կեդր․ Կոմիտէի անդամ Աշոտ Երկաթի հաստատումով, կը հեռացուէր միեւնոյն թուականին (այս մասին տեսնել նաեւ «Երկաթի յուշատետրը», — Ռուբէն, Ե․ հատոր, էջ 143), — կը դժուարանանք ճշդել։ Կապ ունի՞ արդեօք վռամշապուհ Քենտիրեանին հետ, որ 1905ին զոհուեցաւ Քրիստափորի հետ, ռումբի փորձի պահուն։ «Դրօշակ»ի 1905 Ապրիլի համարը, գուժելով Քրիստափորի մահը, իր Բ․ էջին վրայ, սեւ շրջագծի մէջ, կը գրէ նաեւ․— *«Մարտ 4ին, Սոֆիայի մէջ, ռումբի պայթիւնի մը զոհ գնաց մեր ընկեր ԷԴՈՒԱՐԴԸ, գործօն անդամ դաշնակցական կարեւորագոյն մարմիններէն մէկուն* (կ՚ակնարկուի անշուշտ Գ․ ընդհ․ ժողովի ընտրած Ցուցական Մարմնին, — Հ․ Տ․)։ *Քանի մը կարեւոր հանգամանքներու պատճառով, մենք առ այժմ անկարող ենք զետեղել «Դրօշակ»ի էջերուն մէջ անոր կենսագրութիւնն ու պատկերը։ Այդ պիտի թողուի ապագային»*։

«Ապագային», դժբախտաբար, ոչինչ կը գտնենք Էդուարդի մասին։ Ուստի անորոշութիւնը կը մնայ։ Այդ անորոշութիւնը կ՚աւելնա՛յ միայն ԷԴՈՒԱՐԴ ստորագրութիւնը կրող ստացագրի մը պատճառաւ, 20 Մարտ 1905 թուակիր, զոր կը գտնենք Մարթին Մուրատեանի թուղթերուն մէջ, եւ ուր կ՚ըսուի՝ «Ի հաշիւ Իզմիրի բանտարկեալ ընկերներու դրկուելիք գումարի մնացորդին՝ ստացած եմ Գ․ Մարթինէն 48 տրախմի։ ԷԴՈՒԱՐԴ»։ Արդ Քրիստափորի եւ վ․ Քենտիրեանի մահը տեղի ունեցաւ 1905 Մարտ 4ին, կամ նոր տոմարով՝ Մարտ 17ին, ուստի բոլոր պարագաներուն՝ Մարտ 20էն (ստացագրի թուականէն) առաջ։

Մնացա՞ծ են արդեօք Էդուարդի ժամանակակից իզմիրցիներ, կամ այլ տեղ գրաւոր ոեւէ յիշատակութիւն կա՞յ անոր մասին, — կ՚անգիտանանք։ Արխիւային այլ թղթածրարներու հրատարակութիւնը հաւանօրէն հետագային յաւելեալ լոյս սփռէ անոր ինքնութեան վրայ։

Գր․ Ա․ Ս․ Լ․ին(1)

Ձեր Ապրիլ 13/26ի տողերը շատ ուշ հասած է իմ ձեռքս, Թուականէն 12 օր վերջը։

Ձեր ինծ ուղղած վիրաւորանքներուն, որ ժամանակէ մը ի վեր անտարբեր դարձուցած էին զիս, չպիտի յանձն առնէի պատասխանել, եթէ սակայն չմտածէի թէ՝ տխուր իրողութիւններու դէմ յանդիման կը գտնուիմ, որոնց այլեւս վերջ մը տալ անհրաժեշտ է։

Ամէն տեսակ ուղղակի պատասխանատուութիւններէ հեռու գտնուած ըլլալով, նախորդիւ խնդրած էի պաղատագին, որպէսզի ազատ թողնէիք զիս ձեր այդ անտեղի յարձակումներէն…

Այսօր կը տեսնեմ, թէ աւելի առաջ գացած էք ձեր այդ յորջորջումներուն մէջ, ինչ որ ոեւէ միտք չունեցող անտեղի վիրաւորանք մ՚է իմ անձիս դէմ չարունակուած։

Ինչպէս ցարդ հոս ու հոն դարբնուած սուտերու, զրպարտութեանց, այն ալ ստոր սուտերու, զազրելի զրպարտութեանց հանդէպ լուռ եւ անտարբեր մնացի, նոյնպէս ալ այժմ եւ միշտ կրնայի խուլ ու մունջ ձեւանալ, եթէ սակայն ձեր ընթացքէն եւ անոր հետեւութիւններէն բացարձակ համոզում չգոյացնէի, թէ իմ այդ լռութիւնս կրնայ ամէն բանի ծառայել բայց գործը փրկելէ, որով եւ իմ վրայ ալ անուղղակի ահարկու պատասխանատուութիւններ պիտի ծանրացնէ։

Ձեր հոս հասնելէն առաջ դուք, Գրն․ Լեւոնեան, հեռուէն իսկ գիտակցած էիք, կը կարծեմ, իմ բացայայտ իրաւունքը ձեր այժմեան ընկեր անուանած տխուր արարածին տեղւոյս կազմակերպութենէն հեռացման պահանջս, խեղդելու համար այդ նոյն արարածի առած քայլերուն ամբողջ հրէշայնութիւնը, անոր խաղցած խաղերուն աններելի, անխոստովանելի գձուձ հանգամանքները, մանուածապատ, ցածհոգի, ստորնացուցիչ, դեռ նմանը չտեսնուած դարձուածքներով, ինքը իրեն դիրք մը ստեղծելու սին պատրանքէն թելադրուած, իր ընկեր անուանածները խաբած-խաբխբած ու իր եսի փրկումին ծառայեցուցած, գործին վտանգը գրպանած եւ վերջապէս ամէն տեսակ զազրելի, միտքէ դուրս միջոցներ խորհած, հնարած ու գործած ըլլալու մութ հոգեկանութիւնը…

Դուք գիտակցած էիք այս ամենուն երբ դեռ հեռուն էիք եւ տեսաք ձեր աչքերով եւ ըմբռնեցիք միանգամայն, թէ այդպիսի կացութեան մը հանդէպ որպիսի զգուշաւորութեամբ վարուած էի ես այդ պաշտօնական անուան տակ հրապարակ ելած բոլորիս պատիւը արատաւորող արարքները մեղմել, չքմեղել, սահմանափակել, չարծարծելու համար։

Ու դուք ականատես եղաք դեռ աւելիին։

Երբ մարդուն սիրտն ու հոգին բզքտող այդ ճիւաղային արարքները նուիրագործուեցան, սրբագործուեցան ե՛ւ ձեր մասնակցութեամբ, որուն ոչ միայն լռել յանձն առի, այլեւ մէկէ շատ աւելի փորձեր ըրի իրաւունք եւ հաստատութիւն տալ՝ կեղծելով միամիտներուն, որպէսզի յեղափոխական անունը — որով հինգ տարի ապրած էի հոս — չաղարտուէր, չցեխոտէր, որը սակայն շնորհիւ ձեր… ընթացքին իր նպատակէն շեղեցաւ, ջուրը ինկաւ։

Այսպիսի պարագային բոլորովին ազատ թողի ձեզ շարունակել գործածել ձեր ամբողջ խելքի ու մտքի պաշարը՝ զայրացած ու վայրագօրէն յօշել, խոշտանգելու զիս, ու գործը՝ ձեր ընկերոջ առաջացուցած անկումէն փրկել։

Ու այսպէս, ինքնակամ ինքնապաշտութեամբ, ատա-

բօրինակ, զուցէ նմանը երբեք չտեսնուած զոհ մը դառնալով, երբ իբրաւացի յանցաւոր մը՝ արժանի ձեր դատապարտութեան, մնացի ձեր առաջ, որպէսզի ձեր մոլեգին յարձակումներով աղէկ մը մեռցնէիք ձեր խիղճը, ձեր զգացմունքները, ձեր հոգին, ձեր բանականութիւնը ու այսպէս երկու օր վերջը առանց խղճի, առանց զգացմունքի, առանց բանականութեան, մերկ ու անպաշտպան, «լալ ու կճրտել ատամաց»ը իբր միակ բաժին ունենալով, նստէիք գործի աւերակներուն վրայ ձեր մերկութիւնը ողբալով, ձեր խելքի նմոյշը պարզէիք աշխարհին...

Ձեր այս տմարդի յարձակումներուն ոչ թէ դիմադրել — որովհետեւ ոչինչ չէիք ներկայացներ՝ ոչ մի ույժ, ո՛չ բարոյական և ո՛չ ալ նիւթական, ո՛չ իրաւունքի եւ ոչ ալ արդարութեան, որուն դիմադրել յանձն առնէի — այլ սոսկ արհամարհական ակնարկով մը գիտէի ձեզ ձեր տեղը ցոյց տալ։ Բայց չըրի ու լռեցի, որովհետեւ ընկերական պատուոյ նախանձախնդրութիւնը տարբեր արմատներ ունէր իմ մէջ, որոնք մէկէն ի մէկ չէի կրնար կտրել նետել իմ սրտէն եւ որովհետեւ իմ պատիւս այդ կերպով պաշտպանել չէի ըմբռնած։ Լռեցի, որպէսզի այդ աղտոտ արշաւանքէն խուսափած ըլլայի, լռեցի, որպէսզի ինքզինքս որեւէ նըժարի չենթարկէի հոն. լռեցի, որպէսզի քանդումի այդ զազրելի քայլերուն մէջ դոյզն մասն ու բաժինը չունենայի, չհրաւիրէի ինձ վրայ, եւ լռեցի որ ձեր եւ ձեզ հաւատացողներուն յոյսերը վերջ գտնէին ու յեղ. մաքուր հրապարակին վրայ կատարուող այս քստմնելի տեսարանը իր բոլոր լրացուցիչ մասերով կատարեալ ըլլար. ու եղաւ ու պէտք եղած դասերը թելադրեց առ որ անկ էր, ու այժմ միայն ու միայն պարտաւորութեան մը խնդիրը դրուած է բոլոր անոնց առաջ, որոնք ժամանակցեցան կամ հետեւեցան անոր, եւ որոնք եթէ քչիկ մը անկեղծ զգացմունք պահած են իրենց սրտին խորքը, խոստովանելու քաջութիւնը ունենան իրենց ընթացքի այս աղեխարշ հետեւանքները, եւ իրենց քաւարանները քաշուելով թողուն որ գործը այս ահաւոր անդունդէն փրկելու մեզ վիճակուած պարտքը կատարելու հետամտինք ու մեր հրահրած անուղղակի պատասխանատուութիւններէն ալ գէթ մասամբ ազատուելու մխիթարութիւնն ու խղճի հանդիստը գտնենք։

Դժբախտաբար այն անկեղծ խոստովանութիւնը դեռ եւս չեմ տեսներ ձեզ մօտ, ինչ որ միակ փրկարար երեւոյթը պիտի ըլլար։ Դուք ընդհակառակը ձեր այս տողերով ոլորուն ճանապարհներու կը դիմէք գործը քանդելու միտում վերագրելով ինձ... Կը կարծէի թէ պիտի կարենայիք ըմբռնել իմ այդ լռութիւնս, որ իմ ներքին խառնուածքի կամ հոգեկան յատկութիւններու երեւոյթներէն կ'առաջանար։ Դուք փոխանակ ուղղամտօրէն բացատրելու իմ այդ ամէն կերպով տեղի տալս, ընդհակառակը չէք ուզեր անոր իրողութիւնը ընդունիլ ու ձեր անյաջող քայլերը իմ թելադրանքներուս կ'ուզէք վերագրել, որը կարծես թէ համարձակ ընել անկարող ըլլայի։

Դուք, Պրն. Լեւոնեան, ձեր ընկերներուն նախաքայլերուն անտեղեակ մնացած էիք երեւի կամ թէ չէ փառաւորապէս խաբած էին ձեզ, որով ձեր ընթացքին մէջ այնպիսի հակասութիւններու ենթարկուեցաք, որ անկարելի դարձուցիք ինքզինքնիդ ձեր կոչումին ծառայեցնելու։

Ու այսպէս՝ ձեր ընկերներու գործածած տգեղ միջոցները դուք ալ պարտաւոր համարեցիք ընդօրինակել եւ անոնցմով ուղղել ձեր քայլերը, զորս յեղ. մարմնի կամ անհատի մը համար պատուաբեր չըլլալով, ձեզ ձեր ներկայ վիճակին մատնեց ու ձեր ետեւէն գործն ալ դէպի անկում առաջնորդուեցաւ։

Այն բոլոր պատուով, յեղ. կրակով լեցուն սրտերը, որոնք յանձնարարուեցան պահ մը գալ ձեզ մօտ գործի լրջմտութիւն, ուշիմութիւն յուսալով, իրենց առաջին քայլերուն մէջ յուսախաբ ըլլալէ աւելի, անխորտակելի զէնքեր ստացան ձեզմէ, ձեզ այս եւ իրական ասպարէզին վրայ իբր անարդարութեան ախոյեաններ ընդունելով, ձեր գլուխները ճշմարտութեան առջեւ խոնարհեցնելէ աւելի՝ ձեզ ձեր եկած տեղերը վերադարձնել իրենց առաջին պարտքը համարեցին։

Ու դուք գլուխնիդ կորցրած անդունդի խորէն չէք վարանիր, չէք դադրիր բղաւելու, որ ե՛ս կը թելադրեմ ատոնց, որ գործը դիտմամբ քանդել կ'ուզեմ...

Բաւ է այլեւս, ամօ՛թ է մեզ ամէնքիս համար ալ. վերջ տանք այս ստորնացուցիչ կործանարար ընթացքին։

Այս գործը մեզմէ ոչ ոքինն է եւ մեզմէ ոչ ոք իրաւունք ունի զայն իր քմածին եսին ծառայեցնելու։

Մեզմէ իւրաքանչիւրը թող ինք իր վրայ անդրադառնալով խորհի, թէ ի՞նչ ըրաւ մինչ ի՞նչ պարտէր ընել, կամ ի՞նչ պարտի ընել ասկէ վերջ կամ ի՞նչ մընացած է ընել իրեն այժմ։

Եւ այսպէս, խնդիրները, որ այս գոյնը ստացած են, պէտք է ամէն նկատումէ հեռու դատողութեամբ մտածել տայ մեզմէ ամէն մէկին, թէ իսկ եւ իսկ ի՞նչ կերպով կը փրկուի այն ու այդ փրկումին համար պէտք ըլլալիք զոհողութիւնը գէթ իբր վերջին պարտականութիւն մեզմէ իւրաքանչիւրը սիրայօժար յանձն առնէ ու ժամ առաջ իր դիրքը որոշէ։

Ես չեմ հաւատար, որ մտքերու ներկայ խառնաշփոթութիւնը կրնայ ցարդ շարունակուած ուղղութեամբ հարթուիլ եւ մաքրուիլ, ընդհակառակը այդ կերպով քիչ վերջը անկարելի պիտի ըլլայ հաւաքէ քանդումին առաջքը առնել եւ գործ մը տեսնել։

Բացի այս, ժողովուրդին անպաշտպանութիւնը մեծ վտանգ մը պիտի ըլլայ մեզ, որոնք մեր թերութիւնները, մեր հակասութիւնները վարակիչ միքրոպի նման պիտի տարածեն եւ սպառնան ամբողջ կուսակցութեան բարոյականին։ Ըմբռնելու ենք վերջապէս, թէ սխալը սխալով դարմանելը սխալ է եւ սխալն ալ՝ վտանգ կ'ենթադրէ։

Հետեւաբար այս կացութիւնը փրկելու միակ միջոցը արդար ըմբռնումն է, որ կրնայ մտքերը խաղաղեցնել եւ կազմակերպութեան անաչառ ըմբռնումին եւ անոր բարոյական անկաշկանդ վերաբերումին մասին լուրջ գաղափար ներշնչել եւ ապագայ վտանգի որեւէ սերմ չթողուլ իր մէջ։

Արդ, գործը իր ներկայ վիճակէն բարձրացնելու համար, ճակատագրօրէն իմ վրայ պարտականութիւն մը ծանրացած կը գտնեմ, որ իմ հինգ տարուայ այս տեղի գոյութեամբս անխուսափելի կը դարձնէ զիս՝ հրաժարիլ անկէ կամ լքել զայն։

Ձեր ընկերներէն երկուքը իրենց յեղափոխականի բարոյականը աղարտած են տեղական խումբերուն առջեւ։ Վերջերս կ'իմանամ, որ անոնք իրենց իսկական անուններով՝ շնորհիւ իրենց ոչ-խելացի ընթացքին, կառավարութեան կողմէ ալ վտանգուած են։ Հետեւաբար անոնց պահել շարունակելը թէ՛ սխալ է եւ թէ յանցանք։

Ֆարհատին առաջացուցած այս բոլոր խայտառակութիւնները իր վրայ անհրաժեշտ պարտք եւ պահանջ կը դնեն կամովին ձգել հեռանալ ասկէ՝ թողլով, որ իր բացած վէրքերը դարմանելու մեզ ինկած բաժինը կատարելու հետամտինք ժամ առաջ։

Այս է իմ վերջին կարծիքս ու առաջարկս ձեզ։

Լաւ մտածեցէք։ Մեր բոլոր քայլերը խնամքով կ'արձանագրուին. խելքի գանք։

Ձեր յարգանօք՝
ՍԻՍԱԿ

3/16 Մայիս 1902
Ի քաղաքիս

Յ. Գ.— Եթէ շարունակէք յամառիլ ձեր ընթացքին մէջ, պաշտօնապէս պիտի խօսիմ ձեզ հետ, ինչ որ Բիւրոյին ալ պիտի գրեմ իմ այդ որոշումս։

---

(1) Արմենակ Ս. Լեւոնեանին (Աշոտ Երկաթ)։

Կ 02 — 4

ԷԴՎԱՐԴԻ ՆԱՄԱԿԸ՝ ՄԱՐԹԻՆԻՆ

Իզմիրէն՝ Էդվարդի գրած այս նամակի տարեթիւը կրնայ կարդացուիլ նաեւ 1901 (յստակ չէ գրուած)։ Ըստ բովանդակութեան, ան կը պատկանի սակայն 1902ին (տեսնել Աշոտ Երկաթի նամակը — Կ02 -2 — եւ «Երկաթի յուշատետրը», — Ռուբէն, Ե. հատոր, էջ 143)։

Իզմիր, 13/26 Մայիս 1902

Սիրելիդ իմ Մարթին,

Ապրիլ 28 թուակիրդ ստացայ։ Չես կրնար երեւակայել զգացած շնորհակալութիւնս ցոյց տուած ընկերական աջակցութեանդ առթիւ։

Այս պարագային երկար չեմ կրնար գրել քեզ, պարագաներս ալ չեն նպաստեր գրելու։ Մտադիր էի գոնէ քու առջեւ պարզել ամէն մանրամասն գծեր այս տեղի անցքերու մասին։ Սակայն հարկ չկայ. առ այժմ ներփակ կը զետեղեմ իմ այստեղուաններուն գրած վերջին նամակս, որուն մէկ պատճէնն ալ ղրկած եմ Բիւրոյին։ Այդ տողերէն կրնաս բաւական գաղափար կազմել այս տեղի յաջորդական կացութեան մասին, եւ ըմբռնել թէ վերջերս իմ վրայ ճակատագրօրէն ինչ պարտականութիւններ ծագած են, որոնց մէջ՝ ինքնաբերաբար այս տեղը ձգել հեռանալս անկարելի դարձած։

Իմ բոլոր ընթացքիս մէջ գործը, անոր օգտակարագոյնը եւ իրականութիւնը մտածելով շարժած եմ եւ կը շարժիմ։ Հոգս ըրած չեմ թէ շատեր ի՞նչ կը մտածեն կամ ինչպէ՞ս կը մեկնեն իմ այդ ընթացքս։

Վահրամին ընկերական բարեւս յիշելէ վերջ ըսէ իրեն, որ թող ներէ իրեն չպատասխանելուս համար։ Միայն խնդիրք մը որ ունիմ իրեն, — այն է՝ մէկ կողմէ թղթերու վկայութեանց վրայ դատապարտան ընելէ խուսափելէ վերջ՝ կրկին թղթերու վկայութեան վրայ իմ մասին դատապարտան ընելէ եւս խուսափելու էր։ Ինձ համար ցանկալին՝ միայն ու միայն ճշմարտութեան վրայ գաղափար կազմել ու ապա դատապարտան ընելն է, որը որքան ալ ծանր եղած է՝ ինձ համար ամենաթեթեւ կերպով կրնամ վերցնել, հակառակ պարագային սխալ ըմբռնումները ցաւ, հակասական դատողութիւնները զայրոյթ եւ անտեղի դատապարտանները արհամարհանք կրնան պատճառել ինձ։ Ամէն անոնք, որ զիս իրենց ընկեր անուանած են, պէտք է ընկերաբար վարուին ինձ հետ։ Կը կրկնեմ՝ ճշմարտութիւնը կրնայ այնքան խոնարհեցնել զիս, որ իմ ամբողջ էութիւնս կրնամ միշտ զոհել։ Վահրամին գրած սա տողերը իրենց արտաքին ըմբռնումով, ինձ խորհիլ տուին, թէ այսպիսի փափուկ պարագայի մը մէջ պարտք մը կար իմ վրայ՝ չափազանց խոհեմ ըլլալ։ Ու իր նամակէն առաջ նոյն մտածումները ներքին իմաստով ըմբռնելով իմ պարտքըս կատարեցի, այսինքն գործը եւ միայն գործը մըտածելով իմ ամբողջութիւնս զոհեցի արդէն։ Այսօր կը տեսնեմ թէ այդ զոհողութիւնս ոչինչի չի ծառայելէ աւելի գործն ալ անդունդին եզրը հասցուց, այնպէս որ վտանգը հետզհետէ ընդարձակ համեմատութիւններ առնելու կը սպառնայ։ Ասոր համար ես անգամ մը եւս իմ դերիս վերադառնալ ինձ պարտք համարեցի ու գրեցի վերջին (ներփակած) տողերս, որպէսզի այժմ իրենք հարկ եղած զոհողութիւնը ընեն, քանի որ այդ զոհողութեան բաժինը այժմ իրենց ինկաւ։ Ոչ ոք դեռ չպիտի կրնայ ըմբռնել այն ընթացքը որ ունեցայ իմ այս վիճակիս մէջ, բայց հեռու չէ ապագան, երբ ամէն ինչ յստակօրէն պիտի պարզէ այս ու շատերուն աչքը բանայ։ Դուն մի դանդաղիր գրելէ ինձ, մանաւանդ առանց վերապահումի գրելէ։ Մենք այնպիսի ընկերներ ենք, որ ինչպէս նեղը ինկած մը Աստուծոյ կը դիմէ, մենք իրար սրտերու, իրարու անկեղծութեան դիմելու *պէտք ունինք։ Դուն գիտես թէ երբեք բարեկամներով նպաստաւորուած մարտիկներ չենք մենք, յենուած ենք սոսկ մեր գաղափարներուն, մեր ըմբռնած ճշմարտութիւններուն վրայ. այդ ճշմարտութիւններն ալ դժբաղդաբար երբեմն նպաստաւորուածները գիտեն խեղաթիւրել եւ օգտուիլ։ Ու հոն եթէ մխիթարութիւն մը կը մնայ մեզ՝ այն ալ մեր խղճի հանդարտութիւնն է...*

Սեպ.ը(1) *պէտք է այլեւս ասկէ հեռանայ եւ ապա պիտի յայտնեմ թէ գործը դեռ ի՞նչ զոհողութիւններ կը պահանջէ անկէ։ Եթէ դուրսի ընկերները կրցին ցարդ ըմբռնել զիս կը կարծեմ իմ այդ առաջիկայ կարծիքներուս յայտնութեանց կամ յուզմանց տեղի չպիտի մնայ. իսկ եթէ չեն ըմբռնած, կը յուսամ պիտի ըմբռնեն ու սոսկ գործի օգուտը մտածելով այսօրուան ինձ առաջարկածնին Սեպ.ին*(1) *պիտի ընեն, իրեն յարմար միջավայր գտնելու համար։ Լ. Գ. Կ. Կ.ի*(2) *մէջ անոր դերը միշտ վնասակար պիտի ըլլայ։ Պէտք է անիկա թողու հեռանայ այդ շրջանէն. այս է եղած իմ իրեն հետ յարաբերութեանս խզման միտքը եւ այս է իմ այժմեան համարումս։*

Եթէ մեր ընկերները գործի օգուտը կը մտածեն եւ ոչ թէ այս ու այն անձին եսը փրկելու ջանքեր կը հետապնդեն, պէտք է ըմբռնեն այս կէտերը եւ գործի օգտին համաձայն վարուին։

Համբոյրներով քոյդ՝
ԷԴՎԱՐԴ

Յ. Գ.— Մոռցայ ըսելու որ Վ.ը(3) *քանի մը օրէ ի վեր ձերբակալուած է արդէն եւ ինքը իր մօտ գտնըւած թղթերու փաստերուն տակ չէ կրցած ուրանալ իր ինքնութիւնը։*

Յայտնի չէ թէ Հիւպատոսը ի՞նչ ընթացք պիտի բռնէ, թէեւ իմացած ենք, որ աքսորելու կը ջանայ։
ԷԴ.

Կ 02 — 5

ԻԶՄԻՐԷՆ՝ ՆԱՄԱԿ ՄԱՐԹԻՆԻՆ

Իզմիր, 1902 *Յունիս* 10

Սիրելի Աշոտս(1),

Ձեր Իզմիրէն հեռանալը արդիւնաւոր հետեւանք չբերաւ. արդեօք դո՞ւք էիք այստեղի «Գաբրիէլ և Միքայէլները»։ Այստեղ արեւ չկայ, մարած է ինքնին, որովհետեւ կամայականութիւնը քայքայեց, քանդեց ամէն ինչ, ամէն սրբութիւն, պատիւ։ Ժողովուրդը կը յուսահատի, մատնիչները ազատ կը պտտին. ի՞նչ վիճակ է սա։ Ա՛հ, բարեկամս, ի՞նչ ընենք, դուն ըսէ սիրելիս, ինչպէ՞ս ընենք. այստեղ մէկը բերեր են, մէկը՝ իբրեւ մարմին, չեմ հասկնար ի՞նչ մարդ է. ի՛նչ միջոցով որ դիմեցինք իրեն, սպառնալիքներ տեղացուց. կ'ուզեն որ պէտք է իրենց ուզածին պէս շարժինք, անպատճառ պէտք է հնազանդինք։ Սիրելիս, եթէ օրէնք է սա, ըսէք մեզի՝ այդպէս ընենք։ Երբ կը տեսնենք եսականութիւն, փառամոլութիւն, չբողոքե՞նք այս ապօրինի ընթացքին դէմ։ Պաղատագին կը խնդրեմ եղբայր, ձեզմէ, ի՞նչ միջոցներով վերջ տալ այս խայտառակութեան։ Եթէ ոչ, պիտի ստիպուինք ուրիշ միջոցով վերջ տալ... ուրիշ ճարը չկայ։ Կ'երդնում որ ամենէն յարմարագոյնն է։ Մենք գրեցինք Պիւրոյին. գրեթէ անլսելի կը դառնայ վերջերս, կը գրեն մեզի՝ համաձայնութեան գանք ու վերջ տանք։ Մենք կը բողոքենք թէ սա մարդոց հետ համաձայնութիւնը անկարելի բան է, մենք կը յայտարարենք թէ այս մարդը իբրեւ վարիչ, բարձր մարմին չի՛ կրնար ըլլալ հոս. որովհետեւ այս մարդը կ'ուզէ, միշտ կ'ուզէ իրեն կամքին հնազանդեցնել. իրեն կրքոտ բնաւորութիւնը, եսամոլութիւնը չափէ դուրս է. այս մարդը կա՛մ հեռացնել այստեղէն կամ բոլոր պաշտօնական թուղթերը պրն. Սիսակին(2) *յանձնել որպէսզի օր առաջ գործի սկսուի։ Եթէ կ'ուզեն, ղրկեն ուրիշ ընկերներ ալ։ Բարեկամ, որչափ կարելի է կ'աղաչեմ շուտ ըլլայ եթէ բան մը կրնաք ընել. տեղւոյս կազմակերպութեան սրբութիւնը, փառքը, պատիւը կորսուած, ոտնակոխ եղած է։ Մենք խնդրեցինք նախ՝ ընկերական ատեան. լսող չեղաւ, սակայն ինչ որ ալ ըլլայ իրաւունքը մեր կողմն է. մենք չենք կրնար ժողովուրդի ամբողջ իրաւունքները ոտնակոխ ընել. մենք պիտի պաշտպանենք մինչեւ վերջ արդարութիւնը. արդէն այս մարդիկը առաջին քայլերէն յայտնի եղան. տեղական խումբերու առանց համաձայնութեան, գործի սկսան, մէկը ձերբակալուեցաւ, գործը բոլորովին քանդուեցաւ. փառք, պատիւ չմնաց. մինակ իրենցմէ մէկ հոգի մնացած է. միւս երկուքը գացին. մնացողին անունն ալ* Ֆարհատ *է. շատ գէշ վիճակ է մեր դրութիւնը. համբերութիւնը մեր կողմէ հատած է ալ։ Ի սէ՛ր գործի կը խնդրենք անմիջապէս դարմանը։ Դուք պիտի ըսէք թէ շատ ծայրայեղ կը մտածենք. ո՛չ, բարեկամ, մենք իրաւունքը կը պաշտպանենք. կրնաք քննել։ Այս անգամ Պրն. Սիսակը*(2) *ինծի հետ թուղթ ղրկեց վարժապետին, պատասխանը հետեւեալ օրը ստանալու պայմանաւ. ես գացի հետեւեալ օրը, անանկ կոշտ, փտած պատասխաններ՝ որ երբեք մարդ չ'ախորժիր. համբերութիւնս չափէ դուրս էր. թէ որ ուրիշ մը ըլլար իմ տեղս անկարելի բան էր որ համբերէր. բայց ինծի պատուիրուած էր թէ երբեք չդիմադարձեմ։ Ատոր համար՝ զսպեցի ինքզինքս։ Սիսակին*(2) *դէմ ի՛նչ անվայել բառեր կը գործածէր. «Ան արդէն նստիլ փարա ուտելու վարժուած է» կ'ըսէր։ Սիսակը*(2) *միթէ ինչո՞վ մեղաւոր է. ամբողջ հինգ տարի է կը պոռար «գո՛րծ», — լսող չկար. ի՞նչ ընէր։ Ինքը, արդէն, վարժապետ ըսուած մարդը, խրտուիլակի պէս ամբողջ տարիներ անտարբեր, անհոգ կը նստէր, բանի մը չէր խառնուեր. հիմա ելեր միւսին թելադրութեամբ կը քննադատէ Սիսակին*(2)*։ Անհամբեր կը սպասեմ ձեր պատասխանին, եթէ ոչ մենք կը դիմենք մեր միջոցներին։ Սիրելի՛ Աշոտս, շուտ կը սպասեմ. գիտեմ թէ անտարբեր չես մնար. դո՛ւ պիտի դարմանես մեր վէրքերը։ «Որոտում» խմբի խմբապետը արդէն դու գիտես ի՛նչ սրտի տէր մարդ է. ան քու հողիդ կ'ուտէ, քու ճակատէդ կը համբուրէ թէ որ կարգադրելու ըլլաս։ Շուտափո՛յթ, գործի սիրոյն։*

Ընդունեցէք յարգանքներս. ընկերական ջերմ համբոյրներ։

Մնամ ձերդ՝
Նախկին «Որոտում» խմբի խմբապետ՝
Կօշկակար վարպետ՝ ՕՀԱՆՆԷՍ

«Որոտում» խումբը քապատայի *եղաւ հիմա. հոս ըլլաս տեսնես, ամէն մէկը մէկ-մէկ առիւծներ են։*

Յ. Գ. 1*.— Դեռ շատ բաներ ունիմ գրելիք տեղւոյս նոր զազրելի կացութեան մասին. մեծ հատորներ կ'ըլլայ։ Ամբողջ* 5 *տարի մեծ-մեծ յոյսերով կ'ապրէինք. անմիջապէս քայքայում յաջորդեց։*

Յ. Գ. 2*.— Յիշէ՛ զիս, պարոն Աշոտս, միշտ յիշէ. ա՛հ, զիրար ե՞րբ պիտի տեսնենք. կարօտիւ կը համբուրեմ, միշտ կը յիշեմ ձեզ։*

---

(1) Սեպուհը (Հրաչ Թիրեաքեան)։

(2) Լեռնավայրի Պատասխանատու Կեդր. Կոմիտէի։

(3) Վարդը — Վարդ-Մանուշակ — բուն անունով՝ Յակոբ Աբրահամեան, — Իզմիրի պատասխանատու գործիչներէն մէկը, Ամերիկայէն եկած։

---

(1) Մարքիզի ծածկանուններէն մէկը։

(2) Բովանդակութենէն դատելով, Սիսակը պէտք է ըլլայ Էդվարդի ծածկանունը։

Կ 02 — 6

Յ. ԳԱԼՖԱՅԵԱՆԻ (ՎԱՀՐԱՄ) ՆԱՄԱԿԸ

Աղեքսանդրիա, 5 *Յուլիս* 1902

Սիրելի Մարթին,

Պիտի ներես անշուշտ որ քու վերջին նամակիդ իր ժամանակին չկարողացայ պատասխանել։

Լսած ըլլալու ես որ Լեռնավայրի արտաքին յարաբերութիւնները, տարիէ աւելի ժամանակէ մ'իվեր ես կը վարեմ։ Ոսկեհանքի մէջ տեղի ունեցած եւ դեռ վերջնականապէս չանհետացած միջադէպերը կրնան ցաւ պատճառել մեզի, բայց երբեք մեր առաջադրած նպատակէն մեզ չեղեցնել։ Էդ.ի(1) *մասին քու կարծիքներդ եւ առաջարկած կարգադրութիւններդ ինծի ալ ծանօթ են. բայց կը կարծեմ որ խնդիրը մօտէն քննելով կարծիքներդ պիտի կրնան փոփոխութիւններ կրել։ Վստահ եմ որ համաձայն ենք սա գլխաւոր եւ կենսական կէտի մէջ, թէ այդպիսի առաւել կամ նուազ տխուր միջադէպերը պէտք չէ բնաւ գործի բուն վարէն քեզ հեռուները պահեն, մանաւանդ այնպիսի ժամանակի մը մէջ, ուր քու ներկայութիւնդ անհրաժեշտ դարձած է։ Այսօր դժբախտաբար աւելի գրելու ժամանակ չունիմ, բայց ուրախ եմ քեզ վստահեցնելու թէ Լ.ի*(2) *գործը խնամուած եւ տաքտիկաւոր գործունէութեամբ մը յուսալի ապագայի մը հեռապատկերը կը ներկայացնէ։ Շտապի՛ր քայլերդ եւ մեկնելուդ պահուն իմացուր նաեւ Կարիճին, ճամբայ ելած ըլլալուդ մասին։ Աշխատիր Ամ.*(3) *Կ. Կ.էն պահանջուած* 2500 *տոլարը ամբողջութեամբ հոս փոխադրել տալու, եթէ այսքան գումար մը կարելի չէ ստանալ, խնդիր չէ, որչափ կարելի ըլլայ այնքանը ղրկել տալ կ'աշխատիս, ապահո՛վ եմ որ ամերիկացիք յետոյ մեր պահանջածէն աւելին տալու ինքնաբուխ փափաքը պիտի ունենան։*

Այստեղ փոխադրուելիք դրամի համար, Ֆարհատին գրածին պէս, ուրիշի հասցէներու հարկ չկայ, ուղղակի իմ հասցէիս կը ղրկէք։ Դրամը գանձելու համար որեւէ դժուարութեան չպիտի հանդիպիմ։

Ջերմ համբոյրներ
Յ. Ա. ԳԱԼՖԱՅԵԱՆ

Հասցէս՝
Haroutioun Kalfaïan
Poste française
Alexandria -- Egypt

---

(1) Էդվարդի կամ Էդուարդի։

(2) Լեռնավայրի։

(3) Ամերիկայի։

Կ 02 — 7

ՎԱՀՐԱՄԻ (Յ. Ա. ԳԱԼՖԱՅԵԱՆ) ՆԱՄԱԿԸ

Նամակագիրը սկսած է ստորագրել Յ. Ա. ..., յար եւ նման նախորդ՝ Կ02-6 նամակի ստորագրութեան։ Ապա՝ այդ երկու տառերուն վրայ կազմած է մեծ Վ. մը եւ շարունակած՝ ՎԱՀՐԱՄ։ Ձեռագիրը ապահովաբար միեւնոյնն է։ Պարզ է ուրեմն՝ որ Վահրամը ծածկանունն է Յ. Ա. Գալֆայեանի։

Վահրամի մասին կարդալ Մ. Վարանդեանի «Հ. Յ. Դաշնակցութեան Պատմութիւն»ը, Բ. հատոր, էջ 46-47, ինչպէս նաեւ այս հրատարակութեան Կ99-20 նամակի ծանօթագրութիւնը։ Վահրամն էր որ, 1899էն 1902, Հրաչի Աղեքսանդրիայէն Իզմիր մեկնումէն ետք (ուր ան առաւելաբար զբաղուեցաւ բռնի հանգանակութեան գործով եւ ձերբակալուեցաւ 1902ին, Մատթ. Պալլէօզեանի տեռորէն ետք), կը պահէր Լեռնավայրի Պատասխանատու Մարմնի կապը՝ Արեւմտեան Բիւրոյին եւ Իզմիրի ու Կիլիկիոյ մարմիններուն եւ ընկերներուն հետ։

Աղեքսանդրիա, 7 *Սեպտ.* 1902

Սիրելի Մարթին,

Օգոստ. 17 *թուակիր նամակդ ստացայ։*

Ամերիկացւոց օժանդակութեան խնդիրը յաջող կերպով կարգադրելուդ լուրը մեծ ուրախութիւն պատճառեց ինձ։ Վստահ կրնանք ըլլալ ուրեմն որ Լեռնավայրը իր գործերու նախնական քայլերուն՝ անհրաժեշտ միջոցի մը տիրացած ըլլալով, յառաջդիմութեան յու-

տալի ճամբու մէջ մնած է։ Հոս մանրամասնութիւններու մտնելու հարկ չեմ տեսներ, այստեղ գալուդ մանրամասնօրէն կը խօսինք։ Միայն կը ցաւիմ որ ճամբորդութիւնդ յետաձգեր ես Կարինէն հոն հասնելուն, մինչդեռ նա դեռ Ժընեւ կը գտնուի եւ ամսոյս 13ին պիտի կրնայ ճամբայ ելլել, Եւրոպայէն Ամերիկա մեկնող նաւերուն տոմսակները ամիսներ առաջ ծախուած, վերջացած ըլլալուն պատճառաւ։ Չեմ գիտեր թէ ատիկա իմանալով հանդերձ արդեօ՞ք դարձեալ պիտի սպասես հոն, որով Հոկտ.ի վերջերը միայն այստեղ պիտի կրնաս գտնուիլ այս հաշուով։ Սիրելի Մարթին, շտապելու ես. գէթ այս աշնան կարգադրուելիք շատ գործեր կան։ Քու ներկայութիւնդ ալ անհրաժեշտ է, եթէ դեռ հոն կը գտնուիս, շտապիր ուրեմն։

Գործին սաղմերը գտնուող ամէն տեղերու հետ կանոնաւոր յարաբերութեան մէջ եմ։ Առաւել քան երբեք ժամանակն է խոհեմ եւ հեռատես գործունէութեամբ որոշ շրջանակները իրարու կապելու, եւ կեդրոնացման վայրերուն մէջ սկսելու հիմերը դնել ապըստամբական(1) գործին՝ աչքի առջեւ ունենալով երկրի ներկայ վիճակը, ժողովրդին արդի տրամադրութիւնները, օգտուելով անցեալի փորձերէն։ Ա.բերդ(2) մտնելու միջոցը տարիէ ի վեր մեր ձեռքն է, չկրցանք գործադրել, մեր առաջին գործը այդ պիտի ըլլայ, երբ Թահվերը մտնայ Ս.բերդ(3). Միջնաբերդ(3) հաստատուելու միջոցները այնքան ալ դժուար չեն։ Խորվիրապցիք(3) վերջերս որոշ խոստումներ կ'ընէին այդ տեղւոյն հետ յարաբերութիւններ հաստատելու. Բարձրբերդի(3) կողմէն ալ կրնանք դիւրութեամբ մտնել։ Գալով Բերդակին(3), Ս.ը(4) քանի անգամներ հոն այցելած է. շատ վճռողական յոյսեր տուած է այնտեղ գործի սկսելու ապահով միջոցներու վրայ. այնտեղացի աւազակի մը հետ յարաբերութիւններ հաստատած է։ Վերջերս այդ աւազակին դրամական աջակցութիւններ ալ եղան՝ մէջտեղի կապերը աւելի ամրացնելու համար։ Ֆռնուզ՝ Տէր Մարտիրոսը(1) ունին։ Մարդը թախանձանօք զինագործ(1) մը կ'ուզէ։ Աւլանը Հովիտ(3) փոխադրելու ջանքեր կային. չեմ գիտեր որ Թահվերը որքա՞ն պիտի յաջողի։ Աւելի մանրամասնութեանց մասին հոս կը խօսինք։

Ոսկեհանքի գործերը, թէեւ նոր-նոր բարդութիւններ անպակաս, բայց վերջանալու մօտ են։ 2 շաբաթէն ի՞նչ վախճանի որ պիտի յանգի, կրնայ հասցուիլ։

Համբոյրներ
ՎԱՀՐԱՄ

Առոյին փոխադարձ բարեւներս։

ՆՈՅՆ

---

(1) Ծածկագիր։
(2) Արծուաբերդ (Զէյթուն)։
(3) Կիլիկիոյ կեդրոններու կատակցական անուններ։
(4) Սեպուհ (Հրաչ)։

Կ 02 — 8

ԿԱՐԻՃԻ (ԱՌԱՆՁԱՐ) ՆԱՄԱԿԸ

Նամակը ուղղուած է Մարթինին, որ Ամերիկայէն վերադարձած է արդէն ու կը գտնուի Ժընեւ։

Փարիզ, 31 Հոկտ. 1902

Սիրելի՛ Մարթին,

Նամակդ երէկ ստացայ, անկէ առաջ քարտ մը գրելով քեզի քանի մը յանձնարարութիւններ ըրած էի, կը յուսամ թէ կատարած կ'ըլլաս։

Նամակդ թէեւ հակասութիւններով լի, սակայն չզարմացուց զիս, որովհետեւ մաքիդ կարճատես ու հապճեպ ուղղութիւնը արդէն պէտք եղածին չափ ճանչցած եմ։

Նամակիդ վերի տողերուն մէջ բացատրելով թէ հիմա ամենայարմար ժամանակն է Հայաստան անցնելու, կը շտապեցնես զիս, իսկ վերջաբանին մէջ կըտրուկ կերպով կը յայտնես թէ «ներկայ վիճակին մէջ քու Սասուն գնալու մտադրութենէդ պէտք է բոլորովին հրաժարիս եւ կապուիս Կիլիկիոյ գործին հետ»։ Պաշ իւսթիւնէ, բայց այդ երկու առաջարկներդ ի՞նչկը հաշտեցնես իրարու հետ։ Հոս գտնուած միջոցիդ ալ միեւնոյն անիմաստ ու անհասկանալի խորհուրդը կու տայիր եւ իմ անկեղծութեանս վերաբերմամբ աններելի կասկածներ կը յայտնէիր, երբ ես խմբագրութեան տուած տեղեկութիւններէն գոհ չմնալով Թիֆլիս նամակ գրեցի։ Արդ՝ երէկ իրիկուն հեռագիր մը ստացայ Թիֆլիսէն՝ Աղասէրէն, իմ տուած ծածկագրիս համեմատ կը յայտնէ, թէ իրենց երկիր մտնելու խնդիրը ջուրը ինկած է եւ մանրամասնութիւնները նամակով հաղորդած է։ Հիմա ի՞նչ կ'ըսես, եթէ քու խորհուրդիդ անսալով անմիջապէս՝ առանց տեղեկութեան սպասելու ելնէի Կովկաս երթայի, հետեւանքը ի՞նչ պիտի լինէր։ Դու կը կարծես թէ ով որ քիչ մը հեռատեսութեամբ քայլ կ'ուզէ փոխել անկեղծ չէ, այլ ան է միայն անկեղծ, ով որ առանց առջեւն ու ետեւը մտածելու, առանց պայմաններն ու պարագաները կշռելու գործի ասպարէզը կը նետուի։ Շատ անգամներ բացատրեցի բայց չկրցայ հասկցնել քեզ, թէ մեր նպատակը պէտք է ըլլայ օգտակար հանդիսանալ եւ ոչ թէ գործի մէջ մտնել, լոկ մտած ըլլալու համար։

Գալով Կիլիկիայի գործին միանալու առաջարկիդ, անշուշտ չես մոռցած՝ որ այդ մասին ալ հարկ եղածը խօսած եմ քեզի։ Դարձեալ կրկնեմ. Կիլիկիայի գործին ես այն ժամանակ միայն կը հաւատամ, երբ յստակօրէն պարզուի այդ երկրին արդի վիճակը, ժողովուրդին, բառին բուն նշանակութեամբ ժողովուրդին եւ ոչ թէ քանի մը խումբերու կամ անհատներու՝ տրամադրութիւնը գործին վերաբերմամբ եւ յաջողութեան համար անհրաժեշտ եղած նիւթական միջոցներու ապահովումը։ Վերոյիշեալ տեղեկութիւնները՝ արդէն պայմանաւորուեցանք որ դուն երթաս, քննես եւ հաղորդես։ Գալով նիւթական միջոցներուն՝ ինչպէս գիտես, մեր միակ յոյսը Ոսկեհանքի եւ Կովկասի հանգանակութեանց վրայ էր, հիմա նամակէդ կը տեղեկանամ որ երկուքն ալ հաւասարապէս ձախող անցած եւ աղիտալի ու կազմակերպական տեսակէտով իսկ վհատեցուցիչ հետեւանք ունեցած են։ Հետեւաբար պէտք է գրէիր թէ դրամական ի՞նչ նոր աղբիւր գտած էք, քանի որ՝ ինչպէս Ամերիկա ալ միշտ կը պնդէի՝ Կիլիկիոյ գործը ամէն բանէ առաջ մեծաքանակ գումարի մը կը կարօտի։ Իսկ եթէ առանց դրական ապահովութեան, յոյսերնիս ապագայ անորոշ ակնկալութիւններու վրայ դնելով գործի պիտի սկսինք, ես անկեղծօրէն պէտք է ըսեմ որ հիմակուընէ ձեռքս կը լուամ այդ գործէն։ Ես յեղափոխական գործին վրայ քեզմէ քիչ մը աւելի տարբեր աչքով կը նայիմ եւ բնաւ եւ ոչ մէկ րոպէ չեմ կրնար մոռնալ, որ մենք մարդկային կեանքերու, ամբողջ ազգի մը ճակատագրին հետ կը խաղանք։ Ուստի իմ կարծիքովս չենք կրնար որեւէ կերպով արդարանալ, եթէ առանց պատրաստութեան՝ այսօր 7 տարի ետքը ելլենք կրկնենք հնչակեաններու աղիտալի փորձերը, զորս մենք իսկ կը դատապարտենք։

Կը գրես թէ շուտով Ժընեւ եկուր, խմբագրութեան գործերուն օգնելու համար։ Քեզի ըսած էի եւ նորէն կը կրկնեմ, որ եթէ ես օր մը Կիլիկիա պիտի երթամ, մեծ անխոհեմութիւն է թուղթի գործերու համար գալ Ժընեւ՝ հրապարակի վրայ իբր յեղափոխական ճանչցուիլ։ Այս մասին բաւական անզգոյշ եղանք մինչեւ հիմա, բայց գէթ անկէ ետքը պէտք է զգուշանալ։ Երբ ես իբր լեգալ մարդ կրնամ ներս մտնել, իմ ընտանեկան յարաբերութիւններուս ու կապերուս շնորհիւ՝ լաւ դիրք մը ունենալ եւ ամենաբարձր շրջաններու վրայ իսկ ազդել, ի՞նչ խելքով ելլեմ ինքզինքս այնպիսի վիճակի մը ենթարկեմ, որ ստիպուած ըլլամ գաղտնի մտնել երկիր, գաղտնի ապրիլ հոն եւ հետեւաբար 1/10ը իսկ չկրնալ ընել այն գործին, զոր լեգալ պայմաններու մէջ կրնամ ընել։ Ահա միմիայն այս պատճառով է որ չեմ ուզեր Ժընեւ գալ ու մնալ, ապա թէ ոչ ինծի համար շատ ախորժելի գործ մըն է Ժընեւի գործը։

Նամակիս ձեւը քիչ մը խիստ պիտի երեւնայ քեզի, բայց բնաւ մաքէդ մի՛ անցըներ թէ քեզ վշտացնելու որեւէ դիտում ունեցած ըլլամ։ Այս գրածներս քեզի ընկերաբար բացատրեցի երբ դեռ միասին էինք, սակայն զարմանքով տեսայ որ դուն չես կրնար համոզուիլ։ Իսկ ես ինչ որ ալ ըլլայ տարբեր կերպով չեմ կրնար մտածել ու գործել. ես ալ քեզի հետ մէկտեղ շատ մեծ սիրով կ'ընդունէի «եթէ բան մը չենք կրնար ընել, գոնէ կրնանք պատուով մեռնիլ»ի սկզբունքը, պայմանով սակայն որ ժողովուրդն ալ այդ վճռական որոշումին ընկերանար։ Բայց աւելորդ է ըսել թէ մեր ժողովուրդը դեռ շատ ստրուկ, շատ տափակ ու իր այս դժոխային կացութեան մէջ իսկ շատ կենսասէր է այդ հերոսական նշանաբանը ընդգրկելու համար։ Ան իր սիրայօժար կամ ակամայ թափած արեան ամէն մէկ կաթիլէն, տուած ամէն մէկ փարայէն անմիջական, դրական, շօշափելի օգուտ մը կը սպասէ ու այդ օգուտը, շահը երբ ուշանայ, դժգոհութիւնները, հայհոյութիւնները եւ վհատութիւնը կը փութացնէ։

Եթէ դեռ առարկութիւն մը ունիս այս գրածներուս դէմ, ընկերական անկեղծութեամբ բացէ ի բաց գրէ եւ եթէ կը սխալիմ ցոյց տուր սխալներս։

Ես առայժմ պիտի սպասեմ Աղասէրի նամակին, մինչեւ այդ նամակը չստանամ, չեմ կրնար վերջնական որոշում մը տալ։ Շաբաթէ մը կը հասնի նամակը։ Թէեւ այս սպասողական վիճակը ինծի համար ալ անտանելի է, բայց ի՞նչ կրնամ ընել, լաւ է հիմա քիչ մը նեղուիլ եւ խելօք քայլ մը առնել, քան թէ ապագային թէ՛ իմ անձին եւ թէ գործին վնասել։

Սիրալիր բարեւներ քեզի, Սիմոնին(1) եւ Խաչատուրին(2)։

Մ. ԿԱՐԻՃ

---

(1) Զաւարեան։
(2) Մալումեան (Ակնունի)։

Կ 02 — 9

ԿԱՐԻՃԻ (ԱՌԱՆՁԱՐ) ՆԱՄԱԿԸ

Փարիզ, 1 Նոյ. 1902

Սիրելի Մարթին,

Այս րոպէիս ստացայ Հոկտ. 31 թուակիր նամակդ, որու տխուր պարունակութիւնը աւելի եւս տխրեցուց ու յուսահատեցուց զիս։ Քանի որ Գալիօզի տէրօրիստը Եգիպտոսի տղան է եւ Սեպուհին(1) ով ըլլալը լաւ կը ճանչնայ, շատ հաւանական է որ տանջանքի տակ յայտնած ըլլայ անոր պանքի ցոյցին մէջ կատարած դերը։ Այդ պարագային Սեպուհին(1) համար անխուսափելի պիտի ըլլայ կախաղանի պատիժը։

Ինչպէս երէկուան նամակիս մէջ գրած էի, ես առայժմ պիտի սպասեմ Աղասէրին նամակին, որ 6–7 օրէն կը հասնի, քանի որ 3 օր առաջ գրած է։ Ինծի համար անհրաժեշտ է իմանալ թէ ի՞նչ պատճառով ջուրը ինկած է իրենց Սասուն երթալու խնդիրը եւ թէ հիմա ի՞նչ մտադիր են ընել։ Այս վերջին աղիտալի դէպքերը կը պարտաւորեն զիս ամենամեծ շրջահայեցութեամբ ու հեռատեսութեամբ շարժիլ ու այլեւս խախուտ գետնի վրայ չկոխել։ Ես վստահ եմ որ տէրօրին այս ձախող դէպքը մեր ակնկալածին բոլորովին հակառակ ազդեցութիւնը պիտի ունենայ միւս հարուստներուն վրայ եւ այսչափ զոհողութեան փոխարէն ձեռքերնիս բան մը չպիտի անցնի։

Գալով քու հոս գալու առաջարկիդ, ըստ իս բոլորովին աւելորդ է թէ՛ ճամբուդ երկարութիւնը եւ թէ ճանապարհածախքդ կրկնապատկել, քանի որ ամէն պէտք եղածը արդէն խօսած լմնցուցած ենք եւ եթէ *նորութիւններ ալ ըլլան նամակով կրնանք խորհրդակցիլ: Սակայն եթէ դուն անհրաժեշտ կը նկատես, կրնաս գալ:*

Իմ Ժընեւէն մեկնելէս յետոյ Գալֆայեանը(2) 25 *ֆրանկ ղրկած է* M. Gasparian *հասցէին. այդ գումարը պէտք է ղրկել* L. Chatissjan Zieblandstrasse 8/III m. Munchen *հասցէին. խնդրեմ յիշեցուր Սիմոնին որ շուտով ղրկէ:*

Ղրկած գրքերը եւ Սերոբի կենսագրութիւնը ստացայ. շնորհակալ եմ:

Փրովիտէնս Նահիկեանէն նամակ առի, Ուստրի ժողովին մէջ 500 *տոլար հանգանակեր են, խօսեր է Կօհիէն: Հնչակեանները շատ աշխատեր են ժողովը խանգարել: Ժողովասրահ մտած ժամանակ Կօհիէին վրայ յարձակելով ուզեր են ծեծել, սակայն դաշնակցականները գետին տապալեր են յարձակողները: Այս ալ ուրիշ ցաւ, տուներնիս կրակ է ինկեր, մենք ներսը իրար կը բզկտենք:*

*Սիմոնին ըսէ, եթէ «*Դրօշակ*»ի յաջորդ թիւին համար տեղ ունին, Մաքսիմ Գորկիի մէկ սիրուն գրուածքը ունիմ, այս օրեր թարգմանելով ղրկեմ:*

Բարեւներ բոլորիդ:

Մ. ԿԱՐԻՃ

Յ. Գ.— Սասունէն նոր նամակ չկա՞յ, Լեւոնեանը(3) *հասե՞ր է. խնդրեմ գրէ:*

ՆՈՅՆ

---

(1) Հրաչ Թիրեաքեան:
(2) Աղեքսանդրիոյ Վահրամը (Յ. Գալֆայեան):
(3) Աշոտ Երկաթը:

Կ 02 — 10

Ա. ՎՌԱՄԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

Գոթըն, Նոյ. 14, 1902

Սիրելի Մարթին,

Նամակդ առի. կը փութամ երկտողով մը պատասխանել:

Նախ չհասկցայ Կարինի «դարմանումը». ի՞նչ ունէր, ծովի հիւանդութի՞ւն թէ ուրիշ ցաւ մը:

Ինչ որ ալ ըլլայ, սաչափը ի նկատի ունեցիր, որ դրդես Կարինը շուտով Ժընեւ գալու եւ գործի ձեռնարկելու: Բիւրոյին գրած անցեալ նամակովս արդէն թելադրած եմ, որ Կարինը յատկապէս երկու բանով զբաղեցնենք.

1) *Ընդհ. ժողովի պատրաստութիւն (թղթեր պատրաստել եւ Մեծ Քաղաք*(1) *երթալ Արեւելեան Բիւրոն ալ համոզելու), եւ*

2) *Ամերիկայի համար յարմար մէկը գտնել, համոզել եւ ճամբայ հանել շուտով:*

Թողնելու չէ որ ճինկոնները կարենան ամրանալ հոն. արդէն եկողները բան մը չկրցան ընել, բայց վերջապէս բոլորովին չէզոքացնելու է անոնք, որ ստիպուած ըլլան կա՛մ միաբանիլ մեզի հետ, կա՛մ խանութնին գոցել:

Ֆ.ի(2) *ձերբակալումը գիտէի. ինքն է պատասխանատուն, բայց մենք ալ ենք պատասխանատու, երբ զինքը* մինակ *ձգեցինք: Վերջ մը դնելու է այդ սիստեմին, եւ ատոր համար ալ ընդհ. ժողով մը* անհրաժեշտ *է: Դուն ալ, միանալով Վահրամի հետ,* պաշտօնական *առաջարկ դրէք:*

Ուրիշ խնդիր մը: Ջանացէք ամենէն ուշ մինչեւ Դեկտ. 20*ը հոս հասցնել տեղեկագիր մը Կիլիկիոյ գործունէութեան մասին: Ձեր ունեցած տեղեկութիւնները, եղած առաջդիմութիւնները, ձեր յոյսերը եւն., եւն.: Չմոռնաք:*

Հոս լուր կայ, բաւական ստոյգ է, թէ քանի մը հնչակեաններ կը պատրաստուին Կիլիկիա մտնելու: Լուր տուէք ներսը, որ աչալուրջ ըլլան. կրնան վտանգել մեզ:

Քուկդ՝ ՎԱՀԱԳ

---

(1) Մեծ Քաղաք, — Թիֆլիզի կուսակցական անունը:
(2) Ֆարհատ:

Կ 02 — 11

Ա. ՎՌԱՄԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

Յետ գրութենէն դատելով (*«Համբոյրներ քեզի ու Վահրամին»*)՝ նամակը ուղղուած է Աղեքսանդրիա, ուր, Ժընեւէն գալով, կը գտնուի Մարթինը: Մարթին ընտրուած էր Կիլիկիոյ Պատասխանատու Կեդր. Կոմիտէի անդամ՝ Դաշնակցութեան Կամքը Ներկայացնող Մարմնի Ֆիլիպէի ժողովին (1901): Աղեքսանդրիա գալով, ան փաստօրէն ձեռք առաւ այդ Մարմնի ղեկը, քանի Գէորգ Սերէմճեանը նահատակուած էր Մակեդոնիոյ մէջ, Հրաչը՝ ձերբակալուած եւ Աշոտ Երկաթ՝ գործունէութեան նոր վայր ընտրած (Ախլաթ): Մարթինի անմիջական գործակիցներն եղան Վահրամը (Ա. Յ. Գալֆայեան), Կարինը (Առանձար, Յ. Գույումճեան) եւ Ազատէրը՝ Կովկասէն իր վերադարձին: Մարթին առաջին առթիւ զբաղեցաւ դրամական խնդրի կարգադրութեամբ՝ Ամերիկայի Կեդր. Կոմիտէի եւ Արեւմտեան Բիւրոյի հետ: (Տեսնել այս մասին՝ Մ. Վարանդեան «Հ. Յ. Դ. Պատմութիւն», Բ. հատոր, էջ 47):

Գոթըն, Դեկտ. 5, 1902

Սիրելիս Մարթին,

Ժընեւէն գրածդ ընդարձակ նամակդ առի. շնորհակալ եմ, շա՛տ շնորհակալ տուածդ տեղեկութիւններուն համար:

Կարգ մը գործերու անկերպարան վիճակը յուսահատեցնելու չէ մեզ. լաւ գիտնալու ես որ մեզի պէս ժողովրդի մը մէջ բարոյական *հիմունքներու վրայ միայն հաստատուած կազմակերպութիւն մը ամենէն դժուարին եւ ամենէն բարձր գործն է որ կրնայ յաջողուիլ: Եթէ* 12 *տարի կրցեր ենք* եօլա գնալ, *ան ալ շատ մեծ բան է: Մի կարծեր թէ մակեդոնացիներու կամ յոյներու գործերը աւելի վարդագոյն երեւնալուն՝ լաւագոյն ալ եղած են: Ես կը կարծեմ թէ աւելի գէշ ալ եղած են:*

Ստրկութենէ ելած ժողովուրդները մեթոտէ *զուրկ են, անկարող են* որոշ *եւ* նպատակայարմար(1) *եղանակով մը վարելու իրենց գործերը. մեր գլխաւոր պակասն ալ հոն եղած է: Ուժեր շատ ունինք, բայց տարտղնուած են: Եւ մէկ մըն ալ՝ ճիշդ է որ մեր գործերն ալ տարտղնած ենք: Ես ալ կ՚ընդունիմ, որ մեր բոլոր ուշադրութիւնը երկու կէտերու վրայ կեդրոնացնենք, շատ է, քիչ չէ:*

Այդ ալ պիտի ըլլայ մեր առաջիկայ ընդհ. ժողովին գործը:

Չեմ գիտեր՝ իմ նամակս ո՞ւր է հասեր թէ դուն չես կարդացեր — բայց ես ընդարձակ ու պատճառաբանեալ նամակ մը գրած եմ Բիւրոյին՝ ընդհ. ժողով գումարելու անհրաժեշտութեան մասին:

Նոյն հարցը պիտի դնել տամ պատգ. ժողովին մէջ, որ պիտի գումարուի Դեկտ. 24*ի իրիկունը եւ պիտի տեւէ մինչեւ Դեկտ.* 27 *Շաբաթ իրիկուն: Այդ խնդիրը հաւանական է որ ուրիշ ընկերոջ մը ձեռքով յարուցանել տամ եւ անցընել տամ օրակարգը, որպէսզի տարբեր մեկնութիւններու տեղի չտայ: Այդ մասին անհոգ եղիր:*

Դուք ալ հոնկէ զօրը դրէք, դուն ու Վահրամը միասին, եւ օրինակ մըն ալ ղրկեցէք Արեւելեան Բիւրոյին: Մենք ալ մեր առաջարկին պատճէնը Արեւելեան Բիւրոյին կը ղրկենք ուղղակի հասցէով մը:

*Գալով «*Փրո Արմենիա*» եւ «*Դրօշակ*»ի համար եղած ծախքերուն, ես ալ չէի գիտեր թէ այդքան գումարի մը հասած է: Ես կը խորհէի թէ մասնաւոր* համակրողներու(1) *միջոցով կը հայթայթուի եւ ոչ թէ Կովկասի հաւաքուած գումարներէն: Ատոր առջեւը առնելու է. ես պիտի բողոքեմ խստիւ, իմ առաջիկայ նամակիս մէջ, երբ նախորդիս պատասխանն ստացած ըլլամ:*

Գալով Կիլիկիոյ գործերուն, դուն անհոգ եղիր եւ վստահ(1) *եղիր իմ խոստումիս վրան: Երկիր մտնող ընկերներու հետ կատակ ընել չեմ սիրեր ես. Լեւոնեանին*(2) *խօսք տուինք եւ կատարեցինք մեր խոստումը մեր կարողութեան չափով. միեւնոյնը քու նկատմամբդ, քանի որ անձերու հետ կապուած չէ խնդիրը. մենք խօսք տուած ենք, վստահ ըլլալով եւ* հաւատալով(1) *ձեռնարկուած գործին:*

500 *տոլար արդէն ղրկուած է քու անունովդ Վահրամին, երբ այդ գումարը ստացած ըլլալուդ լուրն առնենք,* 500 *եւս պատրաստ է: Այդ մասին պատգ. ժողովին մէջ եւս որոշում կ՚անցընենք. հաւանական է որ առայժմ* 1/3*ը ձեզի եւ* 2/3*ը Ս.ին*(3) *ղրկենք, քիչ ետք, ամբողջը ձեզի դարձնելով, երբ վստահ ըլլանք որ անդին ուրիշ աղբիւրներէ ղրկուիլ սկսած է:*

Ջանացէք դուք խնդիրը որոշ կէտի(1) *մը հասցնել, անգամ մը սկսեցէք ՉԷՆՔԵՐՈՒ փոխադրութեան գործին, այն ատեն կը տեսնէք թէ որքան դրամ կարելի պիտի ըլլայ փոխադրել ձեզի եւ անընդհատօրէն: Զ.ը*(4) *միշտ աւելի* վստահութիւն(1) *կը ներշնչէ,* մօտ(1) *է, ուստի շա՛տ աւելի* դիւրին(1) *է գործին հաւատացնել տալ ու դրամ ուզել:*

Ես տեղեկագրի մասին գրած էի Վահրամին ալ եւ կը յուսամ թէ ան կարենայ բան մը հասցնել փութով մինչեւ Դեկտ. 24*ի կամ* 25*ի օրը: Շա՛տ աղէկ պիտի ըլլայ:*

Միայն թէ ընկերներուն՝ քիչ մը ստիպուած պիտի ըլլանք թաքցնել Ֆ.ի(5) *ձերբակալումը եւ կնիքին բացակայութեան պատճառը:*

Դուք մի լքանիք, վստահ եղէք ու առա՛ջ, ձեզի դրամ ալ, ընկեր ալ կը հասցնենք:

Կը յիշես ես խօսեցայ քեզի Յարութիւնի մասին (Նէջմէ), որ կ՚ուզէր Ատանա(6) *փոխադրուիլ: Այդ մասին մի՛ մոռնար գրելու ինծի, որպէսզի անմիջապէս ճամբայ հանենք:*

Վահագն ալ քանի մը ակնարկութիւններ ըրաւ, բայց որոշ բան մը չպատասխանեցի. ի՛նչ է քու կարծիքդ. կրնա՞յ ձեզի պէտք գալ հոն: Իր յաւակնոտութիւնը գործը կ՚աւրէ:

Վահրամին օգնական գացող ընկերը ի՞նչպէս է, պիտի կրնա՞յ շարունակել Վահրամին բացակայութեանը: Բայց հիմա Վահրամը հեռանալու չէ այդ շրջանէն, մինչեւ որ նոր ուժեր գան ու դուք կազմակերպուիք: Դուն մինակ մնացող չես:

Համբոյրներ քեզի եւ Վահրամին:

Վ.(ՎԱՀԱԳ)

---

(1) Նամակին մէջ ստորագծուած բառեր:
(2) Աշոտ Երկաթին:
(3) Արդեօ՞ք Սեպուհին (Հրաչ Թիրեաքեան). Հրաչ Իզմիրի բանտն էր արդէն: Հաւանաբար նաեւ՝ Սասուն:
(4) Հաւանօրէն՝ Զէյթունը:
(5) Հաւանօրէն՝ Ֆարհատի:
(6) Ծածկագիր:

Կ 02 — 12

Ա. ՎՌԱՄԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

Գոթըն, Դեկտ. 12, 1902

Սիրելիս,

Մարսէյլէն գրածդ նամակն ալ առի. կը յուսամ թէ դուն ալ իմ Աղեքսանդրիա ուղղած առաջին նամակս ստացած ըլլալու ես ցարդ:

Հնչակեաններու միջեւ տեղի ունեցած նոր պառակտումը լսած կ՚ըլլաս հարկաւ «Հայրենիք»էն, թիւ 176*: Այդ երկուութեան ցաւալի հետեւանքները դարմանելու յոյսով աճապարեր են քանի մը հոգի Կիլիկիա մտցնելու: Քանի մը օր առաջ մնաք բարովի խնճոյքը ըրած են Փրովիտէնսի մէջ:*

Գացողներն են.

1. *Շահէն Սէֆէրեան (Մխօ)*
2. *Ալեան Էլմասեան*
3. *Սմբատ Բոստիկեան*
4. *Կարօ (կարծեմ աս ալ Ժիրայրի եւ միւսներու հետ անգամ մը գտնուած է Կիլ.)*
5. *Մարտիրոս Տէր Յովհաննէսեան, նիհար, բարձրահասակ, խարտեաշ։*

Ասոնց մէկ-երկուքը այս քանի օր է հոս կը գտնըւին, եւ կ'ըսուի թէ շուտով կը մեկնին։

Ասոնց ճամբու ծախքը հոգալու համար Փրովիտէնսի «թալանով» *հանգանակութենէն մնացած ապառիկէ (միայն $1700 գանձուած է եղեր) հաշուէն $1000 ալ կը հաւաքեն։*

Ասոնց ուղեցոյցը պիտի ըլլայ խարբերդցի խաթըրճի(1) *Թաթօն, որ երկու-երեք շաբաթ առաջ Ամերիկայէն մեկնեցաւ։ Թաթօն ասոնց պիտի սպասէ* Կիպրոսի(1) *մէջ եւ անկէ պիտի անցընէ Կիլիկիոյ կամ Սուրիոյ ծովեզերքը։*

Այս տեղեկութիւնները տալէս ետք, հարկ չեմ տեսներ անձերն ալ ծանօթացնել — քեզի ծանօթ են ամէնքն ալ։ Բոլորն ալ անձկամիտ, գրեթէ տգէտ եւ ինչ որ ցաւալին է՝ վերջին ծայր կուսակցամոլ եւ մեզի դէմ ատելութեամբ լեցուած մարդիկ։

Ասոնք եթէ անգամ մը յաջողին մտնել Կիլիկիա, ամէն խայտառակութիւն յուսալի է ասոնցմէ։ Իրենց ընելիքի մասին գաղափար կրնայ տալ հետեւեալը։ Հին հնչակեան Պաղտասար Յավուքճեանը, որ բողոքողներէն է, խոստովանեցաւ ինծի, թէ Զիթճեանը կը փափաքի եւ կը թելադրէ եղեր որ քանի մը հոգի մտնեն երկիր, աղմուկ մը հանեն տեղ մը, որպէսզի ժողովուրդին ուշադրութիւնը գրաւեն, ըսելով թէ «կը գործեն մարդիկը, ներսը մարդ ունին»։

Զիթճեան եւ իր համախոհները հասկցեր են որ Դաշնակցութիւնը Ամերիկայի մէջ իր յաջողութիւնը կը պարտի երկրի մէջ գործ ունենալուն։ Ուստի, իրենք ալ չկորսուելու համար այդ միջոցը ձեռք պիտի առնեն։

Թէ գացողներու նկարագիրը եթէ նկատի առնենք, թէ պետերու այս անխոստովանելի չարժառիթը, եւ թէ իրենց հիմնական երկպառակումը, որ խայտառակած է զիրենք հասարակութեան աչքին՝ եւ որը մոռցնել տալն ալ չարժառիթներէն մէկն է այս արշաւանքին — այս ամէնը գիս այն համոզումին կը բերէ որ այդ մարդիկը վնասակար պիտի ըլլան հայ դատին(1), *եթէ ոտք դնելու ըլլան Կիլիկիա։ Ալ չեմ ըսեր թէ ի՛նչ փորձանքներ ընդունակ են բերելու տեղացի ժողովուրդին վրայ։*

Այս բոլորը նկատի ունենալով, իմ թելադրութիւնս է որ ամէ՛ն պարկեշտ(1) *միջոց ձեռք առնելու էք արգիլելու համար որ ասոնք նախ՝ չկրնան մտնել Կիլիկիա, երկրորդ՝ եթէ անկարելի եղաւ այդ, ամէն միջոց գործ դնել որ* չէզոքանան(1) *ասոնք, յարաբերութեան չկրնան մտնել տեղացի ժողովուրդին հետ, եւ* ետ դառնալ(1) *ստիպուին։*

Այս թելադրութիւնները կ'ընեմ երկար մտածելէ ետք, որովհետեւ համոզուած եմ՝ ոչ միայն անոնք արգելք պիտի ըլլան մեր գործունէութեան, — ատ հոգս չէր, եթէ իրենք մեզմէ աղէկ բան մը կարենային ընել հոն, — այլ պիտի վնասեն թէ՛ յեղափոխութեան վարկին եւ թէ ընդհանրապէս յեղափ. գործին։ Ժամանակէ մը ի վեր հանդարտած երկրին մէջ նորէն խուզարկութիւններ, կասկածներ, եւ ատոնք մեծապէս պիտի վնասեն հարազատ յեղափոխական գործին։

Հնչակեաններու այս ըրածը ֆարս մըն է, ժողովրդին գրպանը պարպելու համար տարի մըն ալ...

«Կիլիկեցիներուդ» կը մնայ այս աղէտին առջեւն առնելու միջոցները խորհիլ ու գործադրել։ Մէկը խորհուրդ տուաւ Վահագը ճամբել ետեւնուն. իմ կարծիքով օգտակար չէր կրնար ըլլալ ատ. ոճիր մը կրնայ տեղի ունենալ, եւ վերջապէս ծանօթ ըլլալնուն, աւելի զգուշացուցիչ միջոցներ ձեռք կրնան առնել։ Իմ կարծիքով աւելի լաւ է անոնց անծանօթ(1) *ընկերներու միջոցով հետեւիլ անոնց շարժումներուն եւ գործադրել խորհուած միջոցները։*

Գալով Կիլ. ընելիք օգնութեան, վստահ եղէք որ միջոցներ չպիտի խնայուին ձեզի։ Այս «արշաւանքը» աւելի եւս պիտի գրգռէ ընկերները շահագրգռուելու ձեզմով, կը բաւէ որ նպատակայարմար *գործունէութիւն ցոյց տրուի։ Պատրաստ դրամ շատ ունինք հիմա, որ տրամադրելի կը պահենք մինչեւ պատգ. ժողովը։ Արդէն ղրկուած $500 տոլարին (103 անգլ. ոսկիի) ընկալագիրը չստացուեցաւ դեռ։*

Ընդհ. ժողով գումարելու մասին ձեր կողմէն հաւաքական դիմում ընելու չմոռնաք։

Հոս ալ մենք պիտի փորձենք նոյնը, ջանալու ենք որ մինչեւ աշուն այս բոլոր գործերը կարգադրուին։

Վահրամէն տակաւին նամակ չառի. արդեօք բացակա՞յ է քաղաքէն։

Ինչպէ՞ս է նոր ընկերը։

Շատ ու շատ բարեւներ ընկերներու կողմէն ձեզի ու ձեր յաջողութեան համար։

Անվհատ եղէք, առժամեայ ու վաղանցուկ ձախողութիւններէ մի՛ ընկճուիք, եւ քալեցէ՛ք. մենք ալ ձեզի հետ ենք։

Շուտ-շուտ գրեցէք։

Իզմիրի տղոց երեքին ալ (Վարդին, Էդուարդին եւ Ֆարհատին) դրամ ղրկուեցաւ 20ական տոլար։ Նորէն կը ղրկենք դարձեալ։ Դիմում ալ պիտի ընենք կրկին եւ կրկին։

Համբոյրներով
ՎԱՀԱԲ

Յ. Գ.— «Հայրենիք» կրնա՞ք Կիլիկիա ղրկել. լաւ կ'ըլլայ։

---

(1) Նամակին մէջ ստորագծուած։

Կ 02 — 13

ԱՄԵՐԻԿԱՅԷՆ ՆԱՄԱԿ ՄԱՐԹԻՆԻՆ

Լիոն, 14 *Դեկտ.* 1902

Սիրելի Մարթին,

Նամակդ ստացայ. շատ անհամբեր կը սպասէինք քեզմէ լուր մը առնելու։ Գաբրիէլին գրածդ նամակը շատ լաւ ազդեցութիւն թողուց. երանի թէ շաբաթ մը առաջ, մեր հանգանակութենէն առաջ հասած լինէր։ Անշուշտ «Հայրենիք»ի մէջ կարդացած կը լինես որ Նոյ. 30ին հրապարակային ժողով ըրինք եւ 600 տոլար հանգանակեցինք. ասոր վրայ հաշուելու է մեր պատկերների հասոյթը եւ 850 տոլարի չափ եկամուտ մը կ'ունենայ մեր կոմիտէն։ Այս համեմատութեամբ ամէն տեղ ալ շատ յաջող են հանգանակութիւնները. «Հայրենիք»էն կ'իմանաս հետզհետէ։

Նամակովդ ըրած թելադրութիւններդ կը ջանանք իրականացնել, եթէ երբեմն այդ տեսակ գործնական առաջարկներ ընես շատ օգտակար կը լինի. պիտի առաջարկենք որ բոլորս սիթիզըն *լինինք եւ հաւաքաբար մէկ կուսակցութեան քուէ տանք, փոխարինութիւն պահանջելով։*

Պատգամաւորական ժողովի հրաւէրները եկած են, պիտի հաւաքուինք սովորական օրերին։ Տիգը վերջապէս եկաւ միացաւ, բայց Միսակ դեռ եկած չէ, կնկան խնդիրը պատճառաբանելով. կը ջանանք։

Միութեան խնդիրը կը ցաւիմ որ նորէն պիտի ձըգձգուի. չգիտեմ հնչակեան նոր արհաւիրքներէն լուր ունի՞ս. այս շաբաթ երկու նոր հնչակ եկաւ, մին նորերէն եւ մին հիներէն. շատ ծանր տպաւորութիւն թողած է, — խառնակութիւն, լքում, իրար գզգզել, ինչ որ կ'երեւակայես. քանի մը շաբաթ է արդէն՝ ո՛չ ժողով կ'ընեն ո՛չ բան, ինչ պիտի լինի չենք գիտեր. ա՛խ սիրելիս, այսպիսիների հե՞տ է միութիւն, շատ հեռու է կ'երեւի. ամփոփենք մեր ուժեր եւ ամէն բան հոն է. անոնց յոյս դատարկ է. երանի՛ թէ մեզ հանդարտ թողնէին, մեզ չխանգարէին։

Վիճաբանութեան նիւթ մը ծագեցաւ մեր վերջին ժողովի մէջ պատգամաւորական ժողովին հարց տանելու համար. մեր ընկերներէն ոմանք կը կարծեն որ բռնի դրամ հաւաքել օգտակար է եւ շարունակելու է. ես եւ մի քանիներս հակառակ ենք. հաւանաբար հոն ալ հարց ծագի, բայց շատ գէշ դրութիւն է այդ. հերիք չէ՞ մեր այդ անգին ընկերները դրամի, լոկ յիմար դրամի զոհ տանք. ի՞նչ կը խորհիս, լաւ է դադրեցնել ջանաք, փորձերը երբեք օգտակարութիւն տուած չեն մինչեւ հիմա. ո՞ր ատեն օգտուեցանք։

Ասատուր իր տեղ, այսինքն իր գործած տեղ ձգեց. կը գործէ, լաւ է, հոգ մի ընեք, կը ջանանք մեր շըրջաններին մօտեցնել. երկիր դրամ ղրկեց կարծեմ, բայց ի՛նչքան չեմ գիտեր. չեմ ուզեր այդ խնդիրների մասին շատ խօսիլ, որ չծանրանայ վրաս դրամի խնդիր։

Պատկերները կը յուսամ որ տէրերին տուած ես։ Երէկ 25 հատ օրացոյցներէն ղրկեցի. հոս 10 սենթի ծախեցինք. ջանացէք ծախել. հատ մը կրնաս տուր Գաբրիէլին եւ հատ մըն ալ Երուսաղէմ ղրկէ, եթէ կը ծախուի նորէն ուզէ, շատ չինել տուինք այս անգամ, 3000 հատ։

Երգարանները կը յուսամ որ կը ջանաք տարածել. Գաբրիէլ բաւական յաջող է. եթէ կը տեսնաս, կը խնդրեմ որ յանձնարարես պրն. Գալֆայեանին։ Գահիրէէն Շամլեանը եւ «Արշալոյս»ի խմբագիրը ուզած էին. Գաբրիէլը ցոյց տուի որ անկէ առնեն, աւելի լաւ է որ մէկ մարդու հետ կապուած լինիմ։

Այս շաբթուն շատ զբաղուած էի. մինակ մնացի. օրացոյցների ծրարներ կը շինէի, ահագին բան էր. հերոսութենէ մը աւելի աշխատեցի։

Բոլորս լաւ ենք, սովորականի պէս կ'անցնենք. չգիտեմ ինչ վերջ պիտի ունենանք։

Գոնէ երկու շաբաթը անգամ մը գրէ ուր ալ որ լինիս։

Տղայք բոլոր կը բարեւեն, միշտ կը լեցուին սենեակս։

Մաղաքեանին լուր տուած չէի՞ր երթալուդ մասին. երթալէդ չորս շաբաթ յետոյ ինձմէ հարցուց։

Կարօտալի համբոյրներս՝
ՀՄԱՅԵԱԿ

Կ 02 — 14

ԱԹԷՆՔԷՆ՝ ՏԻԳՐԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ՄԱՐԹԻՆԻՆ

Բիրէ, 30 *Դեկտ.* 1902

Սիրելիս Աշոտ(1),

Շաբաթ օր հոս հասած եմ. երէկ ալ Գ. Տօքթորեանի հետ տեսնուեցայ, բայց զարմանալի կերպով բանէ մը տեղեկութիւն չունի իմ գալուս հարցի մասին. ուստի հարկ դատեցի ներկայս գրել շուտով պատասխան ստանալու յոյսով։

Ձեր ղրկած դրամը հետեւեալ կերպով գործածած եմ.—

	15	*Ֆր. անցագիր*
	30	*տոմս շոգենաւի*
	7,50	*ճամպան մը*
	4,50	*մէկ ֆանէլա*
Վարդոյի, Յակոբ Աղամեանի, Տէր Սարգիս Ղարիպեանի ունեցած պարտքս	14	
	71	
իսկ մնացեալ	29	*լէվը*
	100	

15 օրուան շրջանին մէջ ծախսած ըլլալով, այսօր վըրաս սանթիմ մը չունիմ. ուստի խնդրեմ այս նամակը ստանալուդ պէս իմ մասիս չուտով տնօրինութիւն մը ըրէք, որպէսզի Յունաստանի մէջ չտուայտիմ։ Եթէ երկար մնալ հարկ պիտի ըլլայ(2), *խնդրեմ* 40 *Ֆր. ղրկեցէք, որպէսզի Եգիպտոս անցնիմ առ այժմ գործ մը գտնելու համար, իսկ եթէ* միւսը(2) *չուտով պիտի իրականանայ, այն ատեն կրկին աճապարեցէք գրել հետեւեալ հասցէին՝*

Pirée HOTEL ATHENES,
pour Serko Yakoub

ՏԻԳՐԱՆ

Գ. Ե.— Հակառակ պարագային, Ձեր ղրկելիք 40 *Ֆր.ը պիտի գործածեմ ճամբու եւ մինչեւ այն օրը ըրած պարտքերուս վճարման։*

ՆՈՅՆ

---

(1) Մարթինի ծածկանուններէն մէկը:

(2) Նամակին մէջ ստորագծուած:

Կ 03 — 1

ԱՄԵՐԻԿԱՅԷՆ՝ ՀՄԱՅԵԱԿԻ ՆԱՄԱԿԸ ՄԱՐԹԻՆԻՆ

1903, *Յունուար* 12, *Լին*

Սիրելի' Մարթին,

Ասկէ առաջ քեզի գրած եմ. ալ որեւէ բան մը չունիմ գրելիք մինչեւ գրածիս պատասխան չստանամ։ Անշուշտ մեր գործերի մասին տեղեակ կը լինիս թերթերին հետեւելով։

Պատգամաւորական ժողովի մասին ալ անշուշտ ընդարձակ կը տեղեկանաս. չգիտեմ սովորութիւն կա՞յ, արձանագրութիւն կը ղրկե՞ն այդ տեղեր։

Միայն այսքան ըսեմ որ շատ լաւ է եւ մեծ յառաջդիմութիւն կայ համեմատելով նախկին տարիներին. շատ լաւ որոշումներ ունեցանք, եթէ գործադրուին։

Ասոուր լաւ է, կը գործէ. տակաւին բնաւ դրամ վճարած չէ. կը մտածեմ օրերս յիշեցնել անգամ մը։

Սեպտեմբեր 27ին գրած եմ Երուսաղէմ եւ երգարան մըն ալ ղրկած եմ. մինչեւ հիմա լուր մը չստացայ. կը խնդրեմ ներփակեալը ղրկես իրեն անպատճառ։

Կը յուսամ որ երգարաններ եւ օրացոյցներ բաւական կը ծախուին հոդ. եթէ կ'ուզէք գրեցէք որ նորէն ղրկեմ։ Այստեղ 2500 օրինակ սպառեցաւ։

Բարեւներով՝ **ՀՄԱՅԵԱԿ**

Յ. Գ.— Պ. Գալֆայեան, եթէ Պ. Մարթին հոդ չէ, կը խնդրեմ, որ Երուսաղէմի նամակը դուք հաճիք ուղարկել։

ՆՈՅՆ

Կ 03 — 2

ԻԶՄԻՐԷՆ՝ ԳԵՂԱՄԻ ՆԱՄԱԿԸ ՄԱՐԹԻՆԻՆ

Զմիւռնիա, 1/14 / I / 1903

Աշոտին !

Ստացանք Ձեր Դեկտ. 31 *եւ* 21/8 *Յունվ. թուակիրները։*

Տ. Յ. մասին մեր անցեալով գրածը պիտի կրկնենք այստեղ նոյնը եւ Ձեզի համար։

Ինչպէս կը գրէք, պատրաստ եղող ընկերոջ հոս ներս մտնելէն եւ տեղաւորուելէն յետոյ ուրիշ ընկերներու գալստեան մասին կը խորհինք։ Ամենէն ծանրակշիռ պարագան Ձեր երկու նամակներով յիշածն է, — ընկեր մը ներս առնելու խնդիրը։

Թոյլ տուէք, սիրելի ընկեր, ըսել թէ մենք եթէ ոչ Ձեզմէ աւելի գոնէ Ձեզի չափ ծանր կը կշռենք ընկեր մը ապահով կերպով ներս առնելը, ատոր համար է որ մեր պատասխանը ուշացուցինք եւ դեռ ալ պիտի ուշանայ. շաբաթէ մը վերջ կարող պիտի ըլլանք վերջնական «այո»ն կամ «ոչ»ը գրել Ձեզ։

Նաւավարի սոյն խնդիրը մտածել պիտի տայ մեզի թէ նմանօրինակ խնդիրներ մեզ թոյլ չեն տար մտածելու թէ բազմիցս փորձուած միջոց մը կրնար միշտ յաջող լինիլ:

Միջոցը որ պիտի գործածենք՝ մեր այդտեղի ընկերները գիտեն արդէն. Տ. Յ. հոսկէ մեկնելու ատեն այդ միջոցը գործածեց, ինչպէս նաեւ մեր երկու տ.*ական*(1) *ձեռնարկներու առթիւ, եւ Վահէն եւ շատ մը ուրիշ ծանօթ եւ անծանօթ ընկերներ. ասոնք կը կարծենք բացորոշ ապացոյցներ ըլլան նաւավարներու ճկունութեան. բայց ինչպէս ամէն գործ ասիկա ալ կրնայ իր անակնկալները ունենալ։*

Բանտարկեալներու համար ղրկուելիք դրամը հոգացուած է կ'ըսէք. նոյնը եւ Վահապը գրեց Ամերիկայէն(2) ։

Տեղ. խմբ. կազմ. մէջ, յառաջիկայ տ.*ական*(1) *ձեռնարկին համար գործածուելիք երեք անձ կայ։*

Հոստեղը երբեւ վստահելի զէնք(2) *մէկ հատ կայ.* 8 *հարուածեայ մը։ Քաղաքին մէջ զինավաճառ մը բուն* Smith Wesson *մը ունի, եթէ սակայն մինչեւ մեր դրամ ստանալը չծախէ. ասոնցմէ զատ պէտք ունինք անհրաժեշտօրէն երկու հատի. ժամանակին մեր ընկեր Արամին գրած էինք այդ մասին, արտասահմանի մէջ մեզ ծանօթ ընկերոջ մը հասցէն ալ տալով։*

Ձեր մասնաւոր ուշադրութիւնը պիտի խնդրէինք այս մասին. հոստեղի զէնքը ծախու առնելու եւ նաւավարի եւն. ծախքերու համար ղրկուելիք դրամէն զատ, դուք միւս երկու զէնքերու դրամը փոխանակ մեզի ղրկելու, ժամանակ չկորսնցնելու համար ուղղակի Մարսիլիա գրեցէք հետեւեալ հասցէին՝ Mr. V. Ghazarian Messageries Maritimes. № 2 Marseille - France, *գրելով թէ Գեղամը գրած է եւն.: Զէնքերը անպատճառ* 8 *հարուածեայ լինին, քանի որ մանաւանդ գնոյ մէջ տարբերութիւն չկայ,* (100)*ական փամփուշտով եւ մէկ մէկ հատ* մակազին *աւելի. մենք այստեղ շատ ապահով միջոց ունինք ներս առնելու համար զանոնք։* 2 *զէնքերու համար ղրկել Մարսիլիա* 160 *Ֆրանք։*

Ձեր պատ. սպասելով, մնանք յարգանքներով,

Ձերդ՝
ԳԵՂԱՄ

---

(1) Տ.ը՝ ծածկագրով. հաւանօրէն ըսել կ'ուզէ՝ տեռորական:

(2) Ծածկագիր:

Կ 03 — 3

ԳԵՂԱՄԻ ՆԱՄԱԿԸ ՄԱՐԹԻՆԻՆ ԵՒ ՏԻԳՐԱՆԻՆ

Զմիւռնիա, 8/21 / I / 903

Աշոտին եւ Տիգրանին,

Աղեքսանդրայիէն նամակ մը ստացանք, որով ի միջի այլոց իմացանք Ձեր երկուքին հոդ լինելը եւ մանաւանդ Տ.ի հոս գալու ըրած պատրաստութիւնները։ Աւելորդ կը համարենք այստեղ կրկնել Ձեր մասին թէ՛ Աղեքս. եւ թէ Վանա մեր նամակներու պարունակութիւնը, քանի որ ստացած էք զանոնք ժամանակին։ Տ.ը(1) *անշուշտ իր ձերբակալումէն զատ մի քիչ կարեւորութիւն պիտի տայ եւ մեր վտանգումի մասին։*

Իր ձերբակալումէն յետոյ — ինչ որ անկասկած ենք, — անպատճառ մենք եւս պիտի վտանգուինք եւ այս՝ իր պատճառաւ միմիայն։

Ըստ Ձեր Աղեքս. գրած նամակին, Տ.էն զատ միւս ընկերոջ գալստեան կը սպասենք։ Կարգադրութիւններ ըրած ենք արդէն ներս ընդունելու համար յիշեալ ընկերը։ Ձեր նամակին կը սպասենք աւելի երկար գրելու համար միջոցներու մասին։

Բարեւներով՝
ԳԵՂԱՄ

Յ. Գ.— Տ.ի հոս գալու պատրաստութիւնները իր նաւավարներու գրած նամակով ալ տեղեկացանք։

ՆՈՅՆ

---

(1) Տիգրան, — ըստ երեւոյթին Արէնք զանող ընկեր մը (տեսնել Կ02—14ը, իր կողմէ գրուած՝ Փիրէայէն), որ կը պատրաստուի Իզմիր անցնելու:

Կ 03 — 4

ՎԱՀՐԱՄԻ (Յ. ԳԱԼՖԱՅԵԱՆ) ՆԱՄԱԿԸ

Աղեքսանդրիա, 22 *Յունվ.* 903

Սիրելի' Մարթին,

Կը յուսամ թէ տեղդ ապահով ու հանգիստ հասած կը լինես ցարդ։

Ամերիկայի Կ. Կ.էն նամակ ստացայ, որուն ներփակեալ էր £103*ի չէք մը քու հրամանիդ։ Մեր հեռագիրը եւ Բիւրոյին մէկ նամակը, որ յայտնելով թէ Կ.ցի*(1) *բարեկամ մը պիտի օգնէ Լ.ին*(2), *թելադրութիւն ըրած է* $2000 *յատկացնել Լ.ին*(2)*. կարգադրուեր է Պատգ. Ժողովին մէջ եւ ժողովը միաձայնութեամբ որոշեր յիշեալ գումարը անմիջապէս տրամադրելի ընել Լ.ի Պ.*(3) *Մարմնոյն։ Այս գումարին մէջն է նախորդ ղրկուած* $500*ը. եւ ուրեմն ղրկուած չէքէն զատ պիտի ղրկեն* 1000 *տոլար եւս անմիջապէս երբ կը պահանջուի։*

Չէքին ստացուած ըլլալուն եւ այլ կարեւոր հարցերու մասին կը գրեմ Վահարին։

Արեւմուտքը(4) 4000 *Ֆր.նոց չէք մը եւս ղրկած է. պանձեցի եւ* £250 *Օսմ. Պանք տէբօ ըրի։*

Թոփալեանը(5) £100 *եւս ղրկած է, խնդրելով որ շուտով պատասխանեն։* Մեր լռութիւնը(5) *շատ շարագուշակ կ'երեւի եւ* սարսափը(5) *կը բազմապատկուի։ Ատոր ապացոյց է նաեւ* Սիվրիսարեանին(5) *վերջերս գրած մէկ նամակը, որով կը յայտնեն թէ իրենք երբեք չեն ըսած որ կը մերժեն, այլ պատրաստ են, միայն խօսելու դիւրութիւն մը տան։ Գրած ենք, ըսեր են, Պոլ. եւ Եգիպտ., որ ձերիններուն հետ կարգադրեն։ Այս հիմերուն վրայ յարմար նկատեցի Անդրանիկը եւ Ջոհրապը* Գահիրէ(5) *ղրկել եւ բանակցութեան մտնել* Թոփ.ի(5) *եւ* Սիվր.ներու(5) *հետ։ Անդրանիկը երէկ մեկնած է Մինիէ. վերադարձին կանգ պիտի առնէ* Գահիրէ(5)*. Ջոհրապը հոն պիտի միանայ իրեն. իրենց համար պէտք եղած* թղթերը(5) *կը* պատրաստուին(5) ։ *Կը յուսամ որ յաջողին։*

Յ.Տ.Օ.Յ.էն(6) *այս շաբաթ նամակ ստացայ։ Մարդ* ներս առնելու(5) *մասին դեռ կարգադրութիւն մը չեն ըրած, միջոցներուն ապահովութեան մասին հաստատ համոզում գոյացնելու կ'աշխատին եղեր։ Միւս կողմէն Տիգրանի մասին իրենց նախորդ գրութեան վրայ կը պնդեն։ Այսօր իրենց պիտի գրեմ եւ իրողութիւնը հասկցնելով պիտի հրահանգեմ որ փոխեն իրենց կարծիքը. միայն չեմ գիտեր թէ արդի Տիգրանը քու վրադ ի՞նչ տպաւորութիւն ձգած է. նախնական քայլերը «խորէն եկաւ» եղաւ, որ ի հարկէ ներկայ կրիտիկական րոպէներու մէջ երբեք ներելի չէ։ Եթէ* ներսն(5) *ալ այդ պիտի ըլլայ իր ընթացքը, աւելի լաւ է որ առաջ չերթանք եւ նոր վնասներու եւ զոհողութեանց չեն-*

թարկուինք. զինք հրահանգելով հանդերձ որոշ վըստահութիւն կազմելու եւ որ իր դիրքին մարդը պիտի ըլլա՞յ:

Տղերքը Մարսէյլէն զէնք(5) եւ ապա ալ դրամ(5) կ'ուզեն. կը գրեն իրենց Stephen Ռիչարտ պրիթիշ փոսթ օֆֆիս(5), որ թերեւս յիշողութենէդ վրիպած ըլլայ: Նկատի ունենալու եւ որ Տիգրանը հոն հասնելուն անտաքտ քայլեր առա՞ծ է: Վերջապէս Տիգրանին մտնելը(5) այս հաշուով 10–15 օրուան կարօտ է ու այնքան ժամանակ քու այնտեղ սպասելդ աննպատակայարմար, վասնզի հնչ·ները(5) այստեղ լուրջ քայլեր առնելու սկսեր են դրամ հանգանակելու համար: Միջոցներ կան գործադրուելիք. քու ներկայութիւնդ ալ պէտք պիտի զգանք. աշխատելու եւ որ այնտեղի գործը հաստատ եւ որոշ հիմերու վրայ դրած ճամբայ ելլես:

Աղասէրը 2 օր առաջ հասաւ. դեռ մանրամասնաբար չկրցայ տեսնուիլ. Կարինէն այսօր նամակ ստացայ. Լ·ի(2) գործերու մասին Աղասէրին հետ կարգադրութեան գալերնիս կը յանձնարարէ:

Կը յուսամ թէ կապուինք: Գ. Տոքթորեանին բարեւներս:

Համբոյրներ՝
ՎԱՀՐԱՄ

Յ. Գ.— Կիպրոսէն(5) Արամէն դեռ նամակ չեմ ստացեր:

---

(1) Արդեօ՞ք կիլիկեցի:

(2) Լեռնավայր (Կիլիկիա):

(3) Լեռնավայրի Պատասխանատու Մարմին:

(4) Արեւմտեան Բիւրօն:

(5) Ծածկագիր:

(6) Ընթացիկ ծածկագրին հետ կապ չունի. ըստ բովանդակութեան՝ կ'ակնարկուի Իզմիրի:

Կ 03 — 5

ԱԹԷՆՔԷՆ՝ ՍՄԲԱՏԻ ՆԱՄԱԿԸ ՄԱՐԹԻՆԻՆ

Fabrique de Parapluies et Ombrelles

Z. TSIMONIDIS
147-151, Rue d'Eole - Rue Eurepides, 14-18
Athènes

Athènes, le 27 Յունուար 1903

Սիրելի՛ ընկեր,

Այերէօնէն յղած գրութիւնդ ստացեր եմ. արդարեւ մեծ ցաւ պատճառեց մեր բաժանումը առանց տեսութեան, բայց ի՞նչ օգուտ որ պարագաները այնպէս բերին. կը յուսամ թէ առողջ էք. Ձեր յանձնարարութեան համաձայն երեկ ժողով գումարելով պէտք եղած կարգադրութիւնն ըրինք. տեղւոյդ կոմիտէին հետ յարաբերութեան մտնելով, ցարդ եղած դրամն եւս ղրկելով՝ կը յուսամ թէ յետ այսու կանոնաւորութեան կարգին կու գան գործերը. նոյն թուով կը ստանաք նաեւ Ձեր հասցէին եկած երկու ծրարներ: Գ. Տիգրանը եւ ընկերները լաւ լինելով կը բարեւեն:

Ընդունեցէք ընկերական յարգանքներս՝
ՍՄԲԱՏ

Կ 03 — 6

ՎԱՀՐԱՄԻ ՆԱՄԱԿԸ ՄԱՐԹԻՆԻՆ

Աղեքսանդրիա, 28 Յունվ. 1903

Սիրելի Մարթին,

Քարթդ եւ 24 թիւ նամակդ միասին ստացայ: Այսուհետեւ քարթ մի՛ գրեր, ճիշդ չէ. մանաւանդ որ փոսթին մէջ հայ ցրուիչներ կան:

Ոսկ·էն(1) երկրորդ նամակ մ'եւս ստացայ, առաջինը զոր նոյնպէս մեկնելէդ վերջ ստացած եմ, քեզի ղրկած էի իմ նախորդ նամակիս ներփակելով, կը յուսամ թէ ցարդ ստացեր ես: Վերջին նամակն ալ ներփակեալ քեզ կը ղրկեմ: Ոսկ·ի(1) տղաները դարձեալ կը յամառին իրենց որոշմանը մէջ եւ ցաւ ալ կը յայտնեն որ իրենց կարծիքներուն կարեւորութիւն չի տրուիր. Տ·ի(2) ներկայութիւնը, կ'ըսեն, իրեն ալ մեզի ալ վտանգներ կը սպառնայ: Այս պարագայի մէջ Տ·ին(2) ղրկուիլը, ըստ իս, ճիշդ չէ, մինչեւ որ նորանք համոզուին, կանխաւ, կամ Տ·ը(2) երբեք ղրկելու չէ: Զօրօք բան չէ կարելի ըլլալ. յետոյ վտանգի մը գոյութեան պարագային պատասխանատուութիւնը մեր վրայ պիտի բարդեն: Միւս կողմէն Տ·ին(2) տղայութիւններն ալ հետզհետէ ծայր կու տան. այս գլխու տէր մարդերու վրայ ես այնքան ալ վստահութիւն չեմ ունենար: Դեռ ճամբայ չելած իր բոլոր մեծ–փոքր կապերուն լուրեր տուած է.— կու գա՛մ կո՛ր. լսեցէ՛ք: Եթէ երկրացիք համոզուին եւ հրաւիրեն, դա ուրիշ հարց է. ուստի այս օրուան փոսթով ես կը գրեմ, դուն ալ անկից գրէ՛ եւ եթէ դարձեալ յամառին իրենց կարծիքներուն մէջ, ըստ իս, կ'առնես եւ հոս կը վերադառնաս. թերեւս Լեռնավայրի որոշ շրջանի մը մէջ օգտակար դառնայ: Այստեղ կ'որոշենք Անդրանիկի խնդիրը:

Արամէն նամակ ստացայ, Թաթոն մտած է Մարսէյլէն ուղղակի Պէյրութ. ամերիկացիք դեռ Մարսէյլ կը սպասեն եւ մօտերս պիտի հասնին Բիպր(3): Շուտով երկու նամակ կը ղրկեմ մին Պէյրութ(4) եւ միւսը Կարաւան. անկից փոսթ պիտի ձգուի Թուրամճեանի հասցէին. պարունակութիւնը յայտնելու հարկ չկայ. կառավարութեան իմացած ըլլալը պարզող, եւ ոտք կոխած չկոխած օձիքը ձեռք պիտի տան: Ապահով եմ որ այս նամակները իրենց օգուտը պիտի ունենան եւ հրահանգ պիտի տամ Սամ·ին որ Թաթոն ետ մղէ Պէյրութէն(4). ի հարկին մեր Ս. բերդի ընկերը, որ վերջերս հոն եկած է ղրկէ Պէյրութ(4). Սամ·ը այդ բաներուն մէջ շատ ճարպիկ է, նա գլուխ կ'ելլէ: Արամը իր դերը շատ լաւ կը կատարէ. նոր հրահանգ տուած եմ որ սպասէ եւ հետեւի մեծ զգուշաւորութեամբ:

Այս տեղացւոց ծրագիրը ոտքը ինկաւ եւ այս օրերս ջուրն ալ իյնալով սոսկալի պիտի խայտառակուին: Ամբողջ գործերը օրը օրին մեզ ծանօթ են, ինչպէս նաեւ գահիրէցիք, որ ամենաստոյգ տեղեկութիւնները կը ստանան: Գերճ, Էնֆիէճեան եւ Վահէ Բարթողին գացեր են եւ գրեթէ վռնտուեր են: Տիգրան փաշան գրած նամակնին կառավարութեան յանձներ է. Կառ·ն ալ դիմած է Առաջնորդին: Վարդ·ին(4) հետ երէկ միասին էինք, նա ալ Սմբատ Բիւրատէն իմացեր է եւ կը բարկանայ: Այսքան. սիրտդ պինդ պահէ, ապահով եղի՛ր, մի՛ վախնար. ինչպէս ըսած եմ, բան մը չեն կրնար ընել եւ ընել չենք տար, խնդիրը առանց մեր գործերը վտանգելու չարիքին առջեւը առնելու մէջ կը կայանայ. անոր մէջ ալ վստահ եղիր որ յաջողած ենք:

Զօհրապը վերադարձաւ Գահիրէէն. Անդրանիկը նորէն Մինիէ գնաց Գահիրէէն: Թէեւ դրական արդիւնք մը չունեցաւ, բայց շուտով պիտի ունենայ. Սիվրի-ս·ը(5) ժընեւ պիտի երթայ եւ անկից ալ ի հարկէ չպիտի ուզեն բանակցիլ եւ հոս պիտի վերադառնայ: Եթէ երեք հարիւրով(4) ուզէինք գոհանալ գործը պիտի լմնար, բայց 1/3ը զեղչեցինք 600էն: Թափ·ը(4) նոյնպէս ժընեւ վերջնականապէս պիտի կարգադրէ կ'երեւի: Հարկ եղածները այս շաբթու Բ·ին(6) կը գրուին: Բ·էն(6) նոր նամակ չեմ ստացեր:

Աղասէրը դեռ հոս է. որոշ տրամադրութիւններ ցոյց կու տայ կապուելու մեզի հետ: Վերադարձիդ կը կարգադրենք:

Անցեալ շաբթու Բիւրոյին գրածս նամակին քօբին առած եմ:

Համբոյրներով՝
ՎԱՀՐԱՄ

Յ. Գ.— Անկից դէպի Լեռն. փոխադրութեան միջոցներուն վրայ հետազօտութիւններուն մէջ հարցո՛ւր նաեւ թէ որոշ քանակութեամբ ուժանակ(4) կը գտնուի՞ եւ քիլոն ի՞նչ արժէքով:

ՆՈՅՆ

---

(1) Ոսկեհանք (Իզմիր):

(2) Տիգրան (տե՛ս նախորդ նամակները):

(3) Ծածկագիր. հաւանօրէն առաջին տառը պէտք է ըլլայ Կ (Կիպրոս ?):

(4) Ծածկագիր:

(5) Ծածկագիր. հաւանօրէն՝ Սիվրիսարեան:

(6) Բիւրօ:

Կ 03 — 7

ԳԵՂԱՄԻ ՆԱՄԱԿԸ

Զմիւռնիա, 16/29 / I / 1903

Աշոտին եւ Տիգրանին,

Ստացանք Ձեր նամակը, անմիջապէս կը պատասխանենք.

Տ·ի(1) հոս գալու մասին տասնիցս գրելէ յետոյ մենք անկարող ենք այլեւս պատասխանել Ձեզ:

Ինչ բառերով բացատրենք Ձեր բռնած յամառ ընթացքը, քանի որ հիմնական օրէնք մը նոյնիսկ յարգելու բարի տրամադրութիւնը չէք ցուցներ: Ներեցէք որ այսքան վայրագ կը խօսինք:

Մենք մինչեւ հիմա աշխատեցանք մեր դրութիւնը կարելի եղածին չափ հասկցնել Ձեզի, բայց ցաւօք կը յայտնենք թէ՝ դուք ոչ մէկ ջանք կատարեցիք ըմբռնելու համար զայն: Տ·ի հոս գալուստը անկարելի է կրկնակ տեսակէտով.

1.— Ոչ մէկ ընկեր համաձայն է անոր ներկայութեանը.

2.— Անխոհեմութիւններու է՛ն մեծը պիտի ըլլար:

Կը սիրենք յուսալ որ մեր այս նամակի իսկական պարունակութիւնը պիտի կրնայ ըմբռնուիլ, այլապէս անկարող պիտի ըլլանք մեր յարաբերութիւնը շարունակել:

Բարեւներով՝ ԳԵՂԱՄ

---

(1) Տիգրան:

Կ 03 — 8

ՎԱՀՐԱՄԻ ՆԱՄԱԿԸ

Աղեքսանդրիա, 30 / I / 1903

Սիրելի Մարթին,

2 օր առաջ ղրկած նամակս կը հաստատեմ. ցարդ ստացած կ'ըլլաս:

Բ·էն երէկ նամակ ստացայ, ջօջերէն նոր 2–3 հոգի եւս հասցէներ ցոյց տուած են դիմելու համար: Այս երեկուն Աւօն եւ Զարեհը պիտի գային եւ նամակներուն անհրաժեշտ մէկ մասը պիտի կարգադրէինք. թերեւս անձրեւի պատճառաւ չեկան: Վաղը առաւօտ կը սպասեմ եւ կը յուսամ որ մէկ մասը ղրկենք:

Հնչակեան ձեռնարկներու մասին նախորդովս լուր տուած եմ: Ամերիկայէն եկողներէն մին յարաբերութեան մէջ մտած է մեր Աբրոյին հետ՝ իրեն ցոյց տըրուելիք մէկը դաշնակահար ընելու համար: Աբրոն ինծի լուրը բերաւ եւ ես հրահանգեցի իրեն որպէսզի ո՛ւր եւ որո՛ւ վրայ պիտի կատարուի հասկնայ: Այսօր մինչեւ կէսօր կը յուսամ թէ հասկնանք:

Տոքթ․ը եւ Արզուեան իմ հայրենակից հիւլպէնկեաններուն գացեր եւ ծանօթ բերքը *հիմնելու պատրուակին տակ դրամ պահանջեր են․ որոշ խոստում մը առած են․ հետեւանքը հասկնալու հետաքրքիր եմ․ կ'երեւի թէ ժամանակը կը մօտենայ հրապարակ իջնել, եթէ համոզուինք որ այդպէս* քէօշէ–պուճաք *գործ պիտի տեսնեն․ իսկ եթէ ոչինչ պիտի կրնան ընել, այն ատեն աներեւոյթ կերպով գործելը աւելի նպատակայարմար է։ Արդէն Աբրոյին եղած առաջարկը, որ յիմար եւ տղայական ծրագիր մըն է, փաստ մըն է որ անյաջող են, ինչպէս ամէն կողմէն տեղեկութիւններ կը ստանամ․ ի մէջ այլոց Ալեքսան էֆ․ին հետ տեսնուեցայ, ամէն բան պատմեց։ Կան անհրաժեշտ գործեր, որուն կատարմանը մարդ պէտք է, որ չունինք, եւ կը զարմանամ երբ գրես թէ միտքս ամփոփելով եւ ուրիշ գործերով չզբաղուելով միայն տեղեկագրին ետեւը իյնամ։ Ձեմ գիտեր որ այսպէս կենսական եւ միւս կողմէն քանդիչ ձեռնարկները չէզոքացնելու գործը ո՞վ պիտի ընէ։*

Պէյր․ի եւ Կար․ի(1) *նամակները երկու օր առաջ ղրկուած են։ Սամ․ին հրահանգ՝ որ ամէն կերպով աշխատի Թաթոյին ոտքը անկից սահեցնելու։ Արամին գրուած է որ զգուշութեամբ հետեւի եւ մանրամասնօրէն տեղեկագրէ։*

Տ․ին(2) *գործի համար Ոսկեհանք*(3) *գրած եմ թէ՝ Տ․ին*(2) մտնելը(4) *հոս գտնուող բոլոր ընկերներու խորհրդակցութեամբ կատարուած կարգադրութեան մը հետեւանքն է, թէ՝ անոր չընդունուիլը այս ծրագրին բոլորովին յեղաշրջման եւ հետեւաբար նոր կարգադրութիւններու համար ժամանակներու կորստեան պատճառ պիտի դառնայ, թէ անոր կասկածելի վիճակն ալ նկատի առնուած է․ լաւ մտածելով իրենց վերջնական որոշումները ուղղակի հաղորդեն քեզ։ Անոնց նամակներն ալ արդէն քեզի ղրկած եմ․ անոնց կողմէն ստանալիք պատասխանն ալ նկատի առնելով կարգադրութիւն մը կ'ընես եւ առանց երկար եւս սպասելու կը վերադառնաս, այստեղի եւ երկրի գործերն ալ անմիջական պահանջներ ունին։*

Բ․էն(5) *նոր դրամ չստացայ եւ ստանալուս կը կասկածիմ․ ցարդ ղրկուածը իրենց ստացածին կէսն է․ կը կասկածիմ եւ կը վախնամ որ միւս կէսը արդէն գնաց։ Գրած նամակիս կը խոստանան անմիջապէս պատասխանել։*

Ներփակ նամակը Ամերիկայէն Խորէնեանէն է։

Նոր լուրերուդ կը սպասեմ։

Համբոյրներ
ՎԱՀՐԱՄ

Կ 03 — 9

ՏԻԳՐԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

1903 *Յուն․ 27 / 9 Փետր․, Բիրէ*

Սիրելիս Աշոտ,

Երէկ Տոքթորեանը հոս եկաւ, ինձմով 6 անդամի ներկայութեամբ ժողով գումարեցինք․ մինակ մէկ անդամ պակաս էր․ ժողովը շատ կանոնաւոր գնաց, ուրկից ամէնը գոհ մնացին եւ կատարելապէս ուրախացան։

Նախ դրամներու հաշիւը պահանջուեցաւ ժողովին մէջ, ուրկից հասկցանք թէ 56 տրախմի ամսավճարներէն եւ 64 տրախմի ալ նուիրահաւաքութենէ գոյացած է․ որոշուեցաւ ըստ Ձեր թելադրութեան Աղեքսանդրիոյ կոմիտէին հետ հաղորդակցիլ եւ ամսավճարներէ գոյացած 56 տրախմին անմիջապէս հոդ ղրկել եւ ընկալագիր պահանջել, ինչպէս նաեւ կանոնաւորաբար վճարել յետ այսօրիկ ամսավճարները, ինչ որ մինչեւ ցարդ տարբեր պարագաներու տակ չէր հաւաքուած։

Հակառակ իմ պնդումներուս, թէ 64 տրախմին ալ հոդ ղրկէին, մերժուեցաւ, եւ որոշեցին ատիկա խմբագրութեան ղրկել․ բանէն դուրս եկաւ որ Տոքթորեանը չ'ուզեր կոր խմբագրութեան հետ թղթակցութենէ դադրիլ, ուստի լաւ պիտի ըլլայ, եթէ Պ․ Գալֆայեան(1) *իր թղթակցութիւններուն մէջ դիւանագիտական գերակայութիւն մը պահէ․․․։*

Իբր գանձապետ ընտրեցին Պաղտասարը․ դուք մոռցած չէք ըլլար զինքը․․․ երէկ մինչեւ երեկոյ, ուրախ էր, պօլ–պօլ կը ծախսէր կոր։ Ստեփանը ասկից անցնող կնոջ ըրած ծախսերուն փոխարժէքը պահանջեց հաւաքուած դրամներէն, ես հակառակեցայ, որով որոշեցին կա՛մ տիկնոջ գրել եւ կամ իրենց մէջ հաւաքելով Ստեփանը գոհացնել։

Ձեր երթալէն վերջը երկու նամակ եկած է եղեր, անոնք ալ Ձեզի պիտի ղրկուին փութով, թէեւ դուք պարունակութեան մինչեւ ցարդ տեղեկացած կ'ըլլաք։

Այսքանը առ այժմ բաւ համարելով, կ'անցնիմ Իզմիրէն եկող ճամբորդներու մասին։ Կը պատմուի թէ Պետրոսը *101 տարի կերեր է, ոմանք ալ կ'ըսեն թէ Պոլիս ղրկուեր է․ միւսներու մասին բան չի պատմուիր․ Պատրիարքին համար ալ մեռեր է կ'ըսեն․ չեմ գիտեր թէ վերը գրածներս որքա՛ն ստոյգ են, սակայն ամէն պարագայի մէջ ուրախ պիտի ըլլանք եթէ մեզ լուսաբանէք։*

Առ այժմ Պաղտասարին մօտ կ'աշխատիմ կոր, տեսնենք յետոյ ի՛նչ կ'ըլլայ։

Պիտի խնդրէի որ Հնչ․երու շարժումներուն վրայ, ինծի մանրամասն տեղեկութիւններ տայիք, որոնց մասին շատ հետաքրքիր եմ։

Իզմիրէն ի՞նչ նորութիւններ կան, կը յուսամ թէ ինծի կը գրէք, հաւանաբար հոդ իրենց ընկերներուն գրած են, անոնցմէ շատ բան կարելի է հասկնալ։

Ամէն օր տասնեակներով մարդիկ կու գան, Ամերիկա գաղթելու համար․ վերջը ո՞ւր պիտի երթայ չեմ գիտեր, սիրտ խշխշացնող իրողութիւններ են, եթէ անոնց քաշածները պատմեմ։

Մակեդոնիոյ մասին, մեր կարծիքները կ'իրականանան․ յոյները որոշեր են պուլկարներուն արգելք դառնալ, իրենց յեղափոխականներէն մէկը հոս եկած է կամաւոր կը գրէ, կառավարութիւնը առ այժմ արգիլեց․ տեսնենք յետոյ ի՞նչ պիտի ընեն․․․։

Վառնա ինչ որ գրէք ինծի տեղեկացուցէք, ես դեռ իրենց չգրեցի, բայց դիտաւորութիւն ունիմ վաղը անպատճառ գրելու։ Կը յուսամ թէ դուք ալ ինձ շուտով կը գրէք, որով մնամ՝

Համբոյրներով՝
ՏԻԳՐԱՆ

Ընկերներուն յարգանքներ։

ՆՈՅՆ

Կ 03 — 10

ՏԻԳՐԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

1903 *Փետր․ 6/19, Բիրէ*

Սիրելիս Աշոտ(1)

Իմ գրած նամակս մինչեւ ցարդ ստացած կ'ըլլաք, որով Ձեր առաջին նամակին մեծագոյն մասամբ արդէն պատասխանած եմ։

Ներկայ նամակով պիտի գրեմ այն խնդրոց մասին, որոնք նորութիւն են։

1․— *Արշակի եւ ընկերոջ հոս եկած ատեն Իզմիրցի Ստեփան անուն նաւավարին* (18) *տասն ութը տրախմիի ատրճանակ մը կը ծախեն․ պէտք է հասկնալ թէ, այդ զէնքերը որո՞ւն սեփականութիւնն էին․․․։*

2․— *Իզմիրէն եկող յոյն մը, որ բանտէն ելած է եղեր, Մարգարէն հոս նամակ մը բերած էր, որով Արմէնը կ'ըսէ եղեր թէ 3–4 ոսկի որեւէ միջոցով իրեն ղրկուի․․․ Կը կասկածինք թէ նամակը Մանիկեանին ձեռքը ինկած ըլլայ, որովհետեւ յոյնը կորսնցուցի կ'ըսէ կոր․․․ ահա թէ յոյնը ի՞նչ պատմէ․— երբ Պետրոսը կը բռնուի, անցագիրը Արմէնէն 10 օր առաջուան վիզան կը կրէ եղեր, ուստի ոստիկանութիւնը կը կասկածի եւ Արմէնը որ Ատանա ղրկուեր է եղեր, Տարսոնէն ետ կը դարձնեն, կը բերեն Իզմիր․ շատ կը նեղեն, բայց բան մը չեն հասկնար, ուստի դատավարութեան մէջ ազատ կ'արձակուի, դարձեալ աքսորուելու համար։ Ֆ․ի*(2) *եւ տիկնոջ անունները Ալնիւ եւ Հայկ Սիրաքեան է եղեր․ Ձեր գրածին պէս Ֆ․ն բերդարգելութեան դատապարտուած է, իսկ տիկինը Ռուսաստան պիտի ճամբեն եղեր․ միւս ազատ արձակուողներն են Արմէնը եւ․․․ Վահէն, իմ կարծիքով․ յոյնը Մինաս կ'ըսէ կոր, այս մասին դուք աւելի լաւ պէտք է գիտնաք։ Ֆ․ն լաթ լուացող կնոջ հետ դուրս նամակ ճամբած է, բայց նամակը բռնուեր է․ լաթ լուացողին հարցուցեր են, — չեմ գիտեր կը պատասխանէ․ իսկ նամակն ալ* շիփռայով(3) *գրուած է եղեր, որով կառավարութիւնը բան չի հասկնար։*

3․— *Պալեօզին տղան Սըրգօ պէյը Եւրոպա անցեր է․ Թալասցիէ մը կ'իմանամ թէ դրամին խնդիրը կարգադրելու համար արտասահման գացած է։*

4․— *Պիտի խնդրէի որ* հիներուն *հրատարակած «Հնչակ»ը եթէ լոյս տեսած է, մեզի 5 հատի չափ ղրկէիք սա մարդոց բերանը գոցելու, որովհետեւ կը պնդեն թէ հինը չպիտի հրատարակուի։*

5․— *Կ'իմանամ թէ «Լրաբեր» անուն թերթ մը ելած է հոս, պիտի խնդրէի որ ինծի ալ ղրկէիք։*

6․— *Ձեր յանձնարարած տեղը նամակ գրեցի, բայց եւ այնպէս, Ձեր գրած հասցէն որոշ չկրնալ կարդալուս՝ չեմ գիտեր թէ ձեռքը պիտի հասնի՞։ Վօլօ՝ ոչ թէ Աթէնքի մօտ, այլ տեղէս 24 ժամ հեռու է, ան ալ նաւով․ Յունաստանի հիւսիսային արեւմտեան կողմը նաւահանգիստ մըն է, երթալ գալ 20 Ֆր․ ծախք մը կ'ըլլայ․ այս մասին Ձեր հրահանգներուն կը սպասեմ, շուտով պատասխանեցէք։*

7․— *Կ'աշխատիմ դարձեալ նոյն տեղը, ո՛չ գոհ եմ, ոչ ալ դժգոհ․ տեսնենք ի՞նչ կ'ըլլայ։*

Հնչ․երու(4) *մասին տեղեկութիւն խնդրած էի, կը յուսամ թէ կը պատասխանէք։ Մանիկեանը ինչպէս կ'երեւայ նոր ձեռնարկութիւններու վրայ մեծ յոյսեր ունի։*

Յառաջիկայ երեքշաբթի նաւ կայ հոդկից, ուստի նոյն օրը մեր պարոնին կը սպասեմ․ այդ մասին անհոգ եղէք։

Բիճ Լեւոնը հոս եկած է, եկած օրը ձերբակալուեցաւ, Աղեքսանդրիոյ մէջ մեծկակ գողութեան մը մեղսակից ըլլալուն համար․ ո՞ր աստիճան ստոյգ է, չեմ գիտեր․ բայց ազատ արձակուեցաւ․ գրեցէք ինծի թէ մեր վերաբերմամբ ինչպէ՞ս էր հոդ։

Ինչպէս կ'երեւայ Սմբատի եւ Յակոբի դատավարութիւնները յետաձգուած են․ մարդուն ըսածին նայելով, դեռ մշեցի Պետրոսն ալ դատապարտութիւն կրած չէ, ինչպէս նաեւ Մէնէմէնցի Յովհաննէսը։

Սպասելով Ձեր պատասխանին,

Համբոյրներով՝
ՏԻԳՐԱՆ

Յ․ Գ․— Հոս եկողի մը հետ 2 օխա պլղուր ճամբեցէք, մեր Պաղտասարը կը փափաքի կոր, որով ես ալ խոստացայ Ձեզի գրել։

ՆՈՅՆ

---

(1) Պէյրութի եւ Կարաւանի:
(2) Տիգրան:
(3) Իզմիր:
(4) Մածկագիր:
(5) Բիւրոյէն:

---

(1) Վահրամը:

Իմ պահարաններուս պէս «Սրոյը» պահարան գործածեցէք, Ձեր պահարաններուն վրայէն ամէն ինչ կը կարդացուի կոր։

ՆՈՅՆ

---

(1) Մատիտով, այլ ձեռագրով մը, փակագծի մէջ աւելցուած է (Մարբիա)։

(2) Հաւանօրէն՝ Ֆարիստ։

(3) Նամակին մէջ ստորագծուած. կը նշանակէ ծածկագիր։

(4) Հնչակեաններու։

Կ 03 — 11

ՏԻԳՐԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

1903 Փետր. 23, Բիրէ

Սիրելիս Աշոտ,

Վոլօ գացի եւ Ձեր ըսած մարդուն հետ տեսնուեցայ, իր վրայ շատ աննպաստ գաղափար մը կազմեցի, ահա թէ ինչո՞ւ։

Թաթուլ Մոմճեան Թեքիրտաղցի է, միջահասակ, ոչ գէր, 35–38նոց մարդ մըն է, ինքը Թեքիրտաղի նախկին վարժապետ Մոմճեանի տղան է եղեր, որը հիմա կօշիկի խալիպ շինելով կը զբաղի եղեր. երկու եղբայր ունի, մին Պոլիս յանձնակատար, միւսը՝ հայրենիքը, հօրը գործին։ Շատ կանուխէն Պոլիս եկած է եւ 1884էն վերջը Պոլիս եկած «Հայաստան» անուն թերթ մը կ'երթայ փոստէն կ'առնէ եւ կը ցրուէ եղեր. իսկ անկից յետոյ ո՛չ Հնչակեան, ո՛չ ալ Դաշնակցութեան պատկանած է, լեզուն բերնին մէջ դարձող մարդ է, բայց խիստ շաղլաթան։ Երբ Վոլօ գացի, բնական էր որ առաջին անգամ անոր հետ տեսնուէի, գիս տարին անոր մօտ, երկու զոյգ կօշիկ ունէր ձեռքը, կ'աշխատէր. ըսի՞ թէ կօշկակար է ինքը։

Երբ իրեն հարցուցի իր գրած նամակի մասին, բառ առ բառ իրեն թողունք որ խօսի. «Հա՛, հոս պարսկահպատակ հայ մը կայ, ուրմիացի Յակոբ Պարեզատար անուն. այս տղան Կիլիկիոյ լեռները, ձորերը լաւ գիտնալուն, գրեցի խմբագրութեան, որպէսզի այդ տղան հոն ղրկեն. բայց խմբագրութեան գրած նամակին մէջ կ'ըսէին, որ մարդը իր ճամբու ծախքը ինք պէտք է հոգայ. ես կը կարծեմ որ ճամբու ծախք ունեցողը մարդու չի դիմեր, անկից վերջը կասկածոտ ըլլալով, նամակէն հետեւութիւններ հանելով չգրեցի։ Է՜հ, այդ տղուն պէս ես ալ կ'երթամ՝ քանի հայ ենք»։ Արդ, պարսկաստանցի Յակոբ ըսուած տղան 2 տարի կամ 1½ տարի առաջ, Մանիսայի մէջ շատ մը խայտառակութիւններ ընելէն յետոյ, «եթէ դրամ չտաք տաճիկ կ'ըլլամ»ի սպառնալիքով, դրամ առած է տեղացիներէն. իր անձին նկատմամբ աղտոտ միջոցներ գործածող մարդու մը բարոյականին վրայ ո՞րքան կարելի է վստահիլ։

Խմբագրութեան նամակը կարդացի. 21 Սեպտեմբեր թուականը կը կրէ, պաշտան սալմա բան մ'է...։ Ըսի որ ես գացած էի մասնաւորապէս ուժանակի խնդիրը ստուգելու. «հա՛, ըսաւ, խնդաց, — բան մը չէ պատրաստելը, ըսաւ, հարիւրին 75 բորակ, 25ը ածուխ եւ ալքոլի խառնուրդ է վառօդը, իսկ նոյն պատրաստութեամբ՝ բայց հարիւրին 75 սնդիկ ըլլալու պայմանաւ, ուժանակ է» — կ'ըսէ. կը հարցնեմ թէ բռաքի՞ք կերպով ուսած է. ո՛չ, կ'ըսէ, գրքի մէջ կարդացեր եմ։ Փորձ ըրա՞ծ ես, կ'ըսեմ. այո՛, կ'ըսէ։ Պատրոյգի մասին կը հարցնեմ, որի պատրաստութիւնը ուրիշ տեղ տեսած էի, շա՛տ շա՛տ դիւրին բան է, կ'ըսէ. յետոյ կը սկսի երկար բացատրութիւններ տալ իր տղայութեան ըրած չահատակութիւններուն վրայ։ Մարդէ չեմ խաբուիր, — կ'ըսէ. հիմա տե՛ս, — կ'ըսէ, — ես շատ լաւ դիրք մը շինած ըլլալով ինծի, մինչեւ որ որոշ ապահովութիւններ չառնեմ, գործս չեմ ձգեր, — կ'ըսէ։ Իրմէ կը խնդրեմ որ արդեօք կարելի՞ է մինչեւ վաղը երկուքէն ալ նմոյշ մը պատրաստել. շա՛տ դիւրին է, — կ'ըսէ. երեկոյեան ժամադրութիւն կ'որոշենք եւ կը բաժնուինք։

Խանութին մէջ ունեցած կօշիկները եւ գործիքները ամէնը մէկէն (3) երեք ոսկի հազիւ թէ կ'արժեն, երեք հատ զանարիա ունի խանութին մէջ, իւրաքանչիւրը երկ-երկու ոսկի կ'արժեն, կ'ըսէ, աս ինծի Մարսիլիա կը տանի, անիկա Կիպրոս կը տանի ըսելով, խըյալներ կ'ընէ։ Ինչպէս կ'երեւայ՝ հօրը գրած է թէ, իր վիճակը շատ լաւ է. հայրը նամակ մը գրած է որը կարդացի, խիստ լեզու կը գործածէ եւ կ'ըսէ թէ 7–8 տարիներէ ի վեր արտասահմանի մէջ ի՞նչ ըրած է, մինչ անդին ութ ոսկի տուրք ունի, պարտքեր ունի, եւ կը ստիպէ որ իր կարողութիւնը կէս առ կէս դրէ։

Գիշերը հայոց սրճարանը ժամադրութեան տեղը կու գայ. սնդիկ չէ գտած։ Ջուրին, բայց մինչեւ վաղը անպատճառ կ'ընեմ, — կ'ըսէ. պատրոյգի մասին կը հարցնեմ, ան շատ դիւրին է, — կ'ըսէ. որքան ալ դիւրին ըլլայ, ատիկա արդէլիչ նիւթեր չունենալուն պէտք է պատրաստէք, — կ'ըսեմ։ Շատ լաւ, — կ'ըսէ, կը մեկնի։

Երկրորդ օրը, կէսօրին պիտի մեկնիմ ըսած էի, բայց տղաքը չթողուցին գիս, այսօր մնացի՛ր ըսելով։ Երեք անգամ կ'երթամ, չեմ գտներ։ Յետոյ լուր կը ձգեմ որ նոյն օրը չպիտի մեկնիմ. ուստի, խանութ մը կար մօտերը, հոն եմ, — կ'ըսեմ. կէսօրէ վերջ ժամը 2ին տղան կը ղրկէ գիս կը կանչէ, կ'երթամ խանութ. 4 հոգի կայ խանութը. կ'ըսէ թէ անկարելի պիտի ըլլայ պատրաստել, — սնդիկ չեն տար, — կ'ըսէ. մի՞ւսը, — կ'ըսեմ. չհասկնալ կը ձեւացնէ։ 2 ժամ կը սպասեմ որ միւսները մեկնին, յետոյ պատրոյգը ի՞նչ եղաւ, — կ'ըսեմ, — ատիկա շատ լաւ չգիտնալուս, բաղադրութիւնը չեմ գիտեր(1), բայց պիտի աշխատիմ սորվիլ, — կ'ըսէ. ես արդէն երբ խմբագրութեան գրեցի, հոն գործիչ ըլլալու համար էր. երբ ինծի հարցուցին, թէ ուժանակ կրնա՞մ շինել, կը յարմարցնենք ըսի, կ'ըսէ. ատիկա երկրորդական էր, կ'ըսէ. բայց եւ այնպէս ես երկուքն ալ պիտի շինեմ եւ ղրկեմ, — կ'ըսէ։ Լա՛ւ, — կը պատասխանեմ...։

Ինքը անհաղորդ և լիրբ ըլլալուն (թէեւ ես բան մը չտեսայ, բայց երբ բոլորը կը վստահեցնեն կոր, պատճառ մը չունինք չհաւատալու), բոլորին հետ գժտուած է, ամենէն անկեղծ մարդուն չնչին խնդրոյ համար հայհոյած եւ իր շուրջը, ամբողջ Վոլօն հակառակորդ շինած է։ Ինքը իբրեւ տօլանտրճի համբաւաւոր է եղեր Աթէնքի մէջ. Կարապետ Մատոյեանէ 200 տրախմի կ'առնէ «խանութ պիտի բանամ» ըսելով եւ շունչը Վոլօ կ'առնէ. շատ աշխատեր է Լեւոն Գէօրէկճեան ըսուածը եւս տօլանտրմիշ ընել, բայց չէ յաջողեր, յիշեալ Մատոյեանը միշտ կը գրէ եղեր որ փարան տայ, բայց չի տար եղեր։ Տեղական ընկերները (ընկեր կ'ըսեմ, յետոյ պիտի բացատրեմ) բոլորն ալ կ'ատեն եւ իբր խաչագող եւ շաղլաթան կ'ընդունին։ Իմ կազմած կարծիքս աս է. ուժանակ-մուժանակ չի կրնար շինել այդ մարդը, իսկ եթէ իբր գործիչ... չեմ գիտեր, որ անհատական կեանքին մէջ այդքան կեղտոտ եղող մէկը, որքա՞ն մաքուր կ'ըլլայ հանրային խնդրոյ մէջ... այդ մասին դուք գիտէք. հասցէն ալ գիտէք, եթէ ես բան մը ստանամ իրմէ, կը տեղեկագրեմ։ Ճամբու ծախքս եղաւ 35 տրախմի, 18 նաւու, իսկ 17ն ալ ես ծախսեցի, այս մասին շուտով կարգադրութիւն մը ըրէք, որովհետեւ հոս ինծի հետ կասկածով(1) կը վերաբերուին...։

60 ժամ մնացի Վոլօ. այդ միջոցին մէջ շատերու հետ խօսեցայ եւ համակիր շրջանակ մը ստեղծեցի, վերջին գիշերը հայոց սրճարանին մէջ գրեթէ 20 հոգիի ներկայութեամբ խօսեցայ, հայուն ունեցած պարտաւորութեանց վրայ, 13 հոգի խումբ մը կազմելու առաջարկս ընդունեցան.— նախ խահվէճին, Մելքոն Ասատուրեան, որը ամենէն ազդեցիկն է, պիտի աշխատիմ, ըսաւ. յետոյ Նազարէթ Լուսինեանի ընկերներէն մէկը, ձեռքը գետինը զարկաւ, «թէկուզ շատ վնասած ըլլամ, բայց եւ այնպէս մինչեւ հիմա աշխատեր եմ, կրկին պիտի աշխատիմ» ըսաւ (ասոր Կալաթայի մէջ ունեցած խանութը բոլոր կողոպտած են)։ Երկար չըսեմ, խումբը կազմուեցաւ «Արշակունեանց» խումբ անունով, ոմանք մէկ, ոմանք երկու տրախմի ամսավճարով։ Աղքատ մը 50 լեպտա ալ ինծի գրեցէք, — ըսաւ. որոշեցինք 2 ամիսը անգամ մը հաշիւ տալ, իսկ ամիսը անգամ մը ժողով ընել. 3 թերթի պէտք կայ. գանձապետը սրճարանատէրը եղաւ, իսկ թղթակցողը Խաչիկ Խանզատեան։ Թղթակցութիւն պէտք է ընել սա հասցէով. Hat. Hanzadian, Fabrique de Tabac de Mr. S. Saporta, Volo - Grèce. իսկ թերթերը սա հասցէին. Café Armenien, Volo, Melkon Assadourian: Թաթուլին թերթ ղրկելը եւ խմբագրութեան(1) թղթակցութիւնը թող դադրի, ինչպէս գրեցի քարթ-փոսթալով մը խմբագրութեան եւ ըսած էի, որ Եգիպտոսէն առանց նամակ ստանալու նամակ չղրկեն. հետեւաբար պէտք եղածը գրեցէք իրենց։ Իմ կարծիքով լաւ պիտի ըլլայ Վոլոյի առաջին նուիրատուութիւնը ուղղակի խմբագրութեան ղրկեն, յետոյ խմբագրութիւնը դարձեալ գրութեամբ մը Աթէնքի հետ թող կապէ. միայն դուք գրեցէք Ժընեւ որպէսզի թերթերը հասցէին ղրկեն, սխալմամբ հասցէն ես չէի գրած, իրենց գրեցէք Caféի հասցէն. կը յուսամ թէ չէք մոռնար։ Անկարելի է նկարագրել տղոց համակրութիւնը, մեկնած օրս կը ստիպեն որ մինչեւ Կիրակի գէթ մնամ, մին ճամբու ուտելիք կը բերէ, միւսը՝ պտուղ. շոգենաւ երեք հոգի եկան, սրճարանապետը, Լուսինեանի ընկերը եւ քէմախցի խուռու խահվէճի մը։ Մինչեւ վերջը խոստացան միութիւնը անխախտ պահել, սրճագործը ըսաւ որ եթէ առաջին անգամ շուտով գրուի թերթին մէջ, մենք շուտով 40 հոգի կ'ըլլանք ըսաւ. դուք գրեցէք խմբագրութեան, որպէսզի կանոնաւոր եւ շուտով հրապարակեն նուիրատուութիւնները։

Հիմա կ'ուզեմ գիտնալ թէ աս նամակով (4) չորս նամակ եղաւ կը գրեմ, գրեցէք թէ չորսն ալ ստացա՞ծ էք։ Ինչպէս նախանձը ամէն տեղ աւեր կը գործէ, հոս ալ սկսաւ գոյ ըլլալ։ Թորգոմի մշտնջենական ինծի հետ տեսնուիլը, եւ Վոլօ գնալս, ինչպէս նաեւ Հայկից եկած նամակները գաղտնի պահելս, նախանձը շարժեց Գ. Ստեփանին. անգամ մը վրաս յարձակեցաւ աս բառերով, թէ ինէ շատ-շատ բարձր մարդիկ տեսած է ինքը, թէ իմ մտածածս ֆէճէֆը կը մտածէ եւն.։ Ինծի համար շատ դիւրին էր ապտակելը, բայց առանց բառ մը փոխանակելու, Ձեզի խորհուրդ հարցնել հարկ դատեցի. երէկ ալ երբ հոս եկայ, քովս չեկաւ, մինչդեռ իրարու հետ բան մը չունէինք. որովհետեւ ես բան մը ըսած չէի, իր ըսածներուն փոխարէն։ Ատկից զատ, վերոյիշեալ բաները ինծի ըսելէն յետոյ, մենք երկար ժամանակ իրարու հետ համակրութեամբ վերաբերուեցանք. ես ալ, ինչ որ բնական էր, երէկ գիշեր պանդոկը պառկեցայ. տեսնենք թէ այսօր քովս կու գա՞յ։

Արմենակին 5 ֆրանքը, գրած եմ որ Ձեզի տան. առէք։ Նախկին նամակովս երկու փախստականներու մասին խօսած էի, ինչպէս կ'երեւայ մին Մանիկեանը իր ճանկը ձգեր է եւ ճամբու ծախք կու տայ որպէսզի հոն գան, երկու հնչ.-երուն(1) հետ այս վերջինները ալ. բանէն դուրս եկաւ, որ հեռագրի կը սպասեն եղեր հոդ գալու... եւ հիմա կու գան։ Ձեր գրած նամակով շատ հետեւութիւններ կարելի է հանել. ինչ որ է։ Մին, այն որ Մանիկեանի ճանկը չէ ինկած, Թորոս կ'ըսուի։ Ա՛խ, արդեօք ե՞րբ Մաշլաքը պիտի համբուրեմ, — կ'ըսէ կոր. Գ. Գալֆայեանն ալ կը ճանչնայ կոր. շուտով իրենց մօտ գացէք։ Շուտով պատասխանի կը սպասեմ։

Համբոյրներս բոլորիդ ալ՝

ՏԻԳՐԱՆ

---

(1) Նամակին մէջ ստորագծուած։

Կ 03 — 12

ՍՄԲԱՏԻ ՆԱՄԱԿԸ

Աթէնք, 24 *Փետրուար* 1903

Սիրելի Մարթին,

Ձեր երկտողն ստացած եմ: Ձեր որոշման համաձայն, տեղւոյս խմբի կազմութիւնը հաստատելով տեղւոյդ կոմիտէին յայտնած ենք, ուղարկելով նաեւ ցարդ գոյացած դրամը. բայց գալով տեղական պատահական ծախքերու դրամի հարկը զգալի ըլլալով, տեղւոյդ կոմիտէին տեղեկագրեցի, որ գէթ մօտաւորապէս 10 *կամ* 15 *ոսկիի չափ դրամ գտնուի տեղս. առ այդ դուք եւս Ձեր գաղափարը յայտնեցէք: Զմիւռնիոյ բանտէն նամակներ ստացած եմ որ դրամ կը պահանջեն շուտափոյթ, հետեւապէս փութացուցէք. գէթ երկու հարիւրի մօտ ֆրնք. ղրկել որ հիւպատոսի միջոցաւ ուղարկեմ Յակոբ Աբրահամեանի*(1) *հասցէին, Ֆարհատի եւ Ազիզօֆի*(2) *եւայլն բանտարկեալ մեր ընկերաց: Ֆարհատէն եւս նամակ ստացած եմ բանտէն, որ նոյնը կը կրկնէ, դրամ պահանջելով: Գ. Տիգրանը եւս Վօլօ մեկնեցաւ, բայց դեռ պատասխան մը չառի իրմէն. միայն իր ներկայանալի անձնաւորութենէն մի քարթ ստացայ, որով կը յայտնէր իրենց անհամաձայնութիւնը եւ տեղէն մեկնիլը. տակաւին Տիգրանը տեսած չեմ: Ինքը արդէն Ձեզ գրած լինելու է Գաղտասարին քովէն ելնելը և տեղէդ արդէն դրամ պահանջած է, որովհետեւ տեղս պարտքով դրամ վերցուցած է եւ գործը ձգելով բնականաբար ապրելու դրամ հարկաւոր է մինչ ցնոր տնօրինութիւն: Խնդրեմ մի ուշացնէք դրամ ուղարկել բանտը ղրկելու համար:*

Ընկերական համբոյրներով
Ձերդ՝ ՍՄԲԱՏ

---

(1) Վարդ Մանուշակի բուն անունը:
(2) Գալյէօզեանի ահաբեկիչը:

Կ 03 — 13

ՏԻԳՐԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ՄԱՐԹԻՆԻՆ

1903 *Փետր.* 15/28, *Բիրէ*

Սիրելիս Աշոտ,

Վերջապէ՛ս... երկար սպասումէ վերջ կը ստանամ Ձեր 25 *Փետր. թուակիրը. նախկին երկու նամակներդ ալ արդէն ստացած եմ եւ զատ–զատ պատասխանած. կու գամ հիմա պատասխանել Ձեր* 25 *թուակիրին:*

Ձեր վերջի գրութեան համեմատ գնացի շոգենաւ, բայց, երբ Գրն.ը չդտայ, հոգին սուրբս վկայեց որ ձախորդութիւն մը պատահած է. սակայն ինչ կ'ուզէ թող ըլլայ, որպէսզի գործը չդադրի, եթէ յարմար գտնէք ես մինակս կ'երթամ Իզմիր, գործը շարունակելու համար, տեղացիներուն հետ որեւէ յարաբերութիւն չունենալու պայմանաւ(1): *Եթէ ասոր համաձայն էք, կը կարծեմ որ ինծի մինակ երկու ահաբեկիչ պէտք պիտի ըլլայ, եթէ այդ պէտքն ալ կարող էք լեցնել, գրեցէք եւ անմիջապէս Ձեր գտած միջոցով ճամբայ կ'ելլեմ. ես կը կարծեմ թէ առանց իրենց աջակցութեան եթէ հոն գործ մը յաջողցնենք, որոշ կերպով պիտի գիջին: Ամէն պարագայի Ձեր շուտափոյթ պատասխանին կը սպասեմ:*

Գ. Վահրամի գրած նամակը կարդացի, շատ լաւ գրուած էր, միշտ այդպէս, նոյն ոճով գրուիլը կը կարծեմ թէ օգտակար պիտի ըլլայ:

Հնչ.երու մասին աւելի բան մը չէի յուսար, ծակ խալպուրէն *բարակ ալիւր չելլար, կ'ըսէր պապս. ատիկա շատ ճիշդ է...: Այսօր Ղազարոս Էքմէքճեան անուն հնչ.եան մը իր Լեւոն ընկերով, Թրիէստէն հոս հասան եւ Մանիկեանին գացին, դեռ չտեսնուեցայ իրենց հետ, այս գիշեր կը տեսնուիմ. տեսնենք...: Ամերիկայէն կու գան եղեր:*

Իզմիրէն եկած նամակները միշտ պիտի արհամարհեմ, բայց աւելի լաւ կ'ըլլար եթէ Արշակին բնաւ չիմացնէք հոս ըլլալս:

Վօլոյէն նամակ ստացայ. գիս կը հրաւիրեն Վօլօ, որպէսզի տեսնուինք, բայց մինչեւ ցարդ, դրամի կը սպասէի. հիմա շուտով ասկից ծախս կ'առնեմ եւ կը մեկնիմ Վօլօ այսօր վաղը. հոնկից կը գրեմ մանրամասնութիւնները մեր տեսակցութեան եւ կը վերադառնամ. կը յուսամ թէ մինչեւ այն ատեն, արդէն պատասխանած կ'ըլլաք այս նամակիս:

10 *օրէ գործէս ելած եմ, բանդուֆ ծախեմ պիտի, եթէ մեր ընկերոջ հետ համաձայնինք.* 10 *օրուան մէջ ընկերներէ փոխ առի ապրեցայ: Յետոյ կը վճարեմ: Գործէս ելլալու պատճառը այն է որ,* քողի *տակ հակեցուց թէ աւելորդ շատ ծախքեր կ'ըլլան եղեր, եւ ինծի աստանկ պէտք էր ընել:*

Թորգոմը երեքշաբթի օր հասած էր եւ Մանիկեանին(1) *գացած, նոյն գիշերը իրեն հետ տեսնուեցայ եւ յաջորդաբար ամէն օր, մինչեւ գիշեր. երէկ մեկնեցաւ Պուլկարիա: Եթէ Ձեր նամակը, գէթ երէկ առաւօտ ստացած ըլլայի, թող չէի տար, բայց ի՞նչ կարելի է ընել, նամակը այսօր ստացայ եւ այն ալ ժամը 4ին. սակայն մասնաւոր նախազգացումով իրեն առաջարկեցի հոդ գալ, բայց ինքը առարկեց թէ հոդ ընկեր չունի եւ ապրելու միջոցներ չկան. ես չուզեցի ըսել Գրգոյին հոդ ըլլալը,* պաշտօնապէս(1) *գիտցած չըլլալուս. ուստի անիկա գացած է: Թէեւ Պուլկարիա գնալը չուզեց ժողովրդին գիտցնել, բայց փորձառու գործիչ Գ. Մանիկեանի բաց բերանութեամբ, ամէն տեղ տարածուեցաւ. ահա՛ հնչ.եան գործիչները: Ինքն ալ* փիշման *եղաւ անոր ըսելուն* ամա, *ըսած եղաւ:*

Իմ կարծիքովս լաւ պիտի ըլլայ, եթէ իմացուի բոլոր կարեւոր մարմիններուն որ եթէ գործիչ մը ասկից անցնի, մեր տղոց դիմէ, չերթալով Մանիկեանի պէսներու, որպէսզի անոնք ալ հնչ.եան է ըսելով չյոխորտան:

Համբոյրներ Գ.Գ. Վահրամին, Մաշլաքին եւ Ձեզի:

ՏԻԳՐԱՆ

17 *Փետրուար*

Ինչպէս «Շարժում»ի նամակատուփէն հասկցայ, Իզմիրի տղոց բոլոր թղթերը Վարդոյին ղրկեր են:

Այլ առակ լուարուք: Իզմիրէն երկու նամակ ստացած է Տօքթորեանը, որոնց մին Ֆ.էն(2), *մէկն ալ Յակոբէն*(3), *Ֆ.ն կ'ըսէ որ կէս զնտանի մէջ է* 100 *օրէ ի վեր. սաղ ըլլան բարեկամները որ օգնութիւն մը չընձեռեցին, կ'ըսէ. յետոյ գաղիերէն հեռագիր մը գրած է սա բովանդակութեամբ.* Արդէն դատապարտուած ամերիկահպատակի մը աջակցութիւն ընել: *Հեռագիրը Վռամեանին համար ըլլալուն,* 34 *տրախմի ծախսով հեռագիրը զարկեր է, ես՝ աւելորդ էր, ըսի, բայց չեմ գիտեր թէ դուք ի՞նչ կարծիք ունիք: Միւս Յակոբին նամակը ինծի չուզեց կարդալ.* 4 *երես էր, ստիպեցի զինքը որ Ձեզի մանրամասնօրէն գրէ. դրամ կ'ուզէ եղեր շատ եւ շուտ. ըսի որ Ձենէ պահանջէ. ան ալ դիտաւորութիւն ունէր խմբագրութեան գրելու. տեսնենք ինչ կ'ընէ: Մանրամասնութիւնները ինծի գրեցէք:*

ՏԻԳՐԱՆ

---

(1) Նամակին մէջ ստորագծուած:
(2) Հաւանօրէն՝ Ֆարհատէն:
(3) Հաւանօրէն՝ Յակոբ Աբրահամեանէն (Վարդ Մանուշակ):

Կ 03 — 14

Նամակագիրը՝ անորոշ (ստորագրուած է Յ.), ձեռագիրը՝ անծանօթ: Վայրի անուն չկայ: Ուղղուած է Մարթինին, որու ծածկանուններէն մէկն է Ք. Բերունի: Ըստ երեւոյթին գրուած է Կիլիկիայէն կամ յեղափոխական այլ կեդրոնէ մը:

Սիրելի Ք. Բերունի,

Փետր. 17 *թուակիր նամակիս ու քարթիս պարունակութիւնը կը հաստատեմ. Ձեր Փետր.* 18 *թուակիրն ալ ընդունեցի:*

Ինչպէս գրած եմ, տղան անցեալ մէսաժըրիով *ղրկած եմ. այդ խնդրի մասին նոյն պնդումներով կը մնամ: Ատոնք շատ կարեւոր բաներ մը չեն մեր* գործի(1) *ներկայ վիճակի հոգերուն առջեւ:*

Հնչ·ներէն(1) *հոս մնող երիտասարդը իւր դուրսը գտնուած միջոցին իւր եւ ընկերներու ջանքովը բաւական իրական ձեռնտուութեան խոստումներ հասցուցեր է* ներսի(1) *բուն մեր* ընկերներու(1) *ականջին, եւ քանի որ* մերիններն(1) *ալ արդէն երկար ատենէ ի վեր կը գանգատին Ձեր դանդաղ եւ միսթիք գործելուն համար (այնպիսի գործելու եղանակ մ'որ իրենց աչքին լճացեալ վիճակ մը կը թուի), կը խորհիմ թէ գործերը եթէ այս ընթացքով շարունակեն լաւ արդիւնքներ չպիտի տան, գոնէ Ձեր երեւակայածէն տարբեր ձեւեր պիտի առնուն: Վստահ եղէք թէ* ներսի(1) *մեր* ընկերները(1) *ոեւէ արուեստակեալ յարաբերութենէ խաբուելու վիճակի մէջ չեն, սակայն ասոր մասին կ'ուզեմ Ձեզի վստահութիւն մը ներշնչել, թէ իրական օգնութիւն մը կանխող մի գործադրութիւն հակառակ տարրին կողմէ (երբ դուք թեւերնիդ ծալլած կը կենաք կամ այնպէս կը թուիք) կրնայ գրաւել զիրենք:*

Քանի անգամ Ռահվերը(1) *գրեց Ձեզի թէ որքան կարեւորութիւն կը վերցնէ անձնական տեսակցութիւն մը. դուք երկու կամ երեք անգամներ գրած էիք ատոր մասին, սակայն ցարդ չկրցանք որոշ եզրակացութիւն մը լսել: Գիտէ՞ք թէ որքան կարեւոր է մեր առջեւ գտնուած ժամանակը: Այս տարուայ միջազգային* քաղ(1) *դէպքը նախատինք կարդաց ամբողջ* հայ յեղ·թեան(1), *չտեսնալով զիրենք անցեալ եօթը տարուայ մէջ* ազգը(1) *պատրաստ վիճակի մը բերած:*

Կիլիկիոյ(1) *մէջ մեր վաղուան գործելու եղանակին վերաբերեալ* պլաններ(1) *եթէ ունիք՝ կը ծածկէք մեզմէ. չգիտեմ արդեօք թէ որո՞ւ պիտի յայտնէք* ներսը(1), *եթէ հարկ զգաք: Այդ բաները գոնէ ինձ յայտնելէ միշտ կը զգուշանաք, յիշեցնելով նոյնիսկ* յեղ· զին·(1) *հոգիի սկզբունքները, վարդապետելով նոյն սկզբանց ներշնչած ընդարձակ վստահութիւնը.— Սիրելիներ, կարծեմ այդ հոգին, սկզբունքները եւ վստահութիւնը հասկնալու համար արտասահմանի մէջ ապրած լինելու հարկ չկայ, կարծեմ նոյն իսկ* ներսիններու(1) *կեանքին անհրաժեշտ մի մասը կը կազմեն անոնք, կամ նոյնիսկ* ներսի(1) *պարագաներն են այդ բաները թելադրող եւ ստեղծողները: Մի խօսքով դուք աւելի կը պարտիք* ներսին(1) *վստահիլ քան ան Ձեզի:*

Ձեր նամակովը կը գրէիք թէ ներս(1) *գալու* ընկերը(1) *արդէն պատրաստ է. լա՛ւ, վերջին նամակովս գրած էի թէ ինչպիսի վստահելի ճամբով մը տղան ղրկեր եմ և թէ նոյն վստահելի ճամբով* մերիններէն(1) *ոեւէ մէկը պիտի* ընդունիմ(1). *այդ մասին կարգադրութիւնները վերջացուցեր եմ. ի՞նչ եղաք, ինչո՞ւ կ'ուշանաք:*

Երանի թէ զգայիք կամ կարենայիք երեւակայել, թէ Կիլիկ·(1) *փրկութեան ցանցակերպը հիւսելու համար առիթները պարբերական կարաւաններով կը ներկայանան մեր առջեւ եւ մենք կը դանդաղինք միայն ատոնց անցքը դիտելով: Վաղը* Մակեդ·(1) *խնդիրը պիտի վերջանայ եւ Թ.* կառ·–թիւնը(1) *իւր բոլոր ուժը պիտի թափէ մեր վրայ դեռ մենք մեր բոյները չշինած (արդէն* կառավ·թիւնը(1) *շատոնց հասկցեր է որ մեր խնդրի վիճակը միայն* Կիլիկ·էն(1)*էն պիտի ծագի իրեն համար, կը պատրաստուի հոն):* Կաթողիկոսի(1) *գործը վերջանալէ առաջ մեր ցանցերը պէտք է հիւսուած* *լինին որ առաջին առիթով կաշկանդենք զայն մեր լաբերու մէջ, որպէսզի չկարենայ հոն ալ քանդագործել այն առոկալիօրէն* ազգաւէր(1) *եւ* ազգամատնող(1) *գործերը, որով ամբողջ համայնք մը ոչնչացեր է։ Չպիտի ուշանաք կարծեմ կացութեան բոլոր թուելի անթիւ կէտերը մտածելով՝ օգնելու մոռնալով* Ներսի(1) *նիւթապէս ու բարոյապէս։* Այստեղէն մտնել(1) *ուզողը պէտք է թրքերէն գիտնայ կամ լաւ թրքերէն գիտցողի մը ընկերանայ, վարպետ շարժումներով չմատնելով այդ լեզուն չգիտնալը. պէտք է լաւ շիք հագուած ըլլայ (այն մարդիկը որք զինք պիտի* մտցնեն(1) *շիք* սպաներ(1) *են), թուրքի ֆէս հագած պիտի լինի գլուխը եւ չափազանց արեւելեան քաղաքավարութեամբ պիտի վարուի. սուտերու կանոնաւոր շարք մը յերիւրած պիտի լինի իւր արտասահմանի մէջ ունեցած արհեստի մասին, հարուստ չցուցնելով ինքզինք (գիշերանց երկու* բուրք(1), *նաւային* սպաներ(1) *պիտի առնեն զինք օտար նաւէն եւ պիտի բերեն* օսմ.(1) *պահականատը, հոն պիտի հիւրընկալեն մինչեւ ցերեկ եւ առտուն լոյսով դուրս պիտի հանեն իբր թէ իրենց քաղաքէն մի բարեկամն էր եւ նաւը զուարճանալու համար տարած են զինք. կը տեսնէք շատ* ապահով(1) *է եւ պատուաւոր։ Եթէ այս անգամով* մեր ընկերներէն(1) Ներս(1) *մտնելու երկու կարեւորներ ներկայանան շատ յարմար պիտի լինի. թէ ի՞նչը — ահա — Ապրիլ Ը. Ե. 2ին մեր Զատկի* վագանը(1) *պիտի լինի. կը յուսանք թէ այս տարի 21 օր տեւողութիւն ունենայ, այդ ժամանակամիջոցին ես կրնամ* հայրենիք(1) *երթալ եւ գալ,* եկող ընկերները(1) *շատ* ապահով(1) *կրնամ տանել, որովհետեւ ճամբու վրայ վստահաւոր* կայան(1) *քաղաքներու մէջ ծանօթներ կամ ազգականներ ունիմ։ Երկրորդ հոն անձամբ* կը խորհինք(1) *այժմէական խնդիրներու եւ գործերու վրայ, ինչ որ մեր եւ Ձեր առաջին խորհածն է։ Միայն աս անտեղութիւնը այս անգամ դուք դարմանեցէք, այսինքն՝ իմ աս մի քանի ամսուայ մէջ ծախսելու դրամս մի քանի միջոցով ուշացաւ.* եկող(1) *անձը թող իրմէ առաջ հոս իւր ծախսի դրամը հանած լինի Օսմ. Պանքի վրայէն։ Ես ի վիճակի չեմ նիւթապէս իրեն օգնելու։*

Հոս(1) *թերթերու չգալուն համար* մեր(1) *այս տեղի* ընկերները(1) *շատ կը նեղանան, այն պատճառաւ որ* ծընեւ(1) *բողոքելու կ'ելնեն։*

Լաւ կը լինի եթէ հոս գտնուող անձի մը վրայ հանէք դրամը, քանի որ եկողը(1) *պիտի ծածկուի։*

Համբոյրներ՝
Ց.

Ց. Գ. — Թ.Հ.էն(2) նամակ մ'առի, հանգիստ է. անձ. տեսակցութեան անհրաժեշտութիւնը կը կրկնէ, նաեւ կը հարցնէ թէ Գալֆան(3) *ո՞ւր է, ինչո՞ւ չի գրեր։*

Կարծեմ Պրն. Ք. Բերունի դուք պիտի լինիք Սեպուհը(4), *եթէ այդպէս է ուրախանանք Ձեր փրկութեան համար։*

Կարեւոր.— Անտիոքէն(1) *այս տարի դէպի Ձեր կողմ արտածուեր է* 300,000 սանտր(1) *եւ դեռ պիտի արտածուի. կը տեսնաք որքան մեծ քանակութիւն մ'է. նմոյշները պիտի ուղարկեն, միայն թէ վաճառականի մը հասցէ տուէք որ ուղղակի* Իսկէն.էն(5) *հոն ղրկեն։*

Մեր ընկերները(1) *հոս հասնելէ առաջ մի ուշանաք գոնէ երկու նամակներ վերջին գրած հասցէովս ինձ հասցնել, ընդարձակ։ Հասցէն.*

Անունը. Mr. Ներսէս Պաղտոյեան(1)
Մնացածները նոյնը։

Հաստ եւ օտար ծայրով մը գրած եմ, սակայն գիրս կրնաք ճանչնալ ընդհանուր ձեւերէն։

ՆՈՅՆ

---

(1) Ծածկագիր:

(2) Հաւանօրէն՝ Ռահվերէն:

(3) Ծածկագիր. կ'ակնարկուի հաւանօրէն՝ Աղեքսանդրիայ վահրամին (Ց. Գալֆայեան):

(4) Ծածկագիր. Նամակագիրը, Մարթինը անձամբ չճանչնալով, զայն հաւանօրէն կը շփոթէ Հրաչին հետ, զոր բանտէն ազատուած կը կարծէ:

(5) Ծածկագիր. Իսկէնտէրունէն:

Կ 03 — 15

Նամակը ուղղուած է Մարթիին: Ք. Բ.ի քով, այլ ձեռագրով մը, փակագծի մէջ աւելցուած է (Մարթին): Գրողը հաւանօրէն նոյն Ց.Գ է, որ գրած էր նախորդ՝ Կ03—15 նամակը: Ստորագրուած է, ծածկագրով, ՑՕԼԱՆ: Ցեղափոխական կեղծանուն մը անշուշտ: Ձեռագիրը, սակայն, բաւական տարբեր է նախորդի ձեռագրէն, հաւանաբար այն պատճառով՝ որ նախորդը գրուած էր «հաստ եւ օտար» գրչով մը, ինչպէս կ'ըսուէր նամակի յետ գրութեան մէջ: Բովանդակութենէն դատելով, բժշկական ուսանող մըն է ՑՕԼԱՆը: Կը գրէ ուրեմն, շատ հաւանօրէն, Պէյրութէն:

903, *Մարտ* 23

Սիրելի Ք. Բ.,

Ձեր 6 Մարտ թուակիրը առած էի. ցարդ չգրեցի սպասելով Ձեր երրորդ մի նամակին կամ գալիք ընկերին(1)*։ Ոչ մին կրցայ ընդունիլ։* Ներս(1) *առնելու պատրաստած միջոցս յետին աստիճան ապահով է եւ ան այժմ կը կենայ, ոեւէ փոփոխութիւն եթէ առաջ գայ, Ձեզի անշուշտ կը գրեմ։ Այդ միջոցէն կարծեմ կրնաք հասկնալ որ հոս կարողացեր եմ բաւական* զօրաւոր ընկերներ(1) *ունենալ։ Մի քանի շաբաթ վերջ* հոս(1) *պիտի* կազմենք(1) *գրեթէ պաշտօնական մի* կոմիտէ(1), *որը մօտ ապագայի մը մէջ պիտի կատարէ* հոս(1) *ամէն ինչ որ կարելի է ծովեզերեայ* այս(1) *դիրքը։ Ներկայիս արդէն բաւական բաներ կ'ընէ։ Իւր ապագայի գործերը շատ կարեւոր են, որու մասին կըրնանք գաղափարներ տալ, եթէ մի քանի պայմաններ յարդարուին։*

Տղուն համար կը հարցնէք թէ ո՞ւր գնաց։ Այս հարցումը հարկաւ անոր համար կ'ընէք որ հետապնդէք իրենց եւ արգիլէք, որ ներս մտնեն։ Լաւ կը գնահատեմ Ձեր այդ նախանձախնդրութիւնը։ Լաւ, խօսիմ.— Տըղան Եգիպտոս գացեր է եւ այդ տեղէն վերադարձեր է Կիպրոս(1)*։ Երկու անգամ այդ տեղէն ինձ գրած է որ անմիջապէս նիւթապէս եւ բարոյապէս* մեզի(1) *պիտի օգնեն, միայն թէ յանձն առնենք* Ներսը(1) *գործել մեր ուզած ձեւովը եւ անկախ։ Չմոռնամ ըսելու թէ այս տղան եւ իւր ընկերը, յետին աստիճանի անձնուէր եւ անկեղծ երիտասարդներ են եւ անխախտ կը հաւատանք թէ կ'ուզեն որ իրենց* կուսակ.թիւնը(1) *ինչ որ ալ խորհի* Ներսի(1) *եղբայրները օգտուին այդ զօրութենէն։ Ես տղան ետ դարձուցի համոզելով որ իրենց* Ներս(1) *անցնիլը նոյնիսկ* հայրենիքի(1) *շահին վնասաբեր էր եւ այդ առթիւ հարկաւ ստիպուած էի յայտնելու թէ* Ներսը(1) *տեղային* մարմիններ(1) *կան գործող. եթէ ուրանայի այդպիսի մի բանի գոյութիւնը, որպէ՞ս կրնայի արգիլել այնքան անխախտ համոզումով առաջ քայլող մէկը. եթէ թող տայի որ անցնէր աւելի անդին մեծագոյն անտեղութիւններու պիտի հանդիպէինք, քանզի տղան կրնար իւր հայրենիքին մէջ վերակենդանութիւն տալ այն* հին հնչ. խումբերուն(1), *որոնց ինք պատկաներ էր առենօք եւ որոնց հետ գործեր ալ էր։ Առանց համոզման եւ յուսատու եղանակին անկարելի էր ինձ իւր հետքին վրայ վերադարձնել զինք, քանի որ* Կիլիկիոյ(1) *միակ անցքը այս տեղը չէ։ Հակառակութիւն ալ չէի կարող ցոյց տալ, քանզի այն ատեն ասպարէզ գրաւելու եւ ուղղակի դիմադրելու համար* Դաշն.եան(1) *հետ՝* Ներս(1) *պիտի խուժէին աւելի բազմաթիւ։ Ուստի մասամբ յոյս ցուցնելով եւ մասամբ ալ* Ներսը(1) *բան մը ներկայացնելով կրցայ համոզել զինք որ ետ դառնայ, միանգամայն խոստանալով որ իւր եւ իրեն մօտ ընկերներու բոլոր զօրովը պիտի ջանայ որ* Հնչ.ներէ(1) *ոեւէ մէկը* Ներս(1) *չանցնի, քանի որ այդտեղի շահերուն այնքան պիտի վնասեն, միայն թէ* դրսէն(1) *պիտի օգնեն որքան կրնան։ Հիմա իւր տարրի օգնութեան տեւական ըլլալուն վրայ վստահելով* Ամերիկա(1) *չէ գացած եւ գացեր է իւր ընկերի հետ* Կիպրոս(1), *քանիցս գրած էր ինձ, սակայն միայն անգամ մը պատասխանեցի, ան ալ խուսափողական։ Հիմա այս մարդիկը կը դեգերին* Կիլիկիոյ(1) *շուրջը եւ եթէ վաղը կամ միւս օրը հասկնան թէ մենք իրենց հետ չպիտի գործենք կամ հակառակ տարրին կը պատկանինք, անշուշտ պիտի ճգնին* Ներս(1) *անցնելու. Թողունք որ* մեր Ներսի(1) *ընկերները եթէ ոեւէ միջոցով հասկնան թէ այսպիսի գործողներ կ'ուզեն ներկայանալ իրենց, բայց կ'արգիլուին իմ կամ Ձեր կողմէ, դուք որ այսքան դանդաղ կը գտնուիք դէպի* Ներսի(1) *գործը։ Մինչ կը դանդաղիք յառաջանալու մէջ դրական եւ նիւթական մի ճամբով։*

Սիրելիներ, գործելու ձեւը այս չէ եւ այս կերպով չէք կրնար Կիլիկիոյ(1)*՝ մեր վերջին յուսակէտին՝ դռները* հնչ.ներու(1) *առջեւ փակելով բանլիները գըրպանել։ Ատոնց* Ներս(1) *մտնելը միայն կրնանք արգիլել* Ներսի մարմինները(1) *զօրացնելով,* ճամբաները(1) *բռնելով եւ այնքան լայն ու հաստատ արմատանալով* Ներսը(1)*՝ որ նորեկ եկող մէկը չկարենայ արմատ բըռնելու, շուտով չորնայ։ Քանի անգամ գրեցի Ձեզի անձնական տեսակցութեան մասին, մինչդեռ դուք ցարդ դանդաղեցաք միայն Ձեզի ծանօթ պատճառներով։ Ահա այսօր եւս երբ* հնչ.(1) *գործիչները ափ առած են մեր դռները, երբ ընդհանուր քաղաքական խնդիրները այնքան տարօրինակ ձեւեր մը կ'առնեն, դուք դեռ կը դանդաղիք։ Առջի օր լսեցի թէ Շամի մէջ քոլերան յառաջանալուն համար, այս տեղի հետ յարաբերութիւնը ընդհատուեր է. եթէ քիչ մ'ալ ուշանաք նաեւ կարելի է որ քարանթինայի ենթարկուի* Համայի(1) *ճամբան եւս։ Այն ատեն ցամաքային անցքը կը փակուի եկող* ընկերների(1) *համար, զոր* ես(1) *պիտի* տանէի(1) *անձամբ* Հովիտ(2), *մինչդեռ ծովային ճամբով* Կարաւանէն(1) *արդէն այդ — մեզ ծանօթ* յեղ.(1) *մը տանիլը — չափազանց վտանգաւոր կամ անկարելի է։ Եւ դուք դեռ կ'ուշանաք։ Գալով* մեր Ներսի(1) *գործերուն, նախ Ձեր հարցումներուն պատասխանեմ. եթէ* ժողովը(1) *պիտի գումարենք* Հովիտ(1), *հոն ամէն բան կարելի է ամենայն դիւրութեամբ, միայն թէ Ցուլիսին մէջ կրնայ ըլլալ. այդ չափազանց կարեւոր է, սակայն առջին կարգադրուելու ժամանակ ունեցող բան մ'է։ Մեր առջեւ անմիջական անհրաժեշտութիւն ունեցող քանի մը խնդիրներ կան, որոնց որոշումները արդէն շատոնց տրուած էին եւ որոնց մի քանիներու ալ* Ռահվերը(1) *ինքնին վերահասու եղաւ։ Լսեցէք։ «Հէր կէօնիւլտէ պիր արսլան եաթար»։ — Մեր* ընկերներն(1) *ալ իրենց* յեղ.(1) *անմեղ արժանապատուութիւնն ունէին, կ'ուզէին* յեղ.թեան(1) *ասպարէզին վրայ քիչ մ'աւելի հպարտ ներկայանալ. կ'ուզէին որ շատ մը բաներ, որք միայն դրամի պէտքին վրայ յենուած էին, միայն իրենց գրպանի ծախքովը կատարուէին ու վերջանային* դրսի(1) *եղբայրներու ձեռնտուութենէն առաջ։ Սակայն անգո՛ւթ ոսկանութիւնը շատ կանուխ խլեց մեր կարեւորագոյն ոյժերէն քանիները եւ մենք ջլատուեցանք յարգելի մի մասամբ, սակայն ժամանակի երկարութեան ձգելով ինչ որ կ'ուզէինք աւելի կարճ միջոցի մը մէջ գործել, ուզեցինք մեր* յեղ.ի(1) *հպարտ արժանապատուութիւնը պահել։ Սակայն եկուր տես որ պարագաները կը փոխուին,* հնչ.ներու(1) *օր առաջ խուժելը դէպի մեր դռները, եւրոպական քաղաքականութեան (մանաւանդ անգլիական) այնքան մի փոփոխութիւնը կը ստիպեն մեզ փոխելու մեր ընթացքը, մէկդի թողլով մեծարտութեան ոեւէ փքացած նկատում։ Մենք մեր* յեղ·(1) արժանապատուութիւնը ոտքի տակ կ'առնենք, քանի որ հայրենիքի(1) շահը կը պահանջէ այսօր գործել մեր բոլոր զօրովը, կու գանք օգնութիւն մուրալու Ձեզմէ, եղբայրներէ, նոյն իսկ այսօր։

Դեռ Ցուլիսին 4 ամիս կայ· այդ ժամանակամիջոցին շատ պարտականութիւններ ունինք կատարելու եւ կրնանք։ Ես որոշեցի Ապրիլի սկիզբները ամսուան մը համար ձգել դպրոցը(1) եւ երթալ հայրենիք(1), Հովիտ(1), այդ անմիջական խնդիրներու կարգադրութեան համար· բժշկութիւնը(1) ինձ համար միջոց մ'է եւ ոչ թէ իտէալ, կրնամ նոյնիսկ զայն վերջնականապէս ձգել, երբ իտէալս՝ հայրենիքի(1) շահը պահանջէ։ Այդ կարեւոր խնդիրներն են՝ (Ա) Կարաւանը (Խաք·)(1) կապել Հովիտի (Այն·)(1) հետ կարեւոր եւ պատուաւոր մի ջորեպանով(1), որ մեր հոգեհատոր ընկերներէն(1) մին պիտի լինի· (Բ) Ատանան(1) կապել Հովիտի(1) հետ նոյն սերտիւ եւ ապահովութեամբ, նոյնպէս Անտիոք(1), Մարաշ(1) եւ Արծուաբերդ(1), իսկ Կիւրին(1), Սիվաս(1) եւ Կեսարիա(1), եթէ հարկ լինին, յոյս ունիմ առանց մի կարեւոր ծախքի կապել։ (Գ) Ցուլիսի ժողովին(1) պարագաները, տեղը(1) հիմակուընէ պատրաստել եւ ապահովել։ (Դ) Գտնել մի քանի (10–15) զինուորական(1) մարդիկներ(1), զոր ապահով թուրք(1) պաշտօնեայ մը խոստացած էր վերցնել Հովիտի զին·(1) մթերանոցէն եւ այլ շատ մը քիչ կամ շատ կարեւոր սակայն անհրաժեշտ խնդիրներ, Ցուլիսին թողլով շատ աւելի կարեւոր խնդիրներ եւ անոնց պիւաճէններու կարգադրութիւնը, որոնք վիթխարի բաներ են։

(Ա) եւ (Բ) խնդիրներու կարգադրութեան համար, որոնք այսօր իսկ պէտք է վերջանան, անհրաժեշտ է առնուազն 100 անգլիական ոսկի· (այդ տեղերը կապել(1) կը նշանակէ զէնքի(1) եւ մարդու(1) փոխադրութեան համար ապահովել վերջնականապէս)· (Գ) խնդրի կարգադրութեան համար ալ առ այժմ 50 անգլ· ըսել է երթալուս համար պէտք է 150 անգլիական ոսկի, այս դրամը կը հասցնէք, առաջին փոստով անգլ· կամ աւստրիական կամ շատ ուշ եթէ լինի՝ Մարտ 31 Ը· Ե· ֆրանսական փոստով recommandé։

Եթէ իմ վրայ՝ այնքան մի գումար յանձնելու չափ վստահութիւն առած էք արդէն, լաւ, հոս կ'ուղարկէք recommandé մի նամակով նոյն գումարի մի չէք պանք օթթօմանի(1) վրայ· այսպէս լաւ է, կասկած չյարուցանելու համար· ես թէեւ մեծ վաճառականներ կը ճանչնամ, սակայն գիտեն թէ ուսանողի(1) մը դրամը 5–10 ոսկիով կու գայ։ Իսկ եթէ իմ վրայ դեռ չէք առած նոյնքանի մի վստահութիւն, չեմ մեղադրեր Ձեր դրականութիւնը (միայն Ձեր ներսի ընկերը(1)), այլ պէտք է իմ ժամանումէ առաջ հասցնէք նոյն գումարը Ռահվերին(1), սակայն այդ կերպն ալ իւր անպատշաճութիւններն ունի, նոյն քաղաքի մէջ մինչեւ իսկ 50 անգլ· հանել Ռ·ի(1) վրայ բաւական փայլուն բան մը կը լինի, սակայն գոնէ այդ 50ը հոն(1) հասած վայրկեանիս պէտք է եւ միւս 50ն ալ մի քանի օր ետք, միւս 50ն ալ հետեւելով ատոնց։ Անցընելու ժամանակ չունինք· ամէն առթիւ պիտի յանձնարարէի Ձեզի հոս ինձ հասցնել որ կրնամ այստեղէն տանելու դիւրին միջոցներ հոգալ· հասցէս թէ՛ նամակի եւ թէ չէքի՝ Ներսէս Մ· Պաղտոյեան(1), նոյն յարկի բժշկ·(1) ճիւղին մէջ։ Այս հասցէին ես կրնամ գանձել։

Կը յուսամ թէ այս առիթով առանց յապաղումի կամ երկդիմի պատասխաններու մեր յոյսը ի դերեւ չէք հաներ եւ չէք ստիպեր մեզ տարբեր միջոցներու դիմելու։ Նաեւ նոյն նամակով կը գրէք թէ Կարաւանին(1) մէջ բժիշկի(1) հետ տեսնուիմ.— առանձի՞նս թէ Ձեր հոն ղրկածին հետ· առաջինը բաւական կը ճանչնամ արդէն։ Առաջին փոստով գալու ընկերն(1) ալ կը հասցընէք, որ եթէ Համայի(1) գիծը չգոցուած կարենայ ժամանել հոս անձամբ տանիմ զինք Հովիտ(1)։

Դուք ո՞վ էք· Ձեր գիրը Վմ·ի(3) գիրէն բաւական տարբեր է եւ լեզուն՝ չափազանց· եթէ յաջորդ նամակով Վմ·ի(3) մի ձեռագիր երկտողը ներփակէք բաւական բաներ ունիմ ներսի(1) եւ հոստեղի մասին գրելու։

Եթէ գիս ուշացնէք կամ արգիլէք դրամի չհասնելովը կանուխ, այն ատեն գիտցէք որ բաւական ժամանակ եւ առիթներ կորսնցուցած պիտի լինէք։

Համբոյրներ՝
ՅՕԼԱՆ

Յ· Գ·— Այս նամակը կը գրեմ գիշերուայ ժամը 11ին, փոսթին հասցնելու համար եւ այնպիսի նեղ ատեն մը, որ երկու օր ետք պիտի ունենանք այս ճիւղի մէջ ամենակարեւոր մի դասի երկու տարուայ վերջնական քննութիւնը։ Ընկերներս նստած կ'աշխատին, ես՝ այս բաներով։

---

(1) Ծածկագիր։
(2) Ծածկագիր· կուսակց· տեղանուն — Այնթապ։
(3) Վահրամ (Յ· Գալֆայեան)։

Կ 03 — 16

ՎՐԷԺԻ (ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ) Կ· ԿՈՄԻՏԷԻ ՆԱՄԱԿԸ ԿԻԼԻԿԻՈՅ Կ· ԿՈՄԻՏԷԻՆ

24 Մարտ 1903թ·, Վրէժ·

Կիլիկիոյ Կեդրոնական Կոմիտէին·

Սիրելի ընկերներ,

Ստացանք Ձեր Փետրուար 20 թուակիր նամակը, ու ահա շտապում ենք պատասխանել։

Ձեր առաջարկը ուրֆացի Կարապետ Գէորգեանի վերաբերմամբ աչքի առաջ կ'ունենանք· նա այժմ այստեղ է եւ ունի որոշ զբաղմունք· եթէ երկրից պահանջ լինի, մենք անմիջապէս կ'ուղարկենք, իսկ առանց երկրում գործող մեր ընկերների համաձայնութեան մենք չենք կարող ուղարկել։

Իսկ գալով այն խնդրին, որ Կոմիտէդ՝ ի նկատի ունենալով երկու Բիւրոների թուլութիւնը, առաջարկում է եւ անհրաժեշտ է համարում ընդհանուր ժողով ունենալ, պէտք է ասենք, որ արդէն այդ պահանջը զգացւում է նաեւ Մեզանում, ինչպէս եւ Կովկասում, եւ շատ հաւանական է, ինչպէս գրում են մեր ընկերները, այդ ժողովը կը լինի հենց այս գարնանը։

Ներփակ ուղարկուածները անմիջապէս հասցրեցինք իրենց տեղը։

Շատ ուրախալի է, որ Ձեր շրջանում գործը յաջողութեամբ առաջ է տարւում եւ մանաւանդ, կանոնաւոր։ Մեզանում էլ լաւ է եւ մեծ յոյսեր ունենք։ Վերջին ժամանակներս առանձին շարժում եւ հետաքրքրութիւն է նկատւում, մանաւանդ գաւառներում։

Շարունակէք Ձեր թղթակցութիւնները։

Ընկերական բարեւներով՝
Հ· Յ· Դ· ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ
ԿԵԴՐ· ԿՈՄԻՏԷ
(կնիք)

Կ 03 — 17

ՊԷՅՐՈՒԹԷՆ՝ Յ·Ի (ՅՕԼԱՆ) ՆԱՄԱԿԸ ՄԱՐԹԻՆԻՆ

Անուան քով (Ք· Բերունի), փակագծի մէջ, տարբեր ձեռագրով, աւելցուած է (Մարթին)։

903, Մարտ 30 Բշ·

Սիրելի Ք· Բերունի,

Ձեր 6 Մարտ թուակիրին ութ օր առաջ պատասխաներ էի· նոյն նամակիս պարունակութիւնը կը հաստատեմ։ Ձեր Մարտ 25 թուակիրն ալ ընդունած եմ ներփակեալ ֆրանս· մանրափոխթի չէքով, որու պարունակութիւնը գանձելու ժամանակ հազիւ թէ Գչ· կրնանք ունենալ։ Ձեր Մարտ 6 թուակիրէն ես հասկցեր էի, թէ ժողովի(1) վայրին համար «հող» ըսելով Հովիտը(1) կ'ուզէք հասկցնել ըստ այնմ ես ալ նախորդ նամակով հաստատեր էի այդ եւ երբ ու որպէս։ Սակայն Ձեր Մարտ 25ով կը պարզէք թէ Պէյրութի(1) մէջ լինելու համար կը խօսիք· լաւ, հոս(1) ալ կարելի է եւ շատ դիւրին· սակայն, այնպիսով շատ նոր խնդիրներ կը ներկայանան մեր առջեւ։ (Ա) Եթէ այդ ժողովը(1) պիտի կազմեն ընկերներ Հովիտէն, Կարաւանէն, Սահմանաբերդէն եւ Ատանայէն(1), այդ հոս կատարելու ի՞նչ հարկ, շատ դիւրութեամբ եւ աւելի քիչ ծախսով մը կրնանք Հովիտի(1) մէջ կատարել, հաշուելով միանգամայն թէ հոն պիտի գտնուին նաեւ դրսէն(1) եկող մի քանի ընկերներ(1), որ այդ շրջաններու մէջ պիտի մընան մշտապէս։ Այդ պարագային կրնանք Կիւրինէն(1) ալ մէկը հոս ունենալ։ Այդ մարդը(1) միայն կրնայ Կիլիկիոյ(1) հարաւային արեւելեան բաժնի խնդիրներու այժմէական լուծում եւ որոշումներ տալ· այդ խնդիրներու լուծումը արդէն բաւական մի մասամբ շատոնց եղած է· միայն, ինչպէս նախորդով գրած եմ, գործադրութեան նիւթական միջոցին վրայ կը սպասուի։ Իսկ եթէ այդ ժողովը(1) պիտի լուծելով վճռէ Լեռնավայրի(1) ընդհանուր եւ կարեւորագոյն խնդիրները, այն ատեն փութամ ըսելու թէ առ այժմ չ'արժեր այդպիսի մի ձեռնարկ ընել, քանզի այդպիսով պիտի արագօրէն մտածելու ջանանք այնպիսի տեղերու(1) եւ խնդիրներու վրայ՝ որոնց համար շատ երկար պատրաստութիւններու կը կարօտինք եւ հազիւ թէ ամբան մէջ կրնանք ընել։ (Բ) Եթէ նախորդ նամակովս յիշածս գումարը կամ իմ եւ կամ Ռահվերի(1) վրայ իմ հոն հասնելուս Հովիտ(1) պատրաստ չգտնուի յայտնուած խնդիրներու անմիջական կարգադրութեան համար, այն ատեն իմ շաբաթ մը վերջ Հովիտ(1) երթալս շատ քիչ օգուտ պիտի ունենայ, թող որ տանելու(1) համար ուեւէ մարդ(1) մը չկայ ցարդ. եթէ այն կարեւոր չահերը չունենամ առջեւս, իմ երթալը(1) բաւական անտեղութիւններ ունի, այն ատեն պիտի յետաձգեմ երթալս մինչեւ 3 ամիս ետքը։ (Գ) Այդ ժողովի(1) տեղի ունենալուն շատ կը փափաքիմ, սակայն անկէ առաջ միթէ մեր առջեւը չունի՞նք Ատանայէն Ուլնիա(1) քաշուած գծին արեւելքը եւ հարաւը ինկող կէտերը(1) ներս հաղորդակցութեամբ(1) կապելու խնդիրները։ Հակառակ տարրի մարդիկը ներս(1) չձգելու համար կը կարօտինք կարեւոր մարդիկ ունենալ հոս, Լաթաքիա, Կարաւան, Մերսին(1) եւ աւելի կարեւորագոյնը՝ այդ կէտերէ դէպի կեդրոնները(1) տանող ճամբաները(1) վաղն իսկ բռնել· Հովիտէն(1) դէպի Անտիոք, Կարաւան, Ատանա եւ Մարաշ(1) տանող ճամբաներու մէջ այսօր կրնանք կարեւոր եւ յարգուելի ջորեպաններ(1) ունենալ, ինչ որ մեզի համար չափազանց անհրաժեշտ է այսօր, հակառակ տարրի մարդոց անցքը արգիլելու համար, մեր անձի(1), զէնքի(1) եւ այլն փոխադրութիւնը(1) ապահոված ունենալու համար։ Առ այժմ գրածս զէնք(1) գնելու խնդիրը եթէ ի բաց ձգենք, գոնէ այդ ջորեպաններու(1) խնդրին համար Հովիտինները(1) կը կարօտին 150 անգլիական լիրայի· այդ՝ ինչպէս գրած եմ՝ եթէ ինձ հասցնէք մինչեւ Ապրիլ 3 Ը· Ե· (եթէ իմ վրայ այդքան մի գումար հաւատալու վստահութիւնը առած էք ցարդ) հոս կամ եթէ վստահեցնէք ինձ թէ մինչեւ Ապրիլ 15 Ռահվերին(1) պիտի հասցնէք կասկած չտուող միջոցներով կամ մաս առ·մաս· այն ատեն ես պիտի մեկնիմ հայրենիք(1) Ապ-

րիլ 4ին: Եթէ կ'ուզէք որ նոյն բաներու կարգադրութեան համար ես հրթամ(1), *յիշածս պայմաններու համեմատ շարժեցէք մինչեւ Ապրիլ 3· եթէ* հրթալ(1) *հարկ լինի, միայն 4ին կրնամ ընել, անկէ անդին ոչ: Եթէ այդ բանին կը հաւանիք գրեցէք նաեւ* Իսֆ.(2) *բժշկին եւ* մերինին(1), *որ տեսակցինք հոն, — հակառակ պարագային ես որոշեր եմ չերթալ: Եթէ կ'ուզէք որ անշուշտ* հոս(1) *գումարենք* ժողովը(1), *գրեցէք բոլորին որ* զան(1), *նաեւ մի ուշացնէք* զալու ընկ·ները(1): *Կ'աղաչեմ Ձեզի յեղ·* գործի(1) *շահին համար որ քիչ մ'աւելի արագ գործէք, քիչ մ'աւելի բաց վարուիք իմ հետ, քիչ մ'աւելի պարզէք* դրսի(1) *մերիններու կարողութիւնը եւ տրամադրութիւնը·* Ռ·ը(3) *արդէն բաւական հասկցաւ* ներսը(1):

Պրն· Ք· Բ·, Ձեր գիրը Վմ·ի(4) գրին կը նմանի· եթէ այդպէս է պատճառ մը կա՞յ ծածկուելու: Անշուշտ Ձեր կողմէն չորեքշաբթի մեկնող Ֆրանս· փոսթով գրեցէք պատասխանը:

Համբոյրներ՝
Յ·

---

(1) Ծածկագիր: — Հովիւ՝ Այնթապ, կարաւան՝ Իսկենտէրուն, Սահմանադրեր՝ հաւանօրէն Մարաշ:

(2) Իսկենտէրուն:

(3) Ռահվերը:

(4) Վահրամի:

Կ 03 — 18

ԱՄԵՐԻԿԱՅԷՆ՝ ՀՄԱՅԵԱԿԻ ՆԱՄԱԿԸ

1903 *Ապրիլ* 16, *Լին*

Սիրելի Մարթին,

Այսօր հինգշաբթի է, անցեալ ուրբաթ ստացայ Աւոյի հող հանելէն յետոյ խիստ խուճապով եւ անխորհուրդ (չես վշտանար անշուշտ) գրած նամակ· անմիջապէս Փրովիտենս գրեցի անոնց խորհուրդն ալ առնելու· կը սպասէի որ շուտով կը պատասխանեն եւ անցեալ երեքշաբթուայ փոստին կը հասցնեմ, բայց լուր չառի· նորէն գրեցի ու տակաւին լուր առած չեմ· առանց անոնց կարծիքը առնելու՝ այսօր ինքնագլուխ կը ղրկեմ 15 (տասնըհինգ) անգլիական ոսկիի չէք մը, ինչ որ պատրաստ դրամ կար եւ գանձուած էր քովս Աւոյի անունով· կը խնդրեմ որ անմիջապէս պատասխանես, որ ես պատասխանատուութենէ զերծ մնամ:

Նամակիդ գէշ ածականներ գործածեցի եւ եթէ ես ղրկելու լինէի, պիտի տեսնէիր որ իրաւացի էր գրածս· ինչ մտածումներ է որ ունիս· ի՞նչ ըսել է թէ «կը սպասէիք որ Աւօն մեռնէր եւ դրամ ղրկէիք»· շատ կը ցաւիմ, մի՞թէ այդչափ ալ անգիտակ մեկնեցար այստեղի ընկերներէն· գոնէ մէկն ալ չկա՞ր որ այդ հրէշային մտածումէն զերծ մնար· չեմ ուզեր երկար գրել այդ մասին, չուզելով քեզ պէս ուրիշներ վշտացնել, միայն կ'ըսեմ, — մենք կը սպասէինք որ ամբողջը հաւաքուէր, միեւնոյն ժամանակ Աւօն որոշ տեղ մը լինէր· տակաւին մինչեւ հիմա կոմիտէններէն կէսէն լուր առնուած չէ· վստահ եմ թէ փրովիտենսցիներն ալ նամակիդ ծանրութեան տակ ուշացուցին իրենց պատասխանը: Ուրիշ առթիւ կը ղրկեմ մանրամասն հաշիւ: Գիտե՞ս Վռամ(1) ինչ ըսաւ երբ պատմեցի իրեն նամակիդ մասին· «կարծես հոն բնաւ դրամ չկար ու դրամի համար մարդը անօգնական պիտի մնար»:

Ասկէ առաջ ղրկած եմ 25 նորէն օրացոյց եւ 20 ալ երգարան· կը յուսամ ստացած կը լինիք եւ կը պատասխանէք· շաբթուս կը ղրկեմ պատկերներէն: Միշտ նկատի ունեցէք հատածներ եւ պէտք եղածներ նորէն ուզել· երգարանէն կամ միւսներէն· դրամը հող չէ· բաժնեցէք ձրի՝ փրոպականտի համար:

Բարեկամներէս մին Վօնչեսթըր(2) *հրացան մը նուիրեց կոմիտէին, որպէսզի եթէ եկող լինի՝ ղրկենք· կրնա՞ք ընդունիլ· այդ տեղի կառավարութիւն չ'ա՞րգիլեր· գրէ այդ մասին:*

Մօտերս Լօրենսէն ընկեր մը պիտի գայ՝ Սիրական Գօյաճեան· կ'ուզէ առանց Կ· Կոմիտէի հաւանութեան եւ նոյնիսկ անոր դէմ հակառակութեան գալ· կը ճանաչես անշուշտ, — Գօլիկ եւ քանի մը ուրիշներ շատ տխուր դաւեր կը լարեն նախ Կեդր· Կոմիտէի դէմ, վասնզի իրենք չընտրուեցան, երկրորդ՝ Վռամեանի դէմ վասնզի իրենց տեղ չի տար· այս կիրակի ընկերական առեան պիտի ունենանք· շատ անտեղի է իրենց ըսածներ եւ միայն մութ անկիւններ կը ....(3)· *մեր նպատակն է որ այն ալ արգիլենք,* ......(4) *վտանգէն զգուշանալով:*

Ընկերները ընդհանրապէս շատ լաւ են եւ աշխատելու պատրաստ· ժողովներու եւ հանգանակութիւններու մասին «Հայրենիք» կը կարդաս անշուշտ:

Շատեր կը փափաքին մեկնիլ ասկէ, նոյնիսկ Ռըստիկ, Նահիկեան Յովհաննէս, բարեկամդ Դերձակեան, զոր չէիր կրցած ճանաչել· առանց որեւէ նկատումի ըսեմ որ այդ մարդ անկեղծութեան նշոյլ չունի մօտը· լաւ կանչած ես, թող գայ կը տեսնես:

Աստուրի հետ տակաւին բան մը ըրած չեմ: Նորսիկեանի կինը մանչ մը ունեցաւ· զբաղուած էր:

Բոլոր կը բարեւեն:

ՀՄԱՅԵԱԿ

---

(1) Ա· Վռամեան:

(2) Անուն մը· դժուար ընթեռնելի:

(3) Մէկ բառ անընթեռնելի:

(4) Մէկ բառ անընթեռնելի:

Կ 03 — 19

ԻԶՄԻՐԻ ԸՆԿԵՐՆԵՐՈՒ ՆԱՄԱԿԸ ԼԵՌՆԱՎԱՅՐԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ Կ· Կ·ԻՆ

Զ·(1), 12/25 / II / 1903

Ընկերնե՛ր,

Ստացանք Ձեր 9, 16 եւ 22 Ապրիլ թուակիրները· ներփակեալը իր ընկալագրով հասցէին ղրկեցինք: Հարիւր յիսուն (150) Ֆր·ը գանձեցինք:

Մենք պատրաստ ենք· դրամը ղրկեցէք ջոջ Մերկեր Մերկերեանին(2), *բայց հետեւեալի վրայ լաւ ուշադրութիւն ըրէք:*

Ջոջը(2) *դրամը պէտք է ստանայ մեր այս նամակին պատասխանը ստանալնէս երեք (3) օր վերջ եւ կամ աւելի լաւ է ըսել՝ դուք կը գրէք թէ* ո՛ր օրը *պիտի ղրկէք* ջոջին(2) *դրամը:*

Յարգալից բարեւներով՝
ԳԵՂԱՄ ՎԱՐԴԵՏ
ՍՈՒՐԷՆ ԳՈՒՐԳԷՆ

Յ· Գ·— Նամակները ասկէ վերջ աւելի սերտ գրեցէք:

ՆՈՅՆՔ

---

(1) Զմիւռնիա:

(2) Ծածկագիր:

Կ 03 — 20

ՊԷՅՐՈՒԹԷՆ՝ ՌԱՀՎԵՐԻ ԵՒ ՅՕԼԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ՄԱՐԹԻՆԻՆ

Ծալլուած՝ կրկնակ թուղթ· առաջին էջին վրայ գրած է Ռահվերը, միւս երեք էջերուն վրայ՝ Յօլանը: Ք· Բերունի անուան վրայ, տարբեր ձեռագրով, փակագծի մէջ աւելցուած է (Մարթին):

Ռահվերը, Կիլիկիոյ Պատասխանատու Մարմնի կարգադրութեամբ, 1900էն ի վեր կը գործէր Կիլիկիոյ եւ Սուրիոյ մէջ: Իր մասին կարդալ՝ Մ· Վարանդեան, «Հ· Յ· Դ· Պատմութիւն», Բ· հատ·, էջ 46–48:

5 / 5 / 903, *Պէյրութ*

Սիրելի՛ Ք· Բերունի,

Յօլանի նամակին միջոցով ղրկած 2 նամակներդ ստացած եմ, ու ահա, աճապարանքով կը պատասխանեմ, հապճեպ պատրաստութեամբ տեղեկագիր մը ուղարկելով Պատ· Մարմիններու արտակարգ ժողովին:

Փոստը պիտի մեկնի կէս ժամ ետքը, ու ես հազիւ աւարտած տեղեկագիրը, թերի ի հարկէ, կ'աճապարեմ կարել Ֆրանս· փոստէն զիս բաժնող ½ ժամուան ճամբան:

Այդ Արսլանի մասին Յօլանի գրածները ուշիւ կարդա՛ եւ փութացուցէք մեր ժողովին(1) *եւ* ջորեպաններու(1) *խնդիրը: Լրացուցէք մնացեալ գումարը:*

Յաջորդիւ՝ աւելի երկար:

Համբոյրիւ քոյդ՝
ՌԱՀՎԵՐ

Սիրելի՛ Ք· Բերունի,

Ձեզի հարցուցեր էի Վահէի(1) *ո՛ւր գտնուելուն եւ իր ընկերներու շարժումներուն վրայ· միայն պատասխաներ էիք թէ «*Վահէ(1) *իր մօր հետ Եւրոպա մեկնեցաւ եւ իրեններու վրայ հսկելու մարդ չունինք* Կիպրոսի(1) *մէջ»: Ահա այսպէս պէտք է լինել ? — Խաբուեր էք· — Մարդը* Կիպրոս(1) *կը գտնուի իր շուրջ բոլորած՝ ունեցած անձերը: Երեք ամիս առաջ* ներս(1) *մտնող* հնչ·ը(1) *եւ ճամբելու համար որքա՛ն աշխատեցայ, դուք լաւ գիտէք· այս մասնաճիւղի տաժանելի զբաղումներուս մէջ նոյն իսկ ամբողջ շաբաթներ իրեն համար վատնեցի, թողունք ի զուր վատնուած դրամները: Ահա այսօր ուրիշ* հնչ·(1) *մ'ալ, նախկինէն շատ աւելի կարող եւ ճարպիկ* հոս մտաւ(1), *սա* (Արսլան = Մինաս Էլմասեան) *նախկին* կիլիկեան հնչ·ներու(1) *մէջ ծանօթ մարդ մ'է եւ չափազանց տեղեակ* ներսի(1) *անցեալ եւ ներկայ բոլոր* հնչ·ներու(1), կարող է իր նախկին ծանօթներու եւ երբեմնի ունեցած դիրքին շնորհիւ վերակենդանութիւն տալ մեռած *հնչ*·(1) համայնքին, ՄԱՆԱՒԱՆԴ Ս–ԲԵՐԴԻ ԵՒ Ա–ԲԵՐԴԻ ՄԷՋ(2) (*քանի որ մարդը* մարաշցի(1) *է*): *Միշտ յիշեցէք թէ մենք* հնչ·(1) *մոխիրներու մէջ է որ հողերը կը հերկենք եւ մինչեւ որ այսինչ աստիճանի զօրանանք վտանգն ունինք յանկարծակի ծիլերու հանդիպելու: Այս մարդը մասամբ մեզի գործակցիլ կ'առաջարկէ եւ մեծ մասամբ ալ բացէն կը սպառնայ իր հիներէն մարմիններ կազմել մեզի դէմ, իր ետեւէն անմիջապէս մտնելու 5–10 մարդիկ արդէն պատրաստած ունի* Կիպրոսի(1) *մէջ: Խնդիրը յոյժ ծանրակշիռ ձեւ մը կ'առնու: Ասոնք արգիլելու համար հարկ եղած ամենաբուռն միջոցներու պիտի դիմենք, որոնց ամենափոքրն է* Ռահվերի(1) *վերստին* Դաշտ(1) *երթալ գալը: Այս մասին կատարեալ անգիտակ ձեւացէք եւ լուռ մնացէք, որովհետեւ մենք մարդոց երբեք չենք ներկայացած իբր* դաշն·(1) *ոյժեր, այլ իբր* ներսի(1) *մարդիկ, որք կը մերժեն* դրսի(1) *ոեւէ կուսակցական յարաբերում:*

Դառնանք Ձեզի, քանի՛ցս գրած ենք որ օր մը առաջ ճգնիք ներսի(1) *մեր* կազմակերպութիւնները(1) *գոնէ այն աստիճանի զօրացնել որ կարողանան այսպիսի խառնակիչներէ ապահովուած լինել, իրենք եւ բոլոր ժողովուրդը: Ահա հոս դէմ առ դէմ ենք մեծամեծ վնասներուն եւ վտանգներուն՝* Կիլիկիան(1) *կատարեալ սերտած չլինելու, տարբեր* մարմիններու(1) *յարաբերութիւնները միացուցած չլինելու, եւ կարեւոր* ճամբաններու(1) *հաղորդակցութեանց տիրած չլինելու հետեւանքով* (*Ռ·ը*(3) *չէ՞ր կրնար պատել եւ սերտել անցեալ 3 տարիներու մէջ, ի՞նչ կը պակսէր արդեօք*): *Մարդիկը արծուի պէս կը դառնան* Կիլիկիոյ(1) *շուրջը բազմաթիւ, եւ արհամարհելի հակառակորդներ ալ չեն: Ո՞ւր էք: Մեր* ընդ. ժողովը(1) *ո՞ւր մնաց, կորսնցնելու վայրկեան մը կա՞յ:* Ներս(1) *մտնելու անձերը անմիջապէս պատրաստեցէք եւ հասցուցէք:* Ձորեպաններու(1) *խնդիրը մենք* Ռ·ի(3) *հետ կարգադրելու սկսած ենք, պիւտճէի պահանջած գումարի միւս մասերն ալ պատրաստ եղէք հասցնելու: Փութացուցէք մեր* ժողովը(1). *կենալու ատենը չէ:*

Հիմակ կը հասկնաք թէ մեծ սխալ մ'ըրած էք ժամանակին պարպելով Կիպրոսի(1) *կայանը. անհրաժեշտ է այլեւս* Կիպրոս(1) *մարդիկ ունենալնիդ:*

Համբոյրներով՝
ՑՈԼԱՆ

---

(1) Ծածկագիր:

(2) Նամակին մէջ ստորագծուած· Ս-բերդ (Սահմանաբերդ) եւ Ա-բերդ (Արծուաբերդ)՝ կուսակց. տեղանուններ:

(3) Ռահվեր:

Կ 03 — 21

ՌԱՀՎԵՐԻ ՆԱՄԱԿԸ ՄԱՐԹԻՆԻՆ

11 / 5 / 903

Սիրելի Ք. Բերունի,

Ղրկածս ապահովագրեալ նամակը, Վահրամի բացակայութեանը հոդ., փոստը մնացած ըլլալը կը գրէք: Ցաւալի է որ, Վահրամ, գնալէ առաջ այդ գործը կարգադրած չէ: Ինչ որ է, եղածը եղած է, ուստի, այսօր, Ֆրանս. փոստով, հոդ, Ֆրանս. փոստին նամակ մը գրեցի եւ հոս, փոստի կողմէ վաւերացնել տալով պիտի ղրկեմ: Այդ նամակին մէջ գրած եմ թէ, «Վ. Մարտիրոսոֆ(1) *հասցէով ղրկածս նամակը, նոյն անձին բացակայութեան պատճառով, յանձնեցէք Պրն.* H. Aghasser*»ի: Ուստի, բարեւելով Պրն. Աղասէրին, կը խնդրէք որ առնէ Ֆրանս. փոստէն եւ Ձեզի յանձնէ: Ապահովագրեալ նամակին հետ քարթ-փոստալ մ'ալ գրած եմ Ձեզի, ծանուցանող թէ, տեղեկագիրը եւ Ձեզի գրածներս մի կարեւոր նամակ, ապահովագրուած կը ղրկեմ:*

Նամակի բովանդակութիւնը կրնաք հասկնալ, կարդալով ներկայ նամակովս ներփակ ղրկածս Վահրամի նամակը: Իսկ տեղեկագիրը, ժամանակ չունիմ գէթ շատ համառօտ մէկ բովանդակութիւնը փոստին կարենալ հասցնելու: Յոյս ունիմ, թէ Ֆրանս. փոստին ղրկածս նամակէն ետքը, առանց դժուարութեան Պրն. H. Aghasser*ի ներկայանալուն պիտի յանձնեն, որը կրնաք կարդալ, Ձեր նամակը առնել եւ տեղեկագիրը ղրկել Վահրամին, այս նամակին հետ:*

Աւելորդ է կրկնել թէ՝ պէտք է փութալ, քանի որ այդ խմբակը իր անհաշիւ քայլերով կրնայ վտանգել Լեռն·ի(2) *կացութիւնը, կառավարութեան ուշը գրաւել տալով:*

Բարեւներ մերիններուն եւ Ձեզի:

Համբոյրներ՝
ՌԱՀՎԵՐ

---

(1) Ծածկագիր (ըստ երեւոյթին վահրամի մէկ ծածկանունը):

(2) Լեռնավայրի (Կիլիկիոյ):

Կ 03 — 22

ՌԱՀՎԵՐԻ ՆԱՄԱԿԸ ՄԱՐԹԻՆԻՆ

Անթուակիր: Ըստ բովանդակութեան՝ գրուած է նախորդ՝ Կ03—21 նամակէն ետք:

Սիրեցեալ Մարթին,

Ներփակեալ նամակը կարդալէ ետքը, Վահրամին ղրկէ: Ձեր կարծիքն ալ մի մոռնար հաղորդելու ինձ:

Ներփակեալ հաշուեցոյցը, զոր սանրներու խնդրին կը վերաբերի, տուէք սանրներուն հետ այն վաճառականին, որուն միջոցաւ պիտի գործէք: Սանրներու խնդիրը կարեւոր ըլլալը գրուած է արդէն: Այդ միակ միջոցն է, Անտիոքի(1) *գիւղերը ձեռք ացնելու (այսինքն* Սուէտիա(1)), *որոնք մեր ապագայի* ապստամբական(1) *վայրերէն են: Այս գործը միջոցն է այդ ժողովուրդը մեր կողմը շահելու:*

Երբ նամակը առնէք, մի մոռնաք սանրները ազատելու փոստէն, միեւնոյն, H. Aghasser*ի հասցէին ղրկուած:*

Նախորդ նամակս, որ դարձեալ Աղասէրի հասցէին գրած էի, անշուշտ Ձեր ձեռքը հասաւ եւ գնալով ազատեցիք ապահովագրեալ ղրկածս տեղեկագիրը: Գրած էի այդ նամակին մէջ, թէ Ֆրանսական փոստի տնօրէնին նամակ մը ուղղելով խնդրած էի իրմէ որ, V. Mardirossoff *հասցէով ղրկածս նամակը յանձնէ* H. Aghasser*ին, քանի որ բացակայ է պ. Վմ.*(2):

Ձենէ նամակ չառի տակաւին, արդեօք նամակը կրցա՞ք յանձն առնել թէ ոչ: Գրեցէք ասոր պատասխանին հետ:

Ձեր ընդարձակ նամակին կը սպասենք ժողովի(1) *մասին, քանի որ երկար հոս սպասելով շատ ծախս պիտի ընենք, ու մանաւանդ դրամէն աւելի ժամանակ կը վատնենք:*

Սանրները ղրկողը կը գրէ, թէ առանց ժամանակ կորսնցնելու գործի թող սկսին եւ քանի 100,000 հատ որ կը պահանջեն թող գրեն: Եթէ այս խնդիրը դուք չկարգադրէք, այն ատեն Ցոլան յառաջիկայ Հոկտեմբերին իւր արձակուրդէն ամիս մը այդ գործին յատկացնել եւ Եգիպտոս հանդիպիլ պիտի ստիպուի:

ՌԱՀՎԵՐ

---

(1) Ծածկագիր:

(2) վահրամ:

Կ 03 — 23

Գրուած «Հայրենիք» շաբաթաթերթի պաշտօնաթուղթի վրայ:

Ա. ՎՌԱՄԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

Boston, Mass. *Յունիս* 5, 1903

Սիրելի Մարթին,

Քանի մը օր առաջ նամակ մը գրած եմ ձեզի. հարկաւ ստացած ըլլալու ես:

Այսօր կը փութամ քեզի երկու խնդրի մասին ալ գրել.

M. Abersam, Poste restante Française
Beyrouth, Syrie

Այս հասցէն տուող անձ մը Գ. Քէշիշեան(1) *անուն, Պէյրութէն, «Հայրենիք» ուզած է. կը ղրկենք ժամանակէ մը ի վեր: Ո՞վ է այդ. հասցէն ծանօթ է ինծի. կարծեմ առաջներն ալ տեսած ըլլալու եմ:*

Փորթլանտի (Մէյն) մեր ընկերներէն մէկը, Թադէոս Գալստեան, հիմա Լառնաքա (Կիպրոս) կը գտնուի. թերթ ուզած էր, ղրկեցինք: Յարաբերութիւն մշակեցէք հետը, տգէտ տղայ է, բայց կրնայ օգտակար ըլլալ թերեւս: Զգուշացէք անոր եղբօրմէն(1)՝ *Մանուկ Գալստեանէն, — շահամոլ մէկն է եւ խիստ ալ փառասէր:*

Հասցէն՝
Tateos B. Kaloostian
Larnaca, Cyprus

Ինչո՞ւ չես գրեր տեղւոյդ գործերու մասին: Փարիզեցիները ի՞նչ կ'ընեն հոդ. լուրեր տուր: Ձեր լռութիւնը(1) *գէշ կ'ազդէ. գէթ Կեդր. Կոմիտէին գրելու էիք:*

Ինչպէ՞ս է Աւօն. ինչո՞ւ տող մը չղրկեց: Դրամը առի՞ք:

Համբոյրներով
Ա. Վ.

---

(1) Բնագրին մէջ՝ ստորագծուած:

Կ 03 — 24

ՌԱՀՎԵՐԻ ՆԱՄԱԿԸ ԿԻԼԻԿԻՈՅ ՊԱՏ. ՄԱՐՄՆԻՆ

8 *Յունիս* 03, *Պէյրութ*

Սիրելի՛ ընկերներ,

Ստացած ենք Ձեր 27 եւ 29 Մայիս թուակիրները:

Կը ցաւինք որ չկրցեր ենք հասկցնել նպատակը այն գործին, որը առաջարկած ենք եւ կը պաշտպանենք: Նախ այդ գործը ընտանիքի հետ հաշիւ չունի. գալով Ա. Լեւոնի(1) պարագային, ատիկա մեր առաջարկած եղանակէն հիմնովին տարբեր է: Եթէ արդէն այդ գործը հաստատուած լինէր, Ա. Լեւոնի դրամ տալու բնաւ պէտք չպիտի լինէր: Կը բաւէր որ Ա. Լեւոն Արծ·բերդի(2) մէջ խանութ մը վարձէր. մենք կը ղրկէինք իրեն (արդէն հոն շատ կը սպառի) 2–3 հակ ալաճա, նա կը սպառէր եւ հետզհետէ նորը կը ղրկուէր: Այսպէս ալ 40–50 ոսկիի գումարէն ոչ աւելի կը սպասէր Ա. Լեւոնի քով, բայց այդ իրեն տեսակ մը աւանդ պիտի ըլլար, քանզի ինք միայն ծախող մը պիտի ըլլար եւ ոչ աւելի, սպառածին համեմատ առ % բան մը առնելով իբրեւ յանձնակատար: Բնաւ իրաւունք պիտի չունենար այդ ապրանքին դպչելու ու եթէ շահը քիչ ըլլար, ինք պիտի ջանար սպառումը շատցնելու:

Կարծեմ այս պարագային բոլորովին յայտնի է, թէ՝ ապրանք պիտի չտանք, այլ ապրանքը ծախելու, սպառելու գործը, պաշտօնը պիտի տանք գործիչին, իբր զբաղում, որմէ ալ պիտի հայթայթէ իր ապրուստը, իր ձեռնհասութեան համեմատ քիչ կամ շատ:

Այնքան կատարեալ հաշուուած պիտի սկսի ու շարունակուի այս գործը, որ դրուած դրամագլուխը յիշուած նպատակին ծառայելէ զատ, պիտի կրնայ աւելնալ իսկ փոքր առ փոքր, տարուէ տարի:

Ա. Լեւոն իր ընտանիքը պահելու ի՞նչ խնդիր կը յարուցանէ չենք հասկնար, քանի որ ինք ամուսնացած չէ, իսկ հայրը ողջ է: Ընտանիքը իր միայն թեթեւ օժանդակութեանը կարօտ կրնայ նկատուիլ եւ ոչ աւելի: Տէօվլէթի նամակը արդէն ցոյց կու տայ, թէ անհամաձայն են իրարու հետ եւ թէ ամուսնութեան խնդիր մը կայ: Այդ նամակին համար կանխաւ բան մը գրած չըլլալնուդ՝ այրեցինք, ուստի չենք կրնար ետ ղրկել: Ա. Լեւոնի ղրկուելիք նամակը այնքան յայտնի կ'երեւայ, որ չենք կրնար ղրկել զայն, ուստի ետ կը դարձնենք Ձեզի, աւելի նոսր բայց փորձուած դեղով մը գրելու եւ ղրկելու նախորդ աս երկու հասցէներէն միոյն, — Տիգրան Թահմիզեանի(1) *շնորհիւ եւ կամ ուղղակի (աւելի լաւ է)* Նշան Սարգիսեան(3)*: Իմ նամակը վերջին հասցէին ուղղեցի: Տէօվլէթին նամակ չգրեցի, որովհետեւ հասցէ չունիմ եւ զինք ալ չեմ ճանչնար: Իմ Ս·բերդ(4) եղած միջոցիս նա կարա-*

ւան(5) կը գտնուէր։ Այս գործը դարձեալ անձամբ այցելելով կրնայ կարգադրուիլ, եթէ շատ լարուած չեն իրարու դէմ։

Այս տարի եթէ Արծ.բերդ(2) երթամ, կրնամ հոնտեղի ուսուցիչներէն մի քանիսը մեզի հետ կապել. այդ բանը անցեալ տարի ալ կարելի էր, բայց խոհեմութիւն սեպեցի միայն իբր իր ազգը սիրող լաւ հայ մը ներկայանալ եւ ոչ յեղ. մը։ Ուստի, այդ մասին Ձեր կարծիքը հաղորդեցէք։ Անցեալ տարի ուսուցիչի մը հետ տեսնուեցայ, որ անկեղծաբար եւ մտերմաբար խօսեցաւ իրենց կարծիքը եւ առաջարկեց յաջորդ օրը հեռու տեղ մը երթալ եւ իր միւս պաշտօնակիցներուն հետ ալ տեսնուիլ, բայց յետոյ երկուստեք խոհեմութիւն համարեցինք այդ չկատարել։ Դիւրին է ինծի համար հոն նոյն իսկ կոմիտէ(3) մը կազմել, բայց հաղորդակցութենէ, թղթակցութենէ խիստ կը քաշուին, այնպէս որ պէտք պիտի ունենանք իրենց մէկ վստահելի մարդուն բերանացի հաղորդել ամէն ինչ, եթէ կատարեալ ջորեպան մը չունենանք, թերեւս եթէ ունենանք իսկ։ Առկէ զատ, չեն ուզեր բնաւ որ Արծ.բերդի(2) անունը իսկ յիշուի դուրսը, ուր մնաց տեղեկութիւններ տալ։

Տոքթ. Արգար Տէր Մարգարեանը անպատճառ գտէք (անգլիական կամ գերմանական հիւանդանոցները նայեցէք), եւ զինքը պատրաստեցէք։ Արդէն համակիր է Դ.թեան(6) Այս պարոնը կարեւոր ոյժ մը կը լինի մեր Դաշտի կազմակերպութեան։

Մարթին(7) հոդ ալ կայ, կրնաք արաբական հետիոտն զինուորներու ձեռքէն փամփուշտ(3) գտնել առնել, բայց այն տեսակինը, որը տակէն (եային տակի երկաթը) դէպի վար հրելով վրան փամփուշտի(3) տեղը կը բացուի, միեւնոյն ատեն ներսը գտնուածը դուրս նետելով, ու փամփուշտը(3) դրուելէ ետքը, նոյն երկաթը տեղը, կոթին վարի կողմը հաստատելով կամ սեղմելով կը գոցուի։ Այս գործողութիւնը կատարելով արդէն չնիկը (խօրոզ կամ թէթիկ) կամ ըլթակը որ քափսիւլին զարնելու եւ բռնկցնելու պաշտօնը ունի, քաշուած է ինքնիրեն, կը մնայ միայն տակի եայը (ըլթակը իջեցնելու պաշտօնը ունի) քաշել եւ կը պայթի։ Այդ մարթինը(7) ճիշդ մեր ուզածն է կամ թրք. զօրքինն(3) է։ Անոնց փամփուշտները(3) վերստին լեցնելու գործիքը կատարելապէս կը յարմարի կամ ճիշդ մեր ուզածն է։

Գ. Վարժոնունի, որի մասին գրեցի 2 Յունիս թըւակիր նամակովս, խնդրեց մենէ համառօտ գիր մը Լ.վայրի(8) մասին, որպէսզի իր հետ տանելով Ամերիկա, հոն ներկայացնէ եւ Լ.վայրի(8) վրայ ուշադրութիւններին հրաւիրէ եւայլն։ Այսպիսի բան մը կրնար իր օգուտները ունենալ, ուստի գրեցի համառօտ բան մը, որ անձամբ պիտի ներկայացնէ Ամերիկայի Կ. Կ.ին։ Ներփակ կը ղրկեմ անոր սեւագրութիւնը, որպէսզի պարունակութեանը տեղեակ ըլլաք, եւ կը խնդրեմ որ կարդալէ յետոյ վերադարձնէք։ Ինծ համար հետաքրքրական է գիտնալ, թէ այսպիսի պարագաներու մէջ ինչպէս պէտք է վարուիլ։

Ալեան մեկնեցաւ դէպի ներս։ Ասոր ներս մտնելուն յօժար չեն իր հովիտցի ընկերները Մովսէս(3) եւ Տիգրան(3), որք այժմ Բիրէ(3) կը գտնուին։ Ասոնք Ձեր քով մնալու են, մի հրապարակէք։

Սեպուհի(9) վիճակի մասին մտատանջ եմ, ի՞նչ եղաւ։

Գրեցէք եւ աճապարել տուէք որպէսզի Յունիսի 25ին հոս մեր բժշկ. ուսանողներու արձակուրդին հետ կարենանք ժողովի(3) սկսիլ։

Վահրամի(3) գալուստը իսկոյն իմացուցէք մեզի։ Նամակնիդ երբ ծանր ըլլայ, այսինքն ուշադրութիւն գրաւելու չափ, եւ կամ եթէ միայն ինծ պատկանելի լինի, ղրկեցէք նախկին հասցէով (R. K. Ֆրանս. փոստ), իսկ հասարակ ծանրութեամբ կամ ապահովագրեալ նամակները այժմեան հասցէին։

Մարթինը(3) եւ կամ ուրիշ անոնք որ ներս(3) պիտի գան(3), լաւ է որ Վահրամի(3) գալուն պէս անմիջապէս մտնել(3)։

Եթէ շատ ուշանայ կրնայ խանգարել ժամանակի կարգադրութիւնը, քանզի կան խնդիրներ որ այս ինչ ատեն կրնան կարգադրուիլ, բայց ուրիշ որեւէ ատեն ոչ, մինչեւ յաջորդ տարուայ նոյն ատենը։

Զարմանց ցաւեցայ այն պարագային, որ Ս.բերդի(4) մէջ մերինները իրարու հակառակ ընթացք մը ունին եւ այդ, շնորհիւ Ա. Լեւոնի անգաղտնապահութեան, որով յայտներ է օժանդակութեան խնդիրը։ Ա. Լեւոն Արծ.բերդ(2) մեկնելու ատեն միւսը ներկայացուցա՞ծ էր Ձեզի իբր ընկեր, անոր հետ թղթակցութեան սկսե՞ր էիք։ Եթէ ոչ, ինչպէ՞ս կրցեր է գիտնալ Ձեր հասցէն։

Սպասելով անձամբ երկար ու երկար տեսակցելու ու բերանացի տալու բացատրութիւններ, որոնք թղթին յանձնելու կը զգուշանամ, առ այժմ, փոստին հասցնելու համար կը փակեմ, ջերմագին համբոյրներ ղրկելով Ձեր ամէնուդ խոհուն ճակտին, ընկերներու եւ իմ կողմէ։

Յօժարակամ Ձերդ՝

ՌԱՀՎԵՐ

---

(1) Ա. Լեւոն Սամուէլի մասին տեսնել՝ Մ. Վարանդեան, «Հ. Յ. Դ. Պատմութիւն», Բ. հատ., էջ 47-48։
(2) Արծուաբերդ (Զէյթուն)։
(3) Ծածկագիր։
(4) Սահմանաբերդ (Մարաշ)։
(5) Իսկենտէրուն (Ալեքսանտրէթ)։
(6) Դաշնակցութեան։
(7) Ծածկագիր (զէնքի տեսակ)։
(8) Լեռնավայրի (Կիլիկիա)։
(9) Ծածկագիր (Հրաչի)։

Կ 03 — 25

ՄԱՐՍԷՅԼԷՆ՝ Վ. ՂԱԶԱՐԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

Մարսէյլ, 9 Յնս. 03

Սիրելի ընկեր Մարթին,

Երիտասարդ Սամուէլը եկաւ ու մեկնեցաւ։

Չորեքշաբթի հասաւ եւ Հինգշաբթի իրիկուան մեկնեցաւ։

Սամուէլը համակրելի տղայ մը երեւցաւ ինծ, նաեւ անկեղծ ընկեր մը. ես կը հաւատամ որ նա ուր ալ ըլլայ չի մոռնար իր հայ մարդու պարտաւորութիւնները։ Նա ասես չուզելով էր գնում այդ հեռաւոր աշխարհը. Իր սիրտը ու միտքը հոն տառապանքի աշխարհի տառապողներուն հետ է։

Սամուէլին ասկից մեկնած օրը, այսինքն Հինգշաբթի 4 Յնս. Ամերիկայէն ու Ժընեւէն եկող երկու ընկերներ Ծղուկեան եւ Բոյաճեան մեկնեցան դէպի ձեզ՝ Աղեքսանդրիա. կը յուսամ որ մինչեւ ցարդ արդէն վաղուց հասած են։

Վահրամը դեռ չեկաւ եւ ո՞վ գիտէ թէ Մարսէյլով է անցնելու. Նա այդ մասին քեզ գրա՞ծ է միթէ. Ես երջանիկ պիտի լինէի եթէ առիթ ունենայի իր ձեռքը սեղմելու։

Գործի մասին ինչ յանձնարարութիւն ալ ընես գիտես որ հաճութեամբ կատարելու պատրաստ եմ, ալ ինչո՞ւ կանխաւ հարցում ես անում։

Մեր ընկերներէն մէկը ատենօք հոս մարթինի հրացան մը թողած է, որուն այսօր մինչեւ անգամ չեմ յիշեր անունը, միթէ՞ չէր կարելի որ այդ հրացանը ղրկէի հոդ, ասկից թերեւս դուք աւելի յարմար տեղ մը կը ղրկէիք։

Գիտես Աղեքսանդրիայէն ղրկածդ առաջին նամակին չպատասխանեցի անոր համար որ հասցէ տուած չէիր, կը յուսամ որ ատոր համար չես մեղադրեր զիս։

Ընկերական ջերմ համբոյրներով,

Քու՝ Վ. ՂԱԶԱՐԵԱՆ

Կ 03 — 26

Վ. ԹԱԴՈՍԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

1903 Յունիս 20, Գահիրէ

Սիրելի ընկերս պ. Մարթին,

Ինչպէս հոս եղած ժամանակդ ձեզի յայտնեցի, սրտիս ցաւ է թէ Խմբագրութիւնը մինչեւ այսօր անպատասխան թողուցած է իմ որոշ նպատակիս նկատմամբ գրած նամակս։

Եւ այդ խնդիրը որոշ մի յուզիչ հանգամանք առաւ. տեղիս Կոմիտէն ալ նամակ գրելով խմբագրութեան՝ մի որոշ պատասխան ստանալու համար. հիմա ինչպէս գիտէք Կոմիտէի երկու անձինք հեռացան եւ տեղիս գործերը յանձնուեցաւ ենթակոմիտէին, եւ Կոմիտէի գոյութեան ժամանակ որեւիցէ պատասխան չստացանք. սակայն այս շաբթուան փոստայով ստացանք մի որոշ պատասխան՝ թէ պ. Տրդատեանի Վիշապ(1) քաղաքը երթալու փորձը յանձնուեցաւ Գ. Մարթինին, երբ պարագաները ներկայանան պիտի գործադրուի։

Ուրեմն, սիրելի ընկեր, քանի որ այդ գործը ձեզի է յանձնուած, կը խնդրեմ որ արագօրէն նպատակս իրականացնելու՝ օր առաջ աշխատութեան ջանքերը չխնայէք. եւ այս խնդրոյ առթիւ շուտ եւ շատ թղթակցեցէք ինծի հետ։ Սիրալիր բարեւներս ձեզի եւ բոլոր ընկերներուս, մանաւանդ պ. Գրքոյին եւ Զաւէնին։

ՎԱՂԱՐՇԱԿ ԹԱԹՈՍԵԱՆ

---

(1) Կ. Պոլսոյ կուսակցական անուններէն մէկը։

Կ 03 — 27

ՀՄԱՅԵԱԿԻ ՆԱՄԱԿԸ

1903 Յուլիս 13, Լին

Սիրելի Մարթին,

Յունիս 26 թուագրեալ նամակդ ստացայ. վերջապէս գրեցիր. կը սպասէի որ այստեղէն հեռանալովդ մտածումներդ ալ չպիտի հեռացնես եւ երբեմն գրես։ Ինչեւէ, դուն գիտես։

Սիրելի Աւոյի մահը շատ ծանր տպաւորութիւն թողուց բոլորիս վրայ, բոլոր զինք ճանչցողներ շատ ցաւ զգացին. ինծ համար ուրիշ ցաւալի կէտ մըն ալ այն էր՝ որ ես պաշտօնիս բերմամբ (Կ. Կոմիտէի գանձապահ) յանձն առած էի անոր հաշիւներուն նայիլ, բայց կարողացած չէի պէտք եղած ատեն խորհիլ որ անոր աչք ճամբան կը մնար. ա՛խ սիրտ ծակող խօսք. դրամի համար ալ այս տեսակ խղճահարութի՛ւն ունենալ. բայց սիրելիս, դուն շատ լաւ ծանօթ ես այս տեղի քարասիրտներուն, գիտես թէ ինչեր կան, ես ի՛նչ կարող էի ընել. չէ՞ որ պատասխանները պիտի սպասէի, որոնց մեծ մասը դեռ հիմա նոյնիսկ ստացուած չեն. զիս արդարացնելու ջանք չեմ ուզեր ընել. շատ կը ցաւիմ այդ կէտին համար ալ։

Անոր հաշիւ ամբողջ ճիշդ հիմա Կ. Կոմիտէի դիւանին կը ղրկեմ, ձեզի պիտի ուղարկեն. պակաս մնացածը որ ինձմէ կը պահանջուի՝ եղբարաններու հաշուին վար դիր, ամբողջին մէկէն ընկալագիր մը ղրկէ տեղւոյդ Կ. Կոմիտէի անունով, կարծեմ աւելի լաւ է.

ուելցած դրամը պարզ է որ իր ընտանեաց ղրկելու է. առոր մասին խօսիլն իսկ աւելորդ է. ես կը մտածեմ նոյնիսկ աւելի ալ ղրկել։

Կը յուսամ որ գրածներս կ'ընես։

Աւոյի մասին գրածս չէ թէ ձեզմէ զոհողութիւն էր, այլ ուղղակի միջամտութիւն՝ որ չլինի թէ ոչ բարեկամներ ուրիշ գոյն տան. տակաւին որոշ արդիւնք մը ստացուած չէ, երբ եղաւ՝ կը խորհինք Փանոս Տուրիկեանին Բայիֆ փաշա (չարչին խահվէճի) ջանացէք միջամտել։

Երգարաններու խնդիր՝ կարծեմ ես սխալ եմ. 10 հատ լինելու է ղրկածս. երկու տեղ գրած էի, այսինքն՝ ղրկածներուս ցանկ եւ ծախու մէկ տեղ 10 էր, իսկ միւս տեղ՝ 20. ըսել է 10 լինելու է. 20 հատ ալ հիմա կը կը ղրկեմ, կը լինի 30. եթէ սպառելու մօտ կը լինի ինչո՞ւ չուտով չէք ուզեր. այս տեղէն այդ տեղ ես կրրնա՞մ մարգարէանալ. աւելորդ կը համարեմ ջանքերդ խնդրել այդ մասին։ Ղրկած եմ նաեւ 50 հատ պատկերներէն, անշուշտ առած ես. պատկերներ եւ օրացոյցներ շատ կան դեռ, եթէ դրամով կարելի չէ ծախել, ձրի ալ տալու է լոկ փրոպականտայի համար. Գահիրէ Գազանճեանին ալ ղրկած եմ սոոնք, եւ երգարան։

Գաբրիէլ անձամբ յանձնեց նախկին հաշիւներ, հոս է այժմ. շնորհակալ եմ։

Սիրականը մասնաւորապէս անհամաձայն է տեղւոյս Կ. Կոմիտէի հետ, ասկէ մեկնած է. միւսը խեղճ տղայ է. չէ՞ որ Կ. Կոմիտէն ձեզ որեւէ բան ըսած չէ. անոր մասին. կարգ մը չոչորթներ ....(1) մը կը հանեն, հոս խսբ կը քշեն. Պօղիկ, Ռըստիկ, Նահիկեան, Յովհաննէս, Դերձակեան եւ կարգ մը ուրիշներ ամէն ջանք կը թափեն Կ. Կոմիտէի ազդեցութիւնը կոտրելու, իրենց հեղինակութիւնը ....(2)։ Մօտերս Նահիկեան Յովհաննէսն ալ ճամբայ պիտի ելլէ, բայց այն կարծեմ հող չի գար. չէ՞ որ Վանի գործիչ բանտն է, հոն կ'ուզէ մտնել։ Այս ապուշներ կը կարծեն որ այն տեղի ժողովուրդ մժղիկ եւ ճանճիկ կը խաղցնեն. հոդ ալ չեն ըներ որ ուրիշներու պատճառ կը լինին. չեն գիտեր որ այն տեղերի խեղճ գիւղացիներ զիրենք խաղալիք կը դարձնեն։

Երբեմն գրէ կարեւոր բաները։ Հոս շատ նոր նոր հնչակեան խայտառակութիւններ կան։ Թերթերը կը տեսնես անշուշտ, ժողովուրդը շատ յուզուած է, բոլորը մէկ ջուրով կը լուայ, մանաւանդ երբ այդ չան որդիները (քո բառդ է) զիրենք արդարացնելու համար խեղաթիւրումներ կ'ընեն։ Աստուր հոս չէ. ուրիշ տեղ 10 տալերով կը գործէ։ Պարտք կը մնայ դեռ։ Անդամ եղաւ մեզի։

ՀՄԱՅԵԱԿ

---

(1) Մէկ բառ անընթեռնելի։
(2) Մէկ բառ անընթեռնելի։

Կ 03 — 28

Ս. Գ.Ի ՆԱՄԱԿԸ ՄԱՐԹԻՆԻՆ

1903, 20 Օգ., Լիբանան

Սիրելի Մարթին,

Մեր Աղեքսանդրիայէն մեկնած ժամանակ հիւանդ էիր, «մնաք բարով» մը անգամ չկրցինք ընել։ Կը յուսամ մինչեւ հիմա առողջացար։ Մենք շաբաթէ մը ի վեր Լիբանան կը գտնուինք։ Կարելի է երկու շաբաթ եւս մնանք, մինչեւ Ջորեպանին գալը. դրամին մասին գրած ենք Կ. Կոմիտէին. անշուշտ պէտք եղած կարգադրութիւնը կ'ընէք։

Սիրելի Մարթին, քեզի փոքրիկ պատմութիւն մը ընեմ Կիպրոսէն. պարապ եղած ժամանակդ կարդա'. պատմութեան դերակատարը Կիպրոսի վերակազմեալներէն մի անճարակ խաչագող. Կիպրոսէն մեկնած օրերնիս՝ նաւահանգիստին մօտ հանդիպեցաւ. դեռ հեռուէն գալած ժամանակ, մեր մօտ մի ծեր խարբերդցի կար, որին տունը կեցանք շաբաթ մը, քանի մը խօսքով պատմեց այդ պարոնին ինչ ըլլալը. ալ հասկցայ թէ մեր Արամին պատմած մարդն է։ Հոդ եղած ժամանակնիս Արամը պատմած էր մեզի այդ մարդու մասին. անմիջապէս մտքիս մէջ երկու կեղծ անուններ որոշեցի։ Խաչագողը կեղծ ծիծաղով մը մեզ մօտեցաւ. ընդհանուր «բարեւ ձեզ» մը ըսելէն վերջ, ձեռքը մեզ երկնցուց՝ «բարի էք եկել»։ Մենք եւս փոխադարձ ձեռք տուինք։ Մեր անունները հարցուց, արդէն որոշած անուններս տուի առանց ժամանակ տալու Յարութիւնին։ «Ո՞ւր կ'երթաք», ըսաւ։ «Մարսիլիա», պատասխանեցի։ Բայց կ'երեւի գոհ չմնաց տուած պատասխաններէս։ Խնդրեց որ վայրկեան մը առանձին խօսինք, «ամենայն սիրով», պատասխանեցի։ Սկսեցինք ես եւ ինք կամաց-կամաց քալել. քալած միջոցնիս մի ճառ խօսեցաւ։ Սիրելի Մարթին, եթէ շատ ճառախօս լսած չըլլայի, անպատճառ ոտքերս գետնէն պիտի կտրէր։ Ահա թէ ինչպէս սկսեց.

«Բարեկա'մս, կը տեսնեմ թէ կասկածոտ կը վերաբերիք դէպի զիս եւ զուցէ նեղացաք հարցափորձէս, բայց իմ պարտականութիւնս է. ոչ թէ միայն իմ պարտականութիւնս, այլ ամէն հայու պարտականութիւնն է օգնել իրարու, անկեղծ վերաբերիլ մէկզմէկու հետ. բայց կը տեսնամ թէ դուք կ'ուզէք ինձմէն պահել. ես գիտեմ, դուք Մարսիլիա չէք երթար, ձեր մասին ինձ գրած են Ամերիկայէն եւ Լոնտոնէն. ձեր անուններն ալ գրած էին Ամերիկայէն, բայց նամակը քովս չէ հիմա. ես հոս չէի. երկու շաբաթէ ի վեր ուրիշ քաղաք կը գտնուէի. եթէ հոս ըլլայի, ձեր անունները ցոյց կու տայի ձեզի»։ Առանց ընդմիջելու թողուցի, մեր հայրենասէրը իր ճառը վերջացուց. կարգը իմս էր հիմա։ Ես ըսի որ մեր անունները ճիշդ են, միայն եթէ կարելի է՝ ըսէք, Ամերիկայէն եւ Լոնտոնէն ի՞նչ գըրուած էր մեր մասին։ Ուզեց ուրիշ խօսք ձգել մէջտեղ։ Բայց արդէն ծուղակը ինկած էր։ Պնդեցի թէ ի՞նչ գըրուած էր, վերջապէս կարող եղաւ սուտ մը չինել, ըսելով թէ գրած էին որ ձեզ պէտք եղած օգնութիւնը ընեմ։ «Բարեկամ, — ըսի, — կ'երեւի քու ծանօթներդ, որոնք գրած են քեզ Ամերիկայէն եւ Լոնտոնէն, մարգարէացած են, քանի որ ասկից երեք շաբաթ առաջ մեր միտքէն անգամ անցած չէր հոս գալ. իսկ ինչպէս կ'երեւի՝ քու ծանօթներդ, որոնք անշուշտ մեր ալ բարեկամները ըլլալու են, երկու ամիս առաջ խորհած են մեր Կիպրոս գալուն մասին»։ Ուրիշ հարցում ալ ըրի, թէ մեր մասին գրողներու անունը կարելի՞ է ըսել։ Ի՞նչ պատասխանէ լաւ է.— «Ինչո՞ւ դուք ձեր ճիշդ անունները չէք ուզեր տալ, ես ալ անոնց անունները չեմ ըսեր։ Ինչ որ է, ձգենք այդ, — ըսաւ, — Ամերիկա ի՞նչ կուսակցութեան կը պատկանէիք»։ «Չեզոք էինք», ըսի։ «Ասլանը կը ճանչնա՞ք», ըսաւ։ «Ո՞ր Ասլանը, — ըսի, — այն Ասլանը որ Զէյթուն կռուած է. անգամ մը միայն տեսած եմ Ամերիկա», ըսի։ «Հիմա հոս է», ըսաւ։ Ժամանակ չկար, մնաք բարով ըսելով մեկնեցայ։ Այսպէս քառորդ ժամ մը քալելով խօսած էինք։ Այս մարդուկին խօսածէն յայտնի է որ Ամերիկայէն մեր անուններն ու դէմքի նկարագրութիւնը անգամ ըրած են։ Ֆանարով դաշնակցական կը փնտռեն նաւահանգիստներուն մէջ։ Չեմ գիտեր ի՞նչ պիտի ըսեն։ Ասլանը Կիպրոս £էֆ կ'ընէ հիմա։ Քիչ մըն ալ մեր նաւէն ելլելը գրեմ. նախ ըսեմ որ նաւուն բոլոր ճամբորդները Թուրքեր էին. մենք երրորդ գամարան առած էինք. հոն ալ Թուրքեր կային. կը հարցնէին ո՞ւր պիտի երթաք, «Մարսիլիա» կ'ըլլար մեր պատասխանը։ Մեր գլխարկները հանած չէինք նաւուն մէջ. գըլխարկով մնացինք մինչեւ վերջին օրը, անանկ որ մարդ կարող չէր կասկածիլ։ Նաւահանգիստ հասնելնուս՝ անմիջապէս նամակ մը գրեցինք որոշուած մարդուն խահվաճիին միջոցաւ։ Հոս միջանկեալ ըսեմ որ խահվաճին Աղասէրին ըսած տրապիզոնցի Ստեփանն էր։ Մեր նամակին պատասխանը եկաւ որ քանի մը օր պէտք է սպասէք նաւուն մէջ, Ֆրանսական նաւերը հոս շաբաթ մը կը սպասեն։ Արդէն ամբողջ օրը մնացինք նաւուն մէջ։ Գամարայէն կ'ուզէին մեզ դուրս հանել, ըսելով թէ ձեր ժամանակը լրացեր է։ Մեր նաւուն մէջ մանաւանդ կէօրտան մնալը լաւ չէր. խահվաճիին հետ համաձայնեցանք երկու ոսկիի մեզ ապահով դուրս հանելու. այնպէս ալ եղաւ։ Մեր գլխարկները փոխեցինք, քաւֆայի գլխարկ դրինք. քաւֆաներու հետ, մէկ ալ խահվաճին, եօթը հոգի մակոյկ նստանք, փառաւորապէս դուրս ելանք։ Մեզ մէկ-մէկ Ֆրանսացիի անուն դրին։ Խօսելով խնդալով գացինք մինչեւ այն մարդուն տունը, որ մեզ պիտի հանէր նաւէն. քիչ վերջը տունէն կառքով մեկնեցանք Լիբանան։ Ընկերները չորսական ոսկի սակարկած են եղեր այն մարդուն հետ, միայն նաւէն դուրս հանելու համար, թէպէտ մենք երկու ոսկիով միայն դուրս ելանք. բայց այն մարդը պահանջեց ամբողջ դրամը. ընկերները ստիպուած եղան տալ, քանի որ այն մարդուն միջոցաւ կը գործեն մեր ընկերները. երկրորդ՝ կարելի չէ հակառակ երթալ. կարելի է մատնէ նոյնիսկ։ Եւ վերջապէս ընկերները կարգադրած էին 6 ոսկի, 1 ոսկի ալ կառքի եւ այլ ծախս ըրած եմ՝ ըսած էր։ Երկուք ալ խահվաճիին տուած էինք, ընդամէնը՝ 9 ոսկի՝ միայն նաւէն դուրս ելլելու, Լիբանան երթալու համար։ Եթէ գիտցած ըլլայինք ուղղակի Լիբանան կ'երթայինք, այն ժամանակ երկու ոսկիով միայն ազատած կ'ըլլայինք։ Ամենէն ապահով միջոցն է մեր ելած միջոցը։ Ես կը խորհիմ թէ գէշ չըլլար եթէ խահվաճիին հետ համաձայնիք. կարելի է նոյն իսկ աւելի պակաս գնով կը հանէ մեր մարդիկը. թէ՛ դրամը պակաս եւ թէ ապահով։ Եթէ մեզմէ վերջը գալողներ ըլլան, նոյն նաւով, կարող են վստահիլ խահվաճիին՝ զիրենք ապահով դուրս հանելու. դուրս ելլալէն վերջը ուղղակի Լիբանան կարող են երթալ կառքով կամ շողեկառքով։ Պէտք է ստեղծել այնպիսի միջոցներ, որ ազատինք սմսարներու ձեռքէն. ասոնք մարդը կը կողոպտեն. այդ մեր գործին չի գար ի հարկէ։ Է՛, գլուխդ ցաւցուցի, այնպէս չէ՞. արդէն առաջ ալ ըսի որ պարապ եղած ժամանակդ կարդա'։

Բարեւներս տիկինին եւ բոլոր ընկերներուն։

Ս. Գ.

Յ. Գ.— Ամերիկայէն եթէ նամակ եկաւ ղրկեցէք. մէկ ալ, կը յիշե՞ս, ինձ հասցէ մը տուիր, այդ հասցէն ալ նայէ, եթէ նամակ եկած է, ա'ռ։

ՆՈՅՆ

Կ 03 — 29

ԿԱՐԱՊԵՏ ԱՅՎԱԶԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

903, 16/29 Սեպտեմբեր ի Գահիրէ

Սիրելի՛ ընկեր, Պարոն Մարթին,

Ըստ խոստմանս ահա կը պատասխանեմ Ձեզ. մեկնումիս մասին խորհրդակցեցայ Պրն. Արտաւազդի եւ Պրն. Հանէսեանի հետ. երկուքն ալ իրենց կողմէ քաջալերեցին այդ նպատակը, ես արդէն ատոր հակառակը չէի մտածեր, ու չպիտի մտածեմ ալ, եթէ կարելի ըլլայ հարթել կարգ մը հաշիւներ, որոնք իմ անձնականիս կը վերաբերին բացարձակապէս։

Ըսեմ Ձեզ ընկերս, ինչպէս դուք ալ գիտէք, 6–7 ամիսներէ ի վեր անգործութեան դատապարտուած եմ, եւ որու հետեւանօք մօտաւորապէս 10 ոսկի պարտքի տակ ինկած ըլլալս չզարմացնէ Ձեզ. այս պարտքը վըճարելու համար Պրն. Հանէսեանի հետ թէեւ շատ մտա-

ծեցինք, բայց որեւէ ելք չկարողացանք գտնել, իսկ մեկնումիս համար Աղեքսանդրիոյ Կոմիտէին փոխառութեան առաջարկ մը ընել աւելի քան երբեք անհեթեթ կը գտնեմ։ Մտածեցինք նոյնպէս առնելիքաւորներուն առանց բան մը ըսելու հեռանալ Գահիրէէն, բայց կարելի չէ, որովհետեւ բացի չեզոք անձերէ, ընկերներս ալ խաբած պիտի ըլլամ, որոնք ի վիճակի չեն ինծմէ չպահանջելու իրենց առնելիքները. ուրեմն կը մնայ ինձ նորէն անհատապէս կարգադրելու ջանալ վերոյիշեալ խնդիրը, (որ այնքան ալ հեշտ չէ), եւ որմէ յետոյ պիտի կրնամ մեկնիլ հանգիստ սրտով։

Եթէ ի նկատի չառնենք յիշեալ խնդիրը, կը մնան Ձեզմէ կախում ունեցող մի քանի կարեւոր պարագաներ, որոնց մասին եթէ հաճիք կրնաք պատասխանել ինձ իսկոյն։ Ա.) Աղեքսանդրիոյ Կոմիտէն, իմ անվտանգ Իզմիր մուտքս կ'ապահովէ՞ թէ ոչ։ Բ.) Եթէ անյաջող պարագաներու բերմամբ անկարելի ըլլայ մտնել, մի այլ նաւահանգիստ (զոր օր. Բիրէա) երթալու եւ հոն սպասելու (ցնոր տնօրինութիւն), պէտք եղած նիւթականը կը տրամադրէ՞։ Գ.) Կարելիութիւն ունի՞ Կոմիտէդ ինձ մօտաւորապէս գիտցնելու թէ Իզմիրի մէջ իմ ապրուստիս համար որչափ դրամ պիտի յատկացուի, քանի որ ես չպիտի զբաղիմ իմ անձնական պէտքիս համար։ Դ.) Ինձ զէնք մը տալու պիտի հաճի՞։ Ահա՛ ամբողջութիւնը իմ առաջարկներուս, որոնց մէջ գուցէ դուք աւելորդ հարցասիրութիւններ եւս գտնէք, բայց մի մեղադրէք զիս, որովհետեւ յեղափոխական լուրջ եւ գործնական քայլը առաջին անգամն է որ պիտի առնեմ, եւ մինչեւ հիմա գտնուած շրջանակս ինքնին անտեղեակ ըլլալով քիչ թէ շատ կարեւոր գործառնութիւններու մասին ընդունուած կանոններէն, ինձ ալ չէ կարողացած տալ պէտք եղած տեղեկութիւնները։

Պարոն Մարթին, անձամբ տեսայ Յովսէփ Թէրզեան անուն երիտասարդը, որ Մարսէյլէն Նափոլի ընկերակցել էր ձեզ եւ որուն հետ հաշիւ մը ունիք։ Խօսեցայ ծանօթ հաշւոյ մասին. ինք խոստացաւ մինչեւ յառաջիկայ Հոկ. 1 վճարել, մինչ այդ եթէ չստանաք, գրեցէք ինձ, ես վերստին կ'ուզեմ, ինք կ'աշխատի եւ պատճառ չունի չվճարելու իր պարտքը։

Ընդունեցէք ընկերական ջերմ բարեւներս, եւ հաղորդեցէք պարոն Յարութիւնին, պրն. Արամին եւ Պրն. Արշակին. բոլորի ընկերասիրութենէն ալ խորապէս շնորհակալ եմ։

Ընկեր Ձեր
ԿԱՐԱՊԵՏ ԱՅՎԱԶԵԱՆ

Հասցէս՝
Garabed Ayvazian
Poste - Restante, Caire – Egypte

Կ 03 — 30

ՅՕԼԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ՝ ՌԱՀՎԵՐԻՆ

903, *Հոկ.* 24, *Պէյրութ*

Սիրելիս Ռ.

16/8 *նամակդ առի։*

Մեր գործերուն վրայ տեղեկութիւն տալը անձնական տեսակցութեան վերապահեր ես. չա՛տ լաւ. կարօտ էի հիմակ եւս մասամբ լսելու. այնքան տարտամ են ընթացքները։ Ներս մտնելու(1) *խնդիրը ճիշդ հինին պէս ապահով է եւ կանոնաւոր. եթէ* մտնել(1) *ուզողներ գան լաւ։ Այդ խնդրին մասին քիչ մը ետք աւելի ընդարձակ պիտի գրեմ։*

Քու ներս մտնելը(1) *դիւրին է, մեզի ոչ մէկ ծանրութիւն տուրին։ Հոս եկող մեր* ընկերներէն(1) *մին՝ ցարդ ետ գնաց Նոր Աշխարհ* (Ամերիկա(1))։ *Լիբանան եւ հոս կատարելապէս հանդարտ է եւ խաղաղ, Ձեր մեծ տարաձայնութեամբ լսածը մեծ խնդիր մը չէ եղած երբեք, հոս մի քանի մարդոց սպանութիւնը միայն* (7–8)։

Գոլերան դեռ կը ճարակի բոլոր Շամի, Հալէպի եւ Մուսուլի նահանգներու մէջ. սահմանները (այս քաղաքներու մէջ ալ ներկայ է) Թարապլուս, Լաթաքիա, Իսքէնտէրուն, Քիլիս, Այնթապ (օրը 7–8 *մեռնող), Մալաթիա, Պերէճիկ, Ուրֆա, Մուսուլ։*

Օննիկին(1) *ղրկուած դրամը միայն* (20) *քսան սթերլին է եւ ոչ թէ* 25, *եւ հասած է։*

Հոս մենք թէեւ մարդ(1) *ունինք որեւէ* ընկեր ներս(1) *առնելու համար, սակայն այդ* մարդը(1) *բուն մեր* ընկերը(1) *չլինելով եւ միայն շահու համար այս խնդիրը կատարելով շատ սուղի կը ծախէ մեզի (թէեւ ապահովութիւնն ալ կատարեալ է). եթէ շատ շահ չցուցնենք մարդուն, մեզի հաւատարիմ չի մնար. այս բոլոր կէտերը նկատի առնելով նոր ուղղութիւն մը առնել կ'առաջարկենք* դրսի ընկերներուն(1), *(այս քանիցս ես արդէն գրած եմ — Աղեքսանդրիայի եւ Մարսիլիայի մէջ գտնուող Դ.* գործիչները(2) *թող* Մէսաժըրիի(1) *եւ* աւստրիական նաւերու գահվէճիներու(1) *հետ սակարկեն, գոնէ հպելի մէկերու հետ.* հոս(1) *եկող* ընկերը նաւաստիի(1) *հագուստով ուղղակի* դուրս հանելու(1) *համար, առանց քաղաքը որեւէ մէկու հետ (միջնորդի հետ) տեսնուելու։ Ցամաք ելլելէ վերջ կառք նստեցնել եւ ուղղակի* լեռը(1) *տանիլ, այս միջոցով առ առաւելն* մարդ(1)*–գլուխ* 1½ *ֆրանսականով կը վերջանայ խնդիրը եւ չափազանց ալ ապահով կը լինի խնդիրը։ Մենք այս տեղի* պաշտօնեաներս(1) *թէեւ այնքան ծանր գնով կրնանք ինչպէս առաջ եւ միշտ* մարդ(1) *փոխադրել տալ, սակայն* անկարելի(1) *է* զէնք(1) *փոխադրել տալը. եթէ այս գործը* գահվէճիներու(1) *ձեռքով ըլլալով այնքան մի շահով զիրենք*

մեզի կապենք, զէնքի(1) *փոխադրութիւնը առ այժմ. քիչ-քիչ ասոնց ձեռքով շատ դիւրին կը լինի։ Այս խնդիրը մի ուշացնէք, գէթ գոնէ դու պարագաները հասկցող մարդ, ճնշէ։*

Հոս հիմակ մեր քովը կայ Իզմիրի ընկերներէն խաչիկ Սէրտարեան(1) *անունով երիտասարդը. ո՛ր աստիճանի վստահելի է, թող գրեն մեզ պաշտօնապէս։ Կ'ուզէ մեր կողմերը երթալ. բաւական զարգացած կ'երեւայ։ Կ'ըսէ թէ իրեն հայրենակից* 3–4 *երիտասարդներ պիտի* Այնթապի գոլէճը(1) *երթային ուսանելու եւ գործելու համար, ո՞ր աստիճանի ճիշդ է, եւ եղա՞ւ։*

Այստեղը(1) *շատ կարեւոր է. պէտք է Դ.* ընկեր(3) *մը միշտ* դաշն.(1) *գործերով զբաղող եւ տարբեր գործ չունեցող՝ աչքը բաց նստի։*

Սիրականի(1) *եւ միւսին* բավոլները(1), *եթէ դու ֆրանս.* նաւով(1) *կու գաս, դու եւ կամ* ընկեր(1) *մը միասին թող բերէ,* գահվէճիին(1) *քով թող ձգէ, կ'առնուի, այսպէս կ'ուզեն։*

Մեր ժամանակին խօսած սուլիչները(1) *առնելու չմոռնաս։* Ներսէսը(1) *եւ* Յագուպը(1) *հոս եկան ուսանելու. առաջինը անկարող եղաւ* բժշկր.(1) *մըտնելու, եկուր որ հետդ միասին տանիս. հոն այնքան կարօտ ենք իրեն, մինչդեռ չ'ուզեր երթալ։* Իսքէնտէրունի(1) *հասցէն ղրկէ։ Շուտ եկուր։*

Հոս մինակ մնացող ընկերը(1) *Պրն.* Սիրականը(1) *կ'ուզենք ղրկել* Հովիտ(1)։ Ջորեպանը(1) *պատրաստ է. ես մտածեցի թէ* ձեր(1) *հասնիլը իրեն լաւ կը լինէր, կամ մի* ընկեր(1) *ալ կը հասնէր իրեն* ընկերանալու(1), *որով ծախքը կը կիսուէր։*

Եթէ անմիջապէս առանց Ձեր հասնելուն սպասելու երթալուն կը հաւանիք, հեռագրեցէք (Պէյրութ Քիւլլիյէ, Մուրատեան) ԱՅՈ՛։ Եթէ կ'ուզէք որ Ձեզի սպասէ եւ կենայ, հեռագրեցէք (Պէյրութ Քիւլլիյէ, Մուրատեան) Ո՛Չ։

ՅՕԼԱՆ

---

(1) Ծածկագիր։

(2) Ծածկագիր. — դաշնակցական գործիչները։

(3) Ծածկագիր. — դաշնակցական ընկեր։

Կ 03 — 31

ՄԻՔԱՅԷԼ ՄԻՍԱՔԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

903, *Հոկ.* 29, *Հելուան*

Յարգելի ընկե՛ր, Պ. Մարթին,

Պ. Արամը Հինգշաբթի առաւօտ ժամանակին հասաւ Գահիրէ, որուն ընկերանալովս՝ պէտք եղած գործերը կարգադրեցինք, եւ այսօր ալ Պ. Արտաւազդին հետ, երեկոյեան մօտիկ գնացինք տօքթորին։ Արամը նամակին տեղեկացնելով, երբ կարդաց, ճիշդ իմ կարծիքս յայտնեց, թէ պէտքը չունէր մինչեւ իսկ այսպէս նամակի մը։ Վերջապէս անմիջական կերպով որոշեց կարգադրել առաւօտ շուտով հիւանդանոցի խնդիրը, որ շաբաթ առաւօտ 10*ին հիւանդանոց պիտի գնանք, բժիշկը հոն պիտի գայ եւ ընկերակցութեամբ օպերասիոնի առաջին մասերը պիտի սկսին։ Անկէ զատ խոստացաւ մինչեւ իսկ որ երբ հիւանդանոցի մէջ որեւէ հիւանդի զբաղած ըլլայ, հիւանդները թողել պիտի տայ ու ասոր սկսիլ պիտի տայ։ Ուստի մեծ յոյս ունինք թէ* 20–25 *օրէն կը բժշկուի։ Եւ երբ բուն գործունէութեան սկսին, նորէն մանրամասն կը տեղեկացնեմ։ Ընդունած եմ յանձնած* 2 *երգարանները. հիմա* 16 *երգարան կ'ըլլայ, բայց չեմ յիշեր թէ պատկերներն քանի՞ հատ էին,* 10 *էր թէ* 15 *հատ էր։ Հիմա մօտիկ ժամանակէն կը ղրկեմ ամբողջովին, ինչու որ մէկ մասը ապարիկ կը մնայ։*

Գալով միւս ապրանքներու մասին, ապրանքներուն տէրը հիմա հոս եկաւ, թէեւ Զակազիկէն ուղղակի հոդ պիտի գայ եղեր, բայց ուրիշ գործ մը ունենալուն համար, ստիպուած Երկուշաբթի օրը պիտի իջնէ. ուստի Երկուշաբթի օրէն սկսեալ 9*էն* 12*ը* Քաֆէ Սանթրալ *սպասեցէք մէկզմէկու։*

Հիմա գանք իմ խնդրիս շուրջ. բաւական օր է որ կ'իջնամ կ'ելլամ։ Այն ընկերոջ համար որ ծանօթութիւններ տուած էիր գործի մասին, դժբախտաբար մինչեւ ցարդ յուսախաբ մնացած եմ։ Այսօր մօրս հետ գնացինք Թօփալեանին որեւէ գործ մը խնդրելու. ինչ ինչ խօսակցութենէ յետոյ ըսաւ, թէ դուն ժամ առաջ Ամերիկա պիտի երթայիր, ինչո՞ւ հոս ես, ես նկարագրեցի դրամական անձուկ վիճակս. նա կարծիքը յայտնեց՝ մաս մը ես գտնամ ու մնացածը ինք ամբողջացնէ. ես պարզապէս հերքեցի, առայժմ իմ կողմէս չեմ կրնար գտնել, ինչու որ հիւանդութեան համար ծախքի ենթարկուած եմ. ինք առաջարկեց թէ հասկցեր կանոնաւոր կերպով որ ո՛րքան ծախք կ'ըլլայ մինչեւ Պոսթոն. ինք ալ տեղեկութիւն առնելով ամբողջովին վճարելու կամ ճարելու ստանձնեց, բայց հակառակը Պ. Արտաւազդը ու տօքթորը հակառակեցան իմ Ամերիկա երթալուն, նկատի ունենալով քրոջս հիւանդութիւնը։ Հիմա չեմ գիտեր ո՛ր կողմը երթամ. բայց այժմ մնալու որոշում տալու վրայ եմ։

Յարգանքներ ու բարեւներ տիկին Սուրբիկին, Պ. Գալֆայեանին, Պ. Միսաքին, քեզ ու ամէն համահաւատար ընկերներու։ Արամն ալ իւր բարեւները կը հաղորդէ։

Մնամ յարգանօք
ՄԻՔԱՅԷԼ ՄԻՍԱՔԵԱՆ

Յ. Գ.— Արամին հասցէին գրուելիք նամակը պէտք է իմ հասցէին գրէք. միմիայն վրան յիշեցնելու է՝ Արամին յանձնելի։

ՆՈՅՆ

Կ 03 — 32

ԿԱՐԱՊԵՏ ԱՅՎԱԶԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

03, 18/31 *Հոկ., ի Գահիրէ*

Սիրելի Մարթին,

Ստացայ 28 *Հոկտեմբեր Թուակիրդ· Սամոս կղզիէ ճանապարհով մեկնիլը ես ալ նպատակայարմար կը գտնեմ եւ հետեւաբար խօսք ալ կու տամ մեկնիլ այդ գծով, եթէ Բիրէայէն Սամոս անցնելու կառավարական արգելքներ չկան, իսկ ինչ կը վերաբերի Սամոսէն մինչեւ* Գուճա *ըլլալիք լեռնային ճանապարհորդութեան, այդ ինձ համար ոչ մի կարեւորութիւն չունի, միայն Գուճայէն քաղաք իջնելու առեն պէտք է ըսել, թէ ընկերներու օգնութեան կամ աւելի ճիշդ ներկայութեան կը կարօտիմ, որովհետեւ առանձին քաղաք իջնելէ անմիջապէս յետոյ չպիտի կրնամ ընկերները գտնել, ինչպէս որ գտած է եղել արդէն ղրկուած երիտասարդը:*

Ուրեմն ամէն պարագայի մէջ ջանացէք անհապաղ կարգադրել պէտք եղածը, պարտքիս թէ ճանապարհորդութեանս նկատմամբ, որպէսզի ի զուր չսպասեմ Գահիրէի մէջ, որովհետեւ ինչպէս նախորդիւ ալ գրեցի՝ ինձ համար անկարելի է սպասելը, հարկ մը որ եթէ ներկայանայ 1–2 *ամսուայ համար՝ այն առեն խապառ պիտի հրաժարիմ մեկնելէ:*

Զմոռնամ հարցնելէ ձեզմէ այս մասին եւս, «Ներս գնալու համար մի ուրիշ միջոց ալ կայ, որուն գործադրութիւնը Ձեր անհատական ճարպիկութենէն կախուած է» կ'ըսէք· ի՞նչ բանի մասին պէտք է եղել ճարպիկութիւնը օրեր առաջ գացող պարոնին, քանի որ իր նամակէն քաղուած տեղեկութեան մէջ որեւէ ճարպիկութիւն չկայ, ես գոնէ նկարագրուած միջոցին մէջ ճարպիկութեան արժանի բան մը չեմ գտներ, եթէ տարբեր պարագաներ եւս չկան· իսկ եթէ կան եւ ճարպիկութեան կը կարօտին, ըսէք ինձ առանց վերապահումի, ապահով ըլլալով որ խուսափող չեմ:

Նամակս երկու օր յետաձգելուս պատճառը Ձեր յանձնարարութիւնն էր· Օշին Եսայեան ըսուած անձնաւորութիւնը շատերէ հարցուցի, մեծաւ մասամբ կիպրոսաբնակ անձերէ, բայց ամենէն ալ առած թեր ու դէմ կամ բացասական պատասխաններս այն եզրակացութեան կը հասցնեն ինձ, թէ Գահիրէ այդպիսի անձնաւորութիւն մը չկայ: Միակ հաւանականութեան մօտիկ տեղեկութիւնը տուաւ կելիպոլսեցի երիտասարդ մը, անոր ըսելով՝ Օշին Եսայեան անձը ամիսներ առաջ Գահիրէ եղած է բայց հիմա ո՛չ, եւ արդ ուր ըլլալուն մասին ինք ալ տեղեկութիւն չունի: Ուրիշներ ալ ըսին թէ Օշին Եսայեան կեղծ անուն մը լինելու է, որովհետեւ Կիպրոսի մէջ թէեւ Եսայեան կայ, բայց Օշին երբեք:

Փիլաւեանի խնդիրը մեր միջոցաւ յանձնուեց Կոմիտէին եւ Վաղարշն ալ անորոշ ժամանակով հեռացուեցաւ ընկերակցութենէ:

Պատասխանեցէք վերջնականապէս եւ անյապաղ:

Բարեւներով Ձերդ՝
ԿԱՐԱՊԵՏ

Կ 03 — 33

ԱՐՏԱՒԱԶԴԻ ՆԱՄԱԿԸ ՄԱՐԹԻՆԻՆ

Գահիրէ, 5 *Նոյ.* 1903

Սիրելի՛ Մարթին,

Երկու նամակներդ ստացած եմ: Ներփակ կ'ուղարկեմ Այվազեանին ստացագիրը, որուն յանձնեցի Ձեր ուղարկած 10 *ոսկին, որպէսզի ամբողջ ունեցած պարտքերու խնդիրը կարգադրէ եւ այլ եւս ամսականով պարտք վճարելու խնդիր չմնայ: Ես կ'ուզէի թէեւ* 7–8 *ոսկիով վերջացնել խնդիրը, բայց անգամ մը որ դուն ալ գրած էիր իրեն* 10 *ոսկի ղրկած ըլլալդ, անկէ ետք ալ բնականաբար անկարելի էր պակասով վերջացնել: Զինքը ճամբու կը դնեմ ուրբաթ օր կէսօրէն յետոյ ժամը* 3·15*ի թրէնով եւ Աղեքսանդրիա կը հասնի գիշերը ժամը* 9*ը քառորդ անցած: Մնացածը ա՛լ ձեր գիտնալիք խնդիրն է· անշուշտ չէք մոռնար ճամբայ ելլալը եւ յաջող կամ անյաջող մուտքը իմացնել ինծի:*

Աղեքսանդրիոյ մասին տուած տեղեկութիւններդ գոհ թողուցին զիս, կը յուսամ որ մինչեւ այս տողերը կարդացած ատենդ, հոդ ամէն բան վերջնականապէս կարգադրուած կ'ըլլայ արդէն: Յունաստան անշուշտ գրեցիք մինչեւ հիմա եւ անհամբեր կը սպասեմ անոր արդիւնքին: Քանի որ Այվազեանը Յունաստանէն պիտի անցնի, ըսէք իրեն որ բերանացի խօսի ուր որ պէտք է եւ արդիւնքը տեղեկացնէ:

Երկրի գործերուն մասին ալ մի մոռնաք երբեմն երբեմն տեղեկութիւններ հաղորդել մեզի: Ընդհ. Ժողովի մասին նոր լուր մը ունեցա՞ք: Հոդ չէ թէ Ընդհ. Ժողովը ուշանայ, մենք առաջուց կը պատրաստենք ամէն բան ու վերջը կը սպասենք:

Պրն. Տիգրան Պէկեանին գրուեցաւ որ մենէ պիտի ստանայ «Դրօշակ»ը· եթէ կարելի ըլլայ իրմէն օգտուիլ, առիթը չենք փախցներ, մի՛ վախնար:

Ռահվերը բարեւէ եւ ներողութիւն խնդրէ իմ կողմէս խոստումս չկարենալ կատարելուս համար· չափազանց զբաղած եմ եւ զինքը մեկնած կը կարծէի արդէն:

Թող հասցէն տայ ինծի որպէսզի գրեմ իրեն, կամ եթէ կ'ուզէք Ձեզի կը գրեմ ու կ'իմացնէք իրեն:

Գալֆային շատ բարեւ· մեռա՞ւ, ի՞նչ եղաւ որ ձայնը ձոյնը ելած չունի:

Բարեւներով:

Ձերդ՝
ԱՐՏԱՒԱԶԴ

Կ 03 — 34

ՄԻՔԱՅԷԼ ՄԻՍԱՔԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

7 *Նոյ.* 1903, *Հելուան*

Յարգելի ընկե՛ր Պ. Մարթին,

Բաւական ժամանակ է կը սպասէի ձեր նամակին· ինչ որ գրած էիք թէ այսինչ ընկերն պիտի գայ, բայց դժբախտաբար մինչեւ օրս որեւէ անձնաւորութիւն չէ եկած: Անշուշտ դուք յանցաւոր չէք, որովհետեւ նա խոստացած է եւ դուք տեղեկացուցած էք:

Ինչպէս առաջի նամակովս յայտնած էի, թէ Թոփալեանը այսպէս յոյս մը տուաւ, Հինգշաբթի օրն դիմեցի պատասխան առնելու· ընդունած էր եւ ուրախ տպաւորութեան տակ ըսաւ՝ թէ դուն ալ աշխատէ որ մէկ մասը ճարես, եւ գնալէդ երեք օր առաջ եկուր որպէսզի նամակը գրեմ, Աղեքսանդրիա երթալով տոմսակն ստանաս:

Հետեւաբար հոս սկսայ գործերս կարգադրել, եւ յառաջիկայ 16*ին երկուշաբթի օր պիտի իջնեմ Աղեքսանդրիա, որպէսզի չորեքշաբթի օր մեկնիմ: Բայց այս չորեքշաբթի օրուանն, ժամանակ մը առաջ էր· հիմա չեմ գիտեր թէ նո՞յնն է, խնդրեմ լաւ մը հասկնաս ու անմիջապէս տեղեկացնես: Անշուշտ կը ներէք համարձակութեանս, ինչու որ ձանձրութիւններս ըստ բաւականի կ'ըլլան կոր:*

Արամն բաւականին առողջ է, Պ. Այվազեանը թող պատմէ տեսածին պէս· երեքշաբթի օր պիտի երթամ, որովհետեւ այս կիրակի վերջին կիրակիս է Հելուան մնալուս· իսկ յառաջիկայ կիրակի վիճակահանութիւնը տեղի պիտի ունենայ, ատոր համար երեքշաբթի պիտի երթամ Արամին:

Նամակս վերջացնելով կը սպասեմ անմիջական պատասխանիդ:

Կը բարեւենք ամբողջ ընտանեօք, նաեւ բարեւնիս հաղորդէք տիկինին, Պ. Գալֆայեանին, Արամին, Պ. Միսաքին եւ այլ ընկերներու:

Մնամ յարգանօք՝
ՄԻՔԱՅԷԼ ՄԻՍԱՔԵԱՆ

Կ 03 — 35

ԱՐԱՄԻ ՆԱՄԱԿԸ

Գահիրէ, 11 *Նոյ.* 1903

Յարգելի՛ Պ. Մարթին,

Ստացայ ձեր Նոյ. 10 *Թուակիրը, որով նամակս ուշացնելուս համար ինձ կը դատապարտէիք· սակայն դժբախտաբար կարգ մը պատճառներով դաս առնելու խնդիրը քանի մը օր ուշանալով, չուզեցի նախքան դասիս սկսիլս նամակ գրել· քանի որ արդէն ուրիշ գրելիք մը չէի կրնար ունենալ:*

Արդ հոս գալէս երկու օր վերջ Պ. Նշանը գտայ· ինք շատ ազնիւ մէկն է, ամէն զոհողութիւն յանձն կ'առնէ կոր, միայն թէ չ'ուզեր խանութին մէջ դաս տալ, պատճառը՝ որ իրեն սորվեցնողին երդում է ըրեր որ ինք ուրիշի չպիտի սորվեցնէ: Արդ որովհետեւ խանութին մէջ ուրիշ հայ մը եւ իր խանութին դիմաց իրեն հայրենակից հայեր կան եղեր, չ'ուզեր եղեր որ անոնք գիտնան ինձ կտրել սորվեցնելը· նոյնիսկ չ'ուզեր իր եղբայրը գիտնայ: Ուստի բնական է որ ես ալ յարմար տեղ մը չունէի որ գար դաս տար· Պ. Միսաքեանին հետ ելանք սենեակ մը փնտռեցինք, որ թէ՛ ես բնակէի եւ թէ իրմէ գիշերները հոն դաս առնէի· ան ալ անկարելի եղաւ, չգտանք: Բարեբախտաբար Աստիկը(1) *եւ Փիլաւեանը առաջարկեցին որ իրենց սենեակը երթամ· այս առթիւ Պ. Նշանի համաձայնութիւնը առնելով, իր երթալ-գալուն թրէնի ծախքը հոգալ խոստացայ, վասնզի քալելով* 1–1½ *ժամուայ տեղ է, եւ մի քիչ արտաքոյ կարգի ծախքեր ալ ունեցայ գործիքին վերաբերեալ: Այս իրիկուն առջի դասը պիտի առնեմ, իսկ աշխատելուս մասին ինք ըսաւ որ քանի որ շուտ սորվիլ կ'ուզես, պէտք է որ դաս առնելէդ վերջ հետեւեալ օրը առանձին վարժութիւն ընես քանի մը ժամեր· երբ որ կը ներուիս, ըսաւ, խանութը եկուր ինձ օգնէ:*

Գալով Համբոյի մասին, հոն գացող ընկերը Համբոյին դիւրութեամբ կրնայ գտնել հետեւեալ միջոցներով: Բէշտըմալճըլար չարշուսըէն *վար* Շէյթան չարշուն *կ'ելլէ, հոն Խուխումճեան եղբայրներուն* մաղազան *կը հարցնէ, որ* մանիֆաթուրայի *մեծ* մաղազա *մըն է· այնտեղ մշեցի հաճի Աւոյին տղան հաճի Համբոն կամ Համբարձումը կը հարցնէ, որու խանութը արդէն շատ մօտ է, շուտով ցոյց կու տան: Աւելի ապահովութեան համար՝ բացի մշեցիէ ուրիշ ոչ ոքի չհարցնէ, նոյնիսկ Խուխումճեաններուն* մաղազան *առանց հարցնելու կարող է շատ դիւրութեամբ գտնել· օրինակ, երբ որ* Բէշտմալճըլար չարշուսըէն *դէպի* Շէյթան չարշըն *պիտի երթայ, թէ՛ ճամբու վրայ եւ թէ վաճառատուներու առջեւները շատ մը մշեցիներու պիտի հանդիպի· այն ժամանակ առանց կասկածելու կարող է հանդիպած մշեցիին հարցնել: Բոլորն ալ գիտեն եւ* շուտով ցոյց կու տան։ Ինք 24–25 տարեկան է, ինձմէ քիչ մը բարձր, երեսը քիչ մը ծաղկոտ է, ֆէս կը դնէ եւ մեզ պէս կը հագնի։ Իրեն երբ կը մօտենայ, շուտով իմ իսկական անունս թող տայ, որպէսզի դիմացինը գիտնայ թէ եկողը ո՛վ է եւ ըստ այնմ վարուի։

Իսկ բնական է որ Համբոյի միջոցաւ գնացողը մեր ընկերները տեսնել պիտի ուզէ․ այն ժամանակ, իրենց իսկական անուններով կրնայ գտնել սապէս, — Սիվրիսարեանին մազաղան Միհրան Շահինեան եւ իր ընկերը Գէորգ, որուն մականունը չեմ յիշեր․ բնական է՝ Համբոյէ զատ ուրիշի չի հարցներ։

Սիրալիր բարեւներով՝
ԱՐԱՄ

Յ․ Գ․— Միւս նամակը դեղագործէն է, կարդացէք եւ եթէ կարելի է գրեցէք թէ ի՞նչ պատասխանեմ․ ասիկա երկրորդն է որ կը գրէ։ Նախկին գրածին արդէն չեմ պատասխանած Գ․ Միսաքին խոստմանը վրայ․ անշուշտ ցարդ գացած գտած եւ պէտք եղածը խօսած է իր առնելիք քայլի մասին, վասնզի նա ալ վերջապէս տպագրական դրութեան մէջ է։

Արամը կատարելապէս առողջացած է․ հաւանական է 8–10 օրէն ելլէ հիւանդանոցէն։

ՆՈՅՆ

---

(1) Կարելի է նաեւ կարդալ Ռստիկը կամ Ըստիկը:

Կ 03 — 36

ԱՄԵՐԻԿԱՅԷՆ՝ ԴԱՒԻԹԻ ՆԱՄԱԿԸ

Philadelphia - Pa., Նոյ․ 30, 1903

Սիրելիս Մարթին,

Անբացատրելի բերկրութեամբ գրկեցի նամակդ եւ չորսիդ լուսանկարը, այս առտու։ Սկսելէ առաջ ըսեմ՝ որ այս տողերը քեզի կը գրեմ Night Schoolի մէջ, ուր անգլերէն կը դասախօսեմ շաբաթը 3 գիշեր ու այսպէսով օրապահիկիս գէթ մէկ մասը կը հանեմ։ Ինչպէս կը տեսնես, նամակի թուղթ չէ գործածածս, զի չէի կարծեր ատեն պիտի ունենամ հոս գրելու, անշուշտ ասոր կարեւորութիւն չես տար։ «Ֆանթազիյէ քըթիր, ֆուլուս մաֆիշ»ը հոս չ՚անցնիր…։ Ի սրտէ ուրախ եմ որ Տոքթ․ը մեկնած է արդէն։ Ա՛խ Մարթին, ես քեզ ի՛նչ ասեմ որ դու ի՛նչ հասկանաս․ հաւատա՛ որ սիրտս կոտրած է ամէն մի կերպով, ըլլա՛յ անձնական, ըլլա՛յ ազգային․ առաջինը այնչափ հոգս չէ, որովհետեւ ինչպէս որ ըլլայ այս կ՚անցնի եւ անկէ զատ վերջապէս ինչ որ ալ ըլլայ չի բաղդատուիր վերջինոյն հետ։ Հրաչին այսպէս ըլլալուն ի սրտէ կը ցաւիմ․ չգիտեմ որ անկ՞ղծ է դէպի գործը, բայց այդ չ՚արդարացներ իր այսքան տարուան ցոյց տուած անգործունէութիւնը, չէնէ ինչո՞ւ համար այսպէս ըլլար Կիլիկիան․ մանաւանդ ա՛յս պարագային, երբ երկրին վիճակը անտանելի դարձած է եւ պարնան արիւն թափելու, մէկ խօսքով Ս․(1) շրջանին մէջ կռիւը բռնկելու կամայ թէ ակամայ վախը կայ։ Ի՛նչ որ է, ես ասոնք կ՚ըսեմ ոչ թէ Հրաչը կամ այսինչը—այնինչը քննադատելու նպատակով, ո՛չ, ես հեռու եմ անկէ, անոր ատենը չէ հիմա․ այլ կ՚ըսեմ որովհետեւ քանի կը խորհիմ անցած տարիներու վրայ՝ այնքան սիրտս կը փշրի։ Այո՛, դրսէ դուրս ականջիս հասաւ այն լուրը որ դուն երկիր մըտած չես դեռ, եւ թերեւս ինչպէս որ կ՚ըսես՝ ոմանք կը մեղադրեն ալ, թէեւ ես բան մը լսած չեմ այդ մասին։ Բայց վնաս չունի․ գիտես որ խօսողները շարունակ կը խօսին, ծանօթ ըլլան թէ չըլլան խնդրոյն․ հետեւաբար դու գործդ գիտցիր եւ վարուէ այնպէս ինչ որ գործին շահերը կը պահանջեն․ եւ ես իմ կողմանէ կ՚աւելցնեմ որ զգոյշ ըլլաս, Մարթինս, ստանձնածդ դերը ծանր է եւ պատասխանատու․ այնպէս չարժէ որ ապագային որեւէ բիծ չբերես վրադ։ Ասոնք կը գրեմ որովհետեւ անկեղծօրէն կը սիրեմ քեզ, եւ քեզի գալիք որեւէ մի բան, ըլլայ այն պատուաբեր թէ հակառակը, անոր համեմատ պիտի ուրախացնէ կամ տրտմեցնէ ինձ․ եւ դու վստահ ես ասոր, այնպէս չէ՞։ Գիտցած եղիր որ ես միշտ Կիլիկեան(2) պահանջներուն կողմն եմ եւ ձեռքէս եկածը չպիտի զլանամ․ ասոր վստահ եղիր։ Ինծի պէս քանի մը ընկերներ ալ կան եւ եթէ դպրոցիս խնդիրը չըլլար, ես կ՚երթայի Մասաչուսէթս(2), ուր աւելի լայն շրջանակ մը կարելի է յառաջ բերել Կիլիկիոյ շահերը զօրաւորապէս պաշտպանելու եւ մէկ խօսքով նիւթապէս ալ օգնելու։ Այս տարուայ դասերս խիստ շատ են եւ ամենադժուար տարին է, որ եթէ յաջողութեամբ անցընեմ՝ միւս տարին կ՚ըլլայ վերջինը, սակայն աւելի դիւրին ըլլալով՝ պիտի կարենամ աւելի օգտակար լինել գործին։ Յամենայն դէպս Ֆիլայի(3) Կոմիտէն ինչպէս գիտես ամենալաւերէն է եւ որչափ որ հոս եմ կրնամ ընկերներուս ուշադրութիւնը Կիլիկիոյ կողմը հրաւիրել։ Շատ խօսելիք ունիմ քեզի, բայց հոս աւելի երկարել չեմ կրնար, թէ՛ թուղթս կը հատնի արդէն եւ թէ ժամանակս լրացաւ եւ կը փակեմ նամակս։ Աղասէրին երբ գրես, շատ բարեւս խօսէ, ինչպէս նաեւ Միսաքին եւ Գալֆայեանին, որ քովդ է անշուշտ։

Համբոյրներով՝
ԴԱՒԻԹ

Միշտ այս հասցէով գրէ եւ նամակներդ թիւով ըրէ որ եթէ երբեք մի բան պատահի անմիջապէս գիտնամ․
D. M. Garibian
Phila - Dental College

---

(1) Սասուն:

(2) Բնագրին մէջ՝ ստորագրուած:

(3) Ֆիլատելֆիոյ (Ա․ Մ․ Ն․)։

Կ 03 — 37

ԻԶՄԻՐԷՆ՝ Վ․ ԷՏԿԱՐԻ ՆԱՄԱԿԸ

Ձեռագիրը Կ03 - 29 եւ Կ03 - 32 նամակներու ձեռագիրն է: Ամենայն հաւանականութեամբ, ուրեմն, Վ․ Էտկարը ուրիշ մէկը չէ՝ եթէ ոչ Գահիրէի Կարապետ Այվազեանը, որ անցած է արդէն Ոսկեհանք (Իզմիր)։ Այդ կը հաստատուի նաեւ Կ05 - 1 նամակով:

903, 12/25 Դեկ․, Իզմիր

Սիրելի՛ Մարթին,

Ինչպէս տեսաք անշուշտ 1–2 օր առաջ Ձեզի ուղղուած հաւաքական նամակէն, այստեղի տղայոց իրական վիճակը ու իրենց մտածումները շատ տարբեր են ինձ ըսուածէն․ երբ ես այդտեղ եղած ժամանակս ապրուստի միջոցների վերայ հարց դրի, այնքան ալ հաճելի չերեւաց, բայց արի տես որ այդ մասին ես շատ ուղիղ եւ որոշ մտածած եմ եղեր։

Մեր յաճախակի տեսակցութիւններուն մէջ նոյնիսկ Անդրանիկի բերանով անուղղակի կերպով հասկացուցին որ չպիտի կարողանան իմ պէտքերս հոգալ․ յարմար դատուեցաւ դրամագլուխ մը պահանջել Ձեզմէ՝ գործ մը սկսելու ու դրամին արդիւնքովը ապրելու համար։ Այդ մասին արդէն գրած եմ նախորդիւ, ներկայիս ալ նոյնը կրկնելով կը խնդրեմ որ անմիջական կարգադրութեան նայիս եւ մանաւանդ շուտով ինձ իմացնէք Ձեր հաւաքական որոշումը, որպէսզի ես ալ իմ դիրքս ու վիճակս կարողանամ որոշել։

Դրամ հանգանակել Իզմիրի կամ Մանիսայի մէջ բնաւին անկարելի է․ այդ 150 ոսկւոյ ցանկը մոռցէք միանգամ ընդմիշտ․ հազիւ 30–40 ոսկի գումար մը գոյացել է Մանիսայէն, այն ալ այսպէս թէ այնպէս ծախսուել է, եւ իրենք դրամի կը կարօտին։

Շնորհաւոր նոր տարի եւ ջերմագին բարեւներ։

Ընկերդ՝ **Վ․ ԷՏԿԱՐ**

Յ․ Գ․ 1․— Ինձ տուէք ձեր մասնաւոր հասցէն, եւ պատասխանեցէք ըստ հետեւելոյն՝

Stephen Richard pour V. E. Smyrne

Յ․ Գ․ 2․— Ծնողացմէս եկած նամակները հաճեցէք ինձ ղրկել նոյն հասցէով։ Անշուշտ չէք մոռնար օր․ Հայկանոյշի մասին ինձ տեղեկացնել։

ՆՈՅՆ

Կ 04 — 1

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻԱՅԷՆ՝ ԹԱՓԱՌԻԿԻ ՆԱՄԱԿԸ

1904 թուականէն՝ երկու նամակներ միայն կը գտնենք Մարթին Մուրատեանի թղթածրարին մէջ:

Առաջինը — ներկայ նամակը — հաւանօրէն ուղղուած է իրեն՝ Մարթինին, որ ուրեմն կը գտնուի Իզմիր (Ոսկեհանք), ուր թանտարկուած էր Ֆարհատը: Այդպէս ենթադրել կու տայ նաեւ Ցուցական Մարմնի նամակը (Կ04 - 2), որ ուղղուած է Մարթինին եւ Էտկարին (արդ՝ 12/25 Դեկտեմբեր 1903ի իր Կ03–37 նամակը Էտկար գրած էր Իզմիրէն): 1904ի ընթացքին Մարթինի Իզմիր գտնուելուն մասին կը վկայեն նաեւ Քրիստափորի 1905 Փետրուար 1 եւ 19 թուակիր նամակները:

Պէտք է ենթադրել՝ որ, Սոֆիայի Գ․ Ընդհ․ ժողովէն ետք (Փետրուար 1904), Մարթին, նորընտիր Ցուցական Մարմնի կարգադրութեամբ, անցած է Ոսկեհանք՝ մասնակցելու համար «ռումբային» ծրագիրներու նախապատրաստութեան (Իզմիրը պիտի արձագանգէր Եըլտըզի ռումբին՝ ուժանակով օդը հանելով եւրոպական դրամատուները, փոստը, մաքսատունը, կամուրջները, եւն․: Այս մասին տեսնել՝ Մ․ Վարանդեան, «Հ․ Յ․ Դ․ Պատմութիւն», Ա․ հտր․ էջ 450–451): Իզմիրի ծրագիրները ձախողեցան եւրոպացի յեղափոխական ժօրիսի եւ Տիգրան Նալբանդեանի ձերբակալումով:

Իսկ թէ ո՞վ է «Թափառիկ»ը, որոշ չէ: Ձեռագիրը կը յիշեցնէ Վահրամինը (Յ․ Գալֆայեան):

Աղեք․, 9 Դեկտ․ 1904

Սիրելի՛ ընկեր,

Ներփակ նամակը, խնդրեմ, ապահով բանտը Ֆարհատին ձեռքը հասցուցէք։

Վարդանը(1) Ծոց հասած է ապահով։ Սարհատը տակաւին Յուն․ կը գտնուի։ Արծուաբերդի(2) վրայ գին․ ույժ կեդրոնացնել սկսած է Թրք․ կառավարութիւնը․ կասկածելի մի բան կայ։

Տեղական գործերը լաւ են, շուտով կը սկսինք հրատարակել շաբաթաթերթ մը «Հորիզոն» անունով։

Ընկերական բարեւներով՝
ԹԱՓԱՌԻԿ

---

(1) Խանասորի Վարդանը, որ Զաւարեանի հետ քննական շրջապտոյտի էր ելած Կիլիկիա եւ Սուրիա:

(2) Զէյթուն:

Կ 04 — 2

ՑՈՒՑԱԿԱՆ ՄԱՐՄՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

Լիս(1), 12 Դեկտ․ 904 թ․

Սիրելի Մարթին եւ Էդգար,

Համաձայն Ց․ Մ․(2) որոշման կրկին փոխադրըւում է Ձեզ 500 Ֆր․ (արդէն ուղարկուածի հետ ընդամէնը՝ 800), առաջարկելով Ձեզ՝ ինքներդ ընտրութեան *անէք Ձեր ո՛ւր գնալու խնդրում, որովհետեւ այստեղ, մեզ մօտ, ոյժերի կարիք չունինք առայժմ:*

Մենք, ի նկատի ունենալով անմիջական գործի շահը եւ նրա շատ բնաւորութիւնը՝ ո՛չ ժամանակ եւ ոչ էլ հնարաւորութիւն ունէինք մանրամասն քննութեան մէջ մտնելու կատարուած ահեղ եւ տխուր իրարանցումների իսկական պատկերը դուրս բերելու եւ իւրաքանչիւրի պատասխանատուութեան չափն ու սահմանը որոշելու համար:

Միակ մեզ ղեկավար ունենալով գործերի արդի դրութիւնը եւ նրանց շահը, որ միշտ գերիշխող պիտի լինի մեր անձնական ցանկութիւնների եւ տրամադրութեան վերայ, ցաւում ենք, որ ուրիշ որոշում տալ անկարող եղանք:

Ընկերական բարեւներով եւ համբոյրներով՝

ՑՈՒՑ. ՄԱՐՄԻՆ
(Կնիք)

---

(1) Կ. Պոլսոյ կուսակց. անուններէն մէկը:

(2) Ցուցական Մարմնի (յատուկ մարմին՝ ընտրուած Հ. Յ. Դ. 3րդ Ընդհ. Ժողովէն, Քրիստափորի ղեկավարութեամբ գլուխ հանելու համար Եըլտըզի եւ Իզմիրի «ռումբային» ծրագիրները):

Կ 05 — 1

ԷՏԿԱՐԻ (Կ. ԱՅՎԱԶԵԱՆ) ՆԱՄԱԿԸ

Գահիրէ, 5 Յունուար 905

Սիրելի Մարթին,

Աղեքսանդրիա հասնելէս ետք տիկին Սուրբիկի հետ տեսնուելով խնդրեցի որ իրեղէններդ պատրաստէն որպէսզի ղրկեմ: Բայց տոքթ. Բալայեանի տուած մի նոր տեղեկութեան համեմատ — Լեռնավայր երթալ կամ չերթալուդ մասին — հարկ կը համարեմ հարցնել քեզմէ թէ տակաւին երկար պիտի մնա՞ս հոդ, թէ ոչ: Եթէ պիտի մնաս ինձ յայտնիր շուտով, որպէսզի իսկոյն ղրկեմ իրեղէններդ. Հակառակ պարագային այտեղէն եթէ կամ հոս պիտի գաս եւ կամ մի ուրիշ տեղ մեկնիս, ի զուր չուղարկեմ:

Ես առողջ չեմ զգար ինքզինքս. շուտով պիտի դիմեմ բժշկի, տակաւին ոչ մի ընկերի հետ չտեսնուեցի:

Ընդունիր բարեւներս եւ հաղորդէր Սարհատին ու Կարոյին, եթէ այդտեղ են:

ԷՏԿԱՐ

Հասցէս՝
G. Ayvasian
Poste - Restante, Caire (Egypte)

Գրքերս առէ տիկին Աշոտէն, ամէնը միանգամէն պիտի ծախեմ:

Կ 05 — 2

ԷՏԿԱՐԻ ՆԱՄԱԿԸ ՄԱՐԹԻՆԻՆ

Գահիրէ, 1 Փետրուար 905

Սիրելի՛ Մարթին,

Ստացայ նամակդ. հագուստներդ՝ ըստ քո կարգադրութեան պիտի թողում եղած տեղը ցնոր տնօրինութիւն: Շնորհակալութեամբ ընդունելով քո տուած ընկերական խորհուրդը իմ Ժընեւ մեկնելու մասին, ցաւօք կը յայտնեմ չկրնալ համաձայնելս: Ես բացարձակօրէն իմ արժանապատուութեան դէմ կը նկատեմ այդ առաջարկը. Ոսկեհանքէն ի զուր ու առանց հակակազմական պատճառով մը դուրս ելլելէ յետոյ, Բիւրոն անշուշտ մեղաւոր չէ իր (այդ վերջին) առաջարկով, սակայն ես ալ մեղաւոր չեմ իմ չընդունելով: Մէկ խօսքով ես չեմ ընդունիր որ ընկերների հետ վարուին իբրեւ մեքենաների. ես կը սիրեմ, կը պաշտեմ յեղափոխական գործը, բայց կը գնամ այնպիսի վայրեր, ուր վստահ եմ իրակա՛ն գործի յաջողութեան. այլապէս կը համբերեմ մինչեւ այդպիսի առիթ մը ներկայանայ:

Տոքթ. Նէվրուզը քննեց ինձ. նրա ասելով՝ փայծաղս կը ցաւի ու ստամոքսի բորբոքում ստացել եմ. դեղ տուաւ: Բայց արդիւնք՝ ոչ: «Հանգստի պէտք ունիս», կ'ըսէ, ի հարկէ առանց գիտնալու թէ իմ գրպանս որքան փող կայ, իր կարծած հանգստութիւնը ձեռք բերելու համար: Գրիր Լեւոնին թող ծանօթանայ Սիվրիսարըլըյի պաշտօնեաներէն Գրիգոր Տէր Մինասեանի հետ, առանց միւսների միջամտութեան(1)*. սրա միջոցաւ պիտի կրնայ ծանօթանալ եւ Գրիգոր Խանձեանի հետ. սրանք իրենց ձեռքի տակն ունին ուրիշ լաւ տղաներ:*

Տեսնուեցայ Մարի հետ. բաւական առողջացել է. տեսնուեցայ նմանապէս Արշակի եղբօր Հայկի հետ, (որ Ոսկեհանք պիտի մեկնի)(1)*: Տեղական վիճակի մասին, կարծեմ Էլէնը(2) կամ Լեւոնը գրել էին իրեն: Տեսայ «Հորիզոն»ը. բաւական ընդարձակ ծաւալով ու թոյլ կազմով թերթ մը:*

Եգիպտոսի օրուայ նորութիւնն է «Վարդոյի(3) բաց նամակները ուղղեալ դաշնակցական ընկերներին»: Հա՞րկ է ըսել թէ այդ բաց նամակները իւղ քսեցին մեր հակառակորդների հացին: Ազատ բեմի մէջ կարդացի քննադատական մը այդ նամակների առթիւ, որը դրուատելով Վարդոյի(3) ուշացած ճշմարտախօսութիւնը, կու գար անգամ մըն ալ շեշտելու թէ հնչակեանները աւելի լաւ կը մտածէին ուրեմն որ կանխաւ կը հակառակէին Սասնոյ գործունէութեան: Գեղեցիկ փաստ, — Վարդոյի շնորհիւ:

Աշխէնի հետ չեմ թղթակցեր ու յառաջիկային ալ միտք չունիմ թղթակցելու:

Ընդունիր անկեղծ բարեւներս. հաղորդիր նոյնը Սարհատին եւ Կարոյին: Բարեւներ մասնաւորապէս Յարութիւնին:

Մնամ ընկերդ՝
ԷՏԿԱՐ

Հասցէս նոյնն է:

---

(1) Բնագրին մէջ ստորագծուած:

(2) Քրիստափորի ծածկանունը:

(3) Վարդ-Պատրիկեան, Պոլսեցիներու գլխաւոր գործիչներէն մէկը, որ հետագային, 1907ի 4րդ. Ընդհ. Ժողովին, արտաքսուեցաւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան շարքերէն:

Կ 05 — 3

ՔՐԻՍՏԱՓՈՐԻ ՆԱՄԱԿԸ ՄԱՐԹԻՆԻՆ

1 Փետրվ. 905, Թիֆլիսից

Սիրելի Մարթին !

Նամակդ ստացայ եւ իսկոյն գրեցի Ծաղիկի(1) ընկերներին քո ուզած տեղեկութիւնները եւ վկայութիւնը պաշտօնապէս հաղորդելու ում հարկաւոր է: Յոյս ունիմ, որ նրանք կամ արդէն մի բան արած են եւ կամ շուտով ինձ կը գրեն այստեղից հարկաւորը անելու համար: Ինքս չուզեցի Մարմնու(2) կողմից գրել՝ առանց միւս ընկերների համաձայնութիւնը ունենալու:

Չգիտեմ Լեւոնին գրած ինչ նամակում են քեզ վերագրուած Ոսկեհանքի(3) անախորժ դէպքերը: Դա, երեւի, թիւրիմացութիւն է: Յամենայն դէպս ես այդպիսի մի կարծիքի մասին տեղեկութիւն չունիմ եւ ինքս էլ Լեւոնին գրած խորհրդատու մի նամակում, որքան յիշում եմ, քեզ անուանել եմ «զոհ» Ոսկեհանքեան ամբարտաւանութեան:

Որքան վատ եղաւ Ոսկեհանքից քո հեռանալը գործի տեսակէտից, բայց անձնականիդ համար շնորհաւորում եմ ազատուիլդ այդտեղից եւ ցանկանում եմ յաջողութիւն ու մի փոքր էլ բախտ՝ գործունէութեանդ նոր վայրում:

Ջերմ բարեւներս Կարոյին:

Համբոյրներով
Քո ԷԼԼԷՆ(4)

---

(1) Կրճատումը Կռուածաղիկի, Պոլսոյ շրջանի կուսակցական անուններէն մէկը:

(2) Ցուցական Մարմնի, որու անդամ էր Քրիստափորը:

(3) Իզմիրի:

(4) Քրիստափոր Միքայէլեանի կուսակցական անունը:

Կ 05 — 4

ՔՐԻՍՏԱՓՈՐԻ ՆԱՄԱԿԸ ՄԱՐԹԻՆԻՆ

19 Փետրվ. 905, Թիֆլիսից

Սիրելի Մարթի՛ն, քո ուզած վկայականդ արդէն ուղարկուել է Բիւրոյին. միտքը այն է՝ որ դու քո անյաջողութեամբ Ոսկեհանքում իսկապէս զոհ ես հանդիսացել այնտեղի մի-երկու անձնաւորութիւնների անսանձ ամբարտաւանութեան, որ մեզ տեղիք չես տուել դժգոհ լինելու քեզնից եւ որ մենք կարծում ենք, որ Ոսկեհանքի դէպքը բնորոշ չէ քեզ համար ու դու անկասկած կարող ես օգտակար լինել երկրում:

Միամիտ եղի՛ր ուրեմն: Յաջողութի՛ւն:

Ջերմ բարեւներով՝
ԷԼԼԷՆ

Կ 05 — 5

ՔՐԻՍՏԱՓՈՐԻ ՆԱՄԱԿԸ ՄԱՐԹԻՆԻՆ

Նամակի բովանդակութենէն (վերջին պարբերութիւն) յայտնի կ'ըլլայ՝ որ այս նամակը գրուած է նախորդէն ետք, թէեւ կը կրէ միեւնոյն թուականը (գրուած ըլլալով հանդերձ միեւնոյն քաղաքէն): Թուականի անուշադրութեան սխալ մը՝ հաւանաբար: Կրնայ գրուած ըլլալ միւսէն օր մը ետք:

Վստահօրէն Քրիստափորի վերջին նամակներէն մէկն է Մարթինին ուղղուած այս գրութիւնը: Ամիս մը չանցած՝ Հայ Յեղափոխութեան Դարբինն ու անձնուէր Առաջնորդը ի՛նք զոհ պիտի երթար Կարմիր Սուլթանը ահաբեկելու սահմանուած նոր ռումբերու փորձարկումին, Վիտոշի լանջին՝ Սոֆիայի մօտ:

19 Փետրվար 905, Սօֆիա

Սիրելի Մարթի՛ն,

Ստացայ 12/25 Փետրվ. գրածդ, ուր հարցնում ես «մասնագէտ ընկեր ուժանակի–զէնքի գործածութեան փորձերու մէջ» այստեղ գտնուելու մասին: Դա թիւրիմացութիւն է. այդպիսի մասնագէտ այստեղ չկայ, իսկ եղածները ձեզնից աւել չգիտեն: Ուրեմն իմ կողմից այդ մասին, դժբախտաբար, ոչինչ չեմ կարող անել:

Վերջերս Վանա Արթաքիին ներկայացել է մէկը՝ ապրանք ուզելով: Ենթադրեցինք՝ թէ ձեր կողմից է. ինչո՞ւ էք առանց նամակի մարդ ուղարկում, յանձնարարութիւններ անում. դա ունի շատ անյարմարութիւններ: Եթէ չենք սխալւում մեր ենթադրութեան *մէջ՝ թէ մարդը ձեր կողմից է եղել, ուրեմն կը ներէք մեզ՝ եթէ խնդրենք, որ ապագայում երբեք առանց նամակի յանձնարարութիւններ չանէք:*

Գրել էի քեզ մեր Մարմնու(1) *կողմից քո վերաբերմամբ Բիւրոյին ուղարկած վկայութեան մասին: Ստացած կը լինես, յուսով եմ: Գրել էի նոյն հասցէին, ինչ ներկայ նամակը —* Jean Jacob:

Ջերմ բարեւներով՝
ԷԼԼԷՆ

---

(1) Կ'ակնարկուի Սոֆիայի (1904 Փետրուար) Ընդհ. Ժողովին կողմէ ընտրուած Ցուցական Մարմնին:

Կ 05 — 6

Վ. ՂԱԶԱՐԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

V. Ghazarian
Rue des Phocéens № 36
Marseille

Մարսէյլ, 7 *Ապրիլ* 905

Սիրելի Մարթին,

Եթէ աւելի կանուխ գիտնայի հասցէդ, աւելի կանուխ կը գրէի քեզի:

Սարհատին անհասկանալի լռութիւնը, ստիպեց զիս փնտռել ուրիշ միջոց, տեղեկութիւն ստանալու վերջին ղրկածներուս վիճակին վրայ, որուն համար դիմեցի Ժընեւ եւ ինձ տուին քո հասցէն:

Լեռնավայրի(1) *համար իմ քովս էին հետեւեալները. երկու ելեքտրական մեքենաներ, երեք նագանի եւ երեք մաուզէրի սարճանակներ՝ փամփուշտներով,* 2 *վօլտ-մետր, մէկ պրիզմ-թելեմետր, մէկ զանգակ եւ* 4 *կապ րէվօլվէրներու համար. այս ամէնը Սարհատին հրամանին վրայ ղրկուած են իրեն՝ անցեալ ամսուայ* 16*ին:*

Այս ապրանքները յանձնուած են հոս Mess. Vazquez et Murtra *փոխադրական ընկերութեան, հոդ Աթէնք կամ Բիրէ ստանալու իրենց ներկայացուցիչ* Mons. Démitrius Zoulas*էն:*

Անկէ զատ՝ ես յանձնած էի ուրիշ տուփ մը դիւրավառ նիւթեր Մէսաժըրրի Մարիթիմ Ընկերութեան «Saghalien» *անուն նաւու զահվէճուն:*

Սարհատը մինչեւ ցարդ հակառակ իմ թախանձանքներուն եւ կրկնակի գրութիւններուն չպատասխանեց եւ ես աւելի ու աւելի մտատանջ եմ այդ մասին: Արդ կը խնդրեմ քեզմէ, տեսնես Սարհատին եւ միամտող երկտող մը իսկոյն հասցնես:

Հակառակ պարագային եթէ Սարհատը մեկնած է առանց ապրանքները ստանալու, իմաց տո՛ւր շուտով՝ որ հոս պէտք եղածը կարգադրեմ որ ապրանքները յանձնուին քեզի:

Որչափ շուտ գրես, այնքան գոհ կը մնամ:
Ընկերական սիրալիր բարեւներով,

Քո՝ Վ. ՂԱԶԱՐԵԱՆ

Յ. Գ.— Աւելորդ չէ ըսել որ ապրանքները բեռցուած են Մէսաժըրրիի «Saghalien»*ի վրայ, որ մեկնած է անկէ* 16 *Մարտին.* connaissement*ներու մէկ օրինակը քովս է, եթէ հարկ է՝ ըսէ որ ղրկեմ:*

Վ. Ղ.

---

(1) Կիլիկիոյ Պատ. Մարմնին:

Կ 05 — 7

ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈՅԻ ՆԱՄԱԿԸ

ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ
— 1890 —
(Fédération Révolutionnaire Arménienne)

ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՈ
Ժընեւ — Genève

1905 *Ապր.* 20

Մարտինին, Աթէնք

Ընկեր,

Յոյն-մակեդոնական Կոմիտէի հետ ոչ մի յարաբերութեան մէջ մտնել չի կարելի պաշտօնական հողի վրայ, այս պատճառով աւելորդ ենք համարում եւ վկայական ուղարկելը: Պէտք է պարզօրէն յայտնել նրանց մեր կարծիքը յոյն-բուլղարական թշնամութիւնների առթիւ, պէտք է քարոզել նրանց համերաշխութեան անհրաժեշտութիւնը՝ ընդհանուր թշնամու դէմ:

Էտուարտը թող մի առժամանակ գայ Բուլղարիա, կ'ապրի կամ Սոֆիայում կամ Ֆիլիպէ:

Ընկերական բարեւներով՝

ԱՐԵՒՄՏ. ԲԻՒՐՈ

Յ. Գ.— Ի՞նչ եղաւ Վարդանը:

Կ 17 — 1

ԱՐՏԱՒԱԶԴ ՀԱՆԸՄԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

Մարթինի թղթածրարին մէջ կը գտնենք նաեւ այս նամակը — վերջի՛նը — գրուած Արտ. Հանըմեանի կողմէ, 1917ին:

Թէ ի՛նչ գործունէութիւն ունեցաւ Մարթինը 1905էն մինչեւ 1917, թերեւս նաեւ 1917էն ետք՝ մեզի կը մնայ փաստօրէն անծանօթ: Հ. Յ. Դ. Կեդրոնական Արխիւէն այլ փաստաթուղթերու հրատարակութիւնը հետագային հաւանօրէն յաւելեալ լոյս սփռէ Հայ Յեղափոխութեան գրեթէ «անծանօթ» այս զինուորի կեանքին ու գործունէութեան վրայ:

Ներկայիս մեր տրամադրութեան տակ ունինք մէկ փաստաթուղթ միայն, որ ենթադրել կու տայ թէ Մարթին ի վերջոյ անցաւ Կիլիկիա եւ առնուազն քանի մը տարի գործեց այնտեղ, — «Երոս»ը, ինչպէս կը սիրէին ըսել շրջանի գործօն ընկերները:

Այդ փաստաթուղթը բողոքագիր մըն է, ուղղուած Դաշտի (հաւանօրէն՝ Դաշտային Կիլիկիա, Ատանայի շրջան) վարիչ ընկերներու կողմէ «դաշնակցական ընկերներու», եւ որ ընդվզում կը յայտնէ վիեննայի Հ. Յ. Դ. 4րդ. Ընդհ. Ժողովին մէջ պաշտօնապէս ընդունուած ընկերվարական ծրագրին դէմ: Ստորագրողներէն մէկն է Մարթինը:

Ներկայ նամակէն ետք, իբրեւ յաւելուած Մարթին Մուրատեանի թղթածրարին, կու տանք նաեւ այդ բողոքագիրը՝ ամբողջութեամբ (ինչպէս ըրինք միշտ՝ բոլոր նամակներու հրատարակութեան ընթացքին): Պատմութիւնը անծանօթ չէ: Գիտենք՝ որ, մասնաւորաբար արեւմտահայ Մարմիններն ու ընկերները, եւ մա՛նաւանդ սկզբնական շրջանին, հաշտ աչքով չնայեցան ընկերվարութեան յարումին, այն յստակ համոզումով՝ որ երկրի մէջ գործնական-յեղափոխական այլ աշխատանքներ ունէր Դաշնակցութիւնը, բաւական հեռու՝ ընկերային տեսութիւններէն եւ ռուսական աշխարհի միջազգային-յեղափոխական մթնոլորտէն:

Ժամանակաւոր յուզումներն ու կրքերը սակայն շուտով խաղաղեցան, եւ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը, իր բոլոր մարմիններով, ընկերներով, նուիրեալներու փաղանգով՝ շարունակեց իր անխոնջ պայքարը, հայ ազգի ազատագրութեան Դատի արիւնոտ պատնէշին վրայ:

Հ. Տ.

Պոսթըն, 10 *Յունիս* 1917

Սիրելի՛ Մարթին,

Նամակդ զիս յանկարծակիի բերաւ՝ թէեւ գիտէի որ այս կողմերը կը գտնուիս: Երեւակայէ, ես քեզ մեռած կը կարծէի: Հոս գալէս վերջ դիպուածով իմացայ որ Մարթին անունով մէկը կ'ապրի եղեր Ամերիկայի մէջ՝ բայց չկրցի որոշապէս ճշդել թէ մե՞ր Մարթինն ես կամ ուրիշ մի ոմն Մարթին: Ինչ եւ է, շատ-շատ ուրախ եմ քեզ վերագտնելուս եւ յոյս ունիմ շուտով կը տեսնուինք իրարու հետ:

Նամակիդ անմիջապէս չկրցի պատասխանել՝ որովհետեւ դեռ կարդալու գրեթէ ժամանակ չունեցած՝ ստիպուեցայ Նիւ Եորք երթալ կրկին, ուսկից երէկ գիշեր միայն վերադարձայ:

Յառաջիկայ շաբաթ օր շատ հաւանականաբար հոս եմ. բայց կիրակի չեմ կարծեր: Շաբաթ կէսօրէն վերջ մինչեւ ժամը 7 *ինծի կրնաս գտնել «Հայրենիք»ի գրասենեակը եւ կամ Ազգ. Միութեան Օֆիսը, Ուաշինկթըն փողոց,* Old South Building, *թիւ* 405 *սենեակը: Եթէ պատահի որ շաբաթ օրը պարտաւորուիմ Նիւ Եորք երթալ՝ քեզ լուր մը կը ձգեմ:*

Սպասելով որ քեզ մօտէն տեսնելու հաճոյքը ունենամ,

Ընկերական սիրալիր բարեւներով՝
ԱՐՏԱՒԱԶԴ ՀԱՆԸՄԵԱՆ

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ ՄԱՐԹԻՆԻ ԹՂԹԱԾՐԱՐԻՆ

Տպագրեալ, մեծ թուղթի վրայ, երկու երես:

ՈՒՂՂԵԱԼ ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՆԵՐՈՒ

Ընկերնե՛ր,

Մենք Լեռնավայրի (Երկիր) շրջանի Դաշնակցական ընկերներս ստանալով «Դրօշակ»ի Մայիսի համարը, ամբողջովին նուիրուած Հ. Յ. Դ. 4րդ. Ընդհանուր Ժողովի որոշումներու տեղեկագրութեանը, ինչպէս նաեւ ստանալով նոյն Ընդհանուր Ժողովի արձանագրութիւնը, միանգամայն ստանալով գրաւոր եւ բերանացի մեր պատգամաւոր ընկեր X.*ի զեկուցումը, որով կը յայտնէր թէ իրեն իբրեւ մեր պատգամաւոր իրաւունք չէ տրուած Ընդհանուր Ժողովին մէջ ձայն ունենալու. միւս կողմէն արձանագրութեան մէջ տեսնելով Լեռնավայրի կողմէ ձայն նշանակուած, որը անշուշտ չէր կրնար վաւերական եղած ըլլալ, քանի որ մեր իսկական պատգամաւորի ձայնը չէր այն, իւրաքանչիւրս ամենամեծ ուշադրութեամբ ուսումնասիրելով Ընդհ. Ժողովի ծանրակշիռ որոշումները, որոնք բոլորովին նոր հողի վրայ կը դնեն Դաշնակցութեան քաղաքական դաւանանքը եւ աշխարհահայեացքը եւ իբրեւ հետեւութիւն նաեւ կազմակերպութեան գործունէութիւնը, այս նպատակաւ գումարեալ ժողովներու մեր վերջին նիստին մէջ հասանք հետեւեալ եզրակացութեան և տուինք հետեւեալ որոշումները.*

Ա.— Կը բողոքենք մեր շրջանի ձայնը չընդունելուն դէմ. քանի որ ի՛նչ որ ալ ըլլայ մեր արդի ուժերուն կարեւորութիւնը Լեռնավայրի մէջ՝ համեմատութեամբ ուրիշ տեղերու յեղափոխական ուժերու կազմակերպական կամ թուական կարեւորութեանը, այնու ամենայնիւ իբր գործունէութեան խիստ կարեւոր վայրի մը ձայնը, պէտք էր ունենար իր առանձին կշիռը եւ նշանակութիւնը, մանաւանդ այնպիսի Ընդհանուր Ժողովի մը մէջ, որ Հ. Յ. Դաշնակցութեան ոգիին եւ ուղղութեանը մէջ այնքան հիմնական փոփոխութիւններ կը ձգտէր մտցնել:

Բ.— Մենք հիմնուելով Դաշնակցութիւնը անցեալին մէջ ղեկավարող հիմնական սկզբունքներուն վրայ, որոնք իսկապէս պատշաճ են մեր երկրի եւ ընդհանուր Տաճկահայաստանի քաղաքական, տնտեսական եւ ազգագրական արդի պայմաններուն, ինչպէս նաեւ ընդունելով եւ պաշտպանելով հայկական առանձին հարցի մը գոյութիւնը Տաճկահայաստանի մէջ, իբր ազգայնական հայրենասիրական հարց, որու շուրջը բոլորուած եւ բոլորուելու էին հետզհետէ հայ ժողովուրդի ամէն խաւերը, առանց դասակարգային խտրութիւններու, որոնք անպայմանօրէն անհաշտ են մեր ժողովուրդի արդի կացութեանը, երբ հայ անունը կրող ամէն անհատ անխտիր ենթակայ է հալածանքի եւ անտանելի բռնաբարութեանց եւ երբ մեր ազգային գոյութիւնն իսկ յայտնապէս ի վտանգի է, բոլորովին տարօրինակ կը գտնենք Հ. Յ. Դաշնակցութեան ի պաշտօնէ, Սոցիալիստ կուսակցութեան մը վերածումը եւ միջազգային սոցիալիստական կազմակերպութեան հետ կապուիլը ու խառնուիլը, եւ ինքզինքը հայ աշխատաւոր դասակարգի կուսակցութիւնը յայտարարելով դասակարգային մնասակար եւ ազգակործան խտրութիւններու սկիզբ դնելը հայ ժողովուրդի զանազան տարրերու միջեւ, որոց շահերը թերեւս հեռի են որոշապէս իրարմէ տարբեր եւ իրարու հակառակ ըլլալէ, այլ ընդհակառակը մի եւ անբաժան են, հաւասարապէս վտանգուած ըլլալով բռնակալ րէժիմի եւ թիւրք կառավարութեան այլեւս աշխարհածանօթ հայաջինջ քաղաքականութեան առաջ։

Մենք բողոքելով այս կէտը շօշափող բոլոր որոշումներու դէմ, կը մնանք հաստատապէս կառչած Հ. Յ. Դաշնակցութեան մինչեւ ցարդ ունեցած յեղափոխական ուղղութեան եւ դաւանանքին, մերժելով սոցիալիստ յեղափոխականութիւնը առնուազն իբր կանխահաս եւ մնասակար տաճկահայ ժողովուրդի արդի կացութեանը եւ հանգամանքներուն հանդէպ, եւ չենք կրնար համակերպիլ բնաւ կանոնագրի մէջ մտցուած այն տրամադրութեան, թէ իւրաքանչիւր ոք որ կ'ուզէ Հ. Յ. Դաշնակցութեան անդամակցիլ, պէտք է ամբողջովին ընդունի կուսակցութեան ծրագիրը եւ տաքտիքը։ Մենք չենք ծանրանար Կովկասեան գործունէութեան նախագծի վրայ զոր գնահատել կամ քննադատել մեր ձեռնհասութենէն վեր է, ըստ որում մենք բաւականաչափ տեղեակ չենք անդրկովկասեան հայ կեանքի իրական պայմաններուն ու պահանջներուն։ Բայց մենք խորապէս կը զարմանանք որ ի՞նչպէս մեր կովկասեան եղբայրները եւ ընկերները նոյն համեստութիւնը չեն ունեցած խոստովանելու իրենք ալ փոխադարձաբար թէ չեն ճանչնար գէթ մեզի չափ մեր երկրի պահանջները եւ պայմանները. եւ օգտուելով, ինչպէս կ'երեւի Ընդհանուր Ժողովին մասնակցող տաճկահայերու թուլութենէն, անփորձառութենէն կամ համակերպող տրամադրութիւններէն, ուզած են իրենց կարծեցեալ պահանջներուն վրայ չափել ե՛ւ մեր պէտքերը եւ ըստ այնմ բոլորովին արուեստական եւ բռնազբօսիկ կերպով սոցիալիզմը պատուաստել մեր կեանքի պայմաններուն հետ եւ այն ուղղութեամբ ալ, աւելի կամ նուազ չափով, փոխել տաճկահայ գործունէութեան ուղղութիւնը։ Մենք արդարեւ անջատման չենք փափաքիր, բայց եթէ ճիշդ է թէ Դաշնակցութեան Միութիւնը կրնար պահպանուիլ միմիայն այն գնով որ մենք բռնի սոցիալիստ դառնայինք, եւ տաճկահայ գործելակերպը այսպէս յեղաշրջուէր, ապա ուրեմն մենք չենք վարանիր յայտարարելու թէ այդ պարագային լաւագոյն էր որ անջատումը տեղի ունենար, քանի որ տաճկահայ եւ կովկասահայ կեանքի պայմանները այդչափ խորապէս իրարմէ կը տարբերին եղեր։ Սահմանները չեն ջնջուիր յեղափոխական ներկայացուցիչներու հանդիսաւոր մէկ որոշումով կամ «Դրօշակ»ի էջերուն մէջ պաշտօնական յայտարարութեամբ մը։ Գձուձ ու ճոռոմ հատուածամոլութեան ամբարիշտ ոգին չէ որ մեզի կը թելադրէ այս հաւաստումը. այլ ճշմարտութեան սէրը, կեանքի իրականութիւնը։

Արդարեւ եթէ ճիշդ է թէ Կովկասի հասարակական կեանքը այնքան հասունցած է որ այդ տեղ նպատակայարմար կը դառնայ սոցիալիստական ուղղութեամբ գործունէութիւնը, ապա ուրեմն սահմանները չեն ջնջուած այլ ընդհակառակը աւելի եւս բաժնուած են իրարմէ, քանի որ տաճկահայ կեանքի դեռ նախնական եւ խիստ յետամնաց դրութեան մէջ սոցիալիստական ո՛եւէ պահանջ տակաւին ծնունդ առած չէ այնտեղ։ Միւս կողմէ եթէ երբեք ճիշդ է այն տարաձայնութիւնը, որի համաձայն իբր թէ սոցիալիզմը մի՛միայն Կովկասի պիտի վերապահուի եւ տաճկահայ գործունէութիւնը ըստ առաջնոյն պիտի շարունակուի ազգայնական հողի վրայ, ինչո՞ւ ուրեմն կը պահանջուի որ ամէն դաշնակցական ինքզինքը սոցիալիստ յայտարարէ, ինչո՞ւ Դաշնակցութիւնը ինքզինքը աշխատաւորներու կուսակցութիւն կ'անուանէ, քանի որ իր գործունէութեան կարեւորագոյն մասը կը կազմէ տաճկահայկական գործունէութիւնը։ Եթէ կ'առարկուի թէ սոցիալիզմը պէտք է ընդունինք օտար ցեղերու համերաշխութիւնը դիւրացնելու համար, այդ մասին մենք կը պատասխանենք. այդ համերաշխութեան գաղափարը, Դաշնակցութիւնը խիստ կանուխէն ընդունած էր եւ այդ ուղղութեամբ աշխատութիւններ անցեալին մէջ պակաս եղած չեն։ Սոցիալիզմը չէ որ առաջին անգամ պիտի մղէ մեզի այդպիսի համերաշխութեան մը, երբ մեր դրացի ազգերը այնչափ տգէտ են որ սոցիալիզմի վրայ ո՛եւէ գաղափար չունին եւ անոր անունը անգամ անծանօթ է իրենց։

Գ.— Մենք ցաւելով կը տեսնենք վերջապէս որ Հ. Յ. Դաշնակցութեան 4րդ. Ընդհանուր Ժողովը մերժած է Հնչակեան կեդրոնի առաջարկը ի մասին Հայ Յեղ. Կուսակցութիւններու քոնկրէի զոր ամէն պարագայի կ'արժէր փորձել, ըստ որում այդ քոնկրէն, յաջողութեան պարագային կարող էր յանգիլ հայ յեղափոխական գլխաւոր կուսակցութիւնների միութեան կամ գէթ համերաշխ գործակցութեան, որու այնչափ սրտեռանդ կը փափաքի ամբողջ հայ ժողովուրդը։ Յամենայն դէպս Հայ Յեղափոխական կուսակցութիւններու միութեան կամ համերաշխութեան խնդիրը մեզ անհունապէս աւելի կը շահագրգռէ քան օտար տեղերու մէջ մեզ անծանօթ ենթադրեալ կազմակերպութիւններու հետ համերաշխութիւնը։ Մենք այստեղ ամէն քայլափոխի կը հանդիպինք Հնչակեան հատուածներու, որոց հետ տեղւոյն վրայ համերաշխութեամբ գործել անկարելի է, քանի որ գործելակերպի մասին անոնց եւ մեր պատասխանատու մարմիններու տուած հրահանգները ու պատուէրները աւելի կամ նուազ կը տարբերին իրարմէ։ Այն ատեն միայն տեղւոյն վրայ համերաշխ գործունէութիւն կարելի կ'ըլլայ, երբ արտասահմանի պիւրոները եւ կեդրոնները գործելակերպի մասին որոշ համաձայնութեան մը յանգած ըլլան եւ որուն համեմատ հրահանգներ ղրկեն երկրի ընկերներուն, եւ այս օգտակար արդիւնքը ձեռք կը բերուի քոնկրէով։

Վերոյիշեալ կէտերուն մէջ կը կայանան ահա մեր դիտողութիւնները 4րդ. Ընդհանուր Ժողովի կազմին եւ որոշումներուն վերաբերութեամբ եւ խորապէս կը ցաւինք որ զանցառելի եւ երկրորդական կէտեր չեն ատոնք, այլ էապէս ծանրակշիռ եւ ամենակենսական խնդիրներ։ Այս հանգամանքներուն մէջ մեզի անկարելի ըլլալով Հ. Յ. Դաշնակցութեան ներկայ փոփոխեալ ծրագրի եւ տաքտիքայի համաձայն գործել, մեզի հետ կապուած ունենալով Հովտի, Խորշի, Հեղեղատի եւ Կարմիր-Լեռի ընկերներուն հաւանութիւնը այս խիստ կարեւոր հարցերու վերաբերմամբ, մենք Լեռնավայրի ընկերներս պահելով հանդերձ մեր Դաշնակցական անունը եւ առանձին կազմակերպութիւնը, կը մնանք բողոքող Ընդհանուր Ժողովի վերոյիշեալ որոշումներու դէմ. մեր այս վերապահ եւ սպասողական դիրքը կը պահենք մինչեւ յառաջիկայ 5րդ. Ընդհանուր Ժողովը, որու գումարումը բարեբախտաբար որոշուած է ո՛չ աւելի ուշ քան տարի մը (1908ի սկիզբը) եւ որպէս զի մեր վերեւ որոշած հայեցակէտները լրջօրէն նկատողութեան առնուին եւ յարգուին, այժմէն մեր կողմէ լիազօր իրաւունքներ կու տանք մեր պատգամաւոր X.ի եւ ընկեր Z.ի, մինչեւ այդ ատեն մեր անունով կատարելու այն ամէն բանակցութիւնները եւ ձեռք առնելու այն բոլոր միջոցները, որոնք կը ձգտին մեզ հասցնել այդ նպատակին։

Ի դիմաց Հ. Յ. Դ. Դաշտի վարիչ ընկերներու

ԿԱՄՍԱՐԱԿԱՆ ՄԱՑԻԼ ԱՏՈՄ

ՌՈՒՇՏԻ ԹՈՎՄԱՍ ԱՇՈՏ ՄԱՐԹԻՆ

Հովտի Ընկերներու լիազօր
ՇԱՀՈՒՆԵԱՆ

Դաշտ, 1/14 Դեկտեմբեր 1907

Բ.— ՄԻՆԱՍ ՎԵՐԱԾԻՆԻ ԹՈՒՂԹԵՐԸ

1920 – 22

Հետագայ 26 գրութիւնները կը կազմեն ողբացեալ ընկեր Մինաս Վերածինի թղթածրարին այն մասը՝ որ ներկայիս ունինք մեր տրամադրութեան տակ։ Անոնք կը վերաբերին — բացառութեամբ Արմէն Գարոյի երկու նամակներուն — Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան 1920–21 տարիներու կիլիկեան եւ Հայկական Միջագետքի գործունէութեան. գործունէութիւն մը՝ որու կեդրոնական դէմքերէն մէկն էր ինք՝ Մինաս Վերածինը, իբրեւ անդամ Հ. Յ. Դ. Լեռնավայրի (Կիլիկիոյ) Կեդրոնական Կոմիտէին եւ շրջուն գործիչ։ Մարթին Մուրատեանի թղթածրարի հրատարակութենէն ետք, Վերածինի թուղթերը կու գան մասնակի լոյս սփռել նաեւ աշխարհագրական միեւնոյն շրջանին մէջ, բայց ժամանակագրականօրէն նախորդ շրջանէն 15–20 տարիներ ետք, մեր կուսակցութեան տարած աշխատանքներուն վրայ։

Ծանօթ անուն մըն է Մինաս Վերածինը, մանաւանդ ամերիկահայութեան համար։ Անոր կենսագրական գիծերը կու տայ ողբացեալ Գաբրիէլ Լազեան՝ իր «Դէմքեր հայ ազատագրական շարժումէն» գրքին մէջ (Գահիրէ, 1949. էջ 380–386)։

Բուն անունով՝ Մինաս Գասպարեան, Մինաս Վերածին ծնած է Պարտիզակ, 1882ին։ Նախակրթութիւնը ստացած է ծննդավայրին մէջ, բայց 14–15 տարեկանին անցած է Պուլկարիա՝ իր մօրեղբօր մօտ։ 1900ին կ'անցնի Ժընեւէն, ուր կը մտնէ Հ. Յ. Դաշնակցութեան շարքերը։ Կ'երթայ Լոնտոն, ուր կը մնայ բազմաթիւ տարիներ, ուսանելով եւ աշխատելով միաժամանակ։ Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումէն ետք կը վերադառնայ իր ծննդավայրը։ Պոլսոյ մէջ կը ծանօթանայ Սիմոն Զաւարեանին, որուն հետ 1909ի ձմեռը կ'այցելեն Պարտիզակ։ Մինաս Վերածին կը ճամբորդէ նախ՝ դէպի Կովկասեան Հայաստան, ապա՝ Փոքր Ասիա, Կէյվէ, Պրուսա, Քէօթահիա, եւն. ուսումնասիրելով հայ գաղութները։ Լոյս կ'ընծայէ իր «Հայերը Նիկոմիդիոյ գաւառին մէջ» գիրքը, զոր գրախօսած է Յ. Շահրիկեան։

Վերածին կը վարէ նաեւ ուսուցչական պաշտօններ։ 1915ին, երբ տնօրէնն էր Էսկի Շէհիրի վարժարանին, կը կանչուի զինուորական ծառայութեան։ Կը ձերբակալուի եւ երեք տարի կը մնայ Գոնիայի բանտը։ Կ'ազատուի զինադադարին, որմէ ետք կ'առնէ *Վերածին* կեղծանունը։ Ունեցած է նաեւ կուսակցական այլ ծածկանուն մը՝ Ֆարհատ (չշփոթել Իզմիրի Ֆարհատին հետ)։

1918էն մինչեւ 1920ի վերջերը՝ Մինաս Վերածին կը գործէ Կիլիկիոյ մէջ։ Զուտ կուսակցական եւ գործիչային աշխատանքներու կողքին՝ ան կը վարէ նաեւ խմբագրութիւնը «Կիլիկիա» թերթին։ Իբրեւ Լեռնավայրի պատգամաւոր՝ 1919ի ամառը կը մասնակցի Հ. Յ. Դ. 9րդ. Ընդհ. Ժողովին (Երեւան)։ 1920 Օգոստոսին, Վերածին վճռական դեր կ'ունենայ նաեւ Կիլիկիոյ հայկական ինքնավարութեան հռչակման եւ այդ առթիւ ծաւալած ռազմական գործողութիւններուն մէջ։

1921 Հոկտեմբերի փրանքեւթուրք ամօթալի համաձայնութենէն եւ Կիլիկիոյ պարպումէն ետք՝ Վերածին, որ արդէն Պոլիս անցած էր, վերջնականապէս կը փոխադրուի Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներ, ուր շրջան մը մաս կը կազմէ «Հայրենիք» օրաթերթի խմբագրութեան, կը ստորագրէ տոմսեր՝ *Մեղու Շնորհալի* ստորագրութեամբ, ապա նաեւ կը հրատարակէ «Ամերիկահայ Տարեգիրք»ը, եւն.։ Հրապարակագրութիւնը կը դառնայ Վերածինի կեանքին անբաժան մասը։

1938ին կ'այցելէ Լիբանան եւ Սուրիա, տեսնելու համար իր հարազատները։ Ամերիկա վերադարձին՝ կը հաստատուի Քալիֆորնիա, ուր կը վարէ «Ասպարէզ»ի խմբագրութիւնը, մինչեւ իր մահը (1945 Մայիս 26, Սան Ֆրանսիսքօ)։

Իր կեանքի վերջին տարիներուն, մեր ողբացեալ ընկերը Ամերիկայի մէջ ձեռնարկած էր գրաւոր ու բանաւոր խանդավառ քարոզչութեան մը՝ ի նպաստ Համազգայինի Պէյրութի Ճեմարանին։

⁂

Նամակները թուագրած ենք 1էն 26, Մ. Վ. վերտառութեամբ, ժամանակագրական կարգով։ Պահպանուած է ամբողջական հարազատութեան սկզբունքը։ Ինչպէս նախորդ շարքին մէջ, այստեղ եւս կու տանք անհրաժեշտ տեղեկութիւնները ու ենթադրութիւնները (անձերու, վայրերու թէ դէպքերու մասին)՝ *մեր հնարաւորութիւններու սահմաններուն մէջ*։

Հ. Տ.

Մ. Վ. 1

ԿԻԼԻԿԻՈՅ Կ. ԿՈՄԻՏԷԻ ՆԱՄԱԿԸ ՍԻՍԻ ԿՈՄԻՏԷԻՆ

Զինանշան կրող պաշտօնական թուղթի վրայ. ձեռագիր։

ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ
1 8 9 0

ԿԻԼԻԿԻՈՅ
ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԷ
Թիւ 142

Ատանա, 8 *Մարտ* 1920

Հ. Յ. Դաշնակցութեան
Սիսի Կոմիտէին

Ընկերնե՛ր,

Վահկայէն 25 Փետրուար թուակիր եւ «ենթակոմիտէ»ի կողմէ «Թաթուլ» ստորագրութիւնով նամակ մը ստացած ենք։ Այս նամակին մէջ պարզուած է փոխաբերաբար՝ տեղին ինքնապաշտպանութեան աննախանձելի վիճակը, ինչ որ ճիշդ է, միայն մենք տեղեկութիւն չունինք թէ Վահկայի մէջ Հ. Յ. Դաշնակցութեան ենթակոմիտէ կայ. նոյնը կը վկայէ ընկեր Հեղինեան։ Գիտենք որ հոն ընկերներ կան, ընդ որս ընկեր Տօքթ. Լօթիկեան, որուն նամակ գրած էինք ասկէ առաջ, բայց ոեւէ պատասխան չենք ստացած ցայսօր։

Ուստի կը խնդրենք Կոմիտէէդ որ քննէ եւ իմանայ թէ ո՛վ է նամակագիրը, ինչո՞ւ «ենթակոմիտէ» անունով կը ստորագրէ եւ իրապէս ի՛նչ կ'ըսէ։

Մեր ֆիզիքական գոյութեան համար լայն ձեռնարկներ կ'ըլլան դուրսը եւ մենք պատճառներ ունինք հաւատալու թէ անոնք պիտի արդիւնաւորուին։ Մարաշէն հեռագիր ուղղուած է Կաթողիկոսին՝ ստորագրուած տեղին յարանուանութեանց պետերէն, այն իմաստով թէ հանդարտութիւնը կատարեալ է եւ թէ Ֆրանսացիներու կողմէ Մարաշը վերագրաւելու փորձ մը լաւ հետեւանքներ պիտի չունենայ հայերու համար։ Արտասահմանի մէջ մեծ գրգռում կայ Թուրքիոյ դէմ, Պոլսոյ մէջ խիստ ճնշում ի գործ կը դրուի Բ. Դրան վրայ արգիլել տալու համար սարքուած կոտորածները, սակայն ամէն պարագայի տակ «Մենք մեզի պէտք է օգնենք, որպէսզի Աստուած ալ մեզի օգնէ»։

Կը սպասենք ձեր լուրերուն եւ կ'ուղարկենք մեր ընկերական բարեւները։

Ի դիմաց
Հ. Յ. Դ. Կիլիկիոյ Կեդրոնական Կոմիտէի՝
ՏՕՔԹ. ԱՐԱՄ Մ. ՎԵՐԱԾԻՆ
(*կնիք*)

Մ. Վ. 2

ԳՐԻԳՈՐ ԱՋԻՐԵԱՆԻ ՅԱՆՁՆԱՐԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿԸ՝ ՄԻՍԱՔ ԱՋԻՐԵԱՆԻՆ

Ատանայի Հայկ. Որբանոցի պաշտօնաթուղթի վրայ. ձեռագիր։

ՀԱՅԿ. ՈՐԲԱՆՈՑԻ
ՈՐԲԱԽՆԱՄ ՄԱՐՄԻՆ
ԱՏԱՆԱ

Ատանա, 18 *Մարտ* 1920

Մեծապատիւ
Տիար Մ. Աջիրեան
Սիս

Այսօր Դուիթին հետը ղրկուած նամակս կը հաստատեմ։ Ահա այս նամակովս Ձեզ կը ներկայացնեմ Տիար Մ. Վերածինը՝ որ Դաշնակցական Կուսակցութեան գլխաւոր եւ ծանօթ գործիչներէն մին է. թէեւ ունիմ եւ անձնական բարեկամութիւն, սակայն այն տեսակէտէն աւելի, իբրեւ անձնուէր ազգային գործիչ պիտի ներկայացնեմ Ձեզի, եւ պիտի ըսեմ որ պէտք է օգտուիք իրմէ։ Ինք առ այժմ Սիս պիտի մնայ։ Այս առեններս պէտք էր որ այսպէս կարող, եռանդուն եւ անձնուէր գործիչ մը գտնուէր հոն. վստահ եմ Տիար Վերածին մեծապէս օգտակար պիտի լինի Ձեր շրջանակին։ Թէեւ աւելորդ է իսկ գրել, սակայն պէտք է որ իւր հանգիստը հոգաք հոն. ինչպէս ուրիշ շատեր՝ Տիար Վերածինն ալ Սիս ինքզինքը պանդուխտ չէ, այլ տեղացի զգայ ու հոգ չունենայ անձնական հանգիստին համար։

Եղբօրս Դուիթին ալ տուր այս նամակը եւ ընտանեօք հիւրասիրեցէք յարգելի Վերածինը։

Բարեւներով, եղբայրդ՝
ԳՐ. ԱՋԻՐԵԱՆ

Մ. Վ. 3

«Տեղեկատուութիւնք» խորագրուած հետեւեալ գրութիւնը ուղղուած է, ամենայն հաւանականութեամբ, Կիլիկիոյ Կեդր. Կոմիտէին՝ խումբ մը հայ ոստիկաններու, կամ բարձր պաշտօնատարի մը ընթացքին հետեւելու պարտականութիւն ունեցող յանձնախումբի մը կողմէ։ Զորս ստորագրութիւններէն երկուքը բաւական յստակօրէն ընթեռնելի են. «Հայկեան»ը կրնայ նաեւ կարդացուիլ «Հայիկեան» կամ «Կայիկեան». չորրորդը բացարձակապէս անընթեռնելի է։

ՏԵՂԵԿԱՏՈՒՈՒԹԻՒՆՔ

Ա.— Պէտք եղածին չափ չի կրնար պաշտպանել կամ աւելի չ'ուզեր պաշտպանել Հայ Ոստիկանութեան իրաւունքները հանդէպ Թուրք ոստիկանապետին եւ քննիչին (գաղիացի)։

Բ.— Միշտ կը ջանայ հայ գործիչներու «բրեսթիժ»ը վար պահել, փոխանակ հակառակը ընդգրկելու· որու հետեւանօք ի հարկէ կը տուժէ ամբողջ կազմը։

Գ.— Որպէսզի Թուրք ոստիկանապետին հետ գըժտութեան մի անբաղձալի պարագայ չստեղծուի՝ միշտ կը ջանայ ամենալաւ յարաբերութիւն մշակել ոստիկանապետին հետ, որն ինքզինքը իսկական օգնականը կը համարէ։ Ինչ որ՝ բոլորովին հակառակը կը գործէին իր նախորդները։

Դ.— Կարգ մը գործերու մէջ իրեն փառք մը համարեր է հայ պաշտօնեաներու մասին աննպաստ տեղեկութիւններ տալ իր գերադաս Մարմիններուն, որոնք երբեք տեղի չեն ունեցած։

Ե.— Հայ Ոստիկանութեան ոչ մէկ ատեն իր բարոյական աջակցութիւնը չէ բերած, գոնէ քաջալերելու համար զանոնք։

Զ.— Իր բացակայութեան միջոցին եւ կամ հիւանդութեան պարագային պաշտօնապէս չի բարեհաճիր իրեն տեղ հայ մը ձգել՝ որ փոխարինաբար պաշտօնավարէ, եւ բնականաբար առիթէն օգտուելով՝ հեթանոս Միւտիրը իրեն իրաւունք կու տայ ըստ քմահաճոյից շարժելու։

Է.— Կ՚ուզէ միշտ եւ ամէն պարագայի մէջ ինքնաբերաբար գործել՝ առանց գնահատելու համագործակցութեան եւ կամ խորհրդակցութեան աւելի քան օգտակար արժէքը։

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ.— Համագործակցութեան եւ աւելի քան ուժեղ հեղինակութեան զգացումներով գըրուած մեր ներկայ գրութիւնը Ձեզ կը ներկայացնենք զուտ Հայ Ոստիկանութեան կազմը ուժեղցնելու և հեղինակաւոր դարձնելու գործին մէջ քայլ մը առած ըլլալու մտօք։

ԱՐՄԵՆԱԿ ԳԷԿԵԱՆ ....
ՍԱՐԳԻՍ ՖԷՆԷՐՃԵԱՆ **Յ. Խ. ՀԱՅԿԵԱՆ**

Ատանա, 19–5–20

Մ. Վ. 4

ՊՈԼՍԷՆ՝ Լ. ՄՕՁԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ Մ. ՎԵՐԱԾԻՆԻՆ

Նամակագիրը Կիլիկիոյ Կեդր. Կոմիտէէն որոշ յանձնարարութիւններով անցած է Պոլիս, խօսելու Պոլսոյ Կ. Կոմիտէին եւ կապ հաստատելու Հ. Յ. Դ. Բիւրոյին հետ (Երեւան)։ Կը տեղեկագրէ իր առաքելութեան արդիւնքը։ Ձեռագիր, չորս էջ։

2 *Յուլիս* 920, *Կ. Պոլիս*

Սիրելի՛ Մինաս,

Գալէս ի վեր տակաւին կարելիութիւն չունեցայ քեզ գրել այն յանձնարարութեանց մասին որ եղած էր ինծի, որովհետեւ ինչպէս գիտես չէի ուզեր նամակս վըստահիլ փոստի, եւ դժբախտաբար հակառակ նոյն իսկ «Ճակատամարտ»ի մէջ ըրած յայտարարութեանս՝ տակաւին ճամբորդ չգտայ որ հոդ գար, անոր միջոցով ձեզի նամակս գրելու համար։

Տառերու խնդիրը.— *Հոս եկածիս պէս Շաւարշին(1) հետ տեսնուեցայ ֆրանս. տառերուն համար, զորս արդէն յանձնարարած ես եղեր. անկէ յետոյ տառերը վերջացան ու առնուեցան եւ ընկ. Եփրեմեանի յանձնուեցան որ ձեզի բերէ, մնացորդ դրամն ալ անոր են յանձներ։*

Քլիշէներ.— *«Կիլիկիա»ի համար քլիշէի մը պատրաստութեան դիմումներ կատարեցի փորագրիչներու մօտ։ Քլիշէն խիստ սուղ կը պատրաստեն, այսպէս.— պղինձի վրայ որ դիմացկուն է եւ երկար ատեն առանց աւրուելու կը դիմանայ, լաւագոյնն է, այնպէս որ «Կիլիկիա»ի ներկայ քլիշէն՝ այսինքն թէ գիրերը եւ թէ լեռները, ծովը եւն. միասին 16 ոսկի թղթ.ի կը պատրաստեն. առանց լեռներու եւ միւս մասերուն, այլ միայն գիրերը՝ 10 ոսկիի։ Իսկ զինկի վրայ որ չի դիմանար եղեր եւ կը գործածուի եղեր միայն պատկերներու համար (մէկ-երկու անգամ դրուելու), կը պատրաստեն 4–5 ոսկիի։ Առանց յանձնարարելու՝ ուզեցի անգամ մը ձեզի հարցնել թէ ո՛ր տեսակէն կ՚ուզէք, որպէսզի ըստ այնմ պատրաստել տամ։ Այս մասին կը սպասեմ նամակիդ։*

⁂ *Պօյաճեանի մասին ձեր տուած հրահանգները հոս հաղորդեցի, եւ իր մասին ստացած տեղեկութիւններուս համաձայն անիկա չէ այն մարդը զոր մենք կը փնտռենք, անիկա կանոնաւոր բանակի մէջ գործող զինուորական մըն է որ բնաւ երբեք չի յարմարիր տեղւոյն գործողութեանց։ Արդէն ինքը հոս գրած է որ ինք չի կրնար Կիլիկիա երթալ, որովհետեւ նախ կանոնաւոր բանակով միայն կը գործէ, եւ եթէ հնարաւորութիւն ունենայ՝ Հայաստան պիտի երթայ։*

Խնդիրը այսպէս ըլլալով՝ հոս Կ. Կ.ի մօտ պէտք եղածը խօսեցայ որպէսզի Երեւան գրեն մասնաւոր կերպով մէկը ղրկելու համար։ Հոս երբ ընկ. Ամատունիի հետ կը խօսէի, ինչ որ մինչեւ վերջը նոյն տեսակէտին վրայ մնաց, ան կ՚ըսէր թէ մենք հայերս տակաւին քաղաք. հետապնդութիւն չունենալով Կիլիկիայի մէջ՝ պէտք չէ նման գործունէութիւն մը ունենանք հոն, մանաւանդ որ, կ՚ըսէր ան, ցարդ հետապնդուած սխալ քաղաքականութիւնն էր որ առաջ բերած է ներկայ կացութիւնը։ Իրեն կ՚առարկէի որ այսպէս կամ այնպէս 150-200,000 հայու կեանքի փրկութիւնը կը պահանջէ որ ամէն գնով մենք աշխատինք զանոնք փրկելու համար։ Բայց սոփեստութիւնը թոյլ չէր տար հասկնալու այն ամէնը ինչ որ ես կ՚ըսէի ու կ՚առարկէի, եւ մինչեւ վերջը կը հակառակէր ինծի եւ համամիտ չէր որ մասնաւոր մէկը ղրկուի հոդ։ Ու այս ամէնուն հետեւանքով՝ այս մեր առաջարկին համար միայն չոր ու ցամաք նամակ մը գրուեցաւ այստեղէն Պիւրոյին, պարզապէս իբրեւ միջնորդ Կիլիկիոյ Կ. Կ.ին, հաղորդելով անոր առաջարկը։ Ես չէի կրնար եւ տակաւին հանգամանք չունէի այդ ուղղութեամբ մասնաւոր նամակ մը գրելու Պիւրոյին, ու միանգամայն այն իրաւասութիւնը՝ որ հոդ Կ.Կ. իր ժողովին մէջ ինծի տուած էր մինչեւ Երեւան երթալու համար այս նպատակով, տակաւին գրաւոր մանդատ *չունէի այդ յանձնարարութիւնը գլուխ հանելու համար։ Ինծի կը մնար ձեզի հաղորդել այս պարագան եւ սպասել ձեր հրահանգներուն. կը ցաւիմ միայն որ ինծի միայն այժմ կարելիութիւն կը ներկայանայ ձեզի գրելու։*

Ես չեմ կրնար իմ ցաւս չյայտնել նաեւ այն պաղ ու անտարբեր ընդունելութեան որ այստեղի Կ.Կ.ը ըրաւ Կիլիկիայի կացութեան համար ձեռք առնուելիք տակաւին միջոցի համար։ Այն փոքր հետաքրքրութիւնը որ վերջերս ունեցան, այն ալ առաջ եկաւ վերջին անցուդարձերուն հետեւանքով (զինադադարի կնքում, անկախութեան հռչակում Ամանոսի մէջ, եւն.) երբ Տիկ. Եսայեան հոս ժամանած էր, բայց այդ հետաքրքրութիւնը եղաւ զուտ պղատոնական ու գրեթէ անհետեւանք։

⁂ *Կիլ. պատուիրակութենէն Տիկ. Եսայեան մէկ քանի օր առաջ մեկնեցաւ դէպի Փարիզ, իսկ Գ. Հերեան արդէն հոդ ժամանած ըլլալու է ցարդ, իր հետ ունենալով որոշ գումար մը՝ ազգ. մարմիններէն տրամադրուած։*

Պալքաններէն ընկ. Մ. Պետրոսեան հոս եկաւ անցեալ օր, անոր հաղորդածին համեմատ՝ Սօֆիայի ազգ. մարմինները հոս հայկ. պանքայի (Թագւոր Սուքիասեանի) միջոցով Կիլիկիայի համար ղրկած են 200,000 *լէյ, իսկ Վառնայինն ալ* 100,000 *լէյ։*

⁂ *«Կիլիկիա»ները շատ անկանոն կու գան հոս, մինչեւ հիմա գրեթէ մէկ անգամ ստացանք, ան ալ 2–3 թիւ հազիւ։*

⁂ *Ընկ. Եփրեմեանն ալ մէկ քանի օրէն ճամբայ կ՚ելլէ, իրեն յանձնեցինք քու քարտէսներդ ալ որ հետը պիտի բերէ։*

⁂ Անձնական.— *Ա....նի(2) մասին քու յանձնարարութիւններդ կատարեցի, այս մասին ձերինները արդէն մանրամասն գրած են նամակի մը մէջ, զոր Եփրեմեանին յանձնեցի քեզի տալու համար. այդ նամակէն կ՚իմանաս մանրամասնութիւնները խնդրին։ Մայրիկդ, քոյրիկդ՝ օր. Նուարդը, եղբայրդ շատ հանգիստ են ու առողջ։ Միշտ կ՚այցելենք իրենց ու միշտ ալ կարօտով կը խօսին քու մասիդ։ Պետրոսը դեռ հոս է, կը խնդրեմ որ աշխատիք Պետրոսի Վահագնի վրայ ունեցած դրամն ալ գանձելու, որովհետեւ «Ճակատամարտ»ի գործակալութենէն Պետրոսի վրայ եղած հաշիւը* (80–90 *ոսկի) դեռ կը մնայ, ու հոս վարչութենէն կը գանգատին. Պետրոսը ըսած է եղեր որ Կիլիկիայէն իրեն* 100 *ոսկի պիտի գայ «Ճակատամարտ»ի, թող անոր հետ հաշուեն, որով մինչեւ այդ դրամը չգանձուի՝ «Ճակատամարտ»ի դրամը անգանձելի պիտի մնայ։*

⁂ *Տօքթ. Ա. Հայրանեանը տեսայ, լսեցի ձեր վերջին ժողովի Ա. նիստի մասին։ Ի՞նչպէս են ընկերները, տօքթ. Մնացականեանը, տօքթ. Հ. Գրիգորեանը, ընկ. Ե. Պզտիկեանը, տօքթ. Վ. Գրիգորեանը։ Թերթը ի՞նչպէս կ՚երթայ, ո՞վ կ՚աշխատի հետդ, վարչութեան համար մէկը առի՞ք, Տիգրանը Մերսինէն հոդ եկա՞ւ, Վարդանը ի՞նչ կ՚ընէ։ Բոլոր ընկերները իմ կողմէ համբուրէ եւ ջերմագին բարեւներս հաղորդէ, ու ինչպէս քեզի նոյնպէս նաեւ մեր ընկերներուն կը մաղթեմ յաջողութիւն։*

Կը սպասեմ նամակներուդ ու «Կիլիկիա»ներուդ։

Ջերմ համբոյրներով՝
Լ. ՄՕՁԵԱՆ

Յ. Գ.— Հոս գալէս մի քանի օր առաջ տօքթ. Արամը Փարիզ մեկներ է բժշկութիւնը կատարելագործելու համար։

---

(1) Շ. Միսաքեան, այդ օրերուն՝ խմբագիր «Ճակատամարտ»ի։
(2) Նոյնութեամբ՝ բնագրէն։

Մ. Վ. 5

ԵՐՈՒԱՆԴ ՊՈՒԼՏՈՒՔԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

Գրուած է մատիտով, բայց խնամուած ձեռագրով։

Յարգելի ընկեր Վերածին,

Երէկ չորս ընկերներով (ձիաւոր) Զօթլու գիւղը գացինք խուզարկութեան, ընկ. Վարդանի հրամանին համեմատ։ Կէմիսիւրէկի եւ Զօթլուի մէջտեղ գտնուած բլուրին վրայ յառաջացած միջոցնիս գիւղէն նշմարուելով, գիւղացիք ձիերով, սայլերով և հետեւակ 25–30 հոգիի չափ թողուցին փախան։ Թէեւ ուզեցինք ետեւ մնացողներուն վրայ յարձակիլ, բայց զառիվար ըլլալուն անկարելի էր ձիերը քշել։ Հետեւաբար, քիչ մը կրակելէ ետք, մտանք գիւղ. քանի մը ժամ տուներու մէջ փնտռտուքներ ընելէ յետոյ չորս սագերով դարձանք Ագարճա ագարակը։ Սագերէն մէկը ընկերներուն կողմէ Ձեզի կը նուիրուի. կը խնդրենք ընդունիլ զայն։

Անհրաժեշտ է որ աւելցնեմ թէ Զօթլու գիւղին վըրայ առասպելներով կը խօսուէր եւ բաւականին ուժեղ թրքական կեդրոն մը կը նկատուէր։ Բայց ինչպէս կ՚երեւի՝ մեր ընկերներու կանխօրօք գիւղին սահմաններուն վրայ յայտնուելուն հետեւանքով գիւղացիք արդէն տեղափոխուիլ սկսած էին։

Այսպէս, կուսակցական պզտիկ փառասիրութեամբ *մը կը յիշատակենք մեր այս առաջին յաջողութիւնները, եւ կը յուսանք հետզհետէ արդարացնել մեր վրայ դրուած յոյսերը:*

Այսօր տղայոց մէկ մասը յիշեալ գիւղը գնաց աւարներ բերելու:

Երէկ երեկոյ մեր բացակայութեան ընկ. Վարդանը եւ Արմաղանեանը եկեր են մեր մօտ. տղայք խանդավառուած են:

27/7/920 *Ընկերական յարգանքներով՝*
Ազարձա **ԵՐՈՒԱՆԴ ՊՈՒԼՏՈՒՔԵԱՆ**

Յ. Գ.— Ապտօղլու գտնուած միջոցնուս Քափուլու կոչուած գիւղն ալ արդէն այս կերպով մտած էինք: Մանրամասնութիւնները ընկեր Վաղարշակէն կը լսէք:

ՆՈՅՆ

Մ. Վ. 6

Ե. ՊՋՏԻԿԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

Նախորդ եւ յաջորդ նամակներէն ի յայտ կու գայ՝ որ Կիլիկիոյ կեդր. կոմիտէն ձեռնարկած է թէ՛ ինքնապաշտպանութեան, եւ թէ պատժական-վրէժխնդրական բնոյթ ունեցող մարտական ձեռնարկներու, Մ. Վերածինի եւ Վարդանի (որու ինքնութիւնը կը մնայ անծանօթ) գործնական ղեկավարութեամբ:

Գրուած է մատիտով:

Ատանա, 2/8/920

Ընկեր Վերածին,

Կիրակի քու ապսպրանքդ ղրկեցի, — 10 *պարկ ամենաընտիր ալիւրով. կը յուսամ առած ըլլալու ես: Նորութիւն չկայ: Այդ գործի (յետաձգուած) մանրամասնութեան մասին տակաւին ընկ. Տօքթ. Գրիգորեանի հետ չտեսնուեցայ: Ձեր գործունէութիւնը դէշ չէ եղեր. միայն թէ ուշադրութիւն ըրէք որպէսզի Դաշտի ցորենի արտերը չվառին:*

Ուժի մասին — Զանկալեան այսօր Ատանայէն մեկնեցաւ դէպի Թաշճի: Կարծեմ վաղը քու քովդ պիտի գայ Արաբքէօյիւ եւ մօտակայ Թուրք գիւղերու մասին խորհրդակցելու համար: Եթէ ուժի պէտք ունիս, կարծեմ թէ քեզի կրնայ այդ չարժման համար ուժ տրամադրել:

Գրաբերս՝ Յակոբ աղա Անուշիկեան (Աճար Ակոբ) Ապտօղլու իր բոլոր ցանուածքը կորսնցուցած է: Պէտք եղած օժանդակութիւնը չզլանա՛ք. այդտեղ եւ հոս մեզի պէտք կ՚ըլլայ. ընկ. Գարեգինին ալ պատուիրէ:

Հոն գտնուող բոլոր կռուող ընկերներուն բարեւներս: Թող պզտիկ անյաջողութիւններէ չյուսալքուին. ապագան մեզի համար փայլուն է: Այսօրուան անթիւը ի մէջի այլոց կ՚ըսէ — «Հայերը արեւելեան Անատոլուի մէջ շատ մեծ վնասներ պատճառած են Թաթարներուն. նոյնպէս Յոյները Ողաշէհիրէն(1) 100 *քիլոմեթր դէպի հիւսիս առաջացեր են: Մ. Քեմալն ալ, յուսահատելով, Գոնիայի կուսակալը Կ. Պոլիս՝ կեդրոնական կառավարութեան ղրկած է, իր ուժերը ցրուելու մասին համաձայնութեան մը գալու համար»: Գործունէութեան* ....(2) *առիթը ձեռքէ մի փախցնէք:*

Մնամ ընկերական բարեւներով,

Քոյդ՝
Ե. ՊՋՏԻԿԵԱՆ

---

(1) Կարելի է նաեւ կարդալ Աղաշէհիր, Ազաշէհիր կամ Ոզաշէհիր:

(2) Մէկ բառ անընթեռնելի (հաւանօրէն չորս տառով):

Մ. Վ. 7

ԿԱՐԱՊԵՏ ՋԱՎՈՒՇԻ ԿՈՉԸ

Խմորատիպ, մէկ էջի վրայ:

ԿՈՉ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՆ

Կիլիկեան Միջագետքի հարաւային մասի հայ ուժերու անունով, Կիլիկեան Հարաւային Միջագետքը հռչակած եմ ինքնավար՝ Ֆրանսայի հովանաւորութեան տակ: Մենք սրտովին կը բաղձանք ապետական Ֆրանսայի բացարձակ պաշտպանութիւնը վայելել: Էն հայասէր *ազգը* Ֆրանսան(1) *է: Մենք վայելած ենք անոր պաշտպանութիւնը: Մեր ինքնավարութեան պաշտպանութիւնը ազնիւ եւ վեհանձն Ֆրանսային կը յանձնենք վստահօրէն:*

Մեր ուժերու անունով պաշտօնապէս կը յայտարարեմ թէ Միջագետքի բոլոր ուժերուն մէջ կայ կատարեալ համագործակցութիւն: Բոլոր ուժերն ալ փոխադարձաբար իւրացուցած են մէկ մէկու յայտարարած Աքթը:

Կիլիկիոյ հայութիւնը առանց կուսակցական, յարանուանական խտրութեան, բոլոր հայ ուժերուն կամքին պարտաւոր է հպատակիլ համագործակցելու համար: Ո՛չ մի երկբայութիւն:

Միացի՛ր, հայ ժողովուրդ:

Կիլ. Միջ. Հարաւի Հայ ուժերու
հրամանատար՝
ԿԱՐԱՊԵՏ ՋԱՎՈՒՇ

3 *Օգոստոս* 1920
Կիլ. Միջ.

---

(1) Բնագրին մէջ ընդգծուած բառեր:

Մ. Վ. 8

ԺԱՄԿՈՉԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ՎԵՐԱԾԻՆԻ

Դժուար ընթեռնելի ձեռագրով (մանիշակագոյն մատիտով)՝ գրուած խմորատիպ ԿՈՉին ետեւի երեսին վրայ (տես Մ. Վ. 7):

Ժամկոչեան կը գրէ, ամենայն հաւանականութեամբ, Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան անունով, յարելով Դաշնակցութեան ինքնավարութեան պահանջին, եւ միաժամանակ քննադատելով Վերակազմեալ Հնչակեաններու կեցուածքը (ըստ երեւոյթին՝ անյուրջ): Վերի ԿՈՉը, ուրեմն, Հնչակեան կուսակցութեան կողմէ միասնականութեան *ժեսթ* մըն է (միշտ դատելով ներկայ նամակի բովանդակութենէն):

Գեղեցիկ յոյսերը — ափսո՜ս — երկար պիտի չտեւէին: «Ապետական» Ֆրանսան ոեւէ քայլ պիտի չառնէր Կիլիկեան Հայաստանի մը ստեղծման ուղղութեամբ: 1922ի սկիզբը, ան բոլորովին պիտի լքէր Կիլիկիան, Մ. Քեմալի ուժերուն դիմաց՝ իր ամօթալի պարտութեամբ: Հայերը վերստին պիտի մնային առանձին, պիտի ներարկուէին նոր ջարդերու, եւ ապաստան պիտի գտնէին մերձակայ արաբական հիւրընկալ երկիրներուն մէջ միայն:

Յարգելի Պ. Վերածին,

Ձեր Աքթը լսեցինք. թէեւ բաղձալի էր միասնաբար ընել, բայց քանի որ եղած էր, մեր կուսակցութիւնը որոշեց ոյժ տալ եւ շարժումը չմեռցնել: Դժբախտաբար Վերակազմեալները իրենց յայտարարութիւնով խնդիրը ....(1) *վերածեցին: Ինչ որ է, այդ կացութիւնը փրկելու համար մենք ալ ստիպուած այս կոչը հանեցինք, քանզի ժողովուրդը կը կարծէր թէ կուսակցութիւնները բաժնուած են եւ որով բոլորովին վատ տրամադրութիւն [պիտի ունենար]*(2) *ամէնուն նկատմամբ:*

Երէկ ժամը 3ին բոլոր Ազգ. թեանց(3) *ներկայացուցիչները, կուսակցութիւնները եւ բոլոր յարանուանութիւններէն գացին կառավարութիւն եւ պահանջեցին հայկ. կառավ.*(4)*: Պրէմոն եւ Տիւփրէօ*(5) *համամիտ՝ Փարիզ հեռագրեցին: Քաղաքը դրօշազարդուեցաւ:*

Այսօր Ֆրանս. քոնվուա պիտի երթայ ....(6)*: Անոնց մի երեւիք:*

Այստեղի մեր ուժերու պետը Միսաք Զավուշն է. կրնաք իրեն հետ խորհրդակցիլ: Մեզ տեղեակ պահեցէք միշտ:

Քոյդ
ԺԱՄԿՈՉԵԱՆ(7)

---

(1) Դժուար ընթեռնելի. հաւանօրէն՝ *կատակի*:

(2) Փակագծի մէջ առնուած երկու բառերը բնագրին մէջ չըկան: Աւելցուցած ենք մենք՝ իմաստը ամբողջացնելու համար:

(3) Այդպէս է գրուած: Կրնայ ըլլալ *Ազգութեանց* կամ թերեւս՝ *Ազգ. Իշխանութեանց*:

(4) Կարելի է նաեւ կարդալ *բանակ*. բայց ամենայն հաւանականութեամբ՝ պէտք է ըլլայ *հայկ. կառավ.(արութիւն)*:

(5) Կարելի է նաեւ կարդալ Տիւփնէօ, Տիւփնէն կամ Տիւփլէն:

(6) Դժուար ընթեռնելի. հաւանօրէն՝ *Գարաթաշ*:

(7) Ստորագրութեան մէջ կայ նաեւ անունը, գրեթէ անընթեռնելի, բայց որ կը սկսի Ք., Թ. կամ Բ. սկզբնատառով:

Մ. Վ. 9

Մատիտով գրուած, բաւական անխնամ (հաւանօրէն՝ հապճեպով), եւ անստորագիր: Թուական գրուած չէ, բայց ըստ բովանդակութեան՝ պէտք է գրուած ըլլայ 3 Օգոստոսին (1920): Ըստ երեւոյթին գրուած է Ատանայի պատասխանատու ընկերներէն մէկուն կողմէ, եւ ուղղուած՝ Վերածինին: Ձեռագիրը չի նմանիր Վերածինի ստացած միւս նամակներէն որեւէ մէկուն ձեռագրին:

Սիրելիս,

Գործը սկսում է ընթացք առնել: Յայտարարութիւններդ ցրուեցին թէ ազգային եւ թէ օտար շրջաններում: Թերթերը վաղը պիտի տպագրեն եւ հինգշաբթի Ատանան իր արձագանգը պիտի տայ, օրէ օր ընդլայնելով: Գերագոյն Խորհուրդը իրեն համարեց կատարուած փաստի դէմ կանգնած, սակայն իւրացրեց ու ահա իր որոշումները, որ պիտի գործադրուեն անմիջապէս.

1) *Այդտեղում գտնուած բոլոր կուսակցութեանց ուժերը համախմբւում են, դառնում ազգային, եւ Աքթը ստանում է ազգային բնոյթ: Այդ առթիւ բոլոր կուսակցութիւնները ստացան համապատասխան հրահանգներ, փոխանցելու համար տեղիդ իրենց ներկայացուցիչներին: Հետեւաբար, իբր այդ յայտնում եմ քեզ միւսների հետ խորհրդակցելու եւ գործադրելու սոյն հրահանգը:*

2) *Անմիջապէս լուր տուեց Մերսին՝ իսկոյն Տէօրթ-Եօլ հրահանգել նոյն Աքթը հռչակելու եւ միանալու ձեզ: Մերսինից՝ ամէն տեղ արտաքին աշխարհին պիտի հեռագրուի եղած Աքթը:*

3) *Ատանան հինգշաբթի դրօշակազարդւում է եւ այսպիսով իր դիրքը ճշդում, ճնշումներ չլինելու պարագային Աքթը հռչակելու համար:*

Ահա՛ սիրելիս եղածը: Օրէ օր պէտք եղածը կը տեղեկացնեմ քեզ: Յայտարարութեանդ արած տպաւորութիւնը առաջին րոպէին շշմեցուցիչ եղաւ մեր շրջանակից դուրս բոլորին համար, սակայն ժամէ ժամ սկսեցին հաշտուել պայմանների հետ ու կամաց-կամաց խանդավառութիւնը ծայր է տալիս: Ես վստահ եմ թէ լաւ պիտի ընթանայ ամէն ինչ: Մեր բարեկամների դիրքը առայժմ պարզ չէ, սակայն տպաւորութիւնը դէշ չի երեւում: Վաղը, թերթերի հրատարակումով, թերեւս շատ բան պարզուի:

Հա՛, չմոռնամ գրել, որ վաղը (չորեքշաբթի 4/8ին) Ֆրանսիական մի ջոկատ Capitaine Condé*ի*(1) *ղեկավարութեամբ Գարա-դաղ*(2) *պիտի երթայ. աշխատեցէք ճամբաների վրայ չերեւալ, որպէսզի հանդիպումից խոյս տաք:*

Ահա առայժմ ընդհանուր դրութիւնը: Գործը սկըսուեց. այլեւս չարունակելուց բացի ուրիշ հնար չկայ: Աշխատիր տղաների բարոյականը բարձր պահել. ապագան մերն է:

Ի՞նչ է Զաքըլջիի հանած յայտարարութիւնը: Չըլլայ որ անլուրջ բան անէք. միացրէք բոլոր ուժերը: Խմբագրական գործերը կ'երթան, միամիտ մնա՛: Աշխատիր տղաներին յաճախ քաղաք չուղարկել. կարող են վտանգուել այնտեղ: Սուրհանդակի համար թող գայ մէկ հոգի միայն:

---

(1) Կարելի է նաեւ կարդալ Confé կամ Conté:

(2) Կարելի է նաեւ կարդալ Գարա-Դաշ (տեսնել Մ. Վ. 8 նամակ, ծանօթագրութիւն թիւ 6):

Մ. Վ. 10

ՎԱՀՐԱՄԻ ՆԱՄԱԿԸ

Հակառակ ձեռագրի եւ ստորագրութեան որոշ նմանութիւններուն, կը զգուշանանք ենթադրելէ թէ այս նամակը ստորագրողը Լեռնավայրի երբեմնի Պատասխանատու Մարմնի անդամ Վահրամը կրնայ ըլլալ (Ց. Ա. Գալֆայեանը, — տեսնել Մարթին Մուրատեանի թղթածրարը), քանի անոր հետագայ (1905էն ետք) կեանքին ու գործունէութեան մասին ներկայիս որեւէ փաստաթուղթ չունինք մեր տրամադրութեան տակ:

Սիրելի՛ Վերածինս,

Քու այդ խիզախ ժեսթի հանդէպ, մարդիկ պահ մը սահմռկեցան՝ չկարենալով վճռապէս մօտենալ այն քաղաքական ճշգրիտ հասողութեան, որուն դու բարձրացար այնքա՛ն գիտակցաբար ու աննացիօրէն...: Նոյն իսկ մեր շրջանակներու մէջ վարանոտ հոգիներու յայտնութիւնը՝ շատ ծիծաղելի երեւոյթ մը պարզեց ինքնին, Վերածինս:

Ես համոզուած եմ սակայն թէ ուսումնասիրութիւններուդ հետ դու ինքդ ալ պատմութեան պիտի անցնիս:

Մի քանի օր յետոյ տրամադրութիւնները փոխուեցան սակայն: Պաշտօնական շրջանակներու լաւ վերաբերումը՝ քու գեղեցիկ ակթի հանդէպ, դէմքերն ու դիրքերը հիմնովին փոխեց...: Մարդիկ վերջապէս ըմբռնեցին թէ՝ քիչ յետոյ արդէն շատ ուշ պիտի մնացած ըլլային՝ օգտագործելու համար քո պատմական րոպէն:

Միջնեղային Քրիստոնեայ Արտակարգ Մարմնի յայտարարութիւնը «Կիլիկիա»յի մէջ կը կարդաս:

Երէկ, Թրք. զօրանոցի գրաւման փորձը դառնօրէն վիժեցաւ. վերագրաւումի յոյսը դեռ բոլորովին չէ՛ մեռած սակայն:

Յանձնարարութիւններդ բոլորը կատարեր եմ արդէն, Վերածինս:

Գրէ՛ երբ որեւէ կարգադրութիւն կամ թելադրութիւն ունենաս ընելիք:

Ընկերական բարեւներով
Քոյդ եղբայրօրէն՝
ՎԱՀՐԱՄ

6 Օգոստոս 920, Ատանա

Մ. Վ. 11

Գ. ՄԱՐԳԱՐԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

Մեծայարգ ընկ. Մինաս Վերածին,

Երկու օր է որ քաղաք կը մնանք. թէեւ ուշացանք բայց դժբախտաբար մեր ձեռքը չէր եւ պատճառներ կային. կը թուեմ պատճառները:

Ֆրանսական իշխանութիւնը կը հրամայէ որ Գ. Վերածինի եւ Զաքըճիի խումբերը զինաթափ ըլլան եւ մեզ յանձնուին. ժողովուրդի մէջ այն զրոյցը կար որ իբր թէ խումբին հրամայողները գնդակահար պիտի ըլլան, բայց այս առաւօտ Գ. Շիշմանեանը ինձ ցոյց տըւաւ այդ հրամանը որուն մէջ կ'ըսէ որ, Գ. Վերածինի եւ Զաքըճիի խումբերը քաղաք մտած կամ դուրս ելած ատեննին զինաթափ պիտի ըլլան. կրկին Շիշմանեանի կ'առաջարկուի թէ Դաշտի զինուած ուժը ետ կանչէ եւ ինքը «սիրով կը գործադրեմ» կ'ըսէ եւ միայն իր պաշտօնական զինուորներէն 20 զինուոր ետ կը կանչէ եւ քառասունն ալ Ապտի Օղլի կը ղրկէ Գ. Զանկալեանի տրամադրութեան տակ. երբ իրեն կ'ըսուի թէ ինչո՞ւ զինած ժողովուրդը ետ չես կանչեր, ինքը կ'ըսէ որ ես անոնց ոչ կրնամ հրամայել եւ ոչ կրնամ ետ կանչել, այդ մարդիկը անկախութիւն հռչակած են. (ես ամերիկացի եմ.): Հոս ամբողջ քրիստոնեայ զանգուածը այլեւս չի կրնար հանդուրժել այս քաղաքականութեան եւ ահա ստիպուած այդպէս ըրաւ որ արդէն իր սեփական իրաւունքն է. ազգային միութեան ըրածը լսած ըլլալու էք որ հոս ալ տեղւոյն վրայ անկախութիւն հռչակեցին, թէեւ շատ դժուարութիւններու հանդիպեցան բայց դեռ ըլլալիքը անորոշ է. մերոնք դեռ կ'աշխատին եւ այս երեկոյ վերջնական եզրակացութեան մը պիտի գան եւ ինձ պիտի հաղորդեն թէ մենք ի՛նչ դիրք պիտի բռնենք քաղաքէն դուրս կամ ներս. ընկ. Տօք. ները այս երեկոյեան մեզի ուղեգիծ մը պիտի տան: Առ այժմ մեր խումբը պէտք է մնայ իր տեղը առանց գործողութիւն ցոյց տալու ցնոր տնօրինութիւն: Հնչակեանները իրենց ուժերը մեր տրամադրութեան տակ կը դնեն եւ արդէն այդպէս ալ գրեցին Ազարճայ. Նոր ուժերը շուտով պիտի հասնին եթէ կարգադրութիւններ նպաստաւորեն: Կրկին հիմա Շիշմանեանը ինձ ուզած է. չեմ գիտեր պատճառը. ես վաղը առաւօտ պիտի կրնամ գալ, օթօմօպիլով: Խստութիւնը չափազանց խիստ է. քաղաք զինուած մարդ ղրկել իսպառ արգիլեցէք: Անցուղարձի մասին զինուորը չտեղեկանայ որ խումբը չցրուի Ֆրանսացիներէն վախնալով:

Մնամ յարգանօք
Ձերդ ընկերաբար
Գ. ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ

7 – 8 – 920
Ատանա

Մ. Վ. 12

ՎԱՀԱՆ ԱՐԱՄԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

Յարգելի Գ. Վերածին,

Երէկ իրիկուն ուշ ատեն հոս հասանք. մենք այն յուսով էինք թէ մի գուցէ մեր պէտքերն հոս կրնանք գտնել, բայց ցաւալի է ըսել որ չարաչար սխալած ենք. մեզի հետ բերած ցորենը որ Մէսիսի ջրաղացքի մէջ ալիւր պիտի չինէինք, դժբախտաբար այն ալ կանգ առած է:

Արդ կը խնդրեմ, եթէ կարելի է մեզի գէթ կէս ջուալ ալիւր եւ մի քիչ իւղ եթէ ունիք տուէք, մինչեւ մերինը գայ. այն ատեն անմիջապէս կը վերադարձնենք:

Կրկին կը խնդրեմ. 40 հոգի ենք, մեզի մի քիչ օգնեցէք մինչեւ գէթ վաղն իրիկուն. արդէն կը սպասեմ Զանգալեանի որ ըստ այնմ ձեզի հետ յարաբերութեան պիտի մտնենք ու միասնաբար պիտի տանինք այս ճակատի յաղթութիւնը:

Կը յուսամ թէ չպիտի մերժէք. կանխաւ երախտագիտութիւն կը բերեմ ձեզի եւ ընկերներուդ:

Ընկերական ջերմ բարեւներով կը փակեմ տողերս:
Ձերդ գաղափարակից ընկեր՝

Սերժան
ՎԱՀԱՆ ԱՐԱՄԵԱՆ

7 – 8 – 920
Ապտօղլի

Մ. Վ. 13

ՀԱԼԸՊՃԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

Գործածուած թուղթը, մելանը եւ ձեռագիրը շատ նման են Մ. Վ. 11 նամակին: Կարելի է ենթադրել ուրեմն՝ որ Հալըպճեան եւ Գ. Մարգարեան նոյն անձերն են: Սակայն երկու նամակները (Մ. Վ. 11 եւ Մ. Վ. 13) նոյն թուականը կը կրեն. առաջինին մէջ Զաքըճի անունը գրուած է Ք–ով, իսկ ներկայ գրութեան մէջ՝ Գ–ով. զգալի է նաեւ ոճի տարբերութիւն մը (ներկայ գրութեան հայերէնը համեմատաբար բարձրորակ է): Ուստի դժուար է ապահով որեւէ եզրակացութեան յանգիլ:

Ընկեր Վերածին,

Նախորդ նամակներս ստացած ըլլալու ես: Անկից ի վեր տեղի ունեցած դէպքերը հետեւեալներն են. Օգոստոս 4ին Միջնեղային Խորհուրդը հռչակեց Կիլիկիոյ Քրիստոնէական ինքնավարութիւնը, ներկայանալով Գրէմոնին հանդիսաւոր յիշատակագրով մը որը հրատարակուած է թերթերուն մէջ: Ֆրանսացիները այն օրը ի ներքուստ համակիր իսկ արտաքուստ հակառակ կ'երեւէին այդ ակթին: Այն օրը ոչ մէկ միջադէպ տեղի չունեցաւ եւ Պատգամաւորութիւնը բաժնուեցաւ քաղաքավար վերաբերմունքով: Կուրոյին եւ Փարիզի հեռագրուեցաւ նոյն օր եւ նոյն օրը Կուրօ պատասխանեց որը վեհաժողովին հաղորդած է Աքթը իր կողմէ նպաստաւոր կարծիքով (avec avis favorable de ma part) Օգոստոս 5ին: Կառավարութիւն կազմուեցաւ եւ ներկայանալով կառավարատուն՝ նախ գրաւեց ոստիկանատունը եւ 3 ժամուայ համար արգելափակեց ոստիկանապետը, նոյնպէս ժանտարմըրին եւ ժանտարմըրիի հրամանատարը. գրաւուեցաւ նաեւ Վալիի պաշտօնատունը ուր վալին կը բացակայէր. թելեֆօն եղաւ իրեն որ կառավարատուն չգայ: Յետոյ կառավարութիւնը (քրիստոնէական) որուն 6 նախարարները հայ, մէկը ասորի, մէկը յոյն, եւ մէկը Ֆելլահ էին, ներկայացաւ Գրէմոնին փոխանցում պահանջելու համար: Ֆէլլահ ու յոյն նախարարները կը բացակայէին. Գրէմոն կ'ընդդիմանայ, մերինները կը պնդեն եւ ի վերջոյ զօրավարին հրամանով 2 վայրկեան կը տրուի շէնքէն դուրս ելլելու համար: Մերինները կ'ըսեն որ սուինի հարուածներով միայն կարելի է զիրենք դուրս հանել, սուինաւոր զինուորներ ներս կը մտնեն եւ սուինի առջեւէն դուրս կը քշեն: Ասոր վրայ զօրավարը յայտարարութիւն հանեց որուն մէկ օրինակը կը ղրկեմ քեզի:

Հիմա կառավարութիւն կայ տարբեր շէնքի մէջ: Ազգ. Խորհուրդ մը կազմուեցաւ երէկ գիշեր որ տեսակ մը Սահմանադիր Ժողով է: Գործերը կը շարունակուին, Ֆրանսացիները դեռ ծայրայեղ միջոցներու չըդիմեցին: Այսուհանդերձ դուրսի խումբերուն հանդէպ գէշ վերաբերում կայ: Քու խումբդ եւ Զագըճիին խումբը զինաթափ ընելու հրաման ելած է: Կարելի եղածին չափ Ֆրանսացիներու հետ բախում ունենալէ պէտք է զգուշանալ: Սուր շրջանը տեսնենք մինչեւ ե՛րբ կը տեւէ. թէեւ շրջանին սուր ըլլալն ալ յայտնի չէ, սակայն զօրավարին յայտարարութիւնը խիստ ու անարգական էր: Քեզի անգամ մըն ալ կը կրկնեմ՝ քաղաք չգա՛ն մերինները եւ զգուշանան Ֆրանսացիներու հետ չփում ունենալէ:

ՀԱԼԸՊՃԵԱՆ

7 – 8 – 920

Յ. Գ.— Կառավարութեան կազմութենէն առաջ եւ ինքնավարութեան հռչակումէն յետոյ էր որ Գրէմոնը ըսած էր անպաշտօն կերպով թէ Վերածինը զգուշանայ մեզի հետ բախում ունենալէ, եթէ Ֆր. զինուոր անցնի այդ կողմերը. ներողամիտ կ'ըլլաս որ à tort et à travers *գրեցի, ժամանակ չունէի եւ լուր տանելու համար մինչեւ վերջին ժամ սպասեցի:*

ՆՈՅՆ

Մ. Վ. 14

ՀԱԼԸՊՃԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

Սիրելի Վերածին,

Այստեղ իրերը այնպիսի վիճակ ստացան որ կարելի չէ լուրջ գործ տեսնել առանց ընդդիմութեան բախելու։ Առջի օր երեք հայ հոգեւոր պետերը Զօրավարին ներկայացան, որ յայտարարած է թէ Հայկ. կառավարութիւնը ո՛ր չէնքին մէջ որ նիստ գումարէ՝ անմիջապէս կը պաշարէ չէնքը եւ կը ձերբակալէ. Տամատեանի հետ արդէն յարաբերութիւնները խզուած են եւ միմիայն հոգեւոր պետերն են որ կապը կը պահեն։

Այժմ ընդհանուր տրամադրութիւնը ան է որ Միջագետքի բոլոր խումբերը Հաճընի խումբերուն միանան ու Սիս անցնելով հոդ հռչակեն անկախութիւնը. կառավարութիւնն ալ հոդ կը փոխադրուի։ Տրամադրութիւնները ըստ այնմ կը պատրաստէք եւ եթէ կռուողի պէտք ունենանք մեզի կ'իմացնէք։ Ջանացէք մեր տղաքը չցրուել. շարժման հրահանգը կը ստանաք կամ մեզմէ կամ կառավարութենէն։ Միւս կուսակցութիւնները արդէն այդ ուղղութեամբ քայլեր առած են։

Համբոյրներով՝
ՀԱԼԸՊՃԵԱՆ

9 – 8 – 920

Մ. Վ. 15

Հաշուական կարճ գրութիւն մը, Մ. Վերածինի ստորագրութեամբ, մատիտով, նամակի կէս թուղթի վրայ։

Ֆրանսական	70	*հատ*	2½	*ղրշ.էն*	175
Գերմանական	15	*հատ*	7½	*ղրշ.էն*	112½
Ռուսական	15	*հատ*	5	*ղրշ.էն*	75
					362½

Մեծ. Խաչօ Աղա,

Հաճեցէք 27 կառքի համար երեքական ոսկի վճարել եւ 100 կրակուած փամփուշտի համար 362½ ղրշ. դրամ։ Ամէնը՝ 84 ոսկի եւ 62½ ղրշ. դրամ։
Այս առթիւ յարգանքներ։

Ձերդ՝ Մ. Վերածին

14 *Օգոստոս* 1920
Հայկ. Միջագետք

Մ. Վ. 16

Գ. ՄԱՐԳԱՐԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

Մեծայարգ ընկ. Մ. Վերածին,

Դառն կսկիծով ստացինք ընկ. Աւետիսի արկածը, որուն յուղարկաւորութիւնը պիտի կատարենք այսօր ժամը 3·30*ին։ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը իւր հերոսներու ցանկին վրայ մէկ մը եւս կը բարդէ, որոնք իտէալի ճամբուն զոհուած են եւ վրէժ բառը իբր ժառանգ փոխանցած են ողջ ընկերներու. նոյնը կ'ըլլայ նաեւ ընկ. Աւետիսինը. ցաւը դառն է, բայց նպատակը սուրբ։*

Գ. Գրէմոնի յայտարարութիւնը, որ Գ. Ճիշմանեանը Թարգման կ'ըլլայ իւրացնելով, շատ ցաւալի է որ իւր կողմէ ոչ թէ կրճատած այլ բազմապատկած է՝ ըսելով թէ Դաշտի գտնուած զինուած բոլոր ուժերը եթէ չգան, հակառակ պարագային գնդակահար պիտի ըլլան։ Իսկ մեր մեկնելու պարագան՝ իբր թէ շաբաթ օր անկից դուրս պիտի գայ բոլոր ուժը Հաճըն մեկնելու համար։ Երէկ կէսօրէն առաջ ժամադրութիւն մը տուած էի Հաճնոյ օգնական ուժերու սպայակոյտին. այն համոզման եկայ թէ դժուար է բաւարար ուժը մէջբերել, սակայն ամէն գնով կ'աշխատին որ ընեն ինչ որ նոյնը ըրած են Ս. Դ. Հնչակեանները՝ ըսելով թէ 300 *զինուոր կը տրամադրենք եւ ահա կու գայ պարագան որ խօսքէն գործի պիտի անցուի, մէկ հատ չկայ մէջտեղ. կ'երեւայ մեր ներկայացուցիչն ալ, անոնց պէս, խօսք ըլլալու համար ըսած ըլլալու է։ Բայց եւ այնպէս երբ ինծի հարցնող եղաւ, ես ըսի՝ անպաշտօն կերպով կ'ըսեմ մօտաւորապէս* 40–60 *զինուոր թերեւս տրամադրուի։ Գալով իմ ուշանալուս մասին ուրիշ բան չէ եթէ ոչ իմ հիւանդ ըլլալս է, սոսկալի տաքութիւն կու գայ վրաս եւ փորհարութիւն ունիմ. չափէն աւելի ուժասպառ եղայ այս երկու օրուան մէջ. կ'աշխատիմ որ ժամ մը առաջ վերադառնամ, թէեւ բժիշկները կ'ըսեն որ հանգիստի պէտք ունիս։*

Մնամ յարգանօք քոյդ ընկ.
Գ. ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ

18 – 8 – 920, *Ատանա*

Յ. Գ.— Եթէ կրնաս մէկ մը Երէցեանին մօտ գնա եւ տեսնուէ. երէկ երեկոյ այնպէս ըսաւ Երէցեանը։ Թէ՝ շատ կարեւոր բաներ ունիմ ըսելու։ ՆՈՅՆ

Մ. Վ. 17

ԳՐԻԳՈՐԻ ԵՐԿՏՈՂԸ

Մատիտով գրուած, հապճեպով, փոքր կտոր մը թուղթի վրայ։

Տիար Վերածին,

Ազնիւ Գ.

Այդ կողմերը հրացանաձգութիւն կ'ըլլայ կոր·րո՞ւ դէմ է կամ թէ ովքե՛ր են. լի ու լի տեղեկութիւն մը տուր. ի հարկին մեր կողմէն եթէ ուժի պէտք ունենանք դարձեալ տեղեկացուր։

Յարգանօք
Ձերդ՝ ԳՐԻԳՈՐ

20 – 8 – 920
Ապտօղլի

Մ. Վ. — 18

ՀԱԼԸՊՃԵԱՆԻ ԵՐԿՏՈՂԸ

Կապոյտ մելանով, փոքր կտոր մը թուղթի վրայ։

Ընկեր Վերածին,

Իմացանք Գաբուլուլի դէպքը։ Օգնական ուժ անմիջապէս կը հասնի. եթէ ձեր դիրքը վտանգուած կը զգաք, Աղարճա քաշուեցէք, հոն կը հրահանգենք։ Կեդր. Կոմիտէն նկատի առաւ ձեր խումբին միացման խնդիրը եւ պիտի գրէ հարկ եղածը։

ՀԱԼԸՊՃԵԱՆ

21 – 8 – 920
Ատանա

Մ. Վ. — 19

ԿԻԼԻԿԻՈՅ Կ. ԿՈՄԻՏԷԻ ՆԱՄԱԿԸ

Զինանշան կրող պաշտօնական թուղթի վրայ։

ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ
1 8 9 0

ԿԻԼԻԿԻՈՅ
ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԷ
Թիւ 290

Օգոստոս 23, 1920

Սիրելի՛ Ընկեր Վերածին,

Այսօր իսկ Հաճնոյ Հայրենակցական Միութեան հրաւէրով բոլոր քաղաքական կուսակցութիւնները իրենց ներկայացուցիչների միջոցաւ վերջնական եզրակացութեան եկան արշաւանքի մասին։ Վաղը, երկուշաբթի, 750 *կամաւորներ, որոնց մէջն է նաեւ մեր խումբը —* 100 *հոգի — Աղարճա պիտի խմբուին։ Մենք խոստացել ենք թէ՛ այդ ժողովում եւ թէ՛ Գ. Տամատեանին, որ մեր խումբը պիտի միանայ եւ ճանապարհուի դէպի Սիս։*

Դու պէտք է ամէն ջանք գործ դնես, որ տղաները չցրուին։ Այս գործի յաջող լուծումից է կախուած մեր ազգ. շահերի այս կամ այն կերպ դասաւորուիլը։ Այս գործի մէջ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը պիտի ցոյց տայ, որ ինքը իրական արժէք ունի։ Լաւ գիտցիր, որ եթէ մեր խոստումը դրժենք, մեր մինչեւ այսօր արածները, ցոյց տուած գործունէութիւնը ջուրը ձգած կը լինենք։ Թէ՛ Կ. Կոմիտէն եւ թէ՛ ժամանակաւոր կառավարութիւնը մեծ յոյսեր ունին քո վրայ։ Եթէ մեր խումբը չմիանայ Հաճնոյ արշաւանքին, կը մնաս պատասխանատու թէ՛ մեր առաջ եւ թէ բոլոր նրանց առաջ, որ ամուր փարած են այդ արշաւանքին եւ դրանից են սպասում ամէն բան։

Սիրում ենք հաւատալ որ ոչ մի դժուարութիւն, ոչ մի սպառնալիք չպիտի կարողանան ստիպելու քեզ՝ տեղի տալ եւ ցրել խումբը։ Հ. Յ. Դաշնակցութեան դրօշակը միշտ պիտի բարձր պահենք. եւ կը հրահանգենք քեզ, որպէս մեր ամէնից լաւագոյն եւ գիտակից ընկերը, որ վերջին մի ճիգով աշխատես մեր կուսակցութեան մասնակցութիւնը այս գործի մէջ լաւագոյն կերպով մէջ բերելու։

Ընկեր Շմաւոն Փառոյեանը պիտի մեկնի խմբի հետ։ Նրան յանձնիր ամէն բան ու վաղն իսկ խումբը Աղարճա տանելուց յետոյ՝ Ատանա եկ։

Ընկերական ջերմ բարեւներով
ի դիմաց Հ. Յ. Դ. Կիլիկիոյ Կ. Կոմիտէի
ՀԱԼԸՊՃԵԱՆ *ՏՕՔԹ. ՄՆԱՑԱԿԱՆԵԱՆ*
(*կնիք*)

Մ. Վ. — 20

ՎԵՐԱԾԻՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

ՄԵՐՍԻՆԻ ԶԻՆ. ԿԱՌԱՎԱՐԻՉԻՆ

Ֆրանսերէնը պահուած է անփոփոխ։

Monsieur le Capitaine Caulet(1)
Gouverneur du Sandjak de Mersine
En Ville

M. le Gouverneur,

Je vous pris de vouloir bien me pardonner que, étant déjà indisposé et faute de convenience(2) du bateau d'aujourd'hui, je ne pourrais pas partir ce soir.

Mais je suis prêt de me vous présenter chaque jour sous la garantie de l'Union Nationale Arménienne de Mersine et partir par le premier bateau qui touchera notre port.

Veuillez agréer, Monsieur le Gouverneur, mes dévouements les plus distingués.

M. VÉRADZINE

Mersine, le 8 Septembre 1920

---

(1) Կարելի է նաեւ կարդալ Coulet։

(2) Պահուած նոյն անփոփոխ։ Ֆրանսերէն լեզուն նման բառ չունի։ Պիտի ըլլայ հաւանօրէն՝ convenance։

Մ. Վ. — 21

ՀԱՅԿԻ ՆԱՄԱԿԸ ՎԵՐԱԾԻՆԻՆ

Գրուած Grand Hôtel d'Orientի պաշտօնական թուղթի վըրայ: Ղրկուած է ըստ երեւոյթին Պոլիս՝ ուր անցած է արդէն Մինաս Վերածին:

Պէյրութ, 13 Սեպտեմբեր 1920

Սիրելի՛ Մինաս,

Վերջին օրերում, դէպքերը այնպէս թաւալգլոր ընթացան, որ հակառակ ցանկութեանս, Ատանայից մեկնեցայ առանց քեզ տեսնել կարողանալու: Եւ եթէ այսօր մեր վանեցի տղաները չգային ինձ տեսնելու ու վերջին անցքերը պատմելու, քո Պոլիս անցնելու լուրը նորէն չպիտի իմանայի: Տարօրինակ է Ատանայում մերինների բռնած դիրքը. ահա մի ամիս եղաւ, որ հեռացել եմ ու մինչեւ այժմ ոչ մի բան չեմ ստացել, գոնէ այնտեղի ու այստեղի գործերը իրար յարմարեցնելու համար: Այդ լռութիւնը շատ լաւ բան չէր գուշակում արդէն, եւ իրօք անցեալ օրը անձնական մի նամակից, շատ լակոնիկ կերպով գրուած, իմացայ որ գործերը շատ լաւ չեն երթար հոն. յոյսները դրել են այստեղի մեր բանակցութիւնների վրայ, ու յուսահատութիւն չպատճառելու համար ոչինչ չեն գրում: Ma foi !, եթէ Ատանան իւր յոյսը այստեղի բանակցութիւնների վրայ է դրել, կարելի է այժմ գուշակել, որ ապագան շատ էլ փայլուն չպիտի լինի: Հազար անգամ պոռացինք հոն, որ այս դիւանագիտական ձեռնարկները որքան էլ անհրաժեշտ լինեն, այնուամենայնիւ երկրորդական պլանի վրայ պիտի թողնել, մեր յոյսը պիտի դնել սեփական ու իրական գործունէութեան վըրայ. բայց ինչ անես, որ այս երկրում անհնարին է ակտիւ որեւէ բան անել, ատաղձ գոյութիւն չունի: Աստուա՛ծ իմ, այս ի՛նչ նեխած մթնոլորտ է, այս կիլիկեան իրականութիւն կոչուածը: Նոյն բանը կրկնըւեց եւ այստեղ, ուր գործերը շատ էլ լաւ չեն երթար, թող որ արդէն ես սկիզբից էլ դրանից աւելի չէի սպասում. բնական է որ Ատանայում նրանց ցոյց տուած վերաբերմունքը պիտի կրկնուէր եւ այստեղ: Այս երկու կենտրոնները տարբեր քաղաքականութեան խոմ չպիտի հետեւէին: Անպաշտօն տեսակցութիւնների մէջ, որ մէկից աւելի անգամներ ունեցանք, շատ սիրալիր, քաղաքավարական, որոնք սակայն գործնականի մէջ սանթիմ չարժեն: Բացի դրանից, մեր այստեղի գործերի մէջ, շատ վատ դեր խաղաց նաեւ մեր Սահակ ախպարը, որը այժմ Զահլէ է նստած. Եւրոպայից բերած իւր փարաների վրայ «կը հանգստանայ», մինչ այնտեղ, Ատանայում, մի քանի ոսկու համար սատկում են մերոնք: Դրամը իրեն են յանձներ ու ինքը իւր ձեռքով պիտի բաժնէ եղեր չքաւորներին. Թող այդ տարապերները առայժմ սատկին այնտեղ անօթութիւնից, այդ ոչինչ, ինքը մինչեւ չկազդուրուի չի կրնար երթալ. ո՞նց կ'ուզես որ գնայ եղբա՛յր, խեղճ մարդը այնքան աշխատեց ազգին համար, որ այժմ հոգին ելլելու վրայ է. ու չի քաշուիր օրն ի բուն քննադատելու սառը-անոր: Ինչ կը վերաբերի մեր գործին, իւր յարաբերութիւնները շատ լաւ են մեր բարեկամների հետ, այնպէս որ ի վիճակի էր իսկոյն գործերնիս յաջողցնելու, բայց այդ մասին լսել իսկ չուզեց, այլ նոյնիսկ, այդ էլ երէկ յայտնեցին ինձ, ջանքեր է գործադրել մեզ չէզոքացնելու համար: Քանի անգամներ տեսնուեցայ հետը, անհնարին է որեւէ բան հասկացնել, իւր տրամաբանութիւնը տրամագծօրէն հակառակն է Ատանայում տիրող մտայնութեանը: Ամէն անգամ խօսելիս հետը, մի խօսք ունի միայն «տղա՛ս, մենք պարտաւոր ենք միայն ու միայն համակերպելու». չան բնաւորութիւն, — գլխիդ զարնողի ձեռքերը լզիր: Ու չի թաքցնում որ ինքը այդ ուղղութեամբ մասնաւոր ջանքեր է գործադրում: Վերջին տեսակցութեանս մէջ շատ խիստ գտնըւեցայ. ի՞նչ անեմ, այլեւս համբերութիւնս վերջացաւ ու բաւական սառն կերպով բաժանուեցինք իրարից: Այդ չան որդիները առիթը ներկայացած են համարում՝ ազգ. իշխանութիւն, Պատ.(1) ներկայացուցչութիւն, եւայլն ի սպառ տապալել ու ղեկը իրենց ձեռքն անցընել. ու առայժմ, թերեւս նոյնիսկ յաջողին:

Կուպուլլիի դէպքը շատ վատ ազդեց վրաս, յատկապէս ճանչցած տղաները՝ Աւետիս չաւուշ, Վաղարշակ եւայլն, խե՛ղճ տղերք, արժէ՞ր արդեօք այդ ......ների(2) համար: Բայց ի՞նչ անես, մեր բռնած դիրքն էլ անխուսափելի չարիք էր, ուրիշ կերպ՝ անհնար: Բայց գիտես, սրանից յետոյ, ճիշդն ասած, ես հէչ տրամադիր չեմ, որ մենք առաջուայ էն երեքով գործը շարունակենք. միեւնոյնն է, արդիւնքը բացարձակ զերօ պիտի լինի: Պղատոնիկ կերպով ամէն ինչ կարելի է անել, տալ մեր համաձայնութիւնը իւրաքանչիւր ոչ վնասակար ձեռնարկի, ու միայն այդքան: Չեմ գիտեր Ատանայում մերինները ի՞նչ են մտածում այժմ, բայց յոյս ունեմ, որ դասը խրատական լինի: Այստեղ գալուն իմացայ, որ Եգիպտոսի մեր մարմնի մօտ նորէն դրամ ունինք Ամերիկայից եկած. շատ շտապեցնող մի հեռագիր տուի, որ դրամը անմիջապէս փոխադրեն, հակառակ դէպքում սպառնալով ինքս երթալ, առնելու համար. բարեբախտաբար այս անգամ արագ շարժուեցին ու անցեալ պէս ամիսներով քովերնին չպահեցին: Հեռագրիս պատասխանը առի, որ ընկերոջ մը միջոցաւ երէկ ճանապարհեցին:

Ատանայի մեր գործերն էլ ինձ շատ են զբաղեցընում: Գիտես արդէն, որ Գալըպչեանը Ֆիզիքապէս նոյնիսկ անկարող է թերթի աշխատանքը տանելու. անհրաժեշտ է այդ մասին լուրջ մտածել, ի՞նչ է տրամադիր անելու Պոլիսը, ընկ. Վանարեանը ինչո՞ւ տեղից չի շարժւում, եղբայր այդքան անտարբերութիւն այլեւս շատ է: Այժմ փառք Ալլահին, վտանգ էլ գոյութիւն չունի այլեւս, նոր ուժեր են անհրաժեշտ, եթէ չենք ուզում մեր պռեստիժը ի սպառ թաղել: Գիտես արդէն, որ Տիգրանն ու ես վաղուց պիտի հեռացած լինէինք, բայց ո՞նց թողնես հեռանաս այս պայմաններում: Միւսները թերեւս ծանօթ չեն իրականութեան, սակայն դուն եւ Լեւոնը յոյս ունեմ, որ ամուր կպած այդ գործին անպայման բան մը կ'ընէք: Թող որ գրելս իսկ աւելորդ է, որովհետեւ ինձնից աւելի լաւ գիտէք մեր պայմանները: Տպարանի խնդիրն էլ պիտի հետամուտ լինել, այժմ նիւթապէս ապահով ենք որոշ չափով, կրնանք բան մը ընել. հիմա անհնար է փոխադրել ի հարկէ, սակայն եթէ այդտեղ գործի ձեռնարկուի, մինչեւ յաջողուիլը, արդէն փոխադրութեան պայմաններն էլ կը լաւանան, յոյս ունեմ:

Փարիզ, Եգիպտոս գրեցի ես մանրամասնօրէն, այդտեղ ու Երեւան էլ դուն կ'ընես ի հարկէ:

Սասունին հոս է, հիւանդ պառկում. այդ տղայի հետ էլ չգիտեմ ի՞նչ անել: Առողջանալուց յետոյ, անոր Եգիպտոս երթալը այլեւս միտք չունի, ամենայարմարը կրկին Ատանա դառնալն է կարծում եմ:

Ես մի վերջին անգամ նորէն դիմում ըրի երէկ իմ գործի համար, եթէ այս անգամ էլ չյաջողուի, չորեքշաբթի նաւ կ'առնեմ դէպի Մերսին, je m'en fiche en fin de compte: Ի՛նչ ուզում է թող այն էլ լինի: Գրիր Ատանա:

Լաւ բարեւներ քեզ ու Լեւոնին՝

ՀԱՅԿ

---

(1) Արդեօ՞ք Պատուիրակութեան (Ազգային): Կարելի է կարդալ նաեւ Պարս:

(2) Բառ մը՝ անընթեռնելի:

Մ. Վ. — 22

ՀԱՅԿԻ ՆԱՄԱԿԸ ՎԵՐԱԾԻՆԻՆ

Հայկի այս երկրորդ նամակի ընթերցումէն աւելի եւս բացայայտ կը դառնայ՝ որ նամակագիրը Կիլիկիոյ պատասխանատու ընկերներէն է, ու ժամանակաւոր կերպով կը գտնուի Պէյրութ՝ քաղաքական խօսակցութիւններ ունենալու համար ֆրանսական հոգատար իշխանութեանց հետ: Նամակը անգամ մը եւս բացայայտ կը դարձնէ ֆրանս. պետութեան ժխտական կեցուածքը՝ «Հայկական Կիլիկիոյ» կազմութեան նկատմամբ:

Պէյրութ, 17 Սեպտ. 1920

Սիրելի Մինաս,

Մի քանի օր առաջ արդէն քեզ ընդարձակ գրեցի, ու այժմ երբ իմ գործը ի սպառ վերջացաւ այստեղ (փակագծի մէջ ասեմ, որ շատ անփառունակ գործունէութիւն էր) կը ցանկանայի Ատանա ճանապարհելուց առաջ արդիւնքը քեզ յայտնել, գիտակ պահելու համար այդտեղ կեդր. կոմիտէին ու մեր շրջանակներին ընդհանրապէս:

Վերջապէս ինձ յաջողուեց 3 օր առաջ, հակառակ կաթողիկոսի գործադրած միջոցներին, ունկնդրութիւն ունենալ Haut-Commissariat(1), ուր մի ժամից աւելի տեւող այդ տեսակցութեան մէջ, եղած առաջարկներն ու խորհուրդները չափազանց կաթեգորիկ(2) էին, որը հակառակ անակնկալ չլինելուն, այնուամենայնիւ տպաւորութիւնը շատ ծանր էր:

Ահա համառօտ կերպով դրանց իմաստը: Սան-Ռէմոյի որոշումը Կիլիկիոյ մասին անփոփոխ է. հաշտութիւնը Թուրքիոյ հետ ստորագրուեց այդ պայմանների համաձայն, ու ֆրանսիացիք ստիպուած են յարգել իրենց ստորագրութիւնը ու վերահաստատել թրքական գերիշխանութիւնը Ատանա-Թարսուս-Մերսին, Սիս, Մարաշ, Հաճըն եւայլն, յանձնելով իրենց երկրի ղեկավարութեան գործը եւ հեռանալով այդ հողամասերից: Դիպլոմաթիք ամէն միջոց, փոխելու համար այդ որոշումը, կը լինի բացարձակապէս ապարդիւն ու ժամանակի վատնում, որովհետեւ որոշումը անդառնալի է: Հետեւաբար մեզ, հայերիս, կը մնայ 3 միջոց — (միշտ իրենց խօսքերն է, որ գրում եմ).

1. Համաձայնել Թուրք գերիշխանութեան հետ, ոչ մի ընդդիմութիւն չանել անոր վերահաստատման ժամանակ: Չեն թաքցնում, որ հայերը այդ ռեժիմի տակ արքայութեան մէջ պիտի չզգան ինքզինքնին, Թուրք կառավարութեան սիստեմը իրենց նոյնքան ծանօթ է որքան մեզ, գիտեն ինչ ասել է Թուրքի հպատակ լինել: Հայերու վերաբերմամբ Թուրքիոյ կողմից քաղաքական-տնտեսական ճնշում միշտ պիտի գոյութիւն ունենայ դժբախտաբար: Ինչպէս միշտ, այս անգամ էլ հայերու հետ անցեալի պէս գէշ պիտի վարուեն, սակայն մասսայական ջարդ չեն կարող անել, որովհետեւ իրենք հեռու չեն մեզմէ, եւ յանուն խաղաղութեան դաշնագրի, յանձնառու են իբրեւ ամենամօտիկ դաշնակից պետութիւնը, պաշտպանել փոքրամասնութեանց շահերը (լաւ կը լսե՞ս, փոքրամասնութեան շահերի պաշտպանութիւնը կայանում է ուրեմն միայն մասսայական ջարդը արգիլելուց, այն էլ ի հարկէ եթէ ժամանակին հասնեն): Այդ պարագային (առաջին կէտի մասին է խօսքը) խորհուրդ չեն տալիս, որ մինչեւ այժմ Կիլիկիոյ մէջ աչքի ընկնող հայերը, որոնք այսպէս կամ այն կերպ Թուրքի դէմ են գործել, կուսակցութեան շէֆեր, ազգ. միութեան անդամներ, եւայլն, եւայլն, այլեւս մնան Թրք. Կիլիկիոյ մէջ. իսկ եթէ կ'ուզեն անպայման մնալ, ապա թող այդ անհատների անուանացանկը իրենց տանք, որոնց կեանքի եւ կայքի ապահովութեան garantieն(3) կը պահանջեն Թուրք կառավարութիւնից:

2. Իրենք երկիրը ձգելուն, թող հայութիւնն էլ իրենց հետ գաղթէ, երբեք արգելք չպիտի հանդիսանան այլ ընդհակառակը սիրով ցոյց կը տան ամէն տեսակ օժանդակութիւններ:

3. Պատերազմել Թուրքիոյ հետ, վանել այդ վերահաստատուած նոր ռեժիմը եւ հռչակել Կիլիկիան անկախ, եթէ մեր ուժերը կը ներեն այդպիսի մի գործի ձեռնարկելու, սակայն այդ գործին սկսելէն առաջ՝ հայութիւնը թող համոզուած լինի, որ իրենցից մեզ բացարձակապէս ոչ մի օժանդակութիւն չպիտի գայ, ինչպէս արդէն յայտնեցին. այդ պարագային եւս ստիպուած են կրկին յարգել իրենց ստորագրութիւնը ու ձգել երկիրը եւ հեռանալ մեզ թողնելով Թուրքին հետ դէմ առ դէմ: Այդ ժամանակ այլեւս կոտորած չէ, այլ կամովին հռչակուած պատերազմ, ուր ի հարկէ իրենց փոքրամասնութեանց պաշտպանի դերի մասին այլեւս չի կարող խօսք լինել:

Այս յայտարարութիւնները անելուց առաջ արդէն մի քանի անգամներ կրկնեց թէ, որովհետեւ րոպէն շատ կրիթիկ(4) է մեզ համար, ինչպէս եւ ճակատագրական, այդ պատճառով ինքը եղաւ բացարձակապէս անկեղծ եւ պարզեց ամբողջ իրականութիւնը, որքան էլ որ սեւ լինի այդ, որպէսզի մենք ժամանակ ունենանք լուրջ կերպով անդրադառնալու այս խնդիրների վրայ ու այնպիսի եզրակացութեան գալու, որ մեր ֆիզիքական գոյութիւնը մի անգամ եւս խնդրոյ առարկայ չդառնայ եւ բացի այդ որպէսզի մենք երեւակայական յոյսեր չունենանք իրենց վրայ, որպէսզի ապագայում խորը հիասթափութիւնների չենթարկուենք, եւայլն, եւայլն:

Ապա սկսեց մի շարք խորհուրդներ տալ, յայտնելով նախ, որ գաղթի մասին շատ չմտածենք, որովհետեւ մի անգամ երբ հայութիւնը դատարկեց կիլիկեան այդ հողամասերը, երկրորդ անգամ այլեւս հոն դառնալը կամ որեւէ ձգտում այդ հողերի վրայ երազ է, հետեւաբար գաղթել այդ տեղերէն, հայութեան համար կը նշանակէ վերջնականապէս թաղել Կիլիկեան հարցը: Թուրքիոյ հետ պատերազմել նաեւ՝ կը նշանակէ դիմել մի շատ վտանգաւոր aventureի(5), երբ թէ իրենց շատ լաւ ծանօթ է մեր ուժերը, ինչպէս եւ Թուրքերի, հետեւաբար միտք չունի այդ արդէն առանց այն էլ տանջուած ժողովրդի բեկորներին մի անգամ եւս վտանգի առաջ դնել, նամանաւանդ որ, ինչպէս կրկնեց, իրենք եւ ոչ մի օժանդակութիւն պիտի ցոյց տան այդ պարագային: Հետեւաբար մեզ կը մնայ միայն առաջին կէտը, այն է՝ հպատակուել Թուրք գերիշխանութեան. ցաւալի է ի հարկէ, սակայն պէտք է համբերութիւնը ունենալ տանելու բոլոր բարոյական ու ֆիզիքական տանջանքները մի տարի, 5 տարի թէ 15 տարի չգիտեմ, մինչեւ որ մեզ համար էլ արեւը ծագէ, որովհետեւ՝ Թուրքիան, միեւնոյնն է, դատապարտուած է մահուան, չի կարող այլեւս երկար դիմանալ:

Ահա սիրելիս այն բոլորը ինչ անցեալ օրը լսեցի եւ որի բուն իմաստը, առանց իմ կողմից որեւէ commentaire(6) աւելացնելու, յայտնեցի քեզ: Ինքդ էլ լաւ տեսնում ես, թէ որպիսի դիլեմի(7) առջեւ ենք կանգնել ու ի՞նչ ձեւով պիտի դուրս գալ այս բոլորի տակից, որպէսզի չտուժենք չարաչար կերպով: Իրօք որ այս վերյիշած 3 solutionները(8) ունենք մեր առջեւ, սակայն ո՞րը ընտրել: Դուն ինքդ էլ լաւ կը յիշես, որ մի պարզ proclamation(9) հրապարակելու համար տեղական Թուրքերու հետ միասին, քանի մը ամիս առաջ, որպիսի՛ ուժեղ ընդդիմութեան հանդիպեց ժողովրդի կողմից: Հետեւաբար մտածել մի րոպէ, որ այս ժողովուրդը կարող է նոր պայմանների յարմարուել ու վերստին թրքական լծին ենթարկուել՝ դժուար է ի հարկէ: Նոյնիսկ եթէ ղեկավար տարրը այդ եզրակացութեան գայ, ես վախնամ որ վերջին րոպէին ժողովրդի ընդվզումի առջեւ կանգնենք, որից կարող ես երեւակայել ի հարկէ թէ որպիսի՛ անարչի(10) պիտի յառաջ գայ ու ամէն ինչ տակն ու վրայ անի:

Կազմակերպուած որեւէ լուրջ դիմադրութիւն էլ իմ խելքին շատ չի պառկում, որովհետեւ այս անիծուած Կիլիկիոյ հայութիւնը պոռոտախօսութիւնից բացի ուրիշ բան չգիտէ անել, ատաղձ գոյութիւն չունի, որի վրայ կարելի լինի յոյս դնել. ուրիշ բան է ի հարկէ՝ եթէ դրսէն լուրջ ուժեր երկիր գան, բայց մեր արտասահմանի վրայ ունեցած հաւատն էլ օրէ օր աւելի է նուազում: Իսկ գաղթի մասին չեմ խօսում, այդ առթիւ գիտես իմ կարծիքը: Ես առայժմ որեւէ եզրակացութեան չեկայ, չգիտեմ ի հարկէ մերինները Ատանայում ի՞նչ են մտածում կամ ի՞նչ դիրք պիտի բռնեն: Ի՛նչ էլ որ լինի, այնուամենայնիւ պատասխանատուութիւնը այս անգամ աւելի խոշոր է, պէտք չէ à la légère(11) վերցնել խնդիրը: Հետաքրքիր է ձեր, տեղի Կեդր. Կոմիտէի եւ ընդհանրապէս Պոլսոյ շրջանի կարծիքը: Այդ մասին անպայման գրեցէք Ատանա. յոյս ունեմ, որ ժամանակ կ'ունենանք ստանալու:

Կաթողիկոսի կարծիքները ուզեցի շօշափել, որոնք շատ փոփոխական են. այդ մարդուն ես աւելի խելացի կը կարծէի քան ինչ որ է: Ատանա նամակներ էր գրել Haut Commissariatում տեսակցութիւն ունենալուց յետոյ, սակայն նամակները անպատասխան են մնացել, որից չափազանց դժգոհ է: Ինձ հետ ընդհանրապէս réservé(12) է: Իսկ Ատանա չի ուզում գնալ վախնալով վատ ընդունելութիւնից: Բայց ամէն պարագայի տակ այդ մարդու հոն գալը առ այժմ վնասակար չի կարող լինել, սակայն կրնան գործերը այնպիսի ընթացք ստանալ, որ ընդհակառակը թերեւս օգտակար լինի:

Ես սպասում եմ առաջին նաւին, վաղը-միւս օրը անպայման կ'երթամ, եթէ Կարա-Թաշի ճամբան բաց գտնեմ շատ լաւ կը լինի, որովհետեւ վերջին օրերս այստեղ լուրջ տարաձայնութիւններ կան, իսկ անցեալ օրը Haut-Commissariatում յայտնեցին՝ որ Ատանան

նախկինի պէս նորէն կռիւների թատերավայր է դարձել:

Լաւ բարեւներ քեզ եւ Լեւոնին՝
ՀԱՅԿ.

---

(1) Բարձր-Քոմիսէրութիւն, — Արեւելքի փրանս. հոգատար բարձրագոյն իշխանութիւնը (Պէյրութ):

(2) Բացարձակ, վճռական (փրանս. բառ):

(3) Ապահովութիւն:

(4) Ճգնաժամային (փրանս. բառ):

(5) Արկածախնդրութիւն:

(6) Մեկնաբանութիւն:

(7) Երկընտրանք (փրանս. բառ):

(8) Լուծում:

(9) Յայտարարութիւն:

(10) Անիշխանութիւն (փրանս. բառ):

(11) Թեթեւօրէն:

(12) Վերապահ:

Մ. Վ. — 23

Մինաս Վերածինի թուղթերուն մէջ կը գտնենք նաեւ հետեւեալ ստացագիրը (ձեռագիր, սեւ մելանով).—

Հոկտեմբեր 10–11, 920

Ստացագիր

Ստացել եմ, ընկեր Վերածինից (13½) տասն երեք ու կէս ոսկի թրք. թղթադրամ, Հաճնոյ արշաւախմբի զինուորներին բաժնելու. (ճաշի համար):

Արշաւախմբի հարիւրապետ
ՅԱԿՈԲ ԽԱՉԻԿԵԱՆ

Մ. Վ. — 24

ԿԻԼԻԿԻՈՅ Կ. ԿՈՄԻՏԷԻ ՆԱՄԱԿԸ

Գրուած է Կիլիկիոյ Կեդր. Կոմիտէի պաշտօնաթուղթի վրայ: Վերջին բառը կ'աւարտի էջի վերջին տողին վերջաւորութեան: Ստորագրութիւն չկայ: Կրնայ ըլլալ որ գոյութիւն ունեցած ըլլայ երկրորդ թերթ մը, այժմ կորսուած:

№ 368

Ատանա, 4 Յունուար 921

Ընկեր Մ. Վերածին,
Կ. Պոլիս

Ընկե՛ր,

Ստացանք անցեալ Նոյեմբեր 21 թուակիր Ձեր նամակը: Ստուգեցինք որ Մերսինի Կոմիտէի կողմէ ձեզի 50. եգ. ոսկի վճարուած ըլլալու պարագան, անհիմն է եւ հետեւանք թիւրիմացութեան մը, որ այժմ լուսաբանուած է եւ հաստատուած որ Ձեզի այդպիսի վճարում մը չէ եղած:

Մերսինի Ջելվէեաններէն Ձեր ստացած 450 ոսկի թղթադրամի եւ զՁեզ միշտ Կ. Կ.ի անդամ նկատելու յայտարարութիւնը, Կիլ. Կ. Կոմիտէիս խորհրդակցութեանց նիւթ դարձաւ եւ միաձայնութեամբ որոշեց հետեւեալը.

«Նկատելով որ ընկեր Մ. Վերածինի հեռացման միջոցին, Եգիպտոս անցնելու որոշ յանձնարարութիւններ ըրած էր իրեն՝ Մարմինս, եւ այդ ուղղութեամբ ընկեր Վերածին, մինչեւ անցեալ Հոկտեմբեր, աշխատութիւններ կատարած էր, պահելով Կիլ. Կ. Կ.ի գործիչի հանգամանքը, նկատելով որ Կ.Կ.իս այդ առթիւ գրած նամակը մինչ այդ թուականը հազիւ ստացած կ'ըլլար ընկեր Վերածին, որով իր Եգիպտոս մեկնիլը աւելորդ կը նկատուէր, Մարմինս միաձայնութեամբ որոշեց մինչ Հոկտեմբերի վերջը վճարել իր ռոճիկները, ինչպէս նաեւ Ատանայէն Պոլիս իր ճանապարհածախսը: Այդ թուականէն յետոյ դադրած նկատել ընկերը»:

Մ. Վ. — 25

ԱՐՄԷՆ ԳԱՐՈՅԻ ՆԱՄԱԿԸ Մ. ՎԵՐԱԾԻՆԻՆ

Մ. Վերածին կը գտնուի արդէն Միացեալ Նահանգներ եւ կ'աշխատակցի «Հայրենիք»ին: Հայաստանի Հանրապետութեան Ուաշինկթընի դեսպան Արմէն Գարոյի այս նամակը գրուած է Հայաստանի խորհրդայնացումէն եւ Փետրուարեան դէպքերէն ետք, 1920–21ի տխուր իրադարձութիւններուն գրեթէ անմիջական տպաւորութեան տակ, եւ կ'արտայայտէ անշուշտ զուտ անհատական մտածումներ:

Այս նամակը հրատարակուած է 1946ի «Հայրենիք» տարեգիրք-տօնացոյցին մէջ (էջ 194–197): Ներկայ textը առնուած է բնագրէն:

Վաշինգթոն, 9 Դեկ. 1921

Սիրելի Վերածին,

Նախ իմ complimentներս(1) քու Մեղու Շնորհալիի կծոցներուն համար. քանի կ'երթայ այնքան համով կը դառնայ թերթին այդ մասը. «Կուտ կուտանը» եւ Օտեանի մասին ըրած առաջարկը all right(2) էին:

Այս վերջին շաբաթներս կանոնաւոր կը հետեւիմ Հ-ին(3).Վ. Ահարոնեանի թղթակցութիւնները հետաքրքիր են իբրեւ information(4), բայց ես քեզ խորհուրդ պիտի տայի իրեն գրել որ շատ քաշքշուքներով չզբաղուի. օրինակ՝ Յ. Թումանեանի մասին մի քիչ չափէն աւելի էր քաշքշած:

Եւ առհասարակ ես այն կարծիքի եմ որ մեր մամուլը շատ զբաղուելու չէ անցեալ տարուայ տխուր դէպքերով. Ներքին կիրքերը գրգռելէն օգուտ չկայ, գալիքի մասին մտածենք եւ ելք մը գտնենք իրար հասկնալու, որ հնարաւոր դառնայ դարձեալ իրար մօտ հաւաքել մեր ժողովուրդի բոլոր actif(5) ուժերը: Մի քանի խօսքով բացատրեմ միտքս:

Բոլշեւիզմ, սոցիալիզմ եւ մի շարք ուրիշ իզմերը մեր մտաւորականներուն գլխուն մէջ գոյութիւն ունին միայն եւ մեր իրականութիւնը բոլորովին խորթ է այս բոլորին, հետեւաբար թողնենք այդ իզմերը իրենց տեղը մնան եւ գանք մեր էական խնդրին, որը ամէն հայու սրտին մօտիկ է՝ հայ ժողովուրդի ֆիզիքական գոյութիւնը եւ անոր ազատ ապրելու տարրական պահանջին բաւարարութիւն տալու խնդիրը: Ինձ կը թուի թէ հնարաւոր է այս հարցին շուրջ իրար հասկնալ եթէ մեր պարոն մտաւորականները իրենց caprice*ները*(6) *մէկ կողմ թողուն:*

Ինչպէս կը լսենք, Մոսկուայէն եկող Հայաստանի նոր–փրկիչները եւս, ինչպէս նախորդ Դաշնակցական կառավարութիւնը, եկել են այն եզրակացութեան թէ Հայաստան ըսուած երկիրը այնքան յետամնաց է տնտեսական եւ քաղաքակրթական տեսակէտից որ ներկայ պայմաններուն մէջ անհնարին է զբաղուիլ այդ իզմերով, հակառակ մեր պարոն մտաւորականներուն բուռն ցանկութեանը. եւ յակամայից լծուել են ամենատարրական աշխատանքին՝ ժողովուրդին հացն ապահովել եւ չթողուլ որ թուրքն ու թաթարը մեզ կոտորեն: Այս երեք տարիներու դառն փորձերն էին հարկաւոր մեր աղաներուն մեծամիտ ուղեղներուն մէջ մի քիչ bon sens(7) *մտցնելու, սա է ցաւալին մեր իրականութեանը մէջ: Տասնեակ հազարաւոր համալսարանականներու սերունդ մ'ունինք եւ հազիւ մի քանի տասնեակ հաւասարակշիռ մարդիկ: Ինչ որ է, ողբալով չենք կրնար փոխել այս տխուր կացութիւնը, մինչեւ այս անհաւասարակշիռ սերունդը չհեռանայ ասպարէզէն, մենք մեզ չենք գտնելու, եւ դրա համար ժամանակ է հարկաւոր: Իսկ մինչ այդ մենք ընելիքներ ունինք, եւ իմ կարծիքով ժամանակն եկած է լուրջ քայլեր առնելու այդ ուղղութեամբ. առաջին՝ ամէն կերպ աշխատիլ չխորացնել այն բաժանումները եւ ստորաբաժանումները որոնք ստեղծուեցան մեր ժողովուրդի զանազան խաւերուն մէջ մեր անհարազատ մտաւորականներու քէֆին համար եւ ի վնաս մեր գործին, Արեւմտահայ–Արեւելահայ, Աշխատաւոր եւ ոչ–Աշխատաւորներ, էսէռներ*(8) *եւ Սոցիալ–Դեմոկրատներ, էլ ո՞ր մէկը յիշեմ. առանք բոլորը որ մաղես մէջէն երեք գոյնի նիւթ դուրս կու գայ, առաջին՝ հողի գոյն ունեցող մեծ մասսայ մը, բուն հայ ժողովուրդը, պատմութեան ինէրսիով մեզ հասած իւր բացասական եւ դրական կողմերովը. երկրորդ՝ կարմիր արիւն ունեցող փոքրաթիւ մտաւորականներու խումբ մը, որոնք կ'ապրին մեր իրականութեան գիտակցութեամբը եւ այս փոքրաթիւ սերունդն էր որ հայ ազատագրութեան դարբնողն եղաւ. յետոյ՝ մեծաթիւ բայց բազմագոյն մտաւորականութիւն մը, որը ձեռքերը ճէպը դրած անտարբեր հանդիսատեսն էր՝ վերջին* 20–30 *տարուայ մեր պատմութեանը եւ այսօր մէջ է ընկած իշխանութեան հոտը առած (Նուպարէն մինչեւ Միասնիկեան մէջը առած):*

Ինձ համար անսպասելի չէր այն ինչ որ կատարուեց 1921*ին. ճիշդ մէկ տարի առաջ այս տխուր դէպքերէն՝ կը զգայի որ այս հերիսայի հոտին վազող նորագոյն չերեփաւորները թափելու էին մեր այսքան դժուարութեամբ եփած հերիսան, խեղճ Խրիմեան Հայրիկին ակնարկած հերիսան: Թողնենք ապագայ սերունդին որոշելու թէ ով ո՛ր չափով մեղաւոր էր այս կատարուած դժբախտութեանց համար եւ սկսինք նորէն մեր հերիսայի մասին մտածելու:*

Նամակս երկարիլ սկսաւ. կարճը կապեմ:

Առանց ռուսական actif(5) *աջակցութեանը մենք հնարաւորութիւն չենք ունենար, գոնէ կիսով չափ իրականացնելու մեր ազգային իտէալը՝ ունենալ սեփական հայրենիք մը, անկախ կամ թէկուզ կիսանկախ, ուր մեր ժողովուրդը հնարաւորութիւն ունենայ իւր հալալ աշխատանքով ապրելու, հեռու թրքական սուրէն ու հուրէն: Այս տեսակէտէն մեր Երեւանի կարմրաւոր ախպարները շատ աւելի* réal(9) *հողի վրայ են կանգնած... Եղածը եղաւ, Մոսկուան մեր հերն անիծեց «ընկեր» Գարապէքիրի միջոցաւ: Ներկայիս Մոսկուան «բարեկամ» է Անգորայի հետ, բայց այս բարեկամութիւնը կարող է* 24 *ժամուայ մէջ ագրէսիվ*(10) *թշնամութեան փոխուիլ եւ օրին մէկը աչքերնիս պիտի բանանք և տեսնենք որ «ընկեր» Լենինը հայկական պահանջները ձեռք առած Անգորայէն բաւարարութիւն է պահանջելու: Պատմութեան ա. ու բ.ը այդ կ'ըսէ, եւ այդ օրը շատ մօտիկ է իմ կարծիքովս:*

Արդեօք մենք պատրա՞ստ ենք այդ դրութենէն օգտուելու համար.— ինչպէս կը տեսնեմ՝ ոչ: Պարսկաստան, Պոլիս եղողները դեռ կ'ապրին Փետրուարեան օրերու անմիջական տպաւորութեան տակ. գոնէ մենք՝ աւելի հեռուն եղողներս աշխատինք հնար եղած չափով առարկայօրէն մօտենալու ստեղծուած կացութեանը: Նախ խոստովանելու ենք մեր այն սխալը՝ որ բարձի թողի էինք ըրած Ռուսական facteur*ի*(11) *նշանակութիւնը մեր վերջին* 3 *տարուայ գործունէութեանց ընթացքին եւ լուրջ վերագնահատութեան ենթարկել բոլոր այն* facteur*ները*(11), *որոնց անմիջական գործակցութեամբը միայն լուծուելու է մեր հարցը: Երկրորդ ծաղրելու է թէ՛ մերոնց եւ թէ բոլշեւիկներու այն հոսհոսութիւնները, ինչ կը վերաբերի ընկերաբանական այն պոռոտախօսութիւններուն՝ որ մօտայի կարգ են անցած: Երրորդ՝ ամենախիստ քննադատութեան նիւթ լինելու է մեր այն լեւանթէններուն ընթացքը (Նուպար, Պատրիարք եւ բոլոր պահպանողական տարրերը), որով անոնք* 3 *տարի շարունակ փորձեցին երկու հատուածի բաժանել մեր կոտորակուած փոքրաթիւ ժողովուրդը:*

Խօսքին կարճը ըսի բայց էլի երկար դուրս եկաւ: Աւելի սղմեմ միտքս՝ Միացեալ Անկախ Հայաստան, ռուս պետութեան անմիջական պաշտպանութեամբ եւ բարեկամ դաշնակից պետութեանց բարոյական եւ նիւթական աջակցութեամբ (դաշնակից պետութիւն ըսելով Անգլիա եւ Ամերիկա ըսել կ'ուզեմ): Այս է միակ ճամբան, եւ ինձ թուում է որ Երեւանի մեր ախպարներէն շատերուն էլ միտքը այս է, բայց շատ իշավարի տարան իրենց գործը: Ես յոյս ունեմ որ այս ֆորմիւլին վրայ ասոնց հետ համաձայնութեան եզր մը կրնանք գտնել, բայց բնաւ յոյս չունիմ որ կարողանանք պոլսական լեւանթէններուն համոզել ձեռք քաշել իրենց բիւզանդական զէվզէկութիւններէն:

Մէկ խօսքով՝ քաշքշուքներուն վերջ տալ, պնդել երկու հողամասերու միացման եւ մէկ հայ կառավարութիւն ունենալու անհրաժեշտութեանը վրայ, եւ եթէ կ'ուզեն mandataire(12) *մ'ունենալ մեր հայ ախպարները, միայն Ռուսաստանն է որ կարող է Հայաստանի* mandataire*ը*(12) *լինել. ուրիշ ոչ ոք չի գնալու Հայաստանի սարերուն վրայ իւր զինուորները սառեցնելու: Այս վերջին կէտը խնդրեմ ամուր մը խոթես մեր բիւզանդական եւ եգիպտական հոսհոսներուն գըլխին մէջ քու խայթոցով, հասկցար մի՞, սիրելի Մեղու Շնորհալի: Եւ փառք յաւիտեանս ամէն:*

Ջերմ բարեւներով՝

ԳԱՐՕ

---

(1) Գնահատանքի խօսքեր:

(2) Կատարեալ, տեղին:

(3) «Հայրենիք»ին:

(4) Տեղեկութիւն, ծանօթացում:

(5) Գործօն, աշխոյժ:

(6) Քմայքները:

(7) Տրամաբանութիւն, խելօքութիւն:

(8) Սոցիալիստ (ընկերվարական) յեղափոխականներ:

(9) Իրական, իրապաշտ:

(10) Յարձակողական:

(11) Ազդակ:

(12) Հոգատար, հովանաւոր պետութիւն:

Մ. Վ. — 26

ԱՐՄԷՆ ԳԱՐՕՅԻ ՆԱՄԱԿԸ

Վաշինկթոն, 9 *Յունուար*, 1922

Սիրելի Վերածին,

Ներփակ կ'ուղարկեմ քանի մը տող Շմաւոնեանի մասին. պիտի խնդրէի որ իւր նկարին տակ տեղաւորէիք:

Երէկ Արամը առանձին թղթակցութիւն մ'ուղարկեց իւր վրայ կատարուած հոգեհանգստի մասին:

Քու նամակդ իր ժամանակին ստացել եմ եւ գրել Ֆիլատելֆիա, խնդրելով որ մի անգամ ընդ միշտ հեռացնեն Սիտալ ըսուած հոսհոսին իրենց Յանձնախումբէն: Թէեւ ինձ խոստացել էին այդպէս ընել:

Տօներուն Նիւ Եորք էի ուր դիմեցի Gerard*ի միջնորդութեանը Հայաստանի համար բաժին ստանալու* Hoover*ի* 20·000·000 *տոլարէն:*

Այսօր ստացայ Hoover*ի պատասխանը* Gerard*ին, որով կը յայտնէ թէ* Haskell*ին հեռագրել է յատուկ պաշտօնեայ մ'ուղարկել Հայաստան, այնտեղի կարիքները իմանալու, եւ եթէ կարիքը այնքան մեծ է ինչպէս մենք իրեն յայտնել ենք՝ անմիջապէս պէտք եղածը պիտի ուղարկէ: Այս է միակ լաւ լուրը որ ունիմ տալու:*

Տեսնենք 22*ը ի'նչ անակնկալներ է բերելու մեզ. ներսէս բան մը կ'ըսէ թէ մեր ճակատին գրուած առասպելային* 7 *տարիներու արհաւիրքներու շրջանը լրացաւ եւ նոր շրջան մը պիտի մտնենք:*

Մտադիր եմ գալ շաբթու Պոստոն գալու ընկերներուն հետ խորհրդակցելու համար կարեւոր խնդրի մը համար. այն ատեն երկարօրէն կը խօսինք:

«Մեղու Շնորհալին» քանի կ'երթայ աւելի կը հանէ իր խայթերը. դա լաւ նշան է:

Ջերմ բարեւներով՝

Ա. ԳԱՐՕ

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ Մ. ՎԵՐԱԾԻՆԻ ԹՂԹԱԾՐԱՐԻՆ

Ստորեւ, իբրեւ յաւելուած Մինաս Վերածինի թուղթերուն, կու տանք Հ. Յ. Դ. Կիլիկիոյ Կեդրոն. Կոմիտէի թիւ 5 շրջաբերականը (Մարտ 1920)՝ ուղղուած Հ. Յ. Դաշնակցութեան Կիլիկիոյ Մարմիններուն: Շրջաբերականի նիւթը կը կազմեն Հ. Յ. Դ. 9րդ Ընդհ. Ժողովը (Երեւան, Սեպտեմբեր 1919) եւ անոր հիմնական որոշումները:

Շրջաբերականը տպուած է մեծ թուղթի վրայ, երկու երես:

ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ ԹԻՒ 5

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐՈՒՆ

Ընկերներ,

Հ. Յ. Դ. 9րդ Ընդհ. Ժողովը, գումարուած Երեւանի մէջ, յաջողութեամբ աւարտած է իր աշխատանքները եւ պատգամաւորները ցրուելով՝ արդէն հասած իրենց շրջանները պատշաճ զեկուցումներ տալու համար զիրենք ղրկող մարմիններուն: Կիլիկեան Շրջանի մեր երկու պատգամաւորներէն մէկը մնացած է Երեւան(1), *Հայաստանի խորհրդարանին պատգամաւոր ընտրուած ըլլալով, իսկ միւսը՝ վերադարձած է Շրջանը*(2) *եւ տուած է մասնաւոր զեկուցում Կեդր. Կոմիտէին եւ պատշաճ զեկուցումներ Ատանայի, Տարսոնի եւ Մերսինի մարմիններուն:*

Բայց որովհետեւ ներկայ քաղաքական բարդ պայմաններու բերումով հնարաւոր պիտի չըլլայ մեր պատգամաւորին այցելել բոլոր շրջանները՝ ճիշտ այս պա-

հուս, միւս կողմէ 9րդ Ընդհ. Ժողովի մասին զեկուցում մը յետաձգելը աննպատակայարմար է, ուստի ներկայ Շրջաբերականը իբր այն պէտք է նկատել:

Ընկերնե՛ր,

Թ.րդ Պատգամաւորական Ժողովը կարեւոր էր անոր համար որ կը գումարուէր Հայ ժողովուրդի պատմութեան ամէնէն ճգնաժամային շրջանէ մը յետոյ, կարեւոր էր, ի շարս այլոց, եւ անոր համար որ կը գումարուէր Ազատ Հայաստանի առաջին մայրաքաղաքին մէջ, որուն իրականացման համար Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը ամբողջ երեսուն տարի կռուած, պայքարած եւ անհամար զոհողութիւններ ըրած էր: Ազատ ու Անկախ Հայաստանի ազատ մայրաքաղաքին խորհրդարանի շէնքին մէջ ուրեմն առաջին անգամ ըլլալով Դաշնակցութիւնը կը գումարէր այն Ընդհ. Ժողովը, որ պիտի տար հիմնական որոշումներ թէ՛ մեր կազմակերպութեան եւ թէ Հայ ժողովուրդին համար:

Սակայն Ընդհ. Ժողովը չկրցաւ անդրադառնալ այն բոլոր հարցերուն, որոնք իր օրակարգի նիւթը կը կազմէին. պատճառն այն էր որ օրակարգը կազմուած էր այն նախատեսութեամբ, թէ մինչեւ Օգոստոս 15 որ նշանակուած էր ժողովի գումարման օր՝ Հաշտութեան Համաժողովը արդէն Հայաստանի սահմանները ճշդած եւ հողատարութեան խնդիրը լուծած կ'ըլլար: Դժբախտաբար այդ նախատեսութիւնը չէր իրականացած, որով քանի մը կարեւոր նիւթեր յետաձգուեցան յառաջիկայ Ժ.րդ Ընդհ. Ժողովին, որ պիտի գումարուի Հայաստանի Միջազգային — իրաւական դիրքը ճշդուելէ անմիջապէս յետոյ:

Մինչեւ Ընդհ. Ժողովի ընդունած բանաձեւերուն եւ որոշումներուն հրատարակութիւնը Բիւրոյին կողմէ, Կեդր. Կոմիտէն յարմար կը դատէ հետեւեալ ամփոփումը տալ մարմիններուն:

1.— Կուսակցութեան նուազագոյն ծրագրի միայն քաղաքական մասը, որ կը վերաբերէր Տաճկահայաստանի եւ նախկին Ռուսահայաստանի ինքնավարութեան նկատմամբ պահանջներու՝ չեղեալ համարուած է եւ ամբողջական ծրագրի վերաքննութիւնը յետաձգուած է յաջորդ Ընդհ. Ժողովին:

Անոր փոխարէն Հ. Յ. Դ. 9րդ Ընդհ. Ժողովը հանդիսաւորապէս կը նուիրագործէ անկախ եւ միացեալ Հայաստանի յայտարարութիւնը եւ անոր ամբողջացման եւ զարգացման կը ձգտի բոլոր զօրութեամբ, ժողովրդավար Հանրապետութեան հիմանց վրայ:

Պէտք է աւելցնել եւ այն որ արտաքին քաղաքականութեան բանաձեւի Բ. յօդուածը կ'ըսէ. «Հայաստանի սահմանները որոշելու խնդրում արտաքին քաղաքականութիւնը պէտք է ղեկավարուի այն ծրագրով, որ 1919 Յունվ. 14ին ներկայացուած է Փարիզի հաշտութեան Համագումարին»:

2.— Պօղոս Նուպարի պատուիրակներուն հետ բանակցելու համար դրուեցան հետեւեալ հիմքերը — Ա.– Երկու պատուիրակութիւնները միացնելով կազմել մէկ պատուիրակութիւն. պատուիրակութեան պետը պէտք է ղեկավարուի Հայաստանի հանրապետութեան հրահանգներով եւ պատասխանատու է անոր առջեւ: Բ.– Թէ՛ Հայաստանի հանրապետութեան սահմաններուն մէջ և թէ հանրապետութեան սահմաններէն դուրս նշանակել լրացուցիչ ընտրութիւններ: Գ.– Կառավարութեան անդամներու կէսէն ոչ պակասը կը նշանակուի արեւմտահայերէ:

3.— Որոշուած է որ Դաշնակցութիւնը ըլլայ զուտ ազգային կուսակցութիւն եւ առայժմ մուտ չգործեն անոր մէջ ոչ հայ տարրեր:

4.— Որոշուած է թոյլատրել Հայաստանի մէջ դրամագլխի մուտքը, մանաւանդ Հայ դրամագլխի:

5.— Ջնջուած են նախկին Արեւելեան եւ Հայաստանի Բիւրոները եւ այժմ կայ մէկ Կեդր. Գործադիր մարմին, որ կը կոչուի Հ.Յ.Դ. Բիւրօ եւ կը միաւորէ իր վրայ նախորդ բիւրոներու պաշտօնները: Բիւրոն կը մնայ Հայաստանի Մայրաքաղաքին մէջ:

6.— Կազմուած է դատական ատեան մը, որ կը քննէ բոլոր հին եւ նոր դատերը, որոնք կու գան կուսակցական խողովակով Կեդր. Կոմիտէներու միջոցաւ:

7.— Որոշուած է Կեդր. օրկան մը ունենալ որ արտայայտիչը պիտի ըլլայ Բիւրոյի ուղղութեան եւ քաղաքականութեան: Բ.– «Դրօշակ»ը պիտի ըլլայ կուսակցութեան գիտական-պարբերական օրկանը: Գ.– Պիտի ձեռնարկուի հրատարակել «Դաշնակցութեան մատենաշար» անունով գիրքեր, գրքոյկներ տեսական խնդիրներու, ինչպէս նաեւ Հայրենիքի տնտեսական, ընկերային եւ այլ հարցերու ուսումնասիրութեան շուրջ: Դ.– Պիտի հիմնուի կուսակցութեան կեդրոնական տպարան մը:

8.— Պիտի կարգաւորուին կուսակցութեան դիւանաթղթերը եւ կազմուի թանգարան. այս առթիւ կը հրահանգուին կուսակցական բոլոր մարմինները, կազմակերպութիւններն ու անհատ ընկերները, որ թէ՛ արխիւի եւ թէ թանգարանի վերաբերեալ բոլոր նիւթերը հաւաքեն եւ տրամադրեն գործադիր գերագոյն մարմնին:

9.— Դաշնակցութեան պատմութիւնը գրելու գործը յանձնուած է ընկերներ Վրացեանի, Ռուբէնի եւ Վարանդեանի: Բ.– Մինչեւ 1922ը պիտի հրատարակուի հատորի մը մէջ Դաշնակցութեան պատմութիւնը լայն զանգուածներուն համար, մատչելի ձեւով:

10.— 1920ին հանդիսաւոր կերպով պիտի տօնուի Հ. Յ. Դ.եան երեսնամեակը: Բ.– Այս տօնին համար պիտի որոշուի օր եւ այդ օրը բոլոր վայրերու մէջ պիտի կազմակերպուին հանդէսներ: Գ.– 1922ին Հայաստանի մայրաքաղաքին մէջ արձան պիտի կանգնուի ազատութեան համար զոհուած բոլոր ընկերներու համար: Արձանին համար այժմէն պիտի բացուի ընդհ. հանգանակութիւն: Հիմակուընէ պիտի յայտարարուի մրցում լաւագոյն արձանի համար եւ պիտի ընտրուի հեղինակաւոր եւ վստահելի արուեստագէտներէ քննիչ մարմին մը: Դ.– Մինչեւ 1922ին Հայաստանի մայրաքաղաքին մէջ պիտի ստեղծուի Հ. Յ. Դ. Պանթէոն եւ այնտեղ պիտի փոխադրուին Հայաստանէն դուրս թաղուած կուսակցութեան ղեկավար ընկերներու աճիւնները: Ե.– Ազատութեան արձանի հանգանակութեան կազմակերպումը եւ ղեկավարութիւնը յանձնըւած է Ամերիկայի Կեդր. Կոմիտէին:

Ահա, Ընկերներ, գլխաւոր գիծերը գործնական այն խնդիրներուն, որոնք կը շահագրգռեն մեր բոլոր մարմիններն ու ընկերները: Մինչեւ ընդունուած որոշումը՝ բանաձեւերու հրատարակութիւնը՝ Կեդր. Կոմիտէն այսչափ կրնայ տեղեկացնել ձեզ:

Ամէն Դաշնակցական անհատ միանգամ ընդմիշտ պիտի ըմբռնէ, թէ ինք կապ ունի եւ մասն է այն կազմակերպութեան, որուն պատմութիւնը նոյնինքն հայ ժողովրդի պատմութիւնն է:

Այս անգամ ալ 9րդ Ընդհ. Ժողովը չսայթաքեցաւ այն ուղիէն, որուն հետեւեր էին նախորդ ժողովները, ան ղեկավարուեցաւ կուսակցական աւանդութիւններէն որոնք արմատ գտած էին մեր ընկերներուն մէջ: Ան մնաց համերաշխ եւ կուռ, եւ այն ակնկալութիւնները զոր կը սնուցանէին մեր հակառակորդները տեսնելու համար Դաշնակցութիւնը պառակտուած, բարեբախտաբար հայ ժողովուրդին համար՝ բնաւ չիրականացան: Դաշնակցութիւնը դուրս ելաւ իր Ընդհ. Ժողովէն աւելի ուժեղ քան երբեք:

9րդ Ընդհ. Ժողովը իր ընկերական ողջոյնները ուղարկելով մեր պատգամաւորին միջոցով մեզ բոլորիս, կը մաղթէ որ մենք ըլլանք պարտաճանաչ եւ գիտակից ընկերներ կուսակցութեան համար ու կազմենք խիտ ու ամրակուռ շարքեր հայ ժողովուրդին մէջ մեր պատմական դերը ու հետապնդած նպատակները իրականացնելու համար: Մենք վստահ ենք որ Կիլիկիայի շրջանի բոլոր մարմիններն ու ընկերները կը գիտակցին ասոր եւ կը շարժին այնպէս, ինչպէս կը թելադրեն մեզ մեր անցեալ գործունէութեան ու ներկայ ժամանակներու հրամայական պահանջները:

Ընկերական բարեւներով

Հ. Յ. Դ. ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷ
(կնիք)

Ատանա, Մարտ 1920

---

(1) Տիգրան Ծամհուր (բուն մականունով՝ Ամսէեան), յեղափոխական գործունէութեան մէջ ծանօթ նաեւ՝ Ֆէրիտ Ճեմիլ անունով, որ 1921 Փետրուար 18ին Երեւանի մէջ սպաննուեցաւ պոլշեւիկներու գնդակով, հայկական եռագոյնը խորհրդարանի շէնքի ճակատին հաստատելու պահուն:

(2) Ինքը՝ Մինաս Վերածինը:

Գ.— ՓԱՍՏԱԹՈՒՂԹԵՐ ՊՈԼՍՈՅ ՇՐՋԱՆԻ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ — ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԵՆԷՆ

(1890 – 1914)

Իր կազմութեան առաջին իսկ տարիէն սկսեալ՝ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը իր կազմակերպչական գործունէութեան կեդրոններէն մէկը դարձուց Օսմանեան Պետութեան մայրաքաղաքը: Իր աշխատանքները տանելով բոլորովին գաղտնի՝ Դաշնակցութեան Պոլսոյ անդրանիկ լիազօրը, Յովհաննէս Եուսուֆեան (Մելիք), 1891էն մինչեւ 1895 կը գործէր «լռիկ–մնջիկ, համբերութեամբ, առանց տենդի ու աճապարանքի, կը մղէր իր քարոզչութիւնը Պոլսոյ գետնայարկերուն մէջ, գրաճանաչ երիտասարդութեան շարքերում, եւ 3–4 տարուան ընթացքին կրցաւ ստեղծել գաղափարական ընտիր գործիչներու փաղանգ մը, կեդրոնական ուժեղ մարմին մը իր կոմիտէներով ու ենթակոմիտէներով, որոնցմէ եղան Օննիկ Դերձակեան (Վռամեան), Բարկէն Սիւնի, Զարմայր (Վարդգէս Սէրէնկիւլեան), Արտաշէս Դեւեան (Եգիպտացի), Յակոբ Գարակէօզեան (Զաւէն), Յարութիւն Գեւոնեան (Փասքալ), Վռամ Քենտիրեան, Սարգիս Մինասեան, եւ այլն, շատերը Կեդրոնական վարժարանէն»: Բայց նաեւ՝ «Յովհաննէս Եուսուֆեան հմուտ ձեռքով պատրաստեց շարք մը յանդուգն ահաբեկիչներ, որոնք օր ցերեկով, բազմամարդ փողոցներուն մէջ կը զարնէին դաւաճանները եւ կ'անհետանային: Այդպէս, 1895ին մին միւսին ետեւէն սպաննուեցան Կեդրոնական Կոմիտէի կողմէ մահուան դատապարտուած առաջնակարգ հայազգի լրտես ու մատնիչներ, ոստիկան–կոմիսէր Հանի Տիգրան, վիրաբոյժ Թիւթիւնճեան, կարգալոյծ վարդապետ Մամբրէ եւ ուրիշներ, որոնք ոսմ. ոսկիներէն հրապուրուած, դարձեր էին Նազըմ Փաշայի հաւատարիմ գործակալներ եւ անոր ձեռքը կը մատնէին ու բանտերու մէջ կը փտեցնէին բուն յեղափոխական գործիչներուն հետ նաեւ բազմաթիւ անմեղներ»: (Մէջբերումները՝ Մ. Վարանդեանի «Հ. Յ. Դ. Պատմութիւն»էն, Ա. հատոր, էջ 157–158):

1895ի աշնան Եուսուֆեան կը ձգէր Պոլիսը, ուր պաշտօնապէս կը գործէր արդէն Վիշապի Կեդրոնական Կոմիտէն (Եուսուֆեան կ'անցնէր Ժընեւ, ապա Ամերիկա, ուր սկիզբ կը դնէր Միացեալ Նահանգներու դաշնակցական կազմակերպութեան): Իբրեւ կուսակցութեան լիազօր՝ իրեն կը յաջորդէր Արշակ Վռամեանը (բուն անունով՝ Օննիկ Դերձակեան, կուսակցական ծածկանունով՝ Վահապ), որ այնտեղ կը մնար մինչեւ 1896 Նոյեմբերի վերջերը (մատնութեան մը հետեւանքով՝ Վռամեան ծպտուած կ'անցնէր Պուլկարիա, անկէ Ժընեւ՝ 1897ին, եւ աւելի ուշ, 1899ին, Ամերիկա՝ ուր, Եուսուֆեանէն ետք, ի՛նք պիտի գործէր երկար տարիներ, մինչեւ Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումը): Պոլսոյ Վռամեանական շրջանին կը պատկանի Օսմանեան դրամատան գրաւման ձեռնարկը, — մեծագոյններէն մէկը Հ. Յ. Դաշնակցութեան ցուցական–մարտական արարքներուն, — որուն ընթացքին պիտի նահատակուէր գրեթէ պատանի հերոսը՝ գրաւող խումբի ղեկավար Բաբկէն Սիւնին, եւ ուր առաջին անգամ պիտի ճանչցուէին հետագայ ղեկավար ուժեր՝ Արմէն Գարօն եւ Հրաչ Թիրեաքեանը:

1898ին, Հ. Յ. Դաշնակցութեան երկրորդ Ընդհ. Ժողովը ճշդեց ուժերու կեդրոնացման եւ յեղափոխական գործունէութեան չորս գլխաւոր շրջաններ, զանոնք օժտելով Ընդհ. Ժողովէն իսկ ընտրուած եւ մօտաւորապէս երկու բիւրոներուն համազօր իրաւասութիւններ վայելող Մարմիններով (Պատասխանատու Կեդրոնական Կոմիտէներ): Կեդրոնական այդ չորս շրջաններն էին՝ Բարձրաւանդակը (Տարօն, Սասուն, Ախլաթ), Վասպուրականը, Լեռնավայրը (Կիլիկիա) եւ Կուածաղիկը կամ Վիշապը (Կ. Պոլիս): Կուածաղիկի Պատասխանատու Մարմնին անդամ ընտրուեցան՝ Աշոտ, Բաբօ (Գարեգին խաժակ) եւ Կարէն:

Աւելի ուշ, երբ 1904ի երրորդ Ընդհ. Ժողովը (Սոֆիա) որոշեց վերսկսիլ ցուցական գործողութիւններուն Վիշապի եւ Ոսկեհանքի (Իզմիր) մէջ, Պոլիսը վերստին դարձաւ յեղափոխական դաւադրական գործունէութեան տենդալի կեդրոն: Թէեւ հիմնականին մէջ Սուլթանի դէմ ծրագրուած ահաբեկչական արարքի նախապատրաստութիւնները վարողը Ընդհ. Ժողովին կողմէ ընտրուած Ցուցա–տեռորական Մարմինն էր՝ Քրիստափորի գլխաւորութեամբ, բայց տեղւոյն վրայ դաւադրական ծրագիրներու գործնականացման համար աշխատողները Պոլսոյ ընկերներն էին առաւելաբար:

Սահմանադրութեան հռչակումէն ետք, Պոլսոյ ազգային կեանքը ընդհանրապէս եւ մեր կազմակերպութեան գործունէութիւնը մասնաւորաբար՝ սկսան ապրիլ բարգաւաճման ու ծաւալման շրջան մը՝ ստեղծուած համեմատաբար ազատ պայմաններուն բերումով: Պոլիսը դարձաւ Դաշնակցութեան արեւմտեան հատուածի խորհրդարանական եւ յարաբերական աշխոյժ գործունէութեան գլխաւոր կեդրոնը: Դերերը շրջուած էին: Ցարական ոստիկանութեան հետապնդումներէն խուսափողները ապաստան կը գտնէին սահմանադրական Թուրքիոյ գլխաւոր կեդրոններուն մէջ: Պոլիս կը մնային կամ որոշ ժամանակով այնտեղ կը հանդիպէին Դաշնակցութեան ամենէն ականաւոր դէմքերէն՝ Յարութիւն Շահրիկեանը, Ակնունին, Գարեգին խաժակը, Սիմոն Զաւարեանը, Ռուբէն Զարդարեանը, Արմէն Գարօն, Մշոյ Գեղամը (Տէր Կարապետեան), Վանայ Սարգիսը (Բարսեղեան) եւ շատ ուրիշներ: Վառնայի 5րդ. Ընդհ. Ժողովէն ետք (1909), Պոլիսը կը դառնար նաեւ կեդրոնը Հ. Յ. Դաշնակցութեան կարեւորագոյն Մարմիններու, — Արեւմտեան Բիւրօ, Ինքնապաշտպանութեան Կեդրոնական Մարմին, Հայաստանի Բիւրոյի Պոլսոյ Հատուած, եւն.: Այդ բոլորի կողքին կը շարունակէր գործել Վիշապի Պատասխանատու Կեդրոնական Կոմիտէն: 1911ի 6րդ. Ընդհ. Ժողովը եւ 1912ի Հ. Յ. Դ. խորհուրդի ժողովը գումարուեցան Պոլսոյ մէջ:

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Պոլսոյ շրջանի գործունէութեան վրայ որոշ լոյս կը սփռեն Մելիքի (Յ. Եուսուֆեան), Վահապի (Ա. Վռամեան) եւ Բաբկէն Սիւնի'ի նամակները՝ «Դիւան Հ. Յ. Դաշնակցութեան» երկու հատորներուն մէջ(1), ինչպէս նաեւ «Դրօշակ»ներու մէջ հրատարակուած բազմաթիւ նամակները («Նամակ Պոլսէն»ներու շարքը), թղթակցութիւններն ու Պոլսոյ Կ. Կոմիտէի վճռագրերը: 1914–15 տարիներու կուսակցական գործունէութեան շուրջ տեղեկութիւններ կարելի է նաեւ քաղել՝ «Հայրենիք» ամսագրի 1965ի թիւերուն մէջ հրատարակուած նամակներէն:

Ստորեւ՝ կու տանք Պոլսոյ Պատասխանատու (կամ Վիշապի) Կեդրոնական Կոմիտէի այն շրջաբերականներն ու փաստաթուղթերը, զորս ներկայիս ունինք մեր տրամադրութեան տակ: Անոնցմէ մաս մը հրատարակուած է, օրին, «Դրօշակ»ներուն մէջ, կամ, հետագային, «Դիւան»ի երկու հատորներուն մէջ. կու տանք սակայն վերստին՝ նիւթի ամբողջականութիւնը ըստ կարելւոյն ապահովելու տրամադրութեամբ: Կարեւոր մէկ մասը, թէեւ տպագրուած վիճակով դրկուած է կուսակցական Մարմիններուն, բայց արտաքին հրատարակութեան ցարդ արժանացած չէ:

Կը պահենք ժամանակագրական կարգը եւ ամբողջական հարազատութեան սկզբունքը:

Եւ կը սկսինք 1890 Յուլիսին, Հնչակեաններու եւ Արմենականներու համագործակցութեամբ կազմակերպուած Գում–գափուի ցոյցէն անմիջապէս ետք հրատարակուած՝ «Հնչակ»ի թռուցիկ մէկ թիւէն: Գում–գափուի ցոյցը Պոլսոյ յեղափոխական գործունէութեան դրսեւորուած առաջին արտայայտութիւնն է փաստօրէն:

Հ. Տ.

---

(1) Տեսնել ի մասնաւորի՝ Ա. հատոր, — էջ 131–137, 150–161, 220–230, 235–256, 272–282, 304–306, 326–329, 332–335, 347–354, 374–376, 382–385. եւ Բ. հատոր, — էջ 274–275, 279–285, 288–290, 299–307, 311–321, 329–331, 349–351, 355–358, 363–365, 373–381, 386–390, 393–394, 398–409:

Պ — 1

«ՀՆՉԱԿ»Ի ԹՌՈՒՑԻԿ ԹԵՐԹ՝ ԳՈՒՄ-ԳԱՓՈՒԻ ՑՈՅՑԻՆ ԱՌԹԻՒ

Տպուած՝ 44x28 սմ· մեծ թուղթի մը վրայ, երկու երես:

Ա· երես՝

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱՅԻՆ ԱՐԻՒՆԱՀԵՂ ՅՈՅՑԸ Կ. ՊՈԼՍՈՒՄ

Օգոստոս 1 – 20 *Յուլիս*, 1890·

Ահա՛ եւ ԳՈՐԾԸ, որ տարիներից ի վեր այնպիսի արտասուոտի կերպով սպասում և ըղձում էր հայ մարդը:

Ահա՛ եւ կենդանի, վսեմ ու յանդուգն յեղափոխական խօսքը վերածուած իրեն համապատասխան կենդանի, վսեմ ու յանդուգն գործի:

15 Յուլիսը բացում է նոր դարագլուխ հայոց պատմութեան մէջ, մկրտելով այդ դարագլուխը հայկական արիւնով: Եւ այդ դարագլխի պատմութեան առաջին էջերը արիւնոտ տառերով կ'արձանագրեն հայերի նահատակութիւնն ու նրանց սուրբ պատերազմի սկիզբը յանուն ազատութեան:

15 Յուլիսը, երբ հայ մարդն առաջին անգամ գիտակցաբար հոսեցնել տուեց իր արիւնը յանուն իր բարօրութեան ու ազատութեան, նմանում է այն արշալոյսին, երբ արեւելեան երկինքն արիւնագոյն կրակով է վառւում, որպէս հրդեհ, խոստանալով պայծառ օր:

15 Յուլիսին բռնապետների Բիւզանդիոնում առաջին անգամ հայերի ձեռքը վեհաբար ծածանեցաւ յեղափոխական կարմիր դրօշակը, իբրեւ աւետիս հայ ժողովրդի ապագայ երանութեան եւ մահասու նշան թիւրքական բռնապետութեան ու հայկական ստրկութեան:

Ոտքի՛ է կանգնում, ոտքի՛ է կանգնում հայ ժողովուրդը — վեհ, քաջ ու խրոխտատեսիլ, եւ մարտական բարձր գոչիւնով հանդիսանում դէմ առ դէմ իր վայրենի թշնամուն եւ իր սոսկատանջ կուրծքը դէմ տալով կրակին, ազատութեան անունը տալիս եւ նզովում ստրկութիւնը երկար դարերի ընթացքում անդադար աճող թունալի, ժահրոտ ու խիստ նզովքով:

Եւ հայ ժողովուրդը սկսում է իր ԳՈՐԾԸ, սկսում է ազատութեան պատերազմը ո՛չ իբրեւ հօտ խառն ու անկարգ, առանց հովիւի, ո՛չ իբրեւ բուռն հողմ, որ հեռուից հասնելով, կատաղաբար յուզում, փրփրեցնում, ալեկոծում է ծովը, կործանում նաւեր եւ յետոյ անհետ դադարում: — Ո՛չ:

Այլ նա, բանիմաց յեղափոխականների ղեկավարութեամբ, սկսում է իր վսեմ մարտը կանխապէս վճռած՝ թէ ինչ պիտի լինի իր այդ օրուայ նպատակը, թէ ինչ կերպարանք պիտի կրէ իր այդ օրուայ առաջին յեղափոխական ցոյցը եւ թէ ինչ միջոցների պիտի դիմել, եթէ թշնամին արգելք հանդիսանայ:

Իր նախագիծը — նա իրագործեց· իր այդ օրուայ նպատակին — նա հասաւ, եւ իր ցոյցին տալով վեհ, խրոխտ, փառաւոր, բազմամարդ կերպարանք, նա գիտցաւ ապացուցել գործով, որ կայ հայ յեղափոխական Կուսակցութիւն, որը հաստատ ու ճիշդ ուղղութեամբ գործում է եւ որին աջակից ու ընկեր է նոյն ինքը՝ ժողովուրդը:

Պատրիարքական մայր եկեղեցու զանգակների ղօղանջիւնը նա ծառայեցրեց նրանց իսկական նպատակին· — փոխարէն աղօթքի, նա այդ ղօղանջիւնով պատերազմի կանչեց: Ճշմարտութեան թարգման ու ազատաշունչ ատենաբանութեամբ նա, իր առաջնորդներից մէկի շրթներով, Բիւզանդիոնի երկնքի տակ, բիւրաւոր բազմութեան առջեւ յայտարարեց ամբողջ հայ ժողովրդի թշուառութիւնը, նրա պահանջները ներկայացրեց, Էրզրումի նշանաւոր շարժման առիթով նախագծուած այդ օրուայ մեծ ցոյցի իմաստը բացատրեց, հայ «կառավարիչ» մարմինների ստորութիւնն ու ստրկութիւնը հայ բանողի կոշտացած ձեռով ապտակեց եւ թիւրք կառավարութեան վայրենի բռնութիւններն ու հալածանքները սեւամած գոյներով մերկացրեց:

Այդուհետեւ նա թիւրքահայերի «պետին», վախկոտ պատրիարքին, դուրս հանեց մութ անկիւնից, ուր նա թաքնուած էր փախչելով, եւ հրամայեց նրան երթալ միասին սուլթանին եւ ներկայացնելով այդ ատենաբանութեան գրաւոր պատճէնը, պահանջել Բիւզանդիոնի բռնապետից հայ ժողովրդին հանգիստ ու բարօրութիւն:

Բայց ի՞նչ· նրա ճանապարհը կտրեցին թիւրքական զօրքերը եւ նա, որ վճռել էր ամենայն արգելք խորտակել, թիւրքի հարուածներին նա մահասու հարուածներով պատասխանեց, բոցն ու սուրը, աղաղակն ու պայթիւնը միախառնուեցան, մինչդեռ այդ սոսկալի ու արիւնահեղ ընդհարման ժամանակ

«Լոկ իբըր փարոս մէկ աւետաբեր,
«Նրա դրօշակն այնտեղ մենակ ծածանւում…»

Եւ նա, Կ· Պոլսի հայ բանող ժողովուրդը, ոչ միայն իր յախուռն բազմութեամբ, իր մեծ ցոյցով, ո՛չ միայն այն ազատաշունչ ատենաբանութեամբ, այլ եւ, երբ հարկը եղաւ, ազատութեան բիւրաձայն աղաղակներով, այլ եւ սեփական արիւնով, ամբողջ աշխարհի յանդիման, վաւերացրեց իր իրաւացի պահանջները, յայտարարելով նրանց սուլթանին եւ դրան վկայ ունենալով ամբողջ Եւրոպային:

Այդ մեծ ցոյցի նախաձեռնողները լուրջ ու բանիմաց կերպով իրագործեցին այն միտքը, որ յայտնել էինք «Հնչակ»ի այս տարուայ Յուլիս ամսի համարում Կարինի եւ Հայաստանի միւս արիւնահեղ շարժումների առիթով: Մեր յայտնած միտքը հետեւեալն էր· «Ամէն մէկ ընդհարում թիւրքական զօրքերի հետ, ամէն մի կռիւ, ամէն մէկ ընդդիմութիւն կամ յարձակում նրանց վրայ պէտք է կանխապէս որոշուած ու տրամաբանուած լինի, պէտք է կանխապէս նախագծուած լինի»:

Այդ մտքի գործադրութեան փայլուն օրինակ յայտնուեցաւ Կ· Պոլսի մեծ ցոյցը:

Եւ թո՛ղ, ուրեմն, հայ յեղափոխական Կուսակցութիւնը հայ ժողովրդի հետ միասին շարունակէ նմանօրինակ ցոյցերով ու շարժումներով հարկ եղած ժամանակը թնդեցնել գոռոզ Բիւզանդիոնի եւ որբ Հայաստանի օդը: Թո՛ղ այդպիսի միջոցներով, պատերազմ յայտարարած բռնապետութեան դէմ, նա վերակենդանութիւն տայ հայկական տկարացած ոգուն, արթնացնէ հայի սիրտը, ազատութեան ու բարօրութեան համար հայի ունեցած ծարաւն աւելի սաստկացնէ, գրգռէ նրա թմրած ոգին: Թո՛ղ այդպիսի կենդանի բարձր օրինակներով եւ մի եւ նոյն ժամանակ միշտ յեղափոխական ոյժերը կազմակերպելով, շարունակէ իր մարտը մինչ այն մեծ օրը, երբ միանգամից ամբողջ Հայաստանը կը ժայթքէ իր կրակն ու լաւան, որպէս վուլկան(1):

Թո՛ղ Կ· Պոլսի արիւնահեղ ցոյցը, այդ մեծ շարժումը լինի պատերազմի առաջին նշանը, մեծահնչիւն կոչնակը, որի ձայնին թիւրքահայ, ռուսահայ, պարսկահայ միանգամայն արձագանգ տան, ներկայ լինելով այնտեղ, ուր պատերազմի դաշտն է:

Եւ այն ժամանակ թո՛ղ դողայ գոռոզ պառաւ մարդակերը, թո՛ղ փրփրի նրա բերանը կատաղութիւնից եւ մոլեգնացած՝ հրամաններ արձակէ· «Խեղդե՛լ, ճնշե՛լ հայկական շարժումները»· Թո՛ղ եռան ու դուրս վիժեն նրա բռնապետական բոլոր ոյժերը· — դա կը լինի հայի ստրկական շղթաների կոտրատման օրը եւ նրա ազատութեան երանելի աւետիսը:

Կեցցէ՛ հայ ժողովուրդ:
Կեցցէ՛ հայ յեղափոխական Կուսակցութիւն:

Խմբ· «ՀՆՉԱԿԻ»·

---

(1) Հրաբուխ (փրանս· բառ):

Բ· երես՝

ՏԱՍՆԵՒՀԻՆԳ ՅՈՒԼԻՍ

(Սեփական թղթակցից)

Կ· Պոլիս, 15 *Յուլիս* 1890·

Այսօր, կիրակի, հայ յեղափոխական գործոց պատմութեան համար շատ նշանաւոր օր մ'եղաւ: Այսօր ա՛յն օրն եղաւ, որ հայ գաւառացի ժողովուրդը ատրճանակներ եւ սուրեր ի ձեռին, սուլթանի քթին տակ յեղափոխական կարմիր դրօշակը բարձրացնելով, կռուելու սկսաւ առաջին անգամ:

Այսօր առաւօտեան ժամերգութիւնն արդէն նոր էր սկսած, գունդագունդ գաւառացի հայեր ահագին բազմութեամբ կը դիմէին արդէն պատրիարքական մայր եկեղեցին ի Գում-Գափու: Իւղաբերից աւետարանն դեռ նոր էր կարդացուած, երբ ժողովրդեան մէջէն մի ձայն յայտնեց հասարակութեան թէ՝ «Հայե՛ր, բան մը պիտի կարդացուի, մտիկ արէք»: Ի պատասխան բացասական եւ «չը կարդացուի» խօսքերը լսուեցան քահանայից դասէն: Յանկարծ րէվօլվէրի պայթիւն մը լսուեցաւ եկեղեցւոյն մէջ, եւ պատրիարք ու այլ վարդապետք ու քահանայք սկսան պահարաններէն փախիլ: Ժողովուրդը խառնիխուռն դուրս խուժեց եկեղեցիէն և սկսաւ պատրիարքին հետեւիլ· սակայն Խորէն արդէն անյայտ տեղերով պատրիարքարանի մի մութ սենեակ ապաստանած էր: Հազարաւոր բազմութիւն եկեղեցւոյն բակին մէջ ժողոված, հնչեցնել կը տար եկեղեցւոյն զանգակները, որի ձայնէն մօտակայ թաղերէն ուրիշ հազարաւորներ ալ դիմեցին եւ մտան եկեղեցին ու իր առջեւի փողոցը: Աննկարագրելի էր այդ բազմութիւնը: Խանչարներով ու րէվօլվէրներով զինուած այդ հոծ բազմութիւնը յանկարծ դիմեց պատրիարքարան, ուր կը փնտռէր պատրիարքին: Առաջին անգամ նորան չգտնալով, տակն ու վրայ արին պատրիարքարանը, ապակիներ, դռներ կոտրատեցին եւ զանգակներու ձայնը ուրիշներ ալ կը համախմբէր: Այդտեղ ատենաբանութիւն մը եղաւ, որոյ մէջ ամենաճիշդ գոյներով կը ներկայացուի Հայաստանի ներկայ տագնապալի եւ ողբալի վիճակը, կառավարութեան անասելի խստութիւնք ու բռնութիւնք եւ հայ ժողովրդի բարօրութեան պահանջը(*): Այդ ատենաբանութենէն յետոյ դրգռիչ երգի մը առաջին տողերը կ'երգէին, երբ նորէն ժողովուրդը գնաց միացաւ պատրիարքարանի մէջ եղողներին հետ: Մինչ այդ ժամանակ պատրիարքն կը փընտռէին, որ և գտնելով, թեւերուն մէջ առնելով, դուրս ելան պատրիարքարանէն եւ սկսան երթալ սուլթանին: Կը տանէին պատրիարքն սուլթանին այն մտօք, որ այնտեղ ժողովրդեան առջեւ պատրիարքը սուլթանին ներկայացնէ վերոյիշեալ ատենաբանութեան գրաւոր պատճէնը եւ հայ ժողովրդի պահանջին հարկ եղած բաւարարութիւն ուզէ սուլթանէն: Այլ եւս պատրիարքը պիտի յայտարարէր թէ՝ հայ ժողովուրդը վերջին աստիճան թշուառութեանց հասած ըլլալով, ուրիշ միջոց չի գտներ, եթէ ոչ այսպիսի ժողովրդային ցոյցով պահանջել բարօրութիւն ու հանգիստ: Եւ այսպէս 3—4000 ժողովուրդ կը հետեւէր պատրիարքին· ատրճանակները փողոցին մէջ կը պայթէին եւ խառնիխուռն ամբոխը զարհուրելի կերպարանք մը կը կրէր: Ոստիկանութիւնը փողոցներուն անկիւնները կանգնած էր եւ հաստատապէս գուշակել կը տար, որ կը վախնար չափուելու, ժողովրդի հետ,որովհետեւ իրենք սակաւ էին, կը սպասէին թերեւս օգնութեանց: Գում-Գափուի լայն մի փողոցի վրայ յոյն դեղավաճառի խանութի մէջ պատրիարքը պահ մը ապաստանեցաւ: Խանութի երկաթէ փեղկերը

(*) Այդ ատենաբանութիւնը կարճ ժամանակից յետոյ մենք կը հրատարակենք:

Ծ· Հ· Խ·

գոցուած էին, դուռն ալ գոցուեցաւ եւ ժողովուրդը, որ անչափ դժուարութեամբ Խորէնին պատրիարքարանէն հանած էր, կարծելով, որ պատրիարքը պէտք էր փախիլ այդտեղէն եւ թերեւս նոյն մտօք ալ այդ տեղը դիմեց, սկսեցաւ ահագին չփոթութեամբ, ատրճանակներու ձայներով, աղաղակներով, դեղատան պատուհաններն ու փեղկերը ամբողջովին կոտրել, ջարդել եւ պատրիարքն կրկին բռնուեցաւ եւ կառք մը բերուելով եւ նորան մէջը նստացնելով, սկսան յառաջանալ։ Երբ մի քանի քայլ առաջ գնացին, մի փողոցի անկիւնէն բազմաթիւ զօրքեր հանելով, հրամայուեցաւ այդ զօրքերին զարնել։ Առաջին յարձակումը տեղի ունեցաւ զօրքերէն, որոնք հրացանին հակառակ կողմէն եւ սուիններով յարձակեցան ժողովրդին վրայ։ Պատրիարքին ապաստանեցին մի յոյնի տան մէջ։ Աննկարագրելի է այդ կռիւը հայերի եւ թիւրք զօրքի մէջ։ Գում-Գափուի 6–7 գլխաւոր փողոցներ պատերազմի դաշտ դարձած էին։ Յեղափոխական կարմիր դրօշակը առաջին անգամ մայրաքաղաքիս մէջ կը պարզուէր։ Ի տես այդ պանծալի դրօշին շատ ու շատ հայեր, որոնք սկզբէն ոչինչ տեղեկութիւն ունէին, վազեցին առին ատրճանակներն, դաշոյններն, րէվօլվէրներն եւ այլն եւ միացան գլխաւոր խմբին հետ։ Տեսնելու էր այդ խրոխտ ու խիզախ հայ ժողովրդին ընթացքը. զէնքեր ի ձեռին նոքա կը վազէին դասալիք զինուորներու ետեւէն, որոնցմէ շատերն ֆէսերնին և հրացաննին կորսնցուցած՝ ապաստանելու համար կը դիմէին պահակատուն, ուր ոմանք չհասած վայր կ՚իյնային հայի զէնքէ վիրաւոր կամ սպաննեալ։ Հայերը բաւական վնաս պատճառեցին թիւրք զինուորներուն, որոնցմէ առայժմ, թէեւ հաստատ տեղեկութիւնք դեռ կը պակսին, սակայն 5–6 սպանուած եւ բազմաթիւ վիրաւորուած են։ Մի բարձրաստիճան թիւրք սպայ, որը ձիով նոր հասած էր կռւոյ վայրը, մահացու կերպով կը վիրաւորուի։ Կարապետ անուն հայ լրտես, որ իր արհեստին մէջ այստեղ մեծ դեր կը խաղար եւ շատ հայերու աչքը անկած կար անոր վրայ, կռուին մէջ կը սպանուի։ Հայերն ալ թիւրքերուն չափ սպանուած ունեն եւ բաւական վիրաւորեալներ։ Բազմաթիւ ձերբակալութիւնք կան հայոցմէ, վանեցի, մշեցի, սեբաստացի և ռոտոսթոցի, գրեթէ ամէնք բանող դասակարգէն. կան նաեւ շատեր ո՛չ բանող դասակարգէն եւ Կ. Պոլսոյ կրթուած շրջաններուն պատկանեալք։ Կ՚ըսուի թէ ձերբակալեալներուն անուններն ամենէ առաջ եւրոպական հիւպատոսարանի անձանց ձեռամբ կը գրուին եղեր եւ յետոյ ոստիկանատան։

Ժամի մը չափ տեւեց այդ կռիւը, որոյ տեսքը սարսափելի էր։ Առաջին անգամն էր, որ մայրաքաղաքիս մէջ ոստիկաններու եւ զօրքին հետ հայերն այդպիսի արիւնահեղ կռիւ կ՚ունենային զինու զօրութեամբ։ Միայն նորանոր թիւրքական զօրքեր հանելով, մեծ դժուարութեամբ հազիւ կարելի եղաւ ցրուել հայերի խմբերը։ Սպանուածներն ու վիրաւորեալներն վերուցին տարին փողոցներէն։ Գում-Գափուն պաշարման վիճակի մէջ է. ոստիկանք ու զինուորք անդադար կը շրջեն փողոցներու մէջ։ Մեծ եպարքոս Քեամիլ փաշա եւ ուրիշ փաշաներ, ամէն գործ մէկդի թողած, այսօրուան նշանաւոր դէպքի առիթով նիստեր կ՚ընեն։ Սուլթանը եւ Բ. Դուռը շատ յուզուած եւ վախկոտ դրութեան մէջ կը գտնուին։

Հիւպատոսարանի եւ Դեսպանատանց պաշտօնեայք այսօր խմբովին Բ. Դուռը երթալով տեսակցութիւններ ունեցան մեծ եպարքոսին հետ։ Ձնայելով որ այսօրուընէ սկսեալ 4 օր թիւրքաց Գուրպան Պայրամի տօն է եւ պաշտամունքը ամբողջովին փակ, այսուհանդերձ հաստատ աղբիւրէ յայտնի է, որ Բ. Դուռը եւ Ոստիկանատունը վաղը պիտի բաց ըլլան։ Այսօրուայ հայոց յախուռն շարժման մեծ նշանակութիւն կը տրուի պաշտօնական շրջաններէ։

Հայոց լրագրաց դրասենեակներն թիւրք պաշտօնեաններով լիքն են։ Ջափազանց յուզում ու չփոթութիւն կը տիրէ հայ ժողովրդեան ամէն խաւերի մէջ։ Հայոց ընդհանուր տրամադրութիւնը կատաղութիւն է կառավարութեան դէմ եւ կը զգան, որ իրենք ալ ոյժ մ՚են եւ կրնան իրենց դատն իրենց արիւնով պաշտպանել, քանի որ մեծ օրինակով մը այդ ապացուցին։

Կռուէն 4–5 ժամ յետոյ սուլթանի կողմէն մի փաշա պատրիարքի քով երթալով, զօրքերի առաջնորդութեամբ տարեր են ի պատրիարքարան, ուրկէ կրկին նոյն կերպով երկաթուղւոյ կայարանն առաջնորդուեր եւ անդի Մաքր գիւղ իւր տունն։ Պատրիարքարան սրահին մէջ գտնուող սուլթանի վերջերս նուիրած օսմ. թուղրան եւ պատկերը կտոր-կտոր ըրած են։

Միեւնոյն ժամանակ երբ այստեղ մեծ ցոյցը կ՚ըլլար, Կ. Պոլսէն մի քանի ժամ հեռաւորութեան վրայ գաւառների հեռագրական թելերն կտրատուած կը գտնան։ Կառավարութեան սարսափը մեծ կ՚ըլլայ. — չիցէ՛ թէ գաւառներն ալ շարժման մէջ են եւ ինք լուր մը չի կրնար ունենալ...

Կ. Պոլիս, 17 յուլիս, 1890.

ԱԼՄԱԶ ՄԱՆՈՒԿ՝ բաղէշցի, ՋՐՀԱՆԿԻՐ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ՝ սեբաստացի եւ վանեցի մը, որոյ անուն դեռ յայտնի չէ, — ահա ազատութեան երեք նահատակներն, սպանեալ այս կիրակուան մեծ ցոյցին ժամանակ։ ԵՐԵՔ ՀԱՐԻՒՐ ՏԱՍՆ(*) ձերբակալութիւնք կան հայոցմէ մինչեւ այսօր եւ տակաւին կը շարունակուին։ Վանեցի Հաճի Յարութիւն աղային սենեակը խուզարկելով շատ մը «Հնչակ», Րաֆֆիի գործեր եւ յիսուն ոսկի գտնուած են, որոց ամէնն ալ գրաւուեցան։ Հաճի աղան այժմ Ելտըզն է։ Խուզարկութիւնք անթիւ են։

(*) Օգոս. 3 (22 յուլ.) հեռագրի համեմատ՝ ՎԵՑ ՀԱՐԻՒՐ։

Դ — 2

ՄԱՀԱՓՈՐՁ ԱՇԸԳԵԱՆ ՊԱՏՐԻԱՐՔԻ ԴԷՄ

Իննսունական թուականներու Պոլսոյ յեղափոխականներու ծանօթ դէպքերէն է նաեւ 1894 Մարտին Աշըգեան Պատրիարքի դէմ կատարուած մահափորձը։ Այդ մասին կը կարդանք «Դրօշակ»ի 1894 տարուան 7րդ. համարին մէջ, էջ 7 (Մարտ 1894).—

Պոլսից մենք ստացանք այս րոպէիս.—

Կիւրակի, ամսոյս 13ին Գում-Գափուի եկեղեցուց դուրս եկած ատեն՝ Աշըղեանի վրայ 3 անգամ ատրճանակ պարպուած է, սակայն չէ վիրաւորած։ Արձակողը 22–23 տարեկան երիտասարդ է, միջահասակ. ինքը կիպրոսցի է, անգլիահպատակ, անունը՝ Յակոբ։ Մանրամասնութիւնները շուտով։

Եւ իրօք, հետագայ քանի մը գրութիւններն ու նամակները, քաղուած դարձեալ «Դրօշակ»ներէն, կը վերաբերին այդ դէպքին եւ անոր հետեւանքներուն ու անդրադարձներուն։

Դ — 3

ԳԱՐԵԳԻՆ ԽԱԺԱԿԻ ՅՕԴՈՒԱԾԸ ԱՇԸԳԵԱՆԻ ԴԷՊՔԻՆ ԱՌԻԹՈՎ

«Դրօշակ»ի 1894 Մայիսի թիւ 8 համարէն առնուած այս գրութիւնը կու տանք ամբողջութեամբ, իբրեւ հարազատ արտայայտութիւն օրուան մտածելակերպին եւ յեղափոխական քարոզչութեան։ Յօդուածը անստորագիր է, բայց կը պատկանի Գարեգին Խաժակի գրչին։

ՎԵՐՋԻՆ ԴԷՊՔԻ ԱՌԹԻՒ

Մայիս, 1894 Թ.

Մարտ ամսի 13ին Յակովբ անունով մի երիտասարդ փորձեց սպանել Աշըղեան պատրիարքին. փորձն անյաջող էր։

Սա առաջին դէպքը չէ. հայ ժողովուրդը շա՛տ անգամ եւ տարբեր ձեւերով է յայտնել Սրբազանին իր բողոքը, բայց միշտ անլսելի է մնացել նրա արդար ձայնը։

Ազգաբնակութեան խուլ, ճնշուած բողոքի հետ միաժամանակ՝ տեղի է ունեցել եւ ծայրայեղ, տեռորիստական փորձ.— ընթերցողներն անշուշտ յիշում են Յուլիս 15ի(1) յայտնի ցոյցը։ Աշըղեանը չխրատուեց. համարելով այդ ցոյցն իբրեւ արդիւնք օտար խառնակիչ տարրերի, յոյսը դնելով Նազըմ-բէյի աչալուրջ ոստիկանների վերայ, նա աւելի մեծ եռանդով շարունակեց իր զզուելի արարքները։ Բայց ահա դուրս եկաւ ժողովրդի խաւերից նրա զաւակներից մէկը — Յակովբը, որն արտայայտիչ հանդիսացաւ ժողովրդի եռացող բողոքներին։

Ի՞նչ է այս փաստը։ Ո՞վքեր են այդ Աշըղեանը եւ իր նմանները, ի՞նչ բանի են դրանք ձգտում, յանուն ո՞ր սկզբունքի են դրանք ոտնատակ տալիս ժողովրդի ամենասուրբ, անձեռնմխելի իրաւունքները։

Տաճկական բռնակալ կառավարութիւնը ժողովրդի թշնամին է. այստեղ ոչ մի կասկած չկայ. ամէն մի բռնակալութիւն թշնամի է աշխատաւոր ժողովրդին եւ պէ՛տք է լինի։ Նա պէտք է աշխատի քայքայուած պահել նրա նիւթականը, մութ խաւար թագաւորեցնել նրա մտաւոր աշխարհում. փչացածութիւն, կեղծութիւն, լրտեսութիւն, գողութիւն եւ այլ հազար ու մի ախտեր սերմանել նրա բարոյական կեանքում, որ ինքը կարողանայ հաստատ ու անսասան մնալ, որ ինքը կարողանայ հող ունենալ իր ոտքերի տակ։ Ժողովրդական կեանքի այդ երեք կողմերից որն էլ զարգանայ՝ վնաս, սպանիչ, մահացու վնաս է բռնակալութեան։ «Ուզո՞ւմ էք ժողովուրդը պահել հնազանդութեան մէջ, գրում է իր յիշատակարանում՝ Րիշելիոն, աղքատացրէ՛ք նրան եւ մի՛շտ աղքատ պահեցէք»։ Ինչո՞ւ ժողովրդի նիւթական բարօրութիւնը դէմ է բռնակալութեան։ — Պարզ է. որովհետեւ միշտ նիւթական հարստութեան հետեւում է ուշ թէ շուտ մտաւոր եւ բարոյական հարստութիւն։ Եւ ուր կայ մտաւոր ու բարոյական զարգացում՝ այնտեղ չի կարող երկար դիմանալ որեւէ բռնակալութիւն. զարգացած մարդը չի թողնի, որ իրեն կեղեքեն տասանորդով, գլխահարկով, ուղղակի եւ անուղղակի բազմաթիւ հարկերով, զինուորական տուրքով, «դիւշքիւրէսի»ով եւայլն։

Մտաւոր եւ նիւթական հարստութիւնը ժողովրդի կեանքում անքակտելի կերպով կապուած են իրար. մէկը կայ՝ կայ եւ միւսը։ Եւ եթէ բռնակալութիւնը կատաղի թշնամի է հանդիսանում այդ ֆակտորներին(2), դա պարզ է ամէնքի համար։ Բայց ինչո՞ւ են դէմ ժողովրդին Աշըղեանները, Սիմոն բէյերը, Պօղոս եպիսկոպոսները, Վանի եւ Էրզրումի փողատէր վաշխառուները ու գունդ գունդ լրտեսները։ Ի՞նչ են ուզում դրանք ժողովրդից։ Ինչո՞ւ մէկը յանուն «ազգային Առաքելական Ս. եկեղեցու», միւսը յանուն «ազգային եւ ժողովրդական սիրոյ եւ բարօրութեան», երրորդը յանուն «խոհեմութեան» եւայլն՝ հնազանդութիւն են քարոզում տանջուած ու տանջւող, ուժասպառ ժողովրդին։ Ի՞նչն է դրդում դրանց դէպի այդ ստոր վարմունքը։ Ի՞նչն է ստիպում Աշըղեան պատրիարքին գրել ամենաստոր ու զզուելի բովանդակութեամբ շրջաբերականներ, այս, այն «առաքելական հայադաւան» եկեղեցում խօսել չնավայել քարոզներ. վերջապէս ի՞նչն է ստիպում այս կամ այն գաւառի վաշխառու աղաներին «շնորհակալութեան թղթեր» կազմել եւ ուղարկել, մատնել տէրութեան իր համաքաղաքացիներին, իր ծանօթներին, մինչեւ իսկ արիւնակից բարեկամներին. ամբողջ աշխարհի առաջ աւազակ, խառնակիչ եւ մարդասպան հրատարակել ամէն մի յեղափոխական գործիչ։

Ինչո՞ւ։ — Որովհետեւ նրանց նեղ, խմբական շահն այդ է պահանջում։ Ինչո՞ւ են գողն ու գայլը մութ գիշերներ որոնում, ինչո՞ւ են ջրի պղտոր ժամանակ ձուկ որսալու դուրս գալիս։ — Արհեստի շահն է այդ պահանջում։

Բռնակալ է կառավարութիւնը, տգէտ է ժողովուրդը, խեղճ, աղքատ է նա, աւելի շուտով կը հարստանան, աւելի հեշտ կը կարողանան փառք պատուի տիրանալ, շքանշաններ ստանալ ժողովրդի այդ ցեցերը։

Երուսաղէմի Ցարութիւն պատրիարքի մի քարոզը, որի մասին գրել էինք մեր անցեալ համարներից մէկում, քարոզչին արժանացրեց մեծ եպարքոսի տեսութեանը եւ Սուլթանի ամենաողորմածաբար շպրտած ոսկիներին։ Աշըղեան պատրիարքը եւ Սիմոն բէյը ազգային ժողովը փակեցին. նրանք եւս արժանացան դեղին մետաղի մի քանի կտորներին։ Մատնում է մի ստորաքարշ հայ այս կամ այն մեղաւոր կամ անմեղ մարդուն, — նա եւս ստանում է փող...։ Մի՛շտ փող։ Եւ այդ փողը նման է այն ոսկրներին, որ տէրը ողորմածաբար ածում է շան առաջ, իսկ շունը հաւատարմաբար պաշտպանում է նրա կայքը։

Աշըղեանի նման մի հոգեւորական քար գցեց Կրօնական Ժողովի վերայ, փակեց նրան, որովհետեւ այստեղ կար մի ուրիշ բռնապետական ձգտում. այսուհետեւ նա մենակ կամ իր դողակից ընկերներով կը կառավարէ ժողովրդին, մենակ կը կողոպտէ։

Դարձրէ՛ք աչքերդ դէպի Վան, Էրզրում, Մուշ, Երզնկա... Ովքե՞ր են այդ բազմաթիւ լրտեսները։ Համարեա բոլորն էլ մեծ եւ փոքր վաշխառուները, ժողովրդի այդ տզրուկները։ Նրանք մատնում են, նրանք սուտ վկայութիւններ են տալիս, նրանք զրպարտում, մեղադրում են այս եւ այն ողորմելի գիւղացուն, խեղճ արհեստաւորին իբրեւ յեղափոխականներ, որ դուր գան վալիին, որ այս կամ այն կապալը էժան ձեռք ձգեն, որ իրենց հնարովի հրէշաւոր մուրհակները սաղացնեն։ Առանց փաշայի կամ ղադիի քաղցր աչքն իր վերայ դարձնելու, նրանք չեն կարող անել այն զարհուրելի քանակութեամբ կատարուող ոճիրները, որ տեղի են ունենում այսօր։ Բռնակալութիւնը մութ, խաւար գիշեր է, որի մէջ վաշխառուն եւ լրտեսը, էֆէնտին ու բէյը, պատրիարքն ու եպիսկոպոսը հանգիստ ու վստահ կարող են գողանալ, կողոպտել, ծծել ժողովրդի արիւնը, որքան ուզում են։

Օ՜, նրանք շատ լաւ են զգում, որ ամէն մի յեղափոխական իրենց մահացու թշնամին է։ Նրանք լա՛ւ են զգում, որ այդ մօտեցող յեղափոխութիւնն իրենց համար լաւ բան չի խոստանում։ Եւ դուք ուզում էք, որ այդ հրէշներն օգնե՞ն յեղափոխական գործին։

Ո՛չ, դրանք չեն կարող օգնել. դրանք յեղափոխութեան կատաղի թշնամիներն են եւ աւելի վտանգաւոր, քան տաճիկ բարձրագոյն վարչութիւնը, որովհետեւ դրանք շատ անգամ զինուած են լինում ազգութեան, եկեղեցու, կրօնքի սրբութեան, խոհեմութեան եւ այլ զէնքերով, որովհետեւ դրանք գիտեն յաճախ խաբել տգէտ ժողովրդին։ Սով է Վանում, Էրզրումում, սով է ամէ՛ն կողմ։ Բազմաթիւ մանր ու խոշոր վաշխառուների ժամանակը հասել է, նրանք էլ իրենց ատամները սրել եւ որսի են սպասում։ Այժմ արդէն տաճիկ վարչութիւնը երախտագիտաբար պիտի վարձատրի այդ վաշխառու լրտեսներին եւ բռնակալութեան փտած հիմքը պաշտպանող տզրուկներին։ Եւ ահա տրւում է նրանց ազատ ասպարէզ ամբարները լցնել հազարաւոր փութ ցորենով եւ չլսուած գներով ծախել։

Բացւում է մի տեղ մի իւղալի պաշտօն. իսկոյն նստեցնում են մի մատնիչ լրտեսի, որ ի տրիտուր իր արած բոլոր ծառայութիւնների, ծծի ուժասպառ ժողովրդի արիւնը։

Ամէն կողմ տզրուկներ, մատնիչներ, լրտեսներ, Աշըղեաններ, բէյեր ու էֆէնտիներ. ծծեցէ՛ք, ծծեցէ՛ք ժողովրդի արիւնը, որովհետեւ մօտենում է ձեր վերջը, հասնում է ձեր օրհասը։ Յեղափոխութեան սուր սուսերը ձեր գլխին է եւ արդէն փայլում է։ Վա՛յ ձեզ...

Բայց ի՞նչ վայ. դրանք գիտե՛ն հանգամանքներին յարմարուել։ Տեսաք, տաճիկ բռնակալութեան կործանման հետեւեալ օրն եւ եթ նրանք կը հանդիսանան ջատագով, պաշտպան կատարուած իրողութեան եւ այստեղ եւս կ'աշխատեն որոնել իրենց անհատական օգուտը։

Ընթերցող, կարդացե՞լ ես «Լուսաղէմին» վէպը. յիշէ՛ր Հաջի Խրիստոյին։ Նա մատնում էր յեղափոխական գործիչներին, իսկ երբ յաղթութիւնն անցաւ վերջիններիս կողմը, ոգեւորուած ընկել էր յաղթական զօրքերի առաջն իբրեւ յեղափոխական, իբրեւ գործիչ...

Հայ յեղափոխականը չպիտի խաբուի դրանցից. նա չպէտք է կանգ առնի. թշնամի են դրանք մեզ այսօր, աւելի վտանգաւոր թշնամի կը լինեն տաճիկ բռնակալութեան անկումից յետոյ։ Այդ մարդկանց համար սրբութիւն չկայ։ Նրանց միակ սրբութիւնն իրենց գըրպանն է եւ իրենց հանգիստ կեանքը։

Դրանցից էին այն հայ մատնիչները, որոնք ընկան Վանում տեղական մասնախմբի դաշոյնի հարուածից, դրանցից է գնդակահար եղած ռէս Կրպոն, դրանցից են Թարդիբաշեանը, որ հազիւ առողջացաւ իր ստացած վէրքից, Տէր Գոլոսեանը, որ ազատուեց յեղափոխական գնդակից. դրանցից է Աշըղեանը, որի վերայ փորձեց երիտասարդ Ցակոբն իր ատրճանակի հարուածները։ Ոչի՛նչ. այդ չյաջողուեց, մի ուրիշը կը յաջողուի։

Առա՛ջ գնա՛, յեղափոխական գործիչ, — այդ է ուղիղ ճանապարհը. ո՛վ ժողովրդի թշնամին է, նա պէտք է ընկնի. ի՛նչ քողով էլ ծածկուած լինի նա՝ մեզ համար միեւնոյն է. եկեղեցական է նա թէ աշխարհական, էֆէնտի է, թէ բէյ կամ փաշա, — փոյթ չէ՝ նա պիտի մեռնի։

Ցակոբը ժողովրդի զաւակն էր, նա ինքնուրոյն, անկախ յեղափոխական էր, նա ժողովրդի անկաշառ, ինքնածին գիտակցութեան արտայայտիչն էր եւ նրա առաջին փորձը Աշըղեանի, ժողովրդի ցեցերից այդ ամենամեծի վերայ եղաւ։

Դա է միակ ուղիղ ճանապարհը, դա է տանում մեզ դէպի նպատակ։

---

(1) Կ'ակնարկուի անկասկած Գում-Գափուի ցոյցին (Յուլիս 1890 — տե՛ս Պ1)։

(2) Ազդակներուն (փրանս. բառ)։

Պ — 4

Յ. ԵՈՒՍՈՒՖԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ «ԴՐՕՇԱԿ»ԻՆ

Այս եւ յաջորդող «Նամակ Պոլսից»ները (մինչեւ 1895ի աշունը) կը պատկանին Հ. Յ. Դաշնակցութեան Պոլսոյ լիազօր ներկայացուցիչ Յովհաննէս Եուսուֆեանի (կը գրուի նաեւ Իւսուֆեան) գրչին։ Ներկայ նամակը առնուած է «Դրօշակ»ի 1894 Մայիսի թիւ 8 համարէն եւ կը վերաբերի Աշըղեան Պատրիարքի ահաբեկման փորձին։

ՆԱՄԱԿ ՊՈԼՍԻՑ

«Դրօշակ»ի ընթերցողներն իմացան, որ Մարտի 13ին Կիւրակի օրը, պատարագէն ետքը դաւաճան Աշըղեանի անձի վրայ սպանութեան փորձ եղաւ, բայց անյաջող։ Այս փորձը սարսափահար ըրաւ Սուլթան Համիտ եւ սիրտը դող ելաւ, վախնալով որ յանդուգն յեղափոխականի գնդակը եւ նրա դաշոյնը վաղը կրնայ իւր եւ իւր պաշտօնեաներու սիրտը մխուել, իւր սիրելիներու արիւնը հոսեցնել, իւր վրէժը լուծել՝ արեան դէմ արիւն հոսեցնելով։ Եւ թիւրք բռնապետութիւնը, քանիցս նկատած ենք, օր աւուր կ'արագացնէ իր բըռնութիւններով, հալածանքներով, բանտերով ու կախաղաններով այդ ցանկալի ժամը, որի համար յեղափոխականը կ'աշխատի գիշեր ցորեկ եւ կը սպասէ սրտատրոփ։

Թիւրք բռնապետութիւնը, հետեւելով իր խայտառակ քաղաքականութեանը, կ'ուզէ հաւատացնել, թէ հայ ժողովուրդն ապահով ու երջանիկ կ'ապրի, իսկ այն քանի մը խռովարարները հացկատակ, բախտախնդիր, սինլքոր օտարահպատակներ են, որ կը մոլորեցնեն իր միամիտ ու հաւատարիմ հպատակները եւ երբեմն երբեմն յուզումներ եւ անկարգութիւններ յառաջ կը բերեն։ Թիւրք կառավարութիւնն այս անգամ ալ չշեղուեց իր գծած ճամբէն եւ վայրկեան մը ուզեց մոլորեցունել Եւրոպայի հանրային կարծիքը եւ մամուլը յաջողեցաւ։

Ոստիկանութեան նախարարն իսկոյն իր լրտեսներու, ոստիկաններու ու պաշտօնեաներու բերնով ամէն ուրեք լուր տարածեց, թէ Աշըղեանի վերայ փորձ անողը անգլիահպատակ է եւ կիպրոսցի։ Այս լուրը հաղորդուեցաւ թէ՛ հայ եւ թէ օտարազգի թերթերուն։ Ոստիկանապետի այս սրամիտ (իրենց խելքով) արարքը երկար չտեւեց. շուտով ստուգուեց, որ այդ երիտասարդը ո՛չ անգլիահպատակ է եւ ոչ օտարահպատակ, այլ «իր հաւատարիմ, գոհ ու երջանիկ» հռչակուած հայ հպատակներէն է։ Ապուշ կառավարութիւնը կը կարծէ, թէ եւրոպական մամուլը եւ հանրային կարծիքը խաբելով ու մոլորեցնելով պիտի յաջողի իր քայքայուած, կազմալուծուած պետութիւնը պահպանել եւ հայկական խնդիրը խեղդել։ Կառավարութիւնը կամաւ կուրանալով՝ կը յուսայ կուրացնել եւ մեծ պետութիւնները, որոնք իր եւ իր ժողովրդի վիճակը աւելի լաւ գիտեն ու իրմէն լաւ կը տեսնեն. բայց եթէ կը լռեն, այդ ոչ թէ կը հաւատան իրեն, այլ որովհետեւ իրենց շահն առայժմ կը պահանջէ լռել, անտարբեր ձեւանալ եւ շահագործել քայքայուած Թիւրքիան եւ Թիւրքիոյ ժողովուրդն անխտրապէս։ Բայց այդ ալ երկար չի տեւիլ շնորհիւ յեղափոխութեան հսկայաքայլ տարածման ու զարգացման։ Բայց դառնանք անգլիահպատակ հրատարակուած Ցակոբին։

Ցակոբը զուտարիւն Թիւրքահպատակ է, Կեսարիա ծնած եւ այնտեղի դպրոցէն ելած։ Բաւական բարեկիրթ, խելացի, ընթերցասէր 22–23 տարեկան համակրելի երիտասարդ մ'է։ Արհեստաւոր է եւ Կետիկ-Փաշա շաքարագործի մը քով կ'աշխատէր երկար ատեն։ Վարպետը շատ գոհ էր իրմէն եւ Ցակոբի խորհուրդներէն կը շահուէր միշտ։

Վերջին օրերը Ցակոբոսը շատ մտազբաղ կ'երեւար, իր դէմքի վրայ պարզ կը տեսնուէր հոգ մը, ցաւ մը կ'երեւէր, որ ներսը բան մը կը կատարուէր, բայց թէ ինչ՝ ոչ ոք չգիտէր, ոմանք հիւանդ կը կարծէին, իսկ ոմանք սիրահարուած։

Փետրուարի 24ին, Վարդանանց տօնի օրը, հրատարակուեց անամօթ եւ դաւաճան Աշըղեանի պատրիարքական շրջաբերականը, ուղղած բոլոր գաւառական առաջնորդներուն, տեղապահներուն, պատրիարքական փոխանորդներուն եւ վանահայրերուն։ Պոլիս մի յուզում առաջ բերաւ տգէտ դասու մէջ, իսկ հասկցող դասու համար մազաչափ նշանակութիւն չունեցաւ, որովհետեւ շունը պատիւ ունի այսօր, Աշըղեան չունի. շուն մը հաջի թէ Աշըղեան՝ մի եւ նոյն է։ Եւ այս ոչ միայն հայու համար, այլ եւ օտարի՝ յոյնի, բուլղարի, մինչեւ իսկ Թիւրքի։ Հայ ազգը Աշըղեանին չի ճանչնար իբրեւ պատրիարք եւ իր ներկայացուցիչ. միայն բռնապետութիւնն է՝ որ այդ գիտնալով հանդերձ՝ Աշըղեանը կը պահէ, կ'ընդունի, որովհետեւ իր նպատակներուն հասնելու համար կը վախնայ, թէ ատկէ աւելի լաւ գործիք մը չգտնէ։

Տխրահռչակ շրջաբերականէն 15 օր առաջ դաւաճան Աշըղեանը կայսերական պալատ կը կանչուի եւ իրմէն բացատրութիւն կը պահանջուի գաւառներում պատահած յուզումների համար: Իրեն կ'ըսուի, թէ խռովութիւնները երթալով փոխանակ նուազելու՝ կը շատանան, կը տարածուին եւ այսօր համարեա ամէնուրեք խռովութիւններ, ընդհարումներ տեղի կ'ունենան (եւ այս բողոքներ միաժամանակ կը յայտարարեն, թէ շնորհիւ Ողորմած Սուլթանի ամէն տեղ խաղաղութիւն կը տիրէ)· կ'երեւի թէ հոս, Պոլսէն, հարուստ հայեր կ'օգնեն, կը քաջալերեն գաղտնապէս, ապա թէ՝ ի՞նչպէս կրնայ աղքատ ժողովուրդ մը այսքան նեղութեանց դիմանալէն զատ, ապստամբ խմբեր կազմել, զէնք, ռազմամթերք ձեռք բերել ու խռովութիւններ յարուցանել: Դաւաճան Աշըղեանը փոխանակ պատեհութենէն օգտուելու, ժողովրդի ցաւերի մասին խօսելու, կը սկսի տերեւի պէս դողալ, լեզուն խորը կ'իյնայ և կըմկըմալով կ'ըսէ «Ի՛նչ գիտեմ, ի՛նչ գիտեմ, ես ձեռքէս եկածը կ'ընեմ, ասկէ աւելի ի՞նչ կրնամ ընել»:

Այս տեսակցութիւնը ժամ մը կը տեւէ· փոխադարձ համաձայնութեամբ կ'որոշուի նզովք, անէծք կարդալ հայ եկեղեցիներու մէջ, բայց ետքը կը խորհեն եւ կը խմբագրեն այս չարագուշակ շրջաբերականը, որի հրատարակութեան օրէն սկսան ձերբակալութիւններն եւ բանտարկութիւններն, որոնց թիւը մի քանի շաբթու մէջ հարիւրէն կ'անցնի· գաւառներու մէջ կատարուածները յայտնի չէ: Աշըղեանի «գող ու գողակիցը» մատնիչ Սիմոն բէյն է, որի դէմ ժողովուրդը նոյնչափ զայրացած, յուզուած է, որչափ անոր ընկեր Աշըղեանի դէմ:

Ժողովրդի դժգոհութեան ու յուզման արտայայտիչը եղաւ Ցակոբը իր փորձով, որն, ինչպէս գիտէք, անյաջող եղաւ: Այս անյաջողութիւնը ծանր տպաւորութիւն թողուց եւ իւրաքանչիւրի բերնէն կը լսուէր· «Ան շունը չսատկեցաւ, շունը կենդանի մնաց… ե՞րբ պիտի ազատուենք աղորմէն եւ Սիմէոն բէյէն»: Այդ անյաջողութիւնը մի մեծ սուգ էր:

Ցակոբը երեք անգամ ուզած է ատրճանակը պարպել, բայց կրակ չէ առած, որովհետեւ ռէվոլվէրի շիշը ներս է մտած եղեր· երրորդ փորձէն հասկցեր է բանը եւ երբ ուզեր է շիշը քաշել, 2 հոգի՝ Ջանիկ անունով դերձակ մը եւ հիւանդանոցի պաշտօնեայ Մոստիճեանը յարձակուած են վրան, երիտասարդին ձերբակալած եւ յանձնած ոստիկանութեան: Աշըղեանը կը մարի, կ'իյնայ: Ձերբակալութեան ժամանակ Ցակոբը պարզութեամբ կ'ըսէ· «Հոգ չէ, թող ես ձերբակալուիմ, բայց շունը պիտի մեռնէ, որովհետեւ եթէ ինձ չյաջողուեց, ընկերներուս կը յաջողի»:

Ցակոբին 3 օր շարունակ սոսկալի տանջանքներու են ենթարկած եւ այն աստիճանի, որ ազատուելու համար իր քանի մը ընկերներու անունները տուեր է: Ինչպէս Ցակոբը, այնպէս էլ ընկերները, խոստովանած են, որ իրենք վճռած էին Աշըղեանն սպաննել, որովհետեւ այն օրէն որ Աշըղեան պատրիարք եղաւ, հայ ազգի վիճակ օր աւուր ծանրացաւ ու գէշցաւ, որովհետեւ իրենց վիճակը նա չէր յայտներ Սուլթանին ու դարման չէր խնդրեր:

Ցակոբի փորձէն մինչեւ այժմ անհաշիւ ձերբակալութիւններ եղած են: Անգլիացի մը անցեալները շատ իրաւացի նկատեց, թէ այս ինչե՛ր կ'ըլլայ, Պոլսոյ մէջ հայերը կորան պարզապէս:

Հնչակի թղթակցի հաղորդած լուրը՝ թէ Ցակոբն իրեն Հնչակեան է յայտարարած՝ ճիշդ չէ: Ցակոբ ինքնուրոյն է եւ գործած է բոլորովին անկախ:

Պ — 5

ՄԱՔՍՈՒՏ ՍԻՄՈՆ ՊԷՅԻ ՏԵՌՈՐԸ(1)

«Դրօշակ»ի նոյն համարին մէջ (1894 Մայիս, թիւ 8, էջ 8) կը կարդանք·—

ՎԵՐՋԻՆ ԼՈՒՐ Կ. ՊՈԼՍԻՑ

Ամսոյս 10ին Երեքշաբթի, Ղալաթիա Խուվիար խանի մէջ սպաննութեան փորձ մը կատարուեցաւ Մաքսուտ Սիմոն պէյի վրայ: Սիմոն պէյ իր գրասենեակ դացած ատեն երկու հոգի վրան կը յարձակին, որոնցմէ մէկը ռէվօլվէր կը պարպէ վրան, իսկ միւսը դաշոյնի երկու հարուած կու տայ եւ կը փախչին: Ռէվօլվէրի ձայնի վրայ մարդիկ կը հասնին եւ յեղափոխականները կը ձերբակալեն: Սիմոն պէյ արիւնաթաթախ գրասենեակ կը փոխադրեն: Օգնութեան հասած բժիշկներէն ոմանք վէրքերը մահացու կը գտնեն, իսկ ոմանք ապրելու յոյսեր կու տան: Բժիշկները գնդակները չեն կրցած հանել: Երեկոյին լուր տարածուեց թէ մեռաւ, բայց որքան ստոյգ է Սիմոն պէյի մահը, տակաւին չստուգուեցաւ: Նոյն օրն իսկ քանի մը կասկածելիներու տուներ խուզարկուեցան եւ քանի մը հոգի ձերբակալուեցան:

Պ — 6

ԵՈՒՍՈՒՖԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ «ԴՐՕՇԱԿ»ԻՆ

Անստորագիր, ինչպէս Եուսուֆեանի բոլոր նամակները՝ «Դրօշակ»ի 1894-95ի թիւերուն մէջ: Առած ենք «Դրօշակ»ի 1894 Յուլիսի 9րդ. համարէն (էջ 2–3):

«Մինչեւ դեւին դժոխքը չցուցնես, արքայութիւնը չի ճանչնար» կ'ըսէ հայկական առածը: Դաւաճան Աշըղեանը մինչեւ Ցակոբոսի ռէվօլվէրի փողը չտեսաւ, մինչեւ մահուան երկիւղը չզգաց իր լէշի վրայ եւ մահը չտեսաւ իր առջեւ, իր պարտքը չյիշեց:

Դէպքի հետեւեալ օրն իսկ իր հրաժարականը ուղարկեց դատական գործոց նախարարին, բայց չընդունուեցաւ: Քանի մը օրէն ետքը թիկնապահներով, լրտեսներով, ծպտեալ ոստիկաններով շրջապատուած՝ նա գնաց նախարարին անձամբ մատուցանելու հրաժարականը:

Դատական գործոց նախարարը աշխատած է համոզել զինքը ետ առնել իր հրաժարականը եւ կարեւորութիւն չտալ ամենեւին Ցակոբոսի դէպքին, մանաւանդ որ կառավարութիւնը պատրիարքի անձը եւ տունը ամէն կերպ պիտի պաշտպանէ· եւ հարկաւոր միջոցներն արդէն ձեռք առնուած են: Զմոռնամ ասել, որ դէպքի հետեւեալ օրն իսկ Նազըմ բէյի — այժմ փաշա — կարգադրութեամբ երկու զինուոր հրացաններով պատրիարքի տան մուտքը կը պահպանեն ներսի կողմէն, իսկ դուրսէն ծպտեալ լրտեսներ պահապան շուներու նման տան շուրջը աչալուրջ կը հսկեն եւ մէկու մը վրայ ամենապզտիկ կասկած նկատածին պէս՝ մարդը կը ձերբակալեն եւ կ'առաջնորդեն ոստիկանատուն, ոտքէն գլուխ կը խուզարկեն, երկար բարակ հարցաքննութեան ենթարկելէն ետքը միայն մարդը ազատ կը թողուն: Ցարդ այսպիսի դէպքեր շատ անգամ կրկնուած են, այնպէս որ մարդիկ որեւէ կասկածէ զերծ ըլլալու համար հարկադրուած են, եթէ ճամբան պատրիարքի տան մօտով է, ուրիշ ճամբով, պտոյտներ ընելով, իրենց ուզած տեղը երթալու:

Չնայելով կառավարութեան տրուած ամէն ապահովութեան, Աշըղեան սարսափահար կը պնդէ իր հրաժարականի վրայ: Նախարարը վերջապէս կը խոստանայ հրաժարականը Բ. Դուռն ուղարկել:

Աշըղեան Բ. Դուռ հրաւիրուած լինելով, Մեծ Եպարքոսը նոյնը կ'առաջարկէ, ինչ որ դատական գործոց նախարարը, բայց Աշըղեան ոչ մի կերպով չի համոզուիր՝ յիշելով Ցակոբոսի խօսքերը· «Հոգ չէ, եթէ ինձ չյաջողուեց քեզ սպաննել, ընկերներուս մէկուն պիտի յաջողուի» եւ կ'աղաչէ, որ իրեն թողնեն Արմաշու վանքը քաշուիլ եւ «հոն աղօթել վասն թանկագին կենաց վեհափառ կայսեր»:

Եպարքոսին հրաժարականը մատուցած օրէն ի վեր այլ եւս բոլորովին հրաժարեցաւ պատրիարքութենէն եւ ոչ մէկ գործի ոչ կը խառնուէր ու ոչ կը ստորագրէր:

Ոստիկանութեան նախարարը եւ Սիմոն բէյ ամէն ջանք ըրին ետ առնել տալ Աշըղեանին հրաժարականը, դարձեալ չյաջողեցան: Ան ատեն Սիմոն բէյի կարգադրութեամբ սկսաւ պատրիարքական բոլոր գործերը վարել փոխանորդ Ճէվահիրճեան վարդապետը: Բայց Ճէվահիրճեանն ալ երկար չկրցաւ վարել այդ պաշտօնը, որովհետեւ յեղափոխականներն անստորագիր նամակ մը սպառնացին իրեն եւս սպաննել, եթէ շարունակէ ստանձնած պաշտօնը եւ անմիջապէս չհրաժարի: Ճէվահիրճեան անմիջապէս իր հրաժարականը եւ պատրիարքական կնիքը ու թուղթերը կը յանձնէ կրօնական ժողովոյ քարտուղար Փահլավանեանին, որը եւ կը վարէ այժմ պատրիարքական գործը, իսկ ինքը կը քաշուի Սամաթիա, իր սեփական տունը:

Ամսէ մը ի վեր դադարած են բոլոր ժողովները, ի միջի այլոց եւ ապօրէն ընտրուած Կրօնական Ժողովը:

Ցակոբոսը, որ փորձեց սպաննել դաւաճան Աշըղեանին, ինչպէս յայտնի է, ձերբակալուեց եւ անագորոյն տանջանքներու ենթարկուեց: Ցակոբոսի կրած տանջանքներն ամենաքաջառողջ եւ երկաթի կամք ունեցողին անգամ կը մահացնէին ու կը սպաննէին, ո՛ւր մնաց թէ Ցակոբոսի պէս թոյլ եւ տկարակազմ մէկուն: Ցակոբոսը այդ տանջանքներէն հիւանդացաւ եւ անցեալ շաբաթ հոգին աւանդեց: Նահատակի մարմնի հետ ինչպէս վարուեցան գազանները, յայտնի չէ, որովհետեւ մարմինը չյանձնեցին պատրիարքարանին:

Թող թիւրք բռնապետութիւնը շարունակէ իւր տմարդի, մարդախոշոշ վարմունքը հայ յեղափոխականներու հետ, բայց թող վստահ ըլլայ որ այդ ալ երկար չի տեւիլ, որ անմարդասիրական, գազանական վարմունքը հայ յեղափոխականներու թիւը չնուազեցնելէն եւ յեղափոխութեան չվնասելէն զատ, պիտի բազմացնէ անոնց թիւը, պիտի արծարծէ, ծաւալէ ու զօրացնէ յեղափոխութիւնը եւ իր սեփական կործանումն արագացնէ: Թիւրք կառավարութիւնը տանջեց, չարչարեց, խոշտանգեց Ցակոբոսի մարմինը, բայց, անոր հոգին անմահ է եւ կ'ապրի իւր սիրեցեալ ընկերներուն մէջ, անոր յիշատակն անջինջ պիտի մնայ բոլոր յեղափոխականներու սրտին մէջ: Իսկ այն սուրբ գործը, որուն Ցակոբոսը նուիրեց իր անձը, պիտի շարունակեն իր հաւատարիմ ընկերները եւ պիտի լուծեն Ցակոբոսի եւ իր ընկերներու արդար վրէժը:

Սիմոն բէյի մահուան լուրը չստուգուեցաւ: Այդ առթիւ մօտ 200 ձերբակալութիւն եղան, բայց բուն գործիչները՝ Տիգրանը և Լեւոնը, որոնց անունները սովորական տանջանքներով կորզեցին Սիմոն բէյի սպաննողներէն, չկրցին տակաւին ձերբակալել: Տիգրանի ծնողքը, եղբայրները, փեսաները, ազգականները եւ ընկերները բոլորը ձերբակալուեցան:

Թիւրք կառավարութիւնը դատեց վերջապէս Սիմոն բէյի վիրաւորիչներուն· Ալլահը դատաստան համարէ: Դատարանը դատապարտեց մահուան Թադէոսը եւ Ստեփանը որպէս սպաննիչներ, իսկ ոսկերիչ Ստեփանը եւ խահֆէճի Համբարձումը — բանտարկութեան: Ձերբակալուածներէն շատերը արձակուեցան, բայց մօտ 100 հոգի տակաւին բանտն են:

---

(1) Աշըգեան Պատրիարքի գլխաւոր գործակիցներէն, թուրք պետութեան ծախուած անձ մը՝ ըստ Եուսուֆեանի Պ4 եւ Պ6 նամակներուն:

Պ — 7

ԼՐՏԵՍ ԱՐՏԱՇԷՍԻ ԱՀԱԲԵԿՈՒՄԸ

«Դրօշակ»ի 1895ի 6րդ· համարի (Յունիս) առաջին էջին վրայ կը կարդանք·—

ԼՐՏԵՍ ԱՐՏԱՇԷՍԻ ՍՊԱՆՈՒՄԸ

Կ. Պոլսի Կոմիտէի որոշմամբ մահի դատապարտուեցաւ լրտես Արտաշէսը: Վճիռը գործադրուեցաւ ամենայն յաջողութեամբ:

Միեւնոյն համարի «Նամակ Պոլսից»ը կու տայ Կեդրոնական Կոմիտէի վճռին պատճառաբանութիւնը եւ այլ մանրամասնութիւններ·—

ՆԱՄԱԿ ՊՈԼՍԻՑ

Արտաշէսը բնիկ պոլսեցի էր եւ ոստիկանութեան լրտես ու յայտնի մատնիչ:

Լրտես Արտաշէսը իր շահատակութեան գլխաւոր ասպարէզ ընտրած էր խեղճերու, արհեստաւոր եւ մշակ դասակարգի հասարակութիւնը, որուն կը հետապնդէր ամէն տեղ, սրճարաններու մէջ, թէ արհեստանոցները, հանրային զուարճութեան վայրերէն սկսած մինչեւ խաներու մութ անկիւնները, ուր կ'ապաստանի պանդուխտ հայաստանցին: Իբրեւ մասնագէտ լրտես, իր գործին տէրն էր այդ գարշելին եւ յոյժ վտանգաւոր, որովհետեւ հոգեբանութիւնը միջոց ընտրած էր իր քստմնելի ձեռնարկութեան մէջ: Անգամ մը, որ իր որսին հոտը կ'առնէր, ա՛լ անիկա կորսուած էր· շատ հեռուէն արդէն կը նետէր իր թակարդին անտանելի պարանները: Կը սկսէր խօսակցութիւն մը, անվերջ, ուր իր խօսակցին սիրտը կը ջանար գրաւել նախ, ջանալով շահագրգռուել այն ամէն չնչին բաներով, որ անոր սիրելի ըլլալ կը թուին: Խեղճ մարդուն սիրտը կը տաքնայ կամաց կամաց վստահողի Արտաշէսին վրայ, մինչեւ լրտեսը իր ճարտար հարցումներով հեռուն կը տանի անփորձ մարդը, դէպի անոր գործերը, դէպի հայրենիքը եւ վերջապէս դէպի անոր սրտին խորքերը, անոր հոգուն թաքստոցը սպրդելու համար... Եւ պարզմիտ պանդուխտ հայաստանցիները՝ խաբուելով գարշելի լրտեսի քաղցր, անոյշ լեզուէն, կը բացէին, գաղտնիքներ կը հաղորդէին, յայտնութիւններ կ'անէին եւ հետեւեալ օրը կամ քանի մը օր յետոյ կ'երթային բանտերու, մութ ու խոնաւ բանտերու մէջ քաւելու իրենց մեղքերը, առանց հասկանալու թէ իրենց մատնողը, ձերբակալել տուողը իրենց բարեկամ Արտաշէսն էր: Եւ եթէ պզտիկ կասկած մըն ալ ունէին, այն ալ կը փարատէր դժոխքի ծնունդ Արտաշէսը իր բանտային այցելութիւններով, կեղծ մխիթարութիւններով, սուտ կարեկցութիւններով:

Լրտես Արտաշէսն երբեմն կատաղի յեղափոխական մը կը դառնար իրեն որսերուն առջեւ· պոլսեցիներուն յատուկ պոռոտախօսութեամբ եւ կեղծ ոգեւորութեամբ շանթեր կ'արձակէր թուրք բռնակալութեան դէմ, անոր գարշութիւնները կը ներկայացնէր պերճախօս կերպով, ինքզինքն ալ յաճախ զոհ մը ներկայացնելով այդ հարստահարութիւններուն, կոկորդիլոսի արցունքներ կը թափէր իր թշուառ եղբայրներուն վրան, եւ երկնքի օգնութիւնը սպառած համարելով, յեղափոխութեան վրայ մատնանիշ կ'ընէր, իբրեւ միջոցի մը, որ ամէնուն ալ ազատութիւն պիտի պարգեւէր:

Ինչպէս չհաւատար խեղճ մարդը, երբ այդ համոզուած տանջուած կեղծող գարշելին գրպանէն յեղափոխական թերթ մը հանէր եւ կու տար իր խօսակցին, պաղատելով, որ ան ալ ուրիշներուն տար, որպէսզի սուրբ գործը արագ յառաջդիմէ: Քանի մը օրէն ետքը բանտերը նորէն կը լեցուէին բազմաթիւ զոհերով, որոնց բոլոր յանցանքը միամտութիւնն էր եղած:

Մասնագէտ լրտեսի այդ յատկութիւններն ու անոնց ճարտար կիրառութիւնները չէին կրնար վրիպել ոստիկանութեան նախարարի օգնական արինկզակ Հիւսնի պէյէն· Արտաշէսը շատ շուտով սկսաւ գնահատուիլ եւ այնպիսի դիրք մը գրաւել գաղտնի ոստիկանութեան նուիրապետութեան մէջ, որ շատ ու շատ թուրքերու ալ նախանձը սկսաւ շարժիլ:

Լրտես Արտաշէսի շահատակութիւններ վերջապէս աչքի զարկին, երբ մանաւանդ զոհերն սկսան օրէ օր աւելի բազմանալ· բան մը, որ նպաստեց վերջապէս այդ պժգալի գործին հեղինակը որոնելու եւ գտնելու:

Լրտեսի այդ ստոր գործունէութիւնը մանրամասնօրէն տեղեկագրուեցաւ ու ներկայացուեցաւ «Հ. Յ. Դաշնակցութեան» Պոլսոյ Կեդրոնական Կոմիտէին, որ եւ իր Մարտ ամսու նիստերէն մէկուն մէջ՝

Ի նկատի ունենալով, թէ լրտես Արտաշէսը գաղտնի ոստիկանութեան մէջ յայտնի, յարգուած, ճարպիկ եւ վստահողի լրտես մըն է, որու ի պաշտօնէ լրտեսութիւնը անվիճելի կերպով կը հաստատուի բազմաթիւ փաստերով եւ իրողութիւններով, առանց տարակոյսի հետք մը թողնելու.

Ի նկատի առնելով, որ լրտես Արտաշէսի ձեռքով բազմաթիւ ձերբակալութիւններ, խուզարկութիւններ, բանտարկութիւններ, մատնութիւններ տեղի ունեցան, մանաւանդ սկսեալ այս տարուայ Յունուար ամսէն, որոնց միակ յանցաւոր ըլլալը վկաներով կը հաստատուի.

Ի նկատի ունենալով, որ կեղծ յեղափոխական ձեւանալով, բազմաթիւ միամիտներ խաբած եւ դաւած է, նոյնիսկ յեղափոխական թերթեր տալով եւ խուզարկութեանց ժամանակ բոլորովին անմեղ մարդոց բնակարանները յեղափոխական թերթեր ձգած եւ անմեղ մարդոց բանտարկութեան, դատապարտութեան եւ աքսորման հեղինակ ըլլալը ու յանցաւորութիւնն կը հաստատուի բազմաթիւ փաստերով եւ վկայութիւններով·

Ի նկատի ունենալով, որ լրտես, մատնիչ Արտաշէսը շնորհիւ իր ընդունակութեան, ճարպիկութեան, զարգացման եւ սրամտութեան (յատկութիւններ, որոնցմէ կատարելապէս զուրկ են թուրք լրտեսները), վերջերս կատարեալ պատուհաս մը եղած էր հայ հասարակութեան համար,

Լրտես Արտաշէսը մահուան դատապարտեց

Եւ այդ վճռի գործադրութիւնը յանձնեց իր իրաւասութեան ներքեւ գտնուող խմբերէն Թ.ի ահաբեկիչներուն:

Լրտես Արտաշէսի մահուան վճիռը ահաբեկիչները ամենայն յաջողութեամբ կատարեցին Ապրիլ 3ին, Երկուշաբթի երեկոյեան ժամը 7ին Ղալաթիա փողոցի մը մէջ:

Մինչդեռ լրտես Արտաշէսը մահամերձ վիրաւորուած, դաշոյնի վէրքերէն մահուան տագնապի մէջ գետինը կը տապլտկէր, ոստիկանութիւնը փութաց օգնութեան եւ մեր սիրելին հիւանդանոց փոխադրեց, ուր եւ քանի մը ժամ ետքը իր սեւ հոգին Սուլթան Համիդին աւանդեց:

Իր աւանդական սովորութեան համեմատ ոստիկանութիւնը բազմաթիւ մարդիկ ձերբակալեց, իբր ոճրի հեղինակ, ի միջի այլոց նորէն ձերբակալեց այն 8–10 անձերը, որոնց ամիս մը առաջ բանտարկել տուած էր լրտես Արտաշէսը, բայց 15 օր բանտարկութենէն ետքը անպարտ արձակուած էին: Չնայելով բազմաթիւ ձերբակալութիւններուն, ոչ մէկուն վրայ կրցան ապացոյցի նշան մը գտնել:

Մահուան վճիռը գործադրող ահաբեկիչները՝ շնորհիւ վեհափառ սուլթանի, ազատ կը շրջին քաղաքի մէջ:

Պ — 8

ԱՊՐԻԼ 3Ի ՑՈՅՑԸ ԲԵՐԱՅԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆՈՑԻՆ ՄԷՋ

Այս եւ յաջորդ թղթակցութիւնները, երկուքն ալ առնուած «Դրօշակ»ի 1895 Յունիսի համարէն (թիւ 7), կու տանք իբրեւ վկայութիւն՝ այն օրերու Պոլսոյ յեղափոխական խմորումներուն, ինչպէս նաեւ Իզմիրլեան Պատրիարքի նկատմամբ գոյութիւն ունեցող համաժողովրդական համակրանքին:

ԱՊՐԻԼ 3Ի ՑՈՅՑԸ ԲԵՐԱՅԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆՈՑԻՆ ՄԷՋ

Պոլսի մէջ մեծ ժողովրդականութիւն կը վայելեն մեռելոցի տօները· ժողովուրդը գունդագունդ կը դիմէ արուարձաններուն մէջ գտնուած ծանօթ գերեզմանոցները, ուր ամբողջ սերունդներ կը հանգչին անվրդով, եւ որոնք կը ներկայանան իբր յուշարարներ պատմական անձերու եւ անցքերու:

Այդ օրը, Ապրիլ 3ին, Զատկի մեռելոցին երկուշաբթին, խուռն բազմութիւն մը գրաւած էր Բերայի հայոց հռչակաւոր գերեզմանոցը, — հռչակաւոր այն կարգ մը ծանօթ խնդիրներու շնորհիւ, որ ծագեցան ժամանակի Ազգային Վարչութեան ու կառավարութեան միջեւ, — որուն մատրան մէջ տխրանուն եպիսկոպոս մը, Բարթուղիմէոս Պուրսայի վռնտուած առաջնորդը, անդ պատսպարելու հրաւիրուած էր: Պատարագի աւարտումէն ետքը, հին սովորութեան մը համաձայն, հոգեհանգստի պաշտօն մը պիտի կատարուէր գերեզմանոցին շրջափակին մէջ ամփոփուած նահատակի մը շիրմին վրան: Իր ունայնամտութեամբ ալ ծաղրելի ու զզուելի եղած եպիսկոպոսը ոստիկաններ կը հրաւիրէ կարգ պահպանելու՝ թափօրի առաջնալու ատեն: Ժողովուրդը, արդէն յուզուած գերեզմանոցին յարուցած պատմական յիշատակներովը, կը վրդովի եպիսկոպոսին այդ անվստահութենէն եւ խորապէս վշտացած այդ վիրաւորանքէն, կը սկսի աղաղակել՝ թէ իրենք թուրքերէն պէտք չունին դաս առնելու հայ արարողութեան մը պատշաճ յարգանքն ընծայելու համար եւ խօսքը գործի փոխելով, կը հրեն, կը հրմշտկեն ոստիկաններն ու զինուորները եւ բռնի կը հեռացնեն:

Արարողութիւնը հազիւ վերջացած՝ ժողովուրդը կը սկսի իր ուրախութեան եւ սովորական զուարճութեան անձնատուր ըլլալ: Ամէն կողմէն կը լսուին հրազէններու պայթիւն, ուխտաղնացութիւններու ատեն աւանդական անհրաժեշտ եղած բան մը, սովորութիւն, որ յոյներն ալ կը պահեն սիրով: Սակայն ոստիկանները, որոնք ամէն պայթիւն յեղափոխական շարժման մը բռնկելը կը կարծեն, ահ ու սարսափի մէջ կ'իյնան: Հրազէններու երեւումը հայ ձեռքերու մէջ զայրոյթ կը պատճառէ, մանաւանդ իրար կ'անցնին, երբ դաշնակցական քաջարի երիտասարդի մը ձեռքին մէջ կը նշմարին ընտիր ռէվոլվեր մը: Յեղափոխական մը ձերբակալելու, բռնելու յոյսով ոստիկանները միահամուռ կը խուժեն երիտասարդին վրան, բայց հաշիւը սխալ եղած էր, ժողովուրդը ի նկատի առած չէին, այն ուժը, որ օրէ օր սպառնալից դիրք մը կը ստանայ իր կեղեքիչներուն հանդէպ: Կատաղութեան, զայրոյթի աղաղակ մըն է, որ կը բրդի ամէն կողմէն: — «Ո՞վ իրաւունք տուաւ ձեզ գալու, քիթերնիդ խոթելու մեր զուարճութիւններուն մէջ, կը գոռայ խլացնող ձայն մը ամբոխին մէջէն, մենք օր մը օրանց ձեր պայրամներուն խառնուած, արգելք եղա՞ծ ենք»: — «Ա՞դ ինչ լրբութիւն է, կը պոռար հուժկու կոկորդ մը, ինչո՞ւ յոյներն իրաւունք ունին զէնք արձակելու եւ մենք ո՛չ, հէ՞, ինչո՞ւ»: Եւ տփոց մըն է կը սկսի: Թուրքի կոյր, տգէտ մոլեռանդութեան, ոստիկաններու զազրելի լրբութեան դէմ կուտակուած գարշանքն եւ մաղձը կը պոռթկան սրտերէն: Ժողովուրդին աչքին ալ բան մը չ'երեւար, ամէնքն ալ միահամուռ կ'իյնան ոստիկաններուն ու զինուորներուն վրան, ոչ միայն ազատելու երիտասարդն, որ քաջաբար կ'ընդդիմանար, այլ եւ դաս մը տալու այդ կոպիտ պաշտօնեաներուն:

Ամբոխի կատաղութեան առջեւ շուտով ընկրկեցան ոստիկանները ու զինուորները· իրենցմէ մէկը այդ մի-

ջոցին կը փորձէ դուրս ելլալ գերեզմանատունէն, մերձակայ զօրանոցէն օգնութիւն պահանջելու համար, յաղթ մշեցի մը, դաշնակցական, կը հասնի ետքէն ու կռուփի մէկ հարուածով գետին կը փռէ զինուորը։

Մինչ աստին՝ գերեզմանոցին մէջ, գործն այդ կերպարանքը կը ստանար, անդին՝ Բերայի զօրանոցներուն մէջ, ուր ընդհարման լուրը հասած էր արդէն, մեծամեծ պատրաստութիւններ կը տեսնուին, խեղդելու համար այդ նոր ապստամբութիւնը։ Կէս ժամ չանցած, 500 զինուորներ վազէ վազ կը հասնին եւ կը պաշարեն գերեզմանոցը չորս կողմէն, մինչ հետէ ուրիշ մաս մը ներս կը մտնէ խռովութիւնը զսպելու համար սուիններով։ Բայց ալ ուշ էր. սուիններուն տեսքը եւ զօրքի շատութիւնը ժողովուրդը չվախցնելէ զատ, աւելի եւս կը կատղեցնէ։ Ճակատ ճակտի, կռիւը կը սկսի, մեծամեծ համեմատութիւններ առնել սպառնալով։ Ժողովուրդը կը դիմադրէ ամէն կարելի միջոցներով. մինչ ոմանք քարերով կը յարձակուին զօրքին վըրան, աւելի յանդուգներ զինուորներու ձեռքէն սուիններ կը խլին եւ անոնցմով կը վիրաւորին...

Կռուողներու աղաղակը, տղաքներուն ու կիներուն վայնասունը, զինուորներուն գալուստը փանիկ(1) մը կը ձգէ վերին Բերայի մէջ։ Ո՞վ գիտէ գործը ինչ աղետալի կերպարանք կրնար ստանալ, եթէ այդ միջոցին չանցնէր գերեզմանոցին մօտէն ռուսական դեսպանը, որ Թուրքերուն այդ յիմարութիւնն ալ դարմանելու կը փութայ, իսկոյն յայտնել տալով պէտք եղած շրջանակներուն, որ զգուշանան նոր Սասուն մըն ալ Պոլսի մէջ առաջ բերելէն։ Բարձրագոյն եկած հրամանի մը համեմատ, յոգնած զինուորները ետ կը կանչուին, գերեզմանոցը կը բացուի եւ ժողովուրդին թոյլ կը տրուի ցրուելու։

Այս դէպքը շատ մեծ տպաւորութիւն առաջ բերաւ հասարակութեան վրայ. կառավարութիւնը աչք վախցընելու համար քանի մը ձերբակալութիւններ կատարեց հետեւեալ օրը, բայց նոյն օրն էր, որ մարդ մը յաղթական կերպով կը մտնէր Բերայի հայոց թաղ. խորհրդարանը եւ սուին մը յանձնելով ատենապետին, կը խնդրէր, որ պաշտօնապէս իր տիրոջը վերադարձնէ, «որովհետեւ, կ'ըսէ, հիմա ալ պէտք չունիմ, իսկ պէտք եղած ատեն նորէն կրնամ ձեռք անցընել»։

Սուլթանն այնքան չարացած էր այս անցքէն, որ հրամայեց հետեւեալ օրն իսկ արձակել իր պալատի մէջ պաշտօնավարող հայերը (սպասաւոր, խոհարար եւ այլն)։

Այսպիսով նշանաւոր օր կը մնայ Ապրիլ 3ը, ժողովրդային գիտակցութեան ինքնաբերաբար արտայայտութեան հետզհետէ յաճախ կրկնուող դէպքերէն մէկը, որոնք միահամուռ ազգային յեղափոխութեան պատրաստիչները պիտի ըլլան մօտիկ ապագային մէջ։

Պ — 9

ՄԱՅԻՍԻ 11Ի ԺՈՂՈՎՐԴԱՅԻՆ ՑՈՅՑԸ

Ցոյցերու եւ յոյսերու, խանդավառութեան օր մը եղաւ Համբարձման Հինգշաբթին։

Առտու կանուխ, ամէն կողմէն, հետիոտն, ձիով, շոգեկառքով, խառն բազմութիւն մը կը դիմէր Ս. Փրկչի հիւանդանոցը, ուր յառաջագոյն հրատարակուած ազդարարութեան մը համեմատ, պատրիարքը հանդիսաւոր պատարագ պիտի մատուցանէր։

Համբարձման տօնը կատարելու տենչը չէր միայն, որ այդ մօտ 20,000 հայերը կը քաշէր, կը բերէր հո՛ն, այլ իրենց ներքին յուզումներուն ելք մը տալու, իրենց արժանի պատրիարքին բերնէն մխիթարութեան խօսք մը լսելու, իրենց հայրենիքին բախտը վճռող աւետիք մը գողնալու անոր բերնէն.— ահա այդ էր, որ կը մղէր ստուար ամբոխը դէպի հիւանդանոցի դաշտ ու պարտէզը, որ աւելի քան չորս տարիէն ի վեր ժողովրդի անկեղծ ուրախութեան ձայն մը հնչած չէր։

Դեռ առտուն իսկ ոգեւորութիւնն այնքան ուժգին էր, որ ամբոխէն մաս մը ուզեց վար առնել եւ բզիկ բզիկ ընել օսմանեան դրօշակը, որ կը ծածանէր հիւանդանոցին դրան վերեւ եւ հազիւ քանի մը «տէրտէրներու» ու «խոհեմներու» միջնորդութեան շնորհիւ այդ դիտաւորութիւնը գործ չդրուեցաւ։

Պատարագն սկսած է. փոքրիկ եկեղեցիին տարածութենէն տասնապատիկ աւելի բազմութիւն լեցուած է դուրսը. ո՞վ է, որ կը լսէ պատարագը. «ամէն»ներ կը թնդան յանկարծ առաջին շարքերէն, որոնք հետըզհետէ մեծ մեծ ալիքներով կը կրկնուին բոլոր ետեւի շարքերուն մէջ, երբ պատրիարքը մաղթանքներ կ'ընէ մարդասիրական գաղափարներով լեցուն իր քարոզին վերջը։

Ժողովուրդը չի հասկնար անոր ըսածը, որովհետեւ, չի լսեր. բայց կ'ըմբռնէ զգացումով, երեւակայութեամբ։

Պատարագի արարողութիւնը լմնցած է. պատրիարքը շրջապատուած եկեղեցականներով ու ժողովներու անդամներով, կը յառաջանայ դէպի հիւանդանոց։ Ծափեր ու կեցցէները կ'որոտան, համբոյրներ կը թըռչին պատրիարքի ձեռքերուն, կուրծքին, քղանցքին։ Յանպատրաստից թափոր մը կը կազմուի, որ կ'առաջնորդէ պատրիարքին յաղթական ընացքի մը պէս. ոգեւորութեան ծայրագոյն աստիճանը կը հասնի, երբ յանկարծ ամբոխին մէջ հուժկու ձեռքեր կարմիր խաչով ճերմակ դրօշակներ կը ծածանեն. հազարաւոր բերաններ, հազարաւոր ձեռքեր մոլեգին կեցցէներով ու ծափերով դաշտը կը թնդացնէին։ Զգացումները, որ շատոնց ի վեր կաշկանդուած էին, ազատ թռիչք մը ստացան եւ անհուն ոգեւորութեամբ, սրտի խորքերէն, վիշտերու մէջ կոշտացած ձայներ կը հնչեցնեն ազգային նշանաւոր երգեր։ Խումբ մը աստին «Մայր Արաքսի»ն կ'երգէր խանդավառ եւ տխուր, հոս ուրիշներ՝ երիտասարդ, կատաղի հնչիւններով «Զայնը հնչեց Էրզրումի լեռներէն» կ'որոտացնեն. մինչ անդին ծեր պանդուխտներ «Մրծենանակը» կը փորձեն իրենց խռպոտ ձայներով։ Այդ ընդհանուր խանդավառութիւնը մոլեգնութեան փոխուեցաւ, երբ յաղթանդամ մշեցիներ «Հերիք որդեակ»ը սկսան։

Այդ միջոցին պատրիարքը, որ մտած էր յիմարանոցը այցելելու, դուրս կ'ելնէ եւ դէպի որբերու վարժարանը կ'ուղղէ իր քայլերը։ Պատրիարքը նորէն տեսնելով, ամբոխը «կեցցէ Իզմիրլեան» աղաղակեց, բայց շուտով «կեցցէ Հայաստանը» խեղդեց բոլոր գոչումները։ Ալ վախ չմնաց. այդ միակ բառը ելեկտրացուց ժողովուրդը, թաշկինակ, դաւազան, գլխարկ կը տատանին օդին մէջ. Փէսը դետնէ գետին կը պատըռտուի, դաւազաններու ծայրը մշեցիի նաշխուն արախչինը կը բարձրանայ։ Դրօշակները արդէն կը սկսին ծածանիլ եւ յանպատրաստից ճառախօսներ կը բարձրանան ուսերու, աթոռներու վրայ, որոնք Սասունը կը յիշեցնեն եւ «կեցցէ Յեղափոխութիւն», «կեցցեն դաշնակցականները», «կեցցեն հնչակեանները», «անկցի Սուլթան Համիդ» կը պոռան։ Վարդապետ մը այդ միջոցին փորձեց համոզելու ամբոխը, որ քիչ մը խոհեմ գտնուին եւ իրենց զգացմունքն չափաւորեն. երիտասարդները ձեռքերնուն վրան բարձրացուցին խեղճ մարդը եւ «կեցցէ Հայաստանով» գոցեցին անոր բերանը, թող չտալով, որ իր խօսքը շարունակէ. հայր սուրբը ինքն ալ բռնկեցաւ եւ համոզելու տեղ, համոզուած ետ դարձաւ։

Երբ ժամ մը ետքը պատրիարքը վարժարանէն ետ կը դառնար ճաշարան մտնելու, երկու մշեցի կիներ դրան առջեւ կեցած «Ազնիւ ընկերը» նուագեցին սրինգի վրայ։ Յուզումներէն յոգնած, պատրիարքը քաշուեցաւ քիչ մը հանգստանալու։ Ժողովուրդը այլ եւս գործ չունէր հիւանդանոցին մէջ. «տղա՛յք, պարտէզ» աղաղակը ամէնքն ալ հաստատութեան դիմացի պարտէզը մղեց։ Ամբոխը հոն խուժած միջոցին, դրան մօտ հանդիպեցաւ բանտէն նոր ազատուող ալեզարդ քահանայի մը, որ իր կերկեր ձայնը կը միացնէր անոնց կեցցէներուն։ Ժողովուրդը յուզուած, ծերունին շրջապատեցին եւ սկսան համբոյրներ տեղալ անոր թոռմած այտերուն, մօրուքին եւ ձեռներուն։ Քիչ մը ետքը նորընծայ մը եկաւ պատրիարքին կողմէն յորդորելու որ քիչ մը չափաւորեն իրենց խանդը եւ ցոյցերը։ Նորընծան պարտէզին մէջ, աղբիւրին քով կայնեցաւ, սպասելով որ լռութիւնը հաստատուի. վերջապէս քիչ մը հանդարտեցան եւ տէր հայրը սկսաւ խօսել, բայց ի՞նչ... Սըրբազանի կողմէն յայտնեց՝ որ շատ ուրախ է տեսնելով հայերը այդպէս սիրով, բայց կը փափաքի, որ այդ սէրը ոչ թէ ժամանակաւոր, այլ յաւիտենական ըլլայ եւ հաստատուն։ Ծափերն ու կեցցէները կը միջակէտէին տէր հօր խօսքերը։

Թափօրներ վերստին սկսան կազմուիլ, ծեր, տղայ, երիտասարդ, ծառի ոստեր ձեռքերնին, դրօշակներով արդէն սկսան իրենց երգեցիկ գնացքները պարտէզին շուրջը, մինչ ներսը հիւանդանոցին մէջ, ուր կը ճաշէր պատրիարքը, բազմաթիւ հրաւիրեալներու հետ, կենացներ կ'առաջարկուէին եւ ատենաբանութիւններ ու ճառեր կը խօսուէին, ո՛չ անմասն դուրսը տիրող խանդավառութենէն։

Երեկոյեան դէմ, պատրիարքին մեկնելէն ետքը, ցոյցերը ոչ միայն չնուազեցան, այլ աւելի եւս սաստկացան։ Ոստիկանութիւնը փորձեց երիտասարդ մը ձերբակալելու, բայց ամբոխը խլեց անոր ձեռքէն. հետեւանքն այն եղաւ, որ խոհեմութիւն համարեցին բընաւ չմիջամտելու. բայց բազմաթիւ լրտեսներու շնորհիւ կրցան նշանակել շատերու անուններ. հետեւեալ օրն իսկ 50 հոգիի չափ ձերբակալուեցան եւ տակաւին ձերբակալութիւնները կը շարունակուին եւ շատերը կը փնտռուին։

Այդ օրը թէեւ, ինչպէս ըսինք, ոստիկանութիւնը խոհեմութեամբ չմիջամտեց, վախնալով հակառակ պարագային մեծ կոտորածի մը հանդիսավայր ընել Փրկչի պարտէզը, բայց ամենայն աչալրջութեամբ հետեւեց եւ նշանակեց ցոյցի առաջնորդները, որոնց թիւը, կ'ըսուի, 500էն աւելի է։

Ծպտեալ ոստիկաններու եւ լրտեսներու թիւը նոյնպէս հարիւրներու կը հասնէր. ոստիկանութեան նախարար Նազըմ փաշան եւս ծպտեալ հոն էր։ Բազմաթիւ հեծեալ ոստիկաններ եւս պարտէզի շուրջը բլուրներու վրայ անթարթ աչքերով կը հսկէին։

Եթէ այդ ցոյցի հետ ժողովուրդը միացնէր եւ գործը, բզիկ բզիկ ընէր ոստիկանները, կոտորէր հարիւրաւոր լրտեսները, սպաննէր նոյնիսկ ծպտեալ արիւնարբու Նազըմ փաշան, աւելի գոհ պիտի ըլլայինք։ Այժմ գործելու ժամանակն է, գործով, արիւնով ցոյց ընելու է եւ ոչ թէ վերսկսելու է մեր վաղամեռիկ ողբալիշատակ սահմանադրական–ճպուռի ցոյցերը...

Պ — 10

ՈՍՏԻԿԱՆԱՊԵՏ ՀԱՃԻ ՏԻԳՐԱՆԻ ԱՀԱԲԵԿՈՒՄԸ

«Դրօշակ»ի 1895ի 7րդ. համարի (Յունիս) առաջին էջին վրայ կը կարդանք.—

ՊՈԼԻՍ–ԿՈՄԻՍԷՐ ՀԱՃԻ ՏԻԳՐԱՆԻ ՍՊԱՆՆՈՒՄԸ

Սոֆիայից մեզ հեռագրում են.—

Յունիսի 2ին (ն. տ.), երեկոյեան ժամը 8ին, Կ.

---

(1) Իրարանցում, խուճապ (փրանս. բառ)։

Պոլսում դաշնակցական մի ահաբեկչի ձեռքով սպանուեցաւ նշանաւոր պոլիս-կոմիսէր(1) *ՀԱՃԻ ՏԻԳՐԱՆԸ: Զարնողը ազատ եւ ապահով է: Ընդհանուր սարսափ կառավարչական շրջաններում եւ մեծ ուրախութիւն ու խանդավառութիւն ժողովրդի մէջ: Մանրամասնութիւնը նամակով:*

---

(1) Փոլիս–քոմիսէր (commissaire de police), — ոստիկանապետ:

Յաջորդ՝ 8րդ. համարին մէջ (Յուլիս) կը գտնենք Պոլսոյ Կեդրոնական Կոմիտէի պաշտօնական ամբաստանագիրն ու վճռագիրը.—

ՈՍՏԻԿԱՆ ՀԱՃԻ ՏԻԳՐԱՆԻ ԴԱՏԱՊԱՐՏՈՒԹԵԱՆ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐԸ

Կեդրոնական Կոմիտէի Մայիս 7ի, 61րդ նիստին մէջ՝ քննութեան ենթարկուելով այն մանրամասն տեղեկագրերը, որոնք կազմուած էին նշանաւոր հայ ոստիկան կոմիսէր Հաճի Տիգրանի ամենագձուձ գործունէութեան մասին, տեսնուեցաւ որ

Հաճի Տիգրանը, որդի Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցիի նախկին լուսարարի մը, բաւական ատեն ծառայած է նոյն տեղ հօրը պաշտօնով, ժամանակ մը սպասաւորած է նոյն եկեղեցիին քարոզչին Յովսէփ վարդ. Այվազեանի քով, եւ ապա ընդունած է սարկաւագութեան կարգը:

Ուսումով մը, որ այնքան սովորական է մեր մէջ, եկեղեցական կոչման պատրաստուող այդ գարշելին, իր ընդունակութիւններուն աւելի յարմար կը գտնէ՝ ինքզինքը նուիրել զզուելի գործի մը, որ շատ աւելի շահաւոր կրնար ըլլալ իրեն, այն է լրտեսութեան:

Եւ հաշիւը սխալ ըրած չէր:

Տիգրանն՝ ի բնէ արդէն խօսուն, սրամիտ, ճարպիկ, առաջին օրէն յաջողութիւն գտաւ իր նոր ընդգրկած ասպարէզին մէջ, ու այնքան պէտք պիտի ունենար հիմա իր ընդարձակ ծանօթութիւններուն, Ղալաթիոյ եւ Բերայի հայերուն, մանաւանդ կրթուած դասակարգին, որոնց հանդիպելու եւ ճանչնալու շատ առիթներ ունեցած էր Ղալաթիոյ եկեղեցիին ու խորհրդարանին մէջ, ուր կը գումարուէին Ազգային Ժողովի նիստերը, ուր տեղի կ'ունենային այլ եւ այլ խորհուրդներու գումարումները, ուր կը գտնուէր Ազգային Մատենադարանը, ուր վերջապէս, իր վարդապետի սենեակին մէջ, յաճախ տեսած էր այդ դէմքերը:

Իր գործունէութիւնը թէեւ բանուկ, բայց աչքի չէր զարկած տակաւին, երբ վրայ հասաւ տէր Սուքիասի սպանութեան փորձը Մայր եկեղեցիին մէջ: Այդ օրը Հաճի Տիգրան հոն կը գտնուէր իր պաշտօնին բերմամբ. ճանչցաւ երեք ահաբեկիչները եւ կառավարութեան մատնեց անոնք:

Այնուհետեւ ա՛լ բացուած էր իր ճամբան. ոստիկանութեան նախարարի մասնաւոր ուշադրութեան արժանացաւ հիմա, ո՛չ միայն իր մասնաւոր յատկութիւններով, որոնք գնահատելի էին լրտեսութեան գործին համար, այլ եւ իր կատարած այդ նողկալի արարքով, որ իր գործունէութեան առաջին շրջանին գլուխ գործոցն եղաւ:

Ժողովրդին համար պատուհաս մը եւ ոստիկանութեան համար գիւտ մը եղաւ Հաճի Տիգրան. առաջին անգամն ըլլալով՝ Նազըմ փաշա անոր անձին մէջ գտաւ գործին մարդը. եւ Հաճի Տիգրան շուտով ոստիկան եւ ապա ոստիկան-կոմիսէրի աստիճանը բարձրացաւ:

Ալ անկէ ետքը Հաճի Տիգրանի մատը ոստիկանութեան ամէն գործի մէջ կարելի էր տեսնել:

Խուզարկութի՞ւն մը հարկ էր ընելու հայու մը տան մէջ, Պոլսի ո՛րեւէ թաղ մը, անոր ցուցմունքներով, առաջնորդութեամբ ու մասնակցութեամբ կը կատարուէր: Յամառ բանտարկեա՞լ մը պէտք էր խոստովանեցնել, Հաճի Տիգրանի ճարտարութեանն էր, որ դիմում կ'ընէին: Յեղափոխականներ որսալու կամ պատահմամբ գտնուած հետքեր բանալու եւ գաղտնի հետապնդելու գո՞րծ մը կար, սարկաւագութենէ վիժած Հաճի Տիգրանն էր, որուն կը յանձնուէր այդ դժուարին ու փափուկ գործը: Կը ծպտուէր, ինչպէս ոչ ոք փորձած էր իրմէ առաջ. կեղծ ծամերով, կեղծ մօրուքով, մուրացկանի հագուստով, կառապանի տարազով, ջրհանկիրի նման, վերջապէս այն ամէն կերպով, որով կրնար մուտք ունենալ ժողովրդի այլ եւ այլ խաւերուն մէջ: Տիգրան յոգնիլ չէր գիտեր. իր ամբողջ մտաւոր կարողութիւնները լարած՝ անձնատուր էր եղած իր գործին, ուր Թուրք ոստիկաններու համբաւեալ իշային տխմարութիւնը կատարեալ ասպարէզ մը կը բանար իրեն, առանց մրցորդի:

Թուրք ոստիկանութիւնը մինչեւ հիմա ունեցած չէր Հաճի Տիգրանին նման հետախոյզ մը:

— Ուստի Կեդրոնական Կոմիտէն իր վերոյիշեալ Մայիս 7ի 61դ նստին մէջ՝

Ի նկատ առնելով, որ ոստիկան-կոմիսէր Հաճի Տիգրանին վերագրուած բոլոր յանցանքները՝ իբրեւ լրտեսի, իբրեւ մատնչի, իբրեւ կառավարութեան գործիք-պաշտօնեայի, անոր հնգամեայ (1890–1895) *գազրելի գործունէութեան շրջանին մէջ, կատարելապէս կը հաստատուին տեղական կոմիտէներու ներկայացուցած տեղեկագրերով եւ մատնիչ Հաճի Տիգրանի զոհերուն անձնական վկայութիւններով,*

Ոստիկան-կոմիսէր Հաճի Տիգրանը մահուան դատապարտեց

Եւ վճռին գործադրութիւնը յանձնեց Ռումբ կոմիտէի Թ–եան խմբի ահաբեկիչներուն:

— Մինչդեռ ահաբեկիչները կը հետեւէին Հաճի Տիգրանին, պատեհ առիթ մը որոնելով վճիռն ի գործ դնելու, դատապարտեալը նոր յանցանք մըն ալ աւելցուց իր բազմաթիւ ոճիրներուն. Համբարձման տօնին (*Մայիս* 11) *ժողովրդային ինքնաբուխ ցոյցին մասնակցողներէն* 70 *հոգիի ձերբակալումը, դէպք մը, որ կրնար շատ ծանր հետեւանքներ ունենալ, եթէ միայն ոստիկանութիւնը չփութար օր առաջ արձակելու այդ մարդիկը, նոր խռովութեան եւ աւելի մեծ դժգոհութեան առիթ չտալու համար:*

— Վերջապէս Մայիս 21 (*Յունիս* 2)*ին երեկոյեան ժամը* 8*ին ահաբեկիչները կը հասնին Տիգրանին ետեւէն Բերայի մէջ, իր տան մօտերը: Ահաբեկիչներէն մէկը երեք անգամ կը պարպէ ռէվօլվէրը մատնչին վրան, երրորդ հարուածին Տիգրան, որ սարսափած էր, ինքզինքը կը գտնէ եւ ինքն ալ իր ռէվօլվէրը կը քաշէ ու կ'արձակէ: Գնդակը կը վրիպի. ահաբեկիչներու չորրորդ գնդակը կը ջախջախէ Հաճի Տիգրանի կզակը, ու լեզուն կը կտրէ. մատնիչը գետին կը տապալի, ցաւի սոսկալի ճիչ մը արձակելով:*

Ոստիկանները, որոնց պահակը վճռին գործադրութեան վայրէն քանի մը քայլ միայն հեռուն կը գտնուէր, լսելով ռէվօլվէրի պայթոցները, խոհեմութիւն կը համարին երեւան չելլալ եւ սպասել քիչ մը, մինչեւ որ ահաբեկիչները կ'անհետին եւ մինչ ամբոխը իրենցմէ առաջ խուժած էր մատնչին հոգեվարքին վկայ գտնուելու:

Ամէնքն ալ կը կարծէին, թէ մեռած է Հաճի Տիգրան, ինչպէս նոյն օրը գրուեցաւ Սոֆիայի մեր Թղթակցին: Տիգրան մեռած չէ տակաւին, սակայն բժիշկները չեն յուսար թէ կ'ապրի:

Եթէ առողջանայ իսկ՝ իր ջախջախուած ծնօտով, իր թլուատ լեզուով, իր խեղուած, սոսկում դէմքով յաւիտենական դատապարտութիւն մը պիտի ըլլայ բոլոր իր նմաններուն եւ մարմնացեալ պատժի մը սարսափը, որ Դամոկլէսի սուրին պէս պիտի կախուած մընայ անոնց գլխուն վերեւ:

— Հաճի Տիգրան՝ անկարող խօսելու, դողդողուն ձեռքով այնչափ միայն կրցաւ գրել թղթի մը վրան, որ Համբարձման տօնին օրը իր մատնութեամբ բանտարկուածներուն մէջ, որոնք ազատ արձակուած էին, պէտք է որոնել ահաբեկիչները:

Բայց ի զո՛ւր. անմեղ մարդիկ միայն կրցան ձերբակալել. մինչ ահաբեկիչները, որոնք վճիռը գործ դրին, ազատ եւ ապահով են, շնորհիւ վեհափառ Սուլթանին, եւ նոր նմանօրինակ վճիռներ գործադրելու հրամաններու կը սպասեն:

— Մատնիչը դեռ չմեռաւ, բայց սոսկալի վիճակի մէջ է. քանիցս խնդրած է, որ զինքը թունաւորեն: Կոկորդը ծակած եւ անունդը անկէ կը լեցնեն. անունդն է կաթ եւ ապուր: Սոսկալի կը տանջուի:

Կ. ՊՈԼՍԻ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԷ

Պ — 11

ՊՈԼՍՈՅ Կ. Կ.Ի ԱԶԴԸ

«Դրօշակ»ի 1895ի 8րդ. համարին մէջ (Յուլիս) կը կարդանք (էջ 8).—

ԱԶԴ

Վերջերս լսելով, թէ շատերը Դաշնակցութեան անունով նուէրներ եւ պարբերական վճարներ հանգանակած են առանց այդ գումարները հասցնելու ուր որ անկ է, ասով կ'ազդարարենք մեր շրջանին մէջ գտնուող բոլոր խմբերուն, համակրողներուն եւ ընթերցողներուն, որ երբ Դաշնակցութեանս անունով իրենց վճարած գումարները հրատարակուած չտեսնեն իրենց վըճարած թուականէն ետք լոյս տեսնող «Դրօշակ»ի երեքչորս թիւերուն մէջ, գիտնան թէ այդ գումարները չեն մտած Կեդրոնական Կոմիտէի սնտուկը: Ստիպողաբար կ'առաջարկենք, որ վճարողները փութան այդ պարագային մէջ դիմել «Դրօշակ»ի խմբագրութեան, մանրամասն յայտնելով հասարակաց դրամը իւրացնող մարդու անունը, մականունը, արհեստը եւ հասցէն, որպէսզի Կեդրոնական Կոմիտէն եւս այդ մասին հարկ եղածը ի գործ դնէ:

Կ. ՊՈԼՍԻ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԷ

Պ — 12

ՎԻՐԱԲՈՅԺ ԹԻՒԹԻՒՆՃԻԵՎԻ ԱՀԱԲԵԿՈՒՄԸ

«Դրօշակ»ի միեւնոյն համարի (1895 Յուլիս, թիւ 8) առաջին էջին վրայ կը կարդանք.—

ՄԱՏՆԻՉ ՎԻՐԱԲՈՅԺ ԹԻՒԹԻՒՆՋԻԵՎԻ ԶԱՐԿՈՒՄՆ

Սոֆիայից մեզ հեռագրում են.—

Յունիսի 23*ին (ն. տ.) երեկոյեան ժամը* 9*ին Կ. Պոլսում դաշնակցականները զարկեցին նշանաւոր ՄԱՏՆԻՉ վիրաբոյժ ԹԻՒԹԻՒՆՋԻԵՎԻՆ: Մատնիչը մերձ ի մահ է: Ահաբեկիչները ազատ են: Ժողովրդի ոգեւորութիւնը անսահման է: Անսահման է նոյնպէս թիւրք կառավարութեան սարսափը: Կառավարչական շրջաններում ընդհանուր յուզում: Մանրամասնութիւնները նամակով:*

Յաջորդ համարին մէջ (թիւ 9, Յուլիս 1895) կը գտնենք Կեդրոնական Կոմիտէի դատապարտութեան տեղեկագիրը.—

ԴԱՒԱՃԱՆ Մ. ԹԻՒԹԻՒՆՃԻԵՎԻ ԴԱՏԱՊԱՐՏՈՒԹԵԱՆ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐԸ

Կեդրոնական Կոմիտէն Մայիս 7ի իր 61րդ նիստին մէջ, ուր հաւաքական վճիռ մը գումարուած էր քանի մը անձերու նկատմամբ (այդ նիստին մէջ էր, որ Հաճի Տիգրանի մահուան վճիռը արձակուեցաւ), քննութեան ենթարկեց եւ վերահասու եղաւ այն տպագիր ստուգարաններուն (document) եւ մանրամասն տեղեկագրերուն, որոնք ներկայացուած էին նախկին յեղափոխականի մը, դաւաճան Մկրտիչ Թիւթիւնճիեւի կեանքի եւ վերջին երեք տարիներու հանրածանօթ գործունէութեան մասին։

Ուստի, ի նկատ առնելով, որ վիրաբոյժ Մկրտիչ Թիւթիւնճիեւ ոչ միայն դասալիք մը եղած է յեղափոխական բանակէն, այլ եւ կարեւոր գաղտնիքներ երեւան հանած եւ իր նախկին յեղափոխական ընկերները մատնած է, եւ Թուրք ոստիկանութեան ձեռքը հզօր ու անարգ գործիք մը եղած է հայ յեղափոխականի անունն աղարտող,

Կեդրոնական Կոմիտէն միաձայն մահուան դատապարտեց դաւաճան Մկրտիչ Թիւթիւնճիեւը,

Վճռին գործադրութիւնը յանձնելով Ջոհ Կոմիտէին ահաբեկիչներու գնդին։

— Յունիս 11 (Ն. Տ. 23), Կիրակի երեկոյեան ժամը 9ին Թիւթիւնճիեւ գիշերհագուստով նստած էր իր տան առջեւ (Կէտիկ փաշայի թաղ) եւ կը խօսակցէր իր տնեցիներուն եւ դրացիներուն հետ, որոնք խռնուած էին փողոցին մէջ քիչ մը մաքուր օդ ծծելու եւ զբօսնելու համար։ Յանկարծ երկու ահաբեկիչներ, Չրհանկիրի հագուստով ծպտած, որոնք երկար ժամանակէ ի վեր կը հետապնդէին Թիւթիւնճիեւը, կանգ կ'առնեն դաւաճանին դիմաց, եւ անոնցմէ մէկը պաղարիւնով իր ատրճանակը քաշելով կ'արձակէ անոր վրան։ Վերջինս ցաւի ճիչով աջ կողմին վրան կ'իյնայ, մինչ անդին փողոցին մէջ գտնուող մարդիկ փախչող փախչողի կ'ըլլան։

Նոյն միջոցին զափթիէ մը եւ ոստիկան մը, որոնք պատահմամբ կը գտնուէին մէկը փողոցին վերին եւ միւսը ներքին ծայրը, կծիկը կը դնեն, երբ ատրճանակի ձայնը կը լսեն։

Երկրորդ ահաբեկիչը այդ միջոցին կ'արձակէր իր ատրճանակն ալ, եւ երկուքը միասին կը սկսին հեռանալ, իրենց գործն աւարտած համարելով։

Կէտիկ փաշայի ոստիկանութեան պահակը շատ մօտ է վճռին գործադրութեան վայրին, սակայն ոստիկանները, երբ Թիւթիւնճիեւի զարնուելուն լուրն առին, ոչ միայն չփութացին օգնութեան հասնելու, այլ մինչեւ անգամ քիչ մը ուշացան դիտմամբ, ահաբեկիչներուն հետ դէմ դէմի չգտնուելու համար։

Դաւաճանը զարնող քաջերն արդէն բաւական հեռացած էին, երբ ոստիկանները՝ միանալով գիշերապահներու եւ փողոցի մէջ պատահած մարդերու, սիրտ ըրին վերջապէս անոնց հետքով երթալու։

Ահաբեկիչները, «Թաւուգ-պազար»էն անցան «Մահմուտ-փաշա» եւ արդէն հասած էին «Մարքուճճիները», երբ հալածողներու խումբը, որ գլորուող ձիւնի գնդակի պէս, հետզհետէ ստուարացած էր, աւելի ու աւելի կը մօտենայ ահաբեկիչներուն։ Բազմաթիւ ոստիկաններ եւ գիշերապահներ, բազմութենէ քաջալերուած, կը ջոկուին հալածող խմբէն, եւ հայհոյանքներով կը դիմեն ահաբեկիչներու վրայ, ա'լ վերջապէս ձերբակալելու յուսով։ Վճռական վայրկեանը հասած էր. «Մարքուճճիներէն» անդին իրենց դրութիւնն աւելի պիտի դժուարանար եւ ահա երկու քաջերը յանդուգն փորձ մը փորձեցին. ետ դարձան եւ «Սապոնճի» խանին փողոցին մէջ կրակ տուին հալածողներուն վրան։ Փորձը սքանչելի արդիւնք ունեցաւ, առաջին գնդակն արդէն բաւեց ցիրուցան ընել այդ վախկոտ խլէզներու խումբը։

Երկու վայրկեան ետքը փողոցը պարպուած էր եւ երկու ահաբեկիչները «Հասիրճիլար»ի կողմէն հանդարտ ու անվախ իրենց ճամբան շարունակեցին։

Թիւթիւնճիեւ ծանրապէս վիրաւորուած էր. գնդակներէն մէկ մխուած էր ստորին որովայնի մէջ, ուրկէ անհնարին եղաւ հանել, իսկ միւսը ազդրը ծակած անցած էր։

Վճռին գործադրութեան գիշերն իսկ ոստիկանութեան նախարարի օգնական Հիւսի պէյը անձամբ եկաւ հարցաքննելու վիրաւորեալը. իսկ Նազըմ փաշա խորապէս յուզուած իր հաւատարիմ ու կարող պաշտօնեային գլուխն եկած դժբախտութեան վրայ, ծանօթ վիրաբոյժ Գամպուր օղլուն ղրկեց վիրաւորեալը դարմանելու եւ մահուան ճանկէն ազատելու։

Ոստիկանութեան համար անդնահատելի ստացում մըն էր այդ դաւաճանը, եւ զարմանալի չէ, որ անոր զարնուիլը երկու յեղափոխականի ձեռքով մեծ յուզում առաջ բերաւ բոլոր շրջանակներուն մէջ եւ անմիջապէս հեռագրուեցաւ եւրոպական թերթերուն։

Սոֆիայի վրայով մեր ղրկած հեռագրին մէջ ըսուած էր թէ մահամերձ է Թիւթիւնճիեւ, եւ իրօք երկու շաբաթ չարաչար տանջուելէ եւ մահուան դէմ մաքառելէ ետքը, վերջապէս սատկեցաւ Յունիս 27ին։

Սուլթանը սաստիկ կատաղած Թիւթիւնճիեւի անձին դէմ կատարուած այս փորձին, որ երրորդն էր իր տեսակին մէջ (Արտաշէս, Հաճի Տիգրան), քանի մը ամիսներու միջոցին, խիստ հրամաններ տուաւ Նազըմ փաշային վճռին գործադրիչներն որոնելու եւ պատժելու։ Անթիւ ձերբակալութիւններ ամէն թաղերու մէջ։

Ոստիկանութիւնը բան մը ըրած ըլլալու համար ձերբակալեց խեղճ Չրհանկիր մը, որ ո'չ Թիւթիւնճիեւ կրցաւ ճանչնալ եւ ոչ այն գինեպանը, որուն խանութին մէջ վճռին գործադրութեան նախընթաց գիշերը երկու ահաբեկիչները երեւցած էին։ Բայց ոստիկանութեան համար պատուի խնդիր մըն էր ձերբակալել գոնէ անոնցմէ մէկը, եւ ահա այլ եւ այլ սպառնալիքներով ստորագրել տուին գինեպանին թուղթ մը, որով ինքը կը վկայէր թէ ձերբակալուած Չրհանկիրը երկու ահաբեկիչներէն մէկն էր։ Այդ խայտառակ գործն անամօթաբար պաշտօնապէս ծանուցուեցաւ, թէեւ առաջուց գիտէին թէ ո'չ ոք պիտի հաւատար։

Չրհանկիրի հագուստով ծպտուած երկու ահաբեկիչներն ալ ապահով ու ազատ են իրենց նախկին տարազին մէջ։

Կ. ՊՈԼՍԻ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԷ

Պ — 13

ՊՈԼՍՈՅ Կ. ԿՈՄԻՏԷԻ ԲԱՑ ՆԱՄԱԿԸ «ՀՆՉԱԿ»Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

1895ի «Դրօշակ»ի 10րդ. համարի (Օգոստոս) վերջին էջին վրայ կը գտնենք հետեւեալ բաց նամակը.—

Զարմանքով կարդացինք «Հնչակ»ի թիւ 9ի մէջ Կ. Պոլսէն ղրկուած լուր մը, որուն համաձայն իբր թէ հնչակեանները զարկած ըլլան դաւաճան Թիւթիւնճիեւը, մինչդեռ Դաշնակցութեանս Կ. Պոլսոյ Կեդրոնական Կոմիտէին նախապոյն որոշումով եւ տեղական կոմիտէներէն՝ «Ջոհ»ի ահաբեկիչներուն ձեռքով ի գործ դրուեցաւ անոր մահուան վճիռը։

Չծանրանալով այն կէտին վրան, թէ Յեղափոխութեան տեսակէտէն կարեւորութենէ ի սպառ զուրկ է յեղափոխական ո'րեւէ արարքի մը այս կամ այն Կուսակցութեան ձեռքով կատարուած ըլլալը, — սաչափ միայն կ'ուզենք դիտել տալ, որ թէ' Դաշնակցութեան Կ. Պոլսի Կեդրոնական Կոմիտէիս եւ թէ Հնչակեան Կուսակցութեան Պոլսի մասնաճիւղին համար պատուաբեր չեն կրնար ըլլալ երբե'ք այդօրինակ սխալներ ու թիւրիմացութիւնները։ Ուստի կը յուսանք թէ «Հնչակ»ի խմբագրութիւնը պիտի փութայ իր սխալն ուղղելու ստուգագոյն աղբիւրներէ առնուած անմիջական տեղեկութիւններով։

Կ. ՊՈԼՍԻ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԷ

Պ — 14

ՄԱՏՆԻՉ ՄԱՄԲՐԷԻ ԱՀԱԲԵԿՈՒՄԸ

«Դրօշակ»ի 1895 տարուան 11րդ. համարի (Օգոստոս) վերջին էջին վրայ կը կարդանք.—

ՀԱՆՐԱԾԱՆՕԹ ՄԱՏՆԻՉ ՄԱՄԲՐԷԻ ՋԱՐԿՈՒՄԸ

Սոֆիայից մեզ հեռագրում են.—

Օգոստոսի 3ին (Ն. Տ.), գիշերը ժամը 2ին Կ. Պոլսում դաշնակցական երկու ահաբեկիչներ զարկեցին թատրոնից դուրս եկած ժամանակ նախկին յեղափոխական, նախկին վարդապետ, դաւաճան եւ հանրածանօթ մատնիչ ՄԱՄԲՐԷԻՆ։ Վիրաւորուած է եւ մէկ ոստիկան։ Ահաբեկիչները ազատ են։ Մանրամասնութիւնը նամակով։

Այս հեռագիրը, որ ստացանք ամսիս 6ին (Ն. Տ.), անմիջապէս տպագրելով առանձին թերթիկների վրայ, ցրուեցինք։

«Դրօշակ»ի յաջորդ համարով (1895 Սեպտեմբեր, թիւ 12) կը տրուի կեդրոնական կոմիտէի պաշտօնական տեղեկագիրը.—

ԴԱՒԱՃԱՆ ՄԱՄԲՐԷ ԿԱՐԳԱԼՈՅԾ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԴԱՏԱՊԱՐՏՈՒԹԵԱՆ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐԸ

Կ. Պոլսի Կ. Կոմիտէի Յունիս 10ի 67րդ նիստին մէջ, — որ յատկապէս գումարուած էր քանի մը դաւաճան յեղափոխականներու վերաբերեալ ստուգարանները քննութեան ենթարկելու, 90 թուի մատնութիւններուն մէջ անոնց խաղացած դերը ճշդելու համար, — կարդացուեցան նաեւ Մամբրէ կարգալոյծ վարդապետին կատարած դաւաճանութեան եւ մատնութեան վերաբերեալ թղթերը եւ անոր վերջին հինգ տարիներու զզուելի գործունէութեան մասին տեղական կոմիտէներու կողմէն կազմուած տեղեկագրերը, որոնցմէ տեսնուեցաւ, որ

Մամբրէ, աշխարհական անունով Ալեքսան, նախկին սարկաւագ՝ էջմիածնի միաբանութեան, ապա վարդապետութեան կոչուած Բագրեւանդի Ս. Յովհաննէս վանքին մէջ, առաջին օրէն ճանչցուած է իր շրջապատողներէն, իբր դիւրագրգիռ, հեշտամոլ եւ անափառ մարդ մը, որ իր կրքերուն գոհացում տալու համար, միջոցներու մէջ խտրութիւն դնել չէր գիտեր։

Վարդապետութեան առաջին ամիսներուն մէջ իր քանի մը պոռոտախօս քարոզներուն շնորհիւ աժան ժողովրդականութիւն մը վաստկեցաւ, մանաւանդ Տրապիզոնի մէջ խօսած մէկ յանդուգն բանախօսութենէն ետքը, որ ինքզինքը յանձնարարեց իբր կարմիր յեղափոխական մը։

Ալ մոռցուեցաւ իր նախկին կեանքը, լի անբարոյական արարքներով, եւ յեղափոխական խմբեր միամտաբար հաւատ ընծայելով անոր այդ սնամէջ բառերուն, խելամուտ ըրին այդ ողորմելին իրենց վարչական գաղտնիքներուն։

Վրայ հասաւ 1890 թ. Յուլիս 15ը, գործի եւ փորձի թուական մը, որ մաղեց ու զտեց այդ գործիչներուն խումբը, բուն յեղափոխականները անջատելով միայն այդ անունը չահագործողներէն։ Վախկոտներն ու դըրուժանները իրենց դիմակները դրին Նազըմին ոտքը, անոր խորագէտ վեհանձնութեան դիմում ընելով, իրենց ողորմելի կեանքին քանի մը անփառունակ տարիներ ալ աւելցնելու եւ մէկ-երկու ոսկի մուրալու համար դենաքարչ։

Մամբրէ իր վրայ եղած կասկածները ցրելու նպատակով Բագրեւանդ գնաց, իր վանքը. բայց հոն հանգիստ չտուին իրեն. իր նախկին քարոզները մոռցուած չէին եւ ոստիկանութիւնն աւելի հիմնաւոր սկսաւ հա-

մարել իր կասկածները Մամբրէի վրայ: Քիչ օր ետքը Մամբրէն հարկադրուեցաւ Պոլիս վերադառնալ:

Ձերբակալութիւններու թուականը բացուած էր. ոստիկանութիւնն անխնայ խուզարկութիւններ կը կատարէր Յուլիս 15ի հեղինակները գտնելու համար: Իսկ միւս կողմէն պատրիարքարանն անկարող էր ոչ միայն իր կրօնակիցները պաշտպանելու, այլ նոյն իսկ կրօնաւորները:

Նազըմ Աշըգեանէն հզօր էր:

Մամբրէն առաջին կողմը հակեցաւ. պատրուակ մը պէտք էր. այդ ալ գտաւ. խմբագրեց ազդարարագիր մը, իբր «Հնչակ»եան մասնաժողովին կողմէն իրեն ուղղուած, որով մահ կը սպառնային իրեն, եթէ չարունակէր իր դաւադրութիւնները անոնց՝ «Հնչակ»եաններու դէմ:

1890 *Սեպտեմբեր* 9*ին իրիկունը դաւաճանը այդ նամակով կը ներկայանար ոստիկանութեան նախարարին՝ Նազըմ պէյին եւ անոր օգնութիւնը հայցելով, փոխարէն ամէն աջակցութիւն կը խոստանար իր կողմէն կառավարութեան թշնամիները որսալու գործին մէջ:*

Նազըմ պէյի ուրախութեան չափ չկար. նոյն գիշեր իր տունն հիւրընկալելով, ամէն մեծարանքներ ըրաւ անոր, եւ հետեւեալ առտուն առաջնորդել տուաւ զինքը ոստիկանութեան դուռը հարցաքննիչ դատաւորին առջեւ բացատրելու իր գիտցածը:

Այդ առաջին հարցաքննութեան մէջ Մամբրէ շատ բան բացատրեց, շատ անուններ տուաւ, բաց ըրաւ աւելի մեծ բան մը. խոստացաւ ցանկ մը պատրաստել իր կասկածելի համարած անձերուն, վաւերական թղթերու վկայութեամբ հաստատուած: Եւ Մամբրէն այնչափ խղճմտութեամբ կատարած է իր այդ խոստումը, որ հարցաքննիչ դատաւորին առջեւ իբր յանցապարտ մը ներկայանալու երկրորդ հարկի մը մէջ չէ գտնուեր, բան մը, որով կ'ապացուցուի միայն մէկ հարցաքննութեան մը գոյութիւնը ոստիկանութեան պաշտօնատան մէջ: Մամբրէ այնուհետեւ գործեր է իբր գաղտնի ոստիկանութեան անկախ պաշտօնեայ, անմիջաբար Նազըմ պէյի հետ յարաբերութիւն հաստատելով:

Այդ առաջին հարցաքննութենէն ետքը Մամբրէ 100 *օսմ. ոսկի ստացաւ իբր քաջալերութիւն:*

Անկէ ետքն է, որ Մամբրէ Մուրատին անունով Ֆրանսական փոստան ստացուած նամակները տարաւ յանձնեց ոստիկանութեան, այդ նամակները յականէ անուանէ կը նշանակէին քանի մը անձեր եւ կը յիշատակէին նոյնպիսի իրողութիւններ, որոնք նպաստեցին պարզելու յեղափոխական կազմակերպութեան մասին թուրք ոստիկանութեան քանի մը ենթադրութիւնները:

Հարցաքննութեան մէջ յիշատակած ցանկը Մամբրէ հետզհետէ լրացուց, եւ մատնեց ով որ կրցաւ: Իր դերը չլմնցաւ ատով. անգամ մը գայթելէն ետքը ա'լ չփորձեց ոտքի ելլալու: Մոռցաւ ամէն բան, ինչ որ սուրբ էր, իր եկեղեցին ոստիկանութեան դուռն էր հիմա. իրեն պաշտօնն համարեց ոչ միայն քիչ շատ աչքի զարնող անձեր իբր կասկածելի երեւցնել, այլ եւ խեղճ ու անտէր մարդիկ չահագործել բանտ նետելու սպառնալիքով կամ՝ բանտէն ազատելու խոստումով:

Իր չահատակութեան ասպարէզն եղած էր Իւսկիւտար արուարձանը, ուր ամէնքն ալ կը դողային այդ լիրբ ու անխիղճ վարդապետէն, որ անգամ մը եկեղեցական կոչումէն զրկուած, ալ ազատ կը կարծէր ինքզինքն իր կրքերուն անձնատուր ըլլալու, անպատիժ մնալու յուսով:

Մամբրէն արեան ծարաւ դաւաճանի մարմնացումն էր, որ իր նեխած սիրտը կը պտտցնէր ամէն տեղ, ոստիկաններու եւ լրտեսներու ընկերակցութեամբ:

Ժողովուրդը վաղուց արդէն իր վճիռը տուած էր:

Ուստի,

Ի նկատ առնելով, որ Մամբրէն դաւաճանած է իր յեղափոխական ուխտին,

Ի նկատ առնելով, որ իր կուսակցութեան վերաբերեալ գաղտնի նամակներ ոստիկանութեան յանձնած է եւ իր ընկերները մատնած է,

Ի նկատ առնելով, որ Մամբրէն իր անօրինակելի արարքը վայրկենական վախի մը ազդեցութեան ներքեւ կատարած չըլլալէն զատ, գործօն մատնիչ մը եղած է հինգ տարիէ ի վեր, տասնեակ ընտանիքներու անկման եւ հարիւրաւոր անմեղներու դժբախտութեան պատճառ ըլլալով,

Ի նկատ առնելով, որ Մամբրէն իր լիրբ, ամբարտաւան ու անբարոյական վարմունքով գայթակղութիւն եղած է ժողովրդին մէջ, անոր ամենէն նուիրական զգացմունքները վիրաւորելով,

Կեդրոնական Կոմիտէն Յունիս 10*ի իր* 67*րդ նիստին մէջ*

Միաձայն մահուան դատապարտեց դաւաճան Մամբրէ կարգալոյծ վարդապետ Պէնլեանը,

Վճռին գործադրութիւնն յանձնելով Ռումբ Կոմիտէի Ա. խմբի ահաբեկիչներուն. եւ միանգամայն վճռեց սոյն Տեղեկագրին հետ հրատարակութեան տալ նաեւ պատճէնները անոր առաջին հարցաքննութեան, եւ Հնչակեաններուն անունով խմբագրուած ազդարարագրին:

⁂

Վճռին գործադրութիւնը չուշացաւ. Յուլիս 22*ին, Շաբաթ գիշեր, Իւսկիւտար Պէյլերի պարտէզը տաճկերէն ներկայացում կար. ամէն ազգէ հոծ բազմութիւն մը ներկայ էր. հոն էր նաեւ Մամբրէ, երկու ծպտեալ լրտեսներու հետ: Ժամը* 2*ին ներկայացումը վերջացած էր եւ ամբոխը սկսած էր ցրուել խումբ խումբ: Դուրս ելաւ եւ Մամբրէն իր ընկերներու հետ, դժգոհ թերեւս, որ այդ գիշեր որս մը չկրցաւ գտնել. նախորդ ներկայացումի մը միջոցին անծանօթ ձայներ սուլած էին*

համիդիէ քայլերգը. Մամբրէ կը յուսար այս անգամ անձամբ հսկել եւ գտնել սուլողները: Սակայն հազիւ քանի մը քայլ ըրած էր դէպի պարտէզին դուռը, երբ երկու ահաբեկիչները կը տնկուին իր առջեւ եւ մէկը կ'արձակէ իր ռեվոլվերը: Դաւաճանը սոսկալի մռնչիւնով մը գետին տապալեցաւ. գնդակը խորտակած էր ողնայարը, ծակած երիկամունքը եւ կողաշարին մէջ մխուած էր:

Ռեվոլվերի ձայնը եւ դաւաճանին գետին թաւալելն աննկարագրելի իրարանցում եւ վախ պատճառեց. ժողովուրդը փախչող փախչողի էր. ոստիկաններն ու զինուորները մէկ ակնթարթի մէջ անյայտ եղան:

Անդին ահաբեկիչները կ'ընթանային անվրդով, երբ լրտես մը պատահմամբ դէմերնին կ'ելլայ. ահաբեկիչը գնդակ մըն ալ անոր կը ղրկէ. թուրքը գետին կ'իյնայ:

Մամբրէ մնաց իր ինկած տեղը, մինչեւ որ ոստիկանները սիրտ առնելով, վերջապէս վերադարձան, երբ ապահով եղան որ ա'լ ահաբեկիչները հեռացած էին, եւ շալկելով տարին իր տուն:

Դաւաճանը չորս օր հազիւ կրցաւ ապրիլ եւ չարաչար տանջուելէ ետքը, Յուլիս 26*ին, Չորեքշաբթի սատկեցաւ, խոր սուգի մէջ ձգելով Նազըմ փաշան:*

Մամբրէի մահը մեծ յուզում առաջ բերաւ ամէն շրջանակներուն մէջ:

Ոստիկանութիւնը մեծամեծ ճիգեր կ'ընէ հեղինակները որսնելու, ուստի բազմաթիւ ձերբակալութիւններ կատարեց ապարդիւն. ցարդ ձերբակալուած են մօտ 150 *հոգի, բոլորը անմեղ մարդիկ: Կ'ըսուի թէ բանտարկեալներուն սոսկալի՝ չլսուած, աններեւակայելի տանջանքներ կու տան գաղտնիքներ կորզելու համար: Իսկ ահաբեկիչներն ապահով ու ազատ են շնորհիւ սուլթանին, որոնք կ'ըսուի թէ աներեւոյթ ոգիներու փոխուած են...*

Կ. ՊՈԼՍԻ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԷ

Պ — 15

ԹՌՈՒՑԻԿ ԹԵՐԹ Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ Կ. ՊՈԼՍԻ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԷԻՆ

№ 1 № 1
24 Սեպ. 95 24 Սեպ. 95

Հայ եղբայրնե՛ր եւ քոյրե՛ր,

Հայութիւնը ճգնաժամի մէջ է:

Հնչակեաններուն ձեռքով կազմակերպուած Սեպտեմբեր 18*ի խաղաղ Ցոյցը*(1)*, որով կ'ուզէին Մայր Հայրենիքի ահեղապէս անտանելի վիճակը վերջին անգամ հաւաքաբար պարզել Թուրք կառավարութեան եւ Եւրոպայի առջեւ, — այդ ցոյցը կոտորածի եւ անմիտ ու գազանային վրէժխնդրութեան առիթ մը եղաւ Թուրք բռնապետութեան համար. ոստիկանութիւնը ինքն էր որ զինեց ու գրգռեց հայերուն դէմ մայրաքաղաքիս սոֆթաներն ու թուրք խուժանը:*

Ա՛լ համբերութեան չափն ու սահմանն անցած է. երբ կառավարութիւն մը կը խաբէ մեզ ու Եւրոպան աւելի քան տասնվեց տարիէ ի վեր, երբ կառավարութիւն մը լրբաբար կ'ուրանայ Սասունի ջարդը եւ կը խաղցնէ Եւրոպան տասներեք ամիս անընդհատ, երբ կառավարութիւն մը նոր Սասուններ կը ստեղծէ Երզնկայի, Կամախի, Շապին – Գարահիսարի եւ Հայաստանի բոլոր անկիւններուն մէջ եւ նոյնիսկ Պոլսի մէջ Եւրոպայի աչքին առջեւ բնաջինջ ընել կը ջանայ իր տարրական իրաւունքները պահանջող ժողովուրդ մը — ալ ինչ կը սպասէք այդպիսի կառավարութենէ մը: Ո՛չ, ալ անցաւ խոստմունքի ժամանակը, ալ չխաբուինք մենք սին խոստումներով եւ անարժէք թղթերով, իրական գործ մը պէտք է մեզ. ապահովութեան եւրոպական երաշխիք մը Թուրքերուն հայակործան սիստեմին դէմ: Թո՛ղ զուր չանցնի հերոսներուն եւ Պոլսի փողոցներուն մէջ ինկած անմեղ զոհերուն արիւնը, զոհեր որոնց դիակները Մարմարայի խորերէն բողոք ու վրէժ կը պահանջեն:

Չխաբուինք խոստումներէն. մինչեւ որ մեր պահանջներուն եւրոպական պետութիւններու կողմէն գոհացում չտրուի, խստիւ կը հրամայենք որ ամէն մարդ գոցէ իր խանութը, ոչ ոք ելլայ իր պատսպարանէն, ոչ ոք իր զէնքը վար դնէ, որովհետեւ նորանոր ջարդերու պատրաստութիւններ կը տեսնուին թուրք խուժանին մէջ, որուն դէմ կառավարութիւնը, եթէ ուզէ իսկ՝ որ յիմարութիւն է հաւատալ՝ անզօր է մեզ պաշտպանելու:

Եղբայրնե՛ր եւ քոյրե՛ր,

Հասած է վայրկեանը, երբ պիտի ապացուցանէք, որ լաւագոյն կը համարիք դիւցազնաբար մեռնիլ, քան վատաբար փճանալ Մոնկոլիոյ անապատներէն փախած մարդակերպ գազաններուն ճիրաններուն մէջ:

ՄԱ՛Հ կամ ԿԵԱՆՔ:

Վա՜յ անոր որ չ'աջակցիր յեղափոխական բանակին:

Կեցցէ՛ Յեղափոխութիւն:

---

(1) Կ'ակնարկուի Պապը-Ալիի ցոյցին:

ԾԱՆՕԹ.— Միեւնոյն (թիւ 1, 24 Սեպտ. 1895ի) թռուցիկ թերթը տպուած է նաեւ «Հ. Յ. Դ. Դիւանի» Ա. հատորին մէջ, էջ 220-221: Ծանօթագրութիւն մը կը յայտնէ՝ թէ «Դիւանի» մէջ լոյս տեսածը հարազատ է բնագրին, մինչ «Դրօշակի» հրատարակութեան մէջ տեղ գտած են որոշ փոփոխութիւններ եւ յապաւումներ: Բաղդատելով երկու *թէքսթերը*, կը գտնենք հետեւեալ չնչին տարբերութիւնները միայն.—

ա) «Դիւան»ին մէջ կը կարդանք՝ *«գրգռեց հայերուն դէմ մայրաքաղաքիս ասքեարներն ու թուրք խուժանը»*: «Դրօշակ» կը գրէ՝ *«մայրաքաղաքիս սոֆթաներն ու թուրք խուժանը»*:

բ) «Դիւան»ի հրատարակութիւնը, *«Ա՛լ համբերութեան չափն* *ու սահմանն անցած է»* նախադասութենէն ետք, կ'անցնի նոր տողի:

գ) «Դիւան»ի *թէքսթին* մէջ, *«Չխաբուի՛նք խոստումներէն»* նախադասութիւնը գրուած է՝ *«Չխաբուի՛նք այն խոստումներէն»*, եւ կապուած է նախորդ պարբերութեան: Նոր պարբերութիւնը կը սկսի՝ *«Մինչեւ որ մեր պահանջներուն եւրոպական պետութիւններուն կողմէ...»* նախադասութեամբ:

դ) *«Հասած է վայրկեանը, երբ...»* նախադասութիւնը, ըստ «Դիւան»ի հրատարակութեան, կը գործածէ յոգնակի ա· դէմքը, — *«պիտի ապացուցանենք»* եւ ոչ՝ *«պիտի ապացուցանէք»*, ինչպէս «Դրօշակ»ին մէջ:

ե) Յաջորդ նախադասութիւնը, «Դիւան»ին մէջ, հետեւեալն է.— *«Վա՜յ անոր, որ խոյս կու տայ դրամով կամ գործով աջակցելէ յեղափոխական բանակին»*: Մինչ «Դրօշակ»ին մէջ եղած է՝ *«Վա՜յ անոր որ չ'աջակցեր յեղափոխական բանակին»*:

Թռուցիկ թերթի բնագիրը, ըստ «Դիւան»ին, եղած է խմորատիպ, եւ կը պատկանի Յ· Յուսուփեանի գրչին:

⁂

Ստորեւ նաեւ՝ Պոլսոյ Կ· Կոմիտէի թիւ 2 թռուցիկ թերթը, 1 Նոյեմբեր 1895ի·—

ԹՌՈՒՑԻԿ ԹԵՐԹ
Հ· Յ· ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ Կ· ՊՈԼՍԻ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԷԻՆ

№ 2 1 Նոյեմբեր 95

Հայե՛ր,

Պատրաստուող նորանոր ջարդերը, որոնց դէմ կը զգուշացնէինք մենք Սեպտ· 24ի մեր թռուցիկով, աւելի մերկութեամբ իրականացան· թուրք-մոնկոլական խժդժութիւնն յաւերժացաւ արիւնահեղ տրամներով ամէն տեղ ուր հայը իր խելքով ու իր հարստութեամբ գերակշիռ դիրք մը գրաւած էր այդ հեշտասէր մոնկոլներու առջեւ: Անապատի այդ զաւակներուն արիւնախանձ մոլեռանդութիւնը, անասնական կիրքերը, աւարի տենչը պատրաստ գործիք մը եղան թուրք բռնակալութեան ձեռքը բնաջինջ, արմատախիլ ընելու հայութիւնը, բարենորոգումներու ծրագրին վաւերացման առաջին օրն իսկ:

Այն չարաբախտ օրէն, Սեպտ· 18էն ի վեր, երբ անհեռատես, անըմբռնելի ըլլալու աստիճան աղտոտ կուսակցական հաշիւներ դահավիժեցին անպատրաստ հայերն անհաւասար պայքարի մը մէջ(1)*, այն կանխահաս եւ վիժած ցոյցէն ետքը, որ պատճառ եղաւ այնքան կորիճներու ու անմեղներու արիւնը ապարդիւն թափուելուն, — դեռ կան անխիղճ մարդիկ, որոնք սլքտալով ժողովուրդին մէջ՝ երես ունին պնդելու դեռ թէ այդ նախճիրներուն շնորհիւ է որ բարենորոգումներն ընդունուած են եւ սկսած են իրագործուիլ:*

Ի՜նչ հեգնութիւն: Այո՛, ընդունուած են հո՛ն, Տրապիզոնի մէջ, ուր աւելի քան երեք հազար հոգի ընտրանօք անողորմաբար խողխողուեցան, Երզնկայի մէջ, ուր մօտ երկու հարիւր հոգի մեռան չարաչար, ասդին Աքսարի մէջ, անդին Կարնոյ, Մուշի, Բաղէշի, Պայազիտի, Բաբերդի, Մարաշի, Սեբաստիոյ, Տիգրանակերտի մէջ, ուր կոտորածներն ու աւարառութիւնն իրարու ետեւէ կը յաջորդեն, — բոլոր այն վայրերուն մէջ, ուր պիտի ծաւալէին բարենորոգումներու կարծեցեալ բարիքները:

Բայց այդ ծրագիրը, որ իր ամբողջին մէջ արդէն ողորմելի էր, այսօր իր կրած չարափոխութիւններով իսկ ակներեւ ի վեր կը հանէ թուրք բռնապետութեան բռնելիք ընթացքը: Վերցուած է ընդհանուր մոռացումը· այնքան աքսորականներ ու գաղթականներ չպիտի վերադառնան իրենց հայրենիքը: Ելտըզի պալատը պիտի կլլէ Հայաստանի տուրքերը, ուրեմն մնաք-բարո՛վ ներքին բարգաւաճում: Չկայ եւրոպական քոնթրոլ Հայաստանի մէջ, եւ թուրքերը խելքերնին փչած ժամանակ պիտի կոտորեն խաղաղ ժողովուրդը, պատրուակելով որ հայերը գրգռած են մուսուլմանները, թէեւ ասոնք իրենց մոլեռանդութեան մէջ կրցան զանազանել կաթոլիկը հայ լուսաւորչականէն, օտարահպատակ հայը ռայայէն:

Բա՛ւ է, ալ բա՛ւ է, հայե՛ր, ցորչափ ձեր անտարբերութեամբ չկրցաք խոհեմ ու ուղղամիտ ձայնը զանազանել եսամոլներու ամբարտաւան պոռչտուքէն: Սթափեցէք ալ, այդ ամէնը, ծրագիր, ընդհանուր ներում, ամէնքն ալ պատրանք են, հաշտութիւն չի կրնար ըլլար մեր և արիւնարբու Համիտին միջեւ: Ի՞նչ, արդարութի՞ւն կը պահանջէք այդ մարդէն, որուն ձեռքը թաթախուած է Սասունի, Կամախի, Տրապիզոնի, Կարնի, Բաբերդի, Երզնկայի, Բաղէշի նահատակներուն արիւնին մէջ: Չէքին ու Պահրին չե՞ն որ չքանշան կը ստանան, Եավերներն ու Թահսինները չե՞ն որ անպատիժ կը մնան· ո՞ւր են, ի՞նչ եղան Պոլսի եւ Տրապիզոնի դահիճներն ու աւարառուները:

Մի՛ յուսահատիք, հայեր· հայ ազգը շատ աւելի մեծ կոտորածներ ունեցած է անցեալին մէջ, մի՛ կորսնցնէք ձեր պաղարիւնութիւնը· տեսէք, ձեր ամարդ թշնամին իր տնտեսական անկումին կը մօտենայ· մինչ մէկ կողմէն Օսմ· Պանքան սնանկանալու վրայ է, անդին կառավարութիւնն այնչափ անճար մնացեր է որ, Եւրոպայի մէջ, իր ապսպրած զէնքերը աւստրիական դրօշակի ներքեւ գրաւուած կը մնան նաւահանգստին մէջ, որովհետեւ գանձարանը դրամ չունի անոնց գինը վճարելու:

Արիացէ՛ք, հայե՛ր, մի՛ վհատիք· թուրքը քաջ է վատին դէմ միայն· զինուեցէ՛ք ինչով որ կրնաք· օրինակ ձեզ Զէյթուն· պատրաստուեցէք, յամառ, յարատեւ եւ խելամտօրէն ուղղուած ճիգերով վերականգնելու ձեր բարոյական ու ֆիզիքական ուժի հմայքը ամբողջ աշխարհի առջեւ, վրէժն առնելու անթիւ նահատակներուն, ջախջախելու այդ իժի գլուխը, խորտակելու բռնակալի գահը, անոր փլատակներուն վրայ բարձրացնելով հպատակ, հարստահարուած ազգերուն ազատութեան դրօշակը:

Մահ կամ կեա՛նք:
Կեցցէ՛ Հայաստան, կեցցէ՛ յեղափոխութիւն:

Կ· Պոլիս, հայկական ազատ տպարան

---

(1) Կ'ակնարկուի Հնչակեաններու կազմակերպած Պապը Ալիի ցոյցին:

Պ — 16

ԱՀԱԲԵԿԻՉՆԵՐԻ ԿՌԻՒԸ

Այս խորագրով՝ կը կարդանք «Դրօշակ»ի 1896 տարուան 13րդ· համարին մէջ (10 Մայիս), առաջին էջ·—

Ապրիլ 16/28ին, երեքշաբթի օրը, Կ· Պոլսում, դաշնակցական ահաբեկիչների խմբի եւ ոստիկանութեան մէջ ընդհարում է տեղի ունեցել Ղալաթիայի Քարաքէօյ հրապարակի վրայ: Ոստիկաններից մէկը տեղն ու տեղը սպաննուած է, միւսները՝ վիրաւորուած: Սպաննողն ու վիրաւորներն ազատ են: Ձերբակալուած են երկու ուրիշ հոգի:

Մանրամասնութիւնները հետեւեալ համարում:

Յաջորդ (թիւ 14, 1 Յունիս 1896) համարին մէջ կը գտնենք դէպքին մանրամասն նկարագրութիւնը: Անստորագիր է: Կրնայ պատկանիլ Ա· Վռամեանի կամ Յ· Գարակէօզեանի (Ջալէն, անդամ Վիշապի Կ· Կոմիտէի) գրչին·—

ԱՀԱԲԵԿԻՉՆԵՐԻ ԿՌԻՒԸ
(ՆԱՄԱԿ ՊՈԼՍԻՑ)

16/28 *Ապրիլ*, 96 *Թ·*

Պոլիս, այդ ահ ու սարսափի քաղաքը, Ապրիլ 16ին հանդիսատես եղաւ յեղափոխական նշանաւոր դէպքի մը սուլթանի լիրբ կառավարութեան դէմ· այդ դէպքը եկաւ կրկին ցնցել պաշիպօզուկի մայրաքաղաքը եւ ապտակել ժողովրդին մեռելային թմրութիւնը: Նոյն օրը ժամը 8ին «Դաշնակցութեան» ահաբեկիչները Ղալաթիա, Քարաքէօյի հրապարակին վրայ թիւրք ոստիկանութեան դէմ կատաղաբար կը կռուէին ճիշդ հոն, ուր չաբաթ մը առաջ իրենց մէկ արիասիրտ ընկերը քաջութեան եւ յանդգնութեան ապացոյց մը տուած էր:

Եղիա Շահպազի ծանօթ դէպքէն վերջը Քարաքէօյը ոստիկանական խիստ հսկողութեան տակ առնուած էր: Դաշնակցական ահաբեկիչներ այդ կողմերը միշտ ման կու գային· ասոնցմէ մէկը երբ Եէնի-խանի — ուր Շահպազի գրասենեակը կը գտնուի — սանդուխէն վեր կ'ըլնէր, ոստիկան մը յանկարծ կասկածելով կ'ուզէ բռնել եւ կեցնել· կորիճ երիտասարդը իսկոյն աջով կը քաշէ առաջին ատրճանակը, բայց սուրի հարուած մը կը թողնէ զայն· այն ատեն կը քաշէ երկրորդը եւ գնդակի մէկ հարուածով այդ յանդուգն ոստիկանին գանկը կը տարողնէ: Ընկերները կայծակի պէս կը հասնին, կռիւը ծաւալ կը ստանայ, ոստիկան եւ ժողովուրդ լեղապատառ խոյս կու տան ահաբեկիչներու վրէժխնդիր գնդակներուն առջեւէն: Այդ խուճապի միջոցին մեր հերոսները հանդարտութեամբ Մոմհանէի ճամբան կը բռնեն: Արդէն փողոցները դատարկուած, յոյներ իրենց սովորութեան համեմատ, խանութներու ծակերէն աթոռներ, դաւազաններ կը նետեն փախստականներուն առջեւ, անոնց անցքը դժուարացնելու համար, սակայն մեր հերոսները կը պարտաւորին այդ ապիկարներուն պատասխանել ատրճանակով: Վերջապէս տեսնելով, որ աւելի առաջ երթալ անհնար է՝ ետ կը դառնան· թիւրք բեռնակիր մը կ'ուզէ բռնել զանոնք, այլ վիրաւոր կ'իյնայ: Դարձեալ Քարաքէօյ կու գան, ուր միշտ նոյն սարսափը կը տիրէր· ահաբեկիչներէն մին շուարած կը հարկադրուի իր ընկերներէն բաժնուիլ եւ Թաւեարխանէն անցնելով կ'անհետանայ:

Զմշկածաղցի Կարապետ առանձին հրապարակին վրայ կը վազէ, քարամանցի յոյն մը անոր մօտեցած ետեւէն պիտի բռնէր զայն, եթէ ատրճանակի գնդակ մը իսկոյն չհեռացնէր այդ անպիտանը· գնդակը արձակող ահաբեկիչը կը միանայ Կարապետին: Սակայն Կարապետ հակառակ իր ընկերոջ թախանձանաց կը բաժնուի անկէ եւ զինետնի մը նկուղին մէջ կը բռնուի: Բռնուած է նաեւ Թէքիրտաղցի Լեւոն:

Ոստիկանը տեղն ու տեղը մեռած էր, իսկ մնացածները վիրաւորուած: Բուն սպաննողները եւ վիրաւորողները ազատ են եւ կը սպասեն պատեհ ժամուն:

Երբ ահաբեկիչները կը հեռանան, ժանդարմներ, ոստիկաններ, լրտեսներ, որոնք պահ մը առաջ շան պէս անյայտ անկիւններ ապաստանած էին, դուրս կ'ելլեն եւ հոն տան գործաւորներու բահերն ու բրիչներն առնելով կը յարձակին այդ երկու ձերբակալուածներու վրայ եւ իրենց մոնկոլական բոլոր գազանութիւնովը կը սկսին ծեծել անխնայ, այնպէս որ երբ պահականոց հասած էին, հէք երիտասարդները արեան զանգուածներ դարձած էին: Ժողովուրդը սարսափահար այդ հակամարդկային տեսարանին առջեւ, կը սկսի բողոքի ձայն բարձրացնել ոստիկանութեան գազանութեան դէմ:

Այդ դիւցազնական կռիւը խորունկ տպաւորութիւն գործեց հանրութեան մտքին վրայ, որ կը կարծէր թէ ոստիկանութեան անգթութեան շնորհիւ, յեղափոխականները այլեւս գոյութիւն չունին: Յեղափոխական գործունէութիւնը ընդհանուր երկիւղ մը առաջ բերած է հասարակութեան վրայ, մանաւանդ հայ հարուստներու վրայ, որոնք կատարելապէս կ'ըմբռնեն այլեւս իրենց կացութեան դժնդակութիւնը: Մեր հարուստները կը կարծէին թէ, կամ այնպէս կը ձեւացնէին, հաւաքուած դրամները խաբեբաներու կամ ոստիկանութեան ձեռք կը հասնին, սակայն Քարաքէօյի դէպքը ազդու հերքում մը եղաւ այդ սխալ եւ շահախնդիր կարծիքին· այլեւս զգացումի տէր ամէն մարդ հա-

մոռցուած է թէ՝ յեղափոխական գործին նուիրուած լուման ժողովուրդը կը սպառազինէ իրեն վայրենի թշնամիին դէմ։ Սակայն մեծամասնութիւնը այնքա՛ն անամօթ ու անխիղճ, այնքան ընչաքաղց է, որ կը նախընտրէ դաշոյնի հարուածի մը զոհ գնալ, քան թէ չնչին գումար մը նուիրել ազատութեան գործին, որ միակ փրկութեան առաջնորդն է բազմաչարչար հայ ժողովրդին։

Այդ կարգի հարուստներուն կեանքը մեզի համար հիւլէի չափ նշանակութիւն չունի եւ ամենապզտիկ խղճի խայթ մը անգամ չի տանջեր մեզ, եթէ ամէնքն ալ մէկ ջրով վերնան։

⁂

Կայսերական իրատէ մ'ելած էր տասն օրէն փախըստականները ձերբակալելու համար, սակայն ոստիկանները հայերու մօտենալէ կը վախնան։ Տեղ-տեղ միայն ընչաքաղցութենէ կամ անօթութենէ մղուած լրտեսներ քանի մը հայեր ձերբակալելով զանոնք լաւ մը կողոպտելէ ու քանի մ'օր պահելէ վերջ արձակած են։ Տակաւին կարեւոր ձերբակալութիւն մը եղած չէ։ Լկտի սուլթանին այս իրատէն ալ միւսներուն վրայ պիտի աւելնայ։ Պատահական ձերբակալութիւններ կ'ընեն, կ'անարգեն, կը ծեծեն հայերը. այս ամէնը անշուշտ օր մը իրենց պիտի դառնայ։

⁂

Առաջին անգամը չէ, որ «Դաշնակցութեան» ահաբեկիչները ոստիկանութեան հետ գործ կ'ունենան. ամէն առեն յեղափոխական սուրը անունը անաղարտ պահեցին այդ անձնուրաց հոգիները, միշտ դէմ դրին եւ կռուեցան։ Անոնց ցուցած անվեհեր յանդգնութիւնը պաշտելի է։

Որքան կառավարութիւնը ինկած կը կարծէ հայութիւնը, նոյնքան նա կը բարձրանայ. թիւը ու համբերութիւնը կը պակսին հետզհետէ, բայց հասարակ ժողովուրդին մէջ կը խմորուի բարոյական այնպիսի ույժ մը, որ ահարկու կը դառնայ։ Ներկայ հայկական կեանքը կը ծնի այնպիսի անձնուիրութիւն մը, որու դէմ շատ անզօր են պոռնիկ ոստիկանութեան բոլոր միջոցները։ Հայութիւնը յեղափոխութեան մարմնացումը կը ներկայացնէ այսօր։

Ամէն մարդ կարծես ակամայ, զօրաւոր հոսանքէ մը մղեալ, կ'ուզէ նետուիլ յեղափոխական կրկէսին մէջ։ Բանտ, տանջանք ու աքսոր մեր յաջողութեան կը նպաստեն, վերջին կոտորածները աւելի արմատացուցին հայերուն մէջ յեղափոխական ոգին։ Այլեւս մահը դառն չ'երեւիր մեզի, կախաղանին վրայ արհամարհանքով կը նայինք։

⁂

Ձերբակալութեանց վերջին զբաղմունքը վայրկենապէս ընդհատել տուած է մեր պատրիարքին հրաժարեցման խնդիրը։ Այս խնդրով ամենէն աւելի զբաղողն է հիմա Բերայի կառավարիչը, որ կը յուսայ Ելտըզի մէջ առանձին տեղ մը գրաւել, ինչպէս ոստիկանութեան նախարարը եւ Պեշիկթաշի Հասան փաշան։ Այդ մարդուն կարծիքն է թէ՝ քանի որ կարելի չեղաւ պատրիարքը հրաժարեցնել, պէտք է հրաժարեցնել ժողովականները եւ այդպէս կարելի կ'ըլլայ բոլորովին ուժասպառ ընել աննկուն պատրիարքը(1)։ Բերայի կառավարիչը գտած է կ'ըսուի իրեն հաւատարիմ հայեր ու անոնց բերնովը ջանադիր է ջնջել ժողովականներուն, որ կծիկէն քակուած չուանի պէս, մէկիկ մէկիկ քաշուին։

Չենք կարծեր որ մեր ժողովականներն այնչափ վատոգի ըլլան եւ թոյլ տան, որ Բերայի կառավարիչ մը իր շահերուն թելադրութեամբը, յաղթանակ տանի պատրիարքարանի դէմ։

---

(1) Կ'ակնարկուի Մատթէոս Իզմիրլեան պատրիարքին։

Դ — 17

ԱՀԱԲԵԿՉԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

«Դրօշակ»ի 1896ի 15րդ. համարի (15 Յունիս) առաջին էջին վրայ կը կարդանք ահաբեկչական երկու այլ *դէպքերու* մասին։ Կը սպաննուին ոստիկանապետ Մարգարը եւ մայր եկեղեցիի լուսարար՝ լրտես Յովհաննէսը։

ՏԵՌՈՐԻՍՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Կ. ՊՈԼՍՈՒՄ

Մայիսի 16/28ին, երեկոյեան ժամը 7ին (ը. ե.), դաշնակցական ահաբեկիչները Գումգափուի բազմամբոխ հրապարակին վրայ գնդակի հարուածով գետին տապալեցին հռչակաւոր դաւաճան փոլիս-քոմիսէր ՄԱՐԳԱՐԸ։ Սարսափը եւ միանգամայն ուրախութիւնը ընդհանուր է։ Ահաբեկիչները ազատ են։

Մարգարը Նազըմի աչքին լոյսն էր եւ Պոլսոյ լրտեսութեան ամենէն հզօր նեցուկը։ Առաջին անգամ այս պարշելին էր, որ կին լրտեսներ կազմելու գաղափարը յղացաւ եւ գործադրեց։

⁂

Մայիսի 27/8ին, ժամը 7½ին (ը. ե.), դաշնակցական ահաբեկիչներէն մէկը, Գումգափուի սրճարանի մը մէջ դաշունահար սպաննեց վաղեմի լրտես, Մայր եկեղեցիի լուսարար վանեցի ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԸ, որ 1890էն ի վեր մատնիչի ստոր դերը կը կատարէր։ Ոստիկանները վրայ կը հասնին, կը սկսի կատաղի կռիւ, ահաբեկիչը հերոսաբար կը մեռնի՝ նախապէս քանի մը լկտի ոստիկաններու կեանքը վերցնելէ յետոյ։

Դ — 18

ՊՈԼՍԷՆ ՆԱՄԱԿ՝ «ԴՐՕՇԱԿ»ԻՆ

«Դրօշակ»ի նոյն համարին մէջ զետեղուած այս նամակը (էջ 114-115) կ'անդրադառնայ ահաբեկչական գործողութիւններուն եւ կոչ կ'ընէ Պոլսահայութեան՝ իր բարոյական կորովը բարձր բռնելու։

ՆԱՄԱԿ ՊՈԼՍԻՑ

23/4 *Մայիս*, 96 *թ.*

Մեռած Պոլիսը սկսեց յուզուիլ Դաշնակցութեան ահաբեկիչներուն յանդուգն գործերով. դաշնակցականները յոգնիլ ու վհատիլ չեն գիտեր։

Գարաքէօյի հերոսական դէպքին դրեթէ հաւասար գործ մ'եղաւ Գումգափուինը։ Գումգափուի ամենէն մարդաշատ հրապարակին վրայ ցերեկով ոստիկան-քոմիսէր Մարգար զարնուեցաւ։ Մարգար Գումգափուի ցոյցին առեն սպաննուած լրտես ասորի Կարապետին հօրեղբօր որդին էր։ Բոլոր ժողովուրդը հիացումով կը խօսի ահաբեկիչին սառնասիրտ արիութեան վրայ։ Ատրճանակի երկու գնդակները Նազըմի սիրելիին վրայ արձակելէ վերջ, հերոսը քանի մը վայրկեան սպասած է դիտելու համար գետինը փռուած դաւաճան զոհը։ Այդ միջոցին մէկը չէ համարձակած մօտենալ սպաննողին՝ որ տեսնելով թէ Մարգար անշարժ ինկած է, սկսեր է հեռանալ, իր ետեւ թողլով սարսափի անբացատրելի ազդեցութիւն մը։ Խանութները անմիջապէս սկսեր են փակուիլ ու ամէն մարդ փախիլ։

Եղիա Շահրազ Գարաքէօյի վերջին դէպքէն ի վեր իր անձին գոյութեանը դէմ վտանգ տեսնելով, իր Խաս գիւղի տանը մէջ փակուած կը մնայ լրտեսներով ու խրուաթներով շրջապատուած։ Հիմա կը դողայ անոնց անունէն իսկ, զորոնք երբեմն արհամարհած էր։ Անշուշտ իր ականջին կը հասնին «Դաշնակցութեան» ատրճանակներու ձայները եւ երբեք չէ կարող մոռանալ որ մեր պատուիրակը լրտեսել տուած ու ահաբեկիչը մատնել ուզած էր։ Եղիա Շահրազ երեք հարիւր ոսկի զլացաւ տալ հազարաւոր հայերու կեանքին պաշտպանութեանը համար, մինչդեռ Գարաքէօյի մէջ սպաննուած ոստիկանին ընտանիքին 500 ոսկի տուաւ. դաւաճանը իր դրամով կը կերակրէ ազգակիցներու արիւնին ծարաւիները։ Այդ վատ հարուստը թերեւս բոլորովին անանկանալէ յետոյ կեանքէն ալ զրկուի. դրամ մը, որ հանրային օգտին համար չի գործածուիր՝ աղտաբեր է ժողովուրդին։ Երբ այնքան ազնիւ եւ օգտակար կեանքեր հետզհետէ կը վերնան, մարդկային խիղճը չի ներեր, որ այդպիսի ապիկար դրամատէրերը ժողովրդին արդար վաստակը անհոգ կերպով վայելեն։

⁂

Բերայի մէջ հայ կին մը տեսնելով, որ իրենց դիմացի տունը ոստիկաններէ պաշարուած է՝ վախէն կը մեռնի։

Կեդրոնականի աշակերտ մը վերջերս բոլորովին անտեղի կերպով պատահաբար ձերբակալուած է։ Խեղճը վախէն, բանտի խոնաւութենէն ու ցուրտէն թոքախտ եղած, ամենածանր վիճակի մէջ անկողին ինկած է. գուցէ քանի մը օրէն հայրենիքի նահատակներուն քով երթայ հանգչիլ, իր հետ տանելով ո՛վ գիտէ, ի՛նչ յոյսեր։ Ո՞վ կրնայ ապահովցնել, թէ վաղը սուլթանի գազանութիւնը չպիտի յօշոտէ ուրիշ շատ մը մարդկային բարօրութեան երազներով փթթած մատաղ հոգիներ. ո՛վ գիտէ՝ թէ ինչեր կը սպասեն մեր ծաղիկ սերունդին բաշիբօզուկի գազանանոցներուն մէջ։

Փողոցին մէջ կը քալես եւ եթէ ոստիկան մը գաւառացի ըլլալդ կռահեց կը կեցնէ քեզ. վրադ լաւ մը խուզարկելով՝ քսակդ ու ժամացոյցդ առնելէ վերջ, բանտ կը ղրկէ։ Այսպէս ամէն օր, հարիւրաւորներ կը ձերբակալուին ու ի՛նչ կ'ըլլան, մարդ չգիտէ. բանտերը լեցուած են հայերով, ողջ մարդերով լեցուն պարկեր ծովը կը նետուին Մարմարայի հոսանքին մէջ... Այս ամէնը քաղաքակիրթ ազգերու անխիղճ ներկայացուցիչներու աչքին առջեւ տեղի կ'ունենայ։ Պատրիարք ու վարչութիւն ուրուականներ են միայն. չենք գիտեր թէ իրենք վստա՞հ են արդեօք իրենց գոյութեանը։

Եւ ահա այս բոլորին մէջէն կը բարձրանայ յեղափոխութեան արիւնոտ սուրը, որ դաւաճաններուն գըլխուն շողալէ յետոյ պիտի մխուի վերջապէս թշնամիին կուրծքը։ Հա՛յ ժողովուրդ, արտասուալի աչքերդ յուսալից անոր դարձուր, նա է քո ապաւէնդ ու փրկութիւնդ. գնա՛ փնտռել քո խաղաղութիւնդ ու ազատութիւնդ անոր դրօշին տակ ու զովացիր անկէց կաթկթած արիւնով։ Արեւելքէն Կոստանդիանոսի երեւցած խաչն է անիկա, դուն ա՛լ անով պիտի յաղթես. այդ սուրին ամուր փարէ ու պաշտէ զայն։ Մարդկային պատիւդ ոտնակոխ եղաւ. այլեւս ժամանակ չէ մեր աչքերը դէպի երկինք բարձրացնելու. դուն կը մեռնիս ամէն օր չարաչար ու դառնութեան բաժակին վերջին կաթիլը քամելով։ Լաւ չէ՞ միթէ, որ սուրդ մերկացնես, քաջութիւնով մեռնիս ու յիշատակդ պաշտելի ընես։

Զա՛րկ, մի՛ վախնար մահէն, ուր մահ չկայ՝ հոն կեանք ալ չկայ, բնութեան եւ պատմութեան անժըխտելի օրէնքն է այս։ Մեր թշնամին արեան հեղեղներու մէջ ընկղմած չարատանջ հողեվարքի յուսահատական ճիգեր կ'ընէ միայն. նա քեզմէ շատ աւելի տկար է։ Սի՛րտ առ, հայ ժողովուրդ, քու բարոյական բոլոր ուժերովդ հետեւէ մեր նահատակ ընկերներու գծած շաւղին եւ վերջին ռումբի հարուածդ տուր փտտած, որդնոտած բռնակալութեան խարխուլ կուրծքին եւ փռէ զայն գետին Գողիաթի անշնչացած դիակին պէս։

Տուր ձեռքդ եղբայր, եղբայր ենք մենք...

Յառա՛ջ, հայ կտրիճ, մի՛ նայիր ետեւդ, զա՛րկ ու անցիր։

Պ — 19

ՊՈԼՍՈՅ Կ. Կ.Ի ԹՌՈՒՑԻԿ ԹԵՐԹԸ՝ ԵՐԿՈՒ ԱՀԱԲԵԿԻՉՆԵՐՈՒ ԿԱԽԱՂԱՆ ԲԱՐՁՐԱՑՄԱՆ ԱՌԹԻՒ

Իր 1896 Յունիսի թիւ 16 համարի առաջին էջին վրայ, սեւ շրջանակի մէջ, «Դրօշակ» կը զուժէ դաշնակցական երկու ահաբեկիչներու՝ Գէորգի եւ Յովսէփի կախաղան բարձրացման լուրը.—

ԿԱԽԱՂԱՆ

Յունիս 3/15ին, երկուշաբթի առտուն կանուխ, ժամը 3·45 (ե.), դաշնակցական երկու անձնուրացներ, ռուսահպատակ ԳԷՈՐԳ եւ չմշկածագցի ՅՈՎՍԷՓ Պոլսոյ մէջ կախաղան բարձրացան, փաշաներու, պէյերու եւ ոստիկաններու ներկայութեան։ Առաջինը կախուեցաւ, Պոլիս, Բարմաք-գափուի բարձունքին վրայ, երկրորդը Կալաթա կամուրջին գլուխը։

Դիակները երկար ատեն կախ մնացին հասարակութեան աչքին առջեւ։

Երկու երիտասարդներն ալ՝ մինչեւ կախաղանին գագաթը՝ անխռով մնացին. իրենց դէմքը մահապարտի աժգունութիւնը չունէր. ժպտուն էին եւ արհամարհոտ։ Վերջին խօսքը, որ թռաւ իրենց հոգուն խորէն, «ԿԵՑՑԷ՛ ՀԱՅԱՍՏԱՆ» եղաւ։

Ստորեւ կու տանք նոյն կեդրոնական կոմիտէի «ՀԱ՛Յ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴ» կոչը, հրատարակուած Պոլսոյ Կ. Կ.ի թիւ 9 թռուցիկ թերթով (19 Յունիս 1896)։

ԹՌՈՒՑԻԿ ԹԵՐԹ
Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
Կ. ՊՈԼՍԻ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԷԻ
№ 9
19 Յունիս 1896

ՀԱ՛Յ ԺՈՂՈՎՈ՛ՒՐԴ

Առաջին անգամը չէ որ քու Յեղափոխական զաւակներուդ Նահատակուիլը կը տեսնես ազատութեան սեղանին վրայ. մի՛ վհատիր, այլ ցնծութեամբ ծափահարէ զանոնք։ Երկուշաբթի առաւօտ կախաղանին վրայ ճօճացող դաշնակցականներու դիակները սուլթանին բռնակալութեան մահազդներն էին։

Սարկածին, արիւնախում Համիտը, իր անզօր կատաղութեան մէջ, — երբ անկարող եղաւ ոստիկան Խալիլ բուն սպաննիչը ձեռք ձգելու, — այդ երկու քաջերէն ուզեց առնել իր վրէժը։

Երկուքն ալ հաւատարիմ իրենց նշանաբանին, անվեհեր դիմագրաւեցին մահը, — ԳԷՈՐԳ ծիծաղեցաւ կախաղանին առջեւ, ու ՅՈՎՍԷՓ մերժելով քահանան ու դահիճը, ձեռքովը վզին անցուց չուանը «ԿԵՑՑԷ՛ ՀԱՅԱՍՏԱՆ» աղաղակելով։ Իրենց վերջին խօսքը յաւիտենական անէծք մ'եղաւ, Համիտին՝ Չարութեան այդ մարմնացումին դէմ։

Հրէշը մոռցաւ որ այդ երկու քաջերը իրենց եղբայրական մահով հազարաւոր վարանողներու կամք պիտի տային, տկարներու ոյժ, եւ վրէժի մոլեգին զգացումով պիտի ձուլէին բոլոր սրտերը։

Թո՛ղ լսէ եւրոպացին, իր ստոր եւ անարգ լռութիւնը յեղափոխականի սուրը միայն պիտի խզէ։

Բայց քաղաքացին զայրացաւ արդարի արիւնը տեսնելով, Յեղափոխականը կատղեցաւ, եւ իր ընկերոջ վրէժը ուխտեց իր սրտին մէջ։

Ընկերնե՛ր, մեր ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐՈՒՆ անշունչ դիակներուն առջեւ չկորսնցնենք մեր պաղարիւնութիւնը. մեր սուգը Մայր-Հայաստանի ահաւոր սուգին չնչին մէկ մասն է միայն։ Չկորսնցնենք մեր պաղարիւնութիւնը, շեշտակի եւ ջախջախիչ կերպով ուղղելու համար մեր վերջին հարուածը բռնակալի գլխուն։

Արցունք ու յարգանք մեր քաջերու շիրմին, մա՛հ դաւաճաններու, մա՛հ բռնակալին։

ԿԵՑՑԷ՛, ԿԵՑՑԷ՛, ԿԵՑՑԷ՛ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆ։

Կ. ՊՈԼՍԻ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԷ

Պ — 20

ՆՈՐ ԿԱԽԱՂԱՆՆԵՐ

«Դրօշակ»ի յաջորդ համարի (15 Յունիս 1896, թիւ 17) առաջին էջին վրայ, սեւ շրջանակի մէջ, դրուած են նկարները կախաղանի արժանացած ահաբեկիչներ՝ Յովսէփի, Գէորգի եւ Գարեգինի։ Ապա դրուած է նաեւ զոյժը՝ Գարեգինի եւ Գալուստի կախաղան բարձրացման։

ԿԱԽԱՂԱՆ

Պոլսոյ եղեռնադատ, լաւ եւս եղեռնագործ ատեանի որոշումով եւ մարդակեր սուլթանի իրատէով կախաղան հանուեցան նոր երկու անձնուրաց յեղափոխականներ ալ։ Մէկը Պրուսայի Չէնկիլէր գիւղէն եւ Իւսկիւտար պարտիզպանութիւն ընող Թօֆունեան ԳԱՐԵԳԻՆ, միւսը կօշկակար՝ Աստուրեան ԳԱԼՈՒՍՏ. առաջինը կ'ամբաստանուէր տարի մը առաջ՝ եոզղատցի մատնիչ եւ դաւաճան Սենեքերիմի եւ երկրորդը՝ նոյնպէս եոզղատցի մատնիչ Համբարձումի սպաննիչ։

Երկուքն ալ կախուեցան Գարաքէօյի կամուրջին Պոլսոյ կողմը. առաջինը Յունիս 12/24ին, երկրորդը 19/1ին։

Պ — 21

ՄԱՏՆԻՉ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԻ (ՕՆՆԻԿ) ՏԵՌՈՐԸ(1) ԵՒ ԱՀԱԲԵԿԻՉ ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԲԱՊՈՒՃԵԱՆԻ ՄԱՀԸ

Առնուած «Դրօշակ»ի 15 Օգոստոս 1896ի համարէն (թիւ 19, առաջին էջ)։

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ԲԱՊՈՒՃԵԱՆ

Ժամանակը անցաւ, սակայն չմարեցաւ այն օրերու յիշատակը։ Անհամար ձերբակալութիւններէ, բանտերէ ու աքսորներէ վերջ կառավարութիւնն ու հարուստներ միացած կը կարծէին յեղափոխական ոյժը Պոլսոյ մէջ եւ կը պատրաստուէին ազատ շունչ քաշել։ Շահբազը, այդ ստոր արարածը, յանդգնեցաւ յեղափոխութեան դէմ դաւաճանել. սողացող հայ լրտեսներ ամէն կողմ կը վխտային. հարկ էր սարսափեցնել անոնց, հարկ էր ապացուցանել, որ «Դաշնակցութիւնը» թեւատարած կը հսկէ եւ արծուի աչքերով կը դիտէ իր շուրջը անցած դարձածները։

Չորս ահաբեկիչներու Գարաքէօյի հերոսական կռիւը եւ անոնց եղերական մահը յաւիտենական դատապարտութիւնն եղան վաշխառու Եղիային։ Այնուհետեւ ուրիշներ կայծակի արագութիւնով գետին գլորեցին լրտես Մարգարը, որոյ գոյութիւնը յեղափոխական մարմնոյն խոշոր արատ մ'էր։ Իրերու այսքան արագ յաջորդող դէպքերը, դեռ ցանկալի ազդեցութիւնը չէին ըրած. վատութեան սերմը ցած հոգիներու մէջ միշտ գոյութիւն ունէր. հարկ էր, որ արիւնոտ սուրը շողար նաեւ անոնց գլխուն։

90 թուականին լուսարար Օննիկի ըրածները, նոր մատնութիւնով մը, աւելի ծանրակշիռ կերպարանք կը ստանային։ Այս անպիտանը համարձակած էր Մայր-Եկեղեցին ապաստանած ահաբեկիչը կառավարութեան մատնել, որու վրայ կառավարութիւնը Գումգափուի փողոցները ձիաւոր ու հետեւակ զինուորներով լեցուց եւ հայերը սարսափով սկսան յիշել 86ի եւ 90ի օրերը։

Օննիկ մատնած եւ հետեւաբար մահուան դատապարտուած էր։ Վայրագ զինուորներու ներկայութիւնը արհամարհելի էր, երբ ընկերական վրէժխնդրութեան ձայնն էր, որ կը հնչէր։ Այդ ձայնը արձագանգ գտաւ ժողովրդեան հարազատ զաւակի մը սրտին մէջ, որ ձգելով կօշկակարի մուրճն ու գոգնոցը, զէնքը ձեռին նետուեցաւ ասպարէզ արդար վրէժխնդրութեամբ բորբոքած սիրտը զովացնելու համար։

Իրիկուն մըն էր։ Օննիկ գինետուն մը նստած, ալքոլի գոլորշիներուն մէջ կ'ուզէր խեղդել իր խղճի խայթը. դուրսը ոստիկաններ եւ զինուորներ սպառազէն՝ ամայացած փողոցներու մէջ կը դեգերէին, սրճարանները դատարկուած եւ բոլոր կասկածելի կամ ըստ երեւոյթին անգործ մարդիկ ձերբակալուած էին։ Ձիերու անընդհատ դափռտոցը, զէնքերու շաչիւնը, նոյնիսկ իրենց տուներուն մէջ երկչոտ քաղքենիներու սիրտը դող կը հանէին։ Օննիկ հակառակ այնքան հսկողութեան, դարձեալ անապահով կը զգար ինքզինքը եւ կը սոսկար Դաշնակցութենէն։

Կօշկակար Մարտիրոս իր քաջութեան նախատինք համարելով մութին մէջ զարնել հայրենիքի դաւաճան մը, որոշեց օր ցերեկով, հասարակութեան աչքին առջեւ պատժել վատը. ուստի արհամարհելով լիրբ սուլթանին ծառաները, անցաւ անոնց վոհմակին մէջէն ու մտաւ գինետուն։ Մինչդեռ մատնիչը գլուխը օղիի գաւաթին վրայ կախած կը մտմտար, յանկարծ դաշոյնի երեք հուժկու հարուածներ դիտապաստ գետին կը փռեն զինքը։

Մարտիրոսը դաւաճանի դիակը իր ոտքին տակ փռելէ յետոյ, առանց շփոթելու, ատրճանակը ձեռքը սեղմած՝ դուրս սլացաւ եւ առաջին հանդիպած ոստիկանն ու զինուորը երկու գնդակով գետին տապալեց։ Ճամբան բաց էր, Մարտիրոս հեռացաւ եւ բաց տան մը դռնէն ներս մտաւ։ Տնեցիք տեսնելով օտարոտի արիւնաշաղախ երիտասարդը, սկսան աղաղակել։ Ձիաւոր զօրքեր այդ միջոցին պաշարեր էին բնակարանը. ահաբեկիչը կատաղի առիւծի պէս խոյացաւ անոնց վրայ եւ մէկը գլորելէ ետքը կրկին խոյս տուաւ։ Հալածումը սոսկալի էր։ Ամէն կողմէ «անձնատուր եղի՛ր» կը պոռային. ինչ որ քաջերու համար այդ բառը գոյութիւն չունի։ Ձիաւորները խիստ մօտեցած էին, ատրճանակին մէջ գնդակ մը միայն մնացած էր. «Ես ձեզի պէսներուն անձնատուր չեմ ըլլար» գոչեց խրոխտ ահաբեկիչը եւ վերջին գնդակն ալ իր բերնին մէջ պարպեց ու մեռաւ հերոսի նման, նախընտրելով վայրկենական վեհանձն մահը թրքաց բարբարոսական անլուր չարչարանքներէն եւ գազանութիւններէն։

Այս գեղջուկ հոգիի յիշատակը հիացմունքով կը լեցնէ ամէն յեղափոխականի սիրտը։

---

(1) Տեսնել Պ17։

Պ — 22

«ՊԱՆՔ ՕԹՕՄԱՆ» ԵՒ ՍԱՄԱԹԻԱ

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Պոլսոյ Կեդրոնական Կոմիտէի որոշմամբ եւ Արեւմտեան Բիւրոյի («Դրօշակ»ի խմբագրութիւն) հաւանութեամբ, 1896 Օգոստոս 14ին Պոլսոյ յեղափոխական կազմակերպութիւնը պոռթկաց։ Նոյն օրը, եւ գրեթէ միեւնոյն ժամուն, Օսմանեան մայրաքաղաքին մէջ ծայր տուին Հայոց նորագոյն պատմութեան մէջ արդէն իսկ իրենց արժանաւոր տեղը գտած՝ ցուցական-յարձակողական գործողութիւններ, — Օսմանեան Դրամատան գրաւումը եւ Սամաթիոյ կռիւները, — ինչպէս նաեւ, բազմաթիւ այլ թաղերու մէջ՝ ուր թուրք զինուորները ու խուժանը անխնայ կ'ուզէին կոտորել հայ անզէն ազգաբնակչութիւնը՝ պաշտպանողական կռիւներ։

Մեր նպատակը չէ մանրամասն պատմականը կամ նկարագրութիւնը ընել յեղափոխական հանրածանօթ այդ *ակթ*երուն, որոնց մասին շատ գրուած է արդէն (տեսնել ի մասնաւորի՝ Մ. Վարանդեանի «Հ. Յ. Դաշնակցութեան Պատմութիւն»ը, Ա. հատոր, Տրդ. գլուխ, էջ 155–176, — Արմէն Գարոյի յուշերը իր «Ապրուած Օրեր»ուն մէջ, եւ «Դրօշակ»ի 1896–97ի համարներուն մէջ տեղ գտած մեծ թիւով թղթակցութիւնները, նահատակ ընկերներու Բաբկէն Սիւնիի, Խաչիկ Գնունիի, Սուրէն (Արտաշէս Անդրէասեան), Արտաշէս Միսաքեան եւ ուրիշներ — կենսագրականները, եւն.)։ Կը բաւականանք տալով նոյն օրերուն «Դրօշակ»ի մէջ տեղ գտած կարգ մը հեռագիրները, ինչպէս նաեւ կռիւներու նախօրեակին եւ անոնց յաջորդող օրերուն Հ. Յ. Դ. Պոլսոյ Կեդրոնական Կոմիտէի ցրուած շրջաբերականները ու թռուցիկները։

Եւ առաջին առթիւ՝ տես թէ ինչ կը գրէ «Դրօշակ», 1896 Սեպտեմբեր 3ի եւ Սեպտեմբեր 15ի իր 20րդ. եւ 21րդ. համարներուն մէջ, առաջին էջի վրայ.—

ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆ Կ. ՊՈԼՍՈՒՄ ԱՐԻՒՆԱՀԵՂ ԿՌԻՒՆԵՐ

ՍԵՓԱԿԱՆ ՀԵՌԱԳԻՐՆԵՐ

(Սոֆիայի վրայով)

31/19 *Օգոս.*, 96 *Թ.*

Ապստամբութիւն է Պոլսում: Դաշնակցականները գրաւել են Օսմանեան բանկը, կոտորելով զինուորներին եւ պահապաններին: Սպառնացել են օդը բարձրացնել բանկը, եթէ դեսպանները բաւարարութիւն չտան հայերի պահանջներին: Երկար բանակցութիւններից յետոյ ռուսաց դեսպանատունը խոստացել է կատարել կոմիտէի պահանջած կէտերը, ինչպէս եւ բանկի մէջ գտնուողների ապահովութիւնը: Խումբը զինուած դուրս է եկել բանկից եւ զէնքը պահպանելով մտել է անգլիական նաւը:

Քաղաքի զանազան մասերում դաշնակցական միւս խմբերը դիմադրել են զինուորների ու խուժանի յարձակման: Բազմաթիւ տաճիկներ են կոտորուել: Տաճիկները յարձակուել են անպաշտպան թաղերի վրայ եւ սոսկալի կոտորած արել:

Դրութիւնը սոսկալի է:

1/20 *Սեպտեմ.*, 96 *Թ.*

Զինուորները եւ խուժանը շարունակում են կոտորածը: Մերոնք դիմադրում են ռումբերով:

Դաշնակցական կեդրոնական կոմիտէն սպառնացել է թափել իր ամբողջ ոյժը, եթէ անգէնների կոտորածը շարունակուի: Դեսպանները խոստացել են միջամտել եւ կառավարութիւնը խիստ միջոցներ է ձեռք առել: Մանրամասնութիւնները նամակով:

ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԲԱՆԿԻ ԳՐԱՒՈՒՄԸ

ԲԱՆԿԸ ԳՐԱՒՈՂՆԵՐԻ ՊԱՀԱՆՋՆԵՐԸ

(Ներկայացրած ֆրանսերէն լեզուով)

Մեր պահանջներն են.

1. *Ապահովել միջազգային միջամտութեամբ ամբողջ երկրի խաղաղութիւնը:*
2. *Ընդունել բոլոր պահանջները, որ դրել է Հ. Յ. Դաշնակցութեան Պոլսոյ կենտրոնական կոմիտէն:*
3. *Մեր դէմ ոյժ գործ չդնել:*
4. *Կեանքի կատարեալ ապահովութիւն թէ՛ բանկի մէջ գտնուողների եւ թէ՛ քաղաքի այլ մասերում խառնակութեանց մէջ մասնակցողների:*

Բանկի շարժական կայքը, դրամը կը մնան անվնաս մինչեւ մեր պահանջների գործադրութիւնը: Հակառակ դէպքում բոլոր թղթերը, դրամը կ'ոչնչացնենք եւ մենք էլ ծառայողների հետ միասին բանկի փլատակների տակ կը գտնենք մեր մահը:

Մենք ստիպուած ենք դիմել այս ծայրայեղ միջոցներին:

Դա մարդկութեան դատապարտելի անտարբերութիւնն է, որ մեզ հասցրել է այս աստիճանին:

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ Կ. ՊՈԼՍԻ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԷԻ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉՆԵՐ

ՍԵՓԱԿԱՆ ՀԵՌԱԳԻՐՆԵՐ

(Բուլգարիայից 10ին)

Միաժամանակ բանկի գրաւման հետ, վճռած էինք ջարդ տալ քաղաքի զանազան մասերում, իսկ միւս տեղերում պաշտպանողական դիրք բռնել:

Սամաթիա թաղում մեր կռիւը տեւեց 11 *ժամ: Կոտորուած են բաւական հայեր: Տաճիկների կորուստը աւելի է՝ մօտ* 1500:

Բաբալին ռմբակոծուեցաւ, որտեղ առաջին յարձակումից 20 *տաճիկ է սպանուել:*

Խասքէօյում տաճիկների յարձակման դիմադրում էինք ռումբերով. կոտորածը երկու կողմից էլ մեծ է:

Ղալաթասարային կից տներից 3 *օր շարունակ ռումբեր էինք նետում:*

Ղալաթան եւ Բերան մինչեւ այսօր գոց են:

⁂

(Մարսէյլից 13ին)

Պոլսէն Մարսէյլ ժամանող փախստականների պատմածին նայելով, գործը շատ մեծ կերպարանք առած է: Տաճիկների կորուստը սպասածէն շատ աւել է(*)*: Սամաթիայէն ու Ղալաթայէն զինուորներու եւ տաճիկ խուժանի դիակները անընդհատ սայլերով կը կրէին:*

ՄԵՐ ԸՆԿԵՐՆԵՐԸ ՄԱՐՍԷՅԼՈՒՄ

Ամսոյս 6ին Մարսէյլ հասաւ «Ժիրոնդ» նաւը, որի մէջ էին գտնւում Օսմանեան բանկը գրաւող մեր հերոսները: Մարսէյլի հայ երիտասարդութիւնը պատրաստել էր լաւ ընդունելութիւն անելու, ինչպէս եւ Պարիզի հայ գաղութը հայ ուսանողութեան հետ միասին, բայց ֆրանսիական ներկայ ստոր կառավարութեան մի անբացատրելի կարգադրութեան շնորհիւ տղաները ուղղակի բանտ տարուեցան որտեղ են մինչեւ այսօր: Զնայելով անընդհատ դիմումներին, թէ բանտարկեալների եւ թէ Պարիզի հայ գաղութի խիստ բողոքներին ու ֆրանսիական մամուլի լաւագոյն մասի կատաղի յարձակումներին, նրանք դեռ մնում են անորոշ ժամանակով, անյայտ պատճառներով: Ահա ձեզ դիպլոմատիայի տուած ազնիւ խոստումների իրագործումը...

Հաւատացած են, որ ազատութիւն տալուց յետոյ, ֆրանսիական կառավարութիւնը թոյլ չի տալ տղերանց մնալ իր հողում:

Պ — 23

ՊՈԼՍՈՅ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷԻ ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆՆԵՐԸ

Հետեւեալ երկու շրջաբերականները, Հ. Յ. Դ. Պոլսի կեդրոնական կոմիտէ ստորագրութեամբ, ցրուած են Օգոստոս 14ի կէսօրէն անմիջապէս առաջ:

Առաջինը տպուած է թրքերէնով, եւ սահմանուած է Պոլսոյ թուրք ազգաբնակչութեան:

Երկրորդը հրատարակուած է հայերէն, ֆրանսերէն եւ թրքերէն, եւ ուղղուած է միջազգային հանրային կարծիքին:

Ա.— Քեզ ենք դիմում սրտով, տաճիկ ժողովո՛ւրդ, եւ ոչ թէ այն պատճառով, որ երկիւղ ենք կրում քեզանից, կամ այլ եւ այլ միտումներ ունենք. — ո՛չ, մենք արհամարհանքով ենք նայում մահուան երեսին, — քո կառավարութիւնն է մեզ այդ սովորցրել: Մենք դիմում ենք քեզ միայն մի նպատակով՝ յայտնելու քեզ, որ քո դէմ մենք ոչինչ չունենք: Դարերից ի վեր մեր հայրերը ու պապերն ապրում էին քեզ հետ հաշտ ու խաղաղ, ունենալով մի հայրենիք ու ընդհանուր նպատակներ: Սակայն այս վերջին ժամանակները, ոճիրներով ստեղծուած քո կառավարութիւնը սկսեց խռովութիւններ սերմանել մեր մէջ, որպէս զի աւելի մեծ դիւրութեամբ խեղդի եւ քեզ, եւ մեզ: Դու չհասկացար, ժողովո՛ւրդ, այս դիւական քաղաքականութիւնը եւ մեր եղբայրների արեան մէջ թաթախուած՝ դու մեղսակից գտնուեցար այդ զազրելի ոճրագործութեան: Բայց թող քաջ յայտնի լինի քեզ, որ մեր կռիւը ոչ թէ քո դէմ է, այլ քո կառավարութեան. դրա դէմ են կռւում եւ քո լաւագոյն զաւակները, որոնք կառավարչական ներկայ ձեւերում իրենց հանգստութիւնը միմիայն Բոսֆորի սրընթաց ալիքների մէջ են գտնում:

Մտածի՛ր, ժողովո՛ւրդ, ո՛վ է քո թշնամին եւ ով քո բարեկամը:

Բ.— Մենք անդուլ բողոքեցինք Եւրոպային թիւրք բռնապետութեան դէմ, բայց մեր բողոքները, որ օրինական էին, սիստեմաբար մերժուեցան:

Սուլթան Համիտ արիւնահեղ վրէժխնդրութեամբ պատասխանեց մեզ:

Տեսաւ Եւրոպան այս ահռելի ոճիրը եւ լռեց:

Ո՛չ միայն դահիճի ձեռքը չբռնեց, այլ եւ մեզ լըրբաբար համակերպութեան հարկադրեց:

Մեզ նախատեցին՝ մեր մարդկային իրաւունքը գլանալով մեզ, եւ մեր ազգային պատիւը ցմահ խոցեցին՝ մեր արեան մէջ մեր բողոքի ձայնը խեղդել ջանալով:

Մեր արիւնով սրբագործուած մեր պահանջներուն կու գայ հիմա միանալու եւ սրբազան վրէժի սեւեռուն գաղափարը, որ սեւ ուրուականի պէս արձանացած է մեր աչքերուն առջեւ:

«Իրաւունքը զօրաւորին է» ըսաւ մեզի Եւրոպան՝ իր մահառիթ անտարբերութեամբ, եւ մենք, ակարներս, մարդկային իրաւունքներէ զրկուածներս, հարկադրուած ենք գիտութեանը դիմելու՝ որոնելով ամէն միջոց, փշրելու համար սուլթանի զարշելի լուծը. ա՛լ չենք կրնար հանդուրժել:

Դիւանագիտական խաղերու ժամանակն ա՛լ անցած է:

Մեր հարիւր հազար նահատակներուն թափած արիւնը մեզի իրաւունք կու տայ ազատութիւն պահանջելու:

Մեր թշնամիներուն տարածած բոլոր նենգամիտ զրոյցներուն հակառակ՝ մենք խնդրած ենք եւ հիմա ալ կը խնդրենք միմիայն անհրաժեշտը, այսինքն՝

1. *Նշանակել ծագումով եւ ազգութեամբ եւրոպացի բարձրագոյն կոմիսար մը՝ Հայաստանի համար, ընտրուած վեց մեծ տէրութիւններու կողմէն:*
2. *Վալիները, միւթէսարրըֆները եւ գայմագամները*(1) *պիտի նշանակէ բարձր կոմիսարը եւ Սուլթանը պիտի վաւերացնէ:*
3. *Եւրոպացի սպաներու հրամանատարութեան ներքեւ պիտի կազմակերպուի տեղական ազգերէն միլիցիա, ժանտարմա եւ ոստիկանութիւն:*
4. *Դատական բարենորոգումներ՝ եւրոպական սիստեմով:*
5. *Կրօնի, կրթութեան եւ մամուլի կատարեալ ազատութիւն:*
6. *Երկրի հասոյթներու երեք քառորդ մասը պիտի յատկացուի տեղական պէտքերուն:*
7. *Յետնեալ հարկերը ջնջել:*
8. *Հինգ տարի հարկէ ազատել, եւ հետեւեալ հինգ տարիներու պետութեան վճարելիք հարկը գործածել վերջին խռովութեանց պատճառած վնասները փոխարինելու:*
9. *Հայերէն գրաւուած անշարժ կայքերը անմիջապէս վերադարձնել տէրերուն:*
10. *Բոլոր հայ գաղթականներուն ազատ վերադարձ:*
11. *Ընդհանուր ներում հայ քաղաքական յանցաւորներուն:*
12. *Եւրոպական տէրութիւններու ներկայացուցիչներէն առժամեայ յանձնաժողով մը կազմել, որ Հայաստանի գլխաւոր քաղաքներէն մէկուն մէջ հաստատ-*

(*) *Ինչպէս յայտնի է,* «Նիւ Եորք Հերալդ»*ը* 450 *է հաշւում սպանուած զինուորների թիւը,* «Դէյլի-Նիւս»*ը* 400 *եւ* «Տան»*ի թղթակցին նայելով, զինուորական հիւանդանոցներում մօտ* 500 *վիրաւոր զինուոր կան:*

ԾԱՆՕԹ. ԽՄԲ.

ուելով պիտի հակէ վերոյիշեալ յօդուածներու գործադրութեան(2):

Կը կրկնենք, ո՛չ մէկ զոհողութեան առջեւ կանգ պիտի առնենք մեր նպատակին հասնելու համար:

Այսուհետեւ ազատ կը համարինք ինքզինքնիս ամէն պատասխանատուութենէ:

Կանխաւ կ'ողբանք ամէն անոնց կորուստը — տեղացի թէ օտարական, որոնք զոհ պիտի ըլլան ընդհանուր շփոթութեան: Կը ցաւինք, սակայն ընդհանուր դժբախտութեան առջեւ մասնաւոր սուգը իմաստ չունի:

Մենք կը մեռնինք, գիտենք. բայց յեղափոխութիւնը, որ հայ ժողովրդի մինչեւ ոսկորները թափանցած է, պիտի շարունակէ սպառնալ Սուլթաններու գահին, ցորչափ մեր մարդկային իրաւունքները ձեռք չբերենք եւ ցորչափ կենդանի մնայ վերջին հայը:

---

(1) Բնագրին մէջ՝ «զախմմէզամները»:

(2) Բնագրին մէջ՝ «գործածութեան»:

Պ — 24

ՊՈԼՍՈՅ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷԻ
ԹՌՈՒՑԻԿ ԹԵՐԹԸ

«Թռուցիկ թերթ» թիւ 11, 25 Սեպտեմբեր 1896ի, հրատարակուած հայերէն եւ ֆրանսերէն: Ուղղուած է միջազգային հանրային կարծիքին, եւ ի մասնաւորի՝ եւրոպական դիւանագիտական շրջանակներուն ու Պետութեանց:

Հայերէնին հետ՝ կու տանք նաեւ ֆրանսերէնը, որու տպագրեալ պատճէնը եւս ունինք մեր տրամադրութեան տակ:

ԹՌՈՒՑԻԿ ԹԵՐԹ
ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
Կ. ՊՈԼՍԻ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԷԻ
№ 11, 25 Սեպտ. 1896

Ձեզ ենք դիմում, դո՛ւք, դիպլոմատներ, քաղաքագէտներ, ազգերի տէրեր, պատմութիւն անողներ, մեր բողոքող նախատինքով լիքը խօսքը ամէնից առաջ ձեզ ենք ուղղում:

Ի՞նչ արիք դուք, երբ տաճիկ ամբոխի սրիկայ մասը, զօրքի, ոստիկանութեան հետ միասին ձեռք-ձեռքի տուած, մայրաքաղաքի փողոցներում թափառելիս հայ բանուորը, հայ վաճառականը, հայ քահանան, հայ ինտելլիգենտն էր որոնում ու տեղն ու տեղը, ձեր աչքի առաջ, օր ցերեկով անպատմելի դժոխային տանջանքներ տալով՝ մաս-մաս անում...

Դուք գիտէիք, որ Պոլսի զանազան թաղերում, — ամբողջ Պոլսում, — նոյնանման տեսարաններ էին տեղի ունենում. բայց իրենց կատարելութեանը հասցրած. անմեղ հայերի անմեղ արիւնով էին ներկւում ամբողջ Պոլսի փողոցները, տները, խաներն ու խանութները — անկիւն չէր մնացել, որ արիւնով չոռոգուէր. մահն էր, որ իր սեւ թեւերը տարածել էր դժոխացած Պոլսի վրայ...

Մտածեցի՞ք արդեօք բռնել արեան մէջ շաղախուած արիւնով պատած սուրը, զսպել արիւնարբու, արիւնածարաւ, վայրագ գազանը: Ո՛չ, դուք միայն միջոցներ ձեռք առաք՝ բոլորդ միասին, որպէսզի դարերի ընթացքում կեղեքող-հալածողը ազատ մնայ՝ գլուխը բարձրացրած ստրկի հասցրած վնասից: — Դուք այդ վնասը պակասացնել ջանացիք՝ — այդ վնասը ձեր սեփական վնասն էր որովհետեւ: Փոխանակ արիւնը կանգնեցնելու, անմեղներին օգնութեան հասնելու, դուք կէս գիշերով, արեան հեղեղների միջով հերոսների մօտ վազեցիք ու կրկին դիպլոմատիական խաղերով, զանազան խոստումներ տալով բանկը ազատել փութացիք... Իսկ այնտեղ ամէնուրեք տաճիկը իր գործն էր տեսնում, հազարաւոր անմեղների արեան հետ կանանց ու երեխաների անմեղ արիւնը խառնելով: Այդ դուք տեսնում էիք ու լուռ մնում, չնայելով ազնիւ խօսքին, որ վեց այսպէս ասած մեծ պետութիւնների ներկայացուցիչներդ ի դիմաց Մաքսիմովի, ծնկաչոք տուել էիք բանկի հերոսներին կոտորածը կանգնեցնել խոստանալով, հայկական դատի, հայ ժողովրդի շահերը առաջ բերելով... Խաբեցի՞ք:

Ա՞յդ էին պահանջում ձեզնից ձեր պաշտօնական պարտականութիւնները, ա՞յդ էին պահանջում վերջապէս ձեր մարդկային պարտականութիւնները:

Մի՞թէ արդարեւ քաղաքական կեանքի մէջ ամենատարրական մարդկային պարտաճանաչութիւնն անգամ բացակայում է ու եւրոպական ազգերը իրենց ներկայացուցիչներով չեն կոչուած գէթ որոշ չափով կարգ ու կանոն մտցնել այնտեղ, ուր դժոխք է տիրում...

Եթէ հազարաւոր անմեղների ողբ ու արցունքը, ամբողջ մարդկութեանը դիմած նրանց օգնութեան ճիչ ու աղաղակը ձեր սրտին ոչինչ չի ասում ու դուք ընդունակ էք այդ բոլորին սառնասրտութեամբ նայելու, հեռացէ՛ք, — մի՛ վրդովէք մեր զազանացած խիղճն ու միտքը...

Եթէ այս անգամ էլ հայ ժողովրդի անմեղ արիւնը ի զուր թափուած լինի, եթէ այս անգամը վերջինը չլինի, մօտակայ ահռելի կռուի համար մեզ մտածել կը մնայ նորանոր միջոցների, տարբեր ձեւի ու ծաւալի մասին, որից վնասուողները յամենայն դէպս միայն մենք չենք լինի... ինչ կը լինի, թող լինի... Բայց եւ այնպէս մեր գրգռուած խղճի ու մտքի, մեր արիւնով պատած աչքերի առաջ մի բարոյականացած անբարոյական միտք է անցնում, որը մեզ վրայ սարսուռ է բերում...

Եթէ հայը իրաւունք չունի խաղաղ, մարդավայել կեանք վարելու, այդ իրաւունքից նա կ'աշխատի զրկել եւ իր բոլոր թշնամիներին...

Եթէ արցո՛ւնք, — թո՛ղ ուրեմն արցունք...

ԹՌՈՒՑԻԿ ԹԵՐԹ
ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ
ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
Կ. ՊՈԼՍԻ
ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԷԻ

PROCLAMATION
DU
COMITÉ CENTRAL DE CONSTANTINOPLE
DE LA
FÉDÉRATION RÉVOLUTIONNAIRE ARMÉNIENNE
dite DASCHNAKTZOUTHIOUN

C'est à vous, diplomates, politiciens, maîtres des nations, c'est à vous que nous adressons ces mots pleins de reproches et d'insultes.

Qu'avez-vous fait lorsque des fanatiques et des brigands turcs, soutenus par la police et les soldats, pourchassaient de malheureux Arméniens: ouvriers ou marchands, prêtres ou lettrés, les traquaient comme des bêtes féroces et sous vos yeux, en plein jour, les massacraient avec les raffinements de supplices les plus infernaux! Qu'avez-vous fait?

Vous saviez que ces horreurs se répétaient dans tous les quartiers de Constantinople. Les rues, les khans, les maisons et les magasins étaient souillés du sang des innocents. Partout du sang! Partout la terreur et la mort! C'était le règne de l'enfer.

Avez-vous, comme c'était votre devoir, cherché à arrêter le couteau de l'assassin? Non! Vous n'avez pensé qu'à sauvegarder les intérêts du tyran, à rendre vains les efforts du peuple écrasé essayant de briser ses chaînes. Et pourquoi protéger le despote contre l'opprimé? Parce que c'était votre intérêt, parce que ces pertes causées par notre peuple, ces pertes subies par le tyran vous touchaient, vous aussi, Européens. L'intérêt l'a emporté sur la justice!

Au lieu d'arrêter l'effusion du sang, au lieu de porter secours aux malheureux martyrs, vous vous êtes empressés d'accourir dans la nuit, à travers des mares de sang, auprès des héros, et, grâce à vos menées diplomatiques, à vos promesses également diplomatiques, vous avez sauvé la Banque, c'est-à-dire la caisse.

Cependant le Turc accomplissait à son aise son œuvre de carnage, mêlant le plus pur sang des femmes et des enfants à celui de milliers d'innocents. Vous avez tout vu et vous avez toujours gardé le silence! Vous n'avez pas tenu compte de la parole d'honneur donnée, à genoux, à nos héros, par Maximoff, le délégué des six soi-disant grandes puissances, qui promit à nos martyrs d'arrêter les massacres et de veiller aux intérêts de la nation.

Soyez fiers de nous avoir trompés!

La connaissance du plus élémentaire des devoirs humains sera-t-elle encore longtemps exclue de la vie politique et les nations européennes ne mettront-elles pas bientôt un terme à ces tueries, en introduisant, au moins dans une certaine mesure, l'ordre et la justice là où règnent l'anarchie et l'arbitre(1) ?

Vos devoirs officiels vous le défendent-ils ?

Si les armes des innocents et leurs cris de détresse ne vous touchent pas et si vous êtes capables de regarder toutes ces horreurs de sang-froid, eh bien, éloignez-vous ! Ne troublez pas notre âme et notre esprit, devenus féroces à la fin de tant de souffrances et de tant de perfidies.

Si cette fois encore tant de sang est inutilement répandu, nous chercherons d'autres moyens plus efficaces. Nous préparerons un autre plan d'action, mieux combiné, et qui atteindra plus sûrement son but et nous n'en subirons pas seuls les conséquences... Quoiqu'il arrive, tant pis ! Et cependant, devant notre conscience et notre esprit exaspérés, devant nos regards chargés de haine, se déroule un projet criminel, désormais moralisé, qui nous fait frissonner malgré nous...

Si les Arméniens n'ont pas le droit de mener une vie paisible et tranquille, ils s'efforceront d'arracher ce droit à tous leurs ennemis !

Hodie mihi — cras tibi ! ...

---

(1) Այստեղ, ինչպէս ամբողջ գրութեան մէջ, անփոփոխ պահած ենք բնագիրը: Լեզուական թերութիւնները սրբագրած չենք:

Պ — 25

ՊՈԼՍՈՅ Կ. Կ.Ի ԱԶԴԱՐԱՐԱԳԻՐԸ՝ ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆՑ ԴԵՍՊԱՆՆԵՐՈՒՆ

Հրապարակ հանուած է, ամենայն հաւանականութեամբ, Պ24ով տրուած «Թռուցիկ թերթ»էն մէկ կամ երկու շաբաթ ետք: Բնագիրը չունինք: Կ'առնենք «Դրօշակ»ի 1896ի 24րդ. համարէն (17 Հոկտեմբեր 1896):

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ Կ. ՊՈԼՍՈՅ ԿԵԴ. ԿՈՄԻՏԷԻ ԱԶԴԱՐԱՐԱԳԻՐԸ

Տէ՛ր,

Ձերբակալութիւնները կը շարունակուին, անարդարութեան ատեանները լիովին կը կատարեն իրենց հայաջինջ պարտականութիւնը. զնդանները լեցուած են հազարաւոր անմեղներով, որոնց միակ յանցանքն է հայ ըլլալնին:

Եւ իբր թէ քաղցը եւ համաճարակները բաւ չէին, այժմ ամենէն զարհուրելի տանջանքները վերապահուած են բանտարկեալներուն: Մինչդեռ բովանդակ հայութիւնը խմբովին կը հալածուի, բուն չարագործները, վայրենի քիւրտերը ոչ միայն չեն պատժուիր, այլ նաեւ Թաղերու ապահովութեան հոգը յանձնուած է անոնց: Ի՛նչ հեգնութիւն:

Հակառակ մեծ վեզիրի խոստումներուն եւ ապահովութիւններուն, հակառակ վալիներուն ուղարկուած համբաւաւոր շրջաբերականին, նորէն Ակնի կոտորածը պայթեցաւ քաղաքակիրթ աշխարհի եւ Դահիճ-Համիտի վայրագ քաղաքականութեան աչքին առջեւ:

Օգոստոս 14/26ի մեր յայտարարութիւնը եւ նոյն ամսուայ 16/28ի(1) մեր ազդարարագիրը արձակելէ յետոյ համբերութեամբ կը սպասէինք մեր տարաբախտ հայրենիքի որբացած դատին նկատմամբ եւրոպական դիւանագիտութեան բռնելիք նոր ուղղութեան:

Շատ լաւ գիտէինք, թէ կարճ ժամանակամիջոցի մը մէջ հնար չէր ազդեցիկ բարենորոգումներ կատարել, սակայն կը սպասէինք գոնէ առ այժմ մեղմացուցիչ միջոցներով վէրքերը փակել, նորանոր գազանութիւններու առջեւը առնել, անմեղները պաշտպանել եւ միաժամանակ գաղթականութիւնը արգիլել՝ որ ձմեռ ատենով պատճառ պիտի ըլլայ այդ շուարած թշուառներու մեծ մասին ակներեւ մահուան:

Աւա՛ղ, ոչ մէկ միջոց, բացի, թերեւս, Թօփհանէի ռումբերու ցուցահանդէսէն՝ մահմետականներու մոլեռանդութիւնը աւելի բորբոքելու համար:

Մենք պարտականութիւն կը համարինք վերջին անգամ ըլլալով՝ ձեր ուշադրութիւնը հրաւիրել թէ վտանգաւոր խաղ է ազգի մը ճակատագրին հետ խաղալ, ազգի մը, որ աւելի հին է եւ աւելի քաղաքակիրթ, քան իր խողխողիչները եւ որ իր դարաւոր համբերութեանը վերջին ծայրը հասած է: Սպառնալիք մը չէ աս, այլ պատմական օրէնք մը, զոր կարելի չէ անգոսնել:

Մենք, գործի մարդիկս, մենք միշտ գործը խօսքէն նախամեծար սեպած ենք: Մեր վերջնական խօսքը կարդացէք արդէն մեր շրջաբերականին մէջ:

⁂

Յ. Գ.— Պարտք կը համարինք բացարձակապէս հերքել նաեւ այն, թէ Դաշնակցականները երբեք չեն մտադրած Պոլսոյ դեսպանատուները օդը հանել, ինչպէս կը տարաձայնեն հայատեաց թերթերը: Այդ լուրին անհեթեթութիւնը այնքան պարզ է, որ տարակոյս չի վերցներ, որովհետեւ մինչեւ հիմա, մենք միշտ պզտիկ յոյս մը տածած ենք հայկական գործերուն մէջ եւրոպական միջամտութեան մասին:

---

(1) Ամենայն հաւանականութեամբ՝ Պ23ով տրուած Բ. շրջաբերականը, ուղղուած դիւանագէտներուն:

Պ — 26

«ԴՐՕՇԱԿ»Ի ԱԶԴԸ

«Դրօշակ»ի 30 Ապրիլ 1897ի (թիւ 7) համարի վերջին էջին վրայ կը կարդանք.—

ԱԶԴ

Պոլիս՝ Խասգիւղ բնակող երկու պարկահպատակ եղբայրներ՝ **ԵՐՈՒԱՆԴ** *եւ* **ՎՌԱՄՇԱՊՈՒՀ ԹՈՒՂԼԱՃԵԱՆ,** *որոնք Օգոստոս 14ին Խասգիւղի եկեղեցին դրկուած «Դաշնակցութեան» ատրճանակներէն երկու հատ Սմիթ-Վիսսըն իւրացուցած էին, մերժեցին վերադարձնել զանոնք Վառնայի Կոմիտէին, լրբաբար առարկելով՝ թէ ազգին ապրանքն են անոնք եւ ոչ ոք իրաւունք ունի ետ պահանջելու իրենցմէ:*

Նոյն Երուանդ Թուղլաճեանը այդ տագնապալի միջոցին փախստականի մը համար «Դաշնակցութեան» կողմէն իրեն յանձնուած երկու օսմ. ոսկին եւս կոկորդն անցուցած է, մէկ մէճիտ միայն տալով պատկանեալ տեղը: Այդ դրամն ալ կը մերժուի այժմ հատուցանելու, այն առարկութեամբ՝ թէ վերջին դէպքին հետեւանքով մեծամեծ վնասներ կրած են, թէեւ շուայտութեան համար դրամ չի պակսիր իրենց:

Այս ամենալիրբ արարքը հրապարակելով՝ կը հրաւիրենք հասարակութիւնը իր զզուանքով եւ արհամարհանքով հալածելու այդ երկուքը եւ անոնց նմանները, որոնք չեն խղճար սեփականելու ժողովրդին՝ յանուն յեղափոխութեան իր արիւն-քրտինքով նուիրած լումաները:

⁂

Այս առթիւ հրաւէր կը կարդանք ամէն անոնց, որ «Դաշնակցութեան» պատկանած ռումբ, դաշոյն, ատրճանակ, գնդակներ կամ որեւէ իր վերջին դէպքին առթիւ իրենց քով մնացած ունին կամ տեղ մը պահած են՝ փութան մանրամասնօրէն հաղորդել Խմբագրութեանս, որպէսզի պատշաճ դատուած եղանակով առնուին եւ յանձնուին «Դաշնակցութեան» տեղական կոմիտէներուն:

Պ — 27

ԱՀԱԲԵԿՉԱԿԱՆ ՆՈՐ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՊՈԼՍՈՅ ՄԷՋ

Մեծ պետութեանց անտարբերութեան եւ սուլթանական կառավարութեան նորանոր հալածանքներուն դիմաց, Պոլսոյ Կեդր. Կոմիտէն կ'որոշէ, ըստ երեւոյթին, ահաբեկչական նոր ալիքով ցնցել բնակչութիւնն ու միջազգային հանրային կարծիքը: «Դրօշակ»ի 1897 Սեպտեմբերի թիւ 11 համարին մէջ լոյս տեսած թղթակցութենէ մը կը քաղենք հետեւեալ տեղեկութիւնները 6 Օգոստոս (նոր տոմարով՝ 18 Օգոստոս) 1897ին կատարուած ահաբեկչական այդ գործողութիւններուն մասին, դժբախտաբար անցած ընդհանուր առմամբ անյաջող:

ՏԵՌՈՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Կ. Պոլիս, 9/21 Օգոստ.

Նոյն օրն իսկ հեռագրեցինք ձեզ այն երեք տեռորական գործողութիւններու մասին, որոնք Կ. Պոլսի Կեդր. Կոմիտէի որոշումով ի գործ դրուեցան 6/18 Օգ. Չորեքշաբթի:

ՕՍՄԱՆԵԱՆ ՊԱՆՔԻՆ ՄԷՋ

Օգոստ. 6ին որոշուած ժամուն, որ թրքական 7ն էր, կէսօրէն ետք, Դաշնակցութեան ահաբեկիչներէն մէկը ուժանակի ծրարը ձեռքին՝ կը մտնէ Օսմանեան պանքի դռնէն ներս, եւ սանդուխներէն վեր կը բարձրանայ դրամարկղի դրասենեակը մտնելու եւ պանքը օդ թռցնելու: Պահապաններն անմիջապէս կասկածելով՝ կը հետեւին եւ քանի մը հարցումներ ընելէ ետք, կ'ուզեն ձերբակալել զինքը: Ահաբեկիչը պաղարիւնը չի կորսնցներ. կը փորձէ իսկոյն ծրարին պատրոյգը վառել ձեռքի սիկառով, սակայն պահապաններէն մէկը հարուած մը տալով ձեռքին՝ սիկառը կը ձգէ գետին: Անվախ հերոսը կը քաշէ մէջքէն ատրճանակը եւ կ'ուզէ իրեն համար ճամբայ բանալ, բայց պանքի ոստիկանները միջոց չեն տար, կը յարձակին վրան, կը կաշկանդեն եւ կը տանին մերձակայ պահականոցը:

ԿԱԼԱԹԱ – ՍԷՐԱՅԻ ԱՌՋԵՒ

Ճիշդ նոյն վայրկենին՝ Բերայի երկու ահաբեկիչներ իրենց վրայ առած պարտքը կատարելու հաստատ որոշումով կ'երթան Կալաթա–Սէրայի առջեւ: Որոշումին համեմատ անոնցմէ մէկը ռումբը պիտի պայթեցնէր սալայատակին վրայ եւ երբ այդ պայթումին հետեւանքով զինուորներ ու ոստիկաններ դուրս թափէին, երկրորդը իր կարգին պիտի նետէր իր ռումբը այդ գիշատիչներու խումբին մէջ: Ռումբը չպայթեցաւ անյայտ պատճառով: Ներկայ գտնուող ոստիկաններն ու զինուորները կատաղաբար յարձակեցան խեղճ տղուն վրայ եւ կտոր կտոր ըրին:

Երկրորդ ահաբեկիչը, որ քիչ մը հեռուն կը սպասէր, նշմարուած էր արդէն. կը հալածեն եւ կը պաշարեն զինքը: Ահաբեկիչը իր ռէվօլվէրով երեք անգամ կրակ կ'ընէ, սակայն առանց մէկու մը վնասել յաջողելու՝ կը ձերբակալուի:

Բ. ԴՐԱՆ ՄԷՋ

Բոլորովին անակնկալ պարագաներու հետեւանքով ժամը ճիշդ 7 եւ 48 վայրկեան անցած՝ ուժանակի ծրարը կը պայթի առաջին յարկը «Թէշրիֆաթի»ի սենեակներու քով սոսկալի ձայնով ու ահռելի ցնցումով, որ շատեր երկրաշարժ կարծեր են հեռուէն:

Պայթումին հետեւանքով մէկ քանի սենեակներ կը քակուին, սանդուխները կը փշրուին, հոն գտնուողներուն մէկ մասը անմիջապէս կը սպաննուի ու շատեր ալ կը վիրաւորուին: Պայթումէն անմիջապէս վերջը հրդեհը կը սկսի. վերի յարկերէն շատ մը մարդիկ ինքզինքնին պատուհաններէն վար կը նետեն ազատուելու նպատակով, բայց անոնց ալ զանազան անդամները կը կոտրուին, մէկ քանիներու ձեռքը, ուրիշներու ոտքը... Հրդեհը կը տեւէ երկու ժամ ու ամէն կողմէն, նոյնիսկ Բերայէն, թաղային ու զինուորական ջրհանները կը փութացնէին հրդեհին վայրը:

Երբ սարսափելի պայթումը կը լսուի, ոստիկաններ, զինուորներ ու անոնց հետ սօֆթաներն ու խուժանը կը վազեն դէպի Բ. Դուռը, անմիջապէս դուռները կը գոցեն յանցաւորը բռնելու համար. բայց մեր տղաքը ժամանակին դուրս ելած էին արդէն եւ տակաւին հրդեհը չմարած՝ անոնք իրենց գործերնուն գլուխն անցած կ'աշխատէին հանդիստ, բոլորովին ապահով: Ոստիկանութիւնը կատղած՝ այդ տղաքը կը փնտռէ. ամէն ջանք գործ կը դնէ յանցաւորը գտնելու, բայց յաջողելու եւ ոչ մէկ յոյս կրնայ ունենալ:

Խանութները դէպքէն անմիջապէս ետքը կը փակուին: Ժողովուրդը կը վազէ դէպի տուները: Զինուորները թէ Պոլիս եւ թէ Բերա դուրս կը թափին պահականոցներէն՝ խիստ հսկողութիւն ընելու համար: Ոստիկանութիւնը՝ արդէն նախապէս ստացած հրամանին համաձայն՝ շատ զգուշութեամբ կը վերաբերի դէպի ժողովուրդը, որեւէ թշնամական արարք չի գործադրը-

ուիր հայերու նկատմամբ. Հայ թաղերու մէջ խիստ հսկողութիւն կը կատարուի։ Թուրք խուժանը անշուշտ այս վիճակէն գոհ չէր կրնար ըլլալ եւ իրաւ ալ իրենց դէմքերուն վրայ կը տեսնուէր լուրջ տխրութիւն մը. ամէնքն ալ գլխիկոր, հանդարտ էին. այդ իրիկունը Բերայի թաղերուն մէջ տաճիկ պտղավաճառներ եւ այդ դասին պատկանող մարդիկ ամենեւին չերեւցան։

Ոստիկանութիւնը սարսափը չընդհանրացնելու եւ եւրոպացոց մտքերը գրգռման վիճակի մէջ չպահելու համար՝ Բերայի բոլոր խանութները բռնի բանալ տըւաւ եւ ստիպեց ժողովուրդը, որ իր գործերով զբաղի, իբրեւ թէ բան մը եղած չըլլար։

ՁԵՐԲԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ձերբակալութիւններն սկսան, բայց ո՛չ ծայրայեղ սաստկութեամբ, ինչպէս անցեալ տարի պատահեցաւ։ Նոյնիսկ ձերբակալութիւնները գաղտնի, առանց աղմուկի ընելու ջանքեր կ'ընէ ոստիկանութիւնը. Չորեքշաբթի գիշեր (6 Օգ.) 20ի չափ հայեր Կէտիկ-Փաշայի կողմէն կ'անցընեն Գում-Գափու տանելու համար եւ, որպէսզի ոտքի ձայները չլսուին, ձերբակալուածներուն կօշիկները կը հանեն։

Բերայի մէջ, Ֆէրիտիյէի կողմը, տուն մը կը խուզարկեն, բայց որեւէ բան չեն գտներ։ Գում-Գափուի մէջ ալ կը խուզարկեն դէպքի պահուն Բարձրագոյն Դուռը գտնուող հայ սեղանաւորի մը տունը. աւելորդ է ըսել թէ յոգնութիւննին վրայ կ'երթայ։

⁂

Նոյն օրը Կեդր. Կոմիտէիս կողմէն վեց դեսպաններուն տրուեցաւ յայտարարութիւն մը, որ դիմում ընելով հանդերձ եւրոպական ազգերու մարդասիրական զգացումներուն, կը յիշեցնէր ցարդ տրուած խոստումներուն անգործադրելի մնալը եւ կը սպառնար ահարկու ծրագրի մը իրագործումով, որուն միայն նախերգանքն էին անցեալ տարուան դէպքերը։

Յայտարարութիւնը կը վերջանար հետեւեալ տողերով. «Մենք կը պահանջենք որ... տիրող բռնութեան եւ անսանձ կամայականութեան փոխարէն՝ օրէնքը թագաւորէ։

«Մենք կը պահանջենք ինչ որ անհրաժեշտ է լոկ իբրեւ մարդ ապրելու համար եւ երբեք պիտի չդադրինք գործելէ, մինչեւ չիրականանան մեր այս արդար, իրաւացի եւ մեր նահատակ եղբայրներու արիւնով նուիրագործուած պահանջները»։

Դ — 28

ՊՈԼՍՈՅ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷԻ ՆՈՐ ՅԱՅՏԱՐԱՐԱԳԻՐԸ

Ինչպէս յայտնի կ'ըլլայ արդէն վերոյիշեալ թղթակցութենէն, այս յայտարարագիրը եւրոպական վեց պետութեանց դեսպաններուն յանձնուած է ահաբեկչական գործողութիւններու օրն իսկ՝ 6/18 Օգոստոս 1897ին: Ժամանակագրական տեսակէտէ բոլորովին ճիշդ չէ ուրեմն — կամ առնուազն շատ անորոշ է — «Դիւան Հ. Յ. Դաշնակցութեան» Բ. հատորի 111րդ. էջին մէջ եղած այն հաստատումը՝ թէ «Հ. Յ. Դ. Պոլսի Կեդր. Կոմիտէն այս յայտարարութիւնը հրատարակեց բանկի դէպքից յետոյ»:

Կու տանք նաեւ ֆրանսերէն բնագիրը, որու պատճէնը ունինք:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ
ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
Կ. ՊՈԼՍՈՅ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԷԻ

Երկար ու ձիգ տարիներու ընթացքին մէջ անխնայ կը հոսէր հայու արիւնը, կ'առեւանգուէր հայ կինը, կը պղծուէր հայու սրբութիւնը, եւ հայը անկարող բողոքելու կը լռէր ու արիւն արցունք կուլ տալով կը տանէր այդ ամէնը...։

Վերջապէս կատարուող անգթութիւններու լուրը հասաւ եւրոպական դիւանագէտներու ականջը ու անոնց զբաղմունքի նիւթ դարձաւ. սակայն փոխանակ բարուոքելու անոր անտանելի դրութիւնը ա՛լ աւելի վատթարացաւ. անլուր խժդժութիւններու յաջորդեցին վերէն նախագծուած եւ ծրագրուած ընդհանուր ջարդ, կողոպուտ, տանջանք ու բռնութիւն եւ այն ինչ որ կը կատարուէր գիշերային մթութեան մէջ, այժմ օր ցերեկով, արեւու լոյսին, Եւրոպայի ներկայացուցիչներուն աչքին առջեւ...։

Արիւնաքամ, ուժասպառ, մենք դեռ չէինք կորսնցուցած մեր յոյսն ու հաւատքը, մենք դեռ կը սպասէինք, կը յուսայինք. կը յուսայինք որ եթէ մարտիրոս հայ ժողովրդի լացն ու կոծը կը լսէ Եւրոպայի ժողովուրդը, անշուշտ անոր օգնութեան ձեռք կը կարկառէ, կարկառել կու տայ։ «Կաթիլ կաթիլ ջուրը ապառաժը կը ճաթեցնէ» կ'ըսեն, հայի արեան անվերջ հեղեղները չի՞ պիտի շարժեն Եւրոպայի գութը...։

Բայց պատրանք է եղեր այս ամէնը եւ գուցէ Եւրոպայի պլատոնական ուշադրութիւնն էր պատճառ, որ սպանդանոց դարձուց հայի երկիրը, հարիւր հազարաւոր անմեղ նահատակներու արիւնով ներկուեցաւ անոր սարն ու ձորը, քարն ու խոտը, որբերու ու այրիացածներու աղիողորմ մրմունջն ու հեծկլտանքը մինչեւ երկինք բարձրացան...։ Բայց եւ այս ամէնը չբաւեց Եւրոպայի քնացած խիղճը արթնցնել, անոր գութը շարժել...։

Տեսաւ հայ ժողովուրդը իր առջեւ բացուած ահռելի անդունդը, որ կուլ կու տար իր հազարաւոր որդիները, եւ որ կը սպառնար ամբողջ հայութեան գերեզմանը դառնալ։ Նա սթափեցաւ, համակ բողոք դարձաւ եւ իր բողոքի արտայայտութիւնը Օգոստոս 14ը եղաւ։

Անկէ ետքը ամէն մարդ կը սպասէր որ ա՛լ վերջ կը տրուի հայի տառապանքին, ա՛լ բաւ կը համարուի անոր թափած արիւնը եւ վերջապէս գործադրութեան կը դրուի հայկական բարենորոգմանց տխրահամբաւ ու չարչրկուած ծրագիրը։

Անցաւ հալածանքներով ու տառապանքներով լեցուն ամբողջ մէկ տարի, սակայն դարձեալ յուսախաբութիւն։ Չկատարուեցան մեզի տրուած խոստումները եւ նոյն իսկ մոռացութեան տալ ուզուեցաւ հայկական դատը։ Իսկ մենք անկարող մոռնալու մեր եղբայրներու թափած արիւնը, անկարող տանելու ներկայ դժոխային դրութիւնը, ճարահատ, նորէն հրապարակ կու գանք եւ կը ձեռնարկենք գործադրելու ինչ որ նախազգացուցած էինք Օգոստոս 14ի դէպքէն վերջ։

Ասոնք նախագծերն են այն ծրագրին, որ Մեծ-Մարդասպանի ծրագրէն աւելի ահարկու է եւ որ մեզ ալ սարսուռ կ'ազդէ...:

Ա՛լ բաւ է, գթացէ՛ք, քրիստոնեայ եւ մարդասէ՛ր Եւրոպայի ժողովուրդներ. ինչո՞ւ կը թողուք փճանալու ազգ մը որ իր հնութեամբ, զարգացումով եւ բարոյականով անհամեմատ աւելի բարձր է զինքը շրջապատող եւ իրեն տիրող տարրերէն։ Գթացէ՛ք անոնց որ սրախողխող եւ թոյլամահ կը կորսուին։ Գթացէ՛ք այն անմեղներուն որ բանտերու ու աքսորներու մէջ կը տառապին, գթացէ՛ք այն թշուառ որբերուն որ ձեր զաւակներուն պէս հօր ու մօր պէտք ունին, գթացէ՛ք այն կոյսերուն որ ձեր դուստրերուն պէս պատիւի պէտք ունին, գթացէ՛ք այս գերութեան, ստրկութեան լուծի տակ ապրող ժողովուրդին որ ազատութեան պէտք ունի եւ որ կը տառապի միմիայն քրիստոնեայ ըլլալուն համար։

Աւելորդ կը համարինք մէկիկ մէկիկ հոս յիշել նորէն մեր պահանջները, քանի որ անոնք ձեր ուշադրութեան քանիցս ներկայացուած են։

Մենք կը պահանջենք որ չանարգուի հայի պատիւը, չպղծուին անոր սրբութիւնները, չյափշտակուի անոր դառն քրտինքի արդար արդիւնքը ու տիրող բռնութեան ու անսանձ կամայականութեան փոխարէն՝ օրէնքը միայն թագաւորէ։

Մենք կը պահանջենք ինչ որ անհրաժեշտ է լոկ իբրեւ մարդ ապրելու համար եւ երբեք չպիտի դադրինք գործելէ, մինչեւ չիրականանան մեր այս արդար, իրաւացի եւ մեր նահատակ եղբայրներու արիւնով նուիրագործուած պահանջները։

Կ. ՊՈԼՍՈՅ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԷ

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ
ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
Կ. ՊՈԼՍՈՅ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԷԻ

PROCLAMATION
DE LA
FÉDÉRATION RÉVOLUTIONNAIRE ARMÉNIENNE
(COMITÉ CENTRAL DE CONSTANTINOPLE)

Pendant le cours de longues et pénibles années le sang de l'Arménien a été versé, la femme arménienne enlevée, tout ce qu'il y avait de sacré profané et l'Arménien réduit à l'impuissance d'en appeler(1), s'est résigné à garder le silence.

Le bruit des atrocités commises est enfin parvenu aux oreilles des hommes d'Etats de l'Europe, ils en ont fait le sujet de leurs débats, mais cet état intolérable au lieu de s'améliorer n'a fait qu'empirer. Une oppression systématique commandée par en haut n'a pas manqué de succéder! **meurtre, rapt, torture, violence** et enfin tout ce qui par le passé avait eu lieu dans l'obscurité se commet au grand jour sous les yeux même des consuls de cette Europe, qui dans le traîté de Berlin garantissait la vie, la sécurité et la parfaite tranquillité en Arménie...

Saingnés à blanc, épuisés, nous n'avions pas cependant perdu tout espoir, nous nous flattions que si le gémissement du peuple arménien martyrisé parvenait aux oreilles des **Peuples** de l'Europe, une main secourable nous serait tendue. L'eau qui tombe goutte à goutte perce le rocher, est-ce que les flots du sang arménien répandus à torrent ne pourront pas émouvoir l'Europe? Mais c'était une déception amère, et peut-être c'est l'attention purement platonique de l'Europe qui a excité au carnage nos cruels oppresseurs. La patrie de l'Arménien a été transformée en une immense boucherie, monts et vallées ont été teints du sang des martyrs et le cri navrant des veuves et des orphelins monta jusqu'aux cieux...

Mais tout cela même ne suffit pas à réveiller la conscience endormie de l'Europe et lui rappeler la miséricorde chrétienne.

C'est alors que le peuple arménien s'est rendu compte de l'abîme entrouvert sous ses pas qui engloutissait ses meilleurs enfants et qui menaçait de se refermer sur lui en un immense tombeau. Il eut un frisson de réveil et son réveil fut la manifestation du 14/26 Août 1896. Dès lors nous étions dans la juste attente de voir le terme de nos misères, nous espérions que tant de sang versé aurait suffit et qu'enfin serait mis en vigueur ce projet de réforme martyrisé et de triste mémoire dont on avait tant bercé les Arméniens.

Une année d'angoisse et d'anxiété, une longue année de persécution et de martyres, une année de nouvelles déceptions vient de s'écouler. Sont restées lettres mortes les promesses qui nous ont été prodiguées et l'on a même tenté de condamner à l'oubli la cause arménienne.

Quant à nous, il nous est impossible d'oublier le sang qu'ont répandu nos frères, il nous est impossible de supporter plus longtemps cet enfer. Réduits à cette extrémité, nous entrons déréchef en scène résolus à exécuter ce que nous vous avons fait entrevoir à la suite des événements du 14/26 Août 1896.

Ce sont les préliminaires du projet qui est autrement terrible que celui du Grand-Assassin, projet dont l'idée même nous remplit de terreur...

Qu'il suffise donc, ô peuples de l'Europe civilisée, humaine, chrétienne! Pourquoi, laisser anéantir un peuple qui par son antiquité, par son développement moral et intellectuel est incomparablement supérieur aux éléments qui l'entourent et le dominent. Ayez pitié de ceux qui meurent assomés et à la pointe de l'épée. Ayez pitié de ceux qui languissent au fond des cachots, ayez pitié des vierges qui à l'égal de vos filles ont droit de conserver leur honneur, ayez pitié des orphelins qui à l'égal des vôtres ont besoin de père et de mère, ayez pitié d'un peuple qui gémit entre les fers et au milieu de l'esclavage, pour qui la liberté est une condition et qui ne souffre que pour le doux nom du Christ.

Il est superflu d'énumérer ici nos justes réclamations, du moment qu'elles vous ont été exposées plus d'une fois.

L'honneur de l'Arménien ne doit pas être foulé aux pieds, tout ce qu'il a de sacré ne doit pas être frustré du fruit juste de ses labeurs pénibles. Tous ce que nous voulons, ce sont des garanties pour la vie. la fortune et l'honneur, tout ce que nous voulons, c'est que la loi règne au lieu de la tyrannie et de l'arbitraire absolue.

Nous ne demandons que ce qui est nécessaire pour vivre en homme, nous ne cesserons jamais d'agir tant qu'il ne sera pas donné pleine satisfaction aux réclamations légitimes sanctifiées par le sang des martyrs nos frères.

COMITÉ CENTRAL DE CONSTANTINOPLE

---

(1) Այստեղ եւ՝ ֆրանսերէն ամբողջ բնագիրը պահած ենք անփոփոխ, հակառակ լեզուական թերութիւններուն:

Դ — 29

ԶԱՒԷՆԻ (ՅԱԿՈԲ ԳԱՐԱԿԷՕԶԵԱՆ) ՀԵՐՈՍԱԿԱՆ ՄԱՀԸ

«Դրօշակ»ի 1 Հոկտեմբեր 1897ի համարով (№ 12), Հ. Յ. Դ. Պոլսոյ կեդրոն. կոմիտէն կը գուժէ հերոսական մահը իր անդամներէն՝ Զաւէնի (Յակոբ Գարակէօզեան).—

ՅԱԿՈԲ ՂԱՐԱԿԷՕԶԵԱՆ
(ԶԱՒԷՆ)

Անհուն կսկիծով կու գանք յայտնել սիրելի ընկերոջ մը հերոսական մահը:

Օգոստոս 12/24ի առտուն, ժամը 9ին, մատնութեան մը շնորհիւ իր տան մէջ պաշարուելով՝ Զաւէն չուզեց անձնատուր ըլլալ, կրակ ըրաւ ոստիկաններուն վրայ եւ իր վերջին գնդակով՝ վերջ տուաւ իր մատաղ կեանքին:

Յեղափոխութիւնը Զաւէնի անձին մէջ շիտակ գործիչ մը կորսնցուց, բայց անոր հերոսական մահը նոր ապացոյց մըն ալ բերաւ յեղափոխական իղձալի անայլայլ վեհութեանը:

Կ. ՊՈԼՍԻ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԷ

Դ — 30

ԱՀԱԲԵԿՈՒՄ

«Դրօշակ»ի 1902ի 10րդ. համարին մէջ (Սեպտ.), էջ, 160, կը կարդանք հետեւեալը.—

ՄԱՀՈՒԱՆ ՊԱՏԻԺ

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Արեւմտեան Բիւրոյի 1896 *թուականի եւ վերջերս Կ. Պոլսոյ Պատասխանատու Կեդր. Կոմիտէի վճռի համաձայն՝ Ապրիլ* 10*ին Բաթում քաղաքում տեռորի ենթարկուեց Երզնկայի Էրկան գիւղացի,* 28 *տարեկան, սափրիչ Մելքոն Քէօսէեան, որը* 1896 *թ. ի վեր Դաշնակցութեան պատկանող* 10 *հրացաններ իւրացրել եւ անյայտացրել էր: Ահաբեկիչները ազատ են:*

Դ — 31

ԱՀԱԲԵԿՈՒՄ

«Դրօշակ»ի 1903ի 7րդ. համարին մէջ (Օգոստոս), էջ 112, կը կարդանք հետեւեալը.—

ՄԱՀՈՒԱՆ ՊԱՏԻԺ

Պոլսոյ Կեդրոնական Կոմիտէի վճռով՝ Պուրկասի 28 *սնտուկ զէնքի գործին մէջ գլխաւոր յանցաւոր ճանչցուած եւ դատապարտուած Կարապետ Մարտիրոսեանը տեռորի ենթարկուեցաւ՝ ռումանական Գալաֆաթ քաղաքին մէջ: Տեռորիստը ազատ է:*

Դ — 32

ՊՈԼՍՈՅ ԵՒ ԻԶՄԻՐԻ ՌՄԲԱՅԻՆ ԾՐԱԳԻՐՆԵՐԸ

1905ի իր 8րդ. համարի յաւելուածին, ինչպէս նաեւ յաջորդող համարներուն մէջ, «Դրօշակ» լուրի ձեւով կու տայ Եըլտըզի մահափորձը հաղորդող հեռագիրներն ու թղթակցութիւնները, կ'անդրադառնայ դէպքին՝ «Ռումբը Եըլտըզի մօտ» խորագրուած յօդուածով մը, սակայն լուռ կ'անցնի մահափորձի իսկական կազմակերպիչներու անուան վրայէն: 9րդ. (Սեպտեմբերի) թիւով, ան կու տայ նաեւ օտար թերթերէ քաղուած մանրամասնութիւններ պելճիքացի Ժորիսի եւ Տիգրան Նալպանտեանի ձերբակալումով երեւան հանուած՝ Իզմիրի ռմբային դաւադրութեան մասին (տեսնել այս մասին՝ Մ. Վարանդեան, «Հ. Յ. Դ. Պատմութիւն», Ա. հտր., էջ 450):

Թէ՛ Պոլսոյ (մահափորձ Սուլթանի անձին դէմ) եւ թէ Իզմիրի (եւրոպական հաստատութիւնները ուժանակով պայթեցնելու ծրագիր) ռմբային ծրագիրներն ու պատրաստութիւնները գործն էին Հ. Յ. Դաշնակցութեան 3րդ. Ընդհ. Ժողովէն (Սոփիա, 1904) Քրիստափորի գլխաւորութեամբ ընտրուած Ցուցական Մարմնին: Ծրագիրները, գէթ իրենց սկզբունքով, ընդունուած էին արդէն 3րդ. Ընդհ. Ժողովին կողմէ, եւ պարզ է ուրեմն՝ որ Արեւմտեան Բիւրոն («Դրօշակ»ի խմբագրութիւնը) չէր կրնար տեղեակ չըլլալ թէ որո՛նք են դաւադրութեանց կազմակերպիչները: Այդ ուղղութեամբ «Դրօշակ»ի պահած ամիսներու լռութիւնը կը բացատրուի ուրեմն՝ Վիշապի և Ոսկեհանքի ընկերներու ապահովութեան մտահոգութեամբը միայն:

Շատ բան գրուած է Եըլտըզի մահափորձին մասին, որ անյաջող եղաւ Մեծ Մարդասպանը՝ Համիտը սպաննելու տեսակէտէն, բայց որու պատրաստութեան զոհ գնաց Դաշնակցութեան Մեծ Մարդակերտը՝ Քրիստափորը (Վռամշապուհ Քէնտիրեանի հետ): Համեմատաբար քիչ ծանօթ ենք սակայն Ոսկեհանքի (Իզմիր) ռմբային դաւադրութեան: «Դրօշակ»ի 1905ի 9րդ. համարէն քաղելով, կու տանք հետեւեալ մանրամասնութիւնները:

Ա.— ԵԸԼՏԸԶԻ ՄԱՀԱՓՈՐՁԻՆ ԱՌԹԻՒ

Մարսէլի Le Semaphore *թերթի իրազեկ թղթակիցը ի միջի այլոց հետեւեալն է գրում Կ. Պոլսից.*

Կասկածները կարող են ընկնել երեք տարրերի վրայ, — Թիւրք բարենորոգիչների, հայկական կոմիտէների եւ մակեդոնական ներքին կոմիտէի վրայ: Հայերը և բուլղարները փորձուած մարդիկ են ռումբերի գործածութեան մէջ. հայերը ապացուցել են այդ 1896 *թուին, երբ նրանք օր ցերեկով, գրաւեցին Բանկ Օտտոմանը, որ նրանք օդը պիտի ցնդեցնէին, եթէ անսպասելի կերպով չնահատակուէր իրենց պարագլուխը: Ինչ վերաբերում է երիտասարդ թիւրքերին, նրանք անընդունակ են թուում ըմբռնելու եւ գործադրելու մի փորձ՝ ռումբի կամ դժոխային մեքենայի միջոցով:*

Բ.— ԻԶՄԻՐԻ ՌՄԲԱՅԻՆ ԾՐԱԳՐԻՆ ՄԱՍԻՆ

Frankfurter Zeitung*ին գրում են Զմիւռնիայից,* 16 *Օգոստոսի.*

Ոստիկանութիւնը բաց արաւ հայկական մի դաւադրութիւն, որը եթէ յաջողէր իրագործուել, մի քանի հազար մարդկային զոհեր պիտի պատճառէր: Ամբողջ քաղաքը յուզման մէջ է: Գտնուած են 140 *ռումբեր եւ դժոխային մեքենաներ, մեծ քանակութեամբ թոյն եւ մանրամասն նախագիծներ, որոնցից երեւում է, որ Սեպտեմբերի* 1*ին զարհուրելի ծրագիրը պիտի իրագործուէր: Քաղաքի ջուրը պիտի թունաւորուէր, կազի աղբիւրը պիտի պայթէր եւ ապա մթութեան մէջ բոլոր հիւպատոսարանները, բանկերը, եկեղեցիները, հասարակական հիմնարկութիւնները օդը պիտի ցնդէին:*

Կ. Պոլիս, կիրակի.

Ձերբակալուած հայերից մօտ 20 *հոգի կը բերուեն բարձր քննիչ ատեանի առջեւ: Այդ քննութիւնը պէտք է հաւաստիանայ՝ կա՞յ արդեօք ոեւէ կապ սուլթանի դէմ եղած սպանութեան փորձի եւ Զմիւռնիայի դաւադրութեան միջեւ: Հասարակութեան բոլոր դասակարգերը զբաղուած են Զմիւռնիայում արուած գիւտով: Կարծում են, որ ուժանակային ռումբեր են թաքցըրուած ուրիշ քաղաքներում եւս, նոյնպէս Կ. Պոլսում: Եըլդըզի իշխանութիւնները այն աստիճան մտատանջ են այդ շշուկների եւ Զմիւռնիոյ դաւադրութեան պատճառով, որ չեն կարող զբաղուել պետական գործերով, որոնք երկար ժամանակից ի վեր անկախ են մնացել:*

Reuter

Die Zeit*ին գրում են Կ. Պոլսից,* 20 *Օգոստոսի.*

Զմիւռնիայում բացուած հայկական դաւադրութիւնը յուզմունք է յարուցանում ոչ միայն Եըլդըզում, այլ եւ դիւանագիտական շրջաններում, որովհետեւ նա մի նշան է, որ Եըլդըզի սպանութեան փորձը մէկ մասն է միայն եղել լայն ճիւղաւորուած մի դաւադրութեան:

Սեպտեմբերի 1*ի համար ընդարձակ եւ խիստ միջոցներ են ձեռք առնուում: Լուր կայ, թէ Եըլդըզը*

պէտք է խաղաղ կղզիացրուի շուրջանակի մի պարիսպով եւ թէ սահմանակից թաղերը պէտք աւերուին։

Կ. Պոլիս, 20 Օգոստոսի.

Հայկական դաւադրութեան բացումը Զմիւռնիայում մեծ սարսափ է տարածել ամբողջ օսմանեան կայսրութեան վրայ։ Դաւադրութեան հետքը գտել է մի յոյն վաճառական, Աղրէ Պրոտօպապա անունով։

Daily Mail

«Temps»ին հեռագրում են.

Ոստիկանութիւնը, խուզարկելով, գտաւ Զմիւռնիայում 115 ռումբ, 3 դժոխային մեքենայ, ուժանակի մեծ քանակութիւն եւ ուրիշ պայթուցիկ նիւթեր։ Կարծում են, որ բաց են արել ընդարձակ մի դաւադրութիւն։ Բռնուած նամակներից երեւում է, որ Օգոստոսի 31ին, սուլթանի գահակալութեան տարեդարձին՝ կառավարական պալատը, հիւպատոսարանները և բանկերը օդը պէտք ցնդէին։ Իմացել են, որ հայկական կոմիտէն վարձել է մի փոքրիկ խանութ, որտեղից ական կարող էր տարուել դէպի բանկը, ինչպէս որ մակեդոնացիք արել էին Սալոնիկում։ Քննութիւնը դեռ շարունակւում է. 40 հոգի ձերբակալուած են։ Անցագրերի բիւրօն եւ կայարանները ենթարկուած են խիստ հսկողութեան։ Հայկական թաղը գրաւուած է զօրքերով։ Մեծ յուզմունք է տիրում քաղաքի մէջ։ Երկիւղ են կրում կոտորածներից։

Die Zeitին հեռագրում են.

Որովհետեւ Ժորիսը չէր ուզում ոչ մի ցուցմունք տալ Բելգիական դեսպանին — չնայած որ նրան խոստանում էին բոլորովին անպատիժ ու ազատ թողնել, — նրա այժմեան խոստովանութիւնը հետեւանք է երեւում տաճկական ազդեցութիւնների։

Պ — 33

ԱՀԱԲԵԿՈՒՄ

«Դրօշակ»ի 1908ի 2րդ. համարի (Փետրուար) 31րդ. էջին վրայ կը կարդանք Յակոբ Զէրչեանի ահաբեկման լուրը.—

Տ Ե Ռ Ո Ր

Ատենէ մը ի վեր յայտնի լրտեսութեամբ պարապող եւ անընդհատ այս նպատակով Պուլկարիայէն Պոլիս ու Պոլսէն Պուլկարիա երթեւեկող Յակոբ Զէրչեան անուն բնիկ Ֆիլիպէցի հայը, գործակալ՝ ոստիկանութեան պետ Վասըֆ փաշայի եւ յանցագործ՝ իր մատնութիւններով ու լրտեսական տենդոտ գործունէութեամբ՝ մահուան դատապարտուեցաւ մեր որոշումով եւ վճիռը գործադրուեցաւ Ֆիլիպէի մէջ 1907 Հոկտեմբեր 4/17ին։

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
ՊՈԼՍՈՅ ՄԱՐՄԻՆ

Պ — 34

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՊՈԼՍՈՅ ՊԱՏ. ՄԱՐՄՆԻ ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆԸ՝ ՕՍՄԱՆԵԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ԱՌԹԻՒ

Յայտարարութիւնը, Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումէն անմիջապէս ետք, ուղարկուած է Բ. Դրան, դեսպաններուն եւ բոլոր յեղափոխական կազմակերպութիւններուն՝ զանազան լեզուներով։ Կը քաղենք «Դրօշակ»ի 1908 Յուլիսի 7րդ. համարէն.—

Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան Պոլսոյ Գործադիր Մարմինը յայտարարում է.—

Որ նա պահանջում է լուրջ երաշխաւորութիւն Սահմանադրութեան գործադրութեան,

Որ ինքը պաշտպանելու է իր բոլոր ուժերով Փարիզի 1907 թուի քոնկրէի որոշումները, որ կազմուած էր Հայ Յեղ. Դաշնակցութեան, Երիտասարդ–Թիւրք և այլ յեղափոխական կազմակերպութիւնների ներկայացուցիչներից։

Յեղափոխական շրջաններում՝ վստահութիւն չկայ դէպի Ապտիւլ Համիտը, որի գահընկէցութիւնն է որոշուած Փարիզի քոնկրէում։ Բոլոր մարտական կազմակերպութիւնների կռիւը կը վերսկսուի իր ամբողջ թափով, եթէ համիտեան կառավարութիւնը չուզենայ գոհացում տալ Օսմանեան Կայսրութեան բոլոր ժողովուրդների ձգտումներին եւ մանաւանդ եթէ նա փորձէ կրկնել 1876 թուի խաբեբայութիւնը։

Պ — 35

Հ. Յ. Դ. ՊՈԼՍՈՅ ՊԱՏ. ՄԱՐՄՆԻ 30 ՅՈՒԼԻՍ 1908Ի ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆԸ

Առնուած է տպագրեալ բնագրէն։ Մեծ թերթ, մէկ երես։

ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ
Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

Ընկերնե՛ր,

Ազատագրական շարժման առաջին յաղթանակը՝ արդիւնք տարիների չարքաշ աշխատանքի, անթիւ զոհերի եւ յեղափոխական արիւնոտ կռիւների, տարուած է. — Օսմանեան կայսրութեան մի ծայրից միւսը հնչում է Ազատութեան, Հաւասարութեան, Եղբայրութեան կոչը։ Երէկեան Հանրաբանտը վերածուած է ազատաշունչ երկրի։ Մռայլ, երկչոտ դէմքերի տեղ երեւում են բերկրալից աչքեր. լռութեան փոխարէն թագաւորում է շարժում. ատելութեան ու քէնի աւերակների վրայ փչում է սիրոյ շունչը։ Եւ ժողովրդական ամենադժբախտ խաւերն անգամ, սովոր ստրկի համակերպութեան, անտեղեակ ազատութեան վայելքին, շարժւում, ծփում են ինչպէս փոթորկուած ալիքներ, նախանշանը քաղաքական աւելի երջանիկ օրերի։

Հանրային կեանքը կերպարանափոխուած է, — փողոցներում այլեւս չկայ երէկեան բռնապետութեան սոսկարեր գործակալը, — Գաղտնի Լրտեսութիւնը։ Բանտերը դատարկուած են։ Ազատութեան մարտիկները, ենթակայ քաղաքական բանտարկութեան դժոխային ռեժիմի, ազատ օդումն են, դրկախառնուած ժողովրդի հետ, որին նրանք ա՛յնքան անձնուիրաբար ծառայեցին։

«Դէ՛պ ի բանտ» գոչողները իրանք են գնում բանտերը։ Արտասուք տարածողները իրանք են ողբում։ Շքազարդ փաշաներն ու մինիստրները, երէկեան ամենակարող տէրերը արքունիքի, կառավարութեան եւ երկրի, սողում են Յեղափոխութեան ոտքերի տակ, փախուստ տալիս ժողովրդական ցասման ճանկերից։ Դերերը փոխուած են, եւ սկսուած է մի աւերմունք այն բոլորի, ինչ Յուլիսի 10ին, շնորհիւ բռնապետական ռեժիմի, նկատւում էր անսասան, անփոփոխ, յաւիտենական իսկ։

Սակայն լայնատարած բերկրանքի ընթացքում, — ցաւ է ասել, եւ չենք թաքցնում, — հին ռեժիմի յիշատակներից սարսափած ժողովուրդների տարբեր խաւերից դուրս են թռչում տարակուսանքի եւ երկիւղի տխուր բացականչութիւններ՝ «Երկար պիտի տեւէ՞ արդեօք» — անարգալից խօսքեր Նորաբողբոջ Ազատութեան համար, թոյն՝ յեղափոխական անդրանիկ յաղթութեան, խօսքեր, որոնք ռէակցիոն տարրերի ուժը կարող են կազմել, հիմքը նրանց քաղաքական նենգ ծրագիրների։

Յեղափոխական ընկերնե՛ր,

Դուք, որ ազատագրման գործի ու աշխատանքի ամբողջ գիտակցութիւնն ունէք, պարտաւոր էք, առանց ժամ կորցնելու, ըմբոստանալ այդ տատանման ու թերահաւատութեան դէմ ձեր ամբողջ ոյժով, ձեր ձեռքերի տակ եղած բոլոր միջոցներով։ — Մի երկիր, — ասացէք ամէն տեղ ու ամէնքին, — ուր այնքան զոհեր տուեց ազատագրութեան Հայ ժողովուրդը իր քսանամեայ կռուով ու զոհերով, Մակեդոնիան՝ իր լաւակազմ պայքարով, Արաբիան՝ իր հուժկու ապստամբութեամբ, եւ Երիտասարդ–Թիւրքիան՝ իր լաւագոյն անդամների ողբերգական կորստեամբ, ուր ամբողջ պատմութիւնն ու կեանքը վերածուած էին համատարած տանջանքի, լացի ու անէծքի, — չէ կարող, իրաւունք չունի ենթարկուել թերահաւատութեան եւ տատանման, եւ կանգնած պիտի մնայ, մանաւանդ յաղթութեան այս յուսատու օրերին, իր ոյժի եւ կռուի հպարտ գիտակցութեան վրայ, տէրը՝ իր ապագայի, տնօրինողը՝ իր բախտի։

Ազատութիւնը արեամբ գնեցինք։ Արեամբ էլ կը պաշտպանենք, եթէ տխուր հարկը ներկայանայ։ Նա մերն է։ Ոչ ոք նրան յետ խլել չէ կարող, որովհետեւ ոչ ոք իր կամքով չէ շնորհել։ — Սա պիտի լինի հանգանակը ամբողջ ազգաբնակութեան, խորարմատ համոզումը այն բոլոր ազգերի, որոնց այսօրուան անսահման ցնծութիւնը՝ երէկեան անսահման տանջանքի արձագանգն է միայն։

Սրտապնդուած առաջին յաղթանակի այս խրախուսիչ փաստով, ոգեւորուած բռնալուծը թօթափող բոլոր ազգերի համերաշխութեան մեծ գաղափարով, յափշտակուած տարբեր ցեղերի ու կրօնների, բայց նոյն ցաւերին ենթակայ 24 միլիոն ազգաբնակութեան վաղուան երջանկութեան հսկայ հեռանկարով, լի յարգանքով դէպի նահատակ զոհերը, որոնք իրանց ծանօթ ու անծանօթ դամբարաններից խրախուսանքի դասեր են տալիս, — մնանք ամուր մեր յաղթավայրի վրայ, մնանք անսասան, աներկբայ, լի անճկուն կամքով, հպարտ այն գիտակցութեամբ, որ Ազատութեան դրօշակը տնկուած է Երկրի ծոցի մէջ մեր աշխատանքով, եւ նրան խլել, պոկել, վայր գլորել, չէ կարող քաղաքական ոչ մի մանէօվր, ոչ մի քմահաճոյք, ոչ մի խարդախ ոյժ։

Սա պիտի լինի, Ընկերնե՛ր, ձեր քարոզի, պրոպագանդի, ձեր ներշնչումների այսօրուան հիմնաքարը, ձեր ոգեւորութեան ու ազդեցութեան գլխաւոր նպատակակէտը։

Պայքարով, հաւատով ու համերաշխութեամբ ազատամարտի վտանգաւոր պտոյտներն անցանք։ Արեան հովիտները մեր յետին են։ Մեր առջեւը, մերձաւոր հորիզոնի վրայ, Ազատութեան արշալոյսն է փայլատակում։ Արիւնոտ կռուի րոպէներին՝ վհատութիւն չճանաչեցինք, նրան չպիտի ճանաչենք, եւ չենք ճանաչի այս գրաւիչ օրերին, երբ երէկեան հակայեղափոխականներն անգամ, մեծից մինչեւ փոքրը, իրանց կրծքին Յեղափոխութեան որբանկարն են կրում, գունաւոր ժապաւէնը՝ Ազատութեան, Հաւասարութեան եւ Եղբայրութեան, մի նոր ու անսպառ աղբիւր գաղափարական պայքարի։

ԿԵՑՑԷ՛ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆԸ, ԿԵՑՑԷ՛ ԱԶԳԵՐԻ ՀԱՄԵՐԱՇԽՈՒԹԻՒՆԸ։

ԿԵՑՑԵ՛Ն ԱԶԱՏԱԳՐՈՒԱԾ ԹԻՒՐՔԻԱՅԻ ԲՈԼՈՐ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԸ։

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
Կ. ՊՈԼՍԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ՄԱՐՄԻՆ

Կ. Պոլիս, 30 Յուլիս 1908

Պ — 36

Հ· Յ· Դ· ՊՈԼՍՈՅ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ՄԱՐՄՆԻ ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

Համաձայն «Դրօշակ»ի 1908 Օգոստոսի համարին (թիւ 8), այս յայտարարութիւնը հրապարակ հանուած է 2 Օգոստոս 1908ին: Տպագրեալ բնագրին տակ, զոր ունինք, կը կարդանք «3 Օգոստոս 1900»: Տպագրական սխալը ակներեւ է: Նիւթը՝ ինքը՝ կու գայ փաստել որ Օսմանեան Սահմանադրութիւնը հռչակուելէն ետք միայն կրնայ գրուած ըլլալ ան:

Կու տանք ստորեւ, ըստ տպագրեալ բնագրին·—

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ

Հայրենակիցնե՛ր,

Տասնեակ տարիներ տանջակից ձեզի ու բախտակից ձեր արիւնոտ ճակատագրին, մենք չդաւաճանեցինք ձեզ ու չմոռցանք ձեր տառապանքը· բողոքը մեր ատամներուն տակ ու ազատութեան բոցը մեր կուրծքին՝ նետուեցանք ամենէն անգութ պայքարին մէջ եւ յարձակումը կրկնեցինք անդուլ, անդադար՝ Բռնակալութեան պարիսպներուն եւ անոնց անողոք բերդապահներուն դէմ:

Ինկան մեզմէ սխրալի անթիւ դիւցազներ ու անհամար կարիճներ, — բայց մենք չյուսահատեցանք:

Մեզի դէմ զինուեցան խաւարի ու մահուան բոլոր զօրութիւնները, եւ, անօթութիւն ու բանտ, կախաղան ու գերեզման, նոյն իսկ հարազատ եղբօր արհամարհանքն ու թերահաւատ լքումը շրջապատեցին մեզ ամէն կողմէ· — եւ սակայն շարունակեցինք մենք կռիւը:

Ազատութեան Գաղափարը մնաց անսասան եւ Յաղթութեան Հաւատքը՝ անխոցելի մեր շարքերուն մէջ:

Եւ մեր Գաղափարը յաղթանակեց ու մեր Հաւատքը կը ծաղկի ահա:

Դեռ երէկ բազմաթիւ էին անոնք որ կը քարկոծէին մեր յոյսն ու մեր զոհողութիւնը· դեռ երէկ հազարաւորներ էին մեր հակառակորդները՝ որ կը տարակուսէին մեր գործունէութեան ու մեր անձնազոհութեան վրայ:

Եւ երբ Հ· Յ· Դաշնակցութիւնը՝ հաւատարիմ Համերաշխութեան եւ Ազգերու եղբայրութեան իր հիմնական սկզբունքներուն, արհամարհելով այնքան արգելք ու բազմադիմի դժուարութիւններ, վերջապէս կը յաջողէր ներկայ տարուան սկիզբները հայ եւ թուրք ընդդիմադիր տարրերու Քոնկրէն գումարել Փարիզի մէջ, ի՜նչ հալածանք, ի՜նչ նախատինք եւ կրքերու ի՜նչ փոթորիկ իր դէմ անարժան հակառակորդներու կողմէ:

Եւ ահա Այսօրը կու գայ վկայել թէ պարապ վատնուած չէ ո՛չ մեր արիւնը, ո՛չ մեր ճիգը, ո՛չ մեր անձնուիրութիւնը:

Այսօրը կու գայ վկայել թէ Հ· Յ· Դաշնակցութիւնը՝ միակը հայ կազմակերպութեանց մէջ, ստեղծելով Թուրքիոյ բոլոր հարստահարուող ու իրաւազուրկ տարրերուն ներկայ զինակցութիւնը՝ ո՛չ միայն նպաստեց պատմական այս փառաւոր դարագլխուն բացման, այլ եւ հիմը դրաւ մեծ ու ստեղծագործութեամբ յղի ապագայի մը:

Թող ուրեմն անհետանա՛ն ինքնակալութեան բոլոր վատանուն մնացորդները ժողովուրդներու գիտակցական զարթնումին եւ եղբայրական դաշնակցութեան առջեւէն·

Թող ուրեմն Արդարութեան, Ազատութեան եւ Իրաւահաւասարութեան գաղափարը գրաւէ՛ աւելի ու աւելի Թուրքիոյ բոլոր ազգերը·

Թող ուրեմն մեր արիւնն ու արցունքը խեղդէ՛ Բռնաւորները եւ լայնատարած Երկրին բոլոր անկիւններն ու միլիոնաւոր շրթունքներէն բարձրացող ցնծութեան, ազատութեան եւ սիրոյ աղաղակները դատապարտութիւնը, գերեզմա՛նն ըլլան սեւ Անցեալին·

Եւ թող Հ· Յ· Դաշնակցութեան՝ Ազատութիւն, Արդարութիւն եւ Ազգերու Համերաշխութիւն նշանաբանը, նշանաբանն ըլլայ նաեւ Երկրին բոլոր ազատասէր զաւակներուն, արիւնաքամ բոլո՛ր աշխատաւոր ժողովուրդներուն:

Կեցցէ՛ Յեղափոխական Գաղափարը,

Կեցցե՛ն ազատ ժողովուրդները եւ ազատ Հայրենիքը:

Կեցցէ՛ Հայ Յեղ· Դաշնակցութիւնը:

Հ· Յ· ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
ՊՈԼՍՈՅ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ՄԱՐՄԻՆ

Կ· Պոլիս, 3 *Օգոստոս* 1900(1)

---

(1) Տե՛ս վերի բացատրագիրը:

Պ — 37

Հ· Յ· Դ· ՊՈԼՍՈՅ ՊԱՏ· ՄԱՐՄՆԻ ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆՆԵՐ

1908 Օգոստոսին՝ Պոլսոյ Պատասխանատու Կեդր· Կոմիտէն հրապարակ հանած է հետեւեալ երկու շրջաբերականները եւս: Առաջինը ներքին-կազմակերպական բնոյթ ունի, եւ կը կրէ, նախորդին նման, 3 Օգոստոս 1908 թուականը: Երկրորդ շրջաբերականը կը վերաբերի Դաշնակցութեան անմիջական պահանջներուն՝ սահմանադրական Թուրքիոյ կառավարութենէն: Թուական չի կրեր, բայց ամենայն հաւանականութեամբ հրապարակ ելած է 1908 Օգոստոսին:

Ա·— *Դաշնակցութեան Կ· Պոլսոյ Պատասխանատու Մարմինը, նկատի ունենալով սահմանադրական կարգերու ներմուծմամբ ստեղծուած նոր պայմանները, կը յայտարարէ հետեւեալը·*

Ա) Այն բոլոր ընկերները, որոնք կը պատկանէին Կազմակերպութեան, բայց բանտարկուած կամ աքսորուած էին, այժմ ազատ ըլլալով, պէտք է շտապեն անմիջապէս մտնել պատկանեալ խմբերու կամ կոմիտէներու մէջ:

Բ) Բոլոր խմբերն ու կոմիտէները պէտք է վերակազմուին՝ համաձայն Դաշնակցութեան «Կանոնագրի» (որոնց օրինակները կրնան խնդրուիլ Արեւմտեան Բիւրոյէն կամ Կեդրոնական Կոմիտէներէն):

Գ) Կուսակցութեան մարմինները հրամայական պարտք ունին, առանց յապաղելու, ձեռնարկել մարտական ու քաղաքական խմբերու կազմութեան, իրագործելու համար այն ձեռնարկները, որոնք կրնան ծրագրուիլ Պատասխանատու Մարմիններու կամ Կեդրոնական Կոմիտէներու կողմէ:

Դ) Զեղծումներու ու թիւրիմացութիւններու տեղիք չտալու համար, բոլոր մարմինները պարտաւոր են ղեկավարուել «Կանոնագրով», թէ իրենց ներքին յարաբերութիւններու, թէ ոեւէ ձեռնարկներու մէջ, եւ թէ դրամական հարցերու վերաբերմամբ:

Առիթէն կ'օգտուինք յիշեցնելու բոլոր ընկերներուն, որ համաձայն Ընդհանուր Ժողովի շեշտուած ցանկութեան, Կազմակերպութեան շարքերու մէջ չպիտի ընդունուին այնպիսիները՝ որոնք իրենց անձով կամ քայլերով կրնան արատ բերել Դաշնակցութեան անուան եւ հմայքին: Ընդհակառակը, անշիտակ եւ կազմակերպութեան անունը շահագործելու միտումներ ունեցող անձինք, ո՛վքեր եւ ըլլան, պիտի հեռացուին կազմակերպութեան շարքերէն:

Հ· Յ· ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
Կ· ՊՈԼՍՈՅ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ՄԱՐՄԻՆ

Կ· Պոլիս, 3 Օգոստոս 1908

Բ·— *Հ· Յ· Դաշնակցութեան Պատասխանատու Կոմիտէն Տաճկաստանի հայ ժողովրդին բացառիկ վիճակը ի նկատի ունենալով, շրջաբերական յայտարարութիւնով մը կը պահանջէ սահմանադրական կառավարութենէն հետեւեալ միջոցներու իրագործումը·*

1) *Ազատ երթեւեկում հայկական նահանգներու մէջ:*

2) *Վերադարձումը հայ գիւղացիներու հողերուն, որոնք վերջին ժամանակներս գրաւուած էին:*

3) *Ջնջում* 1895–1908 *տարիներու ընթացքին մէջ հայ ժողովրդի դէմ ստեղծուած հալածողական միջոցներուն:*

4) *Ազատ արձակումը քաղաքական հայ բանտարկեալներուն եւ վերադարձ քաղաքական բոլոր աքսորեալներուն:*

5) *Վերադարձ հայ գաղթականներուն, որոնց թիւը կ'անցնի* 90 *հազարը:*

Ասոնցմէ զատ Դաշնակցութիւնը, որ Թիւրքիոյ մէջ կը գործէ 18 *տարիներէ ի վեր, որոշած է միւս ազգութիւններու պատկանող կուսակցութիւններուն հետ համերաշխաբար ի գործ դնել բոլոր իր ուժը, ձեռք բերելու համար կատարեալ ազատութիւն ընտրութիւններու ատեն եւ սահմանադրութեան վերաքննութիւն վարչական ապակեդրոնացման ուղղութիւնով:*

Հ· Յ· ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
Կ· ՊՈԼՍՈՅ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ՄԱՐՄԻՆ

Պ — 38

ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ՄԱՐՄՆԻ ՆԱԽԱԶԳՈՒՇԱՑՈՒՄԸ

Առնուած «Դրօշակ»ի 1908 Օգոստոսի համարէն·—

Ցաւելով կ'ըսենք, որ մեր կոմիտէներու հասած տեղեկութիւնները տգեղ եւ ստորին երեւոյթի մը գոյութիւնը կը հաստատեն, որուն դէմ յաճախ բողոքած են Յեղափոխական կազմակերպութիւնները: Անբարեխիղճ, շահասէր եւ առիթէն օգտուելու ընդունակ անձեր՝ մայրաքաղաքիս եւ դուրս գաւառներու մէջ ալ, սկսած են իրենք զիրենք Դաշնակցական ներկայացնել, այս կամ այն կոմիտէի պատկանող եւ սոյն անունին տակ կը համարձակին դիմումներ ընել, դրամ պահանջել եւ նոյն իսկ սպառնալիքներ ընել քաղաքացիներուն:

Կազմակերպութիւնը վճռած է իր սաղմին մէջ իսկ խեղդել սոյնօրինակ զեղծումները, թոյլ չտալ որեւէ խաբէութեան արարք, եւ իր կանոնագրին վրայ յենած՝ կը յայտարարէ·

1) *Դաշնակցութեան անունով խաբեբայութիւն ընողները պատասխանատուութեան պիտի կանչուին:*

2) *Դաշնակցութեան անունով դրամաշորթութիւն ընողները, ո՛վ որ ալ ըլլան, խստորէն պիտի հալածուին:*

3) *Դաշնակցութեան անունով սպառնալիքներ ընողները իբր զեղծարար անխնայ կերպով պիտի պատժուին:*

Այս առիթով ի գիտութիւն ամբողջ հայ ժողովուրդին կը ծանուցանենք, որ այս տեսակ դէպքերու ժամանակ իրենց գանգատները անմիջապէս մեր կոմիտէներուն հաղորդեն:

Կը սիրենք յուսալ, որ այս նախազգուշացումը պիտի կրնայ այդ խաբեբաները սանձել· հակառակ պարագային ստիպուած պիտի ըլլանք ամենախիստ միջոցներու կիրառմանը դիմել, պահպանելու համար Յեղափոխութեան անունը միշտ մաքուր, անբիծ եւ վստահելի:

Հ· Յ· ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
Կ· ՊՈԼՍՈՅ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ՄԱՐՄԻՆ

Կ· Պոլիս, 8/21 Օգոստոս 1908

Պ — 39

ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ ՊԱՀԱՆՋՆԵՐԸ՝ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ԹՈՒՐՔԻՈՅ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵՆԷՆ

«Դրօշակ»ը, իր Սեպտ. – Հոկտեմբեր 1908ի միացեալ թիւով (9–10), կու տայ «Հ. Յ. Դ. Ներկայացուցիչներու խորհուրդ»ին անունով Օսմանեան պետութեան ներկայացուած հետեւեալ պաշտօնական պահանջները (1 Սեպտեմբեր 1908 թուականով).—

ՀԱՅ ՅԵՂ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՊԱՀԱՆՋՆԵՐԸ

Առանց չեղելու մեր «Ծրագրի» հիմնական սկզբունքներէն, որոնց համաձայն՝ հասարակութեանց մէջ տիրող ներկայ չարիքները վերջնականապէս կ՚ոչնչանան ընկերվարական կարգերու հաստատումով, երբ տնտեսական կեանքի հիմը կը կազմէ աշխատանքը եւ արդիւնաբերութեան բարիքները կը յատկացուին միմիայն անոր ստեղծագործման մէջ մասնակցողներուն.

Հիմք ընդունելով՝ որ մարդկային անհատի, ինչպէս ազգային ու կրօնական միութիւններու ազատութիւնն ու հաւասարութիւնը անկապտելի իրաւունք է եւ պէտք է ապահովուի, առանց այդ ազգութիւններու եւ համայնքներու թուին նայելու.

Համոզուած՝ որ ամէն մէկ պետութեան եւ մանաւանդ Օսմանեան կայսրութեան նման բազմալեզու երկրի մը քաղաքական լաւագոյն կազմը ֆէտէրատիւ-ապակեդրոնական ձեւն է, երբ աշխարհագրական-տնտեսական ազգագրական ուրոյն դիմագիծ ունեցող բոլոր շրջանները պիտի վայելեն ներքին վարչական-օրէնսդրական ինքնավարութիւն, որը առաւել եւս ներդաշնակօրէն կ՚ուժեղացնէ ու կ՚ամրապնդէ պետական ամբողջ կազմը.

Գիտակցելով նոյնպէս, որ այդ նպատակներուն կարելի է հասնիլ աստիճանաբար, արմատական ռամկավար բարեփոխութիւններու միջոցով, եւ համերաշխ գործակցութեամբ հարեւան ազգերու եւ միւս կուսակցութիւններու հետ, այլեւ ցանկալով ապահովել նոր ռեժիմը՝ անբաղձալի ցնցումներէ,

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը ներկայիս եւ Օսմանեան պարլամենտի առաջին նստաշրջաններուն համար կ՚առաջարկէ ստորեւ առաջադրուած՝ անհրաժեշտ եւ ներկայ իրականութենէն թելադրուած պահանջները:

Կը յուսանք, որ այս «Պահանջները» կարող պիտի ըլլան ծառայել իբրեւ համերաշխ գործակցութեան հիմք բոլոր քաղաքական կուսակցութիւններու համար — թուրք, յոյն, հայ, մակեդոն, արաբ, ալբանացի, քիւրդ եւլն., — որոնք կը ձգտին, ինչպէս մենք, ամրապնդել Սահմանադրական նոր ռեժիմը եւ առաջնորդել ընդհանուր հայրենիքը դէպի Ազատութիւն, Ազգերու Հաւասարութիւն եւ Հանուր Եղբայրութիւն:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԿԷՏԵՐ

1) Օսմանեան կայսրութիւնը, քանի կ՚ունենայ Սահմանադրական ռամկավար ռեժիմ, պիտի ճանաչուի անկախ ու ամբողջական:

2) Թիւրքաց Հայաստանը կը կազմէ կայսրութեան անբաժան մասը եւ կը վարէ իր տեղական գործերը, հիմնուած ապակեդրոնացման սիստէմի վրայ, որմէ հաւասար կերպով պիտի օգտուին երկրի մէջ ապրող բոլոր ազգերը:

3) Օսմանեան կեդրոնական կառավարութիւնը, հիմնուած ժողովրդական ներկայացուցչութեան սիստէմի վրայ, կը վարէ պետութեան ընդհանուր գործերը, — արտաքին քաղաքականութիւն, զօրք, դրամ, մաքս, երկաթուղի, պոստ-հեռագիր եւլն., տեղական միւս ֆօնկսիոնները թողնելով շրջաններուն:

4) Պարլամենտական, դատաստանական եւ տեղային վարչական բոլոր մարմինները պիտի ընտրուին ընդհանուր, հաւասար, գաղտնի եւ համեմատական ձայնատուութեան սկզբունքով: Այս սկզբունքը կը գործադրուի բոլոր ազգերու եւ կրօններու համար հաւասարապէս:

ՎԻԼԱՅԷԹՆԵՐՈՒ ԻՐԱՒՈՒՆՔԸ

5) Վիլայէթները կը վայելեն՝ տեղական գործերը վարելու մէջ լայն ինքնավարութիւն: Նոյնը համայնքները՝ համայնական գործերու մէջ:

Վիլայէթներուն, կազաներուն, համայնքներուն եւ քաղաքային վարչութիւններուն կը վերապահուին՝ ա) Ճանապարհները, բ) Ժողովրդական առողջապահութիւնը, գ) Կրթական գործը, դ) Ջրաբաշխութիւնը, ե) Տեղական ոստիկանութիւնը, զ) Տեխնիկական, գիւղատնտեսական եւ այլ գիտելիքների տարածումը եւլն.:

Վիլայէթներու եկամուտին մէկ որոշ մասը (20—25%) կը ծախսուի տեղական պէտքերու համար, իրաւասու մարմիններու միջոցով:

6) Բացի վալիներէ, միւթասարըֆներէ, իսթինաֆի միւտտայի-ումումիներէ եւ բէյլիներէ, տեղական մնացած բոլոր պաշտօնեաները կ՚ընտրուին համապատասխան խորհուրդներու կողմէն:

7) Վիլայէթներու սահմանները որոշելու առեն, հակառակ հին ռեժիմի գործ դրած սկզբունքին, պէտք է նկատի առնել ազգաբնակութեան տեղագրական ու մշակութային առանձնայատկութիւնները, ըստ կարելւոյն միաձոյլ համախմբումներ կազմելու համար:

ԻՐԱՒՈՒՆՔՆԵՐՈՒ ՀԱՒԱՍԱՐՈՒԹԻՒՆ

8) Կատարեալ հաւասարութիւն բոլոր ազգերու և կրօնական համայնքներու: Ոչնչացումն դասակարգային կերպարանք ունեցող բոլոր առանձնաշնորհումներու:

Այլեւայլ ազգութիւններու ներկայացուցիչներու մասնակցութիւնը պետական պաշտօններու մէջ, կեդրոնական թէ տեղական, պիտի գործադրուի համեմատական չափով: Նոյնը կառավարութեան հովանոյն տակ գտնուող հիմնարկութիւններուն մէջ:

ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱՔՆՆՈՒԹԻՒՆ

9) Ա) Սահմանադրութեան վերաքննութիւնը ապակեդրոնացման մտքով:

Բ) Մինիստրութեան պատասխանատուութիւն օրէնսդիր ժողովի առջեւ:

Գ) Գահակալը կ՚երդուի, զօրքի հետ միասին, հաւատարմութիւն եւ անխախտ պահպանումն Սահմանադրութեան:

Դ) Վերացումն վերին ժողովի (Այանի):

ԾԱՆՕԹ.— ա) Մինչեւ այդ՝ Այանի անդամները պիտի ընտրուին շրջանային խորհուրդներու կողմէ:

բ) Առաջին նստաշրջանի համար՝ Այանի անդամներու ցանկի պատրաստութիւնը կը յանձնուի պարլամենտին:

Ե) Փոփոխումն այժմեան ընտրողական սիստէմի՝ մտցնելով ընդհանուր ձայնատուութիւն:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱԶԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

10) Անխախտ պահպանումն խօսքի, մամուլի, խղճի, ժողովներու, գործադուլներու ազատութեան: — Անձեռնմխելիութիւն անձի, բնակարանի, նամակագրութեան: Ազատութիւն տեղափոխութեան: Վերացումն ներքին անցագրերու:

ԴՊՐՈՑՆԵՐ ԵՒ ԼԵԶՈՒ

11) Ընդհանուր, պարտադիր եւ ձրի սկզբնական ուսում:

Կրթական-մշակութային գործի կատարեալ ազատութիւն:

Բոլոր տեսակի դպրոցներու իրաւասութեան հաւասարութիւն:

Դասատուութիւն մայրենի լեզուով ազգային դպրոցներու մէջ:

Պետական լեզուի ուսուցումն չորրորդ տարուանէ:

Թիւրքական դպրոցներու մէջ տեղական լեզուներու դասատուութիւնը պարտաւորական է, նոյն տարուանէ:

12) Մշակութային – դպրոցական նպատակներու յատկացուած բիւտճէն բաժանել առանձին ազգութիւններու միջեւ, համաձայն ազգաբնակութեան թուի: Գործադրութիւնը պիտի թողուի յատկապէս այդ նպատակի համար ընտրուած մարմիններուն:

13) Պետական լեզուն պարտաւորական է. բոլոր պաշտօնեաներու համար պարտաւորական է, բացի պետական լեզուէ, իմանալ նաեւ տեղական ազգաբնակութեան լեզուն:

ԾԱՆՕԹ.— Պետական լեզուի հետ միասին տեղական լեզուի գործածութիւնը դատարաններու, վարչական հիմնարկութիւններու մէջ: Պաշտօնական յայտարարութիւններու եւ ազդերու համար եւս տեղական լեզուները պարտաւորեցուցիչ են:

ԴԱՏԱՐԱՆՆԵՐ

14) Դատարաններու հիմնական վերակազմութիւն: Ձրի դատավարութիւն:

ԶԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹԻՒՆ

15) Հաւասարութիւն զինուորագրութեան՝ Պետութեան բոլոր ազգութիւններու համար, առանց կրօնի խտրութեան: Զինուորական ծառայութեան տեւողութիւնը, ներկայ պայմաններու մէջ, իջեցնել երկու տարուան:

ԾԱՆՕԹ.— Տեղական զօրախմբերը պիտի ծառայեն, խաղաղ ժամանակ, իրենց մերձաւոր վայրերուն մէջ: Աւելացումն զինուորներու ամսաթոշակի: Անմիջական վերացումն Համիդիէ գնդերու:

ՊԱՇՏՕՆԵԱՆԵՐ

16) Պետական պաշտօնեաների թուի նուազեցումն: Պակասեցումն բարձր պաշտօնեաներու ամսաթոշակներու եւ օրէնսդրական սահմանափակումն maximumի: Մանր պաշտօնեաներու ամսաթոշակի յաւելումն:

ԾԱՆՕԹ.— Բոլոր պաշտօնեաներու պատասխանատուութիւնը ընդհանուր դատարանի առջեւ:

ՀՈՂԱՅԻՆ ՀԱՐՑ

17) Ապահովել, պետութեան հաշուով, հողի որոշ տարածութիւն ամէն մի գիւղացուն: Պետական եւ արքունական հողերը դարձնել համայնքներու սեփականութիւն:

18) Հողերէն օգտուելու իրաւունքը կը պատկանի աշխատաւորներուն, աշխատաւորական սկզբունքներով: Իւրաքանչիւր աշխատաւոր իրաւունք ունի այնչափով հող մշակելու, որ կարողանայ, առանց ուրիշի աշխատանքը շահագործելու, բաւարարութիւն տալ իր եւ իր ընտանիքի սպառողական պահանջներուն:

19) Համայնքէ ընտրուած մարմիններու կարգադրութեանը կը յանձնուին համայնական ընդհանուր նշանակութիւն ունեցող գետինները (անտառներ, արօտներ) ու ջրերը (շարժոյժ, ձկնորսութիւն) եւ ատոնցմէ ստացուող եկամուտները կը գործադրուին համայնքի մշակութային ձեռնարկներու համար:

20) *Հանքերը, ինչպէս եւ արտաքոյ կարգի արժէք ունեցող բնական այլ հարստութիւնները կը համարուին պետական սեփականութիւն, եւ անոնց եկամուտներու որոշ մասը կը գործադրուի տեղական համաժողովրդական–մշակութային նպատակներու համար:*

ՏՈՒՐՔԵՐ

21) *Հարկային սիստէմի հիմնական փոփոխութիւն:*

ԾԱՆՕԹ.— Ներկայ պայմաններու մէջ, անմիջապէս պակսեցնել աշարը, սահմանափակելով բերքի 1/15ով, աղնամը 1/3ով:

Ցետամնաց տուրքերը չպիտի գանձուին: վերացումն ճանապարհային, Հիմազի, գաղթականային եւ այլ մանր տուրքերու: վերացումն դատաստանական փուլերու եւլն.:

Անմիջական վերացումն օլամի, բեգարի եւ այլ չվարձատրուող աշխատանքներու:

22) *Ատրիճանական տուրք եկամուտի եւ ժառանգութեան: Հարկէ բոլորովին ազատել որոշ չափէ պակաս եկամուտ ունեցողները:*

ԿՐԵԴԻՏ

23) *Պետական ամենամատչելի կրեդիտ:*

24) *Պետական ապահովագրութիւն երաշտի, կարկուտի, մորեխի, հեղեղի եւ այլ պատահարներու դէմ:*

ա) *Աշխատանքի ժամերու որոշումն բանուորներու համար, թէ քաղաքներու եւ թէ գիւղերու մէջ: Առողջապահական տեսակէտէ առանձնապէս վտանգաւոր եւ վնասակար գործերու համար աւելի պակաս:*

բ) *Վերցնել կանանց եւ երեխաներու գիշերային աշխատանքը: Կանայք ազատ պիտի ըլլան աշխատանքէ՝ ծննդաբերութենէ վեց շաբաթ յետոյ: Արգիլել երեխաներու աշխատանքը մինչեւ 15 տարեկան հասակը, իսկ 15էն մինչեւ 18 տարեկան հասակը՝ սահմանափակել օրական 6 ժամով: Վերցնել պայմանաժամէ դուրս աշխատանքը: Արգիլել տուգանքի ձեւի տակ օրավարձի նուազեցումը:*

գ) *Կիրակնօրեայ լիակատար հանգստութիւն, ամէն մի կրօնի պատկանողներուն, իրենց կրօնի յատուկ շաբաթական կիւրակէ օրերը:*

26) *Բանուորներու ապահովագրումն՝ դժբախտ պատահարներու, հիւանդութեան, ծերութեան եւ անաշխատութեան դէմ, պետութեան եւ գործատէրերու հաշուով:*

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉՆԵՐՈՒ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

1 Սեպտեմբեր 1908
Կ. Պոլիս

Պ — 40

ՄԻՋԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐ

Միջկուսակցական համերաշխութեան եւ գործակցութեան ճիգերը, Պոլսահայոց մէջ, մանաւանդ սահմանադրական շրջանին, գոյութիւն ունեցած են՝ գրեթէ տեւական կերպով: Իբրեւ մասնակի փաստ՝ կու տանք «Դրօշակ»ի 1910ի Ա. համարէն (էջ 15) առնուած հետեւեալ յայտարարութիւնները.—

ՀԱՄԵՐԱՇԽՈՒԹԵԱՆ ԺՈՂՈՎ

ՀԱՄԵՐԱՇԽՈՒԹԵԱՆ ԺՈՂՈՎԻՆ Զ. ՆԻՍՏԻՆ ՈՐՈՇՈՒՄԸ

Համերաշխութեան ժողովս, նկատելով որ կուսակցական եւ կուսակցականներու ձեռքով հրատարակուող կարգ մը թերթեր անուանարկիչ ընթացք կը բռնեն իրարու եւ քաղաքական կուսակցութեանց նկատմամբ, միաձայնութեամբ որոշեց՝

Ցանձնարարել այդ թերթերուն՝ դադարեցնել անուանարկիչ եւ խիստ յարձակումները, սահմանափակուելով լոկ սկզբունքային քննադատութեանց մէջ:

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
ՊՈԼՍՈՅ ԿԵԴՐՈՆ. ԿՈՄԻՏԷԻ
ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉՆԵՐ

Ս. Դ. ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍ. ՏԱՃԿ.
ԿԵԴՐ. ՎԱՐԻՉ ՄԱՐՄՆԻ
ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉՆԵՐ

ՎԵՐԱԿԱԶՄԵԱԼ ՀՆՉԱԿԵԱՆ
ԿՈՒՍ. ՊՈԼՍՈՅ ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ
ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉՆԵՐ

ՍԱՀՄԱՆԱԴՐ. ՌԱՄԿԱՎԱՐ
ԿՈՒՍ. ԿԵԴՐ. ՎԱՐԻՉ ՄԱՐՄՆԻ
ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉՆԵՐ

17/30 *Հոկտ.* 1909, *Պոլիս*

ՀԱՄԵՐԱՇԽՈՒԹԵԱՆ ԺՈՂՈՎԻՆ ԺԱ. ՆԻՍՏԻՆ ՈՐՈՇՈՒՄԸ

Համերաշխութեան ժողովս, ի նկատի ունենալով, որ հայ ազգի զանազան խաւերուն մէջ կարծիք գոյացած է՝ թէ հայ կուսակցութիւններէն ոմանք հակակրօնական քարոզչութիւններ կ'ընեն, որոշեց յայտարարել՝ որ այդ կուսակցութիւնները, իբրեւ քաղաքական կուսակցութիւններ, իրենց ծրագրին մէջ չունին ո՛չ կրօնական եւ ոչ ալ հակակրօնական քարոզութիւն ընելու ոեւէ պահանջ:

Հետեւաբար կուսակցութիւններու կողմէ կրօնական կամ հակակրօնական արտայայտութիւնները պէտք չէ վերագրել կուսակցութեան, այլ համարել զանոնք անհատական գործ, որուն համար անհատները պատասխանատու են իրենց պատկանեալ կուսակցութիւններուն:

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
ՊՈԼՍՈՅ ԿԵԴՐՈՆ. ԿՈՄԻՏԷ

Ս. Դ. ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍ. ՏԱՃԿ.
ԿԵԴՐ. ՎԱՐԻՉ ՄԱՐՄԻՆ

ՎԵՐԱԿԱԶՄԵԱԼ ՀՆՉԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
ՊՈԼՍՈՅ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ

18 *Նոյեմբեր* 1909, *Պոլիս*

Պ — 41

ՄԻՋԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ՀԱՄԵՐԱՇԽՈՒԹԵԱՆ ԺՈՂՈՎԻ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԷՆ

Համերաշխութեան եւ միջկուսակցական գործակցութեան ճիգերը կը շարունակուին: Հետագայ փաստաթուղթը մէկ էջի վրայ (17x26 սմ.) տպագրուած թռուցիկ մըն է, վերի խորագրով.—

ՆԻՍՏ ԺԹ. — ԻԵ.

Միջկուսակցական Համերաշխութեան ժողովը, որուն կը մասնակցին Հ. Յ. Դաշնակցութեան, Սօսիալ Դէմօքրաթ Հնչակեան եւ Վերակազմեալ Հնչակեան կուսակցութեանց Կ. Պոլսոյ Մարմիններու ներկայացուցիչները, մշակած եւ միաձայնութեամբ ընդունած են հետեւեալ կէտերը.—

Ա. Յօդուած.— *Կուսակցութիւնները յանձնառու կ'ըլլան երկրին Սահմանադրութեան սպառնացող ոեւէ յետադէմ հոսանքի դէմ պայքարիլ միասնաբար:*

Բ. Յօդ.— *Կուսակցութիւնները միահամուռ ջանքերով պիտի ձգտին զարգացնել Թուրքիոյ բաղկացուցիչ տարրերուն միջեւ համերաշխութեան ոգին, աչալուրջ կերպով հսկելով որ յետադիմականները չյաջողին բախումներ յառաջ բերել ազգային եւ կրօնական հողի վրայ:*

Գ. Յօդ.— *Կուսակցութիւնները ամէն կերպով պէտք է ջանան պաշտպանել ժողովուրդը՝ ջարդի, թալանի եւ համանման աղէտներու դէմ, այդ մասին աջակցութեան հրաւիրելով երկրին բոլոր սահմանադրական տարրերը:*

Դ. Յօդ.— *Ինքնապաշտպանութեան գործը կուսակցութիւնները պիտի վարեն միասնաբար, կազմակերպելով Ինքնապաշտպան Մարմիններ անկուսակցական հողի վրայ, ժողովուրդի բոլոր կենսունակ և չարատաւորուած տարրերէն, անկախ՝ անոնց քաղաքական եւ ընկերային համոզումներէն:*

Ե. Յօդ.— *Կուսակցութիւնները միահամուռ կերպով պիտի պայքարին ո՛եւէ հակաժողովրդային հոսանքի դէմ, ո՛ր կողմէն ալ ըլլայ այն:*

Զ. Յօդ.— *Կուսակցութիւնները ազատ ըլլալով հանդերձ իրենց սեփական գաղափարները արտայայտելու եւ տարածելու, յանձն կ'առնեն արգելք չըլլալ իրարու* փրօփականտին *ու գործունէութեան՝ ապօրէն միջոցներով:*

Է. Յօդ.— *Կուսակցութիւնները կ'ընդունին Միջկուսակցական Իրաւարար Ատեաններու անհրաժեշտութիւնը թէ՛ Կ. Պոլսոյ մէջ եւ թէ գաւառները:*

Ը. Յօդ.— *Այս ատեանները պիտի քննեն եւ կարգադրեն կուսակցութիւններու միջեւ կուսակցական հողի վրայ ծագած վէճերն ու տարաձայնութիւնները:*

Թ. Յօդ.— *Միջկուսակցական Իրաւարար ատեանները կը կազմուին հետեւեալ կերպով.—*

Ամբաստանող եւ ամբաստանեալ կողմերը՝ կ'ընտրեն երկուքական կամ երեքական հոգի, որոնք մէկտեղ գալով կ'ընտրեն ուրիշ մը իրենց նախագահ: Այս ձեւով կազմուած Ատեանին վճիռները պարտադիր են՝ երբ միաձայնութեամբ են տրուած. իսկ մեծամասնութեամբ տրուած վճիռէ մը դժգոհ կողմը կրնայ խնդրին վերաքննութիւնը պահանջել, նոյն եղանակով նոր Ատեան մը կազմելով՝ կա՛մ տեղւոյն վրայ եւ կամ ուրիշ վայրի մը մէջ:

Ատեանի անդամ կրնան ընտրուիլ նաեւ այնպիսի անձեր, որոնք ոեւէ կուսակցութեան չեն պատկանիր:

Ատեանը առաջին առթիւ իսկ կրնայ ուրիշ վայրի մէջ կազմուիլ՝ երկու կողմերու փոխադարձ հաւանութեամբ:

Պատիժները կը սահմանուին Ատեաններու կողմէն եւ կը գործադրուին դատապարտեալին պատկանած Կուսակցութեան միջոցաւ:

Համերաշխութեան ժողովին մշակած սոյն համաձայնութիւնը ընդունելով կը վաւերացնենք.

Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան Կ. Պոլսոյ Մարմնի ներկայացուցիչներ

Վեր. Հնչակեան Կուսակցութեան Կ. Պոլսոյ Վարչութեան ներկայացուցիչներ

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Կ. Պոլսոյ Կեդր. Կոմիտէի ներկայացուցիչներ:

1910 Ապրիլ 13/26 Կ. Պոլիս

Պ — 42

ՀՐԱՊԱՐԱԿԱՅԻՆ ԴԱՍԱԽՕՍՈՒԹԵԱՆՑ ՅԱՅՏԱԳԻՐ

Տպագրուած այս թռուցիկը անթուակիր է, բայց ապահովաբար կը պատկանի սահմանադրական տարիներուն: Կու տանք իբրեւ վաւերաթուղթ՝ 1909–1913 տարիներու պոլսահայ մեր Մարմիններն ու ընկերները յուզող հիմնական հարցերու մասին.—

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

ՀՐԱՊԱՐԱԿԱՅԻՆ ԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Կ. Պոլսի պատասխանատու մարմնիս նախաձեռնութեամբ, մայրաքաղաքիս զանազան հայաշատ թաղերուն մէջ պիտի կազմակերպուին հրապարակային ատենախօսութիւններ, քաղաքական ու տնտեսական այլեւայլ հարցերու նուիրուած: Ի միջի այլոց՝ ատենախօսութեան նիւթ պիտի կազմեն հետեւեալներ.

1.— *Համերաշխութեան խնդիրը եւ Փարիզի Քոնկրէն.*

2.— *Յեղափոխութիւնը եւ Սահմանադրութեան հաստատումը Թուրքիոյ մէջ.*

3·— Հ· Յ· Դաշնակցութեան գործունէութիւնը (պատմական ակնարկ)·

4·— Ի՞նչ է Սահմանադրութիւնը եւ անոր հիմնական սկզբունքները·

5·— Ազգերու հաւասարութեան սկզբունքը եւ պետական իրաւակարգ·

6·— Երկրի արդի տնտեսական եւ քաղաքական վիճակը·

7·— Բարլամենթական ընտրողական պայքարը եւ ընտրութեան սիստեմներ·

8·— Հ· Յ· Դաշնակցութեան ծրագիրը եւ թաքթիքը·

9·— Սօցիալիստական վարդապետութեան հիմունքը·

10·— Կովկասահայերու վերջին շարժումները·

11·— Գործադուլներ եւ աշխատաւորական կազմակերպութիւններ·

12·— Յեղափոխական դէմքեր (մեր շարժումներէն)·

13·— Ապակեդրոնացման խնդիրը եւ կուսակցութիւնները Թուրքիոյ մէջ·

14·— Ի՞նչպէս կը գանձուին տուրքերը: Ուղղակի եւ անուղղակի տուրքեր·

15·— Հողային հարցը: Թուրքիայի հողատիրութեան ձեւերը·

16·— Թուրքիոյ մէջ ապրող ազգերու վիճակագրութիւնը·

17·— Ի՞նչ է յեղափոխութիւնը: Հայ յեղափոխութեան պատճառները·

18·— Ի՞նչպէս պէտք է ապահովել Սահմանադրութիւնը·

19·— Հիմնադիր ժողով եւ օրէնսդիր ժողով·

20·— Ռուսական յեղափոխութիւնը եւ անոր գըլխաւոր էջերը·

21·— Միապետութեան եւ ժողովրդապետութեան կռիւը Պարսկաստանի մէջ·

22·— Աշխատանքի եւ Կապիտալի կռիւը·

23·— Կրօնի եւ Պետութեան յարաբերութիւնը·

24·— Ազգայնութիւնը եւ Կրօնը· — Լուսաւորչական, Կաթոլիկ ու Բողոքական Հայերու մերձեցում·

25·— Հայկական գաւառների կարիքները·

26·— Ի՞նչ է Ֆեդերասիոնը·

27·— Լեզուի խնդիրը Պետութեան մէջ·

28·— Հայ կնոջ վիճակը մահմետական երկիրներու մէջ·

29·— Մակեդոնական խնդիրը: Անոր լաւագոյն լուծումը:

Ատենախօսութեանց տեղն ու օրը կը յայտարարուի առանձին՝ թէ՛ մամուլի միջոցով եւ թէ ազդերով:

Հ· Յ· ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ
Կ· ՊՈԼՍՈՅ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ՄԱՐՄԻՆ

Պ — 43

ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԿԵԴՐ· ՄԱՐՄՆԻ ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆԸ

1912ի Սեպտեմբերին Պոլսոյ մէջ գումարուած Հ· Յ· Դաշնակցութեան խորհուրդը ունեցած է, ըստ երեւոյթին, արտակարգ բայց խորհրդակցական բնոյթ: Պալքանեան պատերազմին, ինչպէս նաեւ Իթթիհատի ազգայնամոլ քաղաքականութեան հետեւանքով, թրքահայութիւնը ինքզինքը վերստին վտանգուած կը զգար· ուստի խորհուրդը յառաջացուցած է Ինքնապաշտպանութեան Կեդրոնական Մարմին մը: Այդ Մարմինը — այդ ի յայտ կու գայ նաեւ յաջորդ՝ Պ43 փաստաթուղթէն — 1912 Սեպտեմբերէն մինչեւ 7րդ· Ընդհ· Ժողովը (1913 Օգոստոս) եղած է փաստօրէն Դաշնակցութեան Թուրքիոյ գերագոյն մարմինը, գործնականին մէջ իր վրայ վերցնելով նաեւ Արեւմտեան Բիւրոյի իրաւասութիւններն ու պարտականութիւնները:

Հետագայ շրջաբերականը անթուակիր է, բայց հրապարակ հանուած է, ամենայն հաւանականութեամբ, 1912ի վերջին ամիսներուն (տպագրեալ, երեքուկէս էջ):

ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐՈՒՆ

(ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿ)

Ընկերներ,

Ինչպէս գիտէք Սեպտեմբերին Պոլսոյ մէջ հրաւիրուեցաւ Խորհուրդ: Սակայն, կանոնագրով պահանջըւած ներկայացուցիչներու թիւը լրացած չըլլալուն պատճառով, ներկայ եղողները հարկադրուած եղան այս ժողովը համարել ոչ թէ Իրաւասու Խորհուրդ, այլ Արտակարգ ժողով, գումարուած ներկայ բացառիկ պայմաններու մէջ:

Ժողովին կը մասնակցէին ներկայացուցիչներ 12 ձայնով եւ 7 ընկերներ խորհրդակցական ձայնով:

Արտակարգ ժողովի օրակարգին մէջ կային, ի միջի այլոց, հետեւեալ էական հարցերը·

1) Քաղաքական ներկայ կացութիւնը:
2) Ինքնապաշտպանութեան խնդիրը:
3) Մարտական խումբեր:
4) Յարաբերութիւն երկրի մէջ դրացի ժողովուրդներու հետ:
5) Պրոպագանդ հայկական դատի շուրջը:
6) Պարլամենդական ընտրութիւններու հարցը:
7) Մասնակցութիւն ազգային հիմնարկութիւններու մէջ:
8) Կազմակերպական այլեւայլ խնդիրներ:

Ժողովը բնականաբար կը կամենար այս խնդիրներու վերաբերեալ որոշումներէն դէթ քաղուածներ հաղորդել մեր բոլոր մարմիններուն: Սակայն քաղաքական դէպքերը այնպէս արագ գահավիժեցին եւ կեանքը այնքան փոթորկեցաւ պատերազմի պատճառով, որ մենք, առ այժմ, նպատակայարմար չենք համարեր այդ որոշումներու ցրուումը մեր մարմիններուն: Յոյս ունինք որ կազմակերպական շրջանները համամիտ պիտի ըլլան մեզի հետ:

Այդ պատճառով կը բաւականանանք կցել այդ նամակին մէկ քանի քաղուածներ միայն, որոնք անմիջական կապ ունին ընթացիկ դէպքերու հետ:

ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԻՒՆ

Նկատելով որ սպանութիւնները հայաբնակ գաւառներու մէջ առայժմ, դէթ արտաքուստ, աւազակային բնոյթ ունին եւ արտայայտութիւն են հակասահմանադրական եւ յեղափոխութեան օրով քիչ թէ շատ ճնշուած տարրերու ճիգերուն, վերականգնելու համար իրենց նախկին, տիրապետող դիրքը·

Նկատելով որ աւազակային յարձակումները ծաւալ տանելով անխուսափելիօրէն առաջ պիտի բերեն անիշխանութիւն երկրին մէջ·

Նկատելով որ այս շարժումը, մութ ուժերու ջանքերով, կը սպառնայ ցեղային–կրօնական կերպարանք առնալ·

Ժողովը կը հրահանգէ

1) Կռիւը մղել՝ ձեռք ձեռքի տուած Սահմանադրական եւ ուրիշ չահագրգռուած տարրերու հետ եւ ամէն ջանք գործ դնել որ շարժումը չկորսնցնէ իր հանրային, համապետական բնոյթը:

2) Եւ եթէ այս կռուի ընթացքին մէջ, աննպաստ հանգամանքներու պատճառով, փոքրաթիւ դաշնակիցներ գտնենք այլ տարրերու մէջ, կամ թէ ստիպուած ըլլանք բոլորովին առանձին մնալ եւ միայնակ գործել, այնու ամենայնիւ կռիւը պիտի վարենք իր իսկական դրօշի տակ:

Այդ ընդհանուր ելակէտը ընդունելով, Արտակարգ ժողովը, իբրեւ ճշդող կէտեր, ընդունեց հետեւեալը·

ա) Պատասխանել հայկական նահանգներու մէջ տեղի ունեցող ոճիրներուն, ըլլան ատոնք անհատական թէ խմբական:

բ) Ուղղել հակահարուածը թէ՛ ոճրագործներուն եւ թէ անոնց մեղսակիցներուն դէմ:

գ) Աշխատիլ սահմանափակել գործողութեան վայրերը:

(1)

ե) Աշխատիլ կռուին տալ անկուսակցական ու արտազգային կերպարանք:

ԾԱՆՕԹ·— Դրուած անխուսափելի կացութեան առջեւ, ժողովը որոշեց, իբրեւ առաջին քայլ, հրահանգել պատշաճ շրջաններու տեղական մարմիններուն, մարտական խումբեր դուրս բերել:

ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՂԵԿԱՎԱՐ ՄԱՐՄԻՆ

Ինքնապաշտպանութեան գործը կազմակերպելու ու ղեկավարելու համար որոշուեցաւ,

1·— Կազմել Ինքնապաշտպանութեան Ղեկավար Մարմին, բաղկացած վեց հոգիէ, որոնց մէջ մէկ քանի ձեռնհաս զինուորական ուժեր:

2·— Ղեկավար Մարմինը կը կազմէ երկրի մէջ զինուորական շտաբներ, տեղական ուժերէ:

3·— Ամէն մէկ շրջանի համար կ'ընտրուի գլխաւոր հրամանատար: Այդ ընտրութիւնը կը կատարէ Ղեկավար Մարմինը՝ տեղական Կեդրոնական Կոմիտէի հետ համաձայնութեամբ:

4·— Զինուորական գործունէութեան ընթացքին մէջ հրամանատար ընկերը պարտաւոր է, կարեւոր հարցերու համար, խորհրդակցիլ վայրի ձեռնհաս մարմիններու կամ ընկերներու հետ: Անհամաձայնութեան պարագային վերջին խօսքը կը պատկանի հրամանատար ընկերոջ, իր պատասխանատուութեամբ:

5·— Իրաւունք տալ Ղեկավար Մարմնոյն, գործը բարդացած պարագային, հրաւիրել նոր ուժեր:

ԾԱՆՕԹ·— Ինքնապաշտպանութեան բոլոր մարմինները, թէ՛ ղեկավար եւ թէ տեղական, պէտք է գործեն ներկայ որոշումներու սահմանին մէջ եւ անոնց ուղղութեամբ:

ՀՐԱՀԱՆԳ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐՈՒՆ

Աչքի առջեւ ունենալով երկրի անսովոր տագնապը, որու հանդէպ հրամայական կը դառնայ մեր ժողովուրդի ինքնապաշտպանութեան գործը·

Նաեւ, ցանկալով Կուսակցութեան աշխատանքի եւ միջոցներու գլխաւոր մասը ծառայեցնել ժողովուրդի պաշտպանութեան պէտքերուն·

Արտակարգ ժողովը որոշեց յայտնել Կուսակցական բոլոր Մարմիններուն, հետեւեալը, իբր ընդհանուր հրահանգ առաջիկայ գործունէութեան:

«Ուշադրութեան առնելով երկրի եւ Հայ ժողովուրդի տագնապալից կացութիւնը, Ժողովը ղեկավարուելով 1909ի Ընդհ· Ժողովի գծած հրահանգներով, կ'առաջարկէ մեր քաղաքական մարմիններուն այնպիսի դիրքի մէջ մտնել, որ կարողանան յաջողութեամբ ծառայել ինքնապաշտպանութեան եւ սահմանադրութեան գործին:

«Մանրամասներու որոշումը, համաձայն իւրաքանչիւր վայրի տեղական պայմաններուն, կը թողուի իրենց՝ Մարմիններուն»:

Նկատի ունենալով Երկրի մէջ խաղաղութեան խանգարումը, Ինք· Մարմինը դիմեց Կեդր· Կառավարու-

թեան որպէսզի օրինական բոլոր ձեւականութիւնները պահելով, հայկական շրջաններու մէջ կազմուին պահակներ, պետական զէնքերով զինուած, որոնց պարտականութիւնը պիտի ըլլայ պահպանել Սահմանադրութիւնը։ Վերջին օրերս կառավարութիւնը զգալով որ առանց այդպիսի պահակներու դժուար պիտի ըլլայ կարգը պահպանել եւ ապահովութիւն ունենալ, ինքն ալ տրամադիր է նոյն ուղղութեամբ քայլեր ընել։ Կը խնդրենք ձեզի, որ դուք ձեր շրջանին մէջ նոյն մտքով դիմումներ ընէք եւ ոչ մէկ ջանք խնայէք գործադրել տալու այդ միջոցը, որ լաւագոյնն է ներկայ պարագաներուն տակ։

Կարեւոր է, ինչպէս Պոլսոյ մէջ, նոյնպէս եւ գաւառները, զինուած պահակներ դուրս բերել, որպէս զի մինչեւ խառնաշրջանի անցնիլը, մեր ժողովուրդին ապահովութիւնը, ըստ կարելւոյն, պահպանուած ըլլայ։ Այդ ուղղութիւնով կը գործէ Ինք. Կեդր. Մարմինը։

Յանձնարարելով ձեր յատուկ ուշադրութեան վերի որոշումները, կը խնդրենք մեզ տեղեակ պահել ձեր շրջանի անցած դարձածներուն։

Ընկերական բարեւներով
Ի. Կ. ՄԱՐՄԻՆ

---

(1) Բնագրին մէջ՝ մէկ տող պակաս (դ. կէտը չկայ)։

Պ — 44

ՊՈԼՍՈՅ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷԻ ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆԸ

1913 Յուլիսին գրուած այս շրջաբերականը վերստին կ՚ակնարկէ Ինքնապաշտպանութեան Մարմնին, ինչպէս նաեւ 7րդ. Ընդհ. Ժողովին, որու շուտափոյթ գումարումը դիւրին եւ նպատակայարմար չի գտներ Պոլսոյ Կեդր. Կոմիտէն։ Շրջաբերականը տպուած է մէկ թուղթի վրայ, երկու երես։

ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿ

Ընկերներ,

Անցեալ տարի արդէն կազմալուծեալ վիճակի մէջ էին Արեւելեան եւ Արեւմտեան Բիւրոները, երբ Կուսակցութեան Խորհուրդը հրաւիրուեցաւ գումարուիլ եւ շարք մը կարեւոր հարցերու մասին որոշում կայացընել։ Այդ հրաւէրը օրինական պայմաններու մէջ կատարուած չըլլալով Խորհուրդը կազմելու իրաւասու Մարմինները ներկայացուցիչ չունեցան, ուստի, եւ հրաւէրին պատասխանող եւ հաւաքուող ընկերներու գումարումը կրեց միմիայն ընկերներու խորհրդակցական ժողովի հանգամանք։

Այդ Խորհրդակցական ժողովէն ծնունդ առած Ի. Մ.ը իր հետ առնելով մէկ քանի ընկերներ եւս, ստիպուած եղաւ բացառիկ կերպով ստանձնել եւ վարել Արեւմտեան Բիւրոյի պարտականութիւնը։

Աչքի առաջ ունենալով պատերազմը, քաղաքական բարդութիւնները, Երկրի մէջ տիրող պայմանները եւ Կուսակցութեան կազմակերպական անմխիթար վիճակը, հրամայողական պահանջ մըն էր Ընդհ. Ժողովի գումարումը։

Բայց Ընդհ. Ժողովը իր անուան ու կոչումին համապատասխան ըլլալու, անոր որոշումները իրապէս կուսակցութենէն բխած հեղինակութիւնը ստանալու համար՝ աւելի քան երբեք անհրաժեշտ էր որ օրինական պայմանները լրացուէին, այսինքն Ընդհ. Ժողովի որոշման ենթարկուելիք բոլոր հարցերը նախ կուսակցութեան շարքերուն հաղորդուելով խումբերուն, ապա իւրաքանչիւր Կեդր. Կոմիտէական շրջանի Շրջանային Ժողովներու քննութեանը ենթարկուէին, Շրջանային Ժողովները առաջնորդուէին իրենց շրջանի կուսակցական շարքերու կարծիքներով եւ եզրակացութիւններով եւ Ընդհ. Ժողովին մասնակցելիք պատգամաւորներն ալ Ընդհ. Ժողովին բերէին իրենց պատկանած Շրջանային Ժողովներու պատճառաբանեալ եզրակացութիւններն ու կարծիքները։

Վերջին երկու Ընդհ. Ժողովներու գումարումները տեղի էին ունեցած առանց այս պայմանները լրացնելու եւ հետեւաբար ժողովներու կազմն ու որոշումները կուսակցութեան կենսունակութիւնը ներկայացնելէ հեռու էին։ Աչքի առաջ ունենալով այս անմխիթար վիճակը, Զ.րդ Ընդհ. Ժողովը որոշած եւ ցանկութիւն էր յայտնած, որպէսզի Է.րդ Ընդհ. Ժողովի գումարումը կատարուի օրինական պայմանները լրացնելով։

Այս անգամ Ընդհ. Ժողովի հրաւէրը ստացուեցաւ Յունիս 15ին, գումարման թուականը սահմանուած է Օգոստոս 15ին։ Աչքի առաջ ունենալով հրաւէրի եւ գումարումի թուականները, մեզ կը թուի որ այս անգամ ալ անհնար է այդ ժամանակամիջոցի մէջ հարցերը շարքերու քննութեանը ենթարկել, անոնց գիտակցական հասուն եզրակացութիւնները ստանալ, Շրջանային ժողովներ կազմել, տարբերուող հայեացքներու հոսանքները պատկերացնել։ Այս պայմաններուն մէջ, ո՛չ միայն կասկածելի է Ընդհ. Ժողովի յիշուած թուականին գումարուելու հնարաւորութիւնը, այլ եւ գումարուի իսկ, տրուելիք որոշումները մասնակցող ընկերներու միմիայն անձնական հայեացքներու դրոշմը պիտի կրեն. ուստի եւ ժողովը չպիտի համապատասխանէ իր անուան ու կոչման։

Մեզ կը թուի որ այս անմխիթար երեւոյթը հետեւանքն է Կուսակցութեան կազմակերպական վիճակին, կազմակերպուած շարքերու եւ անոնց կուսակցականծրագրային, յեղափոխական դաստիարակութեան պակասութեանը։ Գիտակից եւ կազմակերպուած շարքերով օժտուած Կուսակցութեան մը համար անհնար է վերածուիլ այսպիսի վիճակի։

Անուանական վիճակի է վերածուած — չնչին բացառութիւններով, Կուսակցական Մարմիններու գոյութիւնն ու գործունէութիւնը։ Յաւակնութիւնը չունինք քննադատի եւ դատաւորի դերը ստանձնելու։ Այս տխուր վիճակը առաջացնող պատճառներու մէջ գուցէ իւրաքանչիւրս մեր պատասխանատուութեան բաժինը ունինք։ Մեր նպատակը պատասխանատուներ փնտռել չէ, ատով չէ որ իրերու վիճակին դարման պիտի տարուի։ Այս մեր դիմումով միայն մէկ նպատակ ենք ունեցած — Կազմակերպական կեանքին վրայ իրենց իրաւասութիւններովն ու պարտականութիւններովը է՛ն պատասխանատու կոչումը ունեցող բոլոր Կեդրոնական Կոմիտէներու ուշադրութեան ներկայացնել՝ թէ այս դրութիւնը կարող չէ շարունակուիլ, առանց Կուսակցութեան գոյութիւնը վտանգելու։

Կեանքը իւր անյետաձգելի պահանջներն ու հրատապ հարցերը ունի, որոնց պատասխանել, լուծել, բաւականութիւն տալ Կուսակցութեան գիտակցութենէն, հասունութենէն, կազմակերպուած շարքերէն ու գործունէութենէն է կախուած, հակառակ պարագային կը դադրինք գոյութեան իրաւունք ունենալէ։ Անհրաժեշտ է ցնցել եւ ցնցուիլ կեանք տալու համար այն Կուսակցութեանը՝ որ լաւագոյն յիշատակներ եւ դիւցազնական պատմութիւն ունի։ Եթէ ընկերներ՝ լքած չըլլալու համար ասպարէզը, այս կամ այն Մարմնի անունով կը շարունակեն իրենց անհատական աշխատանքը ի գործ դնել, այդ մեզ իրաւունք չի տար մնալու անտարբեր կամ կրաւորական դերի մէջ։

Պարտք համարեցինք դիմել բոլոր գիտակից ընկերներուն ու Մարմիններուն, կոչ ընել անոնց խղճին ու զգացումներուն նախաձեռնութիւնը ունենալու համար խմբական, շրջանակային, շրջանային ժողովներ կազմելու եւ կուսակցական կեանքը վերանորոգելու միջոցները փնտռելու, գտնելու եւ իրագործելու։

Միայն այդ պարագային իրաւունք կ՚ունենանք պահանջելու որ գումարելի Ընդհանուր Ժողովը ընկերական հաւաքոյթի, անհատական կարծիքներու ու վճիռներու բնոյթը չունենայ եւ իրականապէս ներկայացնէ Կուսակցութեան վճռական գործունէութեան, գծուած ու գծելիք ուղղութեան, հաշուետուութեան ու պատասխանատուութեան գիտակցական որոշումներն ու կամքը։

Ընկերական բարեւներով
Հ. Յ. Դ. ՊՈԼՍՈՅ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷ

1913, *Յուլիս* 20

Պ — 45

ՊՈԼՍՈՅ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷԻ ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆԸ

Վիշապի (Պոլսոյ շրջան) 5րդ. շրջանային ժողովէն ընտրուած նոր Կեդր. Կոմիտէն իր թելադրանքներն ու հրահանգները կու տայ շրջանի կոմիտէներուն եւ ընկերներուն։ Շրջաբերականը տպուած է մէկ թուղթի վրայ, մէկ երես։

Հ. Յ. Դ. ՎԻՇԱՊԻ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷ

ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿ (ԹԻՒ 1)

Հ. Յ. Դ. ՎԻՇԱՊԻ ԸՆԿԵՐՆԵՐՈՒՆ ԵՒ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐՈՒՆ

Ընկերներ,

Հ. Յ. Դ. Վիշապի Ե.րդ Շրջանային Ժողովը — գումարուած Օգոստոս 1–10 *— ընտրեց Շրջանի Կեդր. Կոմիտէն՝ որ ձեռնարկած է իրեն վստահուած պարտականութեան։*

Այս առաջին շրջաբերականով Կեդր. Կոմիտէն պէտք կը զգայ հետեւեալ անմիջական յանձնարարութիւններն ընել Շրջանի Մարմիններուն եւ ընկերներուն.

1) *Գումարելով տեղական–ընկերական ընդհ. ժողովներ՝ կարդալ ժողովի ատենագրութեան ամփոփումը եւ անոր բովանդակութիւնն ու թելադրութիւնները նկատի առնելով՝ ընդառաջ երթալ անոնց։*

2) *Ձեռնարկել տեղական Մարմիններու ընտրութեան, համաձայն ներքին կանոնագրի տրամադրութեան եւ այնպիսի ընկերներէ՝ որոնք ըլլան գիտակ իրենց ստանձնելիք պարտականութեան եւ ընդունակ ու տրամադիր՝ ստեղծագործ աշխատանք կատարելու, առանց կեանքի դժուարութեանց առջեւ ընկրկելու։*

3) *Լրջօրէն ձեռնարկել շարքերու վերակազմութեան գործին եւ տեղական կազմերը դնել ինքնամփոփ բայց սեղմ ու կուռ վիճակի մը մէջ։*

4) *Գլխաւոր ուշադրութիւն դարձնել պիւտճէի մասին՝ որ Կեդր. Կոմիտէին յանձնուած պարտականութեանց լրացման էական սատարներէն մէկն է։*

Յանձնելով այս ամէնը ընկերներու լուրջ ուշադրութեան՝ կը յայտնենք նաեւ այն՝ որ Կեդր. Կոմիտէն ամէն ջանք ի գործ պիտի դնէ սերտ եւ տեւական յարաբերութիւն պահել Շրջանի Մարմիններուն հետ, եւ զանոնք գիտակ պահել Շրջանի եւ Կազմակերպութեան կեանքին եւ առհասարակ ազգային ու պետական կեանքի անցուդարձերուն։

Շուտով կը վերադառնայ Ընդհ. Ժողովի մեր պատգամաւորը՝ որ իր կարգին նոր եւ շահեկան պարտականութիւն մը պիտի ընծայէ անշուշտ Մարմիններուն հաղորդելու աւելի ուշագրաւ տեղեկութիւններ կազմակերպական կեանքէն: Այս իսկ նպատակով Կեդր· Կոմիտէն յարմար տեսաւ որ շրջիկ ընկերը մէկ-երկու շաբաթ յետոյ ելլէ Շրջանի Մարմիններու այցելութեան, որպէսզի ինք եւս անձամբ ծանօթանայ Ընդհ· Ժողովի որոշումներուն:

Բայց այս բոլորէն առաջ՝ կարեւոր է մեր տեղական կազմերը դնել մեր փափաքած եւ թելադրած վիճակին մէջ, որպէսզի մեր բոլոր աշխատանքներն ու յարաբերութիւնները ներդաշնակելու հնարաւորութիւնն ունենանք:

Վստահելով ձեր աշխատութիւններուն՝

Ընկերական բարեւներով
Հ· Յ· Դ· ՊՈԼՍՈՅ ԿԵԴՐ· ԿՈՄԻՏԷ

1913 Սեպտ· 1

Պ — 46

«ՕԳՆԵՆՔ ՍԱՍՈՒՆԻ» ՅԱՆՁՆԱԽՈՒՄԲԻ ԹՈՒՈՒՑԻԿԸ

Կ'առաջադրուի հաստատել Սասնոյ եւ Տարօնի համար դպրոցական յատուկ ֆոնտ՝ ողբացեալ Սիմոն Զաւարեանի անունին (շրջանին մէջ երկրագործական վարժարան մը բանալու համար):

ԿԵԴՐ. ՅԱՆՁՆԱԽՈՒՄԲ
«ՕԳՆԵՆՔ ՍԱՍՈՒՆԻ»

ԴՊՐՈՑԱԿԱՆ ՖՈՆՏ ՅԱՆՈՒՆ ԶԱՒԱՐԵԱՆԻ

«Օգնենք Սասունի» Յանձնախումբս, իբրեւ խորին յարգանք իր ողբացեալ անդամակցի յիշատակին՝ նուիրական պարտք կը սեպէ՝ իրեն եղած դիմումին վրայ, առանձնել Զաւարեանի անունով կազմուած ֆոնտի մասնախումբի հոգն ալ:

Յանձնախումբս պահելով դպրոցական ֆոնտին ինքնութիւնը՝ իբրեւ առանձին գործ, կը նկատէ զայն որպէս լրացուցիչ մաս արդէն սկսուած աշխատանքին:

Մեր անդամակցի հոգին, ամբողջովին տոգորուած Սասունի եւ Տարօնի գիւղական, կրթական պահանջներով, կը ձգտէր մէկ կողմէ նոր ձեւով աշխատանք ստեղծել գիւղացիին համար, եւ միւս կողմէ՝ լոյս ու նոր հասկացողութիւն մտցնել անոր մէջ՝ կրթական միջոցներով:

Այս բաղձանքին յաջողութեան համար՝ անհրաժեշտ պայմաններն էին՝ նիւթական եւ մտաւոր աշխատանք, որպէսզի ձեռք եւ միտք գործէին միասնաբար, գիւղական կեանքի մէջ:

Արդ, «Օգնենք Սասունի» Յանձնախումբս ընդունելով «Զաւարեան Դպրոցական Ֆոնտ»ի վարչական հոգը, հրապարակ կու գայ յայտարարելու թէ ցանկացող է որ ինքնայորդոր սկսուած շարժումը աւելի ծաւալի հանրային շրջաններուն մէջ, որպէսզի կարելի ըլլայ, գոնէ որոշ ժամանակէ ետքը, ունենալ բաւականաչափ գումար մը, բանալու համար Տարօն-Սասունի մէջ գիւղատնտեսական տիպար վարժարանը:

Յանձնախումբս, այդ ոգիով ըմբռնած իր ողբացեալ անդամակցին ցանկութիւններն ու տրամադրութիւնները՝ Տարօն-Սասունի համար, խորին համոզումն ունի թէ հանրութիւնը աւելի մեծ ուժ տալով արդէն սկսուած շարժումին, պիտի դիւրացնէ իրականացումը «Զաւարեան Դպրոցական Ֆոնտ»ի, ի նպաստ Տարօն-Սասունի գիւղական ժողովրդին:

«ՕԳՆԵՆՔ ՍԱՍՈՒՆԻ»
ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՅԱՆՁՆԱԽՈՒՄԲ

Պոլիս, 913 Դեկտ· 10

Յանձնախումբի գանձապահին հասցէն՝

Dr. K. ZARFDJIAN
Péra, Rue Chichli № 10
Constantinople

Պ — 47

ՄԻՋԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ՀԱՄԵՐԱՇԽՈՒԹԻՒՆ

Միջկուսակցական համագործակցութեան եւ համերաշխութեան ճիգերը շարունակուած են նաեւ 1912 եւ 1913 տարիներուն, մասնաւորաբար Պալքանեան պատերազմի բռնկումէն եւ, 1913ին, բարենորոգութեանց եւ հայկական գաւառներու ներքին ինքնավարութեան պահանջներու աւելի այժմէական ու սուր բնոյթ ստանալէն ետք: Հետագայ երկու փաստաթուղթերէն առաջինը կը վերաբերի Իզմիրի շրջանին (1913 Օգոստոս), եւ երկրորդը՝ Պոլսոյ (1913 Հոկտեմբեր): Դաշնակցութեան անունով երկրորդ յայտարարագրին տակ ստորագրողը Արեւմտեան Բիւրոն է, որու կեդրոնը դարձած էր Պոլիսը՝ Է· Ընդհ· Ժողովի որոշմամբ:

Ե՛ւ այդ յայտարարագրին, ե՛ւ յաջորդ, Պ47 փաստաթուղթին ընդմէջէն, յստակ կերպով կը տեսնուին կացութեան վատթարացման առած մտահոգութիւնները, ինչպէս նաեւ տարակարծութիւններն ու, որոշ չափով, մտքերու շփոթը՝ Օսմանեան երեսփոխանական ընտրութեանց առթիւ որդեգրուելիք դիրքին կապակցութեամբ:

Ա·— ՄԻՋԿՈՒՍԱԿՑԱՅԻՆ ՀԱՄԵՐԱՇԽՈՒԹԻՒՆ ԻԶՄԻՐԻ ՄԷՋ

ՅԱՅՏԱՐԱՐԱԳԻՐ ՈՒՂՂՈՒԱԾ ԻԶՄԻՐԻ ՇՐՋԱՆԻ ՀԱՅԵՐՈՒՆ

Հայրենակիցնե՛ր,

Ներշնչուած այն մեծ պարտականութեամբ, որ դրուած է հայութեան բոլոր հատուածներու վրայ՝ քաղաքական ներկայ բացառիկ կացութեան հանդէպ, եւ մանաւանդ խրատուած այն դառն փորձերէն, որոնք անցեալին մէջ այնքան ոյժեր վատնել տուին, Իզմիրի

երեք հայ քաղաքական կուսակցութիւններու տեղական Մարմինները՝

Դաշնակցութեան Իզմիրի Կոմիտէն
Հնչակեան Իզմիրի Մասնաճիւղը եւ
Սահմանադիր-Ռամկավար Ակումբը

խորհրդակցական շարք մը ժողովներէ վերջ՝ որոշեցին համերաշխութեան գալ, միմեանց ձեռք մեկնել եւ համախմբուիլ Հայկական դատի շուրջը, միասնաբար աշխատելու եւ ներդաշնակ գործելու համար:

Միջկուսակցային այս համերաշխումի նպատակն է՝ բոլոր ոյժերը ի սպաս դնել Հայկական տագնապին, որուն լուծումը օգտակար է նոյնիսկ պետական շահերու համար, ամէն ջանք գործ դնել վերցնելու մէջտեղէն այն բոլոր մանր, ապարդիւն ու վնասակար կռիւները, որոնք տարիներ ու տարիներ պառակտման եւ հետեւաբար ոյժերու ամլօրէն վատնման պատճառ եղան, անկեղծօրէն ձգտիլ համերաշխութեան մէջ դնել հայ հասարակութեան չէզոք խաւերը, որպէսզի կարող ըլլանք՝ ընդհանուր համաձայնութեամբ՝ կուսակցական եւ արտակուսակցական, արդիւնաւոր կերպով ծառայել ազգային կենսական շահերուն, Օսմ· Սահմանադրական ռեժիմի ամրապնդման եւ մեր ժողովուրդի վտանգուած ապահովութեանը, — մեծագոյն ցաւը, որ՝ իրերու տխուր բերմամբ՝ ծառացած է ամբողջ հայութեան առջեւ:

Միջկուսակցական Մարմինը որոշած է յատուկ կանոնագրով ճշդել ներկայ համաձայնութեան նպատակը, ներքին փոխադարձ յարաբերութիւններու սահմանները, որպէսզի կարելի ըլլայ ներքին պառակտումներու եւ թիւրիմացութեանց առաջքն առնել ու ներդաշնակութիւն մտցնել բոլոր աշխատութիւններու մէջ, կուսակցական կամ հանրային, որոնց կէտ նպատակը պիտի ըլլայ՝ ծառայել Երկրի ժողովուրդին եւ անոր իրաւունքներուն ամրապնդման:

Համերաշխութեան այս ձեռնարկն է, որ հաճոյքով կու գանք յայտարարել Իզմիրի շրջանի բոլոր կուսակցական մարմիններուն եւ մանաւանդ հայ հասարակութեան, որը, խորունկ հաւատք ունինք, անխառն բերկրանքով պիտի ընդունի քաղաքական հայ մարմիններու՝ երկար ատենէ ի վեր փափաքուած այս մերձեցումը եւ համագործակցութիւնը:

Կը սիրենք հաւատալ, որ այդ բերկրանքի հետ միասին, չէզոք հասարակութեան զանազան խաւերու ներկայացուցիչները, կուսակցական բոլոր շրջանները, ինչպէս նաեւ ազգային բոլոր հիմնարկութիւններու ղեկավարները անկեղծութեան, չիտակ վերաբերումի եւ քաղաքացիական պարտականութեան ապացոյցներ պիտի տան, ուժգնօրէն աջակցելով այս նոր շարժման, որ ուրիշ շատ տեղեր արդէն սկսած եւ մարմնացած է: Այլ եւս ոչ մի դաւ, ոչ մի չարամիտ շշուկ, ոչ ալ քայքայիչ յոռետեսութիւն: Ժողովրդական դատի թշնամիներ պիտի նկատուին բոլոր անոնք, կուսակցական թէ չէզոք, որոնք դրդուած անձնական շահերէ եւ կամ տարուած յետին մտքերով՝ կը փորձեն խանգարել կամ կասեցնել այս սրբազան շարժումը:

Ու այդ հաւատով եւ յոյսով՝

Կ'ողջունենք համերաշխական սիրուն ձեռնարկները Եգիպտոս, Կիլիկիա, Վասպուրական, Պալքան եւ այլուր, որոնք այս շարժման անդրանիկ օրինակատուները եղան, արժանի մեր համակրանքին ու աջակցութեան:

Կ'ողջունենք սոյն նպատակով Իզմիրի մէջ սկսած հանրային շարժումը եւ հաւատ ունինք, որ հակառակ աննպաստ զուգադիպութիւններու, ան պիտի աճի, մեծնայ եւ եթէ ոչ այսօր, գէթ վաղը պիտի տայ իր կազդուրիչ պտուղները:

Կ'ողջունենք Մայր Երկրի ցաւատանջ ժողովուրդը, որ ակնդէտ կը սպասէ իր հեռաւոր ու բախտաւոր եղբայրներու աջակցութեանն ու համակրանքին եւ հրապարակով կը խոստանանք՝ անոր ի սպաս դնել այս շրջանի բոլոր ուժերը, բարոյական եւ նիւթական, իբրեւ արտայայտութիւն մեր կուսակցական եւ ազգային պարտականութեան:

Յարգանք հայ ժողովուրդի արդար դատին,

Յարգանք Հայ Դատին նուիրուած համերաշխութեան:

ԱՌԺԱՄԵԱՅ ՄԻՋԿՈՒՍԱԿՑԱՅԻՆ ՄԱՐՄԻՆ
ԻԶՄԻՐԻ

Իզմիր, 1913 Օգոստոս

Բ·— ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՅ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ՀԱՄԵՐԱՇԽՈՒԹԻՒՆԸ

ՅԱՅՏԱՐԱՐԱԳԻՐ

Խորապէս ներշնչուած այն մեծ պարտականութենէն, որ հայ ժողովուրդի կացութիւնը կը դնէ քաղաքական կուսակցութիւններու վրայ, եւ համոզուած՝ թէ որքան կարեւորութիւն ունի քաղաքական բոլոր ուժերու ներդաշնակ գործակցութիւնը պետական եւ հանրային կեանքի ներկայ օրերուն, Հայ Կուսակցութիւններու ձեռնհաս Մարմինները.—

Հ· Յ· Դաշնակցութեան Արեւմտեան Բիւրոն,
Ս·Դ·Հնչակ· Կուսակց· Տաճկ· Կեդր· Վարիչ Մարմինը,
Սահմանադիր Ռամկավարներու Կեդրոն· Ակումբը, եւ
Վերակազմեալ Հնչակեան Կեդրոնի վարչութիւնը

շարք մը խորհրդակցական ժողովներէ ետք, որոշեցին՝

Ա) Միասնաբար եւ ձեռք ձեռքի գործել Հայկական Բարենորոգումներու իրականացման համար:

Բ) Համաձայնութեամբ շարժիլ Ազգային Ներկայացուցչական Մարմիններու մէջ:

Գ) Համերաշխօրէն ընթանալ Երեսփոխանական

ընտրութեանց եւ Պարլամենտական խնդիրներու մէջ: Հարցեր, որոնք կենսական են ու այժմէական, եւ կը պահանջեն քաղաքական ուժերու խելացի համադրութիւն:

Միջկուսակցական այս համերաշխութեան կէտ նպատակն է՝ բոլոր ոյժերը ի սպաս դնել Հայկական Բարենորոգումներուն, որոնց իրականացումը գերազանցապէս անհրաժեշտ է թէ՛ ժողովուրդի եւ թէ պետութեան շահերու տեսակէտէն, ջանք ու աշխատանք չխնայել մէջտեղէն վերցնելու բոլոր սին ու վնասակար վէճերն ու ընդհարումները, որոնք տարիներ տարիներ պառակտման եւ հետեւաբար ոյժերու ամուլ վատնումի պատճառ են եղած, անկեղծօրէն ձգտիլ համերաշխական այս շարժման, կապելու հայ հասարակութեան անկուսակցական շրջանները, որպէսզի բոլոր կենսունակ եւ շինարար ոյժերը, բոլոր հոսանքները կարող ըլլան ծառայելու գլխաւոր նպատակին, — Երկրին եւ հայ ժողովուրդին՝ անոր սահմանադրական եւ ազգային իրաւունքներու ամրապնդման համար:

Համերաշխական ներկայ շարժումը, — պէտք է շեշտել, — չի սահմանափակուիր կուսակցական շրջանակով: Ան կը ձգտի այս աշխատանքին կապել չէզոք հասարակութեան զանազան խաւերը, իր այլ եւ այլ հիմնարկութիւններով· ուստի կը սիրենք յուսալ, թէ այս ճամբուն վրայ պիտի չհանդիպինք արգելքի կամ չկամութեան, քանի որ այս շարժումն ու իր նպատակը կուսակցական չեն, այլ համաժողովրդական, նոյնքան սիրելի չէզոք հասարակութեան, որքան եւ կուսակցական շարքերուն համար:

Միջկուսակցական ժողովը որոշած է Ներքին Կանոնագրով մը մանրամասնել ներկայ համաձայնութեան նպատակը, կուսակցական փոխադարձ յարաբերութիւններու սահմանները, միջկուսակցական Միջնորդ Ատեաններու դերը, որպէսզի կարելի ըլլայ պառակտումներու եւ թիւրիմացութիւններու առաջքն առնել եւ ներդաշնակութիւն մտցնել կուսակցական յարաբերութեանց մէջ: Այդ մանրամասնութիւնները կը հաղորդուին տեղական Մարմիններուն, կուսակցական ճամբով, որպէսզի ամէն տեղ՝ կազմակերպական շարքերը ընթանան այն շաւղով, որ կը համապատասխանէ համերաշխութեան ոգւոյն եւ նպատակին:

Համամտութեան եւ բերկրանքի այն բուռն արտայայտութիւնները, որոնցմով հասարակութիւնը ամիսներ առաջ ողջունեց համերաշխութեան մասնակի ձեռնարկները Երկրի ներսը եւ Գաղութներու մէջ, իրաւունք կու տան մեզ հաւատալու, թէ քաղաքական Հայ Կուսակցութեանց ղեկավար Մարմիններու ներկայ յայտարարագիրը, — նոր ու զօրեղ նուիրագործում մը համերաշխական շարժման, — պիտի գտնէ ջերմ, անկեղծ եւ գործնական ընդունելութիւն թէ՛ կուսակցական եւ թէ արտակուսակցական խաւերու մէջ: Այլեւս ոչ մէկ երկդիմութիւն, ոչ ալ քայքայիչ յոռետեսութիւն: Ընդհակառա՛կը: Այս շարժումը, որուն իրագործման վաղուց փափաքող է հայ ժողովուրդը, պէտք է իր արդէն փշոտ ճամբուն վրայ գտնէ բոլորին կողմէ — կուսակցական թէ չէզոք, մտաւորական թէ աշխատաւոր, վաճառական թէ արհեստաւոր — անկեղծ համակրանք, յարգանք ու գործնական աջակցութիւն:

Ու այդ հաւատքով՝

Կ'ողջունենք համագործակցութեան շարժումը, որ այս օրինակ համաձայնութեամբ շաղկապելով քաղաքական Հայ Կուսակցութիւններու ղեկավար Մարմինները, կը խոստանայ տարածել զայն ընդհանուրի վրայ:

Կ'ողջունենք մանաւանդ Երկրի բազմացաւ ժողովուրդը, որ ակնդէտ կը սպասէ իր գործօն ոյժերու ներդաշնակ աշխատանքին եւ որուն հանդէպ՝ ներկայ համերաշխութիւնը քաղաքական յարգանքի նոր ապացոյց մըն է, քաջալերիչ ու խոստմնալից:

Յարգա՛նք Միջկուսակցական համագործակցութեան:

Յարգանք հայ ժողովուրդին, որուն պիտի ծառայեն բոլոր կուսակցութիւնները:

Հ· Յ· Դաշնակցութեան Արեւմտեան Բիւրօ
Ս· Դ· Հնչ· Կուս· Տանկ· Կեդր· Վարիչ Մարմին
Սահմանադիր Ռամկավար· Կեդր· Ակումբ
Վերակազմեալ Հնչակ· Կեդրոնի Վարչութիւն

1913 Հոկտեմբեր, Կ· Պոլիս

Պ — 48

ՊՈԼՍՈՅ ԿԵԴՐ· ԿՈՄԻՏԷԻ ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆԸ

Տպագրուած, չորս մեծադիր էջի վրայ: 1914 Մարտ 26 թուակիր (Կարնոյ 8րդ· Ընդհ· Ժողովէն քանի մը ամիս առաջ միայն): Ամփոփ պատմականով մը՝ գաղափար կու տայ օրուան ազգային եւ կուսակցական մտահոգութիւններուն, ինչպէս նաեւ մտքերու եւ տրամադրութիւններու քաոսին մասին:

Հ. Յ. Դ. ՎԻՇԱՊԻ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷ

ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿ (ԹԻՒ 6)

Հ· Յ· Դ· ՎԻՇԱՊԻ ՇՐՋԱՆԻ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐՈՒՆ

Ընկերներ,

Նախորդ մէկ-երկու շրջաբերականներով ճշդած էինք ձեր աշխատանքներու սահմանը ընտրութեանց գործին մէջ, խոստանալով կացութեան մէջ առաջանալիք փոփոխութեան հետ նաեւ Կուսակցութեան ընելիք վերջնական դիրքը հաղորդել իր ատենին:

Այն օրէն ասդին սակայն, տեղի ունեցած անցուդարձերը ա՛յնքան հակասական եւ իրերու ընթացքը ա՛յնքան արագ վերիվայրումներու եւ այլափոխութեանց ենթարկուեցան որ՝ կարելի չէր օրը օրին որոշ տեղեկութիւններ հաղորդել, առանց մտքերու շփոթութեանց տեղի տալու:

Այժմ ալ, երբ խնդիրը — նպաստաւոր թէ աննպաստ — վերջին փուլի մը մէջ մտած է, դժուար պիտի ըլլար անոր մանրամասն պատմութիւնն ընել, որ, ըսենք, ոչինչ ունի իր մէջ մխիթարական: Այդ մանրամասնութիւնները, մեր քննադատութիւններովն ու եզրակացութիւններովը հանդերձ, պահելով յառաջիկայ Շրջանային եւ Ընդհանուր Ժողովներուն, այս անգամ կու գանք Ընտրական Խնդիրին գլխաւոր անցքերը միայն պատմել, առանց խորհրդածութիւններու, իրերու գնահատութիւնն ու եզրակացութիւնը ձգելով ձեզ, որ անշուշտ կը բերէք Շրջ· Ժողովին:

Վերջին Ընդհ· Ժողովին որոշումը Օսմ· Խորհրդարանի ընտրութեանց մասնակցութեան հարցին վերաբերմամբ հետեւեալն է·

«Նկատելով որ Խորհրդարանը այն ասպարէզն է, ուր հնարաւոր է օրէնսդրական ճամբով, աստիճանաբար եւ սիստեմատիկօրէն հետապնդել Հայաստանի բարեկարգութեան համար մեր նուազագոյն պահանջներուն իրագործումը·

«Նկատելով որ Օսմ· Խորհրդարանին մէջ ցեղերու համեմատական ներկայացուցչութեան սկզբունքը ամենէն հասունցած եւ հրատապ խնդիրն է պետական բարենորոգումներու շարքին·

«Ընդհ· Ժողովը կ'որոշէ

«Համերաշխօրէն ազգային կուսակցութիւններուն եւ Ազգ· Կեդր· Վարչութեան հետ, Թուրք Կառավարութենէն պահանջել ընտրական օրէնքներու բարեփոխում մը, ապահովելու համար հայ ժողովուրդին իր թուին համաձայն ներկայացուցչութիւն մը Օսմ· Խորհրդարանին մէջ: Մերժումի պարագային՝ համազգային բոյկոտ հռչակել խորհրդարանական առաջիկայ ընտրութիւններուն դէմ»:

Համաձայն այս որոշման, նախ քան Կառավարութեան հետ բանակցութեան մտնելը առաջադրուած այս հարցին շուրջ, Դաշնակցութեան նախաձեռնութեամբ յաջողուեցաւ ընդունիլ տալ Ազգ· Կեդրոնական Վարչութեան եւ այլ ազգ· քաղաքական հայ կուսակցութեանց՝ երկու կարեւոր սկզբունքներ — ազգային եւ համեմատական ընտրութեանց պահանջ: Ըսենք անմիջապէս որ, ազգային ընդհ· համերաշխութեան յաջողութիւնն ու յարատեւութիւնն ալ ուղղակի արդիւնքն է մեր Կուսակցութեան ջանքերուն:

Վերոյիշեալ սկզբունքներուն վրայ ներկայացուեցաւ Պատրիարքարանի ծանօթ թագրիրը եւ բանակցութեան սկսուեցաւ: Նոր Պատրիարքը գալուն, ինքն եւս համամիտ դրուած պահանջներուն՝ աւելի կտրուկ դիրք բռնելու կողմը գտնուեցաւ: Բայց երբ ներկայացուած սկզբունքային առաջարկները չընդունուեցան Կառավարութենէն, — խոստանալով հանդերձ մինչեւ 18–20 աթոռ տալ, — Պատրիարքարանի եւ Կուսակցութեանց միակամ համաձայնութեամբ՝ որոշուեցաւ ձեռնպահ մնալ, ցորչափ գոհացում չի տրուիր առաջարկներուն:

Այս որոշման հետեւանքով էր որ Գաւառի Հայութիւնը, մէկ-բերան, ձեռնպահութեան կողմնակից արտայայտուեցաւ:

Մինչեւ հոս իրերու ընթացքը լաւ էր ու տրամաբանական:

Բանակցութեանց ընդհատման ժամանակամիջոցին՝ մէկ կողմէ կառավարութիւնը ընտրութիւնները կատարելով սկսաւ նաեւ նուազեցնել թիւը այն վայրերուն՝ ուրկէ հայ երեսփոխաններ կարելի պիտի ըլլար տալ 18–20 թիւը լրացնելու համար, միւս կողմէ՝ սկսաւ տակաւ յաջողցնել Իթթիհատական հայերու ընտրութիւնը:

Միաժամանակ ազգային ներքին կեանքին մէջ անձնական զանազան հաշիւներով եւ յետին մտքերով տարուած տարրեր, — Վարչութեան, Ազգային Ժողովի թէ այլ խաւերու մէջ, — ամէն ջանք ու էնթրիկ սկսան թափել՝ խանգարելու համար ձեռնպահութեան շուրջ գոյութիւն ունեցող ներդաշնակութիւնը, աշխատելով ամէն գնով սկսիլ բանակցութիւնները՝ ի հաշիւ մասնակցութեան: Ձեռնպահութեան դէմ պայքարելու համար յատկապէս կաշառուած թերթ մը սկսաւ հրատարակուիլ, իրեն ձայնակից ունենալով տեղական միւս յետադիմական թերթերը: Պատրիարքի անձնական վերաբերմունքն ալ — թելադրուած ազա-վաճառական դասէն — սկսաւ նպաստաւոր դառնալ «մասնակցական»ներուն:

Ստեղծուած այս պայմաններուն մէջ հազիւ կարելի եղաւ կացութիւնը պահել իր գտնուած վիճակին մէջ, պատճառաբանելով Բարենորոգման Հարցին վերջացած չըլլալը:

Աւելորդ է ըսել, ազգային այս ներքին պատկերը անծանօթ չէր նաեւ տիրող կուսակցութեան, — Իթթիհատին, — որ հետզհետէ նախապէս իր յանձն առած պայմաններն ալ զանց կ'ընէր:

Մինչ այս, մինչ այն՝ Բարենորոգմանց Հարցին վերջացած ըլլալու լուրը հրապարակ եկաւ: Այդ օրէն՝ մասնակցութեան կուսակիցները աւելի անպատկառ ձեւով սկսան արտայայտուիլ, մանաւանդ որ Պոլիս եւ այլուր երկրորդ կարգի ընտրութիւնները կատարուած ըլլալով՝ Իթթիհատի կողմէ «մէպուս նշանակուելու» ախորժակներն էր որ սրուած էին այժմ Պոլսոյ մէջ:

Կազմակերպութեան Ձեռնհաս Մարմինը նկատի առնելով իրերու վիճակը, ինքն ալ հակեցաւ բանակցութեանց վերսկսման կողմը՝ հետեւեալ պայմաններով·

1) Միջկուսակցական Մարմնի եւ Պատրիարքարանի հետ եղած համերաշխութիւնը պահելու համար՝ կը

համաձայնուի որ Պատրիարքը, Ընտրական Յանձնաժողովին հետ՝ սկսի նախապատրաստական բանակցութիւնները կառավարութեան հետ, ընտրութեանց շուրջ: Բանակցութիւնները սկսիլ, սակայն չի նշանակեր մասնակցիլ ընտրութեան, այլ միայն ճշդել նախապատրաստական կէտերը:

2) *Ընտրական Յանձնաժողովը՝ Պատրիարքին հետ՝ չպիտի շեղի երբեք Միջկուսակցական Մարմնի եւ Վարչութեան ընդունած պայմաններէն. այսինքն՝* ա) 18–20 *մէկուս.* բ) *Թեկնածուները պիտի ներկայացնէ Պատրիարքարանը.* գ) *Բաշխումը պիտի կատարուի հայերու որոշած վայրերու մէջ.* դ) *Կառավարութիւնը յանձն պիտի առնէ համեմատական եւ ազգ. ընտրութեան մասին օրինագիծ մը ներկայացնել յառաջիկայ Փարլամէնթին:*

Ձեր Կեդր. Կոմիտէն դէմ էր բանակցութեանց վերսկսման, քանի մը հիմնական տեսակէտներով, որոնց մէջ. 1) *Որովհետեւ գաւառներու ժողովուրդը մղուած է եւ ջերմ կուսակից՝ ձեռնպահութեան, մինչ ներկայիս Կառավարութիւնը տրամադիր չէ գոհացում տալու եղած պահանջին՝ ստեղծելով բանակցութեան վերսկսման համար պատուաբեր գետին մը.* 2) *Որովհետեւ Բարենորոգման Հարցին ամենակարեւոր մասը կը մնայ — իրագործումը.* 3) *Որովհետեւ շատ տեղեր առաջին կարգի ընտրութիւնները լրացած են, որով ընտրութեան խնդիր չի մնար, այլ նշանակուելու:*

Ինչպէս ըսինք, առանց բանակցութեան վերսկսումը արդարացնող պատուաբեր ոեւէ հիմ ըլլալու, վերսկսուեցաւ բանակցութեան: Ու դժբախտաբար պարզուեցաւ այն որ՝ Իթթիհատը — որովհետեւ այս անգամ տիրող կուսակցութեան հետ տեղի ունեցաւ բանակցութիւնը, չնայելով որ Պատրիարքարանը առաջին անգամ Կառավարութեան հետ սկսած էր իր բանակցութիւնը — ոչ միայն «ազգային» եւ «համեմատական» ընտրութեանց խօսքն անգամ չուզեց լսել, այլ եւ նախապէս խոստացուած 18–20 *աթոռները իջեցուց* 11–13*ի, անոնց ալ* 4–5*ը Իթթիհատական հայեր ըլլալու պայմանով:*

Այս իրողութեան վրայ, դարձեալ ձեռնպահութեան *լուրը շրջան ընել սկսաւ ազգային եւ կուսակցական շրջանակներու մէջ. ու նորէն խնդիրը դրուեցաւ սեղանի վրայ: Մասնակցականները եւ թեկնածուները կարեւոր թիւ մըն ալ Ազգային Վարչութեան մէջ գտնուելուն՝ անիկա սկիզբէն ի վեր — հակառակ տրուած խոստումին թէ լոկ ընդհանուր սկզբունքներու պաշտպանութեան շուրջն է որ պիտի գործէ, զուտ ընտրական գործը յանձնելով Քաղ. Կուսակցութեանց և Վարչութեան ու Յարանուանութեանց ներկայացուցիչներէն կազմուած Ընտրական Յանձնախումբին — ձգտեցաւ միջամտել ընտրական գործին, ոտնձգութիւններ գործելով Յանձնախումբի իրաւասութեանց մէջ: Այս տարրին համամիտ ըլլալով Պատրիարքն ալ, հակառակ ստեղծուած աննպաստ պայմաններուն,* մասնակցելու *կամ չմասնակցելու հարցը Ազգ. Վարչութեան խորհրդակցութեան եւ որոշման ուզեց ենթարկել կրկին: Առաջին ժողովի մը մէջ՝ մասնակցութեան դէմ եղողներուն թիւը մէկ աւելի եղաւ, որով երկրորդ ժողովի մը վերապահուեցաւ հարցին վերջնական լուծումը. այդ յաջորդ ժողովի վերջին պահուն ալ անսպասելիօրէն մեկնեցան Վարչութեան անդամ երկու դաշնակցական ընկերներ, որով երկու հոսանքները հաւասար ձայներու բաժնուեցան:*

Այս անորոշութիւնը չահագործեց Պատրիարքը ի նպաստ իր անձնական տրամադրութիւններուն եւ առանց ոեւէ ժողովի ու նոյնիսկ Գաւառներու կարծիքն առնելու՝ մասնակցութեան խոստում տուաւ Իթթիհատին, իր կարգին խոստանալով Ազգ. Վարչութեան եւ Ազգ. Ժողովին թէ՝ 16 *աթոռ պիտի ապահովէ, որոնց* 12*ը Պատրիարքարանի կողմէ ցոյց տրուածներուն, մնացեալ չորսը — արդէն ընտրուած եւ ընտրուելու վրայ — Իթթիհատական հայերու: Այս յանձնառութենէն զատ՝ դրժելով տրուած խոստումը եւ դուրս գալով իր Պատրիարքական բարոյական դերէն՝ ինք անձամբ նշանակեց Պոլսոյ թեկնածուները, առանց ոեւէ ժողովի կարծիքն առնելու:*

Այս կրկին երեւոյթներուն առջեւ, Քաղաքական Կուսակցութեանց մէջ հաւաքաբար ձեռնպահ մնալու միտքն սկսաւ արծարծուիլ եւ խորհրդակցութեան առարկայ դառնալ Միջկուսակցական Համերաշխական Ժողովին մէջ:

Բայց այս բոլոր իրադարձութեանց ընթացքին մեր Կուսակցութիւնն ալ ինքն իր մէջ — անօրինակ երեւոյթ Դաշնակցութեան կեանքին մէջ — երկուութեան մը մէջ էր: Արեւմտեան Բիւրոն եւս երկու որոշ հոսանք կը ներկայացնէր մասնակցութեան *եւ* ձեռնպահութեան *կողմնակից, գրեթէ հաւասար ձայներով: Այս էր պատճառը այն կարգ մը հակասական արտայայտութիւններուն՝ որ տեղի ունեցան մեր պատասխանատու ընկերներու կողմէ, ընտրական այս տխուր իրադարձութեանց առիթով:*

Որպէսզի Կուսակցութեան դիրքն ու Միջկուսակցական Ժողովին տանելիք պատասխանն ըլլար որոշ, պէտք տեսնուեցաւ, — թէեւ քիչ մը ուշ — դիմել Կուսակցութեան Կեդր. Կոմիտէներու կարծիքին: Եկած պատասխաններուն բացարձակ մեծամասնութիւնը ըլլալով դէմ Մասնակցութեան՝ Բիւրոն որոշապէս յայտարարեց Միջկուսակցական Մարմնին առջեւ այս պարագան եւ բոլոր Կուսակցութիւններու անունով յայտարարուեցաւ ձեռնպահութիւն՝ առանց ընկեր-թեկնածուներ տալու: Այս յայտարարութեան ճնշման տակ՝ Վարչութեան անդամներն ալ հանդիսաւոր խոստում տուին իրենց թեկնածութիւնը չդնել ոեւէ տեղ: Իսկ գաւառներու թեկնածուները պիտի ըլլային չէզոք տարրեր, նշանակուելով Գաւառային Ժողովներու, Յարանուանութեանց եւ Կուսակցութեան ներկայացուցիչներու փոխադարձ համաձայնութեամբ:

Ըստ երեւոյթին ընտրական կնճիռը վերջացած էր:

Բայց ահա նոր կնճռոտութիւն մը եւս՝ երբ Վանի եւ Կարնոյ ազգային մարմինները եւ Դաշն. Կեդր. Մարմինները կը ներկայացնէին ընկեր թեկնածուներ, պնդելով անոնց մասին: Վանի Մարմինը սկիզբէն իսկ կուսակցապէս մասնակցելու կողմնակից ըլլալով, կը պնդէր իր տեսակէտին վրայ. իսկ Հ. Բիւրոն(1) *կուսակցապէս մասնակցելու մասին չպնդելով՝ կ՚առաջարկէր դաշնակցական ընկերներու ընտրութեան արգելք չըլլալ՝ երբ Գաւառի Ազգային և Կուսակցական Մարմիններու կողմէ առաջարկուէին: Այս իրողութիւնը, որ Կուսակցութեան կարգապահական աւանդութեանց եւ Ընդհ. Ժողովի տուած որոշման անհամապատասխան կը գտնենք, Կուսակցութիւնը դրաւ անախորժ դրութեան մը մէջ, առիթ դառնալով հակադաշնակցական նոր եւ ախտաւոր արշաւանքի մը:*

Այս երեւոյթին առջեւ, Արեւմտ. Բիւրոն, մեր կարծիքով, Կուսակցութեան Կեդրոնական Մարմիններու մեծամասնութեան ձայնը հարկադրելու տեղ Վանի եւ Կարնոյ, այս անախորժ կացութենէն դուրս գալու ելքը գտնել փորձեց անպաշտօն հողի վրայ թելադրելով միւս Կուսակցութեանց որ իրենք եւս մէկ-երկու աթոռ ունենան, խոստանալով աջակցիլ իրենց այդ բանին մէջ, ինչ որ չմերժուեցաւ, քանի որ միւս Կուսակցութիւնները արդէն սկիզբի օրէն իրենց խորքին մէջ մասնակցութեան կողմն էին ու կը լռէին՝ միայն հանրային կարծիքին առջեւ տեղի տալով:

Պատրիարքը, որ քննադատելի սխալը գործեց ինքնագլուխ մասնակցութեան խոստումը տալով — անշուշտ Քաղ. Կուսակցութեանց ձեռքէն ընտրական արդար իրաւունքը խլելու դիտումնաւոր նախընթաց մը ստեղծելու եւ մշտատեւ պայքար մը բանալու նկատումներով — այս նոր երեւոյթով մէկ կողմէ իր առած քայլին պատասխանատու հանգամանքը փորձեց մոռցընել տալ, մտքերը տարբեր ուղղութեան վրայ կեդրոնացնելով եւ շոյելով Պոլսոյ ամբոխին տրամադրութիւնները, միւս կողմէ՝ ոտնձգութիւններ ընելով ժողովուրդին իրաւունքներուն մէջ, ըստ կամս զանազան թեկնածուներ նշանակելով, ջնջելով կամ տեղափոխելով, հակառակ խնդրոյ առարկայ Գաւառներու ցանկութեան: Պէտք է ըսել սակայն որ, հակառակ Պատրիարքարանի հրահանգին, Գաւառի ժողովուրդը, նոյն իսկ Պոլսոյ քթին տակ, իր 13, 14 *կամ* 20 *քուէներով միայն պատուեց Պատրիարքական այդ հրահանգը, որ ժողովուրդին գիտակցութեան եւ զգացումներուն դէմ ուղղուած բան մըն էր:*

Կացութիւնը այժմ այս վիճակին մէջ է. այսինքն՝ Կարնոյ եւ Վանի Դաշնակցական եւ Ազգային Մարմինները կը պնդեն իրենց նշանակած դաշնակցական թեկնածուներուն վրայ. իսկ Պատրիարքն ալ Իթթիհատին ներկայացուցած իր ցանկին վրայ: Յայտնի չէ թէ ինչ վախճան պիտի ունենայ ընտրական կնճիռին այս վերջին փուլը, որուն վերաբերմամբ, ինչպէս ըսինք, մենք կը մնանք քննադատողի դիրքին մէջ, վերապահելով մեր ըսելիքները Շրջանային եւ Ընդհ. Ժողովներուն:

Կարեւոր կը նկատենք նաեւ աւելցնել այն որ՝ միանգամայն զրպարտութիւն է Դաշնակցութեան վերագրուած այն միտումները, որոնց համաձայն իբրեւ թէ ան միւս Կուսակցութիւնները զրկելով կամ խաբելով աթոռի ուզած ըլլայ տիրանալ: Ինչպէս կը տեսնուի, խնդիրը սոսկ ներքին տարակարծութեան *մը շուրջն է. այլապէս Դաշնակցութիւնը եթէ հաւաքաբար սկիզբի օրէն մասնակցութեան գաղափարին կողմն ըլլար, այսօր* 8–10 *աթոռ ապահով պիտի ունենար Օսմ. Խորհրդարանին մէջ: Ընդհ. Ժողովի ծանօթ որոշման գոյութենէն կամ անոր հրապարակային յայտարարութենէն յետոյ սակայն՝ միանգամայն աւելորդ կը նկատենք հարցին մօտենալ ըստ էութեան. մենք այս խնդիրին կը նայինք կուսակցական կարգապահութեան եւ բարոյական հմայքին պահպանման տեսակէտէն, ազգային եւ կուսակցական արժանապատուութեան եւ իրաւունքներու պաշտպանութեան տեսակէտէն:*

Ընկերական բարեւներով
Հ. Յ. Դ. ՎԻՇԱՊԻ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷ

1914 *Մարտ* 26

Յ. Գ.— Ներկայ Շրջաբերականէն մեր Մարմիններուն կը ղրկենք միայն մէկ-մէկ օրինակ, խմբական կամ ընկերական ժողովներու առջեւ անոր ընթերցման պէտքը զգացուելու պարագային, Մարմնի մէկ անդամին կողմէ պէտք է տեղի ունենայ այդ ընթերցումը:

---

(1) Հայաստանի Բիւրօ:

Պ — 49

ՎԻՇԱՊԻ (ՊՈԼՍՈՅ ՇՐՋԱՆԻ) Զ. ՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎԸ (1914)

Հրատարակուած 13 էջնոց փոքր գրքոյկով (մօտ 13x19 սմ.):

ԱՄՓՈՓՈՒՄ
Հ.Յ.Դ. ՎԻՇԱՊԻ Զ.ՐԴ ՇՐՋ. ԺՈՂՈՎԻ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐՈՒՆ

(Գումարուած 1914 Յունիս 19 — 3 Յուլիս)

Ժողովին կազմը.— *Հ. Յ. Դ. Ը.րդ Ընդհ. Ժողովի մօտալուտ գումարումին պատճառով՝ Վիշապի Կեդր. Կոմիտէն նախաձեռնած էր Շրջանային Ժողովը գումարելու նախատեսուած ժամանակէն շուրջ մէկուկէս* ամէս առաջ, հարկ եղածը հրահանգելով իրաւասու թէ խորհրդակցական ձայն ունեցող բոլոր շրջաններուն։

Համաձայն Շրջանի կանոնագրին եւ աւանդութիւններուն, ինչպէս նաեւ նախորդ Շրջ. Ժողովով Կեդր. Կոմիտէի եղած յանձնարարութեանց, ի մասին մարմիններու նիւթական ցենզի լրացման անհրաժեշտութեան, — 8 մարմիններ կ'ունենային իրաւասու ձայն։

Վերոյիշեալ 8 իրաւասու Շրջաններն ալ Ժողովին վայրը ղրկեցին իրենց պատգամաւորները, իսկ խորհրդակցական ձայնով մասնակցեցան երեք շրջաններ՝ 3 պատգամաւորով։ Ասոնցմէ դուրս մասնակցեցան Կեդր. Կոմիտէն 1 իրաւասու ձայնով, ինչպէս նաեւ Կեդր. Կոմիտէի մնացեալ ընկերներն ու հրաւիրուած ընկերներ՝ խորհրդակցական ձայնով։

Ժողովները ընդհանրապէս գումարուեցան՝ 7–9 իրաւասու պատգամաւորներու, 2–3 խորհրդակցական ձայն ունեցող պատգամաւորներու եւ 4–7 հրաւիրուած ընկերներու ներկայութեամբ։

Բացակայ շրջաններէն շատեր իրենց բացակայութիւնը կը պատճառաբանէին գիւղական եւ դպրոցական աշխատանքներով. ինչ որ եկաւ իր կարգին հաստատել այն պարագան թէ՝ մեր Շրջանի Շրջ. Ժողովի գումարման յարմարագոյն ժամանակը Օգոստոս 1–10ն է։

Պատգամաւորներու ընտրութեան մասին.— Անցնելով ներկայացող պատգամաւորներու վկայագրերու քննութեանը՝ դիտուեցաւ որ յարգուած է թէեւ ընտրական հիմնական կանոնը՝ 2/3ի սկզբունքի կիրառութեամբը, սակայն տեղ–տեղ քուէատուփը նոյն օրուան մէջ կարելի չէ եղած բանալ՝ բացակայութեանց պատճառով անհնար ըլլալով քուէներ կեդրոնացնել։ Այս իրողութիւնը արդիւնք է թէեւ տեղական կարգ մը անխուսափելի պատճառներու, — դաշտային աշխատանք, պատերազմ. դրութիւն եւլն. —, սակայն Ժողովը հարկադրուեցաւ արձանագրել հետեւեալ պարտադիր հրահանգը.

«Քուէարկութիւնները պէտք է տեղի ունենան միեւնոյն օրուան եւ միեւնոյն ժողովին մէջ։ Նախընտրելի է՝ անյաջողութեան պարագային երկրորդ ժողով գումարելով՝ նոր քուէարկութիւն կատարել, որուն արդիւնքը վերջնական եւ վաւերական կ'ըլլայ, փոխանակ քուէարկութեան տալու արտաժողովային ձեւ եւ քուէարկութիւն կատարելու մէկէ աւելի օրերու ընթացքին։ Յաջորդ Շրջ. Ժողովին վրայ պարտականութիւն կը դրուի այս պարագան խիստ ուշադրութեան առնել՝ վկայագրերու ստուգման պահուն»։

Ընդհ. Ժողովի օրակարգի նկատառութիւն.— Դիւանական կարգ մը ընթացիկ աշխատանքներու լրացումէն յետոյ, — յանձնախումբերու ընտրութիւններ եւլն. —, Շրջ. Ժողովը անմիջապէս անցաւ Ընդհ. Ժողովի օրակարգի նկատառութեան, նախ լսելով Շրջանի նախորդ պատգամաւորը եւ իր նիստերուն մեծագոյն մասը յատկացնելով առաջադրուած օրակարգին, նկատելով որ Ընդհ. Ժողովի գումարման օրերը կը մօտենան։ Այս մասին տրուած որոշումները առանձին հրատարակելով՝ կը կցուի ներկայ ամփոփումին(1)։ Այս որոշումներու կարգին՝ Շրջ. Ժողովը ուշադրութեան առաւ նախորդ Ընդհ. Ժողովի գումարման հետ կապուած ինչ–ինչ թերութիւններ, այդ առթիւ իր եզրակացութիւնը առանձնապէս յանձնելով գումարելի Ընդհ. Ժողովի նկատառութեան։

Տեղեկատուութիւն Շրջանի Մարմիններու, Շրջիկի եւ Կեդր. Կոմիտէի.— Ժողովը լսելով Շրջանի պատգամաւորներու տեղեկաբերութիւնները՝ իրենց պատկան կազմերու մասին եւ քաղելով անոնցմէ զանազան լուսաբանութիւններ, ինչպէս նաեւ լսելով Կեդր. Կոմիտէի կարծիքը անոնցմէ իւրաքանչիւրի մասին, ըրաւ առանձին նկատողութիւններ՝ պարտականութիւն յանձնելով Կեդր. Կոմիտէին՝ հաղորդել այդ դիտողութիւնները պատկանեալ կազմերուն։

Կարդալով Շրջիկ–ընկերոջ տեղեկագիրը՝ Ժողովը փաստացի տեղեկութեանց մասը պակաս գտաւ անկէ, ինչ որ գլխաւոր տեղը գրաւած պէտք էր ըլլար հոն։ Ժողովին կարծիքով՝ տեղեկագիրը նախագծի մը տպաւորութիւն կը թողու աւելի։

Կ. Կոմիտէն եւս ըրաւ իր գրաւոր տեղեկաբերութիւնը՝ քննադատօրէն մօտենալով իր եւ Շրջանի աշխատանքներուն միանգամայն, ընդունելով զանոնք մէկը միւսէն անբաժան. ու ցորչափ Շրջանը չյայտնուի կուսակցական պարտականութեանց եւ աշխատանքներու ըմբռնումի բարձրութեամբ՝ եկող–գացող Կեդր. Կոմիտէները նպաստաւոր տեղեկաբերութիւններ ընելու վիճակին մէջ չպիտի գտնուին։ Տիրող այս պայմաններուն մէջ՝ անցնող տարեշրջանին Կուսակցութեան ծոցին մէջ երեւան եկած յուզումները՝ փարլամէնթական ծանօթ իրադարձութեանց առիթով՝ հանդարտ աշխատանքի մը հնարաւորութենէն զրկեցին թէ' զինք եւ թէ շրջանները։ Նիւթական պատկերը նոյնպէս նախանձելի չէ, որովհետեւ նախատեսուած շուրջ 27,000 դրշ. մուտքին դէմ հազիւ 18,000 դրշ. ստացած է, ինչ որ իր կարգին խանգարած է նորմալ աշխատանքը։ Կեդր. Կոմիտէն իր տեղեկագրով կը յայտնէր նաեւ որ յառաջիկայ տարեշրջանին արդիւնաւոր գործունէութեան մը հիմը դնելու կանխամտածութեամբ՝ պատրաստած է խումբերու ինքնադարգացման եւ դասախօս–ընկերներու ինքնապատրաստութեան համար ուղեգիծներ, ինչպէս նաեւ Քօօբերաթիվի կանոնագիր, երեքն ալ հրատարակելի վիճակի մէջ։ Կեդր. Կոմիտէն տուաւ նաեւ տեղեկութիւններ՝ մարմնամարզական եւ որսորդական(2) աշխատանքներու մասին մէջ, բերելով թուանշաններ։

Ժողովը արտայայտուելով Կեդր. Կոմիտէի գործունէութեան շուրջ, արձանագրեց հետեւեալը.—

1) Կեդր. Կոմիտէի գործունէութիւնը, տրուած պայմաններուն մէջ բաւարար նկատելով հանդերձ, դիտելի է որ ա) Կեդր. Կոմիտէն իր ներքին տարակարծութեանց պատճառով աւելի վիճաբանական ժողովներ ունեցած է՝ քան օրկանական աշխատանքի ժողովներ։

2) Կուսակցական ընդհանուր կեանքին եւ գործերուն ու իր փոխ–յարաբերութեանց մէջ՝ Կեդր. Կոմիտէն պարտաւոր է կարելի միջոցները գործադրել իր իրաւասութեան սահմանին մէջ իր ուժն ու ինքնութիւնը պահելով։

Պիւտճէ.— Տեղեկաբերութիւն Հաշուեքննիչի.— Հաշուեքննիչ Մարմինը քննած եւ վաւերացուցած ըլլալով Կեդր. Կոմիտէի հաշիւները, յայտնեց որ Մարմինները չեն լրացուցած Շրջ. Ժողովէն նախատեսուած պիւտճէն, 27,000ի տեղ հազիւ 18,000 հայթայթելով, իսկ Կեդր. Կոմիտէն իր ծախսերուն վերաբերմամբ մնացած է իրեն տրուած իրաւասութեան սահմանին մէջ. ունեցած է 2,200 դրշ.ի չնախատեսուած ծախք մը թէեւ, բայց այդ գումարը ելքին համար գծուած քանակին հետ համապատասխան եղած է։

Հաշուեքննիչ Յանձնախումբը ներկայացուց նաեւ յառաջիկայ տարեշրջանի պիւտճէն՝ պէտքն զգացնելով շուրջ 30,000 դրշ. մուտքի մը անխուսափելիութեանը, որ բաշխած էր Շրջ. Մարմիններու վրայ։ Ելքի բաժնին մէջ նախատեսած էր Հաշուեքննիչը՝ Շրջանի փրոփականտ–դիւանական ծախքերուն հետ նաեւ՝ Կուսակցութեան Կեդր. Արկղին վճարելի գումարները, որոնք անյետաձգելիօրէն պիտի գործադրուին, ինչպէս նաեւ Ընդհ. Ժողովին գնալիք երկու պատգամաւորներու ծախքերու հայթայթման պէտքը։

Այս պիւտճէին հետ՝ Հաշուեքննիչը Ժողովին կը բերէր քանի մը յարակից առաջարկներ։

Շրջ. Ժողովը կարծիքներու փոխանակութենէ յետոյ՝ իւրացնելով Հաշուեքննիչի ներկայացուցած պիւտճէն իր յարակից առաջարկներով, տուաւ հետեւեալ որոշումները.—

1) Կը պարտադրուի յառաջիկայ Կեդր. Կոմիտէն՝ պատրաստ 3,600 դրշ.ի գումարը պարբերաբար վճարել Բիւրոյին՝ նախորդ տարուան սակի փոխարէն։ Նոյնպէս պարբերաբար դանձելով Զարիֆեանէն(3) 7,000 դրշ. վերադարձնել Բիւրոյին՝ ի հաշիւ նախորդ տարուան հանգանակութեան մնացորդին։ Յառաջիկայ տարեշրջանի համար պիւտճէով նախատեսուած սակը պարբերաբար վճարել Բիւրոյին, ջանալով ելեւմուտքին մէջ համաչափութիւն պահպանել։

2) Ընդունելով Հաշուեքննիչի բաշխման ձեւը՝ կը յանձնարարուի Կեդր. Կոմիտէին՝ մնալ նոյն սահմաններու մէջ եւ դուրս չգալ անկէ, ինչպէս նաեւ կը թելադրէ փնտռել հասոյթի նոր աղբիւրներ — երեկոյթ, դաշտահանդէս եւլն.։

3) Կեդր. Կոմիտէին վրայ պարտականութիւն կը դրուի իր վայրին մէջ ապրող նիւթապէս գոհացուցիչ պայմաններուն մէջ գտնուող ընկերներու ամսավճարներուն գումարը համապատասխան քանակի մը մէջ դնել՝ անոնց նիւթական պայմաններուն հետ բաղդատմամբ։

4) Միաձայնութեամբ կը ջնջուի Շրջիկի դրութիւնը եւ կը պահուի մնայուն քարտուղարի այժմեան ձեւը։ Կը պարտաւորուին Կեդր. Կոմիտէն եւ ձեռնհաս ընկերները, ըստ յարմարութեան՝ այցելել Շրջանի կազմերուն։

Շրջանակային գումարումներ.— Առաջնորդուելով այն գաղափարէն, որ մէկ կողմէ Շրջիկի վերացումը, միւս կողմէ՝ Մարմիններու մէջ սեփական նախաձեռնութեան եւ աշխատանքի ոգիի արթնցումը անհրաժեշտ կը դարձնեն այդ պէտքերուն գոհացում տուող համապատասխան օրկաններու ստեղծումը, Շրջ. Ժողովը որոշեց.—

1) Բաժնել Վիչապի շրջանը քանի մը շրջանակներու եւ ընդունիլ Շրջանակային Ժողովներու գումարման պարտադիր կարեւորութիւնը՝ տարուան մէջ դէթ մէկ–երկու անգամ։

2) Իւրաքանչիւր Շրջանակի տեղական կազմերը կը պահեն փոխադարձ յարաբերութիւններ՝ զուտ Շրջանակային խնդիրներու շուրջ։

3) Շրջանակային Ժողովները կը գումարուին Կեդր. Կոմիտէի հրաւէրով, անոր մէկ անդամին ներկայութեամբ եւ կանխապատրաստուած որոշ օրակարգի մը համաձայն՝ որ կը վերաբերի Շրջանակային խնդիրներու։

4) Շրջանակային բաժանումները պիտի կատարէ Կեդր. Կոմիտէն, նայելով աշխարհագրական եւ այլ պայմաններուն։

Ներքին կանոնագրի վերաքննութեան առաջարկի մասին.— Մէկ–երկու Մարմիններու կողմէ առաջարկ եղած էր թէեւ այս մասին, սակայն Ժողովը նկատելով որ փոփոխութեան առաջարկին հետ փոփոխելի կէտերու մասին ոչ մէկ տեսակէտ եւ մանրամասնութիւն յղուած էր. միւս կողմէ՝ Կուսակցութեան Ընդհ. Ժողովի օրակարգին մէջ դրուած է նաեւ Ընդհ. Կանոնագրի մշակման հարցը, որուն բովանդակելիք ընդհանուր սկզբունքներուն եւ տրամադրութեանց է որ պէտք է համաձայնեցուի Շրջանի կանոնագիրը՝ անժամանակ նկատուեցաւ այդ խնդիրով զբաղիլը։

Կարմիր խաչի խումբեր.— Շրջ. Ժողովը դիտելով որ տեղ–տեղ սկսած են ծնունդ առնել Կարմիր Խաչի խումբեր, որոնց գործունէութիւնն ու Մարմիններու հետ ունենալիք փոխ–յարաբերութիւնը որոշ ուղղութեան մը ենթարկելու անհրաժեշտութիւնը կը ներկայանայ, կարծիքներու փոխանակութենէ յետոյ որոշուեցաւ.

1) Կարմիր Խաչի խումբերը կը պահուին իբր ուրոյն Միութիւններ, անջատ Կուսակցութենէն, բայց

տեղական Դաշնակցական Մարմիններու հովանաւորութեան եւ հսկողութեան տակ, որոնց պարտականութիւններէն մէկը պիտի ըլլայ մշտական յարաբերութեան մէջ ըլլալ յիշեալ Միութիւններուն հետ։ Կարմիր Խաչի խումբերու անդամավճարներէ գոյացած հասոյթին 50%ը կը տրուի տեղական Դաշնակցական Մարմնին, մնացածը եւ բացառիկ հասոյթները Կեդր. Կոմիտէի ցուցմունքներուն համաձայն գործածուելով Կարմիր Խաչի համար նախատեսուած նպատակներուն։

2) *Կեդր. Կոմիտէին կը յանձնարարուի այս ընդհանուր ուղղութեան սահմանին մէջ պատրաստել ամփոփ կանոնագիր՝ Կարմիր Խաչերու համար։*

Շրջանի կազմակերպութեան ուժեղացում.— Տեղական-կազմակերպական աշխատանքներու կանոնաւորում եւլն.— *Այս մասին նախորդ Շրջան. Ժողովներէն տրուած որոշումները իւրացնելով եւ անոնց գործադրութիւնը յանձնարարելով՝ Շրջ. Ժողովը հետեւեալ հրահանգ-որոշումներուն անշեղ գործադրութիւնը կը պարտադրէ.*

1) *Խմբական ժողովները դարձնել պարտաւորիչ եւ հերթական, տեղական ընդհ. ժողովներու գումարումը յարմարցնելով տեղական պայմաններուն։*

2) *Խմբական թէ ընդհ. ժողովներու գումարումէն առաջ, Մարմինները պարտաւոր են նախապատրաստուիլ եւ ըստ այնմ ներկայանալ ժողովներուն, զանոնք ամլութեան չդատապարտելու համար։*

3) *Շրջ. Ժողովին մասնակցող պատգամաւորները գործօն մասնակցութիւն պիտի ունենան տեղական կազմերուն մէջ, անդամակցելով անոնց։*

4) *Տեղական դաշնակցական ուսուցիչները գործածել փրոփականտի, դաստիարակչական աշխատանքներու մէջ՝ առանց վարչական դեր եւ աշխատանք տալու անոնց եւ առանց տեղական Մարմիններու մէջ մտցնելու զանոնք։*

5) *Դասախօսութիւններուն տալ խմբական բնոյթ եւ սորվեցնելու ձեւ, առանց ընդհանուր փրոփականտի վերածելու աշխատանքը, որ պէտք է կրէ աւելի մրջնային աշխատանքի բնոյթ։ Համեմատաբար կարող ընկերները պէտք է ցրուել զանազան խումբերու մէջ՝ յատկապէս պարապելու համար այդ խումբերու կուսակցական-յեղափոխական դաստիարակութեամբը։ Այս դասախօսութեանց ընթացքին միշտ պարզէն դէպի բարդը երթալ, տալով նախ մեր յեղափոխական անցեալի մասին ծանօթութիւններ, մեր հերոսներու կեանքէն տեղեկութիւններ եւ աստիճանաբար անցնիլ տեսական հարցերուն։ Այս աշխատանքին համար ունենալ որոշ ուղեցոյց (տե՛ս Կեդր. Կոմիտէի պատրաստածները)։*

6) *Պարտադիր դարձնել «Դրօշակ»ի բաժանորդագրութիւնը բոլոր խումբերուն համար եւ անոր ընթերցումը՝ ժողովներու մէջ թէ անհատաբար։ Ջանալ որ՝ տեղական ամէն կազմ ունենայ իր «Դրօշակ»ի հաւաքածոն։ Ունենալ զուտ կուսակցական ամփոփ գրադարան՝ ընկերներու կուսակցական մտաւոր դաստիարակութեան իբր աղբիւր։*

7) *Ընկերներու մէջ հրահրել սորվելու ոգին, ինքնօգնութեամբ պարապելու օգտակարութեան գաղափարը եւ արմատախիլ ընել այն մտայնութիւնը, որով կ'առաջնորդուին յաճախ ընկերներէն շատեր՝ սպասելով ամէն բան իրենցմէ դուրս, առանց իրենց սեփական, շօշափելի աշխատանքը բերելու եւ թերութիւնները տեսնելու իրենց իսկ մէջ։*

8) *Վերցնել ակումբներու մէջէն զանազան կարգի խաղերը եւ ջանալ որ ընկերները հեռու մնան մոլութիւններէ։ Զուտ մտաւոր աշխատանքին ընկերացնելու համար գործնական հաճոյքներն ալ, անպայման ուժ տալ մարմնամարզական եւ որսորդական խումբերու կազմութեան, սարքել ամառնային կիրակնօրեայ պտոյտներ, սարքել երեկոյթ-հանդէսներ, միշտ առաջնորդուելով Կուսակցութեան շինարար ոգիէն եւ նպատակներէն։*

9) *Տեսական-դասախօսական աշխատանքներուն մէջ գործածել ուսանող ընկերները եւ պարտադիր աշխատանք յանձնել անոնց։*

10) *Հարցարաններու միջոցով տալ նիւթեր՝ շարքերու մտամարզանքին համար եւ պարբերական վիճակացոյցներով տեղեկութիւններ քաղել կատարուած աշխատանքի մասին եւ կազմել ընդհանուր վիճակացոյց, որ Շրջանակային Ժողովին կը ներկայացուի Կեդր. Կոմիտէին կողմէ։*

11) *Անշեղ եւ ճշգրիտ գործադրութիւն ներքին կանոնագրին, կուսակցական աշխատանքներու եւ պարտականութեանց անխափան կիրառութիւն ապահովելու համար։*

Բանուորական Միութիւններ և Քօօփերաթիվներ.— *Շրջ. Ժողովը դիտելով որ աշխատաւորական գետնի վրայ Շրջանին մէջ շօշափելի աշխատանք չէ թափուած, իր նկատողութիւններուն հետ, յառաջիկայ տարեշրջանի գործունէութեան համար կը յանձնարարէ նախորդ Շրջ. Ժողովի որոշումը ուղեգիծ ընդունիլ.— այն է՝*

1) *Ստեղծել տեղական Մարմիններու կողքին առանձին յանձնախումբեր՝ որոնց գործն ըլլայ միմիայն տնտեսական կազմակերպութեան հետապնդումը։*

2) *Նկատի ունենալով տեղական պայմանները՝ անոնց համեմատ աշխատիլ որ բանուորական-արհեստակցական միութիւնները ունենան անկուսակցական, իսկ քօօփերաթիվները՝ կուսակցական (կուսակցական գործին դեկը դաշնակցական ընկերներու ձեռքը պահելու եւ քայքայումի վտանգէն ազատելու առումով), միշտ աչքէ չվրիպեցնելով որ կուսակցութիւնը քանի ընդարձակէ իր տնտեսական-աշխատաւորական միութեանց կազմակերպումը, քանի ամրապնդէ իր կուսակցական կապերը նոյն միութեանց հետ, այնքան աւելի ընդլայնած կ'ըլլայ իր քաղաքական գործունէութեան խարիսխն ալ եւ այնքան աւելի ուժեղ կ'ըլլայ իր քաղաքական գործունէութեան յենակէտը։*

Աշակերտութեան եւ ուսանողութեան հանդէպ.— *Շրջ. Ժողովը բաժնելով եւ իւրացնելով վերջընթեր Շրջ. Ժողովի որոշումը՝ զայն անգամ մըն ալ իր շարքերուն, մասնաւորապէս Մարմիններուն ուշադրութեան կը յանձնէ, դիտելով որ այդ մասին շեղումներ տեղի կ'ունենան։*

Մեկնելով Կուսակցութեան աշխարհահայեացքէն՝ որ կը թելադրէ կրթական գործը հեռու պահել դասակարգային շահագործումներէ. կ'որոշէ.—

1) *Պաշտպանելով ապադասակարգային տեսակէտը կրթական գործին մէջ, օրինական ամէն միջոցներով պայքարիլ աղայական յետադիմական ազդեցութեանց եւ ոտնձգութեանց դէմ, վարժարաններէն ներս թոյլ չտալով որ կրթական գործը ծառայեցուի անոր շահերուն։*

2) *Վարժարաններէն ներս,— ըլլան անոնք նախակրթարաններ թէ բարձրագոյն վարժարաններ—, կուսակցական ոչ մէկ կազմ եւ փրոփականտ առաջացնել։*

3) *Եօթնամեայ Իտատիներու բարձր կարգերու աշակերտները առնել միայն շարքերուն մէջ, պարտադիր չընելով անոնց վարչական գործօն դեր ու աշխատանք։*

4) *Զարկ տալ խնդրոյ առարկայ կարգերուն ինքնազարգացման՝ տեսական-գիտական հարցերու շուրջ դասախօսութիւններ սարքելով։*

5) *Յանձնարարել դաշնակցական բոլոր ուսուցիչներուն ըլլալ իրենց պարտականութեան մարդը, հետեւիլ եւ օգտուիլ մանկավարժական գիտական աշխարհի առաջխաղացութիւններէն։*

Առեւտրական պոյքոթը Շրջանին մէջ.— *Պոյքոթը արդիւնք տնտեսական պատճառներու, հակառակ իր տարերային բնաւորութեան, թէեւ կը ծառայեցուի իբր ազդակ՝ նաեւ Թուրք ազգայնութեան զարթնումի եւ ամրապնդումի գաղափարին հետապնդութեան ի նպաստ, բայց ցորչափ այդ շարժումը կը մնայ տնտեսական եւ բարոյական գետնի վրայ եւ օրինաւորութեան մէջ, մեզի կ'իյնայ տարածել այն գաղափարը, որ համագործակցութեամբ հակազդող միջոցներ ձեռք առնեն նաեւ այն տարրերը՝ որոնց դէմ կ'ուղղուի այդ շարժումը։ Բողոքել այն բոլոր երեւոյթներուն դէմ, որոնք օրինաւորութեան ճամբէն շեղելով՝ բռնութեանց դուռ կը բանան։*

Դատական խնդիր.— *Շրջ. Ժողովը իր օրակարգին մէջ ունէր դատական խնդիրներ, որոնց մէջ նաեւ Շըրճիկի եւ մէկ քանի ընկերներու հետ կապուած խնդիր մը։ Այս մասին Ժողովը կատարելով հարկ եղած քննութիւնը, տուաւ իր որոշումը, որ կը հաղորդուի իր ատենին Մարմիններուն եւ պատկանեալ տեղերը։*

Կեդր. Կոմիտէի ընտրութիւն.— *Շրջ. Ժողովը վերջացնելով օրակարգի նիւթ կազմող բոլոր խնդիրները՝ գաղտնի քուէարկութեամբ ընտրեց նոր Կեդր. Կոմիտէն,— բաղկացած եօթը ընկերներէ—, եւ օրինաւորապէս փակուած յայտարարեց նիստերը։*

Ընկերական բարեւներով
Հ. Յ. Դ. ՎԻՇԱՊԻ ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷ

1914 Յուլիս 16

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ

Հետեւեալ նամակը, գրուած Հ. Յ. Դ. Գուրտպէլէնի ենթակոմիտէին (Ատաբազարի շրջան) կողմէ, գաղափար մը կու տայ Գոլսոյ շրջանի մեր կազմակերպութեան բեկերային գործունէութեան մասին՝ ի պաշտպանութիւն գործաւոր դասակարգի շահերուն։ Ան ուղղուած է գործարանատէր Աւետիս Կարապետեանին։ Գրուած է Հ. Յ. Դաշնակցութեան զինանշան կրող պաշտօնաթուղթի վրայ, երկու երես։

1908, *Դեկտ.* 3/16
№ 11

Մեծապատիւ

Աւետիս էֆ. Կարապետեան

Տիա՛ր,

Նոյեմբեր 9/22 կիրակի իրիկունը, ի ներկայութեան Ատաբազարի ներկայացուցիչ ընկեր Սիսակ եւ Ժիրայրի եւ տեղւոյս Հնչակեան կուսակցութեան Վարչական Ժողովոյ, Հ. Յ. Դաշնակցութեան Գուրտպէլէնի տեղական ենթակոմիտէս՝ ձեզ հետ բաւական երկար բանակցութենէ յետոյ համաձայնեցանք ու պայմանաւորուեցանք սա երկու գլխաւոր կէտերուն վրայ.— Ա) Գործաւորուհիք առհասարակ 10 ժամ պէտք է աշխատին. Բ) Մանարանատէրը ընդհանուր գործաւորուհիներու սովորական օրականներուն վրայ տասնական փարայի յաւելում ընէ։

Նոյն օրէն սկսեալ գործաւորուհիք յարգելով այս պայմաններն, օրական 10 ժամ կ'աշխատին առանց դանդաղի, այլ սակայն կը ցաւինք ըսելու որ մանարանատիրոջ կողմանէ չի յարգուիր իւր խոստումն, ու գործաւորուհեաց մէկ մասին օրական տասը փարայի յաւելումը կը զլացուի. եւ ասիկա կ'ըլլայ նոյնիսկ ձեր եղբօր Մ. Մարտիրոս էֆէնտիի կողմէ, որը կը խոստա-

---

(1) Կցուած այդ շահեկան մասը մեր տրամադրութեան տակ չունինք դժբախտաբար։

(2) Ամենայն հաւանականութեամբ՝ «մարտական» եւ «տեղեկչական» բառերու պատկերաւոր ձեւեր։

(3) Հաւանաբար Կ. Կոմիտէին ենթակայ շրջանի մը կամ Մարմնի մը կուսակցական անունը։

վանի ալ թէ ձեր պատուէրի համեմատ է որ կը շարժի...։

Ենթակոմիտէս, մանարանի միակ եւ լիազօր տէրն ձեր ազնուութիւնը միայն ճանչնալով, փոխանակ Մ. Մարտիրոս էֆէնտին ստիպելու, ներկայիս ահա ձեզ կը դիմենք որպէսզի պարտ ու պատշաճն տնօրինելով՝ զեկուցանէք յիշեալին որ սանկ չնչին բաներով չզբաղեցնէ զմեզ ու նոյնիսկ չստիպէ տարբեր միջոցներով գործադրել տալ խոստացուած ու ընդունուած պայմանները։

Նաեւ գիտէք անշուշտ թէ ենթակոմիտէիս նախաձեռնութեամբ Մանարանի Գործաւորուհեաց Միութիւն մը կազմուած է ու այս Միութեան խիստ քիչ բացառութեամբ անդամակցած են գրեթէ բոլոր գործաւորուհիք, եւ որոնք սիրայօժար յանձնառու եղած են իրենց օրավարձէն՝ ղրուշէն մէկ փարա յատկացնել այդ միութեան։ Ընկերակցական Միութիւնն նկատելով որ իւրաքանչիւր գործաւորուհի իր ստացած դրամն կամ ոսկի կամ մէճիտ ըլլալուն երբ անգամ մը տուն տանի ու իր պէտքերուն յատկացնէ (որը արդէն բնաւ չի բաւեր) այլեւս անկարելի պիտի ըլլայ վերոգրեալ բաժինն վճարել Ընկերակցական Միութեան՝ դիմած են ենթակոմիտէիս որպէսզի ուղղակի մանարանէն գանձենք իրենց այս մասնավճարներն՝ ի հաշիւ իրենց օրավարձերուն։ Սակայն Մ. Մարտիրոս էֆէնտին կարգ մը բոլորովին անտեղի պատճառներ ներկայացնելով՝ կը հակառակի, որով գործաւորուհեաց այս միութեան քայքայման ցանկացող ու աշխատող ըլլալն կը մատնէ...։ Այս մասին ալ յիշեալին պատշաճ հրահանգներ տալերնիդ կը խնդրենք, ձեզ հանդէպ մինչեւ ցարդ փորձով ցուցուած մեր բարեկամութիւնն չխախտելու համար։

Եւ որպէսզի, կամ անգիտութեամբ եւ կամ թիւրիմացութեամբ, այս տեսակ չնչին պատճառներով անհամաձայնութիւններ տեղի չունենան մանարանին շուրջը, աւելի լաւ կ'ըլլայ որ դուք անձամբ դաք ու կարգադրէք այս խնդիրներն ու միանգամայն գրաւոր կերպով հաստատէք խոստացուած պայմաններն՝ որը ապագայ անտեղութեանց առաջքը առնելու միակ եւ գլխաւոր միջոցն է։

Յարգալից բարեւներով մնամք սպասող ձեր պատասխանին,

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
ՏԵՂ. ԵՆԹԱԿՈՄԻՏԷ
ԳՈՒՐՏՊԷԼԷՆԻ

* * *

Դ.— ՍՏԵՓԱՆ ԵՍԱՅԵԱՆԻ ԹՈՒՂԹԵՐԸ

1908 – 1919

Սփիւռքի հայութեան, յատկապէս Եգիպտոսի մեր գաղութին, լաւ ծանօթ է Ստեփան Եսայեանի անունը։ Ան ճանչցուած է մասնաւորաբար՝ իբրեւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Եգիպտոսի ծաւալուն կազմակերպութեան եթէ ոչ սկզբնական հիմնադիրներէն, գէթ տասնամեակներու անխոնջ, ամբասիր եւ գաղափարապաշտ ղեկավարներէն մէկը, ինչպէս նաեւ իբրեւ գլխաւոր հիմնադիրներէն մին՝ Հայ Կրթական եւ Հրատարակչական Համազգային Ընկերութեան։

Կենսագրական հետեւեալ ամփոփ գծերը կը քաղենք Գ. Լազեանի «Դէմքեր հայ ազատագրական շարժումէն» հատորէն (էջ 346–355)։

Ստեփան Եսայեան ծնած է 1880ին, Կեսարիոյ շրջանի Կերմիր աւանին մէջ։ Հայրը, շրջանին մէջ ծանօթ ու յարգուած արջառավաճառ Սերովբէ Եսայեանը, կը մեռնի 1893ին։ Ստեփան կ'աւարտէ գիւղի վարժարանը, բայց առաւելաբար ինքնաշխատութեամբ է որ ձեռք կը բերէ բաւարար հմտութիւն՝ քանի մը լեզուներու —, եւ ի մասնաւորի հայերէնի եւ հայոց պատմութեան մէջ։ Տակաւին գրեթէ պատանի, քանի մը տարի ուսուցչութիւն կ'ընէ Կերմերի մէջ։

1899ին Ստեփան Եսայեան կը փոխադրուի Աղեքսանդրիա, ուր, յաջորդ տարին իսկ, կը մտնէ Հ. Յ. Դաշնակցութեան շարքերը։ Այնտեղ, քանի մը տարիներու ընթացքին, առիթ կ'ունենայ ծանօթանալու Հրաչին (Թիրեաքեան), Վահագն Տաթեւեանին, բժիշկ Կարապետ Փաշայեանին, ապա նաեւ Սիմոն Զաւարեանին (որ Կիլիկիա եւ Պէյրութ իր կատարած ուղեւորութեան ընթացքին կը հանդիպի նաեւ Եգիպտոս)։ Այս մեծ ընկերներու շունչով թրծուած՝ եգիպտաբնակ հինգ երիտասարդ դաշնակցականներ (Մկրտիչ Եփրեմեան, Պօղոս Քէհեայեան, Սեդրակ Պալըքճեան, Տիգրան Եադուպեան եւ Ստեփան Եսայեան) 1905ին կ'որոշեն անցնիլ Երկիր, իբրեւ յեղափոխական գործելու համար։

Անյաջող երկու փորձերէ ետք՝ Ստեփան Եսայեանը 1906ի ամառը կը յաջողի ոտք դնել Իզմիր։ Թարմ էր տակաւին յիշատակը Ոսկեհանքի 1905ի դաւադրական պատրաստութիւններուն, որոնք երեւան էին ելած Ժորիսի, ապա նաեւ Տիգրան Նալպանտեանի ձերբակալութեան իբր հետեւանք։ Թուրք ոստիկանութիւնը կը հըսկէր աչալուրջ։ Եսայեան կը ստիպուի երկու ամիս պահըտուած մնալ, ապա նաեւ՝ հեռանալ Իզմիրէն։ Ատեն մը կը մնայ Սոնդուրլու գիւղը (Այտըն—Զիվրիլ երկաթուղագծին վրայ), եւ վերջապէս, 1907 Յունիսին, կը յաջողի անցնիլ իր ծննդավայրը՝ Կերմիր։ Այնտեղ եւս, մօտ մէկ տարի, ան կը գործէ ընդյատակեայ՝ տեւաբար ենթակայ ոստիկանութեան հետապնդումներուն։

Օսմանեան Սահմանադրութեան շրջանին՝ Ստեփան Եսայեանը կը հանդիսանայ Կեսարիոյ շրջանի դաշնակցական կազմակերպութեան գլխաւոր գործիչներէն մէկը։ Ան պարտականութիւններ կը ստանձնէ Հ. Յ. Դ. Պոլսոյ Պատասխանատու Մարմնին կողմէ, որուն հետ ունեցած է երկար թղթակցութիւններ։ Իր նամակներուն մէջ, Եսայեան կը հայթայթէ փաստացի տեղեկութիւններ՝ Սահմանադրութեամբ ստեղծուած նոր կացութեան մասին, եւ տեւաբար շեշտ կը դնէ ժողովուրդի զինման անհրաժեշտութեան վրայ։ Ինք եւս լայն չափերով կը սատարէ Կեսարիոյ շրջանի կազմակերպութեան եւ զինումին։ Իր «Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ» գրքին մէջ, Արշակ Ալպոյաճեան, մէջբերելով այդ շրջանը այցելած հայ եկեղեցականի մը խօսքերը, հայ կուսակցութեանց գոյութեան, մասնաւորաբար՝ դաշնակցական եւ հնչակեան զինեալ խումբերու աչալուրջ հսկողութեան կը վերագրէ «հայաշատ այդ քաղաքի Ադանայէն շատ աւելի չարագոյն տեսակէն սպանդանոցի մը» վերածուած չըլլալը։

1909ի վերջերը՝ Ստեփան Եսայեան Պոլսոյ վրայով կը վերադառնայ Եգիպտոս, ուր շուտով կը դառնայ դաշնակցական կազմակերպութեան սիւնը։ 1911ին պաշտօնի կ'ընդունուի Մանթաշեան Հաստատութեան մէջ, որու Գահիրէի ճիւղին տնօրէնութիւնը կը վարէ ամբողջ քսան տարի՝ 1920էն մինչեւ իր մահը։ Կ'ամուսնանայ 1914ին։ 1915էն 1921 կը վարէ «Յուսաբեր»ը. առաւելաբար Ստեփան Եսայեանի ջանքերուն շնորհիւ է՝ որ, «Յուսաբեր»ի սեփականատէր Լալայեանցի մահէն ետք, անոր այրին թերթը կը փոխանցէ Հ. Յ. Դաշնակցութեան։ 1919ին կ'այցելէ նաեւ Փարիզ, խորհրդակցութիւններ ունենալու Հայաստանի Հանրապետութեան պատուիրակներուն՝ Ա. Ահարոնեանի եւ բժ. Հ. Օհանջանեանի հետ։

Հակառակ իր կեանքի վերջին տասնամեակին ունեցած լուրջ անհանգստութեանց, Ստեփան Եսայեան մինչեւ վերջ ալ մնաց հանրային եւ կուսակցական ծառայութեան պատնէշին վրայ՝ իբրեւ անխոնջ գործող ու հաւատաւոր դաշնակցական։ 1928ին, բժ. Հ. Օհանջանեանի, Լ. Շանթի, Ն. Աղբալեանի, Գ. Իփէկեանի, Մ. Խաչատուրեանի, Ս. եւ Յ. Պալըքճեաններուն եւ Ս. Մալխասեանի հետ, ան մաս կազմեց Համազգայինի հիմնադիր ժողովին եւ մարմնին։ Մաս կազմեց նաեւ Գահիրէի Թեմական եւ Քաղաքական ժողովներուն։

Մեռաւ 1940 Փետրուար 20ին, իր չտեսած բայց պաշտած հայրենիքին՝ Հայաստանի կարօտը սրտին։

⁂

Նամակներու այս շարքը կը վերաբերի առաւելաբար Ստեփան Եսայեանի Կեսարիոյ գործունէութեան (1908–1909), եւ որոշ չափով լոյս կը սփռէ շրջանի կազմակերպական աշխատանքներուն, Հ. Յ. Դ. Պոլսոյ Պատասխանատու Մարմնին հետ յարաբերութեանց, ինչպէս նաեւ, ընդհանրապէս, շրջանի եւ ժամանակաշրջանի մտահոգութեան եւ մտածելակերպին վրայ։ Քանի մը նամակներ միայն կը պատկանին յաջորդող՝ 1911–1919 տարիներուն։

Հ. Տ.

Ա. Ե. 1

ԻԶՄԻՐԷՆ՝ ՊԵՏՐՈՍ ԲԱԲԱՋԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ՍՏԵՓԱՆ ԵՍԱՅԵԱՆԻՆ

Հաւատարիմ մեր սկզբունքին, անփոփոխ պահած ենք պարունակութիւնն ու լեզուն, կատարելով ուղղագրական եւ կէտադրական փոքր սրբագրութիւններ միայն։ Հակառակ իր ճառային եւ չափազանցուած ներբողական բնոյթին, նամակը ապացոյց մըն է Սահմանադրութեան առաջին տարիներուն Հ. Յ. Դաշնակցութեան նկատմամբ ծաւալած համաժողովրդական համակրանքին եւ խանդավառութեան, նոյնիսկ անոնց կողմէ՝ որոնք, իրենց իսկ խոստովանութեամբ (եւ անոնցմէ կը թուի ըլլալ Պ. Բաբազեանը), տակաւին քանի մը ամիս առաջ ամենախիստ մեղադրանքներն ու քննադատութիւնները կ'ուղղէին անոր հասցէին։

Անփոփոխ պահած ենք նաեւ մականունի ուղղագրութիւնը։

Գրուած է սեւ մելանով, նամակի գծաւոր զոյգ թուղթի վրայ (ընթացիկ չափ, — 21x27 սմ.), չորս երես։

Օգոս. 15/28/908, *Զմիւռնիա*

Սիրելի ընկե՛ր,

Օգոս. 4/17 *Թուակիր գրութիւնդ երէկ երեկոյ Թովմասէն ստանալով՝ անոր մէջ պարունակուածներուն վերահասու եղայ։ Նոյնպէս ստացած եմ ասկէ ամիսներ առաջ ինձ ուղղած նամակդ, որուն անմիջապէս թէեւ կ'ուզէի պատասխանել, բայց դժբաղդաբար եւ բարեբաղդաբար նոյն օրը Իզմիրէն հեռանալու վիճակին մէջ ըլլալուս՝ ստիպուեցայ զայն անպատասխանի թողուլ ցարդ։ Կը ցաւիմ որ Իզմիրէն երկու ամիս բացակայելուս հետեւանքով տխուր ենթադրութեանց ենթակայ ըրի քեզ։ Ինչ որ է. կեանքի մէջ երբեմն կը պատահին այնպիսի անակնկալներ, որոնք նախապէս թէեւ ցաւ կը պատճառեն, բայց յետոյ հիմնական բարեբախտութեանց աղբիւրը կ'ըլլան։ Իմ երկու ամսուան բացակայութիւնս եւս ոչ թէ միայն անօգուտ չանցաւ, այլ Սահմանադրութենէն բոլորովին տարբեր — ընկերային օգտակարութիւններ ունեցաւ։ Դեռ Իզմիր չվերադարձած տեսայ, որ իրերը չափազանցապէս յաջող դրութեան մէջ են. բացի նեխուած ու ապականուած Եգիպտոսէն, միւս բոլոր երկիրներուն մէջ Դաշնակցութեան բացորոշուած աստուածացումը կը փառաբանեն։ Դեռ այն ատեն Սահմանադրութեան հոտը անգամ չկար, եւ սակայն հաստատապէս համոզուեցայ որ եղած գնահատական ներբողներն ու պաշտամունքները շատ քիչ են Դաշնակցութեան նկատմամբ. հետեւաբար քու դատողութեանդ կը թողում եզրակացնել, թէ ասկէ առաջ Դաշնակցութիւնը վարկաբեկող տարաձայնութիւններն ու անհատները որքան իրաւացի ու արդարացի էին։ Կը ցաւիմ, ընկեր, որ ասկէ ամիսներ առաջ քեզ ուղղած նամակովս՝ անհիմն, սուտ եւ սխալ տարաձայնութիւններ իբր ճշմարիտ իրականութիւն հաղորդեցի քեզ։ Շօշափելի եւ անժխտելի ապացոյցներ կան հաստատող որ այս վերջին երեք տարիներէն ի վեր՝ բացի տեղւոյս Վազգէնէն ու Վարդանէն (սրճագործ) եւ միւս քննադատող սրիկաներէն, ոչ մի աղտոտ պարագայ ունեցած է Դաշնակցութիւնը իր շարքերուն մէջ։ Տարբեր հարց մ'է այն՝ որ Դաշնակցութիւնը ասկէ ամիսներ առաջ Վանի, Մուշի եւ յարակից երկիրներու մէջ ձախողուածքներ կրեց.— ասկէ չէ կարելի դատապարտելի հետքեր հետեւցունել։*

Տեղէս բացակայելէս շատ յետոյ երբ իմացայ Սահմանադրութեան իրագործուիլը, դեռ Իզմիր չեկած Կ. Պոլիս անցայ, ուր երթեւեկող ճանապարհորդներու մասին ոչ մի դժուարութիւն չըլլալը իմ անձնական փորձովս հաստատեցի։ Խստութիւն, ոստիկանական-խաֆիէական ճնշում, լրտեսական հետապնդումներ, խորթ ու խոժոռ նայուածքներ, բռնակալական գազան արարքներ. — ասոնք բոլորը այժմ երեւակայական ցնորքներու կարգ անցած են. այժմ բռնակալութիւն չկայ, այլ Հ. Յ. Դաշնակցութիւն կայ որ իր վեհութեամբը կը ճառագայթէ, հաւասարապէս ամենուն վրայ սփռելով ու պարգեւելով իր տարիներու զոհողութեամբ ձեռք բերած երջանկութիւնները։ Ասով չի վերջանար սակայն։ Ժողովուրդը — հայ, Թուրք, յոյն եւ հրեայ, նոյնպէս՝ ռուս, վրացի, պարսիկ եւ արաբ ապաւինած են Դաշնակցութեան եւ դեռ շատ ու անսահման բարիքներ կը սպասեն անկէ, համոզուած ըլլալով որ միայն Դաշնակցութիւնն է այն աղբիւրը, գետը, հեղեղը ու հոսանքը, որ իրեն հետ կը բերէ անսահման ու անվերջ բարիքներ, ինկածները կանգնելու, կաշկանդուածները, գերիները ազատելու եւ մեռելները կենդանացնելու համար։ Այս սրբագործումին, այս կենդանացումին եւ այս եղբայրացումներուն առջեւ ասպարէզ պղտորողները — դաւաճանները, ուխտադրուժները, դասալիքները — այլեւս իրենց բարոյական մահը տեսնելու ամենօրեայ պատիժը ունին։ Այժմ Դաշնակցութիւնը բացարձակ տէրն է ասպարէզին, անոր ներկայ գործունէութիւններն են՝ ժողովուրդը զինել, ամբողջ ժողովուրդին գաղափարել ու կազմակերպել հանրային բոլոր դասակարգերը, դպրոցներուն մեծ մղում տալ. թատրոններ եւ լսարաններ կազմակերպել, մամուլը սրբագործել մաքրագործուած օգտաշատ հրատարակութիւններով, արհեստակցական ու գործաւորական միութիւններ կազմակերպել՝ աշխատաւոր բայց իրաւազուրկ դասակարգերու իրաւունքները պաշտպանելու համար։

Դաշնակցութեան աշխարհահայեացքն է ազգերու եղբայրացումը, սոցիալիզմը, որով նա ձգտած է ու յաջողած է ասկէ տարի մ'առաջ Թուրք երկու յեղափոխական կուսակցութիւններու (որոնցմէ մին է Ահմէտ Ռիզայի եւ միւսը իշխան Սապահէտտինի կուսակցութիւնը) հետ գործակցական համերաշխութիւններ գոյացնել, որուն ջանքերով ու աշխատութիւններով է որ ձեռք բերուեցաւ Թուրքիոյ ներկայ ազատութեան Սահմանադրութիւնը։ Կ. Պոլսոյ մէջ 5 օր մնացի, շատ մը ատենախօսութիւններու ներկայ եղայ։ Ուրբաթի առթիւ Սէլամլըքի արարողութիւնը դիտելու համար Եըլտըզ — եդեմական բայց կրկնակի պարիսպներով շրջապատուած վայրը գացի, տեսայ իր պատկերին երբեք չնմանող Թագաւորը, որմէ օր մը յետոյ սիրտ ու միտք ցնցող հանդիսութիւններու տպաւորութեան տակ ճնշուած՝ վերադարձայ Իզմիր։ Հոս եւս ճառախօսութիւններու ներկայ եղայ։ Թէ՛ Կ. Պոլսոյ եւ թէ տեղւոյս Թուրք կոմիտէներու ներկայացուցիչները հրապարակաւ յայտնեցին, թէ Թուրքիոյ ներկայ երջանկութիւնը միայն Հ. Յ. Դաշնակցութեան կը պարտի ամէն օսմանցի. նոյնպէս յայտարարեցին թէ իրենց զարգացումը եւ ներկայ հայրենասիրական ողջամիտ գիտակցութիւնը միմիայն Հ. Յ. Դաշնակցութեան բարձր ու աննման դաստիարակութեան արդիւնքն է։ Կեցցէ՛ հայ ժողովուրդը, որ իր մէջէն դիւցազն Դաշնակցութիւնը ծնաւ։ Այլեւս բանէ մը տարակուսելու, կասկածելու հարկ չկայ, հանգիստ եղի՛ր՝ ընկեր. ա՛խ երանի թէ կարողանայիր Իզմիր գալ, իրար հետ ձեռք ձեռքի կուտայինք, ու չէիր զղջար հոս գալուդ համար։ Խնդրեմ եթէ կարելիութիւններ ունիս, ջանա՛ շուտով Իզմիր գալու. իրար պակասը լրացնել կ'աշխատինք հոս, մեր սահմանին մէջ։ Նամակս ստանալուդ շուտով պատասխանէ եւ յայտնէ Իզմիր գալիք օրդ. կը յուսամ թէ եթէ անմիջապէս ատկէ ճամբայ ելլես, շաբաթէ մը հոս հասած կրնաս ըլլալ. վստահ եղիր, քեզ հիւրասիրելու համար պատրաստակամութիւններ չեն պակսիր ինձ։

Հասցէս է — Իզմիրտէ, Էրմէնի Մահալլէսի՝ Ձուքուր սոքաղընտա № 10 *խանէտէ Պետրոս Բաբազեան։ Այսպէսով ապահով եւ շուտ կը ստանամ ղրկելիք նամակդ եւ գուցէ քեզ ալ։*

Ներկայ դրութեանս հետ մէկտեղ փոսթին — հասցէիդ — յանձնեցի բաքէթ մը, որուն մէջ դրած եմ «Ռազմիկ», «Դրօշակ», տեղական թերթերէն «Արշալոյս» մը. ասոնք կարդալով պիտի կրնաս հասկնալ թէ ինչ է Դաշնակցութեան աշխարհահայեացքը եւ հիմակուան բռնած դիրքը. կը ցաւիմ որ ներկաս քեզի փութացնել ուզելուս՝ միջոց եւ հնարաւորութիւն չունեցայ գաղիերէն թերթեր եւս ղրկելու քեզի. այլեւս մտադիր ալ չեմ ֆրանսերէն թերթեր ճարելու, քանի որ լիայոյս եմ Իզմիր գալուդ։

Ընդունէ ջերմ ու կարօտալից բարեւներս։

Քոյդ
ՊԵՏՐՈՍ ԲԱԲԱՋԵԱՆ

Ա. Ե. 2

ՀԱԼԷՊԷՆ՝ ԱՐՇԱԿԻ ՆԱՄԱԿԸ ՍՏԵՓԱՆ ԵՍԱՅԵԱՆԻՆ

Արշակ (մականունը եւ ինքնութիւնը մեզի անծանօթ) կը թուի ըլլալ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Կիլիկիոյ գործիչներէն մէկը, հաւանօրէն՝ Եգիպտոսէն ծանօթ Ստ. Եսայեանին։ Տեղեկութիւններ կու տայ — շատ աւելի զուսպ լեզուով քան նախորդ Պ. Բաբազեանը — Օսմանեան Սահմանադրութեան հաստատման պարագաներուն եւ Դաշնակցութեան խաղացած բախտորոշ դերին մասին (Փարիզի խորհրդաժողով)։

Նոյն չափի եւ նոյն տիպի նամակի թուղթի վրայ, երեք էջ, մանիշակագոյն մելանով։

908 *Օգոստոս* 16/29, *Հալէպ*

Սիրելի Ստեփան

Ուրախութեամբ ստացած լինելով Ձեր երկու նամակներն, ահա կը պատասխանեմ եւ կը ջանամ ըստ կարելւոյն գոհացում տալ հետաքրքրութեանդ։

Սիրելիս երկար բարակ չպիտի գրեմ Ձեզի, յուսալով որ մինչեւ հիմա Պոլսոյ թերթերէն բաւական բան իմացած կը լինիք, միայն կ'ուզէի սա պարագան շեշտել թէ՝ կը սխալիք կարծելով թէ Սահմանադրութիւնը Սուլթանը շնորհած է դարձեալ խաղ մը խաղալու համար, այլ ճնշման տակ խոնարհած է: Թէ ինչպէ՛ս:

1907 *Դեկտ. ամսոյն Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը ի մի գումարելով օսմանեան բոլոր ընդդիմադիր յեղափոխական կուսակցութիւնները Փարիզի մէջ Քոնկրէ մը գումարեց եւ կարգ մը որոշումներ տուաւ, որ ժամանակին Քոնկրէի որոշման յայտարարութիւնները հանելով ամէն լեզուէ ցրուեցին: Կ'ուզէի հայերէնը ղրկել Ձեզի, սակայն հիմա ձեռքիս տակ չունիմ, այս անգամ կը ղրկեմ Ձեզի թուրքերէնը, որ կարդալով գաղափար մը պիտի կազմէք: Եւ ահա այդ Քոնկրէի արդիւնքն էր որ Մակեդոնիոյ մէջ զինուորական հրամանատար Շեմսի փաշան սպաննուեցաւ թուրք յեղփ. սպայի մը կողմէ: Հարիւրապետ Նիազի պէյ առաջին անգամ ըլլալով ապստամբութեան դրօշ կը պարզէ, որուն անմիջապէս օգնութեան կը հասնի Էնվէր պէյ, եւ յետոյ ամբողջ մակեդոնական թուրք բանակը, եւ հեռագրաւ Համիտ աղային* 24 *ժամ պայմանաժամ կու տան՝ կա՛մ Սահմանադրութիւնը ընդունիլ եւ կամ անմիջապէս Պոլսոյ վրայ քալելով բռնի ուժով իրենք պիտի կատարեն ամէն ինչ: Եւ ահա այդ բանակի սպառնալիքի արդիւնքն է որ այս ազատութիւնը կը վայելենք: Կարծեմ բաւական գաղափար մը ստացաք: Ամբողջ եւրոպացիք եւ թուրք յեղափոխականներ Դաշնակցութիւնը կը փառաբանեն, որ այսպիսի կարեւոր խնդիր մը գլուխ հանեց:*

Թուէս երկու օր յետոյ կը մեկնիմ դէպի Ատանա եւ կը խոստանամ անկէ Ձեզի կարգ մը ծրագիր եւ այլ բրոշիւրներ ղրկել: Այս անգամ կը ղրկեմ Ձեզի 1 *«Դրօշակ»,* 1 *«Հայրենիք»,* 2 *թուրքերէն բրոշիւր եւ* 1 *Փարիզի Քոնկրէի յայտարարութիւնը՝ թուրքերէն. ասոնք ստանալուդ անմիջապէս իմացուր ինձ հետեւեալ հասցէով.— Ատանատա, Թաշ մաղազասը Յարութիւն էֆ. Թուլլաճեան. վասթասը իլէ Աբրահամ աղայէ: Նամակդ ստանալուս անմիջապէս պէտք եղած ծրագիրներ, բրոշիւրներ եւ կարգ մը թերթերով միասին կարեւոր տեղեկութիւններ կու տամ:*

Գալով քո խնդրին արդէն Բիւրոն քեզ համար (300) *երեք հարիւր Ֆրանք ղրկած էր, որը Սեդրակին մօտ կը սպասէ. երէկ նամակ մը գրեցի եւ պահանջեցի որ անմիջապէս ղրկեն քեզի. նոյնպէս Ատանա երթալուս անմիջապէս Բիւրոյին ալ նամակ պիտի գրեմ, որ Եգիպտոս գրեն՝ որ դրամդ անմիջապէս ղրկեն: Միայն կը ցաւիմ ըսելու որ աւելի դրամ չպիտի կարողանաս ստանալ, քանի որ հիմա ազատութիւն է, ամէն մարդ կարող է ազատութեամբ աշխատիլ:* 909 *Յունուար* 1*ին երրորդ Ընդհ. Ժողովը պիտի ըլլայ Դաշնակցութեան*(1)*. կ'ուզէի այդ մասին թելադրութիւններ ընել. սակայն հիմա շատ զբաղուած ըլլալուս, կը խոստանամ Ատանայէն ընել այդ բանը: Խնդրեմ համառօտ գրելուս համար ներողամիտ եղէք:*

Ձերմ համբոյրներով
ԱՐՇԱԿ

Յ. Գ.— Տիգրանին գրեցի որ ծրարներդ Մերսին քրոջդ տղուն հասցէով ղրկէ. եթէ կ'ուզես Մերսին նամակ մը գրէ որ ստանալուն անմիջապէս քեզի ղրկէ:

ՆՈՅՆ

Ս. Ե. 3

ՏՕՔԹ. ՍՈՒՐԷՆ ՆՇԱՆԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

Գրուած սեւ մելանով, նամակի 20x25,5 սմ. չափի գծաւոր սովորական մէկ թերթ թուղթի վրայ, երկու երես:

1908 *Օգոստ.* 26, *Մատէն*

Մեծ. Ստեփան էֆ. Եսայեան,

Սիրելի՛ ընկեր, ստացայ Ձեր Օգոստ. 19 *թուակիր պատուական եւ պարունակութեան տեղեկացայ: «Ռազմիկ» եթէ ունիք, ղրկեցէք Գարեգին էֆ.ին հետ:*

Ուսումնասիրաց Ընկերութիւն կազմելու ձեռնարկած էք. լա՛ւ. ինչո՞ւ ուղղակի նպատակին չէք դիմեր եւ չէք թղթակցիր Պոլսոյ Հ. Յ. Դաշնակցութեան տեղական կոմիտէին հետ: Ես այստեղէն նամակ մը գրեցի Պոլիս, ուղղակի «Հ. Յ. Դաշնակցութեան տեղական կոմիտէ» հասցէով. եթէ հասնի՝ լաւ. որու հասցէ մը չեմ գիտեր, դուք հարցուցէք եւ բուն հասցէն գտնելով ինձ ալ տեղեկացուցէք: Վերջին Ընդհ. Ժողովի որոշումները, թերթեր եւ կազմակերպական հրահանգներ ուզեցի. այս մասին Պէյրութ ալ գրեցի, անպատճառ պատասխան մը կը ստանամ: Արդեւք մը ունի՞ք բուն կազմակերպութիւն մը ընելու համար: Ես Սվազ չկըրցայ երթալ. առ այժմ Պոլիս գրած նամակիս պատասխանը կը սպասեմ: Եթէ հարկ ըլլայ Կեսարիա ալ կու գամ: Վերջապէս աշխատեցէք առիթէն օգուտ քաղել՝ քաղաքական կազմակերպութիւն մը միշտ օգտակար կ'ունենայ ասկէ վերջ. Ուսումնասիրաց Ընկերութիւնը, թէեւ շատ կարեւոր, սակայն այս պարագային երկրորդական կը համարուի: Ազգերու կամ յեղափոխութիւններու պատմութիւնները կը վկայեն, որ քաղաքական փոփոխութիւններու սկիզբը միշտ վտանգներով եւ անակնկալներով լեցուն կ'ըլլայ. — այժմ Թուրքիոյ պահպանողական տարրը գլուխը կորուսած վիճակի մէջ է, կրնայ ուշաթափիլ եւ réaction *մը յառաջ գալ, ինչպէս որ եղաւ եւ կ'ըլլայ տակաւին Ռուսիոյ եւ Պարսկաստանի մէջ: Անոր համար, պէտք է մենք արթուն կենանք. յեղափոխական կազմակերպութիւնը առանց սահմանափակելու ազգային շրջանակին մէջ՝ պէտք է ընդհանուր գոյն մը տալ, բրոպականտ ընելով թուրք, հայ եւ յոյն ժողովուրդի մէջ: Աւելի կարեւորութիւն տալու է թուրք զինուորական շրջանակը կազմակերպելու, անոնք աւելի լաւ տրամադրութիւններ ունին այս մասին, քանի որ հին ռեժիմին վերջին մահացու հարուածը տուողը օսմանեան բանակը եղաւ: Կը տեսնեմ որ հոս ալ ընդհանրապէս զինուորականներն է որ աւելի կարեւորութիւն կու տան գործին: Կեսարիա գալիք Ժէօն-Թուրքերու մասին կը խօսիք. եթէ գան աւելի օգտակար կ'ըլլան:*

Ուսումնասիրաց Ընկերութիւն մը կազմելու համար մի մոռնաք մեր բարեկամ բժիշկները գործի մէջ առնելու. եթէ ես ալ հոն ըլլայի աւելի լաւ կրնայինք գործել. դուք չեմ կարծեր որ ամէն օր Կեսարիա երթալու գալու առիթ ունենաք, ինչ որ անհրաժեշտ է:

Վերջապէս նախորդ գրած նամակս դարձեալ ձեր նկատողութեան կը յանձնեմ եւ կը կրկնեմ.— Ուսումնասիրացի հետ միատեղ դիմեցէք նաեւ Պոլսոյ Հ. Յ. Դ. տեղական կոմիտէին եւ ըստ այնմ վարուեցէք: Ի՞նչ կ'ընեն մեր կէս համակիր *բարեկամները, տակաւին վարանելու պատճառ մը ունի՞ն: Բրոպականտ ըրէք ոչ թէ գաղտնի, այլ ամպիոններու, բեմերու վրայ ելէք. եթէ այն ալ չընէք ի՞նչ նշանակութիւն կ'ունենայ մամլոյ, խօսքի եւ հաւաքումներու ազատութիւնը: Ջանք զանց մի ընէք. խօսեցէք Յովհաննէս, Վահան, Մինաս, Լեւոն, Արսէն էֆէնտիներու հետ, եւ ինձ ալ հաճեցէք տեղեկացնել: Եթէ Յովհաննէս էֆ.ին գիւղերը գայ, թող հոս գայ տեսակցինք: Բարեւելով կը մնամ*

Ձերդ՝
ՏՕՔԹ. ՍՈՒՐԷՆ Յ. ՆՇԱՆԵԱՆ

Ս. Ե. 4

ԳԱՐԱՀԱԼԼԸՑԷՆ ՆԱՄԱԿ

ՍՏԵՓԱՆ ԵՍԱՅԵԱՆԻՆ

Ստորագրութիւնը՝ անընթեռնելի: Կրնայ ըլլալ՝ Պ. Բ. Կեսամիկեան կամ Կիւմիւշեան: Լեզուն՝ հնաբոյր: Գրուած է սեւ մելանով, նամակի երկթերթ գծաւոր թուղթի վրայ (սովորական չափ), երեք երես:

Գարահալլը, 8 *Սեպտ.* 1908

Մեծապատիւ
Ստեփան էֆ. Ս. Եսայեան
Կերմիր

Սեպտ. 1 *թիւ Կրպ. Սահակեանի ինձ ուղարկած նամակին մէջ ձեր գրութիւնը կարդացի. այնու ղրկըւած թերթերն եւս ստացայ շնորհակալութեամբ: Կը խնդրեմ որ հետզհետէ նոյնպէս ղրկելու շնորհն ընէք:*

Պատ. ձեր հարցմանց.—

1.— «Ի՞նչ են ձեր երկու ժողովուրդներուն յարաբերութիւնները».— *Թէպէտեւ լուռ, իրենց վաղեմի յարաբերութիւնները տեւական, ի ցոյցս սիրով: Առայժմ բռնաբարութեամբ դադարած պահանջատէրք կը պահանջեն իւրեանց առնելիք, ոչ ցասմամբ, վերին ատեան երկմիտ: Կը դիտեն զապագայն եւ կը սպասեն գործողութեան:*

2.— «Կ'երեւա՞ն արդեօք յետադէմ տարրեր՝ ձըգտող խանգարելու այդ յարաբերութիւնները».— *Են եւ հաւանական.— որոնք որ մի գիւղի մէջ զսպիչ և հրամայողական դիրք բռնած էին, որոնք որ իբր բարեխօսական արարք հիւրընկալութեան իշխաններու շնորհիւ շրջակայից մենծ աղաներու եւ կառավարական ոեւէ պաշտօնէից բարեկամական պատիւներու արժանացած էին՝ որով կարողանային իրենց անվայել եւ անարդար արարքն հարթել, որոնք որ ուսերուն վրայ մարթին, մէջքերնին տարճանակ եւ դաշոյն կրելու համարձակութիւն ունենալով՝ ցասմամբ իրենց առաջարկն ու խնդիրքը կատարել տալու սովորած էին, որոնք որ կառավարական փոքր պաշտօն ստանձնած էին կեդրոնէն հեռու, եւ գիւղերու մէջ իբր կառավարչական ազդեցութիւն բանեցնելով՝* հէք-հիւք *արարքներու շահով կը շատանային.— ահա՛ ասոնք եւ դեռ ասոնց նըմանները ի սրտէ դժգոհ են: Օրինակներ.—*

ա) *Բումտիկին գիւղի բնակիչներէն մի քանի խայտառակ եւ սրիկաներ, որոնք կը պատկանին տեղւոյն մենծ աղայից եւ խայտառակ դաշունակիր դասուց, ահա կը դղրդեն գիւղի բնակիչները, մի քանին ծեծելով, ոմանց հայհոյելով, եւն., որպէս թէ խառնակութիւն եւ ջարդ ծագեցնելով Ազատութիւնը պիտի տապալեն: Այս դէպքը թէպէտեւ թէ կառավարութեան եւ թէ Եպիսկոպոս Առաջնորդութեան իմաց տրուած է և անմիջապէս ստիկան եւ զօրք եւ յիսնապետ ղրկուած է հոն, բայց Իթթիհատի ժողով մը կազմակերպուելով՝ նոյն սրիկաներու ձերբակալումը զանց ըրած են: Առնուած վերջին լուրին նայելով, Առաջնորդ Ս. Հայրը տեղւոյն Տէր Խորէն քահանայէն բացատրութիւն ուզելով՝ կրկին բողոքած է:*

բ) *Նոյնիսկ Պօղազլեանի մէջ Օսման Գատի էմին էֆ.ի որդին մի երիտասարդի վրայ յարձակելով կ'ուզէ լաւ ծեծել. հազիւ թէ ազատեր են նորա ճանկերէն: Ականատես թուրքերէն եւ ոչ մին չէ ուզեր միջամտել եւ նորա անամօթութիւնը յանդիմանել: Այս մասին կառավարութիւնը անտարբեր է եւ չ'ուզեր որ հասարակութիւնը անցեալ դիպաց վրայ իրենց զանգատը բարձրացնեն. մէկ-երկու անգամ պատրաստուած հեռագիրները ղրկել չեն տար, իբր թէ դրացնութեան մէջ լաւ արդիւնք չի յարաբերիր՝ ասարկելով: Վերջին դէպքի վրայ, Սելանիկ, Պոլիս, Եոզղատ եւ Կեսարիա հեռագիրներ ղրկուած է, բայց ի՛նչ արդիւնք գոյանալը չի-*

---

(1) Իրականութեան մէջ, Հ. Յ. Դ. 5րդ Ընդհ. ժողովն էր որ տեղի ունեցաւ 1909 Սեպտեմբերին, Վառնա:

մացանք։ Կարծեմ ի զուր կը ձգտին որ վաղեմի ռեժիմը վերահաստատուի։ Բայց պաշտօնէութեամբ դուրս, այսինքն գիւղերը գնացող պաշտօնեաներէն մին, դատարանի գործակատար Սալիմ էֆ. դեռ մէկ օր առաջ մեր գիւղը եկած էր. մի քանի հարցի ի պատասխան՝ «Մի՛ յուսաք թէ բան մը կը լինի. ահա հիմակուանէ գործը առջի վիճակն ստացաւ. հասարակութեան ձայնը անլսելի է, եւ ամէն բան ըստ կամաց կը շարունակուի եւ պիտի...» կը քարոզէր։ Ինէն յանդիմանութիւն մը կրեց. բայց միամիտ ժողովրդեան գաղափարը եւ համոզումը կը խանգարուի եւ համարձակութիւնը կը կոտրի։ Զանոնք ուղղելու համար քարոզչութեան մը կարեւորութիւնը կը գուշակեմ։ Մինչեւ հիմա Եոզղատէն ձայն մը անգամ լսուած չէ, — ոչ այցելու եւ ոչ լրաբեր. չեմ գիտեր թէ անո՞նք եւս անտարբեր կը մընան։ Վերջապէս Պօղազլեան կառավարութեան լաւ յանդիմանութեան կը կարօտի. ըստ այնմ՝ ձեր ակումբի կողմանէ առ Եոզղատի Առաջնորդութիւն առաջարկութիւն ՛մը եթէ յարմար դատուի օգուտէ զերծ չի մնար։

3.— «Ի՞նչ են հայ ազգաբնակութեան տրամադրութիւնները հանդէպ Հայ Յեղափոխութեան» — *Որոշ գաղափար եւ կամք չեն կրնար յայտնել. այժմեան վիճակաւ՝ ո՛չ ջանք եւ ո՛չ մի բան, արդէն ի վերոյ յիշուածներէն կ'եզրակացուի...։ Ըստ Թովմայի տեսանելով պիտի հաւատան. գործելու մասին խթանի կը կարօտին։*

Ահա այս կողմերուն վիճակն։ Ասկէց աւելին գրելու հարկ չտեսնելով՝ մնամ յարգանօք

(Ստորագրութիւն)

Ս. Ե. 5

ԱՏԱՆԱՅԷՆ՝ ԱՐՇԱԿԻ ՆԱՄԱԿԸ ՍՏԵՓԱՆ ԵՍԱՅԵԱՆԻՆ

Ընթացիկ չափի (20,5x26 սմ.) նամակի գծաւոր մէկ թերթ թուղթի վրայ, սեւ-մանիշակագոյն մելանով, երկու երես:

908 *Սեպտ.* 26, *Ատանա*

Սիրելի Ստեփան,

Ժամանակին ստացած էի 908 *Օգոս.* 29 *թուակիրդ. ներողութիւն որ ժամանակին չկրցի պատասխանել՝ գործով մը Մերսին մեկնած ըլլալուս համար։*

Մերսին տեսնուեցայ ազգականիդ Պ. Գրիգոր Եըլանճեանի հետ. յայտնեց որ Եաղուպեանէ ստացած է ծրարներդ եւ նամակ մը. նամակը ղրկած է քեզի սակայն ծրարներն ոչ, եւ կարծեմ ծրարները ղրկելու ալ մտադիր չէ. ստիպեցի որ անպատճառ ղրկէ. խոստացաւ, սակայն չգիտեմ թէ խոստումը կը յարգէ՞ թէ ոչ։

Կը ցաւիմ որ Եգիպտոսէն դեռ որեւէ բան... ստացած չէք. ես նորէն նամակ գրեցի եւ ստիպեցի, սակայն դեռ որեւէ պատասխան չստացայ. եթէ դուք ստանալու ըլլաք, խնդրեմ անմիջապէս իմացուցէք։ Այսօր կարճ տեսակցութիւն մը ունեցայ հայրենակիցիդ Պ. Արամի հետ որ մեկնեցաւ Պէյրութ, բաւական տեղեկութիւն առի. կը ցաւիմ որ գործերը շատ դանդաղ կ'երթան եղեր. հիմա գործելու ժամանակ է. եթէ ուզէք Պ. Սուրէնի հետ շատ գործ կրնաք տեսնել. շատ ցանկալի է որ առանց ժամանակ կորսնցնելու ժողովուրդը ինքնապաշտպանութեան պատրաստէք։

Գալով բրօշիւրներու եւ թերթերու, կրնաք ուղղակի Պոլսոյ Պատասխանատու Մարմնոյն դիմել, քանի որ Զաւարեանն ալ հոն է։ «Յառաջ»ի գրադարանի ամբողջ հրատարակութիւնք անկից կը ստանաք, նոյնիսկ «Ռազմիկ» եւ «Զանգակ». միայն թէ դիմեցէք եւ պահանջեցէք։ Հասցէն է, — Պ. Ակնունի, Փոստ Ռէսթանթ Ֆրանսէզ, Պոլիս Բէրա։ Իսկ ես այսօր պիտի գրեմ Ժընեւ որ ուղղակի Ձեր հասցէին ղրկեն «Դրօշակ» եւ «Դրօշակ»ի հրատարակութիւնք. միայն թէ դուք եւս դիմեցէք։ Կը զարմանամ որ շատ անտարբեր կը գտնուիք. թերեւս Ձեր անձուկ վիճակն է պատճառը։

Ես երբեք մտադրութիւն չունիմ այդ կողմերը գալու. հոս իմ անձնական գործովս պիտի զբաղիմ, այսինքն նալ *պիտի կտրեմ. լամծիս նայելով Կեսարիա այս կողմերէն կու գայ եղեր* նալ*. պիտի խնդրէի որ գիները լաւ մը հասկնաս, եւ մէկ օխայի համար ի՛նչ ճամբու ծախք կ'ըլլայ, ասոնք մանրամասնօրէն գրես. եթէ կ'ուզես քեզի կը ղրկեմ եւ հոդ կը ծախես. իսկ եթէ դու չես ուզեր, Կեսարիա եղբայրս կայ, որ կարծեմ կաթոլիկներու դպրոցը վարժապետ է (Կարապետ Քէհեայեան). տեսնուիր հետը եւ կարգադրութիւն մը ըրէք. հաւանականութիւն կայ որ Յարութիւն էֆ. Գալֆայեանը*(1) *այս կողմերը գայ. եթէ գայ՝ պիտի աշխատիմ Կեսարիոյ կողմերը ղրկել։*

Պ. Սուրէնին մասնաւոր բարեւներս։

Այս փոսթով կը ղրկեմ Ձեզի երկու հատ «Դրօշակ», Օգոստոսի թիւը։

Ձերմ համբոյրներով

ԱՐՇԱԿ(2)

---

(1) Անկասկած՝ Կիլիկիոյ երբեմնի Պատասխանատու Մարմնի քարտուղար Վահրամը: Տեսնել Մարթինի թղթածրարը, ի մասնաւորի՝ Կ02—7, էջ 79-80:

(2) Նամակի բովանդակութենէն կ'եզրակացնենք (տես վարը 7րդ տող) որ նամակագիր Արշակի մականունն է Քէհեայեան:

Ս. Ե. 6

ՍՏԵՓԱՆ ԵՍԱՅԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ Հ. Յ. Դ. ՊՈԼՍՈՅ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ՄԱՐՄՆԻՆ

Մեր ունեցածը, նամակի երկթերթ թուղթի վրայ՝ երեք երես, կը թուի ըլլալ սեւագրութիւն մը: Թէեւ գրուած է սեւ մելանով, բայց կը կրէ բազմաթիւ ջնջումներ եւ սրբագրութիւններ: Ստորագրութիւն եւ թուական չունի: Նամակին տակ, ողբացեալ Վ. Նաւասարդեանի ձեռագրով, աւելցուած է երկու տող, ուր կ'ըսուի.

«Այս նամակը գրուած պիտի լինի 1908 Սեպտ. 16/29ին: Տե՛ս Կ. Պոլսի Պատասխանատու Մարմնի 1908 Հոկտ. 1/14 նամակը:
15 / VII / 40, Գահիրէ, Վ. Ն.»

Եւ իրօք, յաջորդ՝ Ս. Ե. 7 նամակը կը թուի ըլլալ ասոր պատասխանը:

Հ. Յ. Դ. Պոլսոյ Պատասխանատու Մարմնոյն
Պոլիս

Յարգելի ընկերներ,

Ստացած ենք Ձեր ուղարկած երկու շրջաբերական նամակները, նոյնպէս ծրագիրներն ու կանոնագիրները։ Ահաւասիկ Ձեր ուզած տեղեկութիւնները.

Ա. *Մեր շրջանի ժողովուրդներու յարաբերութիւնները մեծ տարբերութիւն մը չեն կրած նոր կարգերից յետոյ։ Յոյները կը շարունակեն միշտ չարամըտութեամբ ու անտարբերութեամբ վերաբերուիլ նոր ռէժիմի դէմ։ Նրանք երբեք չեն ուզեր հաշտուիլ նոր կարգերու հետ, կը կարծեն թէ Սահմանադրութիւնը իրենց ձեռնտու պիտի չըլլայ երբեք։ Այդ ցաւալի երեւոյթը պէտք է նկատել արդիւնք՝ որչափ իրենց աւանդական հակառակութեան ու նախանձի հայերուս հանդէպ, նոյնչափ եւ վերէն տրուած գէշ օրինակին։ Պոլսոյ յոյն մամուլին ու պատրիարքարանին բռնած ընթացքը անշուշտ ծանօթ է ձեզ, հոս ալ իրենց Առաջնորդարանին կամ ազդեցիկ դասակարգին կողմանէ ոչ մի ձեռնարկ չէ եղած մինչեւ հիմա հասկցնելու հասարակութեան՝ Սահմանադրութեան օգտակար հանգամանքը։ Եւ ցորչափ շարունակէ այդ ընթացքը, յոյն հասարակութիւնը միշտ անտարբեր պիտի մնայ մեր բարեկամութեան եւ համերաշխութեան կոչերուն։ Գալով թուրք ազգաբնակութեան, ընդհանուր առմամբ լաւ տրամադրութեան մէջ է հանդէպ Սահմանադրութեան, սակայն շատ տկար է տակաւին անոր գիտակցութիւնը։ Նա ոչ մի գաղափար չունի ազատական կարգերու մասին, նախապատրաստուած չէր եւ մինչեւ իսկ կրնամ ըսել անակնկալ մ'եղաւ իրեն այդ, եւ կարգ մը թուրքեր ընդունելով հանդերձ հին ռէժիմի ախտաւորութիւնը եւ նորին առաւելութիւնները գաղտնի ցաւ մը կը զգան կարծելով, թէ եղածը՝ աւելի քրիստոնեաներու համար է քան իրենց համար, միապետութեան տապալման մէջ թրքութեան տկարացում կ'ենթադրեն։ Բայց այսպէս թէ այնպէս կարելի է յուսալ որ շուտով կը ոչընչանան այդ նախապաշարումները, եթէ թուրք կրօնականներ ու մտաւորականներ աշխատին այդ հողին վրայ։ Պէտք է որ Երիտասարդ Թուրքերը ցրուին գաւառներու մոռացուած անկիւնները, բրոբականտ մղեն, արթնցնեն ու մշակեն հասարակ ժողովրդեան գիտակցութիւնը։ Կեսարիա եկած մի երկու սպաներ տակաւին որեւէ գործի մը չձեռնարկեցին։ Հաւանօրէն շատ շուտով պիտի ճանչնայ թուրք ժողովուրդը Սահմանադրութեան ոգին, երեւոյթները այդպէս ցոյց կու տան։*

Բ. *Բանտերուն մէջ քաղաքական յանցաւոր չէ մնացեր։ Արդէն* 5—6 *հատ իբր թէ քաղաքական յանցանքով դատապարտուածներ կային, անոնք ազատուեցան եւ վերադարձան իրենց ընտանիքներուն մօտ։*

Գ. *Հին ռէժիմի գործակալներ չեն երեւիր առայժմ քաղաքին մէջ։ Թէպէտեւ կարելի չէ հաւատալ որ անոնցմէ չկան, մինչեւ իսկ մի քանի շաբաթ առաջ նրանք սկսած էին որոշ կերպով ցոյց տալ իրենց գոյութիւնը, սակայն Շէյխ Իպրահիմ կոչուած սրիկային երկրորդ անգամ բանտարկուիլը բաւական նպաստաւոր ազդեցութիւն ըրաւ մտքերու վրայ։ Այժմ չեմ կարծեր որ այդօրինակ մութ տարրեր համարձակին դուրս գալ իրենց խորշերէն, մանաւանդ որ նորեկ կառավարիչը լաւ վստահութիւն կը ներշնչէ այդ մասին։ Քաղաքը այսպէս, բայց կան յետընկած վայրեր ուր անպակաս են ցաւալի դէպքեր։ Պօղազլեան գաւառակէն տխուր դէպքերու լուրեր կու գան։ Բաւական բնորոշ է վերջերս Ռումտիկին գիւղի մէջ պատահածը, որուն մասին Եոզղատի առաջնորդը բողոքած է արդէն Պոլիս։ Նոյնպէս Պօղազլեանի միւս գիւղերու մէջ պտտող կարգ մը թահսիլտար կամ ուրիշ պաշտօնեաներ մտքերը կը պղտորեն եղեր, իբր թէ բան մըն ալ պիտի չըլլայ եւ հին ռէժիմը պիտի վերահաստատուի։ Հարկ է որ այդ մասին կտրուկ տնօրինութիւն մը ըլլայ, ազդու յանդիմանութեամբ Պօղազլեանի կառավարութեան։ Պէտք է անյապաղ ուշադրութիւն դարձնէք Պօղազլեանի կառավարութեան վիճակին վրայ։*

Դ. *Մեր շրջանի դաշնակցական անդամներու թիւը շատ սահմանափակ է, մինչեւ անցեալ տարի ոչ մի կազմակերպութիւն չէր եղած, եւ այժմ ալ հազիւ ենթակոմիտէի մը թիւոյն կը հասնի անոր թիւը, բայց յուսով եմ որ շուտով կը զարգանայ գործը։*

Ե. *Դաշնակցութիւնը հոս պէտք եղած բարձրութիւնը ձեռք բերելու համար, հոս պէտք կայ կազմակերպող եւ բրոբականտիստ ընկերներու. ատոնց պէտքը անմիջական է և անյետաձգելի։Հոս կը սպասեմ մի քանի ընկերներու, որոնք պիտի գային Եգիպտոսէն, սակայն մինչեւ օրս չեն եկած։ Անոնք ալ ապահովաբար մօտերս կու գան, սակայն ես կ'առաջարկեմ որ ընկեր Զարդարեանը գէթ մի քանի շաբթուան համար հոս գայ։ Մեծամեծ արդիւնք կու տայ հոս անոր ներկայու-*

թիւնը թէ՛ կազմակերպութեան տեսակէտով եւ թէ երեսփոխանական ընտրութեանց տեսակէտով: Ժողովուրդը քաղաքականապէս շատ խակ է, նա պէտք ունի առաջնորդող, ուղղութիւն տուող ոյժերու, մանաւանդ երեսփ· ընտրութիւնք կը մօտենան· Կեսարիան ունի մտատանջող հարց մ'ալ, դաշնակցական ընտրելիի մը չգոյութիւնն է· չունինք մէկը որ կարող ըլլայ պէտք եղած կերպով պաշտպանել մեր սկզբունքները Խորհրդարանի մէջ:

Ս. Ե. 7

Հ· Յ· Դ· ՊՈԼՍՈՅ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ՄԱՐՄՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

Միաթերթ պաշտօնաթուղթի վրայ (21,5x28 սմ·) երկու երես: Գրուած սեւ մելանով: Ստորագրուած է «Հ· Յ· Դաշնակցութեան Կ· Պոլսոյ Պատասխ· Մարմին», եւ կնիք չի կրեր: Նոյնն է պարագան Պատ· Մարմնի հետագայ բոլոր նամակներուն (ուղղուած Ստ· Եսայեանին):

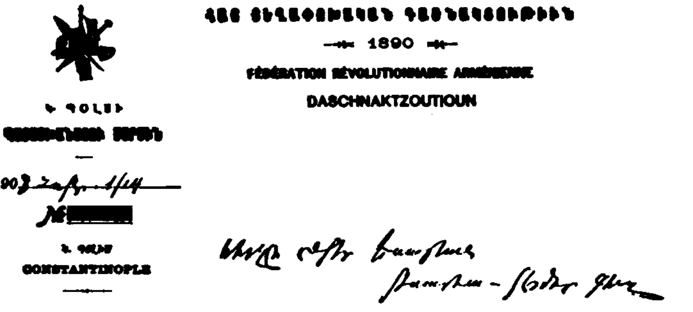

ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ
1890
FÉDÉRATION RÉVOLUTIONNAIRE ARMÉNIENNE
DASCHNAKTZOUTIOUN

Կ· ՊՈԼԻՍ
ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ՄԱՐՄԻՆ

1908 Հուլ· 1/14
№[redacted]

Կ· ՊՈԼԻՍ
CONSTANTINOPLE

Սիրելի ընկեր Եսայեան
Կեսարիա – Կերմիր Գիւղ

1908 *Հուլ·* 1/14

Սիրելի ընկեր Եսայեան

Կեսարիա, Կերմիր Գիւղ

Ստացած ենք ձեր 16/29 *Թուակիրը· գոհ ենք ձեր տուած տեղեկութիւններէն:*

Դժբախտաբար այս պահուս մեր բոլոր տրամադրելի ուժերը գրաւուած են հոս կամ այլուր աւելի անհրաժեշտ ու անյետաձգելի աշխատանքով, այնպէս որ դժուար է մեզի պահանջուած ընկեր մը տրամադրել ձեր շրջանին: Գոհ պիտի ըլլայինք՝ եթէ Եգիպտոսէն՝ լաւագոյն ընկերներ հաստատուէին ձեր կողմերը եւ, առանց ծանրանալու կազմակերպութեան վրայ նիւթապէս, ջանային պատրաստել ու կազմակերպել Կեսարիոյ շրջանը՝ որ շատ կարօտութիւններ ունի այս ուղղութեամբ: Ցաւալի է որ դեռ ձեր քաղաքին մէջ չունինք ո՛չ մէկ կազմակերպութիւն, ոչ իսկ կանոնաւոր խումբ մը: Անկէ առաջ Թալաս գիւղէն Սարգիս Աթմաճաեան եւ մէկ երկու ուրիշ անուններ դիմում ըրած էին մեզի՝ բաղձանք յայտնելով կազմակերպուելու եւ ուզած էին հրահանգ: Իրենց ղրկեցինք ծրագիր եւ կանոնագիր, միաժամանակ ցոյց տալով ձեր հասցէն եւ թելադրելով բանակցութեան մտնել ձեզի հետ: Անշուշտ ցարդ մտած կ'ըլլաք յարաբերութեան մէջ եւ ընթացք տուած անոնց բաղձանքներուն:

Ընկեր Զարդարեան նոյնպէս զբաղուած է հոս հարկեցուցիչ գործերով ու աշխատանքով, այնպէս որ հակառակ իր եւ մեր ցանկութեան, անհնար է իրեն՝ ընդունիլ առայժմ ձեր հրաւէրը:

Աշխատեցէք քաղաքին մէջ առաջ բերել կազմակերպութիւն՝ լաւագոյն երիտասարդութիւնը եւ մաքուր տարրերը կապելով մեր կուսակցութեան հետ. կարծենք հոն պիտի գտնէք նաեւ հինէն մնացած հատուկտոր դաշնակցականներ կամ համակիրներ՝ մտաւորական դասակարգին մէջ: Աչքի առջեւ ունեցէք առաւելապէս ուսանողութիւնը:

Խորհրդարանական ընտրութեանց մասին չէք գրեր ոչինչ· հետաքրքիր էր իմանալ թէ որո՛նք կը ներկայանան իբրեւ ֆանտիտա(1) *հայերէն եւ որո՞նց յաջողութեան ամենէն աւելի հաւանականութիւն կայ: Կեսարիոյ համար մեր թեկնածուն Արսէն էֆէնտի Գալֆայեանն է՝ որուն յաջողութեանը համար մղեցէք պրոպականտ եւ ամէն ջանք:*

Սպասելով ձեր լաւագոյն ու նորագոյն լուրերուն, կը մնանք ընկերական բարեւներով՝

Հ· Յ· ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
Կ· ՊՈԼՍՈՅ ՊԱՏԱՍԽ· ՄԱՐՄԻՆ

Մեր հասցէն՝ նամակի համար՝
ՄԿՐՏԻՉ ԷՖ· ՊՕՂՈՍՈՖ
Ըշիր էֆէնտի խան
Յանձնելի
ՄԱՆԻՇԱԿԻՆ Կ· Պոլիս
(Նոյնը Թուրքերէն))

Հեռագրի համար՝
Ասլան, Սագըզ աղաճ Թիւ 2, *Պէյօղլի*

---

(1) Ֆրանսերէն բառ, — թեկնածու:

Ս. Ե. 8

ՏՕՔԹ· ՍՈՒՐԷՆ Յ· ՆՇԱՆԵԱՆԻ ԵՐԿՏՈՂԸ

Գրուած մանիշակագոյն մելանով, նամակի գծաւոր կէս-թերթ թուղթի վրայ (13x20 սմ·) մէկ երես:

1908 *Հուլ·* 3, *Գուրուն Գըշլա*

Մեծ· Ստեփան էֆ· Եսայեան,

Ես Պոլսոյ Տեղական Կոմիտէէն ստացայ թերթ, կանոնագիր–ծրագիր· եւ «նուազագոյն պահանջներ» զորս Գուրուն Գըշլա ձգեցի, որ ամենէն յարմար տեղն է կազմակերպութեան համար: Հաճեցէք ղրկել պրօշիւր, թերթ եւ գիրք որ կարենան բացատրել Հ· Յ· Դաշնակցութեան սկզբունքները: Ես երկրորդ անգամ մըն ալ պիտի գամ հոս· անշուշտ դուք ալ Կեսարիա բան մը ըրած էք ցարդ: Պոլսէն ինձ կը հարցնեն ձեր մասին· ես ալ պէտք եղածը գրեցի եւ Տեղեկագիր մըն ալ ղրկեցի:

Նամակաբերին յանձնեցէք թերթեր, մանաւորապէս «Դրօշակ» եւ ուրիշ ինչ որ յարմար դատէք նոր սկսած կազմակերպութեան մը համար· ես ալ 25–30 *օրէն Կեսարիա կու գամ, ձմեռը Կեսարիա պիտի անցընեմ: Յովհաննէս էֆ·ին յատկապէս բարեւներ:*

Ձերդ
ՏՈՔԹ· ՍՈՒՐԷՆ Յ· ՆՇԱՆԵԱՆ

Ս. Ե. 9

ՍՏԵՓԱՆ ԵՍԱՅԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ՊՈԼՍՈՅ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ՄԱՐՄՆԻՆ

Պատասխանն է Ս· Ե· 7ին: Գրուած է սեւ մելանով, նամակի պարզ թուղթի վրայ, երկու երես: Ամենայն հաւանականութեամբ՝ կը ներկայացնէ ղրկուած նամակի սեւագրութիւնը կամ արտագրուած պատճէնը: Թուական եւ ստորագրութիւն կը պակսին: Ըստ բովանդակութեան, պէտք է գրուած ըլլայ 1908 Հոկտեմբերին (Ս· Ե· 12էն դատելով՝ Հոկտ· 15/28ին):

Կերմիր

Հ· Յ· Դաշնակցութեան Կ· Պոլսոյ
Պատասխանատու Մարմնոյն

Յարգելի՛ ընկերներ,

Շնորհակալութեամբ ստացայ ձեր 1/24 *Հոկտ· Թուակիրը: Կը փութամ պատասխանել: Նախորդ նամակաւ տեղեկութիւններ տուած էի քաղաքին եւ շրջակայ գիւղերու բաւական ծանր կացութեան վրայ· Ներկայիս ըստ երեւոյթին բաւական հանդարտած են մըտքերը, հետզհետէ նուազելու վրայ է* ռէաքսիոնի *հաւանականութիւնը: Ժողովուրդին վրայ վերջին երեւոյթներու հետեւանքով կը տեսնուի զինուելու լաւ տրամադրութիւն մը, բայց դժբախտաբար զէնքի չգոյութեան պատճառաւ չե՛նք կարող գոհացում տալ այդ մասին եղած դիմումներուն: Ցանկալի է, որ կարողանայինք օգտուիլ այդ պատեհութենէն զինելու համար ժողովուրդը: Նախորդ նամակաւ գրած էի այդ մասօք. նորէն կը շեշտեմ, որ անհրաժեշտ է զէնք ստանալու միջոցներու մասին մտածելով, դիւրութիւններ ցոյց տալ: Ժողովուրդը տրամադիր է ամէն գնով զէնք ձեռք բերել, նկատի ունեցէք խնդրեմ այդ կէտը: Կեսարիոյ համար ներկայիս մէջ անհրաժեշտ են զէնք եւ կազմակերպութիւն: Մինչեւ ցարդ եթէ կարելի չեղաւ պահանջուած բարձրութեան հասցունել հոս Դաշնակցութիւնը, չպէտք է ենթադրել որ այս մասօք աշխատանք չէ եղած, եւ կամ ժողովուրդը անտրամադիր է, այլ այն բացառիկ դիրքը որու մէջ կը գտնուի Կեսարիան: Նոր կարգերի հրատարակութենէն յետոյ ամէն տեղ քիչ թէ շատ ցնցուեցաւ ժողովուրդը, եւ կրցաւ արտայայտել իւր ուրախութիւնը, բայց հոս այժմս իսկ նման ցոյցեր վատ պիտի մեկնուէին մեր Թուրք հասարակութեան կողմէ: Ատոր համար կարելի չ'ըլլար մեզ հրապարակային գործունէութիւն ունենալ, միայն ատոր համար մենք պէտք կ'ունենանք բրոպականտիսթներու, որոնք այդ մասօք աշխատէին ժողովրդական խաւերու մէջ: Ես կրկին եւ կրկին դիմեցի Եգիպտոսի ընկերներուն, բայց տակաւին դրական պատասխաններ չեմ ստացած: Առայժմ Կեսարիոյ եւ Թալասու ընկերներէն մի ժողով կազմեցինք, որոնք խորհրդակցաբար կը զբաղին տեղական կազմակերպութեան հարցով: Այդ մասին հետզհետէ տեղկութիւններ կը հաղորդեմ, միայն այժմէն կը հաւաստիացնեմ ձեզ որ մօտ ժամանակուայ մէջ կ'ունենանք մեր կանոնաւոր մարմինները: Հինէն մնացած ընկերներ եւ համակիրներ գրեթէ չկան, եղածները անցեալ տարուայ մէջ մտած են, եւ նոր կարգերու հրատարակութիւնը մեծ պահանջ դնելով մեր վրայ, ...*(1) *զգալի պէտք ունինք Դաշնակցութեան հրատարակութիւններուն, զորս կարելի է վճարումով ցրուել ժողովուրդին:*

Գալով խորհրդարանական ընտրութեանց, արդէն սկսած են եւ շուտով կը վերջանան, շրջակաները աւարտած են իրենց երկրորդ կարգի ընտրութիւնները, եւ մինչեւ իսկ Տէվէլուի շրջանը ըրած իւր երեսփոխաններու ընտրութիւնը: Հոս 14*ի վրայ* 7 *քուէն առած է մեր ընտրելի Գալֆայեանը:*

---

(1) Բնագրին մէջ այսպէս է:

Ս. Ե. 10

ՊՈԼՍՈՅ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ՄԱՐՄՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

Պաշտօնաթուղթի վրայ, սեւ մելանով, մէկ երես (տե՛ս Ս· Ե· 7):

1908 *Հուլ·* 7/20

Սիրելի ընկեր Ստեփան Եսայեան

Կերմիր Գեղ — Կեսարիա

Էֆքէրէ գիւղէն Տր· Խաչիկ Տէօվլէթեանէ մեր ստացած նամակի մը համաձայն, յանձնարարեցինք որ յիշեալը ձեռնարկէ թէ՛ իր գիւղին եւ թէ Կեսարիոյ մէջ կազմակերպութեան, ինչպէս որ ինք եւս տրամադրութիւն յայտնած էր: Ուստի, բարի եղէք դուք եւս յա-

րաբերութեան մէջ մտնել իր հետ եւ գործակցաբար առաջ բերել հարկ եղած ուժերը:

Կը յուսանք թէ արդէն յարաբերութեան մէջ մտած էք Թալասի մեր ընկերներուն հետ:

Քանի մը օր առաջ նոյնպէս նամակ մը ստացանք Կեսարիայէն՝ «դաշնակցական անդամ, Նիգակ» ստորագրութեամբ, որուն անձը մեզի ծանօթ չէ. նկատի ունենալով մանաւանդ որ իր նամակով կարգ մը փափուկ հարցեր ալ շօշափած է՝ չուզեցինք պատասխանել. թող որ չունէինք առանձին հասցէ մըն ալ: Հաճեցէք, եթէ կարող էք, իմանալ թէ ո՞վ է այս անձը եւ իմացնել մեզի:

Ընկերական բարեւներով
Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
Կ. ՊՈԼՍՈՅ ՊԱՏԱՍԽ. ՄԱՐՄԻՆ

Ս. Ե. 11

ՍՏ. ԽՍԱՑԵԱՆԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ

Թղթածրարին մէջ գտնուածը, ամենայն հաւանականութեամբ, արտագրուած պատճէնն է բուն նամակին: Կը կրէ թուական եւ ստորագրութիւն: Սեւ մելան, ընթացիկ չափի նամակի միաթերթ գծաւոր թուղթ, մէկ երես եւ քանի մը տող:

Պատասխանն է Ս. Ե. 10 նամակին:

20 *Հոկտ.* 908
Կարմիր — Կեսարիա

Հ. Յ. Դաշնակցութեան
Կ. Պոլսոյ Պատասխանատու Մարմնոյն.

Յարգելի ընկերներ, շնորհակալութեամբ ստացայ Ձեր 7/20 *թուակիրը:*

Էֆքէրէի կազմակերպութեանը արդէն ձեռնարկըւած էր անկէ առաջ, միայն Տոքթէօր Տէվլէթեանը մի քիչ սպասող դիրք էր բռնած, իւր ըրած դիմումին պատասխանը սպասելով: Երեւի վերէն թելադրուած ըլլու փափաքը զինքը կը մղէր ատոր: Այժմ ուրախալի է որ Ձեր տուած պատասխանին վրայ աւելի յաջող արդիւնքներ ձեռք պիտի բերենք յիշեալ գիւղին մէջ, որը կարեւոր վայր մըն է իւր հայաշատութեամբը, եւ բժիշկը բաւական լաւ ոյժ մ'է հոն:

Այժմ մեր կանոնաւոր խումբերու թիւը հասած է 18*ի, որոնցմէ* 15*ը քաղաքի մէջ եւ* 3*ը Թալաս, եւ օրըստօրէ աճելու վրայ է ընկերներու թիւը: Թէ՛ այդ խումբերը վարելու եւ թէ կազմակերպութիւնը բաղձացուած բարձրութեան հասցունելու համար, առժամեայ տեղական Կոմիտէ մը կազմեցինք, որը յուսով եմ որ լաւապէս պիտի կարողանայ իրականացնել Կեսարիոյ վրայ դրուած յոյսերը: Հետեւաբար, հաճեցէք յարաբերութիւն պահել նոյն մարմնոյն հետ, կազմակերպական գործերու համար (առայժմ իմ հասցէով): Ուղարկեցէք նաեւ մեզ Հ. Յ. Դաշնակցութեան եւ «Յառաջ» գրադարանի հրատարակութիւններից: Նոյնպէս* 15–20 *ծրագիր ու կանոնագիր, նախապէս ուղարկուածները սպառած են՝ ասդին—անդին ղրկուելով: Ձեր յիշած «Նիգակը» Յակոբ Ճէպիտէլիկեանն է, որու արած խնդիրը եթէ կարող էք, կարծեմ բաւական նպաստաւոր է մեր շրջանի զինման գործին մէջ: Առայժմ քաղաքի դրութիւնը բաւական հանդարտ է, եւ փութով յառաջ կը տարուին ընտրական գործողութիւնները: Թուրք թեկնածու Րիֆաթ պէյի դէմ եղած հակառակութիւնը բաւական սուր հանգամանք է ստացեր վերջերս, եւ կը կարծուի թէ անոր ընտրութիւնը պիտի ձախողի: Գալով մեր թեկնածուին, ինչպէս նախորդ նամակաւս ալ գրած էի, յաջողութեան մեծագոյն հաւանականութիւնը ունինք, եւ այս օրերս եթէ ընտրութիւնները պիտի վերջանան, եթէ ի նպաստ մեզ ըլլայ՝ ելքը հեռագրաւ կը տեղեկացնեմ Ձեզ:*

Երկար գրելու ժամանակ չունենալով, կը սպասեմ Ձեր նամակին:

ՍՏԵՓԱՆ ԽՍԱՑԵԱՆ

Ս. Ե. 12

ՊՈԼՍՈՅ ՊԱՏ. ՄԱՐՄՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

Գրուած պաշտօնաթուղթի վրայ, հաւանօրէն սկզբնապէս սեւ, ներկայիս սրճագոյն-մանիշակագոյնի զարնող մելանով, սեղմ՝ երկու երես: Պատասխանն է Ս. Ե. 9ին:

1908 *Հոկտ.* 28

Սիրելի ընկեր Ս. Եսայեան
Կերմիր — Կեսարիա

Կը պատասխանենք ձեր 15/28 *թուակիրին: Ուրախ ենք որ վերջին շաբաթներու մէջ քիչ մը ամէն տեղ կուտակուած քաղաքական խաւարը փարատած է, ինչպէս դուք եւս կը հաստատէք ձեր գրութեամբ: Արդէն այս մասին մենք հոս բոլոր կարելին ի գործ դրինք՝ ազդելու համար կառավարութեան վրայ:*

Բայց եւ այնպէս իրաւունք ունինք չուտով կոնակ չդարձնելու ինքնապաշտպանութենէն, որ ի հարկին պիտի ապահովէ մեր ժողովուրդի կեանքին հետ՝ նաեւ Սահմանադրութիւնը: Եւ որպէսզի այս գործը տեւական եւ գործնական հողի վրայ դրուի, մենք այժմ կ'աշխատինք ոյժ տալ ամէն կողմ կազմելու ընկերակցութիւններ եւ անոնց միջոցով ստեղծելու՝ տեղւոյն վրայ, զէնքի շուկաներ: Անհրաժեշտ է որ դուք եւս յաջողիք նոյն նպատակով քով քովի բերել մէկ քանի մեզի համակիր վաճառականներ եւ անոնց հայթայթած դրամագլուխով գործի ձեռնարկել: Գործ մըն է ասիկա որ թէ՛ շահաբեր է եւ թէ օգտախնդիր, բաւական է որ մեր կազմակերպութիւնը միմիայն բարոյական քոնթրոլ մը ստանձնէ, պահանջելով որ հայթայթուած զէնքերը ըլլան մաքուր եւ ծախուին չափաւոր գներով: Եթէ կազմուի ձեր շրջանին մէջ նման ընկերութիւն մը, ինչպէս կազմուած է ուրիշ շատ տեղեր, այն ատեն մենք նոյն ընկերութեան կու տանք մեր բարոյական օժանդակութիւնը եւ գործին բոլոր յարմարութիւնները:

Իսկ հարկ չկայ ձեզի յիշեցնելու անգամ մը եւս թէ ինքնապաշտպանութիւնը անհնար է՝ առանց կազմակերպութեան. ժողովուրդը պէտք է գիտնայ ասիկա եւ ըմբռնէ: Ուրախ ենք որ ձեր տեղեկութիւնները յոյս կը ներշնչեն արդէն մեզի՝ շուտով այդ կազմակերպութիւնն եւս իրականացած տեսնելու:

Ամէն պարագայի տակ, սակայն, ձեր տեղական պայմանները կը հարկադրեն ձեզ ըլլալ միշտ խոհական եւ շրջահայեաց, որպէսզի մէկ կողմէն անտեղի կասկածներ չարթնան մեր թուրք հայրենակիցներու մէջ, միւս կողմէն ձեր աշխատանքը դառնայ արդասաւոր ու հիմնական: Միշտ պէտք է նկատի ունենալ միջավայրի հասարակութեան մտաւորական վիճակը, **մանթալիթէն**(1), *եւ ըստ այնմ շարժիլ: Ինչպէս կը տեսնենք, նոյնիսկ Թալասի մեր ընկերներուն եւ ձեր միջեւ թաքթիքի տարակարծութիւն կայ, ինչ որ մանաւանդ ձեր շրջանի ներկայ փափուկ եւ հում կազմութեան միջոցին կրնայ օգտակար չըլլալ գործին: Մենք, ի հարկէ, ամենէն աւելի իրաւունք ունինք ձեզմէ պահանջելու բարոյական զոհողութեան մեծ չափը:*

Հրատարակութիւններու գործը ամբողջովին յանձնած ենք «Արծիւ»ի մեր ընկերներուն, քանի որ անկարելի էր մեզի անոնցմով զբաղելու: Պէտք է հետզհետէ վարժեցնել մեր հասարակութիւնը՝ որ գիտնայ իր զարգացման միջոցները, ըլլան անոնք նիւթական թէ բարոյական, ինք հայթայթել: Ուստի, պէտք է դիմէք այս մասին միշտ «Արծիւ»ի:

Կը խնդրենք որ ամէն աշխատութիւն յանձն առնէք հայերու քուէները չցրուել եւ կեդրոնացնել մէկ հայ թեկնածուի վրայ, որպէսզի Կեսարիան եւս զոհ չերթայ միւս գաւառներու սխալին, զրկուելով ամէն հայ թեկնածուէ: Մի կարծէք որ թուրքերու ձայները միշտ ցրուած պիտի ըլլան, ընդհակառա՛կը, պիտի տեսնէք որ վերջնական ընտրութեան միջոցին անոնք պիտի կեդրոնանան, ինչպէս բազմաթիւ օրինակներով ցոյց տուին այլ տեղեր: Թուրք վստահամբաւ թեկնածուներու, օրինակ ձեր յիշած Րիֆաթ պէյին դէմ, նախ անհրաժեշտ է տեղէն բողոքել՝ ժողովուրդի, հայ թէ թուրք, ստորագրութեամբ. հակառակ պարագային, կարող են հայերը մինակնին բողոքել: Առանց ատոր՝ դժուար է մեր միջամտութիւնը արդարացնել եւ կշիռք տալ անոր:

Ընկերական բարեւներով՝
Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
Կ. ՊՈԼՍՈՅ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ՄԱՐՄԻՆ

Ս. Ե. 13

ՍՏ. ԽՍԱՑԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ՊՈԼՍՈՅ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ՄԱՐՄՆԻՆ

Գրուած նամակի գծաւոր երկթերթ թուղթի մը առաջին թերթի երկու երեսներուն վրայ: Հաւանօրէն սեւագրութիւնն է: Կը կրէ ազմաթիւ սրբագրութիւններ: Ստորագրութիւն չկայ:

7 *Նոյեմբեր* 908, *Կեսարիա*

Հ. Յ. Դաշնակցութեան
Կ. Պոլսոյ Պատասխանատու Մարմնոյն

Սիրելի ընկերներ, ստացեր եմ Ձեր 15/28 *թուակիրը:*

Ընտրութիւնները վերջացան, մեզի համար աննըպաստ եղաւ ելքը, որուն մէջ քիչ դեր չխաղաց անկանոնութիւնը: Կեսարիան իւր երկու գաւառակներով ունէր ընդամէնը 101 *Բ. կարգի ընտրող, որոնցմէ* 22 *հայ,* 7 *յոյն եւ մնացածը թուրք: Ընտրուող երեսփոխաններն են Գըզըլը Հաճը Ղասըմ Հօճա՝ մոլեռանդ կրօնաւոր մը՝* 54 *քուէով եւ Իմամզատէ Էօմէր Էֆէնտի, տգէտ պուրժուա մը,* 30 *քուէով: Ինչպէս կը տեսնաք թուրքերը այնչափ ալ կեդրոնացած չէին, բայց թէ մենք ինչու չյաջողեցանք ահաւասիկ պատճառները: Ասոնցմէ անմիջապէս յետոյ շատ քուէ ստացողը եղաւ մեր թեկնածուն,* 24 *քուէով:*

Ա. *Յոյն պատրիարքարանը մօտաւորապէս ամիս մը առաջ շրջաբերական մը ուղարկած էր հոս, բայց յոյները չուզեցին մեզի հետ համերաշխիլ, հակառակ որ իրենք* **քանտիտա** *չունէին. արդիւնք սոսկալի մոլեռանդութեան մը, որով ստիպուեցայ ուղղել Ձեզ իմ երկու հեռագիրները: Հակառակ ատոր անդուլ անդադար աշխատելով անոնց հինգէն հաստատ խոստում առինք, որ մեզի պիտի տային իրենց քուէն, բայց քուէարկութիւնից յետոյ դուրս եկաւ որ ստած են:*

Բ. Կային նաեւ թուրք ընտրողներ, որոնք երդումով կը խոստանային մեզի իրենց քուէն. ասոնցմէ մին, որը գրել չէր գիտեր եղեր, ընտրութեան օրը մի ուրիշ թուրքի գրել կու տայ իւր քուէաթուղթը, եւ յետոյ վստահ լինելու համար կ'երթայ կարդացնել կու տայ միւֆթիին: Այս վերջինը այժմ կը վկայէ թէ այդ քուէաթուղթը բոլորովին հակառակն էր ընտրողին մըտքին, այսինքն Արսէն Գալֆայեանի անունը չէր գրուած. հետեւաբար միւսներն ալ այդ տեսակ կասկածներ կու տան մեզի: Չմոռնամ ըսելու թէ միւֆթին պատրաստ է հաստատապէս վկայել հիմա, կ'ըսէ որ ժողովին մէջ ձայն չհանեց, անոր համար որ հաւանական կռիւէ մը կը վախնար:

Գ. Իմամզատէին մարդիկը հեռաւոր տեղերու

---

(1) **Ֆրանսերէն բառ, — մտայնութիւն:**

բացակայ ընտրողներուն տեղ ուրիշ մարդիկ տանելով ժողովին մէջ եւ վկայելով թէ սրանք բուն ընտրողներն են, քուէ տալ տուած են կարգ մը մարդոց:

Դ. Յիշեալ Գըրգըր հօճան ընտրողներուն մէկ մասը իրեն տունը բերել տալով, կրօնական երդում ընել տուած է անոնց, որ իրեն ցոյց տուած մարդոց տան քուէնին: Ինչպէս գիտէք այս երդումին առջեւ Թուրքերը կը մոռնան ամէն ինչ:

Այս վերջին երկու պարագաները բացարձակապէս օրէնքի հակառակ եղած ըլլալով, տեղիս Թուրք եւ Հայ խումբի մը կողմանէ հեռագրաւ բողոքած են թէ՛ կուսակալին եւ թէ Պոլիս: Պոլիսը տակաւին չպատասխանեց, կուսակալն ալ տարտամ հրահանգ մը ուղարկած է (քննեցէք եւ Ձեր միտքը յայտնեցէք), այդչափ միայն: Բողոքողները սակայն չեն ընկրկած եւ հաստատ փաստեր ունին՝ ընթացք տալու համար իրենց բողոքին, եթէ Թրքական արդարութիւնը կամենայ գործ տեսնալ: Միւս կողմէ կառավարիչը, որ զզուելի տեսակէն երկդիմի եւ հայատեաց մարդ մը ըլլալը արդէն դուրս տուաւ, երէկ փութով ճամբայ հանեց երեսփոխանները, կարծելով թէ ասով պիտի խեղդէ ժողովուրդին արտայայտութիւնը:

Ս. Ե. 14

ԱՐՇԱԿԻ ՆԱՄԱԿԸ ՍՏ. ԵՍԱՅԵԱՆԻՆ

Ընթացիկ չափի (21,5x28 սմ.) նամակի գծաւոր թուղթի վրայ, սեւ մելանով գրուած: Մէկ թերթ, երկու երես:

908 Նոյ. 10, Ատանա

Սիրելի Ստեփան

Թէպէտեւ ժամանակին ստացած էի 908 Հոկ. 4 թուակիրդ, սակայն անմիջապէս գործով մը տեղէս մեկնած ըլլալուս պատճառաւ չկարողացայ անմիջապէս պատասխանել. անշուշտ ներողամիտ կը գտնուիք:

Բոլոր գրածներդ ուշադրութեանս առարկայ դարձան, եւ շատ ալ իրաւացի էք: Եթէ գիտնայիք ես եւս որքա՛ն կը փափաքէի անգամ մը գալ քովդ. պէտք էր վստահ ըլլայիր թէ եթէ կարելի լինէր՝ առանց վայրկեան մը կորսնցնելու անմիջապէս պատրաստ էի գալ. մանաւանդ որ մայրս, քոյրս եւ քեռայրս եւս շատ կը ստիպեն որ անպատճառ անգամ մը երթամ հայրենիք, բայց ստիպուած անոնց եւս ժխտական պատասխան տուի, որովհետեւ նիւթական խիստ անձուկ վիճակի մէջ կը գտնուիմ. շատ նեղութիւններ քաշեցի, նոյնիսկ նալի խնդիրս ջուրը կ'իյնար, սակայն երկու ազնիւ ընկերներու միջոցաւ հազիւ կարողացայ պզտիկ դրամագլխով մը կարգադրել. եւ այս օրէս գործի պիտի սկսիմ, կարծեմ ազնուութեանս վրայ վստահ էք. եթէ բարի կամեցողութեամբ կարգադրուելիք խնդիր մը լինէր, առանց Ձեր գրելուն արդէն Ձեր մօտ կը լինէի որուն այնքան ցանկացող եմ:

Պարտք կը զգամ յայտնելու, թէ դեռ շատ մը փորձութիւններէ... կարծեմ պիտի անցնինք. եւ ատոր համար ինքնապաշտպանութեան հարցը ամենակենսական եւ անյետաձգելի պահանջ մը դարձած է մեզի համար:

Արդեօք ի՞նչ կը խորհիք դուք, պէտք եղած միջոցներուն կը դիմէ՞ք. մեր հարուստ ջոջ աղաները դարձեալ իրենց քսակին բերանը պինդ գոցած են, պէտք է հասկցնէք վտանգը, եւ եթէ կարելի է հանգանակութեան մը ձեռնարկէք, եւ եթէ պատրաստ դրամ լինի այնպէս կը կարծեմ թէ միջոցներ չեն պակսիր ուզած զէնքերնիդ առնելու ինքնապաշտպանութեան համար. ատոր համար չըլլայ թէ կազմակերպութեան վրայ յոյս դնէք որ թող օգնէ եւայլն, ինքնապաշտպանութեան համար բացարձակապէս կը մերժէ ոեւէ օգնութիւն, եւ մանաւանդ մեր կողմէ եւս կատարեալ անխղճութիւն պիտի լինէր օգնութիւն խնդրել, երբ անդին Երկիր աւելի ստիպողական պահանջներ կան, որ կենաց եւ մահու խնդիր է. եթէ պէտք եղած միջոցները չխորհուին բոլորովին պիտի կորսուին. ամէն ջանք մի խնայեր հանգանակութիւնը յաջողցնելու համար:

Տիգրանի մասին գրածներդ թէպէտեւ արդարացի են, սակայն սիրելի՛ Ստեփանս, ընկերականութեան մէջ այդպիսի խնդիրներ կարեւորութիւն չունին: Ի՞նչ ընենք, ատոր ալ բնութիւնը այդպէս է. սակայն երբեք ներելի չէ որ նամակը անպատասխանի թողուք, պէտք է պատասխանէք եւ զգացնէք իրեն: Սեդրակէն նամակ առի՞ք, ի՞նչ պատասխանեց. մնացեալ հաշիւը կարգադրե՞ց. գրէ շուտով:

Ջերմ համբոյրներով
ԱՐՇԱԿ(1)

Յ. Գ.— Խնդրեմ եթէ միջոց ունիս նալի վերաբերեալ գրածներուս առթիւ մանրամասնութեամբ գրէ:

Արսէն էֆ.ի(2) յաջողութեան համար պէտք եղած ջանքն չզլանա՛ք:

ՆՈՅՆ

---

(1) Ամենայն հաւանականութեամբ՝ Արշակ Քէհեայեան (տես Ս. Ե. 5):

(2) Արսէն Գալփայեան, Օսմանեան երեսփոխանական ընտրութիւններուն Հ. Յ. Դաշնակցութեան թեկնածու՝ Կեսարիոյ շրջանէն: Ըստ երեւոյթին՝ նամակագիրը անտեղեակ է Կեսարիոյ շրջանի երեսփոխանական ընտրութիւնները հայոց աննպաստ կերպով վերջացած ըլլալէն:

Ս. Ե. 15

ՊՈԼՍՈՅ ՊԱՏ. ՄԱՐՄՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ԿԵՍԱՐԻՈՅ ՆՈՐԱԿԱԶՄ ԿՈՄԻՏԷԻՆ

Պաշտօնաթուղթի վրայ, սեւ մելանով, երկու երես:

1908 Նոյմ. 13/26

Հ. Յ. Դ. Կեսարիոյ Կոմիտէին

Ընկերնե՛ր

Ուրախութեամբ կը տեղեկանանք ընկեր Եսայեանի Հոկտ. 21 թուակիրէն թէ արդէն կազմուած է ձեր առժամեայ կոմիտէն եւ գործի ձեռնարկած: Հաստատելով ձեր կազմը, կը ցանկանք կենսալից գործունէութիւն եւ բեղմնաւոր աշխատանք:

Տարակոյս չունինք թէ ձեր առաջին պարտաւորութիւններէն մէկը պիտի նկատէք սերտ ու ընկերական յարաբերութիւն պահպանել տեղական բոլոր խումբերուն հետ, արթնցնելով անոնց մէջ ինքնագործունէութեան ոգին եւ կազմակերպական կապը ուժեղացնելով թէ՛ ձեր եւ թէ շարքերուն մէջ փոխադարձաբար:

Անկասկած, ձեր ջանքերուն եւ եռանդուն գործունէութեան շնորհիւ՝ կազմակերպութիւնը շուտով պիտի ընդգրկէ Կեսարիոյ հայութեան լաւագոյն տարրերը, եւ մենք չպիտի ուշանանք ողջունելու կազմակերպական օրինաւոր ընտրութեամբ գործի կանչուած Կոմիտէն կամ Կեդրոնական Կոմիտէն:

Համաձայն ընկեր Եսայեանի յանձնարարութեան՝ այս փոստով արդէն կը ղրկենք 15ական օրինակ ծրագիր ու կանոնագիր սովորական հասցէով, մինչեւ որ ընդունինք ձեր պաշտօնական հասցէն:

Գալով կազմակերպական հրատարակութեանց՝ պրօշիւր, պատկեր ու բաց-նամակ, պիտի խնդրէինք որ դիմէիք ուղղակի «Արծիւ» գրատան ընկերներուն, որոնց միայն յանձնուած է վաճառման գործը:

Ինչպէս կ'երեւի երեւոյթներէն, Կեսարիոյ մէջ եւս ընտրական գործունէութիւնը վերջացած է մեզի համար աննպաստ եղանակով մը: Պէտք է աւելցնել որ ընտրական զեղծումներն ու կանոնազանցութիւնները չափազանց շատ են եւ մենք ստիպուած ենք յիշատակագիր մը ներկայացնել Խորհրդարանին՝ իբրեւ բողոք: Հետեւաբար, բարի եղէք մեզի հաղորդել այդ կարգի վաւերական ու մանրամասն փաստեր՝ եթէ պատահած են ձեր վայրին մէջ եւ եթէ գիտէք անոնց մասին: Անհրաժեշտաբար պէտք է միաժամանակ հասարակութեան կողմէն ներկայացնել բողոք թէ՛ կառավարութեան եւ թէ Պատրիարքարանին, թուարկելով փաստացի կերպով ու մանրամասնօրէն կատարուած ապօրինութիւնները:

Սեղմելով ձեր ձեռքը եւ դարձեալ մաղթելով յաջողութիւն, կը մնանք ընկերական բարեւներով՝

Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
Կ. ՊՈԼՍՈՅ ՊԱՏԱՍԽ. ՄԱՐՄԻՆ

Ս. Ե. 16

ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ՄԱՐՄՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ՍՏԵՓԱՆ ԵՍԱՅԵԱՆԻՆ

Գրուած է Հ. Յ. Դ. Պոլսոյ Պատ. Մարմնի երկու պաշտօնաթուղթի վրայ (թուագրուած 1 եւ 2), առաջինը երկու եւ երկրորդը՝ մէկ երես: Հաւանօրէն սկզբնապէս սեւ, մելանը ներկայիս դարձած է բաց-սրճագոյն:

1908 Նոյմ. 26

Յարգելի ընկեր Եսայեան

Կեսարիա

Յաջորդաբար ստացած ենք ձեր երեք նամակներն ալ, այս ամսուան թուականներով(1), որոնց մէջ գըլխաւորապէս թուարկած էիք ընտրական զեղծումները: Գոհ ենք ձեր տուած փաստերէն եւ կը ջանանք օգտուիլ անոնցմէ, ապահով եղէք: Ուրախ ենք որ Թուրքերն եւս միացած են Հայերու հետ՝ բողոքին մէջ. պէտք է աշխատիք ժողովրդական այդ բողոքը թուլցնել չտալ, ինչ որ մեծապէս ուժ պիտի տայ այստեղ մեր ձեռք առած միջոցներուն: Հաւանական է որ քանի մը օրէն հարկադրուած ըլլանք Պոլսոյ մէջ կազմակերպելու մեծ միթինկ մը՝ բողոքելու համար ամբողջ հայութեան կողմէ՝ գաւառներու մէջ կատարուած ընտրական զեղծումներուն եւ անարդարութեանց դէմ:

Ինքնապաշտպանութեան համար պատրաստ ենք ձեզի հայթայթել տասը կրականոց ատրճանակներ՝ որքան ուզէք, բաւական է որ փոխադրութեան գինն ու միջոցները դուք ճշդէք, ներկայացնելով մեզի հարկաւոր հանգամանքները: Տասը կրականոցներէն դուրս խորհուրդ չենք տար որ ուրիշ զէնքեր նախընտրէք: Արդեօք մեծ ծախսի՞ կարօտ է որ ընկեր մը ճամբայ հանէք յատուկ այս նպատակով դէպի Իզմիր — քանի որ Պոլիսէն աւելի մօտ է անիկա ձեզի եւ կը ներկայացնէ աւելի դիւրութիւններ —, ուր պիտի տան մեր ընկերները ամէն գոհացում ձեզի: Եթէ համաձայն էք այս առաջարկութեան, առանց այլեւս ժամանակ վատնելու, նշանակուած ընկերը ճամբայ դրէք դէպի Իզմիր, ուր հասնելէ ետք կը գտնէ ընկեր Հայկ Բաթաբանեանը եւ անոր միջոցով կը ներկայանայ Կոմիտէին, ներկայացնելով իր կարգին իր պահանջները:

Նոյմ· 13/26 *թուականով դարձեալ ձեր անուան ղրկուած է* 15*ական օրինակ ծրագիր ու կանոնագիր, որոնք անկասկած մինչեւ հիմա ստացած կ'ըլլաք: Եթէ այս անգամ ալ կորսուած են դժբախտաբար, հարկադրուած պիտի ըլլանք նորեր ղրկելու՝ եթէ բարի ըլլաք իմացնել միայն մեզի:*

Ձեր քաղաքի Ֆրանսական վարժարանի երկու հայ սաներ՝ Կարապետ Ջիչէկեան եւ Մկրտիչ Գազանճեան սիրալիր եւ ազնիւ զգացումներով լեցուն նամակ մը ուղղած էին մեզի որոնց յայտնեցինք մեր շնորհակալութիւնը, խնդրելով իրենցմէ կապ հաստատել տեղւոյն մարմնոյն հետ: Վստահ ենք որ ձեր ուշադրութիւնը կը դարձնէք այս պատանիներուն վրայ եւ կ'աշխատիք թէ՛ ձեր գաղափարական թելադրութիւններով, թէ ձեր հրատարակութեանց միջոցով բարոյապէս ներգործել անոնց հոգեկան կազմութեանը վրայ: Ուսանողութիւնը այն շրջանն է, որուն ամենէն աւելի ուշադրութիւն դարձնելու են մեր գործիչները:

Հակառակ ձեր խոստումին, մինչեւ այժմ Նորակազմ Կոմիտէն տակաւին պաշտօնական յարաբերութեան մէջ չմտաւ մեզի հետ: Անշուշտ ընտրական պայքարը խլեց ձեզմէ բաւական ժամանակ եւ արգելք եղաւ զուտ կազմակերպական աշխատութեանց: Բնական է որ այդպէս ըլլար եւ դուք ուրիշ կերպ չէիք կրնար վարուիլ: Այժմ որ ձեր միտքը աւելի խաղաղ է, կը յուսանք այլեւս ձեր բոլոր ուժերը կը տրամադրէք կազմակերպական ներքին գործունէութեան, խումբերու կազմաւորման եւ կապակցութեան, ինչպէս նաեւ կուսակցական յարաբերութեանց կանոնաւորութեանը: Եւ որքան կազմակերպութեան ներքին ուժը աւելնայ՝ նոյնքան ալ ձեր պարտականութիւնները կը սկսին թեթեւնալ, որովհետեւ աշխատանքի բաժանումը եւ հաւաքական գործը կը դիւրացնէ սկզբնական շրջանի դժուարութիւնները:

Թալասի ընկերներուն ապահովաբար կ'այցելէք յաճախ եւ ձեր փորձառութեամբն ու խոհական թելադրութիւններովը անոնց գործելու ընթացքը կ'ուղղէք: Գիտէք թէ գործիչին համար կայ միակ մէկ բան, — դառնալ համակրական կեդրոն մը՝ կապելու համար տեղական բոլոր ուժերը կազմակերպութեան հետ: Բնական է որ պատահին ընկերներու մէջ հայեացքներու տարբերութիւն, քննադատութիւն, տարակարծութիւններ, եւ անտարակոյս անհրաժեշտ են նոյնիսկ ասոնք՝ կենսունակութեան տեսակէտով, որոնցմէ պէտք չէ ո՛չ սրտնեղիլ, ո՛չ ցրտանալ, եւ ոչ ալ դժգոհիլ, այլ զանոնք ծառայեցնել միմիայն յօգուտ ինքնագիտակցութեան եւ կազմակերպական արդիւնաւորութեան:

Լաւ չըլլա՞ր արդեօք որ առժամեայ Կոմիտէն կազմէք ենթակոմիտէներու եւ մէկ քանի նոյն վայրին մէջ գտնուող մնացեալ խումբերու ներկայացուցիչներէն, որպէսզի յառաջիկային բոլոր ընկերները գոհ ըլլան եւ դժգոհութիւններ չծագին: Անշուշտ թելադրութիւն մըն է միայն առիկա, որուն հետեւիլ կամ ոչ ձեզի կը մնայ՝ համաձայն տեղական պայմաններուն:

Կոմիտէի կազմութենէն ետք այլեւս աւելորդ կ'ըլլայ մեզի՝ այլեւայլ խումբերու հետ յարաբերութիւն պահել, համաձայն կանոնագրի՝ որուն տրամադրութիւնները Կոմիտէն կը բացատրէ բոլոր խումբերուն:

Ընկերական բարեւներով

Հ· Յ· ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
Կ· ՊՈԼՍՈՅ ՊԱՏԱՍԽ· ՄԱՐՄԻՆ

---

(1) Այդ գրութիւնները կը պակսին Ստ· Եսայեանի թղթածրարէն:

Ս. Ե. 17

ԲԺԻՇԿ ԽԱՉԻԿ ՏԷՕՎԼԷԹԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

Նամակի միաթերթ գծաւոր թուղթի վրայ· ընթացիկ չափ: Գրուած է սեւ մելանով, մէկ երես:

Էֆքէրէ, 1 *Դեկ·* 908

Մեծայարգ
Պ· Ստեփան Եսայեան
Կեսարիա

Սիրելի ընկեր,

Ձեր 28 *Նոյ· թուակիր նամակը ինչպէս նաեւ պրոշիւրները ստացայ, մի քանի օրուայ մէջ կը յուսամ կը սպառի· իմ սպասած պրոշիւրներս չեն ընդհանրապէս: Ասոնցմէ մէկ մասը Պէրէկեսի թողուցի, մի քանի օրէն հաշիւը ձեզ կ'ուղարկեմ:*

Տրդատ եպիսկոպոսի գործիչները ողի ի բռին պրոպականտ կը մղեն Դաշնակցութեան դէմ ի Պէրէկեսի, սակայն խնդիրը իմանալով անմիջապէս պէտք եղածը կարգադրեցի: Աւետիքեան խումբը կազմակերպել յանձն առաւ եւ ապագայ ընկերներու մի քանիներու ներկայութեանը ամէն բան խոստացաւ ընել: Ասով հետ մէկտեղ թէ՛ հաճի Ստեփան աղան եւ թէ ես միշտ հսկող աչք մ'ունինք վրան:

Վանքը սպասուած ընկերը դեռ ժամանած չէ· այդ մասին տեղեկութիւն տուր եւ պէտք եղածը եթէ զինք տեսնես տնօրինէ:

Էֆքէրէի կազմակերպութիւնը աւելի լուրջ հանգամանք մը ստացած է· պաշտօնականութիւն ստանալու համար Կեսարիոյ կեդրոնին պիտի դիմենք անշուշտ, կամ այդ մասին ի՞նչ հրահանգ պիտի տաք, իմացուցէք:

Մնամ ....(1)
ԽԱՉԻԿ ՏԷՕՎԼԷԹԵԱՆ

---

(1) Անընթեռնելի:

Ս. Ե. 18

ԷՎԷՐԷԿԻ ՆՈՐԱԿԱԶՄ ՄԱՐՄՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ԿԵՍԱՐԻՈՅ ԿՈՄԻՏԷԻՆ

Գրուած մանիշակագոյն մելանով, նամակի երկթերթ թուղթի (գծաւոր, ընթացիկ չափ) ա· եւ դ· երեսներուն վրայ:
Միակ գրութիւնն է՝ ուղղուած «Կեսարիոյ Կեդր· Կոմիտէ»ին: Կ'ենթադրենք թէ *կեդրոնական* բառը գրուած է թիւրիմացաբար:

8 *Դեկ·* 908, *Ֆէնէսէ*

Պատ· Տիարք
Անդամք Վարչ· Խորհրդոյ
Կեդր· Կոմիտէի
Հ· Յ· Կուսակցութեան
Կեսարիոյ

Արդէն կազմակերպութեան մը պէտքն զգալի էր տեղւոյս համար, Ձեր թելադրութիւններն փութացուցին այդ դէպքը:

Ըստ ծրագրի կազմակերպեցինք մեր ենթակոմիտէն իբրեւ Հիմնադիր Անդամք: Այս հիման վրայ կը սկսինք մեր պաշտօնին՝ ողջունելով զձեզ իբրեւ ընկերակից եւ գործակից եղբայր, վստահելով Դաշնակցութեան աջակցութեան:

Առ այժմ մեր միակ եւ անմիջական պէտքն է պաշտպանողութեան խնդիրը· ուստի առաջին առթիւ հաճեցէ՛ք փութացնել պատասխանը մեր հետեւեալ հարցմանց·

Ա· Ի՞նչ տեսակներ ունիք եւ որքա՞ն կրնաք տրամադրել մեր խումբին·
Բ· Ի՞նչ են ձեր պայմաններն ու միջոցները·
Գ· Պիտի կրնա՞ք ուժանակ տալ մեզ որքան ուզենք· Ի՞նչ են գիներն ու պայմանները, փոխադրութեան կերպը եւլն·
Դ· Ներկայացուցիչ պիտի գա՞յ եւ ե՞րբ եւ ի՞նչ պիտի ըլլան մեր նախնական պատրաստութիւններն մինչեւ նոյնին ժամանումը:

Տիա՛րք, պէտք կը տեսնենք շեշտել, թէ մեր գլխաւոր եւ անմիջական պէտքն է ուժանակի խնդիրը, հետեւաբար այդ մասին մեզ ընձեռուած դիւրութիւնները պիտի ըլլան Պատ· Կոմիտէի մեզ ընելիք ձեռնտուութեանց ամենէն գլխաւորը եւ էականը· հետեւաբար կը խնդրենք որ այս մասին շնորհ ընէք ընձեռել պէտք եղած դիւրութիւնները:

Մեր կազմակերպութեան լրացման համար պէտք կը զգանք ներկայացուցիչ մ'ունենալ մեր քով իբրեւ առաջնորդ· այս մասին հաճեցէք իմացնել Վարչութեան կարգադրութիւն:

Սպասելով Ձեր անմիջական հրահանգներուն

Մնամք անկեղծ եւ համակիր զգացումներով

Ի ԴԻՄԱՑ
ՆՈՐԱԿԱԶՄ ՎԱՐՉ· ՄԱՐՄՆՈՅ ԷՎԷՐԷԿԻ
Հ· Յ· ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

Ս· ՏՕՆԻԿԵԱՆ
Ս· Ե· ՔԷԼԼԷՃԵԱՆ
ՏՕՔԹ· Կ· ՏԷՄԻՐՃԵԱՆ
ԳՐԻԳՈՐ ՔԷՕԼԷԵԱՆ
ՄԷՐԿԷՐՈՍ Յ· ԱՋՈՒԿԵԱՆ
ՍԱՐԳԻՍ Յ· ԹՈՐՈՍԵԱՆ

Յ· Գ·— Հաճեցէք ճշդել մեր թղթակցութեանց պարագաները: Դուք ձեր գրութիւնները ուղղեցէք Սարգիս Քէլլէճեանի:

Ս. Ե. 19

ԲԺ· ԽԱՉԻԿ ՏԷՕՎԼԷԹԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

Գրուած սեւ մելանով, նամակի երկթերթ թուղթի (ընթացիկ չափ) ա· եւ դ· երեսներուն վրայ:

Էֆքէրէ, 16 *Դեկ·* 908

Մեծապատիւ
Ստեփան էֆ· Եսայեան
Կեսարիա

Սիրելի ընկեր,

Անցեալները երեքշաբթի եւ չորեքշաբթի շատ սպասեցի ձեզ Կեսարիա, բայց կը ցաւիմ որ չկրցայ տեսնուիլ:

Ս· Կ·(1) *վանքի դպրոցին մէջ աշակերտները շատ սքանչելի կազմակերպութեամբ մը յեղափոխութիւն յարուցին դպրոցին հին ծերունի դրութեան պաշտօնէութեան դէմ· մենք ալ մերովսանն պէտք եղած խրախոյսները տուինք եւ ի հարկին զիրենք գործնականապէս ամէն կերպով պաշտպանել խոստացանք, քաջալերեցինք· վերջապէս մանրամասնութիւնները երկար բարակ են, յաջողութիւնը կատարեալ եղաւ! Կը տեսնէք, կամաց կամաց ամէն կողմէն ինքնագիտակցութիւնն է որ կ'արթննայ: Աղէկ նշաններ են ասոնք:*

Շրջակայից կազմակերպութեան գործը լաւ կ'երթայ, պատրաստ կան, միմիայն պաշտօնական հանգամանք ստանալու համար կը սպասուի· այդ մասին ի՞նչ նոր հրահանգ ստացաք կամ ի՞նչ ունիք մեզ խօսելու, գրեցէք: Կուսակցութիւններու միութեան լուրեր կը *լուրին․ պաշտօնական ինչ ունիս իմացուր։ Գիրքերէն մէկ մասը մեզի եա ղրկած է, ու դ. հաշիւէն որչափ կը պահանջես նէ Ղազէրեան [illegible] էֆէնտիէն կրնաք առնել, գրած եմ իրեն։*

Այս շաբթու Կեսարիա չպիտի կարենամ իջնել, հետեւաբար չպիտի կրնանք տեսակցիլ, ըստ որում այսօր կամ վաղը երկար նամակ մը գրելով ընդհանուր կերպով տեղեկութիւններ տուր։

Մեզի «Դրօշակ» ղրկէ մի քանի հատ։

Մնամ յարգանօք՝
ԽԱՉԻԿ ՏԷՕՎԼԷԹԵԱՆ

---

(1) Հաւանօրէն՝ Սուրբ Կարապետ (Կեսարիոյ)։

Ս. Ե. 20

ԲԺԻՇԿ ԽԱՉԻԿ ՏԷՕՎԼԷԹԵԱՆԻ ԵՐԿՏՈՂԸ

Գրուած սեւ մելանով, քառակուսի գծաւորումով նամակի փոքր թուղթի վրայ (15x20,5 սմ․)։

Նոյնը եւ՝ յաջորդը (Ս․ Ե․ 21)։

Էֆքէրէ, 18 *Դեկ*․ 908

Մեծ․
Ստեփան Էֆ․ Եսայեան

Սիրելի ընկեր,

16 *Թուականի նամակս կը հաստատեմ։ Խնդրած էի ձեզմէ անդամակցութեան հրահանգներ եւ կամ այլ պաշտօնական գիր․ մենք այդ պատճառներով անգործ մնացած ենք․ ուստի, խնդրեմ, եթէ դեռ շատ պիտի սպասենք յայտնեցէք պատճառները, որպէսզի ըստ այնմ վարուինք։*

Ղազէրեանէն կը յուսամ գանձեցիք ձեր գիրքերու պաշտօնական արժէքը։ Նամակով մը յայտնեցէք ձեր Պատասխանատու Մարմնէն ստացած հրահանգները։

Մնամ ձերդ՝
ԽԱՉԻԿ ՏԷՕՎԼԷԹԵԱՆ

Ս. Ե. 21

ԲԺԻՇԿ Խ․ ՏԷՕՎԼԷԹԵԱՆԻ ԵՐԿՏՈՂԸ

Էֆքէրէ, 19 *Դեկ*․ 1908

Մեծ․
Ստեփան Էֆ․ Եսայեան
Կեսարիա

Ալ խելքս կորեց որ նամակներով չպիտի կարենամ լսելի ընել ձայնս։ Ա՛խ, բարեկամս, չգիտեմ ինչո՞ւ ասանկ կ'ըլլայ կոր։ Խնդրեմ մեր օրինաւոր մուտքը կամ պաշտօնական գիրքը ինչպէ՞ս պիտի ճշդուի, ըսէ՛ք։ Եթէ բերանացի հրահանգներ ունիք, տուէք։ Եթէ գրաւոր՝ նոյնպէս, եւ եթէ, օլուր եա, դեռ ձեզի որեւէ իրաւասութիւն տրուած չէ, այդ ալ հասկնանք։ Մինչեւ հիմա շատոնց Պատասխանատու Մարմնոյն հետ կը թղթակցէի։ Սա կէտը միայն պէտք է գիտնալ՝ որ երիտասարդութիւնը բռնել, կենալ, զսպել շատ դժուար է․ հետեւաբար դժուար կացութեան մէջ կը գտնուիմ։ Ինչո՞ւ այսպէս կ'ընէք կոր․ խնդրեմ նամակս ստանալուդ, ստորագրութեան համար տետրակ կամ այլ գրութիւն՝ ինչ որ է ղրկեցէք, կամ չէ նէ պարզապէս ձեւակերպութիւններուն վերահասու ըրէք զմեզ։

Մնամ սպասող՝
ԽԱՉԻԿ

Ս. Ե. 22

ՊՈԼՍՈՅ ՊԱՏ․ ՄԱՐՄՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ԿԵՍԱՐԻՈՅ ԿՈՄԻՏԷԻՆ

Պաշտօնաթուղթի վրայ, սեւ մելանով, երկու երես։

1908 *Դեկտ*․ 25

Հ․ Յ․ Դ․ Կեսարիոյ Ենթակոմիտէին

Ընկերնե՛ր,

Կը պատասխանենք ձեր Դեկտ․ 12/25 *ամսաթիւին։ Շատ գոհ ենք որ՝ շնորհիւ ընկերներու աշխատութեան, կազմակերպութիւնը կ'առնէ իր բաղձալի ծաւալը ձեր շրջանի մէջ։ Հաճոյքով կը սպասենք նորակազմ Ենթակոմիտէի տեղեկագրին։*

Զէնքի դիւրութեանց եւ այլ այս կարգի յարակից խնդիրներու մասին ոչինչ կրնանք ըսել՝ Ոսկեհանքի ընկերներու կողմէն։ Հարկ է այս կէտերը կարգադրել անձամբ եւ տեղւոյն վրայ․ մենք տարակոյս չունինք թէ Ոսկեհանքի ընկերները չեն զլանար բոլոր իրենց կարելին՝ օգտակար ըլլալու ձեզի։

Համաձայն ձեր ցանկութեան, այս փոստով իսկ ձեր հասցէին ճամբայ կը հանենք 100 *հատ կոմիտէական փլանկ,* 20 *հատ խմբատետր եւ* 2 *պրակ խմբական ընկալագիր, ինչպէս նաեւ* 100 *օրինակ Սեպտ․ և Հոկտ․ միացեալ «Դրօշակ»ի համարէն։ Ի դէպ, կը խնդրենք, որ «Դրօշակ»ի հարցը կարգադրէք անկէ ետք ուղղակի Ժընեւի հետ, տալով ձեր հասցէն եւ նշանակելով ձեր ուզած համարներու թիւը․ ասով թերթերը թէ՛ շուտ կը ստանաք, թէ՛ շփոթութիւններ տեղի չեն ունենար եւ թէ մանաւանդ փոստի կրկնակի ծախս չի վճարուիր՝ բոլորովին աւելորդ տեղը։ Նոյնպէս կը խնդրենք որ «Դրօշակ»ներու բաժնեգինները գանձէք կանոնաւորաբար եւ հաշիւները պահէք առանձին, ներկայացնելու համար Բիւրոյին առանձին։*

Գիտէք թէ կղերականութիւնը դասակարգ մըն է, որուն գոյութեան հակառակ ենք մենք սկզբունքով, հետեւաբար, մանաւանդ այժմ ոչ մէկ կերպով կրնանք համակարծիք ըլլալ որ մեր ընկերներէն ոեւէ մէկը նախընտրէ այդ ասպարէզին մէջ գաղափարական գործունէութիւն փորձել։ Ամէն պարագայի տակ, կողմնակից ըլլալով նաեւ խղճի ազատութեան՝ ընկեր Եղիսէեան կարող է հետեւիլ իր կոչման։

Մեր Սեբաստիոյ Մարմնին հասցէն է՝

Արամ Երանոսեան
ուսուցիչ Արամեան վարժարանի
Կեսարիա

Յատկապէս ձեր ուշադրութիւնը պիտի խնդրէինք Եօզկատի շրջանին նկատմամբ, որուն գործունէութեան վրայ մեծ ներգործութիւն կարող է ունենալ ձեր տաք յարաբերութիւնը այնտեղի Մարմնին ու ընկերներուն հետ։

Ընկերական բարեւներով
Հ․ Յ․ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
Կ․ ՊՈԼՍՈՅ ՊԱՏԱՍԽ․ ՄԱՐՄԻՆ

Ս. Ե. 23

ՎԱԶԳԷՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ՍՏ․ ԵՍԱՅԵԱՆԻՆ

Փակելու համար Ստ․ Եսայեանի 1908ի թղթածրարը, կու տանք ՎԱԶԳԷՆ ստորագրուած այս նամակը՝ որ, թէեւ թուական չի կրեր, բայց ըստ բովանդակութեան կը պատկանի 1908ի ամրան կամ աշնան ամիսներուն։ Գրողի ինքնութիւնը մեզի անծանօթ է։

Գրուած է մանիշակագոյն մելանով, նամակի ընթացիկ միաթերթ թուղթի վրայ, երկու երես։

Մատիտով մակագրուած է՝ «Այս նամակը, ըստ երեւոյթին, գրուած է 1908ին։ Վ․ Նաւասարդեան 30/III/40»։

Մեծ․ Ստեփան Էֆ․ Եսայեան

Ձենէ նամակ չստացայ։ Կը ցաւիմ որ շատ հեռու եմ։ Ի՞նչ կ'ընէք, ի՞նչ նոր հրահանգներ կու տայ Հ․ Յ․ Դաշնակցութիւնը։ Այս 2–3 *ամսուայ ժամանակամիջոցը մինչեւ Երեսփ․ Ժողովի գումարումը անստգիւտ առիթ մ'է ժողովուրդը կազմակերպելու․ անկէ վերջ դեռ պէտք պիտի ունենանք զօրաւոր կազմակերպութեան մը։ Աշխատեցէք կեդրոն մը կազմել ի Կեսարիա որեւէ ռամկավարական սկզբունքով, որպէսզի պէտք եղած ժամանակ, անակնկալներու առջեւ չգտնուինք։ Ես այսպէս կ'առաջարկեմ ընկերներուն․*

1․ *Ձեռք առնել դպրոցներու վարչութիւնը․ — բոլորովին վտարել գործէ այն ամէն թաղական կամ դրացի հոգաբարձութիւնները որք ոչ թէ իրենց արժանիքին այլ իրենց հարստութեան կամ կառավարութեան հաւատարիմ ըլլալնուն համար կը պաշտօնավարեն։*

2․ *Կազմակերպել ժողովուրդը քաղաքին մէջ եւ գիւղերուն, որպէսզի երեսփոխաններու ընտրութեան միջոցին կարելի ըլլայ ցանկացուած քուէներու առաւելութիւնները ձեռք ձգել, եւ այս միջոցաւ է որ ժողովուրդի ձայնը գերակշիռ ազդեցութիւն մը կրնայ ունենալ։*

3․ *Կազմակերպութեան միջոցաւ* լսարաններ(1) *հաստատել, եւ միշտ քարոզել, յեղափոխութեան վարկը աւելի բարձրացնելու եւ ժողովուրդեան միութեան եւ այլասիրութեան գաղափարները աւելի յառաջ տանելու համար։*

4․ *Հաստատել ընթերցարաններ եւ զարկ տալ ընկերվարական* (Socialiste Revolutionaire)(2) *գաղափարներու, որովհետեւ այդ է ապագան եւ գոնէ առ այժմ այդպէս կը պահանջէ ընդհանուրի շահը, եւ մեր կազմակերպութեան սկզբունքը։*

5․ *Գաղափարներու ամբողջութիւնը միութեան մէջ պահելու եւ կազմալուծութենէ զգուշանալու համար, միշտ հաղորդակցիլ Հ․ Յ․ Դաշնակցութեան Կիլիկիոյ կեդրոնին հետ, եթէ կարելի է։*

Այս գաղափարները ի գլուխ հանելու համար, որոշ վարչական ժողովներ հաստատել, որոշ թակթիկներ ծրագրել պէտք է։ Եթէ հիմա չգործենք, շատ կը տուժենք եւ մեր սկզբունքին դէմ կը գործենք։ Եթէ պէտք ըլլայ ես ալ կու գամ ձեր մօտ։ Այժմ Սվազ պիտի երթամ, թէեւ գործ ունիմ սակայն մասնաւորապէս ընկերներու հետ տեսակցելու կ'երթամ։ Ձեր քով եղած գրքերը ցրուեցէք, տուէք ամէնուն թող կարդան։ Այստեղէն նամակ կը գրեմ Ծոց(3), *նոր հրատարակութիւններ եւ թերթեր բերել տալու համար։ Դուք ալ գրեցէք Ոսկեհանք որպէսզի գիրք ղրկեն։ Գիներն ալ պէտք է վճարենք, որովհետեւ Դաշնակցութեան բրոպականտի դերը լրացած ըլլալուն, պէտք չէ որ ձրի գիրք եւ թերթ ղրկուի։ Կը սպասեմ Ձեր նամակին։ Յովհաննէս էֆէնտին եթէ այս կողմերը գայ, թող անգամ մը Մատէն հանդիպի։ Նամակը փոստով ղրկեցէք որպէսզի շուտ գայ։*

Բարեւելով կը մնամ
Ձերդ
ՎԱԶԳԷՆ

---

(1) Բնագրին մէջ ստորագծուած։

(2) Գրուած ֆրանսերէնով, — Յեղափոխական Ընկերվարական։

(3) Գէյբուրի ծածկանունը։

Ս. Ե. 24

ԲԺ. ԽԱՉԻԿ ՏԷՕՎԼԷԹԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

Գրուած սեւ մելանով, նամակի գծաւոր փոքր չափի (15x20,5 սմ.) երկու անջատ թուղթի վրայ (իւրաքանչիւրը մէկ երես):

Նոյնը եւ յաջորդը՝ Ս. Ե. 25:

Էֆքէրէ, 1 Յունուար 1909

Մեծապատիւ

Ստեփան էֆ. Եսայեան,

Շնորհաւոր Նոր Տարի !!!

Սիրելի ընկեր,

Ձեր Դեկտ. 20 թուակիր հրահանգներու յենլով կազմեցինք տեղւոյս առժամանակեայ Ենթակոմիտէն: Տեղեկագիրնիս յաջորդով:

Ծննդեան երկրորդ կամ երրորդ օրը պիտի ընենք բացումը մեր հասարակաց ձրի ընթերցատան, որն որ կահաւորման վիճակի մէջ է:

Գէլէկէօյին դեռ խումբերու կազմութեան վիճակի մէջ կը գտնուի եւ կը յուսամ որ այս շաբթու վերջը պիտի ընտրէ իւր առժամեայ ենթակոմիտէն:

Այսօր կ'իջնեմ Մանճըլըն, ուր պատրաստ կան երեք խումբեր. անոնք յօժարակամ պատրաստ են մեզի հետ համերաշխաբար ընտրել միայուն ենթակոմիտէն, իսկ Գէլէկէօյին պիտի ունենայ իւր առանձին ենթակոմիտէն:

Աւետիքեանը հոն կ'աշխատի երիտասարդները կրթել ու պատրաստել. այս ընթացքով մեր շրջակաները գոհացուցիչ արդիւնք պիտի տան:

Մօտերս տեղս ժամանած են Առանայէն ընկ. Գրիգոր Սառաճեան եւ Կարապետ Բարազեան. այս վերջինը պիտի աշխատի մարտական խումբ մը պատրաստել: Առաջինը կարծեմ ձեզի ծանօթ ըլլալու է գոնէ յանձնաբարականով:

Մեր ընթերցատան համար անմիջապէս կը կարօտինք «Դրօշակ»ի, «Ռազմիկ»ի եւ «Ազդակ»ի, նաեւ Րաֆֆիի ամբողջ գործերուն. Ահարոնեանէն մի քանի կտոր, դաշնակցական նշանաւոր պետերու եւ հերոսներու կենսագրութեան, որոնց ընտրութեան ձեր անձնական աջակցութիւնը կը խնդրենք եւ, կը սիրենք յուսալ, որ ձեր ունեցած դիւրութիւններով առաջին առթիւ մեր պակասները պիտի փութաք լրացնել, որոնց փոխարժէքին համար անմիջական վճարումներ ընելու պատրաստ ենք, ըստ որում, սոյն կէտերուն ձեր ներող ուշադրութիւնը կը հրաւիրենք:

Ընթերցատան բացման համար աջակութիւնը պիտի խնդրենք Եղիսեանի. իսկ եթէ ձեր կողմէն յօժարիք գալ, միասին բերելով ընկեր Փանոսեանը, հանդէսնիս աւելի փայլ մը պիտի առնայ:

Կը յուսամ սակայն այդ օրէն առաջ ձեզ տեսնել քաղաք:

Տեղս ժամանող ընկերք Սառաճեան եւ Բարազեան բնիկ էֆքէրէցի են եւ կը գտնուէին յԱտանա պանդխտութեամբ, սիրով ողջունեցին տեղւոյս մէջ ուռճացող Ենթակոմիտէն եւ անմիջապէս սկսան աջակցիլ. իրենց գալուստը բարի ազդեցութիւններ բերաւ մեզ:

Ի դիմաց
Առժամեայ Ենթակոմիտէին Էֆքէրէի
Խ. ՏԷՕՎԼԷԹԵԱՆ

Ս. Ե. 25

ԲԺ. Խ. ՏԷՕՎԼԷԹԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

Էֆքէրէ, 3 Յունուար 1909

Մեծապատիւ

Ստեփան էֆ. Եսայեան

Սիրելի ընկեր,

Ստացայ Ձեր 2 թուակիրը, ինչպէս «Ազդակ»ները ու շրջաբերականները, որոնց համար խորին շնորհակալութիւն:

Երէկ Մանճըլընի խումբերէն եկած էին, որոնք կը յայտարարէին թէ իրենք պիտի կարենան ենթակոմիտէ մը ընտրելու չափ խումբեր ունենալ: Ես իրենց խրատ տուի առ այժմ երեք խումբերով մնալ, ապագային ընտրողաբար լուրջ խումբեր կազմելու սպասելով. հետեւաբար կը տեսնեմ թէ անոնք ինչպէս որ ըլլայ առանձին ենթակոմիտէ ընտրելու իրաւունք պիտի ունենան:

Գէլէկէօեցիք նոյնպէս շատ չանցած ենթակոմիտէ պիտի ունենան, եւ արդէն իրենց մէջ ընտրած են ենթակոմիտէնին, առժամեայ:

Մենք մեր կարգին առժամեայ ենթակոմիտէնիս ընտրեցինք: Եթէ աճապարէինք՝ ցարդ երեք գիւղերը 200 անդամներ պիտի ներկայացնէին, բայց մենք ընտրողաբար կազմակերպուիլը կը նախընտրենք. վերջապէս այս երեք գիւղերու մէջ միութեան խնդիր մը առկախ կայ կոմիտէ ընտրելու մասին. միւս կողմէն դուք կ'աճապարէք շրջանային տեղեկագրերու պատրաստութեան գործին, ահա թէ ժամանակի սղութիւնը որ ատիճանի կը շուարեցնէ մեզ:

Սոյն պարագաներու տակ պիտի ստիպուինք մեր ընթերցատան բացումը յետաձգել եւ պարապիլ վերոյիշեալ հարցերով:

Ուրախ եմ որ փափաք և կամեցողութիւն կը յայտնէք մեզ այցելելու համար. եթէ կարելի է յետաձգեցէք ձեր այցելութիւնը, քանի որ մենք ալ ստիպեալ յետաձգեցինք մեր ընթերցատան բացումը (այս վերջին պարագան իմ անձնական հսկողութեանս կարօտելուն համար):

Բացման հանդէսէն 2 օր առաջ իմաց կու տամ Ձեզի եւ անշուշտ բարեկամներով հանդերձ կը հրամմէք:

Մեզի տրուած ժամանակամիջոցը մեզ շուարման մատնեց. այսօր հաճի Ստեփան աղայի հետ շրջակաները պիտի այցելենք, նայինք միութեան խնդիրը ինչ ելք պիտի ունենայ. ատկէ կախուած ունի ինքնորոշութեան գործը:

Ձեր շրջաբերականին վերջին մասը, այն է, յիշեալ ժամանակամիջոցին տեղեկագիր չտուող խումբերու կազմակերպութենէն դուրս համարուելու խնդիրը, տարօրինակ կը թուի ինծի... հաճեցէք այս մասին բացատրութիւն շնորհել:

Մաղթելով Ձեզ յաջողութիւն
մնամ Ձերդ՝
ԽԱՉԻԿ ՏԷՕՎԼԷԹԵԱՆ

Եղիսէեան քաջառողջ է եւ կ'աշխատի:

Տոքթորին յատուկ բարեւներ. ո՞ր աստղերու տակ էր...:

Ս. Ե. 26

ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ Կ. ԿՈՄԻՏԷԻ ՆԱՄԱԿԸ ՍՏԵՓԱՆ ԵՍԱՅԵԱՆԻՆ

Գրուած սեւ-արճագոյն մելանով, պաշտօնաթուղթի վրայ, մէկ երես եւ 8 տող:

1909 Յունուար 12/25

Ընկեր Եսայեանի

Կեսարիա

Կը պատասխանենք ձեր Դեկտ. 20 թուակիր գրութեան: Ընկեր Սիրական Մօսկիչեան եւ Մելիք Տաղըճեան մինչեւ այս պահուս տակաւին չեն հասած հոս կամ չեն տեսնուած մեզի հետ: Եթէ հասնին՝ կու տանք իրենց բարոյական ամէն աջակցութիւն:

Եթէ դատարանի միջոցով ապացուցուած են ընտրական զեղծումները եւ այս մասին հոս Խորհրդարանին մէջ ներկայացուի հարկ եղած քննութիւնը, ապահով եղէք թէ մեր ընկերները ցոյց կու տան ամէն հոգածութիւն եւ ուշադրութիւն՝ խնդիրին:

Դ. Ընդհ. Ժողովի ատենագրութեան հրատարակուած ամփոփումէն դժբախտաբար չունինք մեր տրամադրութեան տակ. այս, ինչպէս նաեւ Ե. Ընդհ. Ժողովի հարցերուն համար, հարկ է դիմել ուղղակի Ժընեւ՝ Բիւրոյին:

Հակառակ ձեր նախորդ նամակներով ըրած խոստման՝ տակաւին տեղական Կոմիտէի կազմը մեզի հետ պաշտօնական յարաբերութեան մէջ չմտաւ: Արդեօք նոր դժուարութեա՞նց բախեցաք, որոնք յապաղում պատճառեցին կազմաւորման: Անշուշտ ստիպողութեան պատճառ չկայ. լաւ է ուշ, բայց հիմնական ու կատարեալ: Կը յուսանք որ մինչեւ հիմա արդէն լուրջ տեսակցութիւններ եւ խորհրդակցութիւններ ունեցած էք Թալասի ընկերներուն հետ՝ որոնց գաղափարները եւ ձգտումները կը թուին մեզի բաւական հասուն:

Սուրէն Նշանեան ստորագրութեամբ նամակ մը՝ ուղղուած ընկեր Զաւարեանի, կ'իմացնէ թէ մեկնած էք Էվէրէկ՝ կազմակերպելու համար նոյն շրջանը: Կը յուսանք թէ մինչեւ հիմա վերադարձած կ'ըլլաք արդէն արդիւնաւորապէս:

Բարի եղէք նոյն ընկերոջ հաղորդելու թէ կանանց յատուկ կանոնագիր մը չունինք առայժմ. հաւանաբար այս մասին աւելի հիմնաւոր որոշումներ պիտի տրուին յառաջիկայ Ընդհ. Ժողովին մէջ՝ որ պիտի գումարուի գարնան մէջ: Հիմակուհիմա հաճեցէք բաւականանալ մեր ընդհանուր օրէնքներով:

Ցոյն յեղափոխական կոմիտէ կազմուած չէ. կան միայն քաղաքական խմբակցութիւններ՝ որոնք որոշ գոյն չունին կամ աւելի ճիշդը, կը գործեն պատրիարքական քաղաքականութեամբ:

Ընկերական բարեւներով
Հ. Յ. Դ. Կ. ՊՈԼՍՈՅ
ՊԱՏԱՍԽ. ՄԱՐՄԻՆ

Ս. Ե. 27

ԲԺ. ԽԱՉԻԿ ՏԷՕՎԼԷԹԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

Գրուած սեւ մելանով, նամակի փոքր չափի երկթերթ թուղթի մը ա. եւ դ. երեսներուն վրայ:

Էֆքէրէ, 15 Յունուար, 1909

Մեծ.

Ստեփան էֆ. Եսայեան

Կեսարիա

Սիրելի ընկեր,

Երեքշաբթի օր բացում չկատարեցինք ձեր չկարենալ գալուն համար:

Վերջնականապէս մեր բացումը տեղի պիտի ունենայ այս կիրակի օր· հետեւաբար հրամմեցէք եկէք, եթէ կարելի է ուրիշ կարող խօսող ընկերներ ալ միասին բերէք։

Վանքէն դաստառուներ խոստացած են մասնակցիլ։ Պիտի գտնուին նաեւ աշակերտները։

Փանոս էֆենտին իր քեմանով եթէ կարելի է միասին բերէք, հանդէսին աւելի փայլ մը տալու համար։ Փանոս էֆենտին կարծեմ ընկերներէն է· անպատճառ այդ մասին կարգադրութիւն մը ըրէք։

Մեր բացման հանդէսը փայլուն ընելու համար ինչ որ կրնաք խորհեցէք, որովհետեւ ստիպուած ենք այդպէս ընել ինչ-ինչ պատճառներով։ Հոս տեղի քլիւպը բուռն պայքար կը մղէ մեր դէմ· ձգէ որ կարեւորութիւն չունի թէեւ, սակայն ազնուականութիւնը պահպանելու ձգտող քլիւպներ... գիտեմ որ ամէն ջանք ի գործ պիտի դնեն մեր կազմակերպական գործերը խանգարելու համար։ Այդ ալ հոգ չէ։

Միայն թէ դուք մի քանի ուրիշ ընկերներով, մանաւանդ Փանոս էֆենտին ալ մէկտեղ առնելով, անպատճառ շաբաթ երեկոյ հոս հասնիք· գործելու ժամանակն է։ Բարի նախանձով պէտք է գործենք· ուրիշներ կը գործեն, մե՞նք։

Նամակիս պատասխանը այսօր կը սպասեմ։

Մնամ Ձերդ
ԲԺԻՇԿ Խ. ՏԷՕՎԼԷԹԵԱՆ

Ս. Ե. 28

ԲԺ. Խ. ՏԷՕՎԼԷԹԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

Գրուած մանիշակագոյն մելանով, նամակի սովորական չափի թուղթի մը մէկ երեսին վրայ։
Նոյնը եւ յաջորդը՝ Ս. Ե. 29։

Էֆքէրէ, 28 Յունուար 1909

Մեծ.

Ստեփան էֆ. Եսայեան

Սիրելի ընկեր,

Ստացայ Ձեր նամակը· Պէլէկէսիի խնդիրը այլ կերպով կարգադրելու վրայ եմ։ Ես մի քիչ անհանգիստ եմ։ Ձեր նամակը ստանալուս հաճի Ստեփան աղան ղրկեցի, դեռ չեկաւ· չեմ կարծեր որ վտանգ մը տեղի ունենայ։

Մեր գործը աղէկ է եւ կը յուսամ այսօր միայնուն Ենթան(1) պիտի ընտրենք։

Կողմէդ նորէն խլրտումներու լուրեր կը հասնին· ի՞նչ է Կեսարիոյ ներկայ կացութիւնը, իմաց տուէք։ Այս գիշեր շրջակայ գիւղերէն կէս գիշերէն վերջը մեզի դիմումներ եղան· ջարդի սպառնալիքներ իբր թէ եղած ըլլան· իրիկունը արդէն մենք քաղաքին մէջ անհանգստութիւն մը տեղի ունեցած ըլլալուն լուրը առած էինք եւ գոհութեամբ կը ծանուցանեմ թէ հակառակ տռոր մեր ընթերցարանը ամէն օրուանէ աւելի՝ լեցուն էր· ատանկ բաներ ա՛լ կ'երեւի մեր տղաներուն վը՛ց կու գան։ Ինչ որ է· այսօր նամակով մը տեղեկութիւններ տուր։

ԽԱՉԻԿ

---

(1) Ենթակոմիտէն։ Ոչ գործածական կրճատում մը։

Ս. Ե. 29

ԲԺ. Խ. ՏԷՕՎԼԷԹԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

Էֆքէրէ, 2 Փետրուար 1909

Մեծ.

Ստեփան էֆ. Եսայեան

Սիրելի ընկեր,

Ստացայ Ձեր վերջին նամակը։ «Գարատաղ»ներու խնդիրը պիտի կարգադրէք· յուսամ այսօր այդ մասին կը տեղեկացնէք։ Քանի՞ հատ ունիք պատրաստ, գիները եւ փամփուշտներու գիները։ Այս «գարատաղ»ները խումբի մը հինգ անդամներուն համար են· ասոնք աւելի դրամ տալով կրաներ պիտի չկարենան գնել, հետեւաբար կարելի եղածին չափ աժան գնել հարկ է։

Գալով կրաներուն, 15 հատ անպատճառ կ'ուզենք։ Երէկ լսեցինք որ վաճառական հաճի Ճէպրայիլ աղայի կրաներ եկած են շաբաթ օր։ Ձեր էրէյլին ճամբայ ելած է ըսած կրաները արդեօք ատո՞նք են։ Ձեզի գալիքները ե՞րբ պիտի գան, քանի՞ պիտի կարենաք տալ, քանի՞ օրէն պիտի կարենաք յանձնել· — այս ամէնուն մանրամասնօրէն հաճեցէք այսօր պատասխանել։

Ձեզի 4 ոսկի վաղը կ'ուղարկենք անպատճառ։

Քաղաքի վիճակին վրայ մանրամասն տեղեկութիւն տուր։ Ձեզի գալիք զէնքերուն մէջ մաուզեր ատրճանակներ ալ կա՞ն թէ ոչ· այս ամէնը տեղեկացուցէք։

Երէկ զբաղեալ էի, լսարանի գործերով։ Լսարան ունեցանք եկեղեցիին մէջ, ատոր համար չկարողացայ մեր տեղեկագիրը պատրաստել։ Վաղը միւս օր կը ղրկեմ։

Մնամ Ձերդ
ԽԱՉԻԿ ՏԷՕՎԼԷԹԵԱՆ

Ս. Ե. 30

ԲԺ. Խ. ՏԷՕՎԼԷԹԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

Գրուած է մանիշակագոյն մելանով, նամակի սովորական չափի գծուած երկթերթ թուղթի մը ա. եւ դ. երեսներուն վրայ։

Էֆքէրէ, 3 Փետրուար 1909

Սիրելի ընկեր,

Երէկի նամակիս չպատասխանեցիք· հաճեցէք այսօր մանրամասն տեղեկութիւն տալ։

Կը լսեմ թէ քաղաքին պաշտպանութեան համար Հնչ'աց(1) կողմէն մեծ գործունէութիւն ցուցուցած են։ Դուք ի՞նչ ըրիք· մասնակցա՞ծ էք թէ կը քնանաք· գիտէք, ատանկ պարագաներու տակ մեծ ազդեցութիւն կ'ընէ, ինչպէս որ մենք ալ քիչ շատ գործունէութիւն մը ցոյց կու տանք առանց տարաձայնութեան։

Մեզի խմբատետր, պաշտօնական թուղթ ղրկեցէք։ Մեր «Ազդակ»ը չղրկեցիք։

Կողմդ գտնուող պարոն Յակոբոս Ասըլպէկեանը եթէ կրնաք, սիրաշահեցէք· կը լսեմ թէ այս կողմերը միւսներուն համար գործելու դիտումներ միտումներ ունեցած է։ Կը լսեմ նաեւ թէ հայերէն չգիտցողներու առջեւ ձեր դռները գոցած էք· դուք գիտէք, սակայն Կեսարիոյ համար սխալ քայլ մը կրնայ ըլլալ այդ։

Զէնքի մասին մանրամասն տեղեկութիւն տուր· եթէ այդ մասին գործունէութիւն ցոյց չտրուի Դաշնակցութեան կողմէն, աղէկ ազդեցութիւն չպիտի ընէ, մինչդեռ միւսները առատ խոստումներ ընելով միտքերը գրաւելու ջանքեր կ'ընեն· քիչ մը ջանք, քիչ մը աշխուժութեան պէտք ունինք։ Գիտէք, ժողովուրդը այնպիսի հաւատք մ'ունի որ Դաշնակցութիւնը կրնայ մատակարարել աղէկը, աժանը, յարմարը· հետեւաբար մէկ ատրճան ճիտերնուս պարտքն է ծառայել, մինչեւ ժողովուրդին մէջ գիտակցութեան արթննալը հաճոյակատարութեան քաղաքականութիւնը մեծ դեր կը խաղայ։

Ներփակ 4 ոսկինոց չէքը գանձեցէք Ֆրէնկեաններէն։

Մնամ Ձերդ
ԽԱՉԻԿ ՏԷՕՎԼԷԹԵԱՆ

---

(1) Հնչակեաններու։

Ս. Ե. 31

ՊՈՂԱԶԼԵԱՆԷՆ՝ ՍՈՒՐԷՆ Յ. ՆՇԱՆԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ԿԵՍԱՐԻՈՑ ԿՈՄԻՏԷԻՆ

Գրուած կոմիտէական պաշտօնաթուղթի մը երկու երեսներուն վրայ, մանր տառերով եւ մանիշակագոյն մելանով։

1909 Փետր. 16, Պողազլեան

Հ. Յ. Դաշնակցութեան
Կեսարիոյ Տեղական Կոմիտէին

Ընկերնե՛ր,

Ներփակ կը ղրկեմ Իյտէլիի տեղեկագիրը։ Զաղմադ եւ Պողազլեանի տեղեկագիրները արդէն ղրկուած են։ Մինակ թէ այս մի քանի շաբթուան միջոցին սոյն երկու գիւղերու մէջ անդամներու թիւը կրկնապատկուած է· Պողազլեան ընտրած է ենթակոմիտէի 5 անդամներ, որ գործը պիտի վարեն· երկու օր առաջ Զաղմադ գացի, թէ՛ եկեղեցի թէ՛ ժողովատուն խօսեցայ եւ կազմակերպուելու յորդորեցի· յոյս ունիմ որ Զաղմադ ամէնէն լաւը պիտի ըլլայ։ Կերմիրցի Ճիվան էֆ. Աշիգեան յայտնի խաչագողութեան սկսած է· պրոպականտիստի դիմակ հագած գիւղէ գիւղ կը շրջի Իյտէլիէ· Զօղրաթանէ եւ Իւրնէշէ դրամ առած է յանուն կազմակերպութեան, լրագիրը եւլն· բերել տալու համար, տեղական (Իյտէլի) ընկերները խաբուելով դրամ տուած են իրեն ատոր համար։ Պէտք եղածը ըրէք, ես ալ եթէ յարմար մարդեր գտնամ, ամէն գիւղ շրջաբերականներ ղրկելու նպատակ ունիմ։

Կարեւոր պարագայ մ'ալ։ Տեղւոյս կառավարութիւնը, որ բառին ամբողջական իմաստով բռնապետական է, հայ գիւղացին կեղեքելու նոր միջոց մը հնարած է· — գիւղացին ուտելու հաց չունի և բռնի տուրք կը հաւաքէ· գիւղացիք 3 օր ժամանակամիջոց կ'ուզեն հարկը տալու համար· կառավարութիւնը զայս նկատելով անհնազանդութիւն, գիւղի երեւելիներէն չորս հատը կը բանտարկէ· գիւղացիները կը դիմեն ընկեր Նեւտոնի (որ հոս փաստաբանութեամբ կը զբաղի), որ իրենց խնդիրը մը գրէ եւ ընկեր Նեւտոն խնդիրային մէջ այս խօսքը կը գործածէ կառավարութեան դէմ· «Թահգըրգաթ իթմէտէն, իսպաթ վէ շահատ օլմատան օ ատեմլերի hէofմի – գարագուշի իլէ հապս էթմէյէ հագգըրըզ եօգ»(1)։ Ընկեր Նեւտոն շատ յանդուգն գնացք ունի եւ կառավարութիւնը շատոնց առիթ կը փնտռէ եղեր զայն ճզմելու, եւ այս «հէօքմի – գարագուշի» բառը կառավարութեան դէմ մեծ անարգանք մը նկատելով զայն կը բանտարկէ։ Ընկեր Նեւտոն, տեղական ենթակոմիտէի ատենադպիրը եւ ամէնէն գործունեայ անդամը, այսօր բանտն է: Անմիջապէս եղելութիւնը իմացուցէք հոն վալիին, որպէսզի հեռագիր մը տան հոս: Ժողովուրդը ամէն օր ահուդողի մէջ է. ասկէ 10–12 օր առաջ շրջակայ Թուրք գիւղացիները ամբողջ հոս կը հաւաքուին թալանի նպատակաւ. շուկան 2–3 օր գոց կը մնայ եւ տեղւոյս գայմագամը այս բաներէն շատ գոհ ըլլալ կը թուի. եթէ հոս ազդու դիմում մը ընէք եւ այստեղի կառավարչին խիստ հրաման մը յաջողիք տալ կուսակալին կողմանէ, կազմակերպութեան բրէսթիժը(2) բարձրացնելու մեծապէս կը նպաստէ:

Գողուզի գիւղերը ամէնքն ալ Գողազլեանի հետ կապել շատ յարմար է, մինակ Իյտէլի եւ Բումտիկին պէտք է յարաբերութիւն ընեն Կեսարիոյ հետ, որ իրենց աւելի մօտ է. Իյտէլիէն ձեզ պիտի ղրկեն դրամ. ինծ համար ապսպրեցէք «Ազդակ» եւ գրքոյկներ եւ պատկերներ. չմոռնամ ըսելու թէ խաչագող առաքեալ Աշիգեան Վեր. Հնչակեան կուսակցութիւնը կը յանձնարարէ, ցուցնելու համար թէ ինք երկու ընկերութիւններու կողմէ կարգուած գործակալ մ'է. Կեսարիոյ Կոմիտէն թող պաշտօնական նամակ մը գրէ յիշեալ պատուելին եւ զայն ի կարգ հրաւիրեցէք. ամօթ է որ մեր քթին տակ այս տեսակ զեղծարարներ ազատօրէն շահատակութիւններ գործեն:

Ընկեր Նեւտոնի խնդրին համար զանցառութիւն մի ընէք. Առաջնորդ Հօր դիմեցէք: Հոս ցարդ որեւէ գործադրութիւն, բարեփոխութիւն չէ եղած. գայմագամը շատ մոլեռանդ է. հոս էսկի թաս եւ էսկի տարազ է (3). Ժողովուրդը որեւէ բողոք ընելու կը վախնայ: Այսօր Կեսարիա վալիին հեռագիր մը պիտի տանք, եթէ տեղւոյս ազգայինները յանդգնին ինծ հետ համաձայնիլ:

Գողազլեանի ընկերներու թիւը 22 եղած է. ընկեր Նեւտոն բանտ ըլլալուն համար գործերը երեսի վրայ կը մնան:

Ընդունեցէք յարգանքներս:

Ընկերական բարեւներով

ՍՈՒՐԷՆ ՆՇԱՆԵԱՆ

Ստացած եմ ընկեր Եսայեանի նամակը:

Ս. Ե. 32

ՍՏ. ԵՍԱՅԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ՊՈԼՍՈՅ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ՄԱՐՄՆԻՆ

Թղթածրարին մէջ պահուած այս գրութիւնը (սեւ մելանով, նամակի ընթացիկ չափի գծաւոր թուղթի 7 երեսներու վրայ գրուած) ամենայն հաւանականութեամբ Ստ. Եսայեանի կողմէ Պատասխանատու Մարմնին դրկուած նամակի սեւագրութիւնն է: Կը կրէ սրբագրութիւններ:

Կեսարիա, 5/18 Մարտ 909

Հ. Յ. Դաշնակցութեան Կ. Պոլսոյ
Պատասխանատու Մարմնոյն

Յարգելի ընկերներ,

Երէկուայ թուականով հեռագրած եմ Ձեզ արդէն այն անարդար ելքը, որ ունեցաւ քննիչ յանձնախումբի աշխատութիւնը: Իրողութիւնը բաւական բնական կը գտնենք թէեւ — որովհետեւ Թուրք հին վարչութիւնը կը շարունակուի տարբեր անուան մը տակ — սակայն անկարելի էր առանց բողոքի անցնիլ պոռացող զեղծարարութեան մը առջեւէն. հետեւաբար լուսաբանել պէտք է մի քիչ խնդիրը իր իսկութեան մէջ:

Կեսարիոյ վերջին դէպքերը, որոնք բաւական իրարանցում առաջ բերին եւ պատճառ եղան 15 օր շուկային գոց մնալուն, եւ զորս քննելու պաշտօն ունէր այդ յանձնախումբը, պատահած են հետեւեալ պարագաներուն մէջ: Մեր կառավարիչը որ ընտրութեանց ատեն շատ երկդիմի ընթացք մ'էր ունեցեր — զուցէ վերէն եկած հրահանգներուն անսալով — վերջերս՝ Պոլսէն վերադառնալէն յետոյ՝ բոլորովին այլափոխուած, եւ միեւնոյն ժամանակ Ահրարի կուսակցութեան պատկանելով, ըստ այնմ ալ գործնականապէս կ'ընթանար, կառավարական շրջանակներու մէջ հետապնդելով ազգերու հաւասարութեան սկզբունքը եւ միւս կողմէն ալ աշխատելով գիտակից եւ իսկապէս հայրենասէր տարրեր համախմբել իւր շուրջը եւ կազմակերպել Կեսարիոյ մէջ մասնաճիւղ մը Ազատական կուսակցութեան: Շատ բնական էր որ ասոր շատ ալ դիւր չգար մեր Թուրք շովէններու(1), որոնք ամէն միջոց ձեռք առին վիժեցնելու կառավարչին ձեռնարկը եւ, բոլորովին ապահով մնալու համար, մտածեցին զինքն ալ հեռացնել տեղէն: Հետեւաբար սկսան ամբաստանել եւ սեւցնել կառավարիչը հայասիրութեան մէջ, սկսան հոս հոն տարածայնել որ կեաւուր մութասարըֆը Հայերու պաշտպանութեան համար միայն եկած է եւ թէ Թուրք հասարակութեան շահերը զոհ կ'երթան Հայերու, եւ այլ նմանօրինակ կարգ մը զրոյցներ՝ որոնք ելլալով մզկիթներէն սկսան շրջանը ընել ամբողջ քաղաքի թրքութեան, մանաւանդ ստորին խաւերուն մէջ: Եւ սակայն ասով չէր ապահովուեր տակաւին կառավարչին պաշտօնանկութիւնը, որովհետեւ եթէ միմիայն այդ հողի վրայ բողոքներ ալ ընէին, կառավարիչը կրնար ինքզինք արդարացնել պաշտօնապէս եւ շատ հեշտութեամբ, եւ քանի որ տարբեր զէնք մը չկար գործածելու, կոչում ըրին խուժանի բարբարոսութեան, որմէ կը կարծէին փախուստի ենթարկել կառավարիչը: Կարող էք կշռել թէ ի՛նչ ազդեցութիւն առաջ կը բերեն նմանօրինակ ամբաստանութիւններ մեր Թուրք տգէտ մասսային վրայ, որը երթալով կը լեցուէր ատելութեամբ ուղղակի կառավարչին դէմ եւ անուղղակի հայ հասարակութեան դէմ: Կը մոռնամ ըսել որ այդ միջոցին անպակաս էին նաեւ տարաձայնութիւններ հայերու մզկիթ կոխելուն (մասին).

Դէպքը պայթեցաւ վերջապէս: 3–4000 հոգիէ բաղկացած տգէտ ամբոխ մը կը յարձակին կառավարութեան դուռը, եւ ամենատգեղ ցոյցով մը կ'ուզեն պաշտօնանկ ընել կառավարիչը եւ սպառնալիքով կը յարձակին մինչեւ իսկ, եւ սակայն այս վերջնոյն արի ինքնապաշտպանութեամբ եւ զինուորական ուշացած միջամտութեան մը շնորհիւ՝ ամբոխը կը ցրուի, պատւոյ խօսք առնելէ յետոյ զինուորական հրամանատարէն, թէ այդ գիշեր իսկ պիտի մեկնէր կառավարիչը: Ի՛նչ վիճակի մէջ էր այդ միջոցին շուկան, շատ հեշտ է երեւակայել. շաբաթներէ, ամիսներէ ի վեր ջարդի եւ թալանի սպառնալիքի տակ ընթացած տարուբերող հայութիւնը իսկոյն սարսափի ենթարկուած կը գոցէ իր խանութը եւ կը փութայ տուները, վճռելով ժամ առաջ վերադառնալ իւր ընտանիքի մօտ եւ այս անգամ կարելի եղած չափով սուղ ծախել իւր կեանքն ու պատիւը: Այդ վիճակը կը շարունակուի երկու շաբաթներ եւ այդ միջոցին դիմումներ կ'ըլլան բնականաբար Գաղատիա եւ Պոլիս: Պէտք է աւելցնել նաեւ որ այդ միջոցին Թուրքերը՝ գրաւել ուզելով հայ հանրային կարծիքը դէպի իրենց դատը, սկսան երդում պատառ ըլլալ, որ Հայերու դէմ ոչ մի չար նպատակ չունէին եւ որ շարժումը ուղղուած էր միայն անարդար կառավարչին դէմ. անցնի՛նք:

Դէպքին հետեւեալ օրն իսկ Պոլսէն տեղեկութիւն կ'ուզուի դէպքին վրայ եւ կը հարցուի միեւնոյն ժամանակ կացութեան վտանգաւոր լինել չլինելը: Անմիջապէս ժողով մը կը գումարուի երեք ազգերու էշրէֆներէն, որոնք քննելով քաղաքին վիճակը, անապահով կը նկատեն եւ կը հեռագրեն Պոլիս, թէ պէտք է շուտով փութացնել զինուորական ոյժ մը՝ քաղաքին պաշտպանութեան համար եւ միեւնոյն ժամանակ քննիչ յանձնախումբ մը՝ ճշդելու եւ պատժելու համար դէպքին պատասխանատուները, որոնք արդէն ծանօթ էին հոս, հաստատուած փաստերով: Ասոր վրայ Պոլսէն կ'ուղարկուի վաշտ մը զինուոր եւ Գաղատիայէն ճամբայ կը հանեն իբր քննիչ՝ կուսակալը եւ Իսթինաֆ ճէզա բէյիսին(2): Ասոնց ժամանումին վրայ շուկան կը բացուի եւ կը սկսինք սպասել համիտեան ռեժիմի տակ վարպետ եղած վալիի մը սահմանադրական գործողութեանց ելքին: Յանձնախումբը կը ձեռնարկէ գործի՝ ծայրայեղ գաղտնապահութեամբ մը, այնպէս որ ոչ մի գաղափար կարելի չեղաւ կազմել գործերու ընթացքին վրայ. մի քանի աննշան հարցաքննութիւններ միայն ըրին. երբեք չհարցուեցաւ բողոքարկուներուն, թէ ինչո՞ւ անապահով զգացեր են քաղաքին վիճակը եւ թէ առ այդ ի՞նչ փաստեր ունին. հարեւանցի բաներ մը կ'ընէ, կը քաշուի իւր օթէլը եւ կը պատրաստէ քննութեանց տեղեկագիրը: Պնդողներ կան որ հարցաքննութեանց նախորդ թուղթերը այրած եւ նորեր պատրաստած է, եւ այս պարագան կասկածիլ կու տայ մեզ, թէ արդեօք վալին Պոլիս պատրաստուած դաւադրութեան մը այստեղի գործիքը չեղա՞ւ: Ինչ որ է, չերկնցնենք. վալին մեկնեցաւ եւ թուղթերը կ'ուղարկուին այսօր Գաղատիա՝ Հիյէթի Իթհամիյէին(3), որմէ ձերբակալման հրամանագիր կը սպասուի այս օրերս, սկսելու համար դատավարութեան:

Մինչեւ հոս զարմանալու քիչ բան կայ. կայ անդին պարագայ մը որ սարսափ ու զայրոյթ կ'ազդէ: Արդարութեան եւ Սահմանադրութեան պաշտելի անուններու տակ կը գործուի՝ ամենաանխիղճ եւ վարպետ դարձուածք մը՝ խաբելու համար Եւրոպայի հանրային կարծիքը, որը յուզուած պէտք է ըլլայ այդ դէպքերուն վրայ: Այսինքն թէ, վալին եւ կամ քննիչ յանձնախումբը, չնչին ուշադրութիւն մը միայն յատկացնելով իր պաշտօնին պարտականութեանը, ձեռքը կ'առնէ հին դէպք մը, 7 ամիս առաջ՝ ազատութիւն հռչակուած օրերը տեղի ունեցած, միմիայն սա նպատակով որ մի քանի Հայեր ալ դատապարտեն եւ այդպիսով մասամբ փրկուի Թուրք անպատուուած մոլեռանդութիւնը. այդպէս ալ եղաւ: Ազատութեան հետեւող շաբաթներու մէջ հոս կը կազմուի Իթթիհատի մարմին մը՝ նոյն ժամանակուայ զինուորական հրամանատար Խուլֆի Փաշայի նախաձեռնութեամբ: Այդ մարմնոյ մէջ — որը կարճ կեանք մը ունեցաւ — կը մտնան նաեւ Հայոց Առաջնորդը եւ մի քանի ուրիշ հայ եւ կարծեմ յոյն ալ երեւելիներ: Այդ միջոցին Կեսարիոյ ընդհանուր ազգաբնակութիւնը՝ ազդուելով Պոլիս եւ այլուր տեղի ունեցող հակաբռնապետական ցոյցերէն, հոս ալ մեծ ցոյց մը կը կազմակերպէ եւ դիմելով կառավարատուն՝ դուրս կը շպրտէ հոն որջացած կարգ մը հին ռեժիմի քուրմեր, որոնք տարիներէ ի վեր քամած էին խեղճ ժողովուրդին արիւնը եւ քրտինքը: Չգիտենք թէ վալին ինչո՞ւ իրար միացուց այդ երկու իրարու հակառակ դէպքերը. միայն սա ստոյգ է, որ յիշուած աւազակներու ամենահարուստը եւ հետեւաբար ամենաազդեցիկը Շէյխ Իպրահիմ կոչուած սրիկան, ամիսներէ ի վեր կ'ապրի Գաղատիա, որով պէտք է հաւատալ որ արդէն գրաւած էր վալին իր կողմը եւ ըստ այնմ միջոցը գտած՝ իր դատին ծառայեցնելու

---

(1) Թրքերէն.— «Առանց հարցաքննութեան, երբ փաստեր ու վկաներ չկան, նման քմահաճ ձեւով մը այդ մարդիկը բանտարկելու իրաւունք չունիք»:

(2) Ֆրանսերէն բառ, — վարկ, հեղինակութիւն:

(3) Թրքերէն ըսելու ձեւ, որ կը նշանակէ՝ «Ոչինչ փոխուած է. ամէն ինչ առաջուան նման կը շարունակուի»:

*նրա վերջին պաշտօնը։ Աչքառու է մանաւանդ սա պարագան՝ որ վալին հոս չեկած տակաւին Գաղատիայէն հոս նամակ մը կը գրէ իր քեռայրին. — տեղւոյս .... *միւտիրին* — սա բառերով. «Ես այստեղէն *խուրտիպինով* կը դիտեմ տեղւոյդ դէպքերը, որոնք բոլորն ալ Եուլֆի Փաշային բարեկամներուն սարքածն է» (ակնարկութիւն Շէյխ Իպրահիմի հակառակորդներուն)։ Այս նամակն ալ կարդացուած է կառավարչին եւ ուրիշ 4 պատուաւոր մարդոց ներկայութեանը, որոնք կարող են վկայել ստուգութիւնը եթէ հարկ ըլլայ։*

Արդ, այդ եղելութիւններուն մէջ կան մի քանի թագուն նպատակներ, որոնք լուսաբանութեան գալ պէտք են։ Դաւադրութիւն մը կայ մէջտեղ եւ որը ուղղուած է մի քանի ճակատներու դէմ. բայց ամենէն առաջ Սահմանադրութեան դէմ։ Հետագայ պարագաները պիտի հաստատեն զայն։

1. *Քննիչ Յանձնախումբը եւ կամ կուսակալը — միեւնոյն բաներ են — հոս չեկած տակաւին գիտէր իր հետեւելիք ընթացքը՝ քանի որ Գաղատիայէն կը դիտէր դէպքերը իր* խուրտիպինով*։*

2. *Կուսակալը հոս մասնաւոր դէպք մը քննելու էր եկած, պաշտօն չունէր 7–8 ամիս առաջ տեղի ունեցող դէպքեր պրպտել, ան ալ անարդար ոգիով մը։*

3. *Եթէ իսկապէս այդպիսի պաշտօն մ'ալ ունէր, իրաւունք չէր իրար խառնել երկու դէպքեր՝ որք ոչ մի նմանութիւն եւ առընչութիւն չունին իրարու։ Առաջինը ամբողջ բնակչութեան մը զայրոյթի արտայայտութիւնն էր* մի քանի *զեղծարարներուն դէմ, իսկ վերջինը՝ Թուրք տգէտ խուժանի* յարձակումն էր կառավարութեան դէմ։ *4. Դէպք մը կը պատահի, քաղաքը վտանգի մէջ կը ներկայացնեն եւ առ այդ միջոցներ կը պահանջեն. քննիչ յանձնախումբը ինչպէ՞ս կարողացաւ իր տեղեկագիրը պատրաստել առանց լսելու բողոքողներու վկայութիւնը։ 5. Մեր պարոն վալին իր Պոլիս ուղղած հեռագիրներով վարդագոյն ցոյց կու տայ տեղւոյս կացութիւնը, ուրեմն ի՞նչ հարկ կայ որ տակաւին Պոլսէն եկած զինուորները կը յամենան մեկնիլ եւ կը լսենք որ տակաւին բաւական կը մնան։ 6. Եւ վերջապէս եթէ քննութիւնը անաչառ էր, ի՞նչ իրաւամբ հարցաքննիչ դատաւորը, հակառակ եղած դիմումներու, կը մերժէ տալ* Հիյէթի *Իթհամիյէին(3) դրկուելիք* գարարնամէին *պատճէնը, որը պէտք էր տալ ըստ օրինի. բայց զարմանալու չէ, կուսակալ էֆենտիին ազդեցութիւնը կը գործէ ամէն բանի մէջ, քանի որ ամբողջ կեսարացիին վռնտած կաշառակեր պաշտօնեայ* Նազիֆը*, այսօր ինքը կը համարձակի Գարահիսարի միւտիր անուանել, ուրիշ մասնակի պաշտօններու մէջ գործածելէ յետոյ։ Չմոռնանք ըսել նաեւ որ ըստ շատերու կարծիքին, այդ ազդեցութիւնը կը ցանկայ եղեր նաեւ դատավարութիւնը կատարել տալ իր ուզած որեւէ քաղաքի մը մէջ. Օր.* Չորում(4)։

Արդ, եզրակացնելով, կ'ըսենք որ կատարելապէս կազմակերպուած դաւադրութեան մը առջեւ կը գտնուինք, որուն մէջ չենք գիտեր թէ ի՛նչ մաս ունեցաւ Պոլիսը։ Ամէն պարագայի պէտք է պայքարիլ առաջքն առնելու այդ խաղքութեանց եւ քանի որ եղած քննութիւնը ոչ մի օրէնքով չ'արդարանար, պէտք է պնդել, որ չեղեալ նկատելով այդ քննութիւնը, նոր մարմին մը, անաչառ պաշտօնեաներէ կազմուած, ուղարկուի հոս եւ նոր քննութիւն մը կատարելով՝ պարզէ եղելութիւնը իր էութեամբ. Հարուածը պարզապէս ուղղուած է միայն Հայ անուան դէմ, կապելով այդ անունը մոլեռանդ ու տգէտ խուժանի մը ստոր գործողութեանց։ Եւ եթէ յաջողուի իրենց այդ ձեռնարկը, մենք կը կարծենք որ սա որոշ ազդեցութիւն մըն ալ կ'ունենայ ներքին հայկական նահանգներուն նմանօրինակ ձեռնարկներուն վրայ։

Անհրաժեշտ է որ Պատասխանատու Մարմինը ամէն ճիգ թափէ գործերը այդ ուղղութեան բերելու, այսինքն նոր քննութեան մը պէտքը շեշտելու համար. Հակառակ պարագային, ոչ (միայն) մի քանի Հայերու անուններ ալ խառնուած պիտի տեսնանք այդ ստոր գործերու մէջ, այլ եւ տեղւոյս Թուրք ամբոխը բոլորովին երես պիտի առնէ եւ ազատ պիտի զգայ ինքզինք, մանաւանդ որ այդ ամբոխը առանց ատոր ալ յանձնարարելի մանթալիթէ(5) մը չունի դժբախտաբար։

---

(1) Ֆրանսերէն բառ, — ծայրայեղ ազգայնական։

(2) Դատական վերաքննիչ Ատեանի նախագահը։

(3) Ամբաստանիչ Մարմին։

(4) [illegible] անուն մը։

(5) Ֆրանսերէն բառ, — մտայնութիւն։

Ս. Ե. 33

Գ. ԿԻՒՄԻՒՇԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ՍՏ. ԵՍԱՅԵԱՆԻՆ

Գրուած նամակի ընթացիկ չափի գծաւոր միաթերթ թուղթի վրայ, երկու երես։

Գըրհալըը, 31 *Մարտ* 1909

Մեծապատիւ Սարգիս էֆ. Ս. Եսայեան

Կէրմիր

Այս անգամուան ճամբորդութեամբս մի քանի գիւղեր հանդիպելով մինչեւ Սարը Համզա գնացի. ուր որ հանդիպեցայ, անոնք ինէ ուրախառիթ լուրեր կ'ուզէին որ պատմեմ ի նպաստ իրենց կենցաղավարութեան (թէպէտ աւելի մօտ է Եոզղատ քան Կեսարիա). առաջները կարծեմ թէ ըսած էի ձեզ թէ այս մասին, նոյն քաղաքի հայազգիքն անտարբեր կը գտնուին որեւէ կուսակցական կազմակերպութեան համար. մինչեւ ցայժմ գրեթէ մի մարդ, անգամ անտեղեակ այցելու, չէ տեսնուած. գիւղացիք տեղեկանալով Կեսարիոյ վերջին դէպքին առթիւ մեր ազգայնոց պատրաստութեանը, որոյ կը նախանձին, աւելի եռանդ զգացի անոնց վրայ այս անգամ քան թէ աչնան ժամանակ. բայց կարօտ են յորդոր եւ քարոզութեան եւ մանաւանդ գործօն պաշտօնէից, որոյ մի նմոյշը տեսնուեցաւ աստ գիւղիս մէջ, որ ասկէ իբր 15 օր յառաջ Հնչակեան կուսակցութեան կողմանէ իբր գործօն մի մարդ հանդիպելով 40ի չափ անդամակցող արձանագրեց. թէեւ մինչեւ ցայսօր կըրկին այցելու եւ պաշտօնեայ մը չտեսնուեցաւ. նոյնպէս ուրիշ մի քանի գիւղերէն եւս բաւականաչափ ստորագրութիւնք հաւաքած է, յուսադրելով որ Կեսարիոյ գործիչը մօտ օրերս յատկապէս գալով պիտի քարոզէ, որոյ համար կը լսուի ալ թէ Պոլիս հրաւիրուեր է յատուկ խորհրդակցութեան համար։ Ստուգութիւնը չեմ գիտեր։

Արդեօք ստո՞յդ է այն լուրը, թէ Դաշնակցական եւ Հնչակեան կուսակցութեանց համաձայնութեան համար Վեհ. Կաթողիկոսը միջամտեր է, ամէն ջանք չըխնայելով։

Այս օրերս մի քանի մարդոց բերնէն գանգատանաց խօսքեր լսեցի հանդէպ ինքնակոչ ընկերացեալ Պր. Աշըգեանի, որ սպառնալիքով դրամ ժողովելու ետեւէն է եղեր. ինչպէս որ մէնթէշէցի Հայրապետ էֆ.ի ինչ կերպ եւ ընթացք բռներ է նէ՝ վախցնելով եւ զգուշացնելով դրամ չորթած եւ իւրացուցած է, յորմէ տեղեկութիւն ալ ունի եղեր Դաւթեան էֆ. ... թէպէտեւ կարեւորութիւն չի տրուիր գանգատներուն, բայց ինչ որ ալ ըլլայ այսօրինակ ստութեանց հեղինակութեամբ հասարակութեան միտքերը կը խանգարուին։

Այս մասին լուրեր հաղորդելու թէպէտ պարտականութիւն մը ստանձնած չեմ, մանաւանդ որ ո՛չ ընկեր եւ ոչ ալ անդամակից եմ, բայց իբր մի ազգասէր հայ անհատ եւ ըստ իմ տեսութեան եւ գաղափարիս, աւելի գործողութիւն մը ըլլալուն համար կարեւոր տեսի ծանօթացնել ձեզ. եթէ կարեւորութիւնը դուք ալ կը դատէք, տնօրինեցէք պարտ ու պատշաճը, զգուշացնելու համար զնա. եթէ, ոչ, այն ալ դուք գիտէք։

Եւ արդեօք կրնա՞մք արժանանալ պատասխանին՝ որ «համայն կուսակցութեանց դաշնակցութեանը համար հրաւիրուած խորհրդակցութեան ժողովը» պիտի գումարի՞ եւ ե՞րբ (զայս կը հրատարակէր «Ժամանակ» թերթը)։

Ջէնքի համար նամակցութենէն ի՞նչ արդիւնք գոյացաւ. այս մասին ձեր խոստումը կը յիշեցնեմ որ պիտի ծանօթացնէիր զիս։

Ընդունեցէք յարգանքներս

Գ. Բ. ԿԻՒՄԻՒՇԵԱՆ

Ս. Ե. 34

ՍԵՒ ԲԼՈՒՐԻ (ՍԵԲԱՍՏԻՈՅ) Կ. ԿՈՄԻՏԷԻ ՆԱՄԱԿԸ ԿԵՍԱՐԻՈՅ ԿՈՄԻՏԷԻՆ

Գրուած սեւ մելանով, պաշտօնաթուղթի վրայ, մէկ երես։ Վերը, աջին, կը գտնենք տպագրուած ընթացիկ վերտառութիւնը՝ «Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւն — 1890» (հայերէն եւ ֆրանսերէն)։ Վերը, ձախին, զինանշանը, Մարմնի անունը («Սեւ Բլուր» — ձեռագիր — եւ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԷ — տպագրուած), թուականը եւ նամակի թիւը։

Ստորագրուած է՝ «Հ. Յ. Դ. Սեւ Բլուրի Կեդր. Կոմիտէ», որուն տակ կայ նաեւ անուն մը, — հաւանօրէն՝ Բասիլ։

ՍԵՒ ԲԼՈՒՐ
ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԷ
№ 65

1909 / 7 / VII

Հ. Յ. Դ. Կեսարիոյ Կոմիտէին

Այս անգամ Տամլամեանների միջոցաւ ձեզ ուղարկեցինք երկու տէնկ հագուստեղէն, որը ստանալնուդ կը խնդրենք որ ուղարկէք շուտով Ադանա։ Արդէն ասկէ մինչեւ Կեսարիա վարձքը վճարեր ենք։ Կը մնայ ատկից մինչեւ Ադանայինը. այդ ալ եթէ կրնաք հոդ տեղի Կարմիր Խաչի միջոցաւ, եթէ ոչ դուք կը վճարէք եւ մեզ կ'իմացնէք քանակը, որպէսզի շուտով ատկից ձեզի ուղարկենք։ Հարկաւ դուք ատկից կ'ուղարկէք Ադանայի Կարմիր Խաչին եւ կամ Դաշնակցութեան։

Մենք հոս ծրագրած ենք զիֆոնի գործին համար մասնաւորապէս մենք մեզի աշխատիլ, առանց սպասելու ատոր անոր օգնութեան. արդէն ունինք շատ յարմար փորձ ընկերներ, որոնք կարող են անձամբ փոխադրել ամէն ինչ. եթէ դուք ալ կ'ուզէք առիթից օգտուիլ, շուտով այժմէն դրամագլուխը պատրաստեցէք. եւ երբ գործի ձեռնարկենք աւելի մանրամասն կը հաղորդակցինք իրարու հետ։

Ընկերական բարեւներով

Հ. Յ. Դ. ՍԵՒ ԲԼՈՒՐԻ
ԿԵԴՐ. ԿՈՄԻՏԷ
ԲԱՍԻԼ

Ս. Ե. 35

Վ. Ս. ՔԻՐՔՃԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ՍՏ. ԵՍԱՅԵԱՆԻՆ

Գրուած է սեւ մելանով, նամակի 13x20,5 սմ. չափի երկթերթ թուղթի մը չորս երեսներուն վրայ:

Ստեփան Եսայեանի թղթածրարին մէջ գտնուող՝ 1909ի վերջին նամակն է: Բովանդակութենէն կը հասկցուի որ Ստ. Եսայեան կեսարիայէն մեկնած է արդէն եւ կը գտնուի Կ. Պոլիս: Նամակագիրը, ըստ երեւոյթին, երիտասարդ ուսուցիչ մըն է:

Կեսարիա, 29 Հոկտ. 1909

Սիրելի
Ս. էֆ. Եսայեան
Պոլիս

Կը ցաւիմ որ ցարդ ձեր մասին ստոյգ տեղեկութիւն մը չունենալով կարելի չեղաւ գրել. ատեն մը իմացանք որ Ժընեւ մեկնած էք, ատեն մը ուրիշ տեղ ու այս օրերս միայն Օն. էֆ. Դուլթեանէն կարելի եղաւ հասկնալ որ Պոլիս կը գտնուիք: Ես Մերսինէն վերադառնալով սկսայ գործիս. այս տարի շատ աւելի ծանրաբեռնեցին մեզ, կարծելով որ ուսուցիչը շատ աշխատցնելով շատ բան կը սորվին տղաք. բացարձակ տափակութեան մէջ կ'անցնի կեանքերնիս. խոնջ ու վաստակաբեկ կը դառնանք տուն, ու չկազդուրուած կը վերադառնանք դարձեալ դպրոց: Հոսի կեանքը դեռ ոչ մէկ ոգեւորութեան նշոյլ ցոյց կու տայ. Տիար Գալֆայեան, Տամլամայեան եւ ուրիշներ հոս գտնուելով հանդերձ՝ տակաւին չկարողացան մագնիսացնել կեանքը. Գալֆայեան էֆ.ին եղած դիմումները ապարդիւն մնացին. կ'երեւայ հայրենիք, ինչպէս ծնողք եւ ազգականներու ներկայութիւն թուլամորթ կ'ընեն մարդը, կամ թէ այդ պարոններու համբաւը չափազանցըւած կը հասնի մեր ականջին, հեռուէն: Տամլամայեանի մասին դեռ յոռետես չենք. հանդիստի պէտք ունի, շատ տառապեցաւ:

Ծանօթ առկախ գործերը կը մնան երեսի վրայ. մեր դուռն է որ ափ առած են պարտատէրներ, շատ կը նեղուիմ այդ մասին. գլուխդ ազատեցիր, անիրա՛ւ:

Երբ այսպէս շարունակեն իրերը, մեր մտաւորական տղաք պիտի սնանկանան վերջապէս. մե՛ղք տարուան մը աշխատութեան:

Ազգ. գործերը նոյնպէս, լճացած վիճակի մէջ են. Առաջնորդը տակու կը գտնէ իր կորուսած քամարելլան. կ'օգտուի պոլսական ժողովներու անկերպարան վիճակէն. Ժան Բեյէր կեղծանունով «Ազատամարտ»ին գրուածները պէտք է հրատարակել տալ աշխատիք բառ առ բառ. ջանք պիտի ըլլայ որ աւելի վերջ աւելի վաւերական լուրեր եւ յօդուածներ գրուին տեղէս:

Այս օրերս հոս զինուորագրութիւնը սկսած է. հայ երիտասարդներ խումբ-խումբ կ'երթան զինուորագրուելու. քաղաքին կացութիւնը թէեւ շատ վատ չէ, բայց գաղթողներ չեն պակսիր: Գործերու կայուն վիճակը կը շարունակուի. դանդաղը ընդհանուր է:

Տեմօքրատները(1) նոր գործիչ մ'ունեցան, հինին ապրանքէն, անցեալ օր ի ներկայութեան խուռն բազմութեան բաւական հայհոյութիւններ ըրած է Դաշնակցութեան հասցէին:

Լրագիրներէն դատելով՝ կ'երեւայ թէ Դաշնակցութեան դէմ շատ դէշ լարուած են պոլսեցիք. դժբախտաբար, այդ վատ տրամադրութիւնը փոխանցիկ կ'ըլլայ հոս եւս:

Ընդհ. Ժողովի մասին(2), լրագիրներու դրածներէն զատ ոչինչ գիտենք. ի՞նչ կ'անցնի կը դառնայ:

Ե. Թօփչեանի արեան վրէժը եթէ չլուծուի յեղափոխութեան պատուաբեր եղանակով մը, շատ բան պիտի կորսնցնէ իր հմայքէն. խորապէս ցաւեցանք այդ անդարմանելի կորուստին համար:

Հոս Իթթիհատ գիշերային դասախօսութեանց կը սկսի:

Նոր կառավարիչնիս եկաւ. իթթիհատական. դեռ գործունէութիւն մը ցոյց չտուաւ հոս. անցեալ գործունէութիւնը կը գովուի:

Դուք ո՞ւր էք. ինչո՞վ կը զբաղիք, մեզի ալ գործ կը պատրաստէ՞ք. ինչ որ ալ ըլլայ. այնպէս մը կարգադրելու ենք գործերը որ՝ վագանցին(3) պէտք է աշխատինք տեսնուելու, մէկտեղուելու:

Անհամբեր սպասելով ձեր պատասխանին, կը մնամ կարօտի համբոյրներով

Վ. Ս. ՔԻՐՔՃԵԱՆ

---

(1) Կ'ակնարկուի հաւանօրէն Սոցեալ Դեմոկրատ Հնչակեաններուն:

(2) Կ'ակնարկուի Հ. Յ. Դ. 5րդ Ընդհ. Ժողովին, որ տեղի ունեցաւ 1909 Սեպտեմբերին, Վառնա:

(3) Արձակուրդին:

Ս. Ե. 36

ԳԱՀԻՐԷԷՆ՝ ՍՏ. ԵՍԱՅԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ՌՈՒԲԷՆ ԶԱՐԴԱՐԵԱՆԻՆ

Սովորական չափի գծաւոր թուղթի մը երկու երեսներուն վըրայ սեւ մելանով գրուած այս նամակը ստորագրուած չէ: Հաւանաբար գոյութիւն ունեցած է նաեւ երկրորդ թերթ մը, ներկայիս կորսուած: Թուականն է 2 Փետրուար 1910 (նախ գրուած է 1909, ապա, միեւնոյն մելանով եւ աւելի շեշտուած կերպով, 09ին վրայ գրուած է 10):

Ձեռագիրը, մաքուր եւ դիւրաւ ընթեռնելի, Ստեփան Եսայեանի ձեռագիրն է: Այդ օրերուն, ուրեմն, Ստ. Եսայեան արդէն իսկ ձգած էր Պոլիսը եւ վերադարձած Եգիպտոս:

Կ'ենթադրենք թէ թղթածրարին մէջ գտնուածը ուղարկուած նամակի սեւագրութիւնն է:

Գահիրէ, 2 Փետրուար 909

Սիրելի ընկեր
Պրն. Ռուբէն Զարդարեան, Կ. Պոլիս

Ներեցէք որ մինչեւ հիմա չկարողացայ գրել Ձեզ հակառակ ցանկութեանս, որովհետեւ քանի եկած եմ պզտիկ հիւանդութեամբ մը կը տառապիմ: Թէեւ ոչինչ բան է սակայն կը ստիպէ ինծի յաճախ տուն մնալ եւ հետեւաբար ընելիքներս մոռացութեան տալ:

Գահիրէի ընկերական կեանքի մասին հաղորդելիք նորութիւն մը չգտայ, — նոյն ինկած ու թոյլ վիճակը, գուցէ աւելի վատ՝ քան ինչ որ էր Սահմանադրութենէն առաջ: Կազմակերպութիւնը կէս քայքայուած վիճակի մէջ է, խումբերը պառակտուած ու իրարու դէմ վառուած՝ ատելութեան եւ կռուի ոգւով: Հին ծանօթ ընկերները, կրնամ ըսել, ամբողջութեամբ քաշուած են գործէն եւ անտարբերութեամբ կը դիտեն եղածները, թոյլ տալով որ ասպարէզը բոլորովին բաց մնայ Լուսաբեր—Արեւեան խմբակի չարաշահութեան, որոնք անարգել կը շարունակեն թունաւորել հասարակութեան նորազարդ գիտակցութիւնը, միեւնոյն ժամանակ իրենց ձեռք կեդրոնացնելով ազգային մէն մի հաստատութիւն: Երկար գրել այդ մասին աւելորդ կը նկատեմ, պատկերը շատ մռայլ է եւ ապագան շատ յուսահատական. չգիտեմ, արդեօք պիտի ըլլա՞յ երբեւիցէ, որ Եգիպտոսի դաշնակցականները զգան ու զգալի ընեն իրենց ոյժը: Այդ չեղաւ մինչեւ հիմա, իսկ ապագա՞ն. դիտելով ներկային, ատ ալ ինչպէս ըսի հեռու է յոյս ներշնչելէ: Ափսո՛ս, Եգիպտոսի հայութիւնը կարող է, ի վիճակի է, ամենամեծ դերերէն վերցնելու Հայաստանի ներկայ վերաշինութեան գործին մէջ, պայմանաւ սակայն որ մեր ընկերները իրենց կոչման բարձրութեան վրայ մնան, եւ գիտնան ղեկավարել հասարակութեան մէջ թաքնուած ոյժերը:

Կ'ուզեմ Պիւռոյին ուշադրութեան յանձնել այս անգամ խնդիր մը, որը ըստ երեւոյթին անկարեւոր է, եւ սակայն պէտք է լուրջ վերաբերուիլ հարցին եւ միջոցներ ձեռք առնել ապագայ պատահականութեանց դէմ: Ինչպէս գիտէք Սէրպէսկիի տէր Միլլանզատէ Րիֆաթը այստեղ է հաստատուած եւ սկսած է իր թերթին հրատարակութեան: Նա կողմնակի դիմումներ ըրած է մեր ընկերներէն մէկուն, բանակցութեան մտնալու Դաշնակցութեան հետ յանուն կազմակերպութեան մը, որուն հետ կապուած են եղեր իբր թէ Իշխ. Սապահէտտին եւ այլ ծանօթ դէմքեր, պատրաստակամութիւն ցուցնելով միեւնոյն ժամանակ պէտք եղած հաւաստիքը ընծայել այդ մասին ալ: Նմանօրինակ կազմակերպութեան մը գոյութիւնը կամ նպատակը մեզի այնչափ ալ չի հետաքրքրեր ի հարկէ, եւ հետեւաբար բանակցութեան մտնալ ալ չպիտի արժէր, ինչպէս կը մտածէ նաեւ մեր ընկեր Նիկոլը: Սակայն նկատի առնելիք ուրիշ կէտ մը կայ հարցին մէջ, այն է թէ այս մարդիկը որչափ ալ չափազանցեն իրենց ոյժը, եւ կամ որչափ ալ քօղարկել կ'ուզեն իրենց իսկական միտքը. շատ յայտնի է որ մութին մէջ ջանքեր կ'ընեն, բաներ մը պատրաստել կ'ուզեն Իթթիհատի դէմ, — դիրքի, իշխանութեան կռիւ մը պարզապէս: Եւ մենք գիտենք թէ Տաճկաստանի մէջ այդօրինակ շարժումներ ինչ վընասներ կը հասցնեն հայութեան. որչափ ալ չէզոք մնալ ուզենք այդ կռիւներուն մէջ, պէտք է ընդունինք որ առաջին եւ մեծագոյն զոհը պիտի ըլլայ մեր ժողովուրդը: Հետեւաբար, իմ կարծիքով պէտք չէ այդչափ անկարեւոր նկատել այդ խնդիրը. պէտք է, գոնէ կիսապաշտօնական միջոցներով, յաջողցնել ատոնց և Օսմ. Կոմիտէի համաձայնութիւնը. եւ կամ գոնէ վիժեցնել այդօրինակ շարժումներ:

Ս. Ե. 37

ՄԵՐՍԻՆԷՆ՝ Գ. Կ. ԵՂԱՆՃԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ՍՏ. ԵՍԱՅԵԱՆԻՆ

Ուղղուած է Ստ. Եսայեանին՝ Եգիպտոս: Գրուած է նամակի փոքր չափի (13x20,5 սմ.) գծաւոր երկթերթ թուղթի վրայ, սեւ մելանով, չորս երես:

Մերսին, 27/9 Յունուար 1912

Սիրելի Ստեփան,

Ստացայ 5/18 Դեկտ. թուակիր նամակդ. ճամբորդներուն անվնաս հասած ըլլալէն վերջին աստիճան ուրախացայ. ես կը վախնայի որ ծովի վրայ թշուառ պիտի ըլլային. փառք որ անվնաս հասած են:

Յարութիւնէն շաբաթ մը առաջ ես ալ նամակ առի: Զաֆրապոլ վերադարձեր է եւ առողջացեր է. ես մայրիկին հոս եղած ատենը լուր առած էի Պոլիս հիւանդութեան մասին, սակայն բան մը չէի ըսած, ճամբորդութեան ատեն մէյ մըն ալ ատոր չտրտմին ըսելով: Փառք Աստուծոյ, այլեւս վախնալու բան չէ մնացած:

Մեծ մայրիկիս, Ռաֆիկին, Տիգրան աղային եւ Մկրտիչին կարօտալից բարեւներով Սբ. Ծնունդը եւ Նոր Կաղանդը կը շնորհաւորեմ: Տիգրան աղան կ'երեւի թէ Ծնունդէն վերջը պիտի գայ որ չեկաւ, թող Եգիպ-

տօդը աղէկ մը վայելէ. սակայն Ձեզի խորհուրդ կու տամ որ շատ մի թողուք, եօքը չի վերադառնար եւ Թագուհեան հօս մինակ կը մնայ. այլեւս ան ալ հոն տանելէն զատ ուրիշ միջոց չկայ. աղէկ մը թող ուսումնասիրէ եւ գործ մը ճարէ, ան ալ թող գայ լմննայ:

Ես ալ փառք Աստուծոյ մարմնով հանգիստ եմ. սակայն սիրելիս այս օրերս հոգեկան այնպիսի վիշտերու մէջ ինկած ենք որ չեմ կրնար նկարագրել. սա Պալքանեան պատերազմով սկսած հայկական խնդիրները մեզի ամէն բան մոռցուցին: Դուք որ արտասահման կը գտնուիք, կարելի է որոշ ծրագիրներ ալ կը տեսնաք: Ձեր կարծիքը որ ինծի համար մեծ կարեւորութիւն ունի, կը խնդրեմ որ հաճիք անպատճառ ինծի տեղեկացնել, թէ ի՛նչ փուլերու մէջ մտած է հիմա բարենորոգման հարցը եւ դեսպանախորհուրդին մէջ պիտի կրնա՞յ ի նպաստ մեզի որոշում մը տրուիլ եւ գործադրուիլ. կ՚աղաչեմ գիտցածդ ինծի գրես եւ «Լուսաբեր Արեւ» եգիպտական թերթն ալ վեց ամիս իմ հասցէիս ղրկել տալու համար տնօրէնութեան գրէ. Տիգրան աղային ես հօս տամ իրեն վեցամսեան: Թէեւ հիմակուհիմա աղէկ գէշ կ՚երթայ կոր, սակայն հայերուս մէջ ընդհանուր տպաւորութիւնը ան է, թէ նորէն պիտի ջարդուինք. հարկաւ այդ մասին բան մը չէք կրնար գիտնալ, այսուհանդերձ այնպիսի պարագաները դիւրացնող որեւէ գործ մը եթէ կայ՝ գրէ, գոնէ յանպատրաստ չըլլանք, ինքնապաշտպանութեան դիմենք:

Լսեցինք մանաւանդ թէ Նուպար Փաշան մասնաւորապէս այս գործով կը զբաղի. ո՞ր աստիճան ստուգութեան կարօտ է, կը յուսա՞ք որ օգտակար կ՚ըլլայ: Մուշեղ եպս. Գահիրէ վերադարձա՞ւ, եւ ինչո՞ւ այդ մասին, վերջապէս ի նպաստ ըլլայ թէ աննպաստ, Ձեր կարծիքը եւ ընդհանուր հոսանքը ինչ որ է գրելու կը յապաղիս. վասնզի անհամբեր Ձեր լուրերուն կը սպասեմ:

Եթէ պատերազմը վերսկսի, որ շատ հաւանական է, անպատճառ ջարդ մը պիտի ըլլայ, վասնզի Թուրքերը շատ լարուած են ընդհ. քրիստոնէից եւ մասնաւորապէս հայերուն դէմ, թէ՝ անկախութեան կը ձըգտին ըսելով. հարկաւ ասոնց այս հոգեբանութիւնը արտասահմանի թէ՛ հայոց, թէ՛ եւրոպական տէրութեանց ուշադրութենէն վրիպելու փորձ մը չէ. արդեօք ի՞նչ կը բանին մերինները այդ պարագային, եւ տէրութիւնները ի՞նչ, — վերջապէս լուսաբանէ միտքս:

Դաշնակցութեան այս շաբաթ Ազգային Ժողովին մէջ, Շահրիկեանի բերնով խօսածները հայկական հարցին շուրջ՝ այստեղ բոլոր կուսակցական եւ չէզոք շըրջանակներուն մէջ շատ աղէկ տպաւորութիւն թողուցին: Կը յուսա՞ք որ նոյն կուսակցութիւնը իւր քաղաքական ուղղութիւնը ձգելով ընդհանուր հոսանքին պիտի երթայ չէ թէ մինակ խօսք է: Այս մասին եւս կարծիքներդ:

Ձեր բարի եւ աւետաբեր լուրերուն անհամբեր սպասելով, կարօտալից համբոյրներով մնամ քոյդ՝

Գ. Կ. ԵԼԱՆՃԵԱՆ

Յ. Գ.— Վերջին վայրկեանին Տիգրան աղան եկաւ, ողջամբ, նամակն ալ ներփակ է:

Ս. Ե. 38

Գ. Կ. ԵԼԱՆՃԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

Գրուած նոյն տիպի եւ չափի թուղթի վրայ (տես Ս. Ե. 37), սեւ-մանիշակագոյն մելան-մատիտով, երկու երես:

Մերսին, 19/2 *Յուլիս* 1913

Սիրելի Ստեփան,

Շատոնց ի վեր Ձենէ լուր մը առած չունիմ դժբախտաբար, չեմ գիտեր թէ չգրելու պատճառ մը ունի՞ք: Կը յուսամ թէ ամբողջ պարագայիւք հանգիստ էք. ես ալ փառք Աստուծոյ մարմնով հանգիստ կ՚աշխատիմ կոր, չմեռնելու աստիճան, ապրուստի մը համար. տեսնանք ապագան ինչե՛ր պիտի ստեղծէ:

Գործերուդ եւ հանգիստ լուրերուդ ակնդէտ կը սպասեմ. շատ մտատանջ եմ վիճակնիդ մասին, ըստ այնմ շուտ եւ բարի լուրերուդ կը սպասեմ:

Մեծ մօրս ձեռքերը կը համբուրեմ. Ռաֆիկին եւ Մկրտիչին սիրալիր եւ անկեղծ բարեւներս հաղորդեցէք:

Հօս անակնկալ փոփոխութիւն մը չկայ. տեսնանք սա հաշուեյարդարութենէն վերջը հայոց վիճակը ի՛նչ պիտի ըլլայ: Ամէն հայ աչքերը դէպի Եւրոպա դարձուցած՝ անհամբեր կը սպասէ աւետաւոր հրեշտակի ձայնին. չեմ գիտեր թէ ի՛նչ պիտի ըլլայ մեր այս դըժբախտ վիճակը, եթէ երբեք ուշանան ասոնց գործադրութեան դրուելու օրերը: Վերջին լուր մը եթէ լրագիրներու գրածներէն տարբեր ունիս, եւ կամ որեւէ փոփոխութիւն մը ի նպաստ թէ աննպաստ, գրելու մի մոռնար:

Շատ կը փափաքէի կոր 15–20 օրի չափ թէ՛ օդափոխութիւն թէ՛ տեսութիւն մը ընելու մտօք հոն գալ, սակայն Փաբրիքային անակնկալ փոփոխութիւններուն և շինութիւններուն պատճառաւ չկրցայ փափաքս իրականացնել. եթէ դուք ունիք տրամադրելի ժամանակ, եկէք 15 օր տեսնուինք. քիչ մըն ալ օդափոխութիւն ըրած կը լինիս, նորէն կը վերադառնաս:

Համբոյրներով մնամ քոյդ՝
Գ. Կ. ԵԼԱՆՃԵԱՆ

Ս. Ե. 39

ՀԱՄԱԶԱՍՊԻ ՆԱՄԱԿԸ ՍՏ. ԵՍԱՅԵԱՆԻՆ

Գրուած է սեւ մելանով, նամակի փոքր չափի (13x20,5 սմ.) գծաւոր երկթերթ թուղթի վրայ, չորս երես:

Վարժ եւ յաճախ՝ դժուար ընթեռնելի ձեռագիր: Կան տառասխալներ: Ստորագրուած է՝ *Համազասպ*: Թուականէն եւ բովանդակութենէն դատելով, եթէ Պոլսէն գրուած է (դժբախտաբար գրութեան վայրը նշանակուած չէ), կրնայ պատկանիլ խմբապետ Համազասպ Սրուանձտեանի գրչին: Իրօք, Օսմանեան Սահմանադրութեան օրերուն, ցարական հալածանքներէն խուսափելով՝ Պոլիս անցած էր նաեւ Ասկերանի հերոսը: 1914ին, ան մասնակցեցաւ Կարնոյ 8րդ Ընդհ. ժողովին, իբրեւ Պոլսոյ շրջանի պատգամաւոր: Նամակին մէջ արտայայտուած հոգեբանութիւնը — կռուին եւ յեղափոխական կեանքի գործին միայն վստահիլ՝ նախազգալով վերահաս մեծ վտանգը, եւ վերապահութեամբ մօտենալ խոհեմ քաղաքականութեան կողմնակից դասակարգին — Համազասպինն է անկասկած, եւ մեր մարտիկ դասակարգինը՝ ընդհանրապէս:

Նամակի թուականէն տարի մը չանցած, պիտի իրականանար Համազասպի եւ Համազասպներու կանխազգացած աղէտը:

1914 *Մայիս* 15

Սիրելի՛ Ստեփան,

Ներիր ինձ որ ուշացրի քեզ գրելիք նամակս: Գիտես, սիրելիս, միայն քէֆ հարցնելու համար ես աւելորդ եմ համարում գրել եւ ընկերներին ձանձրացնել:

Սիրելի Ստեփան, ինչո՞ւ ուշացրիք էդ գահրումար Միջ-կուսակցականի վերջնական բանաձեւը, որպէս զի այդ մասին մի որոշ ուղղութեան յանգին տեղս: Շատ կարեւոր է այդ:

Կ՚երեւի արդէն ստացած կը լինէք օրակարգ. աշխատեցէք յեղափոխական կէտերին ուշ դարձնել, որովհետեւ շատ բան է կախուած այս տարուան Ընդհանուր Ժողովից:

Այստեղ շատ խստութիւններ են ձեռք առնուած յոյների դէմ, նաեւ հայերին. զինուորագրութեան այս նոր ձեւը այս անգամ վերջնականապէս քայքայում է հայ ժողովրդին: Սկսել է մի տարօրինակ գաղթ. բոլոր երիտասարդներն են այս անգամ որ Երկրից դուրս կ՚երթան:

Այս բոլոր իրողութիւնները գալիս են հաստատելու որ միմիայն յեղափոխութիւնն է, որ պիտի կարողանայ փրկել հայ ժողովրդին այս ցաւերից: Առայժմ բոլորովին հանգանակութեան մասին մի մտածէք. թող մնայ Ընդհանուր Ժողովից յետոյ: Ես երկար խօսեցի այդ մասին այստեղ բժիշկ Զաւրիեւի հետ: Ընդհանուր Ժողովից յետոյ է որ պիտի որոշուի թէ ով ի՛նչ պէտք է ընէ. իսկ այսպիսի քաոսում որ այժմեան մեր ներքին կեանքն է, չպէտք է ուժեղացնել որպէս զի երես առած չչարունակուի: Պէտք է Դաշնակցութիւնը կանգնի դուռ իր յեղափոխական գործունէութեան վըրայ. շուտով, շատ շուտով, կրկին մեր առաջ բացուելու է մի սոսկալի արիւնոտ դաշտ. այդ գուշակում են յոյն, արաբ, քիւրտ՝ որ պատրաստուած են. իսկ մենք, շնորհիւ մեր արտօնեալ դասակարգերին լռելեայն հաշտըւում ենք այժմեան առերեւութօրէն խաղաղութեան հետ: Մեր դժբախտութեան մեծ կէտը հոն է, որ այն դասակարգը, այսինքն վաճառական, վարժապետ, խմբապիրներ եւ ֆանֆառոն ինտելիգենցիան՝ որոնք Համիտի ռեժիմի օրերուն նոյնպէս բողոքողներ էին, այժմ ապահովութիւն գտնելով, իրենք հակառակ են կանգնում նոյնիսկ բողոքողներին ու բոլոր կենսունակ քայլեր առնողներին, ինչու որ իրենք բաւական ապահով վիճակ մը ունեն:

Իմ ջերմագին համբոյրներս Պրն. Սուրէն Պարթեւեանին. չկարծէ որ իր յանձնարարութիւններ մոռացել եմ. դեռ բոլորովին չեմ աւարտել. կը գրեմ իրեն մանրամասն:

Նոյնպէս բարեւ ընկեր Ստեփանին եւ սիրելի Արմենակին. ես իրեն նոյնպէս կը գրեմ:

Բարեւներ ընկեր . . . . . . (1), *Սեպուհ բէյին, ընկեր Նեւրուզին եւ ընկեր Զրաքեանին:*

Համբոյրներով
Քո՝ ՀԱՄԱԶԱՍՊ

---

(1) Անուն մը՝ դժուար ընթեռնելի. կրնայ ըլլայ *Բողարեն*:

Ս. Ե. 40

ՏՐԱՊԻԶՈՆԷՆ՝ ԱՐՏԱՒԱԶԴ ՀԱՆԸՄԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ՍՏ. ԵՍԱՅԵԱՆԻՆ

Գրուած Տրապիզոնի «Constantinople Palace» պանդոկի պաշտօնաթուղթի վրայ, երկու երես (սեւ մելան):

Ստորագրուած է միայն ԱՐՏԱՒԱԶԴ: Բայց բովանդակութիւնը եւ ձեռագրին ու ստորագրութեան բաղդատութիւնը Կ17-1ին հետ (տե՛ս էջ 117) կը փարատեն ամէն կասկած.— նամակը կը պատկանի Արտաւազդ Հանըմեանի գրչին:

Արտաւազդ Հանըմեան Եգիպտոսի պատգամաւոր էր Հ. Յ. Դ. 8րդ Ընդհ. ժողովին: Ժողովէն վերադարձի ճամբուն վրայ է՝ որ Տրապիզոնէն կը գրէ Ստ. Եսայեանին:

20 *Օգոստ.* 1914

Սիրելիս Ստեփան,

Պոլսէն եւ Կարինէն գրած նամակներս յուսամ ստացած ես ժամանակին, ինչպէս նաեւ մեկնումի ճամբուս վրայ Տրապիզոնէն գրած նամակս:

Ընդհանուր Ժողովը վերջացուց իր աշխատութիւն-

ները Նախորդ Զորքչարթի, Օգոստոս 12ին եւ նոյն օրն իսկ ես եւ Զարդարեանը ճամբայ ինկանք դէպի Տրապիզոն: Երկար կ'ըլլայ բացատրել թէ ինչպէս չփակուեցանք էրզրումի մէջ եւ թէ ինչպէս զինուոր չենք տակաւին. անշուշտ հող կ'ենթադրէիք որ տառապած ստամոքսովս հրացանը ուսիս մարզանք կատարելու վրայ եմ եւ կամ ճամբայ ինկած դէպի սահմանագլուխ. բայց հանգստացէք, ողջամբ Տրապիզոն հասանք եւ այսօր չորրորդ օրն է որ նաւու կը սպասենք Պոլիս երթալու համար: Եթէ նաւ գտնուի վըստահ եմ որ Պոլիս պիտի կրնամ ելլել բայց անկից անդին ալ չեմ գիտեր. եթէ ռուսական սահմանը երթալէ ինքզինքս կրցայ ազատել, չեմ գիտեր թէ պիտի կըրնա՞մ ազատիլ յունական սահմանը ղրկուելէ. ամէն պարագայի Պոլսէն կը գրեմ ձեզի:

Հոս «Ազատամարտ»ի մէջ զարմանքով կարդացի որ պաշարման վիճակ հրատարակուած է Եգիպտոսի մէջ. Նամակս ստանալուդ պէս գրէ ինծի Պոլիս թէ ինչ է այդ պաշարման վիճակը եւ ի՞նչ պատճառով հրատարակուած է: Պոլիս «Ազատամարտ»ի հասցէով կըրնաս ղրկել նամակդ:

Երկրին վիճակը պարզապէս ողբալի է. դրամ չկայ, հաց չկայ, աշխատող բազուկ չկայ, գործ չկայ. եւ սակայն տակաւին պատերազմ չհրատարակուած. ի՛նչ պիտի ըլլայ այս դժբախտ երկրին վիճակը եթէ վաղը պատերազմն ալ իր արհաւիրքը տարածէ ամէն կողմ:

Բարեւէ մեր բժիշկը եւ ըսէ որ եթէ երբեք դառնամ կարծեմ իր խաւեարը չպիտի կրնամ հետս բերել: Բօլատը դարձաւ անշուշտ բարեւէ իմ կողմէս. սրահի խնդիրը ի՞նչ ըրիք, յուսամ մինչեւ հիմա տեղ մը գըտաք: Նամակս եթէ զիրենք կը հետաքրքրէ կարդա իրենց եւ բարեւէ ջերմօրէն մեր ամբողջ ընկերները:

Պարթեւեանին ըսէ որ մեկնողներուն ետեւէն կարդացած իր խմբագրական անէծքները բռնեցին եւ ամէնուն քթէն բերնէն եկաւ օդափոխութիւնը:

Գրելիք շատ ունիմ բայց տրամադրութիւն ոչ. Պոլսէն կը գրեմ նորէն:

Քուկդ սիրով

ԱՐՏԱՒԱԶԴ

Ս. Ե. 41

ՓԱՐԻԶԷՆ՝ ՆԱՄԱԿ ՍՏ. ԵՍԱՅԵԱՆԻՆ

Գրուած փոքր չափի նամակի գծաւոր երկթերթ թուղթի վրայ, չորս երես: Մելանը եղած է սեւ, բայց ժամանակի ընթացքին գոյնը բացուած է: Ստորագրութիւնը կարճ է բայց դժուար ընթեռնելի. կարելի է կարդալ՝ Ա. ԽԱԶ (Խաչիկի կամ Խաչատուրեանի կրճատո՞ւմը արդեօք):

Ստեփան Եսայեանի մեր տրամադրութեան տակ գտնուող թղթածրարի վերջին նամակն է, եւ միակը՝ որ կը պատկանի անկախութեան շրջանին եւ կը շօշափէ Հայաստանի Հանրապետութեան վերաբերող հարցեր:

14/9/19· Paris
Av. Marceau 27 III.

Սիրելի Եսայեան,

Այսօր նորէն հեռագրեցի, թէ Ահարոնեան երէկ ուշ ատեն Նիւ-Եորքէն՝ Հայ անկախութեան յանձնախումբի նախագահ Ճերարտէն հեռագիր մը ստացաւ, որուն մէկ մասը չկրցայ հեռագրել. ահաւասիկ ամբողջը. «Ձեր հեռագիրն այսօր ստացայ եւ հաղորդեցի Նախագահին: Ամերիկական զօրքի Հայաստան ղրկելը կը քննուի այս պահուս: Նախագահը մեզի հաղորդեց, որ Ֆրանսան 10,000 զինուոր կը ղրկէ: Մենք կատարելապէս կը գնահատենք դրութեան կարեւորութիւնը եւ անոր համեմատ ալ կ'աշխատինք»: Այս հեռագրի մէջ ամերիկեան զօրք ղրկուելու կարեւորութեան հետ ուշադրաւ է Ֆրանսականի ալ մասնակցութիւնը. հաւանականաբար 1916ի դաշնադրութեան շրջանում պիտի գործեն վերջինները: Հայ Հանրապետութեան ներկայ տագնապալի կացութեան մէջ 10,000 Ֆրանսացի զինուորի ներկայութիւնը շատ մեծ կարեւորութիւն ունի:

Հայ Հանրապետութեան քաղաքական ու ռազմական կացութիւնը շատ տագնապալի է: Թուրք, Թաթար եւ քիւրտ գունդեր սահմանի ամէն կողմէն ներս կը խուժեն: Մերիններու դիմադրութիւնը թոյլ է. որովհետեւ ժողովուրդն այլեւս հիւծուած եւ ուժասպառ է հինգամեայ կռիւներէն եւ աղէտներէն:

Երկու օր առաջ դէպի Մարսէյլ ճամբու դրինք բժկ. Լօրիս-Մելիքեան (մեծ զօրավարի եղբօրորդին): Բժիշկը Քլեմանսոյի անձնական բարեկամն է եւ անոր մասնաւոր յանձնարարութեամբն ու քաղաքական առաքելութեան պաշտօնով պիտի անցնի Պոլիս, Հարաւային Ռուսաստան, Կովկաս եւ Հայաստան, ուսումնասիրելու տեղական ժողովուրդներու տրամադրութիւնը Ֆրանսայի վերաբերմամբ: Բժիշկը նախկին դաշնակցական մըն է, թէպէտ տարիներէ հետէ գործէ քաշուած:

Քանի մը օր առաջ Երեւան մեկնեցան Թէքէեան եւ Տէր Ստեփանեան Հայ Հանրապետութեան հետ բանակցելու եւ համաձայնութեան մը գալու: Մարդիկ, որոնք հոս ամէնէն անհաշտներն էին, ի՛նչպէս պիտի համաձայնութեան գան հոն, չեմ հասկնար: Թերեւս Վեհափառ-Մասիս փոքր ինչ հայ ոգի ու զգացում ներշնչէ այս հայրենազուրկ լեւանթէններուն:

Սակայն անոնց մեկնումը անհրաժեշտ կը դարձնէ իմ ալ երթալը փութացնել: Պիտի չկարողանամ սպասել Ձեր նամակին, եթէ մինչեւ 3 օր չհասնի: Ընկերները կը խոստանան նամակի բովանդակութեանը ընթացք տալ:

Արդէն նախապէս գրեր էի Ձեզի, թէ Լեւոնի Պասակի դրամը՝ 1806 Ֆրանքն յանձներ եմ Ահարոնեանին, յարմար ժամանակին իր նպատակին գործածելու համար: — Ձեր ղրկած 250 Ֆր.էն երկու հեռագրերու համար տուի 123+44=167. մնացածը պիտի յանձնեմ Հանըմեանին, յանձնարարելով՝ հաղորդել Ձեզի կարեւոր լուրերը:

Ամսոյս 2ին Քարտաշեան Նիւ-Եորքէն կը հեռագրէր.— «Մինչեւ 10 օր Ձեզի պիտի հաղորդեմ մեզի համար ամենակարեւոր իրողութիւններ, որոնց այժմ հեռագրելը արտօնուած չեմ: Ըլլալիքները վերջ պիտի դնեն մեր բոլոր տանջանքներուն»: Ցարդ բան մը չըստացանք. արդեօք ամերիկեան զօրքի առաքո՞ւմը, որ հեռագրեցի Ձեզի, կ'ակնարկէ, թէ՞ ամերիկեան յանձնառութեան խնդի՛րն է, դեռ չպարզուեցաւ: Վերջնական տեղեկութիւն ստանալու պարագային պիտի հեռագրեմ անմիջապէս:

Նուպարն եւ իր պնակալէզները չեն դադրիր Հայ Հանրապետութիւնը վարկաբեկելէ նոյնիսկ օտարներու առջեւ:

Թերեւս Եւրոպայէն վերջին նամակս ըլլայ. ջերմագին բարեւներս բոլոր բարեկամներուս եւ Ձեզ:

Միշտ Ձեր անձնուէր

Ա. ԽԱԶ

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ ՍՏ. ԵՍԱՅԵԱՆԻ ԹՂԹԱԾՐԱՐԻՆ

«Հայրենիք» ամսագրի 1941 Մարտ, Ապրիլ եւ Մայիս ամիսներու համարներուն մէջ (ԺԹ. տարի, թիւ 5, 6 եւ 7), մեր ողբացեալ ընկերը՝ Վահան Նաւասարդեան ունի Ստեփան Եսայեանի կեանքին ու գործունէութեան նուիրուած ուսումնասիրական-յուշագրական յօդուածաշարք մը: Շահեկան է այդ աշխատութիւնը մասնաւորաբար իր այն բաժնով (Մարտ 1941)՝ որ կը վերաբերի Եգիպտոսի հինգ ուխտեալներու Երկիր անցնելու ծրագրին եւ ճիգերուն (Մկրտիչ Եփրեմեան, Պօղոս Քէհեայեան՝ ծանօթ նաեւ Արշակ Սվաճեան անունով, Սեդրակ Պալըգճեան, Տիգրան Եազուպեան եւ Ստեփան Եսայեան — տեսնել մեր ներածական ծանօթագրութիւնը՝ էջ 197): Յօդուածաշարքէն քաղելով, այդ ձեռնարկի մասին յաւելեալ մանրամասնութիւններ կու տանք յաջորդ բաժնի մեր ներածականին մէջ:

Վ. Նաւասարդեանի յօդուածաշարքէն կը քաղենք հետեւեալ տեղեկութիւնները.

ա) «Մեր գրութեան այս մասը կազմելու համար, — կը գրէ Վ. Ն. ծանօթագրութեան մը մէջ (1941 Մարտ, էջ 61), — օգտուած ենք առաւելաբար այն նամակներից — թւով աւելի քան 700 հատ — որ մեր տրամադրութեանը տակ դրին ընկերներ Ս. Պալըգճեան եւ Տ. Եազուպեան: Նամակները ամբողջութեամբ պիտի փոխանցուին Հ. Յ. Դ. Թանգարանին»:

Արդ Ստ. Եսայեանի եւ Տ. Եազուպեանի թղթածրարները, հաւաքաբար, ներկայիս չեն պարունակեր աւելի քան 75-80 նամակներ, որոնց կարեւորագոյն մասը — անոնք որ մեր կուսակցութեան անցեալի գործունէութեան ուղղութեամբ նշանակութիւն կը ներկայացնեն — կը հրատարակենք ներկայ մեր շարքով: Թէ ի՛նչ ճակատագիր ունեցած են մնացեալները՝ մեզի յայտնի չէ: Վերադարձուա՞ծ են արդեօք իրենց տէրերուն, թէ՞ կարկառուն հրապարակագրին մահէն տակաւին տասը տարիներ չանցած՝ անհետացած իր կարգ մը այլ թուղթերուն հետ:

բ) Ստեփան Եսայեանի ուղղուած (Հալէպէն եւ Ատանայէն) եւ ԱՐՇԱԿ ստորագրուած նամակներուն հեղինակը նոյնի՛նքն Պօղոս Քէհեայեանն է — մէկը Եգիպտոսի հինգ ուխտեալներէն — ծանօթ նաեւ՝ Արշակ Սվաճեան կամ Եգիպտացի Արշակ անուններով: Ըստ Վ. Ն.ի՝ ան Ֆէնէսեցի է, «պայտագործ, Մանիկեան խանութի տղայի՝ Գարեգինի վրայ Իզմիրի մէջ կատարուած ահաբեկման մասնակցողներից, իբրեւ գործակից ընկեր ունենալով պրուսացի Աբրահամին». ամենայն հաւանականութեամբ՝ զոհ գացած է Մեծ Եղեռնին: ՔԷՀԵԱՅԵԱՆ մականունին առընչութեամբ, տեսնել Ս. Ե. 5ի (էջ 202) եւ Ս. Ե. 14ի (էջ 208) մեր ծանօթագրութիւնները:

գ) Իր յեղափոխական գործունէութեան ընթացքին, Ստեփան Եսայեան գործածած է զանազան ծածկանուններ, ինչպէս՝ Արմենակ, Ատրունի, Վրոյր, եւն.:

դ) Ս. Ե. 4 նամակին մէջ (Գարահայլըյէն գրուած, տե՛ս էջ 201), թիւ 1 հարցումին պատասխան տրուած բաւական դժուար ընթեռնելի պարբերութիւնը («թէպէտեւ յուռ, իրենց ………. կը սպասեն գործողութեան:») Վ. Ն.ի կողմէ վերծանուած է հետեւեալ ձեւով.— «… Ի ցոյցս սիրով. առայժմ բռնաբարութիւնք դադարած. պահանջատէրք կը պահանջեն իւրեանց իրաւունք, ո՛չ ցասմամբ: Վերին աստիճան երկմիտ՝ կը դիտեն զապագայն եւ կը սպասեն գործողութեանց»: (Տեսնել «Հայրենիք» ամսագիր, 1941 Ապրիլ — ԺԹ. տարի, թիւ 6 — էջ 84):

ե) Նիւթի գէթ մասնակի ամբողջացման համար, Վ. Ն.ի յօդուածէն առնելով («Հայրենիք» ամսագիր, Մարտ 1941, էջ 77-78) այստեղ կու տանք այն նամակը՝ զոր իր Եգիպտոսի ընկերներուն գրած է Ստեփան Եսայեան, Կեսարիա հասնելէն անմիջապէս ետք: Նամակը ներկայիս չի գտնուիր Ստ. Եսայեանի թղթածրարին մէջ. ըստ Վ. Ն.ի՝ գրուած է գաղտնի մելանով:

1907, *Յունիս* 19

Սիրելի ընկերներ,

Վերջապէս հոս հասայ, եւ անհուն ուրախութիւն կը զգամ, երբ իմ այս առաջին նամակս կը գրեմ: Տրամադրութիւններու եւ ուրիշ կարեւոր հարցերու վրայ մանրամասն կը գրեմ, երբ հաստատուիմ գիւղ(1) *եւ գլուխս գտնամ, որ, ինչպէս կը գուշակէք, այժմ անկարելի կը դառնայ դրամական սաստիկ նեղութեան հետեւանքով: Հետզհետէ կը ստանաք աւելի մանրամասն նամակներ, երբ կանոնաւորուին մեր յարաբերութիւնները: Այժմ կը սպասեմ, որ շուտով գրէք ինծի հետեւեալ հարցերուն պատասխանները.—*

1) *Ձեր մասին եղած ձերբակալման հրամանը ինչէ՞ն առաջ եկած է*(2):

2) *Ընդհ. ժողովը ի՞նչ ելք ունեցաւ*(3):

3) *Ի՞նչ ելք ունեցան Ոսկ.ի*(4) *ձերբակալութիւնները:*

4) *Ա.ը*(5) *ո՞ւր է այժմ եւ ե՞րբ կարող է մեկնիլ:*

Մանրամասն բացատրելով նաեւ ձեր մտքերը՝ շու-

տով գրեցէք պատասխանը, ծածկագիր, ինչպէս որ կ'ուզէք:

Ջերմ համբոյրներ ամէնուդ ալ:

Վ. ԱՏՐՈՒՆԻ

---

(1) Կ'ակնարկուի անկասկած իր ծննդավայր Կերմիր գիւղին:

(2) Վ. Նաւասարդեանի գրութենէն կը հետեւցուի՝ որ, 1906ի վերջերը կամ 1907ի առաջին ամիսներուն, թուրք ոստիկանութիւնը ձեռք անցուցած է Եգիպտոսէն Ֆիլիպէ՝ Ռուբէն Զարդարեանին ուղղուած նամակ մը, ուր գտնուած են անունները Եգիպտոսի ուխտեալ ընկերներուն, անոնց ծրագիրը՝ իր մանրամասնութեանց մէջ (թէ իւրաքանչիւրը Երկրի ո՛ր մասը պիտի երթայ գործելու, եւն.): Ոստիկանութիւնը, ըստ երեւոյթին, ձերբակալման հրաման է արձակած ենթականերուն նկատմամբ եւ, աւելի ուշ, թրքական դատարանը զանոնք ի բացակայութեան դատապարտած է ցկեանս բերդարգելութեան: Ասով կրնան բացատրուիլ, անշուշտ, Ստ. Եսայեանի Իզմիր հասնելուն առթիւ եղած ոստիկանական հետապնդումները, ձերբակալութիւնները, իր թաքստոց մտնելը, Իզմիրէն հեռանալն ու ընդյատակեայ գործելը՝ մինչեւ Սահմանադրութեան հռչակումը (տեսնել մեր ներածական ծանօթագրութիւնները, էջ 197): Վ. Ն. նոյն ձեւով կը բացատրէ նաեւ հինգ ուխտեալներէն մէկ ուրիշին՝ Մկրտիչ Եփրեմեանի գլխուն Ռումանիոյ եւ Պուլկարիոյ մէջ եկած փորձանքները:

(3) Հ. Յ. Դաշնակցութեան 4րդ Ընդհ. Ժողովը, որ տեղի ունեցաւ Վիեննա, 1907 Փետրուար-Ապրիլ ամիսներուն:

(4) Ոսկեհանքի (Իզմիր): Ստ. Եսայեանի Իզմիր իջնելուն առթիւ կատարուած ոստիկանական հետապնդումներուն իբր հետեւանք՝ կը ձերբակալուին կարգ մը ընկերներ, որոնցմէ մէկ քանին կը դատապարտուին ցկեանս բերդարգելութեան: Կ'ազատուին բարեբախտաբար շուրջ երկու տարի ետք, Սահմանադրութեան հռչակումով, Ոսկեհանքի մէջ իրենցմէ առաջ զանազան առիթներով ձերբակալուած՝ Վարդ-Մանուշակի (Յակոբ Աբրահամեան, տես 402–4, էջ 78), Հրաչի (Թիրեաքեան) եւ ուրիշներու հետ:

(5) Վ. Ն.ի ենթադրութեամբ, ու շա՛տ հաւանօրէն կ'ակնարկուի Արշակին (Պօղոս Քէհեայեան, որ շուտով պիտի անցնէր Կիլիկիա):

⁂

Ստեփան Եսայեանի յեղափոխական արկածալից գործունէութեան մասին պիտի ունենանք տակաւին յաւելեալ տեղեկութիւններ, յաջորդ գլուխին տակ մեր տալիք՝ Տիգրան Եաղուպեանի եւ ուրիշներու ուղղուած զանազան նամակներուն մէջ:

Չենք ուզեր սակայն այս թղթածրարը փակել՝ առանց տալու վերջին նամակ մը եւս.— այն՝ որ Իզմիրի բանտէն 1907 Օգոստոս 5/18ին Եգիպտոսի հինգ ուխտեալներէն ողբացեալ Տիգրան Եաղուպեանի ուղղած է Ստեփան Եսայեանի հետապնդումներուն առթիւ ձերբակալուած ընկերներէն՝ Վարդան Յ. Գասապեանը: Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան բարոյական մթնոլորտը եւ Սուրբ Գործին նկատմամբ անխորտակելի հաւատքն ու անսակարկ նուիրումը միայն կրնան բացատրել՝ թէ *առանց Ստեփան Եսայեանը ճանչցած կամ տեսած ըլլալու* Ստեփան Եսայեանի պատճառով ձերբակալուած ու ցկեանս բերդարգելութեան դատապարտուած այս երիտասարդը արտայայտուի այս ձեւով, առանց ոչ ոք մեղադրելու, եւ տակաւին՝ հոգեկան այսպիսի մեծութեամբ, այս իրա՛ւ ազնուականութեամբ:

Կու տանք Վարդան Յ. Գասապեանի նամակը, — գէթ այն մասը՝ զոր հրատարակած է Վահան Նաւասարդեան («Հայրենիք» ամսագիր, Մարտ 1941, էջ 69–70).—

«Գրելիքս քիչ մը ծանր ըլլալով՝ կը մտածէի երկար. բայց ինչ ընեմ, որքան մտածեցի, վերջնական որոշում չկրցայ տալ, սակայն հարկը օրէնքը լուծեց եւ ես ստիպուեցայ գրել: Դու կարծեմ տեղեկութիւն ունիս իմ վճռիս մասին — ցկեանս բերդարգելութիւն. դուրսը կը թողում կինս իր մէկ զաւակով. անոնք այժմ բոլորովին անօգնական մնացին: Այս կէտը մեծ ցաւ կը պատճառէ ինձ: Սիրելի ընկեր, կը լսեմ որ հոդ Հայ Կարմիր Խաչի մարմին մը գոյութիւն ունի. կը խնդրեմ որ ընտանիքիս մասին դիւրութիւն մը խորհիս: Արամս արդէն հինգ տարին թեւակոխեց, այս Սեպտեմբերին մանկապարտէզ ղրկելու ենք. չեմ ուզեր որ ձրի դրկեն (ընդգծումը մեզմէ). *չեմ ալ ուզեր փողոցները թողուլ, որպէսզի ապագային մեզ չանիծէ: Եղբայր, ասոր համար միջոց մը խորհէ, վերջապէս կարգադրութիւն մը ըրէ: Սիրելիս, արդէն մեծ գումար մը չեմ պահանջեր. ամիսը եթէ մէկ անգլիական ոսկի ըլլայ՝ ընտանիքս եւ զաւակս կրնան ապրիլ. արդէն ընտանիքս ալ քիչ թէ շատ տնական գործեր կ'ընէ: Ի՞նչ ընեմ, եղբայր, քանի որ այս տեսակ դժբախտութիւն պատահեցաւ, որո՞ւ պիտի դիմեմ. չերկարեմ, քիչէն շատ հասկցիր»:*

Խոնարհ հերոս մը եւս, Մեծ Մարդակերտներու վաստակին արգասիք՝ նուիրեալներու մեր հսկայական բանակին մէջ, — ՎԱՐԴԱՆ ԳԱՍԱՊԵԱ՛ՆԸ:

Հ. Տ.

Ե.— ՏԻԳՐԱՆ ԵԱՂՈՒՊԵԱՆԻ ԹՈՒՂԹԵՐԸ ԵՒ ԱՐԽԻՒԱՅԻՆ ԱՅԼ ԹՈՒՂԹԵՐ

1907 – 1921

Եգիպտոսի հինգ ուխտեալներէն մէկն էր ողբացեալ Տիգրան Եաղուպեանը(1): Բնիկ պոլսեցի, ան կանուխէն հաստատուած էր Աղեքսանդրիա, եւ այնտեղ լծուած հանրային-կուսակցական աշխատանքի: Հետագային, համաշխարհային առաջին պատերազմի տարիներուն և աւելի ուշ, ան դարձաւ Եգիպտոսի, ի մասնաւորի Աղեքսանդրիոյ մեր կազմակերպութեան սիւներէն մէկը:

Կենսագրական ճշգրիտ տեղեկութիւններ դժբախտաբար կը պակսին մեզի: Բայց նամակներու այն շարքը, որ հրատարակութեան կու տանք այս գլուխին տակ, որոշ լոյս կը սփռէ իր ազգային եւ կուսակցական գործունէութեան վրայ:

Հրատարակելի շարքէն՝ 30 փաստաթուղթեր միայն, համարակալուած Տ. Ե. 1էն Տ. Ե. 30, բոլորն ալ 1913–1921 տարիներուն պատկանող, ներկայիս կը գտնուին մեր տրամադրութեան տակ: Ըսինք արդէն՝(2) թէ մեզի անծանօթ կը մնայ ճակատագիրը ընկերներ Ս. Պալըգճեանի եւ Տ. Եաղուպեանի կողմէ Վ. Նաւասարդեանի յանձնուած «թուով աւելի քան 700 հատ» նամակներուն (3): Մնացեալները — ամենէն շահեկանները, վստահօրէն, քանի կը վերաբերին հինգ ուխտեալներու 1905–1908 տարիներու ծրագիրներուն եւ գործունէութեան — կու տանք ներածական այս բաժնին մէջ, առնելով Վահան Նաւասարդեանի «Ստեփան Եսայեան» աշխատութենէն («Հայրենիք» ամսագիր, 1941 Մարտ — ԺԹ. տարի թիւ 5, էջ 57–78):

Ա.— Վահան Նաւասարդեանի ուղղուած գրութեամբ մը, 29 Օգոստոս 1940 թուակիր, Տիգրան Եաղուպեան կարգ մը տեղեկութիւններ կու տայ Եգիպտոսի հինգ ընկերներու (Մկրտիչ Եփրեմեան, Պօղոս կամ Արշակ Քէհեայեան-Սվաճեան, Սեդրակ Պալըգճեան, Տիգրան Եաղուպեան եւ Ստեփան Եսայեան) առաջադրած առաքելութեան — անցնիլ Երկիր, ի մասնաւորի Սեբաստիոյ եւ Կեսարիոյ շրջանները, նուիրուելու համար յեղափոխական-կազմակերպչական կեանքի գործին — ծրագրումին եւ իրականացման պարագաներուն մասին.—

«...Այդ օրերուն Յեղափոխական գործ ըսելով միայն մէկ բան կը հասկնայինք, — կազմակերպուիլ, զինուիլ եւ ինքնապաշտպանուիլ: Ջաւարեանի Եգիպտոս եկած տարին՝(4) երկար ժամանակէ ի վեր մեր միջեւ խօսուած գործը կեանք առաւ: Այն ատեն Եգիպտոս որոշ դեր մը կը կատարէր Լեռնավայրի (Կիլիկիա), Ոսկեհանքի (Իզմիր) եւ Վիշապի (Պոլիս) գործերուն մէջ. այնպէս որ բան մը ընելու ցանկութիւնը ամէնուս մէջը կար: Մենք դիմեցինք Ջաւարեանին եւ պահանջեցինք, որ Կազմակերպութիւնը ստանձնէ մեր ծրագրած գործը եւ մենք ինքզինքնիս տրամադրենք իրեն: Ջաւարեանը պատասխանեց, թէ Կազմակերպութիւնը այդ գործի համար պիւտճէ չունի. այն ատեն Ս. Պալըգճեան եւ Մ. Եփրեմեան յօժարեցան իրենք ծախսել մինչեւ 250 ոսկի: Խումբի առաջին ժողովը եղաւ Գահիրէ, Ջաւարեանի ներկայութեան: Մեր երկու ընկերները, որոնք խոստացեր էին 250 ոսկի տրա-

---

(1) Տեսնել այս մասին նախորդ բաժնի ներածականը, էջ 197:

(2) Տեսնել Ստեփան Եսայեանի թղթածրարին ՅԱՒԵԼՈՒԱԾԸ, (էջ 227):

(3) Վ. Նաւասարդեան, — «Ստեփան Եսայեան», «Հայրենիք» ամսագիր, Մարտ 1941, էջ 61ի ծանօթագրութիւն:

(4) Ամենայն հաւանականութեամբ՝ 1905, կամ, ամենէն ուշը, 1906 Յունուար: Յամենայնդէպս ճշգրիտ թուականը գտած չենք որեւէ տեղ:

մաղրել, ուզեցին անջատական բան մը ընել, բայց Զաւարեան կարողացաւ ճամբու բերել եւ ամուր կերպով գործը կապել Կազմակերպութեան: Հանգոյց խորհրդատուի դեր ունեցած է(5)»:

Բ.— Ըստ երեւոյթին, սակայն, Սիմոն Զաւարեանի ներկայութիւնը վերջնական խթանը միայն հանդիսացած է, միաժամանակ մարմին ու յստակ ձեւ տալով արդէն իսկ ծրագրուած ձեռնարկին: Այդպէս կը հասկըցուի գոնէ հետեւեալ նամակի բովանդակութենէն, գրուած, ըստ Վ· Ն·ի, 1905 Հոկտեմբեր 2ին, Արշակի կողմէ, եւ ուղղուած Տ· Եազուպեանին·—

«...*Մի քանի օր առաջ մեր ընկերներէն Գ· Սեդրակ Գալըգճեանը հոդ եկաւ Տօքթորին հետ*(6) *տեսնըւելու՝ մասնաւոր մեր խնդրոյ առթիւ· թէպէտեւ կ'ուզէր ձեզ հետ տեսնուիլ, սակայն ժամանակ չունէր· միայն մէկ ցորեկ կեցաւ ու վերադարձաւ:*

Այս օրերս Տօքթորը մեր ի՛նչ տեսակ մարդ ըլլալն ու ի՛նչ գործերով զբաղիլը հաստատող նամակ մը պիտի ղրկէ մեզի, որպէսզի այդ նամակով միասին մենք եւս մի նամակ գրելով՝ Բիւրոյին ուղարկենք: Բաւական խորհրդակցելու պէտք ունինք՝ մեր պահանջները ըստ այնմ ներկայացնելու համար Բիւրոյին· ուստի աշխատեցէք որչափ կարելի է շուտ գալ հոս, անհամբեր ձեզ կը սպասենք: Եթէ կ'ուզես, անգամ մը Տօքթորին մօտ գնա, տեսնուէ հետը եւ այս խնդրոյ առթիւ դու եւս լաւ մը իր գաղափարը առ· որովհետեւ Տօքթորը այս խնդրոյ առթիւ չափազանց ուրախութիւն յայտնելով Գալըգճեանին՝ ըսած է, որ այս գործը մեր յեղափոխական պատմութեան մէջ եզակի բան մը պիտի ըլլայ, աւելցնելով, որ եթէ Զաւարեանը իմանալու ըլլայ՝ խիստ գոհ եւ ուրախ պիտի ըլլայ: Այլեւս երկար-բարակ գրելու պէտքը չկայ կարծեմ· խնդիրը կը հասկնաք»:

Գ.— Զաւարեանի ներկայութեան գործի յստակացումէն ետք, դէպի Երկիր առաջին ճամբայ ելլողը կ'ըլլայ, տեսանք արդէն, Ստեփան Եսայեանը: Ան Եգիպտոսը կը ձգէ, ըստ երեւոյթին, 1906 Մայիսին, Կիպրոսի վրայով անցնելու համար Կիլիկիա եւ այնտեղէն, հաւանօրէն, իր ծննդավայրը՝ Կեսարիա: 1906 Յունիս 4ին, Մկրտիչ Եփրեմեանը Գահիրէէն նամակով մը կ'աւետէ Տ· Եազուպեանին՝ Աղեքսանդրիա·—

«...*Ստացանք վերջապէս մի նամակ Ստեփանէն, որուն մէջ Կիպրոս հասնելուն պատմութիւնը կ'ընէ: Մէկ-երկու հասցէներու ապարդիւն կերպով դիմելէ յետոյ, որոշեր է ցամաքին մօտագոյն վայր մը երթալ*(7), *ուսկից կարելի ըլլայ նաւով անցնիլ Ատանայի դէտը: Նա գտեր է մի մարդ վստահելի, որ յանձն առեր է զինք ուղարկելու· հաւանական է, որ մինչեւ հիմակ նա մտած կ'ըլլայ, որովհետեւ կ'ըսէր թէ նամակիս պատասխանը մինչեւ Յունիս 1 ինծի չհասնելու պարագային, մի՛ գրէք: Յուսանք եւ սրտագին յաջողութիւն մաղթենք*»:

Ձեռնարկը, դժբախտաբար, կը ձախողի: Յունիս 15ին (1906), Մ· Եփրեմեանը կը գրէ Տ· Եազուպեանին·—

«...*Ներփակ կ'ուղարկենք քեզի Ստեփանէն այսօր ստացած նամակնիս: Կը տեսնես որ գործը անսպասելի ձախողութեանց կը բախի: Մենք ի հարկէ այդ նամակի մասին պէտք եղած կարծիքը յայտնեցինք եւ որոշում կայացուցինք, սակայն այսպիսի վճռական պարագաներուն ամէնուս ալ կամքը հարկաւոր ըլլալուն՝ կը դիմենք եւ քեզ:*

Ահաւասիկ մեր որոշումը·— Գրել անմիջապէս Ստեփանին, որ առժամանակեայ կերպով յետաձգած ենք իր Երկիր մտնելու ձեռնարկը եւ, հետեւաբար, իրեն կը մնայ որոշել թէ հոս կամ Աղեքսանդրիա վերադառնայ, մինչեւ որ Կիպրոսի մէջ աշխատինք մի վստահելի եւ ապահով մարդ գտնել, որուն աջակցութեամբ կարելի ըլլայ անվտանգ Երկիր մտնել: Անմիջապէս պատասխանէ»:

Դ.— Ոստիկանութեան հետապնդումներուն ենթակայ՝ Ստեփանը բաւական դժուարութեամբ կը յաջողի ոտք դնել Փոր-Սայիտ: Այնտեղ ալ կը մնայ քանի մը շաբաթ, թղթակցական տեւական կապի մէջ ըլլալով Գահիրէի եւ Աղեքսանդրիոյ իր ընկերներուն հետ: Այս ժամանակաշրջանին փոխանակուած գրութիւններուն ծանօթանալու համար ընթերցողը կրնայ դիմել Վահան Նաւասարդեանի յօդուածին («Հայրենիք» ամսագիր, Մարտ 1941):

Իր շահեկանութեան համար, կու տանք միայն Ս· Գալըգճեանի եւ Մ· Եփրեմեանի կողմէ 1 Յուլիս 1906ին Ստ· Եսայեանին գրուած նամակի մը մէկ մասը, որմէ ի յայտ կու գայ՝ որ ուխտեալներու խումբը կը շարունակէր տեւական կապ պահել Հ· Յ· Դաշնակցութեան գործադիր մարմիններուն հետ·—

«...*Նիւթական այս ընդհանուր ձախորդութեանց եւ անակնկալներու հանդէպ գրեթէ շուարած՝ որոշեցինք ժողով մը գումարել Արշակի հոս եղած ատենը*(8), *եւ քանի որ Աղբալեանը պիտի մեկնէր*(5)՝ *մեր վերջին ակնկալութիւնները Դաշնակցութենէն յայտնեցինք իրեն:*

Եւ, իսկապէս, մեր ընդհանուր կացութիւնը պարզելով՝ շեշտեցինք թէ նիւթականը որքան մեծ խոչընդոտներ կը հանէ մեզ հանդէպ, եւ զանոնք հարթելու համար անպայման Դաշնակցութեան օգնութեանը կը կարօտինք եւ կը պահանջենք, որ 500 ոսկի մեր տրամադրութեանը տակ դնեն, մաս առ մաս վճարելի՝ մեր ընկերներուն Երկիր մտնելուն համեմատութեամբ, իսկ մնացորդը յանձնելի Երկիր մտնող վերջին ընկերին: Նա, ի հարկէ(9), *համոզուած մեր պահանջներու հիմնաւոր ու բանական ըլլալուն վրայ, խոստացաւ ոչ մի ջանք չխնայել անոնց յաջողութեան համար: Պիտի գրենք միանգամայն Սիմոնին*(10), *տեղեկանալու համար թէ մեր հարցը Խորհուրդին*(11) *ներկայացուեցա՞ւ թէ ոչ, եւ ի՞նչ եղաւ արդիւնքը*»:

Ե.— Ըստ երեւոյթին՝ նոյն օրերուն է (Յուլիսի սկիզբները) որ Ստեփան Եսայեան Փոր-Սայիտէն կ'անցնի Աղեքսանդրիա ու նաւ կ'առնէ դէպի Յունաստան, այնտեղէն անցնելու համար Իզմիր եւ ապա՝ Կեսարիա: «Նամակներից պարզւում է, — կը գրէ Վ· Ն·, — որ խումբը՝ նախ քան Ստեփանին ճամբայ հանելը՝ կազմակերպած էր գիծը՝ մինչեւ Իզմիր իր մարդիկն ունենալով· լաւապէս կազմակերպուած էր գործը մասնաւորաբար Իզմիրի մէջ, ուր Ռուբէն, Վարդան(12) եւ խիզախ ծածկանունների տակ թաքնուած երեք հոգիներ Ստեփանին նաւից պիտի առնէին, առժամաբար նրան օթեւան տային Իզմիրում եւ ապա ճամբայ հանէին դէպի իր առաքելութեան վայրը»:

Ոստիկանական խիստ հսկողութիւնը Ոսկեհանքի տղոց հնարաւորութիւն չ'ընձայեր սակայն Ստեփանը նաւէն ապահով վար առնելու, եւ ան կը ստիպուի իր ճամբան շարունակել մինչեւ Տրապիզոն, եւ անկէ վերըստին դառնալ Իզմիր, ուր վերջապէս կը յաջողի ապահով ոտք դնել 1906 Օգոստոս 19ին: ՎՐՈՑՐ ստորագրութեամբ, ան Իզմիրէն կը գրէ Տիգրան Եազուպեանին, Օգոստոս 21ին·—

«*Երկու օր առաջ հասայ ապահով, բայց սարսափելի սուղ գնեցինք այդ յաջողութիւնը, որովհետեւ ստիպուած եղայ մինչեւ Թրապզոն երթալ եւ վերադարձիս ամէն յոյս կորսուած էր· բայց ինչ որ է, բարի վախճան ունեցաւ գործը· պէտք է խոստովանիլ, որ Ռուբէնը ձեռքէն եկածը չզլացաւ*»:

Զ.— Յաջողութեան սուղ գնուած ըլլալը Ստ· Եսայեանի մինչեւ Տրապիզոն գացած ու վերադարձած ըլլալուն մէջ չէր կայանար միայն: Ինչպէս առիթ ունեցանք ըսելու(13), նոր գործիչի մը հասնելուն լուրը առած, յեղափոխական-դաւադրական նոր ձեռնարկներու սարսափով, Իզմիրի ոստիկանութիւնը կատարեց բազմաթիւ ձերբակալութիւններ, եւ թրքական դատարանը արձակեց աքսորի եւ բերդարգելութեան բազմաթիւ վճիռներ: Իզմիրէն, Խիզախի կողմէ գրուած 13 Սեպտեմբեր 1906 թուակիր հետեւեալ նամակը որոշ չափով կը պարզաբանէ Ստեփան Եսայեանի ժամանման ոստիկանութեան կողմէ իմացուելու պարագաները: Նամակը ուղղուած է Տիգրան Եազուպեանին, Աղեքսանդրիա·—

«*Յարգելի Պարոն Տիգրան,*

Տակաւին ձեզմէ ոեւէ նամակ չստացուեցաւ· ուստի Պրն· Արմենակին(14) *յանձնարարութեամբ կարեւոր համարեցի այս երկտող գրութիւնս ձեզի ուղղել, բացատրելու համար Արմէն Վազգէնի ձերբակալուելու մի քանի մանրամասնութիւնները, որոնք ուղղակի կերպով կապ ունին ձեր ընկեր Պրն· Արմենակի վիճակին հետ: Ահա իրողութիւնը:*

Արմէն Վազգէնը ասկէ մօտաւորապէս երեք շաբաթ առաջ ձեզմէ նամակ ստացեր է՝ յանձնելի Պրն· Արմենակին· անոր մէջ կայ եղեր 10 ոսկիի թուղթ մը, եւ նոյնպէս ձեր նամակին մէջ գրուած Վարդան Գասապեան անուն մը: Այդ նամակը հասցէին տանելու միջոցին հետապնդող լրտեսներէ կասկածուելով՝ կը ձերբակալուի եւ ոստիկանութիւնը անոր քովէն կը գտնէ ձեր ղրկած նամակը: Անոր հետեւանքով Վարդանն ալ ձերբակալուելով՝ ճնշումներու կ'ենթարկուի, որպէսզի յայտնէ կամ խոստովանի Եւրոպայէն ուրիշ տեղ մը երթալու համար հոս եկող Ստեփանին ո՛վ եւ ո՛ւր ըլլալը· Նոյնպէս խուզարկեցին Վարդանին եւ ուրիշ մի

---

(5) Հանգոյց կուսակցական ծածկանունն է Նիկոլ Աղբալեանի, որ 1906–1907 թուականներուն գտնուած է Եգիպտոս, իբրեւ գործիչ:

(6) Կ'ակնարկուի Տօքթ· Կ· Փաշայեան Խանի, Պարսկաստանի կուսակցական կարկառուն դէմքերէն մէկը, որ 1904էն 1908 ապրած ու գործած է Եգիպտոս: Սահմանադրութենէն ետք, անցած է Պոլիս: Զոհ գացած է Մեծ Եղեռնին:

(7) Ըսել կ'ուզուի անշուշտ՝ «մայր ցամաքին», այսինքն՝ Կիլիկիոյ: Ուրեմն Ստ· Եսայեան ուզած է նաւով կամ մակոյկով Կիպրոսի հիւսիսային ափէն անցնիլ Կիլիկիա:

(8) Ըստ երեւոյթին, Յունիսի վերջերը Արշակ Քէհեայեանը Գահիրէէն անցած էր Աղեքսանդրիա, ուրկէ շուտով պիտի մեկնէր դէպի Կովկաս:

(9) Կ'ակնարկուի Դաշնակցութեան ներկայացուցչին՝ Հանգոյցի (Ն· Աղբալեան):

(10) Սիմոն Զաւարեանին, որ իր Եգիպտոս գտնուած շրջանէն, ինչպէս տեսանք, ծանօթ էր ուխտեալներու ծրագրին:

(11) Հ· Յ· Դ· Խորհուրդը, Սոֆիայի 3րդ Ընդհ· Ժողովէն ի վեր (1904), կը փոխարինէր 2րդ Ընդհ· Ժողովի հաստատած Դաշնակցութեան Կամքը Ներկայացնող Մարմինը:

(12) Ըստ Վ· Ն·ի ծանօթագրութեան («Հայրենիք» ամսագիր, Մարտ 1941, էջ 65), Վարդան Յ· Գասապեանն է, որու բանտէն գրած նամակը տուինք նախորդ բաժնի ՅԱՒԵԼՈՒԱԾի վերջաւորութեան: Սակայն, այդ պարագային, Ռուբէն եւ խիզախ ծածկանուններու կողքին դրուած Վարդանը կը դադրի ծածկանուն ըլլալէ: Աւելին, Վարդան Գասապեանի բանտէն գրած այլ մէկ նամակէն, 1/14 Օգոստոս 1907 թուակիր, որ դրուած է Վ· Ն·ի յօդուածին մէջ (նոյն, էջ 69), ի յայտ կու գայ՝ որ տարաբախտ դատապարտեալը ոչ լսած էր Ստեփան Եսայեանի մասին, ոչ ալ ունէր որեւէ տեղեկութիւն՝ անոր Իզմիր գալուն մասին:

(13) Տեսնել նախորդ բաժնի ներածականը (էջ 197) եւ յաւելուածը (էջ 228):

(14) Ստեփան Եսայեանի ծածկանուններէն մէկը:

քանի ձերբակալուածներու տունը· բայց Ստեփանի վիճակը ապահովուած էր տեղւոյս ընկերներու կողմէ անօրինուած թաքստոցի մը մէջ, եւ Վարդանն ալ չէր խոստովանած ոչ մի բան: Այս վերոյիշեալ ծանօթութիւնները տակաւին նոր դուրս եկան բանտի յարաբերութենէ զրկուած ընկերոջ մը կողմէ: Խիստ հսկողութիւնները կը շարունակուին· երբեմն փողոցի անցորդները կը կայնեցնեն ու կը հարցաքննեն անոնց ով լինելը (ի հարկէ, ի՛նչ ազգի պատկանիլը հասկնալու համար) եւ յետոյ վրան–գլուխը կը խուզարկեն:

Ձեր ընկերը անհամբեր ձեր պատասխանին կը սպասէ...»:

Է.— Իզմիր հասնելուն պէս թաքստոց մտած Ստեփան Եսայեանը ի վերջոյ կը ստանայ Տիգրան Եաղուպեանի նամակն ու նոր չէք մը, եւ կը պատասխանէ 6 Հոկտեմբերին (1906).—

«Սիրելի Տիգրան,

Ստացայ նամակդ եւ ներփակ չէքը, թէպէտեւ տակաւին դրամը չեմ ստացած· ստանալուս պէս կը տեղեկացնեմ ձեզի, առայժմ շնորհակալութիւններ:

Գալով տեղւոյս դրութեան, սոսկալի վատ վիճակի մէջ է եւ ա՛լ աւելի վատթարանալու վրայ է: Մինչեւ հիմա ձերբակալուածներու թիւը 40ի կը հասնի, եւ տարածներէն ալ ոչ մին չեն թողած, եւ ամէն յարաբերութենէ արգիլուած են. Վ.ի համար(15) զրոյց կայ, որ պիտի աքսորեն Երկիր: Անցնող–դարձող հայերուն վրան–գլուխը կը խուզարկեն, այնպէս որ չէ կարելի առանց երկիւղի շատ ման գալ փողոցները: Մինչեւ հիմա որոշ բան մը չկարողացանք հասկնալ, թէ ի՛նչ է փնտռածնին· միայն սա կայ, որ իբր թէ տինամիթ ներածուած է, այն կ'ուզեն ձեռք անցընել, եւ մէյ մըն ալ Ստեփան անունով մէկը կը փնտռեն եւ ուրիշ մի քանի անձեր: Անշուշտ կը գուշակէք, թէ ասոնց մեծ մասը թուրք ոստիկանութեան խելապատիկէն ծնած չափազանցութիւններ են: Իսկ ես, ինչպէս գիտէք, արդէն շատ հիւանդ եմ, մի քանի անգամ մահուընէ ազատեցայ եւ մաղթելի էր որ չծանրանար վիճակս(16): Դրամը ստանալուս պէս պիտի ջանամ ճամբայ ելլել· այստեղ գաւառները քու գիտցածիդ պէս չեն մնացեր հիմա, գրեթէ նոյնչափ գէշ են, որչափ հոս: Կը զարմանամ եղբայրներուս գերեզմանային լռութեան վրայ, մինչեւ իսկ բարեւ մը չղրկեցին ցարդ. ի՞նչ է պատճառը, արդեօք անո՞նք ալ հիւանդացան ինծի պէս: Երբեք թող չնեղանան, որ իրենց զատ նամակ չեմ գրեր· շատ գրել արգիլուած է առայժմ բժիշկին կողմէ, մի քիչ ինքզինքս ամփոփեմ, նորէն կը գրեմ, թող չկարծեն թէ մոռցեր եմ զիրենք: Նամակիս պատասխանը առաջին փոստով գրէ անպատճառ. եթէ կարեւոր գրելիք ունիս՝ այդ հասցէն ապահով է, միայն մէջի պահարանին վրայ կը գրես՝ Արմենակին*: Այս նամակդ շատ ուշ հասաւ ձեռքս, անոր համար կ'ըսեմ թէ առաջին փոստով գրէ եւ՝ եթէ կարելի է՝ նամակին մէջ մի քիչ փոշի դրէք, որովհետեւ հոս չի գտնուիր եւ ծունկիս համար ուրիշ դեղ չեմ կրնար գործածել, մանաւանդ որ ձմեռն ալ մօտ է, եթէ մինչեւ ձմեռ ողջ մնանք(17): Է՛հ, այլեւս Նախախնամութեան օգնութեան է մնացեր մեր վիճակը:*

Զանթան ղրկել չ'ուզեր, միայն Մ.ին հետ յարաբերութիւնդ մի՛ դադրեցներ եւ ծրարն ալ անպատճառ ղրկէ, եթէ մինչեւ հիմա չես յղած(18):

Առայժմ ցտեսութիւն. համբոյրներ երեքիդ ալ:

ԱՏՐՈՒՆԻ

Յ. Գ.— Ա.ին (19) բարեւներս կը գրէք նամակ գրելնուդ. ի՞նչպէս է, ո՞ւր է, տեղեկութիւն տուէք. հետաքրքիր էի գիտնալ, թէ նախորդ նամակին պարունակութիւնը ի՞նչ էր»:

Ը.— Շուրջ երկու ամիս պահուած մնալէ ետք՝ Ստեփան Եսայեան Իզմիրէն կը յաջողի մեկնիլ Հոկտեմբերի 20ի շուրջ: Խիզախի հետեւեալ նամակները, Իզմիրէն գրուած, Եգիպտոսի ընկերներուն տեղեկութիւններ կու տան անոր մասին:

ա) Աղեքսանդրիա, Տ. Եաղուպեանին, 27 Հոկտեմբեր 1906 թուականով.—

«...Պրն. Արմենակը թուականէս շաբաթ մը առաջ տեղէս մեկնեցաւ. դեռ անկէ ոեւէ նամակ չստացուեցաւ իր ապահով վայր մը հասնելու մասին: Նա մեկնելէ առաջ յանձնարարեց ինձ, որ իրեն եկած նամակները ետ վերադարձնեմ հասցէներուն. ահա այս պատճառաւ է որ նոյն ներփակ նամակը ձեզ կ'ուղարկեմ՝ ղրկողին հասցէն չգիտնալուս համար:

Պրն. Արմենակին մեկնած լինելը Գահիրէ եւս իմացուցի մասնաւոր նամակով մը»:

բ) Գահիրէ, Յոլակին (Մ. Եփրեմեանի ծածկանունը), 2/15 Մարտ 1907ին.—

«...Ցարդ Պրն. Արմենակին գտնուած վայրին անունը կը կոչուի Սօնտուրլու, որ կը գտնուի Ձիվթիլէն երկու կայարան անդին. աւելի պարզ խօսելով՝ Իզմիրէն երկնցած Այտընի գիծը կը վերջանայ Տինէր. այս քաղաքէն մէկ կայարան անդին Սիւթլէճ անունով կայարան ունեցող գիւղ մը կայ, ուրկէ մասնաւոր երկաթուղային ճիւղ մը երկնցած է մինչեւ Ձիվրիլ: Սիւթլէճէն մինչեւ Ձիվթիլ երկնցող գիծին վրայ երեք կայարան ունեցող գիւղեր կան, — առաջինը՝ Սօնտուրլու, երկրորդը՝ Ինճէքէօյ եւ միւսը՝ Ձիվրիլ»(20):

գ) Աղեքսանդրիա, Տ. Եաղուպեանին, 12/25 Մայիս 1907 թուակիր.—

«...Ստացայ Մայիս 16 թուակիրդ, որուն հետ նաեւ ներփակ երկտող մը, Պրն. Արմենակին յանձնելի: Սակայն այս վերջինը ցարդ չկարողացայ իր հասցէին ղրկել. Պրն. Արմենակէն երկու շաբաթէն աւելի է որ նամակ ստացած չեմ, որով չգիտեմ թէ նա ո՛ւր կը գտնուի եւ կամ ի՛նչ ապահովութեան մէջ է, ուստի խոհեմութիւն համարեցի Արմենակի հասցէին ուղղած ներփակ նամակդ չղրկել իրեն:

...Բանտարկուածներին յղած եմ բարեւներդ. բարեւներ ունին ձեզի:

Մի քանի օր առաջ 101 տարուան դատապարտուած մեր ութը բանտարկեալ ընկերները բերդարգելութեան ուղարկեցին Պոդրում: Յուզումը մեծ է հոս մնացող հայ բանտարկեալներու շարքին մէջ: Կ'ըսուի թէ մօտ օրէն անոնք ալ բերդարգելութեան պիտի ուղարկուին»:

Գիտենք որ 1907 Յունիսի կէսերուն, երկար ոդիսականէ մը ետք, Ստեփան Եսայեան կը յաջողէր հասնիլ Կեսարիա(21):

Թ.— Ստեփան Եսայեանէն գրեթէ անմիջապէս ետք, Արշակը (Պօղոս Քէհեայեանը) իր կարգին կը ձըգէր Եգիպտոսը եւ կ'անցնէր Կովկաս: Թիֆլիսէն, 11 Օգոստոս 1906 թուակիր նամակով մը, ան կը գրէ Տիգրան Եաղուպեանին.—

«...Թուականէս 12 օր առաջ ժամանելով Պաթում՝ երեք օր հոն մնալէ յետոյ եկայ Թիֆլիս: Սիմոնը(22) փնտռելով չկրցայ գտնել, որովհետեւ իմ Թիֆլիս ժամանելէն երկու օր առաջ մեկնած էր. ուստի Արեւելեան Բիւրոյի յանձնարարական նամակը յանձնեցի ուր որ անկ էր(23): Ինձ պատասխանեցին, թէ Սիմոնը գիւղ մեկնած է. ձեր խնդրի մասին տեղեկութիւն առնելու համար՝ պէտք է Սիմոնը հոս լինէր:

...Օհանջանեանին իմ նպատակս պարզելով եւ ինձ հետ մեր ընկերոջ(24) Երկիր անցնիլը իմացնելով, շատ ուրախ եղաւ, որ մենք այսպիսի մի լուրջ ձեռնարկ ըրած ենք եւ խոստացաւ շուտով իմ մասին կարգադրութիւններ ընել: Նոյնիսկ հաւանական էր, որ երէկ մեկնէի Շուշի, սակայն հիմա հոն կռիւներ սկսած լինելով, ճամբաները բա՞ց են թէ ո՛չ՝ պիտի հասկնայ եւ վաղը պիտի մեկնիմ ես»:

Իրողութիւնները ցոյց կու տան սակայն որ Արշակ, եթէ կ'անցնի իսկ Շուշի (ինչ որ չենք գիտեր), երկար չի մնար այնտեղ: Հոկտեմբերի մէջ ան Գանձակէն կը գրէ Եգիպտոս, իսկ 1906 Դեկտեմբերին Ֆիլիպէ է արդէն ուր, համաձայն իր այլ մէկ նամակին, «Անդրանիկի խորհուրդով» կը ծրագրէ Դաշնակցութեան Զինուորական վարժարանը մտնել:

1907 Յունիսին կամ Յուլիսին Պուլկարիա կ'անցնի նաեւ երրորդ ուխտեալը՝ Մկրտիչ Եփրեմեանը, հաւանօրէն այլ ճամբով մը Երկիր անցնելու առաջադրանքով: Բայց ան եւս կը հանդիպի ձախորդութիւններու(25): 1907 Յուլիս 30ին, Արշակ Ֆիլիպէէն կը գրէ Տ. Եաղուպեանին.—

«...Անցեալները Եփրեմեանն ալ եկաւ, տեսնուեցանք. շաբաթի մը չափ հոս կեցաւ. մեկնելէն քանի մը օր վերջ մատնութիւն կ'ըլլայ, ձերբակալելով Սոֆիա կը տանին, կը բանտարկեն. սակայն իր դիմումին վրայ ոստիկանապետը քանի մը օր վերջը ազատ կը թողու, պայմանաւ որ ամիսէ մը մեկնի Պուլկարիայէն»:

Մեզի անծանօթ պատճառներով, Արշակի Զինուորական վարժարան մտնելու ծրագիրը եւս ջուրը կ'իյնայ: 1907 Օգոստոսին կամ Սեպտեմբերին, ան կը վերադառնայ Եգիպտոս, այլ գծով մը վերստին Երկիր անցնելու վճռականութեամբ: Գիտենք արդէն՝ որ տարի մը ետք, ան Հալէպէն, ապա Ատանայէն պիտի թըղթակցէր Ստեփան Եսայեանի հետ(26): Շուտով Պալքաններէն Գահիրէ կը վերադառնայ նաեւ Մկրտիչ Եփրեմեանը:

Արշակի նոր ծրագիրներուն, ինչպէս նաեւ Մ. Եփրեմեանի պատահած ձախորդութիւններուն մասին (ըստ երեւոյթին, պուլկար ոստիկանութենէն ետք, զայն կը ձերբակալէ նաեւ ռումէն ոստիկանութիւնը) որոշ չափով լոյս կը սփռէ Ռուբէն Զարդարեանի Ֆիլիպէէն գրած 7/20 Սեպտեմբեր 1907 թուակիր նամակը, ուղղուած Արշակ Քէհեայեանին՝ Գահիրէ.—

---

(15) Կ'ակնարկուի անշուշտ Վարդան Յ. Գասպարեանին:

(16) Ըստ Վ. Ն.ի, ակնարկութիւնը ոչ թէ ֆիզիքական ոեւէ հիւանդութեան է, այլ Ստեփան Եսայեանի հանդիպած փորձանքներուն եւ հետապնդումներուն:

(17) Կ'ակնարկուի, ըստ Վ. Ն.ի, գաղտնի մելանի փոշիի:

(18) Որոշ չէ թէ ո՛վ է կամ ի՛նչ է Մ.Ն: Արդեօ՞ք «Մարմին» ըսել կ'ուզուի, ակնարկելով Արեւմտեան Բիւրոյին կամ կուսակցական պատասխանատու այլ մարմնի մը:

(19) Որոշապէս՝ կ'ակնարկուի Արշակին, որ այդ օրերուն Կովկաս կը գտնուէր:

(20) Արտատպած ենք նոյնութեամբ: Շփոթ մը կա՞յ արդեօք Ձիվթիլ եւ Ձիվրիլ տեղանուններու կապակցութեամբ:

(21) Տեսնել այս մասին նախորդ բաժնի ներածականը (էջ 197) եւ յաւելուածը (Ստ. Եսայեանի 19 Յունիս 1907 թուակիր նամակը, էջ 227–228):

(22) Սիմոն Զաւարեանը:

(23) Պէտք է ըլլայ հաւանօրէն «Արեւմտեան Բիւրոյի յանձնարարական նամակը յանձնեցի ուր որ անկ էր», կամ՝ «Արեւելեան Բիւրոյին (ուղղուած) յանձնարարական նամակը...». այլապէս՝ նախադասութիւնը իմաստ չ'ունենար, քանի Արեւելեան Բիւրօն ի՛նքը Թիֆլիս էր արդէն:

(24) Կ'ակնարկուի Ստեփան Եսայեանին:

(25) Ստեփան Եսայեանի հետապնդումներուն եւ Մկրտիչ Եփրեմեանի կրկնակ ձերբակալութեանց (Պուլկարիա, ապա Ռումանիա) հաւանական բացատրութիւնը տեսնել նախորդ բաժնի մեր ՅԱՒԵԼՈՒԱԾին մէջ (էջ 227–228):

(26) Տեսնել Ս. Ե. 2 (էջ 199–200), Ս. Ե. 5 (էջ 202) եւ Ս. Ե. 14 (էջ 208) գրութիւնները:

«...Պրն. Մկրտիչ Եփրեմեանի գլխուն եկած փորձանքները չես գիտեր թէ ի՛նչքան մեծ վիշտ պատճառած են ինծի ու բոլոր ընկերներուն ալ, մանաւորապէս Պրն. Անդրանիկի(27)*: Ցաւ, կատաղութիւն, զայրոյթ, ամէնքը մէկանց կը զգամ, բայց ի՛նչ օգուտ, եղածը եղաւ: Պ. Եփրեմեանը ոստիկանութենէն ապահով ազատած է արդէն, որմէ դուն տեղեկութիւն չունենալ կը թուիս՝ Բիրէէն գրած նամակիդ համաձայն: Անշուշտ ցարդ տեղ մը հասած կ'ըլլայ ապահովաբար: Բայց որովհետեւ մենք ալ դեռ տարակոյսի մէջ ենք՝ վերջնական լուր մը ունեցած չըլլալնուս համար, հաճիր, ուրեմն, շուտով իմացնել մեզ իր ժամանումը:*

...Գանք ձեր խնդրոյն. ահա թէ ի՛նչ կը յայտնենք ձեզի՝ խորհրդակցաբար Պ. Անդրանիկի հետ: Դուն ու քու միւս ընկերդ(28) *ունեցէք ձեր վերջնական որոշումը եւ հաղորդեցէք անմիջապէս Բիւրոյին. եթէ այս խորհրդակցութեան ու որոշման միջոցին ձեզի հետ ըլլայ նաեւ ընկեր Հանդոյցն ալ*(5)*՝ աւելի լաւ: Բայց իմ տեղեկութեանցս համաձայն՝ անիկա մինչեւ հիմա մեկնած ըլլալու է ատկէ: Մենք եւս Պ. Անդրանիկի հետ կը գրենք կարեւորը Բիւրոյին: Ատկէ զատ, տուէք Ստեփանի հասցէն Բիւրոյին, որպէսզի ուղղակի Բիւրօն փոխադրէ հոն հարկաւոր դրամը եւ երկուքին միջեւ կապ հաստատուի*(29)*»:*

Ժ.— Երեւոյթները ցոյց կու տան՝ որ Անդրանիկն ու Ռուբէն Զարդարեանը ծանօթ են եղած Եգիպտոսի ուխտեալներու ծրագիրներուն, բաւական խանդավառ անոնցմով, ու միշտ՝ քաջալերող դիրքի մէջ:

Արշակին ուղղուած վերի նամակէն ամիս մը ետք, 22 Հոկտեմբերին, Ռուբէն Զարդարեանը կը գրէ Սեդրակ Պալըգճեանին.—

«...Ձեր առաջարկը արդէն վաղուց ծանօթ էր ինծի՝ թէ՛ ընկեր Հերոսին(30) *եւ թէ՛ Արշակին պատմութիւններէն: Կը ցաւիմ, եւ խորապէս, որ ժամանակին, այսինքն՝ աւելի կանուխ չէ կրցած եղեր ատիկա գործնական հողի վրայ դրուիլ, եւ աւելի ցաւալի է, որ Ընդհ. Ժողովէն ետքն ալ այսքան սպասողական վիճակ մը ունեցած էք:*

...Ապահով եղէք թէ կարելին ըրած ենք ձեզի համար՝ գրելով ուղղօրէն Բիւրոյին եւ ամփոփելով ձեր պահանջը, այնպէս-ինչպէս ներկայացուցած էիք: Կը ցանկամ որ շուտով ստանաք գոհացում եւ Պրն. Արշակն ու իր ընկերը(2)*ընդ փոյթ ճամբայ ելլեն: Մենք պարտաւոր ենք, եւ ատիկա պարտականութենէ աւելի բան մըն է, օգտակար ըլլալ ձեզի՝ ձեր ազնիւ նպատակին իրագործման համար»:*

29 Հոկտեմբեր 1907 թուակիր նամակով մը, Արեւմրտեան Բիւրօն կը գրէ Գահիրէ՝ Սեդրակ Պալըգճեանին.—

«Յարգելի ընկեր,

Ձեր Հոկտ. 17 թիւ նամակը եւ ներփակեալ նամակները ստացանք:

Ընկեր Յակոբին մասին(31) *մեր կարգադրութիւնը շուտով կը հաղորդենք ձեզ:*

Այսօրուան փոստով կը փոխադրենք ձեր հասցէին (750) *եօթը հարիւր յիսուն ֆրանք, որ պիտի յատկացուի ընկերներ Արշ. Սվաճեանի եւ Միհրան Պոյաճեանի Երկիր անցնելու ծախքերուն: Ուստի բարի եղէք յանձնել իրենց եւ իրենցմէ ստացական առնելով ուղարկել մեզ»:*

20 Նոյեմբերին, ԱՍԼԱՆ ստորագրութեամբ, Ռուբէն Զարդարեանը Ֆիլիպէէն դարձեալ կը գրէ Սեդրակ Պալըգճեանին.—

«...Անշուշտ ցարդ ստացած կ'ըլլաք Վաննայէն ձեզի գրած նամակս, որով հաղորդած էի թէ ընկեր Անդրանիկի հետ հարկ եղածը գրեցինք Բիւրոյին ձեր գործերու մասին եւ խնդրեցինք շուտափոյթ բաւարարութիւն՝ ձեր պահանջներուն:

Արդ, շատոնց ստացած ենք Բիւրոյի պատասխանը՝ որմէ կը տեղեկանանք թէ բաւարարութիւն տրըւած է ձեզի(32)*: Ներեցէք որ աւելի կանուխ չկրցայ գրել՝ իմ շրջագայութեանս պատճառով:*

Կը յուսանք թէ, ուրեմն, ընկեր Արշակ մեկնած ըլլալու է եւ արդէն նախապատրաստութիւնները վաղուց աւարտած էք:

Մենք, Երկիր անցնելու համար, գտած ենք նոր եւ ապահով ճամբայ մը, որմէ եթէ օգտուելու պէտք ունենաք, հաճեցէք մեզ իմացնել, որպէսզի անհրաժեշտ մանրամասնութիւնները հաղորդենք ձեզի:

...Արդէն տեղը հասնող ձեր ընկերոջ(33) *զրկեցի՞ք անհրաժեշտ այն նիւթական օժանդակութիւնը, որ խնդրած էր ձեզմէ: Այս մասին նոյն ընկերը Ոսկեհանք ալ դիմած եւ նոյնը խնդրած էր, բայց, մենք, բնականաբար, տեղեակ ըլլալով իր բանակցութեանց, կը յուսայինք որ արդէն գոհացուցած կ'ըլլաք զինքը, ուստի դրական բան մը չըրինք»:*

---

(27) Կ'ակնարկուի Սասնոյ հերոսին, որ կը գտնուի Պուլկարիա, ուր Վահագն Տաթեւեանի օժանդակութեամբ կը վարէր Ցուցա–Տեռորական Մարմնի գործերը:

(28) Այդ ընկերը, նամակներէն դատելով, Միհրան Պոյաճեան անունով երիտասարդ մըն է, որ Արշակին հետ միաժամանակ պիտի անցնէր Երկիր:

(29) Հիմնուելով կարգ մը այլ գրութիւններու վրայ, Վ. Ն. իրաւամբ կ'եզրակացնէ թէ Եգիպտոսի ընկերները (ի մասնաւորի Սեդրակ Պալըգճեանը) դէմ էին Բիւրոյի Ստ. Եսայեանի հետ ուղղակի յարաբերութեան մտքին, վախնալով որ այդ կրնայ աւելի եւս վտանգել Կեսարիոյ գիւղերուն մէջ արդէն իսկ ընդյատակեայ գործող իրենց ընկերոջ դրութիւնը:

(30) Կ'ակնարկուի Անդրանիկին:

(31) Ըստ Վ. Ն.ի, «խօսքը Յակոբ Փիլիպպոսեանի մասին է», Ակնցի, ծնած 1870ին, մինչեւ 1900՝ հնչակեան, ապա Մարսէյլի մէջ անցած Դաշնակցութեան շարքերը: Իր մասին Վ. Ն. կու տայ շահեկան այլ մանրամասնութիւններ, զորս զանց կ'ընենք՝ ներկայ նիւթին հետ իրենց անմիջական կապի պակասին համար (տեսնել «Հայրենիք» ամսագիր, Մարտ 1941, էջ 76–77):

(32) Կ'ակնարկուի անշուշտ այն գումարին, զոր ղրկած էր Բիւրօն եւ որու մասին կը յայտնէր 29 Հոկտեմբեր 1907ի իր նամակով, ուղղուած Սեդրակ Պալըգճեանին:

ԺԱ.— 1907 Փետրուար–Ապրիլ ամիսներուն, Վիեննայի մէջ տեղի ունեցած էր Հ. Յ. Դաշնակցութեան 4րդ Ընդհ. Ժողովը: Ժողովը որոշումներ տուած էր նաեւ Բաստի (Սեբաստիոյ) շրջանի յաւելեալ կազմակերպման, գործիչներու առաքման եւ մարտական խումբերու՝ տեղական միջոցներով զինման կապակցութեամբ: Այդ ուղղութեամբ առանձնապէս հետաքրքրըւած էին Եգիպտոսի ուխտեալները՝ որոնցմէ Արշակը, ինչպէս տեսանք, այդ օրերուն Ֆիլիպէ գտնուելով կենդանի կապի մէջ էր Ասլանի (Ռ. Զարդարեան) եւ Անդրանիկի նման ղեկավար ու պատասխանատու ընկերներու հետ: 30 Յուլիս 1907 թուակիր նամակով մը, Ընդհանուր ժողովի աւարտէն երեք ամիս ետք, Արեւմրտեան Բիւրօն կը գրէր Գահիրէ՝ ընկեր Վահրիճին (Սեդրակ Պալըգճեանը, ըստ Վ. Ն.ի).—

«Ստացանք ձեր Յուլիս 18ի գրութիւնը: Սեբաստիայի մասին Ընդհ. Ժողովը որոշել է առայժմ միայն «կազմակերպութիւն» առաջ բերել եւ այդ նպատակով ընկերներ ուղարկել այնտեղ: Եւ այդ որոշումը իրագործելու համար յատկացուած է որոշ գումար: Հասկանալի է, որ այդ գործը կազմակերպելիս՝ ձեզ եւ ձեր ընկերներին նկատի կ'ունենանք: Այդ առթիւ մենք բանակցութիւնների մէջ ենք զանազան ընկերների հետ. արդիւնքի մասին ձեզ կը տեղեկացրենք ժամանակին»:

Վ. Նաւասարդեանի կարծիքով, 4րդ Ընդհանուր ժողովէն ետք, Եգիպտոս զեկուցելու եկած ներկայացուցչի մը կամ գործիչի մը (ինքնութիւնը մեզի անծանօթ) գրչին կը պատկանին Տիգրան Եազուպեանի թուղթերուն մէջ գտնուած հետեւեալ նօթերը, որոնք մեզ յաւելեալ կերպով կը լուսաբանեն Սեբաստիոյ շրջանի առընչութեամբ Ընդհ. Ժողովին մէջ տրուած որոշումներուն մասին.—

«Ընդհ. Ժողովը որոշեց ընկերներ ուղարկել Սեբաստիոյ շրջանը, դիւրութիւններ տալով նոցա (ճանապարհածախս եւայլն) տեղական կազմակերպութիւն առաջ բերելու(34)*. յետոյ մարտական խմբեր կազմակերպել եւ զինել տեղական միջոցներով:*

Առաջին ժամանակներում գնացող ընկերների գործը պիտի լինի միմիայն կազմակերպել շրջանը եւ այդ հողի վրայ կանգ առնել: Ահա այդ գործի համար ժողովը յատկացրել է տաս հազար(35)*:*

Մեր կազմակերպած մարմինը, ի միջի այլոց, յարաբերութեան մէջ պիտի մտնէ Վերակազմեալ–Հնչակեան խմբի հետ, որոնց կողմից առաջարկ է եղել միանալ Դաշնակցութեան:

Մենք առաջարկեցինք միանալու խնդիրը թողնել Երկրի մէջ գործող երկու կազմի ընկերներին, նրանց վճռին, — հետեւաբար ընկերները պէտք է աշխատին զբաղուել եւ նպաստել այդ միացման, տեղին վրայ:

Երբ շրջանը կազմակերպուած կը լինի, այդ ժամանակ միայն կարելի է ձեռնարկել մարտական խմբերի եւ զինման գործին, որի համար կազմակերպութիւնն իր սնունդից դրամ չպէտք է տայ. այդ պիտի կատարուի ժողովուրդի սեփական միջոցներով»:

ԺԲ.— Սեբաստիոյ եւ յարակից շրջաններու կազմակերպման գործի նախապատրաստական աշխատանքները արագօրէն առաջ կը տարուին եւ, ինչպէս Արեւմրտեան Բիւրօն խոստացած էր 30 Յուլիսի իր նամակով, շուտով Եգիպտոսի ընկերներէն կը կազմուի *Բաստի Շրջանի Օժանդակ Մարմինը*: Տեղին է Վ. Նաւասարդեանի այն ենթադրութիւնը, որ նոր այդ Մարմինը կազմուած էր հինգ ուխտեալներու Եգիպտոս մնացած երեքէն — ընկերներ Սահակ Պալըգճեան, Տիգրան Եազուպեան եւ Մկրտիչ Եփրեմեան (վերջինը՝ Սեբաստիոյ Բրգնիք գիւղէն, Դ. Վարուժանի հայրենակից), կամ՝ որ այդ երեքը անպայման մաս կը կազմէին անոր։ Այդպէս ցոյց կու տայ, իրօք, Արեւմտեան Բիւրոյի 29 Նոյեմբեր 1907 թուակիր հետեւեալ պաշտօնական նամակի բովանդակութիւնը.—

---

(33) Կ'ակնարկուի Ստեփան Եսայեանին:

(34) Հ. Յ. Դաշնակցութեան կեդրոնական արխիւին մէջ կը գտնուին բազմաթիւ թղթածրարներ, որոնք կը վերաբերին Սեւ Բլուրի կամ Աւազի (Սեբաստիա) եւ Բարձր Սարի (Կեսարիա) Մարմիններուն, սկսած 1893–94 թուականներէն՝ մինչեւ 1914–15: Ստեփան Եսայեանի թղթածրարին մէջ մենք հանդիպեցանք արդէն Սեւ Բլուրի կեդրոնական կոմիտէի մէկ նամակին (Ս. Ե. 34, էջ 221): Ուստի վերը ըսուածներէն եւ 4րդ Ընդհ. ժողովի որոշումներէն սխալ կ'ըլլայ եզրակացնել՝ որ այդ շրջաններուն մէջ Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը հինէն ի վեր ունեցած չէ գործող ընկերներ եւ կազմակերպութիւն: Պէտք է ենթադրել, հաւանօրէն, որ այդ կազմակերպութիւնը զգալապէս թուլացած էր միայն՝ 1904–1907 տարիներուն:

Սեբաստիոյ շրջանի կազմակերպութիւնը աւելի եւս զօրացաւ, երբ, Սահմանադրութեան շրջանին, այնտեղ գտնուեցան ու գործեցին Մուրատը (Սեբաստացի), Վարդան Շահպազը եւ ուրիշներ:

(35) Վ. Ն.ի ճշդումով՝ տասը հազար ֆրանք:

«Բաստի Շրջանի Օժանդակ Մարմնին,

Գահիրէ

Ընկերներ,

Մենք արդէն ժամանակին հաղորդած ենք մեր ներկայացուցչին միջոցով Սեբաստիոյ շրջանի գործունէութեան մասին Դ. Ընդհանուր Ժողովի որոշումը, որ իմացած էք անշուշտ, — այն է՝ այդ շրջանի մեր գործիչները պէտք է զբաղին պրոպագանդով եւ կազմակերպական գործով։

Ձեր դժգոհութիւնը այն բանի մասին, թէ մեր ներկայացուցչին միջոցով կը ստանաք տեղեկութիւնները, բոլորովին անտեղի է, քանի որ Բիւրոյի ներկայացուցիչը, ով որ ալ ըլլայ, լիազօր է եւ իրաւունք ունի գիտակ ըլլալու այդ շրջանի գործերուն եւ որուն վրայ պէտք է ունենալ բացարձակ վստահութիւն։ Եւ յետոյ մենք ձեզի հետ չէինք կրնար ուղղակի յարաբերութիւն ունենալ, քանի որ ձեր մարմինը Բիւրոյի կողմէ վերջնապէս ճանչցուած չէր. այժմ, որ այդ մարմինը Բիւրոյի կողմէ կը ճանչցուի իբր Օժանդակ Մարմին Սեբաստիոյ Շրջանի, մենք ուղղակի յարաբերութիւն կ'ունենանք ասկէ յետոյ ե՛ւ ձեզի հետ, մինչեւ նոր տնօրինութիւն։

Պէտք է նկատել տանք այն բանը, որ մեր ընկերները չափազանց շրջահայեաց ըլլալու են դրամական գործառնութիւններու մասին։ Մեր մէջ սկզբունքով ընդունուած չէ գործիչներու ապրուստը երկար ժամանակով ապահովել (այդ հնարաւոր է ամենաբացառիկ պարագաներու միայն), այլ ամէն գործիչ, որոշ ժամանակ մը յետոյ, ինքը պէտք է ջանայ իր ապրուստի միջոցները հայթայթել՝ իր գործունէութեան տեղին վրայ, որով գործիչին բարոյական դրութիւնը եւ հեղինակութիւնը աւելի կը բարձրանայ ընկերներու աչքին։

Ընկեր Եսայեանի համար ձեր առաջարկած գումարը մեր իրաւասութենէն դուրս է, բայց քանի որ յեղափոխական մեր գործին համար մեկնած է՝ մենք յանձն կ'առնենք հաշուել իր ճանապարհածախսը եւ ապրուստի համար երկու ամսուան նախնական գումար մը, որի քանակը կը հաղորդէք մեզի։

Վկայականները կ'աշխատինք պատրաստել եւ ղրկել, թէեւ այժմ վկայականի դրութիւնը շատ գործածական չէ մեր մէջ իր անպատեհութիւններուն համար. կը ղրկենք միայն որոշ ժամանակով եւ մեր ընկերը կ'աշխատի որքան կարելի է՝ զգուշանալ յաճախակի գործածումէն։

Ընկերական բարեւներով՝

ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՕ»

Թէ այնուհետեւ ի՛նչ գործունէութիւն ունեցաւ Բաստի Շրջանի Օժանդակ Մարմինը, թէ ան կրցա՞ւ Կեսարիոյ շրջանին մէջ ընդյատակեայ գործող Ստեփան Եսայեանէն և Ատանա հաստատուած Արշակ Քէհեայեան-Սվաճեանէն ետք նաեւ ա՛յլ գործիչներ ղրկել Սեբաստիա կամ այլուր, — այդ բոլորը մեզի կը մնան անծանօթ։ Շուտով, արդէն, վրայ պիտի հասնէր Օսմանեան Սահմանադրութիւնը, որ, զէթ քանի մը տարիներու համար, հիմնովին պիտի յեղաշրջէր — դժբախտաբար ո՛չ անպայման դէպի լաւը — կազմակերպական մարմիններու եւ գործիչներու աշխատանքի եղանակը, երբեմն նաեւ բնոյթը։ Նախորդ բաժնին մէջ մենք տեսանք արդէն, որ այդ շրջանին (1908–1909) Ստեփան Եսայեան կը գործէր Կեսարիա, ուղղակի կապի մէջ ըլլալով Հ. Յ. Դ. Պոլսոյ Պատասխանատու Մարմնին հետ։

Ստորեւ կու տանք ուրեմն Տիգրան Եղուպեանի թուղթերուն այն մասը, որ ներկայիս կը գտնուի մեր տրամադրութեան տակ։

Հ. Տ.

Տ. Ե. 1

ԲԱՐՍԵՂ ՇԱՀՊԱԶԻ ԲԱՑԻԿԸ

Գրուած փրանսական փոստի պաշտօնական carte postale-ի մը մէկ երեսին վրայ։ Ուղարկողի հասցէն է՝ P. Schahbaz, № 6, Rue de Poissy, Paris. ուղղուած է Տիգրան Եղուպեանին, poste restante, Աղեքսանդրիա։

Գրուած է եւ կնքուած՝ 12 Օգոստոսին։ Աղեքսանդրիա ստացման կնիքի թուականն է՝ 19 Օգոստոս։

Բարսեղ Շահպազ 1912ին անցած էր Փարիզ, ուր կը հետեւէր իրաւաբանութեան։ Սկսած էր վերահրատարակուիլ Pro Armenia-ն, Վիկտոր Պերարի խմբագրապետութեամբ. անոր գըլխաւոր երկու գործակիցներն էին Մ. Վարանդեան եւ Բ. Շահպազ։ 1914ին այս վերջինը կ'անցնի Պոլիս եւ, 1915ին, 32 տարեկան խոստմնալից այդ երիտասարդ մտաւորականը զոհ կ'երթայ Մեծ Եղեռնին։

Փարիզ, 12 *Օգ.* 1913

Սիրելի Տիգրան,

Ստացայ նամակդ եւ 49 Ֆրանքը, որ անցուցի Pour les P. de G.-*ի*(1) *հաշւոյն մէջ ըստ քո պահանջքիդ։*

Անցեալ օր մեր ազգ. գործերի մասին գրեցի բաւական երկար նամակ մը Արտաշէսին անունով, եւ ըսի որ բոլոր ընկերները տեղեակ ըլլան անոր բովանդակութեան։ Հարկաւ առիթ կ'ունենաս տեսնելու։ Անկէ զատ առանձին նորութիւն չունիմ ես ալ։ Սպասողական վիճակի մէջ ենք բոլորս։ Բայց պէտք է գիտնալ, որ սպասողականի մէջ մնալ չի նշանակեր քնանալ կամ անգործ յօրանջել։ Սպասողականէն աւելի՝ պէտք է ըսել պատրաստութեան վիճակ(2)*։ Նիւթապէս թէ բարոյապէս պէտք է պատրաստուիլ դիմագրաւելու համար նոր բարդութիւնները որ պիտի ծնին Աս. Թուրքիոյ մէջ։ Ուստի ջանացէք այդ ձեր համերաշխական մարմիններին մէջ խօսքէն անցնիլ գործի։ Զիֆոնի*(3) *մասին բան մը եղա՞ւ արդէն.— ոչի՞նչ եղաւ հապա. մեր ընկերները թող բռնեն այդ թուլամորթներուն օձիկը եւ գործ պահանջեն։ Գիտեմ որ մեղքը ոչ թէ մեր ընկերներուն, այլ ան միւս պոռոտախօսներունն է։ Բարեւներով՝*

Բ. Շ.

---

(1) Հաւանօրէն՝ Prisonniers de Guerre, — Պատերազմական Գերիներ։

(2) Ընդգծուած՝ գրութեան մէջ։

(3) Զինուորական փոնտ։

Տ. Ե. 2

ԲԱՐՍԵՂ ՇԱՀՊԱԶԻ ՆԱՄԱԿԸ ՏԻԳՐԱՆ ԵՂՈՒՊԵԱՆԻՆ

Գրուած սեւ մելանով, 13,5x21 սմ. չափի նամակի երկթերթ թուղթի մը երկու երեսներուն վրայ։

Փարիզ, 10–10–913

Սիրելիս Տիգրան,

Իր ժամանակին ստացայ Սեպտ. 20*ի քարթդ եւ ըստ փափաքիդ* № 20*էն իջեցուցի* 40 *օրինակի։ Իսկ* № 13–14*էն ղրկեցի մէկ-մէկ հատ։*

Բայց այս կարգադրութիւնդ շատ ցաւալի է։ Հիմա, մանաւանդ առաւել քան երբեք նիւթական օժանդակութեան պէտք ունի մեր այս օրկանը(1) *որովհետեւ պատրաստի ֆոնտերը գրեթէ սպառեցան եւ պարտաւոր է այլեւս ինքզինքը ապրեցնել։ Գիտես արդէն որ Կազմակերպութիւնը* 1 *սանթիմ չտուաւ այս թերթին եւ ոչ մէկս ալ համաձայն չէինք որ տար. կողմնակի նուիրատուութիւններով հիմնուեցաւ, որպէսզի ապրի իր միջոցներով։ Կը խնդրենք որ քիչ մը ուժով բռնէք գործը. խօսէ Մարմնին ալ — փրոփականտ ըրէք, քարոզեցէք — բոլոր եւրոպական կարեւոր անձնաւորութիւնները եւ թերթերը այս մեր օրկանէն կը քաղեն կոր իրենց տեղեկութիւնները հայ իրականութեան մասին։ Մեղք պիտի ըլլայ եթէ չկարենանք ապրեցնել։ — Ինծի կը թուի որ քիչ մը աւելի ուժ տալով կրնաք նորէն ոչ միայն* 50*ի բարձրացնել այլեւ աւելիի։ Եթէ գտնուին այն տեսակ վեհանձն անձնաւորութիւններ որ համակրելով ձեռնարկին ուզեն նուէրներ ալ ընել, սիրով կ'ընդունի վարչութիւնը որովհետեւ պէտք ունի անոնց, այս մահու եւ կենաց օրերուն, չդադրեցնելու համար իր թերթը։*

Կուսակցական եւ այլ խնդիրներու վերաբերմամբ արդէն գրեր եմ Մինասին. կը տեղեկանաս անոր նամակէն։

Սպասելով բարի լուրերուդ այս մասին եւ դրամի — Քոյդ

Ընկերական բարեւներով՝

Բ. ՇԱՀՊԱԶ

6 Rue de Poissy

---

(1) Pro Armenia-ն, որու խմբագրութեան մաս կը կազմէր Բ. Շահպազ։

Տ. Ե. 3

Մ· ՆՈՐԱՏՈՒՆԿԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ՏԻԳՐԱՆ ԵԱՂՈՒՊԵԱՆԻՆ

Գրուած մութ կապոյտ մելանով, միեւնոյն չափի (13,5x21 սմ·) նամակի երկթերթ թուղթի մը երեք երեսներուն վրայ:

Բովանդակութենէն կը հասկցուի, որ Տիգրան Եաղուպեան գացած է Պոլիս, ուր ուղղուած է այս նամակը, ամենայն հաւանականութեամբ՝ Եգիպտոսէն:

1 *Յունիս* 1914

Սիրելի ընկեր,

Տիգրան Եաղուպեան,

Մինչեւ այսօր Ձենէ նամակ չառի: Կը յուսամ որ լաւ էք եւ ողջ: Գարեգինէն իմացայ որ գրքերս յանձներ էք Մատթէոսեանին: Մինչեւ այսօր ինծի իրենց գինները չտուին:

Եթէ ճամբադ այն կողմը իյնայ, կը խնդրէի որ ձանձրոյթը յանձն առնէիք անգամ մը յիշեցնելու որ Գարայեանին գրեն եւ իրենց գիները յայտնեն: Ընկեր Համազասպին նամակ մը գրած եմ եւ պատասխան առած չեմ: Ժողովի մասին տեղեկութիւններ հաճեցէք յայտնել: «Ազատամարտ»ին յօդուած մը ղրկած եմ եւ այս մասին ալ գրած եմ ընկեր Համոյին: Հասկցէք թէ՝ կ'ուզե՞ն հրատարակել եւ եթէ չեն հրատարակեր, ի՞նչ առարկութիւն կ'ընեն:

Ընկեր Ակնունիին երեք նամակ գրած եմ եւ չէ բարեհաճած պատասխանելու:

Անդադար Թիւթիւնճեանին կը գրէ եւ կրկին գրեր է եւ Ընդհ. Ժողովի օրակարգը ղրկուած ըլլալը Մարմինը դեռ չի գիտեր եւ Թիւթիւնճեանը գիտէ:

Այսօր Լեւոնը տեսայ եւ կ'ըսէ որ ինքը Մարմնի անդամ է եւ լուր չունի դեռ: Ինչպէս կ'երեւայ մենք Ապակեդրոնական *ենք միայն խօսքով: Փոխանակ Մարմնին հաղորդելու, անհատներու կը գրենք: Այս մասին քեզի տրտնջալս օգուտ չ'ըներ, գիտեմ թէ՝ դու ի՞նչ կը խորհիս: Գոնէ երեք նամակներէն [մէկուն] միայն պատասխանէր ընկեր Ակնունին եւ ըսէր թէ ես բոլորովին ծուռ կը խորհիմ:*

Ինչ որ է: Կ'աղաչեմ որ այս գանգատս չյայտնէք իրեն: Միայն թէ՝ երբ առիթը ներկայանայ, ըսէք թէ իմ նամակները ստացա՞ծ է:

Նաեւ ընկեր Համոյին հետ խօսեցէք «Ազատամարտ»ին որ Արէս *ստորագրութեամբ գրած յօդուածս անպատճառ հրատարակեն առանց զեղչելու:*

Շատ կարեւոր եւ օգտակար կը գտնեմ այդ յօդուածը:

Իմ հասցէիս կրնաք գրել երբեմն, երբ փափաքիք: Մայրդ լաւ է: Բնաւ հոգ մի ըներ անոր մասին:

Ուրիշ կարեւոր գրելիք չունենալով՝ կը սպասեմ Ձեր պատասխանին, Ալեմտաղէն, Զամլըճայէն սկսելով:

Համբոյրներով

Մ· ՆՈՐԱՏՈՒՆԿԵԱՆ

Տ. Ե. 4

Հ· Յ· Դ· ԵԳԻՊՏՈՍԻ ԿՈՄԻՏԷԻ ԿՈՉԸ

(ՀԱՅ ԿԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՆԻՒԹԱՊԷՍ ՕԳՆԵԼՈՒ)

Տպագրուած՝ շուրջ 30x50 սմ· թերթի թուղթի մը մէկ երեսին վրայ: Թուական չկայ: Յաջորդ կոչերու թուականէն դատելով, ներկան հրատարակուած պէտք է ըլլայ 1914ի վերջին օրերուն կամ 1915ի սկիզբը:

ՕԳՆԵՆՔ ՀԱՅ ԿՌԻՒԻՆ ԿԱՄԱՒՈՐՆԵՐՈՒՆ ԿՈՉ ԵԳԻՊՏԱՀԱՅ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ

ՀԱՅՐԵՆԱԿԻՑՆԵ՛Ր,

Դուք արդէն պատասխանեցիք Կովկասէն հասած ճգնաժամային կոչին: Բարեգործութեան հանդիսաւոր ժէսթն երկարեցիք դուք դէպի Կովկաս...

Հարիւր հազար Թրքահայ փախստականներու թշուառութիւնն անտարբեր չէ՛ր կրնար թողուլ ձեզի, եւ դուք անգամ մըն ալ չթերացաք ձեր աղէտեալ եղբայրներուն օգնութեան հասնելու նուիրական պարտականութեան մէջ:

Աղէտներն ե՞րբ չեն ցնցեր մեր ժողովուրդն ու չեն մղեր զայն կարեկցութեան հապշտապ ու թախանձագին արտայայտութիւններու: Մենք միշտ պատրաստ խանդավառութիւն մը ունեցեր ենք հայրենի կոտորումները, որբացումներն ու տարագրումները դիմաւորելու, անոնց գոյժերուն ի լուր տագնապելու, անոնց դարմանումին անունով հանգանակութիւններ ու զոհաբերութեան դիմումներ սարքելու...

Ամէն անգամ, որ Զուլումն եկեր է իր մահաշունչ մղձաւանջը տարածել մեր ազգային գոյութեան վրայ, մենք աճապարեր ենք ահազանգ հնչեցնելու...

Մահուան բոթերն աւելի ոգեւորած են մեր հայրենասիրութիւնը՝ քան Կեանքի ու ազատ կենցաղումի պայքարին հրաւէրները... Օրհասականին հոգեվարքն երկարել պա՛րտքն է անոր վրայ հսկողներուն. բայց մեծագոյն պարտականութիւն մը չէ՞ միթէ մաքառիլ ապրողին սպառնացող վտանգին դէմ...

Բայց այս անգամ կեանքի գործը կանխեց մահուան ուերը, եւ այսօր, ա՛յս վայրկեանիս, Ազատագրութեան գերագոյն Կռիւը կը շարունակուի հայկական սահմաններուն վրայ, հակառակ հարիւր հազար աղէտեալներուն, որոնք խոյս կու տան Ջարդի ուրուականին առջեւէն, եւ Կովկասի եղբայրական գիրկը կ'ապաստանին...

Անկարելի՛ է, հայրենակիցնե՛ր, որ դուք մտածած չըլլաք այդ Կռիւին վրայ, անկարելի՛ է որ ձեր ազգային հպարտութիւնը սարսռացած չըլլայ անոր վազող կամաւորներուն սխրագործութիւններէն, որոնց արձագանգները կը բերեն հայ եւ օտար թերթեր, անկարելի՛ է որ դուք սպասած չըլլաք՝ յանուն այդ փրկարար Կռիւին ձեզի ներկայանալիք զոհողութեան գերագոյն առիթներուն...

Արտասահմանի Հայութիւնը, մինչեւ Ալճերիոյ իր չկասկածուած, մանրադիտական գաղութին մէջ, անոր տեսիլքովն արբշիռ, շտապեց օժանդակութեան իր բոլորանուէր բաժինն հասցնել այդ բախտորոշ Կռիւին... Մի՞թէ Եգիպտահայն անոր հանդէպ պիտի կրնար իր խղճմտանքը թեթեւցուցած զգալ՝ պարզապէս Կովկաս ապաստանող Թրքահայերուն քանի մը հազար ոսկիի նպաստ մը ղրկելով... Մեզի կը թուի, եգիպտահայ հայրենակիցնե՛ր, որ դուք մէկ մարդու պէս պիտի ցցուէիք՝ բողոքելու համար այսպիսի կասկածի մը դէմ...

Հայ կամաւորական շարժումը դեռ իր երկունքին սկիզբը կը գտնուի. կրակի գիծերուն վրայ լանջք պարզող տասնեակ հազար հայ կամաւորներուն ետին, ուրիշ տասնեակ հազարաւոր կորիճ Հայորդիներ՝ ռուսական սպաներու հսկողութեան տակ՝ մարզուելու վրայ են այս միջոցիս: Ամբողջ հայկական բանակ մըն է որ մեր այս կամաւորներուն յարաճուն շարքերովը կը կազմուի, եւ որ գարնան գրոհ պիտի տայ թշնամիին դէմ... Անդրանիկի, Դրոյի, Քեռիի, Համոյի գունդերն յառաջապահներն էին միայն այս հայկական բանակին, որ կոչուած է վճռական դեր կատարելու Հայաստանի փրկագործումին մէջ:

Սիրտերն ամուր, տրամադրութիւնները բա՛րձր, մենք իրաւո՛ւնք ունինք, հայրենակիցնե՛ր, փառաւոր օրեր յուսալու, եւ ո՛չ մէկ անցաւոր ձախողուածք, ո՛չ մէկ ժամանակաւոր նահանջ կրնայ խախտել մեր անվըկանդ հաւատքը վերջնական յաղթանակին վրայ:

Հայ ռազմական աշխատանքը Կովկասի մէջ յառաջ կը մղուի վիթխարի ներուժութեամբ, անտեղիտալի յամառութեամբ ու ահագին զոհաբերութիւններով: Ամբողջ զինուորեալ երիտասարդութեան մը հաւաքական խոյանքը, ամբողջ ուխտուած ժողովուրդի մը «խաչակրութիւնն» է ասիկա: Եւ մենք ո՛վ, կովկասահայ դիւցազներգական այս տեսարանը, այս նոր Աւարայրը պիտի մտաբերէր առանց սարսուռի, առանց արցունքի...

Հայ Կռիւը կը շարունակուի՛, պիտի՛ շարունակուի, ամէ՛ն գնով, մինչեւ որ հայրենի հողն ամբողջապէս ազատագրուի, մինչեւ որ Ինքնավար Հայաստանի աւետաւոր արշալոյսը գայ շողացնել սուրերը մեր յաղթական լեգէոններուն... Եւ այս անվհատ, անընկճելի հետապնդումին, մինչեւ նպատակակէտ այս աննահանջ խիզախումին, այս կատաղի ու երկարաշունչ մաքառումին բացարձակ գիտակցութի՛ւնն ու վստահութի՛ւնն են որ մեզ կը ստիպեն այս անհրաժեշտ, այս սրտալից կոչն ուղղել Եգիպտահայ հասարակութեան:

Այսօ՛ր կամ երբեք...

Այս կարգախօսն է, հայրենակիցնե՛ր, որ Կովկասահայը կը վարէ, կը լարէ, քաղաքացիական իր բոլոր առաքինութիւններուն, մարտական իր բոլոր կորովներուն անխնայ վատնումին մէջ:

Ա՛յդ պէտք է ըլլայ Հայութեան նշանաբանն ի սփիւռս աշխարհի:

Բա՛ն մը վերապահելու չե՛նք վաղուան, մեր այսօր տրամադրած նիւթական, բարոյական ու ֆիզիքական ուժերէն, եթէ կ'ուզենք որ ներկայ ճակատագրական Կռիւը չվիժի, եթէ կ'ուզենք որ ան մեր հայրենի ազատագրումին, մեր հաւաքական գոյութեան ապահովումին յանգի... Զոհողութեան ամէն խնայողութիւն, ո՛րքան ալ արդարացուցիչ օրէնքներու կռթնի, դաւաճանութիւն մը պիտի ըլլար մեր կողմէն նուիրական Կռիւին յաջողութեանը, մեր ազգային արիւնադանդ Իտէալին դէմ: Մենք մի՛շտ ժամանակ պիտի ունենանք տաճարներ ու դպրոցներ կանգնելու, մի՛շտ ժամանակ պիտի ունենանք բարեգործական ու զարգացողական հաստատութիւններով մեր ժողովուրդն օժտելու, բայց երբե՛ք, երբե՛ք մեզի պիտի չտրուի այսուհետեւ իբրեւ Ազգ արեւուն տակ մեր ինքնուրոյն գոյութիւնն ապահովելու այսպիսի անզուգական պատեհութիւն մը...

Այսօ՛ր կամ երբե՛ք...

Կու գա՛նք հնչեցնել ձեր խղճին, ո՛վ եգիպտահայ եղբայրներ, Հայութեան ներկային այս հրամայական կոչը, որ վճիռ մը կը խտացնէ, լինելու թէ չլինելու վճիռը, մեզի ու մեր գալիք սերունդներուն համար... Ազգի մը կեանքին մէջ դարերն անգամ մը հազիւ կը ներկայանան այս վճռական օրերը, եւ երանի՛ այն ժողովուրդներուն, որ կը գիտնան չփախցնել գերագոյն առիթն իրենց նսեհը տիրաբար վճռելու...

Կո՛չ կ'ընենք ձեզի՛ ալ, Եգիպտաբնակ Հայուհինե՛ր, ասպարէզ գալու եւ բաժնելու Կովկասի ձեր քոյրերուն հիանալի խանդավառութիւնը Հայ Կռիւին եւ անոր անձնուրաց կամաւորներուն հանդէպ, զոհաբերութեան ճիգերուն հոգեւին սատարելու, վերջապէս ցեղին ներկայ երկունքովը սարսռալու, կարճօրէն...

Մենք անցեալին անունով չէ՛ որ կու գանք ձեզի, Եգիպտահայե՛ր, այլ ապագային պատգամովը...

Շա՛տ թիւրիմացութիւններ, շա՛տ դառնութիւններ նաեւ ընդերկար բաժնեցին անցեալին մեզ, եւ մենք պիտի սիրտ չգտնէինք մեր այս կոչով եգիպտահայ հասարակական գիտակցութեան դիմելու, եթէ վայրկեանը չպարտադրէր մեզի խաչ դնել երէկի մեր հիասթափութեան վրայ, մոռնալ դեռ թարմ ցաւեր, վրիպումներ, եւ այսօրուան Մեծ Պարտականութեան թախանձալից կոչովը դառնալ ամէնուն, բախել բոլոր սիրտերն ու խղճմտանքները···

Համերաշխութեան, գործնակա՛ն Համերաշխութեան օրն ա՛յսօր իսկ է, Համերաշխութի՛ւն Հայ Կռիւին շուրջը, եւ ոչինչ, ո՛չ մէկ յետադարձ կամ կանխահոգ նկատում մեզ կրնար արգիլել մեր պարտքը կատարելէ Եգիպտահայ Գաղութին մէջ՝ ազգային մարտնչումին հանդէպ:

Եգիպտահայե՛ր,

Ինչպէս ըսի՛նք, Կռիւը կը շարունակուի, եւ պիտի՛ շարունակուի, եւ այս պարագան իսկ մեր վրայ սրբազան պարտք կը դնէ անոր հետ քալելու մինչեւ վերջը: Յաղթութիւնը տեւական, անդադրում զոհողութիւն կը պահանջէ: Եւ այս հասկացողութեամբ է որ Հ. Յ. Դ. Եգիպտոսի Կոմիտէն կու գայ ո՛չ միայն ձեզմէ իւրաքանչիւրին հրաւիրելու միանուագ ու վերջնական զոհաբերութեան մը, այլ՝ կու գայ ձեզ ուղղակի կապել Կռիւին՝ մեր կամաւորական գունդերուն օգտին զինուորական տուրքով մը, որ պիտի շարունակուի՝ որքան ատեն որ շարունակուի Հայ Կռիւը:

Հ. Յ. Դ. ԵԳԻՊՏՈՍԻ ԿՈՄԻՏԷ

Յ. Գ.— Ձեռնարկը կազմակերպելու, եւ անոր տեւական յաջողութեանն հսկելու նպատակով ընտրուած են առանձին յանձնախումբեր Գահիրէի եւ Աղեքսանդրիոյ մէջ:

ԳԱՀԻՐԷԻ ՅԱՆՁՆԱԽՈՒՄԲ

Պ. Պ. ԱՒԵՏԻՔ ԼԱԼԱՅԵԱՆՑ (գանձապահ)
ԲԺԻՇԿ Յ. ՆԷՎՐՈՒԶ
ԱՐՏԱՒԱԶԴ ՀԱՆԸՄԵԱՆ

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻՈՅ ՅԱՆՁՆԱԽՈՒՄԲ

Պ. Պ. ՅԱԿՈԲ ԱԶՆԱՒՈՒՐԵԱՆ (գանձապահ)
ԱՐԱՄ ՊԷՅ ԱՐՇԱԿԵԱՆ
ՄԻՆԱՍ ԽԱՉԱՏՈՒՐԵԱՆ

Տ. Ե. 5

Հ. Յ. Դ. ԵԳԻՊՏՈՍԻ ԿՈՄԻՏԷԻ ԲԱՑԱՏՐԱԿԱՆ – ԿՈՉԸ

Տպագրուած 25x35 սմ· թուղթի վրայ (աւելի լաւորակ՝ քան նախորդ ԿՈՉին համար գործածուած թուղթը), մէկ երես:

ՃՇՄԱՐՏՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅ ԿԱՄԱՒՈՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՆ ՇՈՒՐՋԸ

Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան Եգիպտոսի Գործադիր Յանձնախումբին հրատարակած կոչը եւ հանգանակութեան ձեռնարկը մեր վրայ պարտք կը դնեն կարգ մը բացատրութիւններ տալու եւ քանի մը ճշդումներ ընելու:

Կովկասէն եւ Պալքաններէն մեր ստացած պաշտօնական թէ անպաշտօն հաղորդագրութիւնները մեզ ցոյց տուած էին մինչեւ հիմա թէ ռազմաբեմին վրայ չկան Հնչակեան կամ Դաշնակցական խումբեր, այլ կան միայն հայ կամաւորական գունդեր, ուր Դաշնակցականն ու Հնչակեանը՝ ոչ-կուսակցականին հետ կողք կողքի՝ կը կռուէին դարաւոր թշնամիին դէմ: (Հայ կամաւորական գունդերը կազմակերպուած են Թիֆլիսի Ազգային Բիւրոյին կողմէ, որ կը գտնուի Վեհ· Կաթողիկոսին հովանաւորութեան տակ, ուղղակի Ռուս Կառավարութեան եւ Կովկասի Փոխարքային արտօնութեամբն ու աջակցութիւնովը):

Մեզի պաշտօնապէս ծանուցուած չըլլալով ո՛չ մէկ տեղէ Հնչակեան անջատ խումբերու կազմութիւնը, եւ Կովկասէն հասած ամենավերջին թերթերուն մէջ իսկ ամենափոքր յիշատակութեան մը նշոյլն անգամ երեւցած չըլլալով՝ կուսակցական այդպիսի գործունէութիւն մը մատնանշող, մենք կը մնանք վարանոտ:

Իսկ ժողովուրդին կը մնայ իրեն ներկայացող հանգանակիչներէն դրական փաստեր պահանջել Հնչակեան անջատ խումբերու գոյութիւնն հաստատող, եւ ապա ճշդել իր դիրքն՝ իր խղճմտանքին համաձայն:

Մենք պիտի չուզէինք ո՛եւէ ձեւի տակ խոչընդոտ հանդիսանալ Հնչակեաններու այդ ձեռնարկին: Բայց մերը գանազանելու համար անոնցինէն, — ա՛հ, այդ դժբախտ մերն ու անոնցը, — պարտաւոր կը զգանք յայտարարելու, թէ մեր հաւաքած նպաստներն Ազգային Բիւրոյի ղեկավարութեան տակ գտնուող հայ կամաւորական գունդերուն սահմանուած են, Անդրանիկի, Օնէի, Մարտիրոսի, Քեռիի, Առաքելի, Եապօնի, Համոյի, Խեչոյի, Սեպուհի, Վարդանի, Դրոյի, Արմէն Գարոյի եւ այլ գունդերուն, որոնք ահագին ծառայութիւն մատուցին Ռուս Բանակին՝ իբրեւ յառաջապահներ, Բասէնի, Ալաշկերտի եւ Պայազիտի մէջ, արշաւեցին մինչեւ Թութախ՝ սպառնալով Մուշի, արշաւեցին մինչեւ Պաշկալայ եւ Սէրայ՝ սպառնալով Վանի, նախախնամական դեր կատարեցին հայ գիւղերու պաշտպանութեան համար, եւ հարիւր հազարի բարձրացող տաճկահայ գաղթականութիւնն՝ անկարելի դժուարութիւններու մէջէն՝ ապահով հասցուցին կովկասեան նաւահանգիստը:

Ռուս Կառավարութիւնը, գնահատելով «հայ կամաւորական գունդերուն» այս անգին աջակցութիւնը, Ս. Գէորգի պատուանշանին առաջին աստիճանը տուած է Անդրանիկին եւ երկրորդ աստիճանը՝ Համոյին, բանակցութիւններու սկսած է Ազգային Բիւրոյին հետ՝ կրկնապատկելու համար կամաւորներուն թիւը, եւ հաստատած է Քանաքեռի մէջ առաջին զինուորական վարժարան մը, ուր յիսուն հայ սպաներ կը պատրաստուին՝ մասնաւորապէս կամաւոր գունդերուն յատկացուելու առաջադրութեամբ: Այս բոլորէն զատ, Ազգային Բիւրոյին կողմէն իւրաքանչիւր հայ կամաւորի տրամադրուած օրական 35 կոպէկի սննդածախսին վրայ՝ Ռուս Կառավարութիւնն որոշած է իր գանձէն աւելցնել օրական 10 կոպէկ:

Ահա՛, ուրեմն, այն կազմակերպութիւնը, որուն անունով մենք հրապարակ իջած ենք, եւ ահա՛ այն բացատրութիւնները, զոր պարտաւոր էինք տալ Եգիպտահայ Հասարակութեան, այս մեծ ձեռնարկը խաչաձեւող կոչի մը հանդէպ զոր Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան Եգիպտոսի Գործադիր Յանձնախումբն հրապարակ կը հանէ այնքան անժամանակ արտորանքով մը:

Առիթէն օգտուելով՝ պարտք կը համարինք շնորհակալութիւն յայտնելու Եգիպտահայ Ժողովուրդին՝ մեր հրաւէրին ըրած խանդավառ ընդունելութեան համար:

Հազիւ դիմումներն սկսած՝ մօտ 1600 ոսկիի տարեկան նպաստ մը արձանագրուած է արդէն:

Շրջականերէն ու գաւառներէն նամակով կամ անձամբ արձանագրուելու համար դիմել՝

ԳԱՀԻՐԷ՝ Պ. Աւետիք Լալայեանցին, 33, Rue Madabegh, կամ B. P. 313: Իսկ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻԱ՝ Պ. Յակոբ Ազնաւուրեանին, Medan Alex.

Դրամական առաքումները կանոնաւոր կերպով ամէն ամիս պիտի կատարուին Թիֆլիս՝ Ազգային Բիւրոյին, եւ անոնց մասին հասարակութիւնը միշտ իրազեկ պիտի պահուի:

Աղեքսանդրիա, 7 Մարտ, 1915

Հ. Յ. Դ. ԵԳԻՊՏՈՍԻ ԿՈՄԻՏԷ

Տ. Ե. 6

Հ. Յ. Դ. ԵԳԻՊՏՈՍԻ ԿՈՄԻՏԷԻ ԲԱՑ ՆԱՄԱԿԸ՝ ՈՒՂՂՈՒԱԾ ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ ՓԱՇԱՅԻՆ

Տպագրուած 42x58 սմ· թերթի թուղթի մը մէկ երեսին վրայ:

ԽՈՆԱՐՀԵՑԷՔ, ՓԱՇԱ, ՀԱՅ ԿՌԻՒԻՆ ԱՌՋԵՒ

ԲԱՑ ՆԱՄԱԿ ՊՕՂՈՍ ՓԱՇԱ ՆՈՒՊԱՐԻՆ

ՎՍԵՄ· ՓԱՇԱ՛,

Մենք ըրինք, ինչ որ մարդկօրէն կարելի էր ընել, խուսափելու համար ամէն պայքարէ, չցուցադրելու համար անգամ մըն ալ, մեր ու օտարներու աչքին, մեր ներքին անմիաբանութեան զզուելի պատկերը, չվրդովելու համար հայ ազատագրութեան հերոսական մարտիկներուն հերոսական աշխատանքը եւ մազաչափ իսկ չխանգարելու համար այն գերագոյն համերաշխութիւնը որ պէտք է բխի վճռական րոպէներու տիրական ստիպողականութենէն:

Հազիւ լուր առած «Ազգային Շահերու Պաշտպանութեան» անունով ձեր ձեռնարկելիք հանգանակութենէն, մենք մտածեցինք որ այդ նոր ձեռնարկը, խաչաձեւելով արդէն հրապարակի վրայ գտնուող Կամաւորներու Նպաստը, շփոթութիւններու եւ անախորժութիւններու դուռ պիտի բանար, եւ այդ անտեղութիւններուն առաջքը առնելու համար պատգամաւորութիւն մը փութացուցինք ձեզ մօտ՝ ձեր Ա. Շրջաբերականը դեռ լոյս չտեսած: Մեր պատգամաւորներուն շատ համեստ, շատ խոնարհ թելադրութիւնները դուք մերժեցիք բացարձակապէս, եւ ընդունելով հանդերձ ձեր նոր ձեռնարկին առաջ բերելիք ամէն անպատեհութիւնները, չխղճահարուեցաք մեզի առաջարկել իբր դարման այն միակ միջոցը որ չէինք կրնար ընդունիլ, — անմիջապէս դադրեցնել կամաւորներու հանգանակութիւնը:

Մենք ձայն չհանեցինք, փաշա՛, եւ ուզեցինք լռիկ առաջ տանիլ մեր գործը, յուսալով որ իսկապէս չպիտի զբաղուէիք կամաւորներով, ինչպէս որ ըսած էիք մեր պատգամաւորներուն, յուսալով որ պէտք եղած խղճահարութիւնը պիտի դնէիք ձեր աշխատելու միջոցներուն մէջ՝ չվնասելու համար կամաւորներու նուիրական ձեռնարկին: Բայց ձերինները առջի օրէն իսկ ամէն սրբութիւն ոտքի տակ տալով սկսան պայքարը, խուլ ու զզուելի պայքար, որ մութին մէջ առաջ տարուելուն համար ո՛չ մէկ փաստի կը կարօտի: Դրամ մի՛ տաք, կամաւորները դրամի պէտք չունի՛ն, այս մարդիկը դրամը պիտի ուտեն, դրամը Փաշային տուէք, Փաշան Կաթողիկոսին փոխանորդն է, ու դեռ ինչե՛ր:

Մենք նորէն ձայն չհանեցինք, Փաշա՛, եւ դիմեցինք Առաջնորդին՝ խնդրելով որ միջնորդէ ձեր կամ ձեր Մասնախումբին մօտ, որուն ինքն ալ կ'անդամակցի, որպէսզի հրապարակաւ հերքէիք ձեր անունով խօսողներուն մեղապարտ թշնամանքները: Այդ դիմումն ալ մնաց սակայն անարձագանգ եւ բանսարկութեան ու զրպարտութեան գործը աւելի քան երբեք եռանդով առաջ տարուեցաւ ձերիններուն կողմէ եւ այս անգամ անոր գլուխ կանգնեցան շատ աւելի կարեւոր անձնաւորութիւններ, նոյն իսկ ձեր Հանգանակիչ Մասնախումբին անդամներէն:

Մենք նորէն ձայն չհանեցինք: Առաջնորդ եւ Քաղաքական Ժողով համաձայնութեան միջնորդ հանդիսացան բարեմտօրէն, ու մենք սին երազներով օրօրուեցանք՝ մինչեւ որ յաջողեցաք Կաթողիկոսին հովանաւորութիւնը բերել տալ: Եւ հիմա դիմակը կը պատռէք այլեւս ու հրապարակ կու գաք Բ. Շրջաբերականով մը իբր hակառակորդ (դուք էք որ հակառակորդ կ'անուանէք մեզի), համերաշխութեան անունով դեբագոյն պառակտումի անտեղի ձեռնարկը կը նետէք մէջտեղ, կամաւորներու հակառակ չեմ ըսելով կամաւորներու գործը կը քանդէք եւ ազգին է'ն փափուկ ու վճռական րոպէին պայքարի ձեռնոցը կը նետէք մեզի:

Մեղքը ձեր ու ձերիններուն վիզը, Փաշա՛. մենք կը վերցնենք ձեռնոցը, յանուն հայ կամաւորներուն, վստահ մեր իրաւունքին ու մեր դատին արդարութեանը վրայ, կարելի ու անկարելի ամէն զոհողութիւն ըրած ըլլալու հանդարտ խղճմտանքով:

⁂

Հասարակական գործերու մէջ չէք գտնուած, Փաշա՛, եւ կը կարծէք որ կը բաւէ երկու շրջաբերական հանել հրապարակ, կոչ ընել ազգային գերագոյն շահերու տարտամ բայց շլացնող բացատրութիւնով եւ թոյլ տալ որ ձերինները շահագործեն ժողովուրդին միամիտ դիւրահաւանութիւնը՝ 30,000 ոսկինոց նոր ֆոնտ մը հաւաքելու եւ զայն անշարժացնելու համար, ինչպէս անշարժացուցիք Բարեգործականի 30 հազարը, որը կը պահէք խղճի անհասկնալի հանդարտութիւնով մը, երբ անդին հայութեան կէսը արիւն արցունք կու լայ, տասնեակ հազարաւորներ մերկ ու անպատսպար կը թափառին ձմրան ձիւն ու բորանին, եւ հազարաւոր կիներ ու մանուկներ, հայութեան ապագայի յոյսերը, անօթութենէ կը մեռնին՝ բրդուճ մը հացի կարօտովը գալարուած:

Չէ՛, Փաշա՛, ո՛չ ձեր անձնական դիրքն ու տիտղոսը, ո՛չ ալ ազգային շահերու պաշտպանութեան տարտամ բացատրութիւնը չեն բաւեր իբր ծրագիր, մանաւանդ երբ ձերինները ապստամբութեան, կամաւորներու, մեծ գործերու խորհրդաւոր անունները կը շահագործեն, մանաւանդ երբ դուք ու ձերինները ձեր հանգանակութեան հիմերը կ'ուզէք դնել կամաւորներու ձեռնարկին աւերակներուն վրայ:

Չէ՛, դուք պարտաւոր էիք պարզել ձեր ծրագիրը, եթէ ոչ մանրամասնօրէն, գէթ իր լայն գծերուն մէջ, որպէսզի ձերինները ամէն սրբութիւն չշահագործեն ձեր հանգանակութեան անունով եւ որպէսզի ժողովուրդը որոշ կերպով տեսնայ ու գիտնայ թէ նախապատուութիւն կրնա՞յ տալ ձեր ձեռնարկին:

Ու քանի որ դուք չէք ուզեր ձեր ծրագիրը պարզել հրապարակաւ, թոյլ տուէք որ մենք հրապարակենք զայն, ճիշդ ա՛յնպէս ինչպէս բացատրած էք զայն մեր պատգամաւորներուն, առանց կէտ մը աւելցնելու կամ պակսեցնելու:

Ա.— Թարգմաններ ու առաջնորդներ տալու...

Բ.— Դիւանագիտական դիմումներու եւայլն ծախսերը հոգալու...

Գ.— Եւրոպական կարգ մը մեծ թերթեր դրամով շահելու մեր դատին:

Թարգմաննե՛ր ու առաջնորդնե՛ր... Բայց անոնք արդէն լիուլի կը վարձատրուին եւ երբեք մեզի համար ամօթ չէ որ վարձատրուին:

Եւրոպական թերթերու կաշառո՛ւմ... Բայց հայկական դիւցազնութիւնն ու արիւնը կաշառած են արդէն զանոնք: Չկարդացի՞ք Թանի եւ Նիըր Իսթի գրութիւնները, ամէնէն վերջինները միայն յիշելու համար, ո՞վ կաշառած էր զանոնք: Իսկ եթէ իրաւցնէ կաշառել պէտք ըլլար եւրոպական մամուլին մէկ մասը, մենք կը կարծենք որ Եգիպտահայոց ամբողջ հարստութիւնը հազիւ թէ կը բաւէր այդ գործին:

Գալով դիւանագիտական ծախսերուն, արդար է որ ժողովուրդը հոգայ զանոնք, բայց ատոր համար պատիպատ ճարտարութիւններու, երկնքի ամբողջ սուրբերը վար իջեցնելու, ազգային գերագոյն շահերու անունով բարբառելու պէտք չկայ. ժողովուրդը զանոնք կը հոգայ, Փաշա՛, ատոր վստա՛հ եղէք. բայց ամէն բան իր ժամանակին, ու այսօր ժամանակը չէ դիւանագիտական ծախսերու վրայ մտածելու, այսօր կռի՛ւ է ամբողջ ճակատին վրայ, հայրենիքը հուրի ու սուրի մատնուած է, խօսքը ամէն տեղ սուրինն է. խոնարհեցէ՛ք Հայ Կռիւին առջեւ:

⁂

Այնպիսի կնճռալից վայրկեանի մը մէջ կը գտնուինք «երբ ստիպողաբար անհրաժեշտ է պատրաստ գտնուիլ մեր դատին պաշտպանութեան», կը գրէք դուք ձեր Բ. Շրջաբերականին մէջ:

Կ'երազէ՞ք արդեօք, Փաշա՛. բայց մեր դատը մեր լաւագոյն զաւկըներուն արիւնովը, հինգ ամիսէ ի վեր է որ կը պաշտպանուի, չըսելու համար 30 տարիէ ի վեր, արեան դաշտերուն վրայ եւ դուք ձեր երանաւէտ հանգստութեանը մէջէն կը կարծէք թէ նո՞ր պիտի պաշտպանուի անիկա. զարմանալի՛ պաշտպանութիւն, որ հայրենիքի զինուորներուն յատկացուած պատառ մը հացին աչք կը տնկէ ամէն բանէ առաջ:

Ի՞նչ պիտի ըսէիք եթէ Ֆրանսայի մէջ դիւանագիտական կամ ուրիշ ապագայ ծախսերու յատկացուելու նպատակով պետութեան եկամուտները վար դնէր մէկը՝ ի վնաս բանակին պարենաւորման: Արդարութեան Բարձր Ատեանին առջեւ պիտի հանէին այդ անձը, որքան ալ բարձր ըլլար իր դիրքը, պետութեան ապահովութիւնն ու հայրենիքին է'ն սրբազան շահերը վտանգած ըլլալուն համար: Ամէն համեմատութիւն պահելով նոյն կացութիւնն է որ ստեղծուած է մեր մէջ:

Ի՞նչ խղճով, Փաշա՛, ոտքի տակ տալ կ'ուզէք, դուք եւ ձերինները, այն զմայլելի խոյանքը որով ժողովուրդը դիմաւորեց, ամբողջ Արտասահմանի մէջ, կամաւորներու օգտին կազմակերպուած ձեռնարկները: Ի՞նչպէս սիրտ կ'ընէք բզկտելու, մրոտելու, սպաննելու, հայութեան ամէնէն աւելի այժմէական, ամէնէն աւելի նուիրական գործը՝ անոր արիւնոտ աւերակներուն վրայ կերտելու համար ձեր դիւանագիտական «հիմնադրամ»ը: Ա՛յս է իրականութիւնը. ձեր անունով խօսողները, ձեր Մարմնին անդամները, օգտուելով մեր պայքարի մտնելու անվճռականութենէն, տուն տուն, խանութ խանութ կը պտտին, շատ անգամ հինգ հոգինոց յանձնախումբերով, համոզելու համար կամաւորներու նպաստ արձանագրուողները որպէսզի չվճարեն իրենց դրամը:

Անոնց ըսածները եթէ չըլլային նողկալի՝ պարզապէս տղայական պիտի ըլլային ու ծիծաղելի: Կամաւորները դրամի պէտք չունին, կ'ըսեն ձերինները. կարդացէ՛ք «Իճըբշըն Կազէթ»ի մէջ հրատարակուած Անգլիական Կարմիր Խաչին կոչը որ կ'ըսէ թէ հայ կամաւորները օրական 6000 ոսկի ծախս ունին եւ այդ ծախսը կը հոգան աշխարհի չորս կողմը գտնուող Հայերը:

Դրամները պիտի ուտեն, կ'ըսեն ձերինները. փա՛ռք Աստուծոյ, ամէն օր յարաբերութիւն ունինք Credit Lyonnaisին հետ եւ թէլէֆոնի պզտիկ հարուածով մը կրնանք տեղեկանալ ճշմարտութեան: Իսկ եթէ մենք չէ որ պիտի ուտենք այլ Թիֆլիսի Առաջնորդ Մեսրոպ Եպիսկոպոսը, ուրեմն գաղթականներու հանգանակութեան հաշւոյն ձեր միջոցաւ նոյնին ղրկուած 20,000 րուպլին ալ կերուեցաւ:

Մենք դեռ մէկ կողմ կը ձգենք միւս բոլոր ստոր զրպարտութիւնները որոնք չեն կրնար հասնիլ մեզի: Բայց ինչ որ մեզ կը քստմնեցնէ, այն կատաղութիւնն է որով ձերինները բան գործ ձգած կ'աշխատին նո՛յնիսկ ստորագրութիւն հաւաքել՝ կամաւորներու համար արձանագրուած գումարները վճարել չտալու համար: Տեղեր գիտենք ուր ձերիններէն եօթը տարբեր մարդիկ, մէկը միւսին ետեւէն դիմած են՝ հասնելու համար իրենց ազգադաւ նպատակին:

Ու տակաւին համերաշխութեան խօսք կ'ընէք, Փաշա՛. ո՞ր համերաշխութիւնն է ատիկա: Երբ մեր պատգամաւորներէն մէկը յանուն համերաշխութեան շատ քաղաքավարօրէն խնդրեց ձեզմէ որ գոնէ 15 օր յետաձգէք ձեր ձեռնարկին հրապարակումը, շփոթութիւններու տեղի չտալու եւ ժամանակ տալու համար որպէսզի կամաւորներու հանգանակութիւնը լրանայ, խոստանալով այնուհետեւ նիւթական ու բարոյական ամէն աջակցութիւն ձեր ձեռնարկին, դուք զինքը «խենթ» անուանեցիք, չկրնալով ըմբռնել թէ հասարակ մահկանացու մը ի՞նչպէս կրնար համարձակիլ այդ տեսակ առաջարկ մը բերել ձեզի:

— Մինակ 15 օր, Փաշա՛...

— Ո՛չ իսկ ժամ մը, ո՛չ իսկ վայրկեան մը...

Տառապէս ասոնք են ձեր խօսքերը:

Ա՞յս էր ձեր համերաշխութիւնը:

Արդէն ի՞նչպէս համերաշխութեան խօսք կրնաք ընել դուք, որ «ես»ով ու «ինծի»ով միայն կը խօսիք: Ձեր ամէն ըսածին այո՛ եթէ ըսուի, համերաշխութիւն կայ. այսպէս սորվեցուցած են ձեզի ձեր շրջապատի մարդիկը: Կամայականութիւն եւ համերաշխութիւն բառերը երբեք չեն կրնար համաձայնիլ իրարու հետ, ու ձեր սիսթէմը գերազանցօրէն կամայական է: Եթէ այդպէս չըլլար, եսով ու ինծիով չպիտի խօսէիք դուք, մանաւա՛նդ մեր ժողովուրդին հետ, ձեր շրջաբերականները չպիտի ունենային արքայական հրովարտակներու այն կտրուկ ու խրոխտ ոճը որ առնուազն անհասկնալի է մեզի համար, եւ ձեր աջակիցներն ու Մարմնի անդամները յարգելու եւ խամաճիկներու տեղ չդնելու համար ձեր շրջաբերականներուն տակ չպիտի դնէիք սոսկական Պօղոս Նուպար ստորագրութիւնը:

Այս լեզուն նոր է ձեզի համար եւ անշուշտ շատ դառն, բայց ճշմարտութիւնը միշտ դառն կ'ըլլայ:

Ու հիմա, ըսէք մեզի, Փաշա՛, ո՛վ տուաւ ձեզի իրաւունք ձեր վէթօն դնելու կամաւորներու ձեռնարկին վրայ. ո՞վ տուաւ ձեզի իրաւունք ձեր հիմնադրամովը հրապարակ իջնալու եւ Եգիպտոսէն Ամերիկա, Ամերիկայէն Պալքան ստեղծելու այն պղտոր ու շփոթ կացութիւնը որ ողբալի է պարզապէս:

Այդ իրաւունքը հաստատելու պէտքը կ'երեւի դուք ալ զգացեր էիք, քանի որ Միութիւնի վերջին առաջնորդողը կ'ըսէ թէ, դուք այդպէս ընելու համար շարժեցաք «իբրեւ Լիազօր-Պատուիրակ»: Լիազօր-Պատուիրա՛կ... Ի՞նչ բանի Պատուիրակ եւ երբէ՞ն ի վեր Լիազօր: Մենք որքան որ գիտենք, դուք Կաթողիկոսի կողմէ նշանակուած Հայկական Պատուիրակութեան Նախագահն էիք եւ երբե՛ք Կաթողիկոսի Լիազօր-Պատուիրակը. տարբերութիւնը ահագին է, դուք ալ կը հասկնաք, ձերիններն ալ կը հասկնան: Այդ Պատուիրակութիւնը — ինչպէս աշխարհի վրայ ամէն պատուիրակութիւն — որոշ նպատակի մը համար կազմուած էր, այն էր՝ մղում տալ հայկական բարենորոգումներու ծրագիրին որ դիւանագիտութեան սեղանին վրայ էր այն ժամանակ: Այդ հարցը փակուելով Պատուիրակութիւնն ալ լուծուած է ինքնին, այս շատ պարզ է։ Իսկ եթէ այդ Պատուիրակութիւնը գոյութիւն ունի մինչեւ այսօր, սպասելով ապագայ դիմումներու, անիկա միա՛յն եւ միմիա՛յն իրաւունք ունի զբաղուելու այն գործերով որոնց համար կոչուած էր պաշտօնի։ Ենթադրելով նո՛յնիսկ պահ մը թէ ձեր այս նոր ձեռնարկը ձեր պատուիրակութեան կոչումին իրաւասութեան սահմաններուն մէջ ըլլար, մենք կը հարցնենք ձեզի, Փաշա՛, թէ դուք արդեօք ձեր ծրագիրը ենթարկեցի՞ք Պատուիրակութեան միւս ամբողջ անդամներուն հաւանութեանը։ Եւ եթէ այո՛, ինչո՞ւ համար հրապարակ չիջաք ձեր Պատուիրակութեան նախագահի հանգամանքովը՝ այլ իբր սոսկ Պօղոս Նուպար։

Ու մի՛ խօսիք մեզի Կաթողիկոսին հեռագրական հաւանութեանն ու հովանաւորութեանը մասին։ Այստեղ, Եգիպտոսի Հայութիւնը տակաւին բան մը չի գիտեր ձեր ծրագրին էութենէն, Կաթողիկոսը ի՞նչ կ'ուզէիք որ գիտնար եւ ի՞նչպէս չըլլանար «Ազգային շահերու պաշտպանութիւն» ուռուցիկ անունէն։ Ըսի՞ք Կաթողիկոսին թէ ինչ բանի պիտի յատկացնէք հաւաքուած գումարները. ըսի՞ք Կաթողիկոսին որ հրապարակի վրայ կամաւորներու հանգանակութիւն մը կայ եւ կ'ուզէք զայն քանդել նախ եւ առաջ՝ տեղ բանալու համար ձերինին. զգացուցի՞ք իրեն թէ ամբողջ Արտասահմանի մէջ երկպառակութեան ու պայքարի նմանը չտեսնուած շփոթ շրջան մըն է որ կը բացուի՝ ազգային շահերու պաշտպանութեան համար։

Ու տակաւին երկպառակութեան խօսք կ'ընէք, Փաշա՛. մե՞նք ենք երկպառակութիւն ստեղծողը թէ դուք ու ձերինները։ Դուք մեր պատգամաւորներուն որոշ կերպով, լաւ Հայերէնով ու լաւ Ֆրանսերէնով ըսիք ու կրկնեցիք թէ դուք «հակառակ էք մեր ձեռնարկին», թէ «մենք պէտք չէինք այդ ձեռնարկը հրապարակ հանել», թէ «կամաւորներու գործը շատ երկրորդական նշանակութիւն մը ունէր», թէ «Մեծ-Հայքը արդէն կորսուած էր մեզի համար», թէ ամէն պարագայի «Ռուսահայերը կրնային հոգալ կամաւորները» եւ «Արտասահմանի Հայերը պէտք չունէին կամաւորներով զբաղուելու, այլ աւելի կարեւոր, աւելի մեծ ձեռնարկներով»։ Աւելին կայ. ի յարգանս կամաւորներու սարքըւած հանդէսին համար ձեզ ղրկուած Ավան-Սէնի օթեակին տոմսակը ստանալ ու վար դնելէ յետոյ, երբ մեր հաւաքիչը ստացական ի ձեռին ներկայացաւ ձեր գանձապահին, երեկոյթէն երեք շաբաթ յետոյ, ձեր գանձապահը ըսաւ որ ինք հրահանգ ստացած էր ձեզմէ այդ տոմսակին գինը չվճարելու. ինչո՞ւ, չենք գիտեր։

Ասոր հակառակութիւն կ'ըսեն, Փաշա՛։

Դուք ձեր Բ. Շրջաբերականով կը յայտարարէք սակայն թէ հակառակ չէք օգնութեան ձեռք երկնցնելու կամաւորներուն։ Մենք ուրախութիւնով կ'ընդունինք այդ յայտարարութիւնը իբր անկեղծ յետս կոչում մը եւ առաջին քայլը զիջումներու ճամբուն մէջ։ Վաղը, մենք վստահ ենք, դուք պիտի լքէք ձեր այն եռանդուն փրոփականտիստները, որոնք ազգին տունը կը քանդեն, միշտ ձեր անունով եւ որոնց յարգելի անունները մենք պատրաստ ենք հրապարակելու, եթէ կ'ուզէք։

Վաղը, մենք վստահ ենք դարձեալ, կեանքի պահանջն ու վայրկեանին անտեղիտալի ստիպողականութիւնը ձեր վրայ պարտաւորութիւն պիտի դնեն յայտարարելու որ ձեր հիմնադրամէն կարեւոր բաժին մը պիտի յատկացնէք Կովկասի կամաւորներուն։

Բայց ա՛տ ալ չի բաւեր, Փաշա՛. եթէ դուք կ'ուզէք իսկապէս Հայու գործ կատարել, պարտաւոր էք ձեր հիմնադրամը ամբողջ, մինչեւ յետին կոպէկը ղրկել Կովկաս, որովհետեւ Եգիպտոսի կամ Եւրոպայի մէջ չէ որ այսօր կը պաշտպանուին ազգային շահերը, այլ հո՛ն, Կովկասի մէջ, հեռաւոր ու դժբախտ Հայրենիքին մխացող աւերակներուն վրայ, ազգին լաւագոյն զաւկըներուն քրտինքովն ու երիտասարդ կարմիր արիւնովը։

Խոնարհեցէ՛ք, Փաշա՛, Հայ Կռիւին առջեւ։

Եգիպտոս, 8 Ապրիլ, 1915

ՀԱՅ ՅԵՂ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
ԵԳԻՊՏՈՍԻ ԿՈՄԻՏԷ

Տ. Ե. 7

Հ. Յ. Դ. ԵԳԻՊՏՈՍԻ ԿՈՄԻՏԷԻ ԿՈՉԸ ԵԳԻՊՏԱՀԱՅ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ

Տպագրուած 30x38 սմ. սպիտակ-գորշագոյն թերթի թուղթի վրայ (Տ. Ե. 5ի որակով), մէկ երես։

ՄԻ՛ ՄՈՌՆԱՔ ՀԱՅՐԵՆԻՔԸ

ԿՈՉ ԵԳԻՊՏԱՀԱՅ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ

Հայրենակիցնե՛ր,

Օրուայ դաժան իրականութիւններու անըմբռնելի մոռացումով մը, Թաղականութեան, Տէրտէր-տիրացուի պայքարներ ծայր կու տան եգիպտահայ ազգային հորիզոններուն վրայ։ Այդ բանը դուք պէտք չէ՛ որ թոյլ տաք։ Բուռ մը խաթարուած խղճմտանքներու, Թաղականութեան թեկնածուներու եւ անպաշտօն ուսուցիչներու ստեղծել նկրտած անհարկի եւ մեղապարտ շարժումներուն հանդէպ մենք պարտք կը համարինք հնչեցնել ահազանգը, ձեր ուշքը դարձնել դէպի Երկիր եւ ըսել.

Հայե՛ր, մի՛ մոռնաք Հայրենիքը․․․։

Մռայլ գոյժեր կու գան այդ դժբա՛խտ Հայրենիքէն։ Ամբողջ կովկասեան սահմանագլխին երկայնքը արիւնի ծով է դարձեր։ Բասէնէն մինչեւ Ատրպատական՝ անցնելով Ալաշկերտէն, Արաղայէն, Աղբակէն, քաղաք եւ գիւղ, տուն եւ հիւղակ հողի հաւասար են դարձըւած։ Այդ շրջաններու միայն նիւթական կորուստը 15 միլիոն րուբլիի կը հանեն Կովկասէն ստացուած տեղեկագրութիւնները. իսկ մարդկային կորուստը եւ գործըւած վայրագութիւնները անթուելի են ու քստմնեցնող։ Ատրպատականի եւ Աղբակի շրջաններէն՝ Հերխուանի, Բաղի, Արաղի, Մարգաւէնի, Խարատունի, Փիսի եւ Բաշկալայի բնակիչներէն հարիւրին հազիւ թէ 5–6ը կրցեր են ազատուիլ, մնացածները ամբողջ կոտորուեր են. իսկ Ախորիկի, Հասանթամրայի եւ Աւզարիկի բնակիչներէն ազատուեր են միա՛յն կիներն ու երախաները. տղամարդիկը ամբո՛ղջ ջարդուեր են։ Այդ շրջաններէն առեւանգուած եւ գերի տարուած են 230 հարսներ ու աղջիկներ։

Ալաշկերտի գաւառին մէջ, Ալաշկերտի, Զիտկանի եւ Մօլլա-Սիւլէյմանի բնակիչներէն ամբո՛ղջ տղամարդիկը ջարդուած են՝ առանց խնայելու նոյնիսկ 8–10 տարեկան տղաներուն։ Բռնաբարութիւնները զարհուրելի չափերու են հասեր այդ շրջանին մէջ. առեւանգուած եւ գերի տարուած հարսներու եւ աղջիկներու թիւն է 470։

Կովկասի մէջ, Օլթիի, Արդուինի, Արտահանի եւ Արտանուշի շրջաններէն սպաննուած են 1270 հոգի եւ գերի տարուած են 250 կիներ ու օրիորդներ։ Բացի այդ, Արտանուշի եւ Տանձոտի բնակիչներէն գրեթէ բոլոր տղամարդիկը, 10 տարեկանէն վեր, մորթուած են. ազատուեր են միայն կիներն ու մանուկները։ Միայն Տանձոտի մէջ 24 կիներ եւ ջահիլ աղջիկներ թունաւորեր են ինքզինքնին՝ բռնաբարութեան չենթարկուելու համար։ Շաւշէթի 4 հայկական գիւղերու այր մարդիկը ամբողջ կոտորուեր են եւ կիներն ու աղջիկները գերեվարուեր։

Սալմաստի մօտ Թուրք զինուորական իշխանութիւնները հաւաքեր են ամբողջ մնացած տղամարդիկը, թուով մօտ 7–800 հոգի, հաց բաժնելու խոստումով, եւ ամէնքը մէկանց գազանօրէն հրացանի են բռներ։

Իսկ Հայաստանի ներքին գաւառներէն մեր ստացած տեղեկութիւնները աւելի՛ յուսահատական են եւ նո՛յնքան աղեխարշ։ Բաբերդէն մինչեւ Տիգրանակերտ եւ Կարինէն մինչեւ Խարբերդ՝ անցնելով Երզնկայէն, Մուշէն, Բաղէշէն եւ Վանէն, սարսափն ու ոճիրն է որ կը տիրապետեն անսանձ։ Ամէն կողմ ծեծ ու բռնութիւն, ամէն կողմ սպաննութիւն ու բռնաբարում, ամէն կողմ աւեր ու թալան․․․։

Ժողովուրդը տնտեսապէս բոլորովին քայքայուած է. աշնանացանք չէր եղած արդէն, հիմա գարնանացանքն ալ չպիտի ըլլայ եւ սուրէն ազատուողը սովի ճարակ պիտի դառնայ։ Միւս կողմէն համաճարակները կը ծաւալին ամէն կողմ. Կարնոյ շրջանին մէջ թիֆիւսը սարսափելի համեմատութիւններու հասած է եւ ամէն օր հարիւրաւոր զոհեր կը տանի։

Դրութիւնը օրէ օր կը ծանրանայ. կառավարական պաշտօնեաները գազան են դարձեր. ժանտարմներու կեղեքումներուն չափ չկայ. Թուրք կամաւորներու գործած վայրագութիւնները Լէնկթիմուրեան սարսափները կը յիշեցնեն։

Ընդհանուր կոտորածի եւ բնաջնջման սպառնալիքը կախուած է Հայութեան գլխուն վերեւ։

Վասպուրականը, Սասունն ու Զէյթունը, չկրնալով այլեւս դիմանալ այդ կեղեքումներուն՝ բարձրացուցած են ապստամբութեան դրօշակը. իսկ Մուշը կիսապստամբական դրութեան մէջ է եւ շուտով կը միանայ շարժումին։ Ընդհարումները սկսած են արդէն Հայ ապստամբներու եւ Թուրք ժանտարմըրիի ու միլիսի միջեւ ներքին Կարկառի մէջ (Պիթլիսի նահանգ)։ Առաջին ընդհարումներու ընթացքին սպաննուած են 60է աւելի ժանտարմներ եւ Հայերը կրակի տուած են 11 գիւղ։ Գեաւաշի հայ գիւղացիները օգնութեան կը փութան Կարկառի։ Կը սպասուի որ Հայ կամաւորական գունդերը ճեղքելով Թուրք բանակը ներս խուժեն՝ օգնութեան փութալու ապստամբող շրջաններուն եւ միասին տանելու հայ ազատագրումին գերագոյն կռիւը։

Ահաւասի՛կ այն լուրերը, որոնք կուգան յաւիտենական զուլումի աշխարհէն, փոթորկելու մեր սրտերը։ Ամէն կողմէն օգնութեան աղիողորմ կոչեր կը հասնին. բժշկակա՛ն օգնութիւն, նիւթակա՛ն օգնութիւն, զէնքի՛ օգնութիւն. այլապէս աւերակներու կոյտ մը միայն պիտի մնայ Հայաստանէն։

Հայրենակիցնե՛ր, վայրկեանը ծանր է ու պատասխանատուութիւններով լեցուն, ամէնքի՛ս համար։ Ազգային գոյութեան հարցն է որ կը վճռուի կրակի եւ արիւնի մէջ։ Ամօ՛թ է ու ոճի՛ր միանգամայն այս գերագոյն րոպէներուն տէրտէր-տիրացուի սին խնդիրներով զբաղուիլ։

Մենք մեր մասին հրապարակով ու բարձրաձայն կը յայտարարենք թէ բացարձակապէս հեռու պիտի մընանք տեղական ամէն ճղճիմ պայքարէ՝ նոյնիսկ եթէ այդ պայքարները ուղղուած ըլլան մեր լաւագոյն ընկերներուն դէմ։ Ամբողջ այդ ցոյցի եւ հանրագրութեան բացասական գործունէութենէն բիւր անգամ նախադաս կը համարինք մենք պուտ մը ջուր հասցնել Հայրենիքի զինուորին պապակած շրթունքներուն ու սրբել արցունքի շիթ մը թշուառ որբուկի մը աչուըներէն։

Հայրենակիցնե՛ր,
ՄԻ՛ ՄՈՌՆԱՔ ՀԱՅՐԵՆԻՔԸ։
ՕԳՆԵՑԷ՛Ք ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՆ։

Եգիպտոս, 27 Ապրիլ, 1915

ՀԱՅ ՅԵՂ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
ԵԳԻՊՏՈՍԻ ԿՈՄԻՏԷ

Տ. Ե. 8

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻՈՅ ԸՆԿԵՐԱԿԱՆ ԸՆԴՀ· ԺՈՂՈՎԻ ԴԻՒԱՆԻՆ ԳԻՐԸ՝ Տ· ԵԱՂՈՒՊԵԱՆԻՆ

Նամակի 13,5x21 սմ· գծաւոր պարզ թուղթի վրայ, մէկ երես: Ժողովին Նախագահն է Նոյնինքն՝ Տիգրան Եաղուպեանը: Իբրեւ Քարտուղար ստորագրած է Հ· Ն· Գաբրիէլեան:

Աղեքսանդրիա, 5/4/1918

Յարգելի ընկեր
Տիգրան Եաղուպեան
Ասա

Ապրիլ 3ի ընկ· ընդհ· ժողովը իր նիստին մէջ Ենթակոմիտէէն հրաժարեալ մէկ անդամին տեղ գաղտնի քուէարկութիւն կատարելով 28 *քուէով ընտրեց Ձեզ:*

Ներկայիս կը հրաւիրենք Ձեզ Ձեր պաշտօնին ուժ ու կորով մաղթելով:

Ընկերական բարեւներով
Դիւան Ընկ· Ընդհ· Ժողովի
Քարտուղար *Նախագահ*
Հ· Ն· ԳԱԲՐԻԷԼԵԱՆ *Տ· ԵԱՂՈՒՊԵԱՆ*

Տ. Ե. 9

ՍՏԵՓԱՆ ԵՍԱՅԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

Գրուած է սեւ մելանով, նամակի ոչ-գծաւոր 14,5x21 սմ· երկթերթ թուղթի մը ներքին երկու երեսներուն վրայ:

7 *Նոյեմ·* 918

Սիրելի Տիգրան,

Ստացայ երէկուան թուակիր նամակդ, որուն կը փութամ պատասխանել, որովհետեւ կը տեսնամ թէ փոքրիկ թիւրիմացութիւններ մը ունիք՝ իմ Սուրիա չերթալուս մասին: Անշուշտ չպիտի ուզես զիս ամբաստանել թէ գործէ փախչողն եմ, ատոր վստահ եմ· բայց ուշադրութեանդ պիտի յանձնէի կարեւոր պարագայ մը որ՝ երբ մենք ուեւէ գործ կը վերցնենք, փառքի պատիւի համար չէ որ կը վերցնենք՝ այլ լիովին կը զգանք գործին պատասխանատուութիւնն ու պահանջները եւ ըստ այնմ կը լծուինք անոր: Կը ցաւիմ ըսելու, սիրելի Տիգրան, որ Ազգ· Միութեան գործին վրայ նայելու, անոր մեծութիւնը ըմբռնելու մասին ցոյց տուած անհասութիւնը անկարելի կը դարձնէր ինձ վերցնել այդ միսիոնը: *Այդ մասին Եփրեմեանի հետ երկար խօսած եմ, նա լիովին ծանօթ է իմ տեսակէտներուս, իրմէն կարող ես տեղեկանալ: Ես ոչ միայն բացարձակապէս չեմ մերժած, այլ եւ երբ առաջին անգամ ինծի ըսուած է, սիրով տրամադրուած եմ: Բայց այդչափը չէր բաւեր անշուշտ, փառք եւ պատիւ չունէի փնտռելիք այդ ճամբորդութեան մէջ՝ այլ գործ եւ արդիւնք: Ահա երկու խօսքով իմ բացատրութիւնս: Իսկ շնորհակալ եմ խորապէս այն փաղաքուշ բառերուդ համար զորս կը տածես իմ անձիս հանդէպ, այդ բառերդ ես կ'ընդունիմ իբրեւ վաղեմի բարեկամութենէ մը բխած սիրոյ զգացումներու արտայայտութիւն, ինչպէս նաեւ քիչ մը սուր սլաքներդ:*

«Հայրենիք»ի ընկալագիրներդ չղրկեցի, որովհետեւ Պոսթընէն նամակ կը սպասեմ եւ տակաւին չեմ ստացած:

Հրանդ Ազատեանի խնդիրը չէ կարգադրուած տակաւին· արդիւնքը կը գրեմ յետոյ, եթէ պէտք ըլլայ:

Ամիրեանին յանձնարարածիդ մասին անհոգ չեղայ, Նոյն օրն իսկ *նամակը իրեն ղրկեցի իր պաշտօնակից Վարդան Գէորգեանի ձեռքով:*

Ընկերական բարեւներով
Քոյդ Ս· ԵՍԱՅԵԱՆ

Յ· Գ·— Եթէ Աղեքսանդրիոյ ընկերները բոլորն ալ քեզի պէս կ'այպանեն զիս Սուրիոյ գործին *առթիւ՝ ես պատրաստ եմ անձամբ տալու պէտք եղած բոլոր բացատրութիւնները եւ մանրամասնութիւնները:*

ՆՈՅՆ

Տ. Ե. 10

Հ· Յ· Դ· ԵԳԻՊՏՈՍԻ ԿՈՄԻՏԷԻ ՆԱՄԱԿԸ Տ· ԵԱՂՈՒՊԵԱՆԻՆ

Գրուած սեւ մելանով, Եգիպտոսի Կոմիտէի պաշտօնաթուղթի (21x27 սմ·) մը մէկ երեսին վրայ:

ԵԳԻՊՏՈՍԻ ԿՈՄԻՏԷ
№ 59 1918 *Դեկտ·* 2

Ընկեր Տիգրան Եաղուպեանին
Աղեքսանդրիա

Սիրելի ընկեր,

Մարմինս իր վերջին լիակատար ժողովին մէջ քննութեան առարկայ դարձնելով Շրջանի Մարմիններու գործունէութեան հարցը, ցաւօք նկատած է որ Թանթայի կազմը, մասնաւորապէս, շատ աննախանձելի կացութեան մէջ կը գտնուի: Շրջ· Ժողովէն ի վեր, ամբողջ 6/7 *ամսուայ ընթացքին, Թանթայի Մարմինը ոչ միայն չէ կատարած, դոյզն չափով մ'իսկ, իր վրայ դրուած պարտականութիւնը, այլ կենդանութեան նշոյլ մ'իսկ ցոյց չէ տուած:*

Նկատի ունենալով այս պարագան, Մարմինս միաձայնութեամբ լիազօր պատգամաւոր նշանակեց Ձեզ, պաշտօն տալով Ձեզի, ճամբորդութիւն մը կատարել Թանթա ու այցելելով այդ Շրջանը ստուգել ու իմանալ մեր ընկերներու լռութեան պատճառները, ջանալ ուժեղացնել անոնց թուլացած կազմը եւ հրաւիրել զանոնք, նոր թափով մը գործի ձեռնարկելու եւ լրացնելու իրենց պարտականութիւնները:

Յուսալով որ փութով կը ձեռնարկէք գործի եւ յաջողութեամբ գլուխ կը հանէք Ձեզ վստահուած առաքելութիւնը, կը մնանք ընկերական բարեւներով՝

Հ· Յ· Դ· ԵԳԻՊՏՈՍԻ ԿՈՄԻՏԷ

Տ. Ե. 11

ՀԱՅԿ ԲԱԹԱԲԱՆԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ՏԻԳՐԱՆ ԵԱՂՈՒՊԵԱՆԻՆ

Հայկ Բաթաբանեանը ապրած եւ գործած է Իզմիր: Գտնուած է նաեւ Եգիպտոս: 1919ին կը գտնուի Եթովպիա, ուրկէ կը գրէ Աղեքսանդրիա՝ Տ· Եաղուպեանին:

Սեւ մելան: H. PATAPAN տպագրեալ վերտառութեամբ, նամակի գծաւոր երկու թուղթ (21x28 սմ·), մէկական երես:

Տիրէտավա, 19 *Փետրուար* 1919

Մեծարգոյ Տէր
Տիգրան Եաղուպեան
Աղեքսանդրիա

Սիրելի ընկեր

Կը հաստատեմ նախորդ երկու նամակներս որոնք անպատասխանի մնացին: Կը սիրեմ յուսալ որ նախկին մէկ ընկերոջդ նամակին պատասխանելու հաճութիւնը կ'ունենաս:

Ես հանգիստ եմ եւ շատ առողջ, բայց Իզմիրէն անուղղակի առած լուրերը զիս կը մտազբաղեցնեն:

Վերջերս Գահիրէէն մեր ընկեր Մարտիրոս Սարըեանէն (Մանիսացի) նամակ ստացայ· ծնողքիս չափազանց նեղ վիճակի մէջ ըլլալը կը գուժէր:

Հայրս որ պատերազմէն 4 *ամիս առաջ մեռաւ թողուցած էր բաւականաչափ դրամ (*400*է աւելի ոսկի), բայց կ'երեւի տնտեսական եւ քաղաքական պատճառներով այսօրուայ արգահատելի վիճակին հասաւ ծնողքս:*

Շատ նամակներ ղրկեցի պատերազմի դադարէն վերջ, բայց գրածներուս եւ ոչ մէկ պատասխան ստացայ:

Հաղորդակցութիւններու պակասը եւ կամ ուրիշ աւելի տխուր պատճառներ ըլլալու են: Լսեցի նաեւ որ Աղեքսանդրիայէն Պոլիս եւ Իզմիր հաղորդակցութիւնները վերսկսած են կանոնաւոր կերպով, այս առթիւ կ'օգտուիմ առիթէն եւ կը ներփակեմ նամակ մը, որը գոցելէդ վերջ հասցէին ղրկել կը խնդրեմ:

Կը սիրեմ յուսալ որ չես մերժեր առաջարկս, եւ կը գրես հասցէս (ուր կ'աշխատիմ):

Հաճէ նաեւ ըսել թէ կրնա՞մ քանի մը հարիւր Ֆրանք եւ կամ աւելի ղրկել հասցէիդ (հասցէդ տուր ճշգրիտ կերպով) որպէսզի Իզմիր ղրկես ծնողքիս հասցէին:

Եթէ կան Իզմիրէն եկողներ ալ, մի մոռնար տեղեկութիւններ քաղել ատոնցմէ ծնողքիս մասին եւ առաջին առթիւ իմացնել ինծի: Տեղեկութիւն տուր նաեւ ազգային լուրերէն եւ մանաւանդ կազմակերպականներէն:

Պատասխանիդ սպասելով քոյդ անկեղծօրէն եւ շատ ջերմ բարեւներով

ՀԱՅԿ ԲԱԹԱԲԱՆԵԱՆ

Adresse

H. PATAPAN
Bank of Abyssinia
Diré - Daoua
Abyssinia

Տ. Ե. 12

ՀԱՅԿ ԲԱԹԱԲԱՆԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

Նոյն տիպի թուղթի վրայ (տես Տ· Ե· 11), սեւ մելանով, մէկ երես:

Տիրէտավա, 30 *Մայիս* 1919

Սիրելի ընկեր
Տիգրան Եաղուպեան
Աղեքսանդրիա

Նամակներդ ստացայ՝ վերջին թուակիրդ 25 *Ապրիլ: Զարմանալի գտայ սակայն այսքան ուշացում թղթատարական վարչութեան կողմէ:*

Մարտիրոս Սարըեանն ալ գրած էր եւ տուած էր այդ լուրերը· ուրախ եմ: Կազմակերպութիւնը իր թերութիւններովը հանդերձ էր, է եւ կը մնայ ամենազօրեղ կազմակերպութիւնը հայ ժողովուրդին: Այո՛, հաւատքի աչքերով չէ՛ որ կը խօսիմ այլ ճշդուած՝ մաթեմաթիքի վրայ:

Կարգը եկաւ հարցնելու — ի՞նչ կը մտածենք ընել (իբրեւ) ներքին քաղաքականութիւն, եւ արտաքին։

Ինծի կը թուի ընդհ· ժողով գումարել անհրաժեշտ է ժամանակը ներածին պէս։

Հոս տեղ ալ 5–6 հոգինոց խումբ մը կազմեցի· բայց ի՞նչ կ'արժէ այս թիւը։

Գրէ աւելի երկար· ես այս չոր տեղերէն ի՞նչ կ'ուզես որ գրեմ։ Փողերդ կը ղրկեմ երբ փոսթատան վարչութիւնները աւելի կանոնաւորուին։ Որքան ուշ՝ այնքան շատ կը ստանաս···

Քոյդ անկեղծ բարեւներով՝

ՀԱՅԿ ԲԱԹԱԲԱՆԵԱՆ

Տ. Ե. 13

ԳԱՐԵԳԻՆԻ ՆԱՄԱԿԸ Տ· ԵԱՂՈՒՊԵԱՆԻՆ

Գրուած սեւ մելանով, Եգիպտոսի Հայ Ազգային Միութեան պաշտօնաթուղթի վրայ (13.5x21 սմ·), երկու երես: Թուղթը կը կրէ հետեւեալ վերտառութիւնը·— **UNION NATIONALE ARMÉNIENNE — Comité d'Égypte — 3, Rue Mouillard — LE CAIRE (Téléphone 38-01)**·

Կ'ակնարկուի հաւանօրէն Հայկական Լեգէոնի զինուորներուն: Նամակագիրը, Տ· Ե· 19ի հետ ձեռագրի նմանութենէն դատելով, պէտք է ըլլայ փաստաբան Գարեգին Տիւրկէրեանը:

Le Caire, 26 - 6 - 1919

Սիրելի Տիգրան,

Կարդացի նամակդ։ Կացութիւնը հետեւեալն է։

Հայկական բանակի զինուորները ազատ արձակուած են։ Կու գան շատ խեղճ եւ հիւանդագին վիճակի մէջ։ Իւրաքանչիւրին կու տանք վեց ոսկի եւ կը խոստանանք տալ զգեստեղէն եւն·։ Տրուած դրամը շատ քիչ կը գտնեն եւ իրաւամբ։ Գործադիրին մէջ բուռն բախումներ ունեցանք անոնց կացութեան անմիջական բարուոքման մասին։ Օրինական առարկութիւն մը եղաւ, այն՝ թէ առանց Ընդհ· Ժողովոյ հաւանութեան ապօրինի է մեծ գումարներ տրամադրել։ Ասոր վրայ անմիջապէս Ընդհ· Ժողով որոշուեցաւ շաբաթ օրուան համար։ Ժողովնիս բաւական մրրկոտ պիտի ըլլայ։ Ցամենայն դէպս բացակայիլ անպատուաբեր պիտի ըլլայ կուսակցութեան մասին։ Կամաւորներուն յոյսը մեր վրայ է։ Բանակի կազմութեան գլխաւոր հեղինակները մենք ենք, այսինքն մեր կուսակցութիւնը, եւ հետեւաբար անոնց ներկայ պէտքերը հոգացողներն ալ մենք պիտի ըլլանք։ Անգամ մը որ Ընդհ· Ժողովէն կամաւորներուն արժանի պիւտճէ մը կորզենք՝ ամէն բան կը դիւրանայ եւ ինքզինքս կրնամ տրամադրել ուզած գործերուդ։ Իսկ այժմ վատութենէն բան մը աւելի պիտի ըլլայ բացակայիլ։ Իսկ յետաձգել անկարելի է, նկատի առնելով անոնց նիւթական եւ բարոյական թըշուառ վիճակը։ Արդէն մինչեւ շաբաթ օր ունեցածնին պիտի հատցնեն եւ պիտի իյնան փողոցները···

Նախ ողջերը մտածենք, որպէսզի իրաւունք ունենանք նահատակներով հպարտանալու։

Հետեւաբար բարկանայք, սակայն եւ մի մեղանչէք···

Քոյդ

ԳԱՐԵԳԻՆ

Տ. Ե. 14

ԱՏԱՆԱՅԷՆ ՆԱՄԱԿ Տ· ԵԱՂՈՒՊԵԱՆԻՆ

Գրուած կապտաւուն մելանով, նամակի փոքր չափի (13.5x21 սմ·) երկթերթ թուղթի վրայ, չորս երես:

Նամակագրին ինքնութիւնը անծանօթ է մեզի: Ստորագրուած է Կարապետ Մ· Կ············: Մականունը անընթեռնելի է· կրնայ կարդացուիլ ՖԱՐԱՏ կամ ՏԱՏՈՒՐ:

Ատանա, 12 *Յուլիս* 1919

Սիրելի ընկեր Տիգրան,

յ'Աղեքսանդրիա

Նախ եւ առաջ քո եւ Ձեր ազնուուհի մայրիկին յատուկ որպիսութիւնը կը հարցնեմ։ Քաջայոյս եմ որ հանգիստ էք, եւ Ձեր տաժանելի գործը կը շարունակէք· ի բոլոր սրտէ կը բաղձամ ձեր ազատումը այդ սպանդանոցէն, եւ խօսք կու տամ որ պիտի աշխատիմ ազատել քեզ այդ տեղէն։

Իմ խորին շնորհակալութիւններս այն ամէն ձանձրութեանց զորս պատճառեցի Ձեզ· սիրալիր եւ գուրգուրալից համբոյրներ բոլոր տղոց առանց խտրութեան· եթէ թուելու ըլլամ երկար կ'ըլլայ· միմիայն այսպէս կը սկսիմ — Կոմիտէի կազմին, Ենթակոմիտէին, Քննիչ Մարմնին, Յառաջդիմասէրի մեր ընկերներուն, նաեւ մեր համակիրներուն եւ բոլոր բացը մնացող հին եւ նոր ընկերներու՝ վերոյիշեալ տղերս կ'ըսես։

Իսկ գալով մեր մասին, բաւական լաւ ճամբորդութիւն մը ըրինք եւ աւելի լաւն պիտի ըլլար եթէ խեղճ կինս նեւրալժիով չտառապէր 6 *օր· բարեբախտաբար հիմա լաւ է· իսկ գալով տղոց մասին՝ երկուքն ալ առաջին անգամ ծովային ճամբորդութիւն կ'ընէին· այնպէս որ ամէն քայլափոխին հարցումներ կ'ընէին ամէն մի նոր տեսած առարկաներու եւ կամ ծովային դէպքերու· շատ լաւ ճամբորդութիւն մը ըրինք։*

Վեց–եօթը օր Մերսին մնալէ յետոյ եկանք եւ հաստատուեցանք Ատանա, եւ հիմա խանութ գտնելու ետեւէ եմ· թէեւ դժուար է, քաղաքը լիք է եւ ամենաչնչին խանութներէ մինչեւ մեծ խանութներ բռնուած են եւ կը գործեն։ Տան համար թէեւ շատ նեղութիւն քաշեցի եւ սակայն հիմա 3 *ամսուայ համար պարտէզով տուն մը գտած եմ· անկից վերջը ինչ պիտի ընեմ չեմ գիտեր։ Ժողովրդի հոգեբանութիւնը շատ յուսահատական է, մեր քրիստոնեայ հակառակորդներու բռնած ընթացքին շնորհիւ, եւ սակայն բաւական յուսադրեցի· նաեւ վերջին լուրը զորս դուք ալ իմացաք, — ամերիկացի մէկու մը նշանակուիլը Հայաստանի բարձր գոմիսէր։ Յուլիս* 13*ի կիրակի օրը միթինկ կայ· արաբները պիտի ցանկան եղեր իբր թէ՝ այն կառավարութեան մանտաթերութիւն Կիլիկիոյ, ինչ որ իրենց եղբայրները իրենց երկրի մէջ չեն ուզեր եւ թէ այն մտայնութիւնը կայ անոնց մէջ՝ թէ մինչեւ վերջի անհատը պիտի իյնայ իրենցմէ եւ անկէ յետոյ կրնան տիրանալ իրենց հայրենիքին· այս է Պէյրութի, Դամասկոսի եւ Հալէպի արաբներու տրամադրութիւն· զըգուանքով կ'արտայայտուին անոնց դէմ· նոյն իսկ Դամասկոսի մէջ կարդ մը ցոյցեր եղած են հակառակ շահերուն անոնց։*

Յետ այսու ամէն նորութեան Ձեզ գիտակից կը պահեմ, ինչ որ ըլլայ։

Տիկինին, Արմենակին, Վարդգէսին եւ իմ կողմէ սիրալիր բարեւներ։

Քոյդ

ԿԱՐԱՊԵՏ Մ· Կ· ·········

Տ. Ե. 15

ՆԱՄԱԿ ԵՒ ՀԱՐՑԱՐԱՆ

Նամակը գրուած է փոքր չափի երկթերթ գծաւոր թուղթի մը չորս երեսներուն վրայ: Հարցարանը՝ նոյն չափի առանձին թուղթի մը վրայ: Ձեռագիրը մաքուր է, բայց ստորագրութիւնը՝ դժուար ընթեռնելի: Կարելի է կարդալ՝ ՄԱՍԻԿԵԱՆ:

Գահիրէ, 23 *Յուլիս* 1919

Սիրելի ընկեր Տ· Եաղուպեան

Աղեքսանդրիա

Ներկայի 19 *Թուականդ ստացայ։ Գրած* 3 *յօդուածներուդ մասին կարծիքս —*

Ա· յօդուածը չ'անցնիր, որովհետեւ ամէն բանէ առաջ ուրիշներու ձեռնմխութիւնը կը նշանակէ նպաստի մարմիններուն ներքին գործերուն մէջ· Բարեգործականը երբեք կարելի չէ պարտադրել այդ ձեւ բանի մը եւ գործադրութիւնն իսկ անկարելի է մանաւանդ Ազգ· Միութեան ներկայ կազմին համար, ուր աշխատող չկայ բառին իսկական նշանակութեամբ։

Բ· յօդուածը արդէն խնդրոյ առարկայ է եւ մեր վերապահումին պատճառներէն մէկը կը կազմէ· խընդիր պիտի ըլլայ արդէն։

Գ· յօդուածը եւս խնդրոյ նիւթ է, բայց այդ մասին առարկութիւնը սա է, թէ վերակազմութիւնը եղած է համեմատական այդ ձեւը ամէնուն հաւանութեան ենթարկելէ վերջ, եւ այդ կէտն էր որ ամիսներով ձգձգեց վերակազմութեան գործը· հիմը այդ համեմատութիւնն է, խախտել այդ հիմը, կը նշանակէ եղածը աւրել։ Մեր վերապահումներէն մէկն ալ այս մասին է եւ այս կէտին շուրջ մեծամասնութիւն կազմել յաջողելու համար հաւատք չունիմ։

Այս կէտերը պարզելէ վերջ ըսեմ, թէ ես անձնապէս երբեք հաւատք չունիմ Ազգ· Միութեան այս կազմով կեանք շարունակելուն մասին· շէնքը շատ խարխուլ է(1), *չփլչելէ զատ միջոց չէ մնացած։ Նոր խօսակցութեան մասխարայութիւնը, Երեւանի կառավարութեան օրինաւոր ակտին շուրջ սկսած գէվգէկութիւնները, աթոռի բացայայտ խեղկատակութիւնը փոտեցուցին շէնքը· ոչ հեղինակութիւնը կը մնայ Ազգ· Միութեան, ոչ լրջութիւնը։*

Վաղը պիտի հաւաքուինք այստեղ Ազգ· Միութեան ձախակողմի անդամներս Հանրապետութեան կառավարութեան ակտին շուրջ(2) *Ազգ· Միութեան դիրքը որոշելու մասին խորհրդակցելու համար։ Իմ հաւատքս այն է, թէ Ազգ· Միութեան մեծամասնութիւնը համաձայն է հանրապետական կառավարութեան ակտին, եւ սխալ կը գտնէ Պ· Փաշայի ընթացքը*(3)։

Այս խնդրոյն շուրջ վաղուընէ սկսեալ «Յուսաբեր»ը կը սկսի արտայայտուիլ, «Արեւ»ի տղայական խմբագրականն ալ պատասխանը պիտի ստանայ վաղուան թիւին մէջ, ուր պիտի տեսնուի նաեւ Պ· Խատիսեանի բացատրականը որ ըրաւ փարլամենտին առջեւ, եւ յաջորդական թիւերն ալ պիտի զբաղին նոյն հարցով։ «Յուսաբեր»ին օրաթերթ ըլլալու հաւանականութիւնը կայ· ներկայ շրջանին համար մեծ օգտակարութիւն կ'ունենայ այդ, կ'աշխատիմ որ ըստ կարելւոյն շուտ «Յուսաբեր»ը դառնայ օրաթերթ։

Միթինկի մասին դեռ կանուխ է, պէտք է հանրութիւնը հասունցնել այդ բանին համար, արտօնութեան խնդիրն ալ կայ տակաւին։ Եթէ Ազգ· Միութեան մեծամասնութիւնը հաւանի Արարատի ակտին, այդ արդէն միթինկէն աւելի է։

Այսօր որոշուեցաւ որ «Յուսաբեր» հարցարան մը տպէ եւ ցրուէ մտաւորականներուն, իրենց կարծիքները առնելու եւ ամէնն ալ թերթին մէջ հրատարակելու պայմանով, ապահովէ մտաւորականութեան ստուարագոյն մեծամասնութեան դրական պատասխանը, շատ գեղեցիկ ձեւ մ'է։ Միթինկէ աւելի բան մ'ալ այս է, եւ *արդիւնքը ձեռք ձգելէ վերջ «Յուսաբեր» կրնայ (այսքան թիւ) մտաւորականներու անունով պատշաճ հեռագիրը քաշել:*

Հարցարանին մօտաւոր իմաստը ներփակ կը գտնէք:

Վաղը հարցարանը պիտի տպագրուի· մէկ–երկու հարիւր օրինակ ալ ձեզ կը ղրկուի· այժմէն պատրաստեցէք պահարանները յարմար նկատուած անձերուն հասցէները գրելով, թուղթերը ստանալուդ անմիջապէս կը ցրուէք· հանրային կարծիքը չինելու համար զօրաւոր ձեւ մ'է այս: Այս խնդիրը յայտնած եմ ընկ. Սահակին, վաղը պիտի գրէ ձեզ: Արթուն գործելու օրեր են, պէտք չէ դանդաղիլ, դաւեր շատ կան:

Սիրալիր բարեւներով
Քոյդ ....

Մեր լիակատարին մէջ ինձ յանձնարարուած յօդուածաշարքը կը մնայ առ այժմ աւելի կենսական հարցերու մէջ ըլլալուն առթիւ:

Ներփակ ընկալագիրը կը յանձնէք ընկեր Տէր Յակոբեանի բարեւներուս հետ:

---

(1) Ստորագծուած՝ բնագրին մէջ:

(2) Կ'ակնարկուի անկասկած «Միացեալ եւ Անկախ Հայաստան»ի պաշտօնական յայտարարութեան, վարչապետ Խատիսեանի բերնով եւ Հայաստանի կառավարութեան անունով, 1919 Մայիս 28ին:

(3) Պօղոս Նուպար Փաշա:

ՀԱՐՑԱՐԱՆԸ

Նախ՝ բացատրութիւն կատարուած ակտի մասին

1. *Ի՞նչ է ձեր մտածումը կառավարութեան այս ակտին* իրաւական եւ գործնական արժէքին *մասին:*
2. *Հայաստանի ընդհանրական շահերուն տեսակէտով օգտակար կը համարէ՞ք զայն:*
3. *Պէ՞տք էր որ Արարատի սահմաններուն մէջ ապրող արեւմտահայերը մասնակցէին Երեւանի խորհրդարանին եւ զինուորագրուէին անոր բանակին:*
4. *Ի՞նչ պէտք է ըլլայ արտասահմանի հայերուն դիրքը այս պատմական իրողութեան հանդէպ:*

Թերեւս աւելնայ 5րդ հարցում մը եւս, — պէ՞տք է որ հայ բանակը գրաւէ Թրքահայաստանը (կամ ասոր մօտ բան մը):

Տ. Ե. 16

Հ. ԲԱԹԱԲԱՆԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

Թուղթը նոյնը՝ ինչ որ Տ. Ե. 11 եւ 12: Սեւ մելան: Մէկ երես:

Տիրէտավա, 13 *Օգոստոս* 1919

Սիրելի Տիգրան,

Ստացայ վերջին նամակդ:

Եթէ Եթովպիան ճանչնայիր, իրաւունք պիտի տայիր ամէնէն յոռետեսին անգամ:

Այդ քու յիշած անձերդ բացի Մըսըրլեան Արմենակէն անտարբերութեան մէջ կը խորդան: Մանաւանդ Տաղաւարեան Ստեփան կոչուածը, որը շատ պայծառ պարագաներու մէջ չթողուց Մուրատեան տունը եւ վերջերս ալ A. Besse *տունը, որմէ տակաւին* bon service *չկրցաւ առնել:*

Լեկուրղօսը ասորմէ աւելի ճարտասան փաստաբան մը պիտի չունենայ: Կ'արձանագրեմ եւ կ'անցնիմ այս տխուր թիփին վրայէն, ուրիշ անգամ զբաղուելու անպատուութենէն ազատ ըլլալու համար:

23 *հայ կայ այս սեւ քաղաքին մէջ եւ եթէ ըսեմ թէ բացի մեր ընկերներէն, ողնայարի սիւն ունեցողները շատուոր չեն՝ անհաւատալի չթուի քեզի:*

Յուսահատութեան վայնասուններ չեն ըսածներս, եթէ ճանչցած ես զիս· քանի որ սկսայ պիտի շարունակեմ· պիտի գրեմ քեզի, ուրիշ առթիւ:

Ազգ. Պատուիրակութեան եւ Հանրապետութեան միջեւ ինչե՞ր են որ կը դառնան:

Ինծի ներկայացուր Աղեքսանդրիոյ մէջ հայեր որ բարձրագոյն կրթութիւն առած ըլլան եւ կարողանամ թղթակցիլ անոնց հետ:

Բարեւներով
ՀԱՅԿ ԲԱԹԱԲԱՆԵԱՆ

Տ. Ե. 17

ԱՆԴՐԱՆԻԿԻ ՆԱՄԱԿԸ Տ. ԵԱՂՈՒՊԵԱՆԻՆ

Գրուած սեւ մելանով, փոքր չափի նամակի երկու երկթերթ թուղթերու յաջորդական 7 երեսներուն վրայ: Սրբագրած ենք կարեւոր թիւով տառասխալները ու կէտադրութեան սխալները, առանց փոխելու լեզուն:

Ստորագրուած է ԱՆԴՐԱՆԻԿ (յստակ), որուն կը հետեւի ՊէՅ կամ ՊէՅԼ (անորոշ): Արդեօ՞ք կը պատկանի ազգային հերոսի գրչին: Դժբախտաբար չկրցանք ճշդել, թէ, արտասահման անցնելէն ետք, զօրավարը շրջան մը մնացա՞ծ է Պոլիս: Արտայայտուած մտքերը կը պատշաճին անոր այդ օրերու կեցուածքին: Եթէ ճիշդ է մեր այս վարկածը, անուան հետեւող անորոշ ՊէՅԼը կրնայ ըլլալ ՊԱՐՈՅՐ, որ եղած է Անդրանիկի յեղափոխական ծածկանուններէն մէկը:

Յիշեցնենք՝ որ Անդրանիկ 1906–1907 թուականներէն ծանօթ էր Եգիպտոսի հինգ ուխտեալներուն եւ խանդավառ՝ անոնց ծրագիրներով:

Յամենայն դէպս նամակագիրը կրնայ ըլլալ նաեւ ոեւէ այլ Անդրանիկ:

1919, 5 *Նոյ. Պոլիս*

Սիրելի Տիգրան,

Օտեսա գնացի եւ եկայ այն յոյսով որ նամակ կ'ունենամ քեզմէ, բայց պարապ ելաւ յոյսս· ինչո՞ւ չես գրած· երեւի յայտնած էի երթալուս մասին անոր համար չես գրեր· յամենայն դէպս լաւ կ'ըլլայ որ ինձ միշտ տեղեակ պահես տեղւոյդ մասին, մանաւանդ մեզ հետաքրքրող գործերը: Ազգային գործերէն զատ կան եւ անձնական գործեր· ինձ միշտ տեղեակ պահէ բուպլիկներուն մասին· յետոյ դրամի այլ քուրսերու մասին: Եգիպտոս չպիտի կարողանամ գալ շուտով, կարգ մը պատճառներով, գուցէ 2–3 ամիսէն յետոյ: Ինձ կը հետաքրքրէ ձեր ներքին կեանքի մասին, ինչպէ՞ս է դրութիւնդ, մանրամասն իմացուր· երկրորդ խնդրանքս՝

Փանամայի արժեթուղթերս մինչեւ ցարդ պահած եմ, եւ թիւերը նայած չեմ· արդ նամակիս մէջ կու տամ թիւերը, ուշադրութեամբ նայէ հոդ եւ ինձ իմացուր· եթէ բան մը կ'ըսէ· հետեւեալ թիւերը ունիմ.—

1·994·990
1·994·991
» » » 992
» » » 993

Տեղւոյդ մէջ հրատարակուող «Յուսաբեր» հայերէն թերթին մի քանի թիւերը ձեռքս անցան, կարդացի, ուր երկու տեղ հանդիպեցայ քեզ (փոխան ծաղկեպսակի նուէրներդ):

Իսկ նոյն թերթին 84 *թիւին մէջ «Բաժակը կը յորդի...» վերնագրով գրութիւն մը կարդացի Անտունի ստորագրութեամբ, որը վրաս շատ դէշ ազդեց· չեմ գիտեր որ այդ պարոնը ո՞ւր տեսեր է եւ ո՞ր տեղից լսեր է որ Կովկասը եւ կովկասահայն է եղեր որ կուրծք տուեր է եւ այժմ ալ կու տայ թշնամիին դէմ, իսկ արտասահմանի հայութիւնը ձեռքը ծալլած նստած, անտարբեր է: Թող այդ պարոնը եթէ փրոփականտ ընել կ'ուզէ մաքուր հողի վրայ ընէ, ոչ թէ սուտ խեղաթիւրումներով խառնակութիւն ձգէ ժողովուրդին մէջ: Այս պարագային երբ մենք իրար մօտենալու խիստ պէտքը ունինք ոչ թէ իրարմէ պաղելու, մանաւանդ կովկասցիներու մասին բոլորովին սուտ եւ սխալ է գրածները: Կովկասցիները եթէ անոր գրածին կէսին չափ կուրծք տային թշնամոյն դիմաց, մենք այսօր մեր ամբողջ երկրին տէրն եղած պիտի ըլլայինք: Զմոռնանք որ նոյն կովկասցիներէ բաղկացած ազգային ժողովին մէջն էր, որ որոշեցին մեծամասնութեամբ՝ ձգել Տաճկահայաստանը եւ քաշուիլ Կովկաս, եւ նոյն մարդիկն էին որ լքեցին աշխարհահռչակ բերդերը, ինչպէս Էրզրումը, առանց գնդակ մը պարպելու թշնամոյն յանձնեցին իր մէջի անբաւ մթերքով եւ* 700 *թնդանօթներով· եւ գիտե՞ս թշնամոյն ուժը ինչքան էր,* — 3000 *անօթի զինուոր, իսկ Էրզրում՝ երբ անառիկ բերդերէն զատ* 14,000 *ալ զինուորով ձգեցին եւ փախան, խեղճ Անդրանիկը մինակ ձգելով· չեմ ուզեր մանրամասն գրել որը՝ հազարաւոր թերթեր կը լեցնէ: Մենք տեսանք թէ՛ Կովկասը եւ թէ կովկասահայը: Թող տեղերնին կենան: Այն կտոր մը հողամասը որ այսօր գոյութիւն ունի, ան ալ մի կարծէք որ մենակ կովկասահայն է որ աշխատեր է, այլ* չհաւնած պարոնին *Արտասահմանի եւ տաճկահայութեան ջանքերովն է եւ աջակցութեամբն է որ յառաջ է եկեր, ուր մինչեւ օրս ալ անոնք կան եւ պիտի մնան· այդ դափնին կովկասցիներուն չէ, մերն ալ է: Կովկասցին կը կռուի այն ժամանակ երբ նեղը մնայ եւ փախչելու տեղ մը չունենայ, ինչպէս այժմ՝ որ շրջապատուած է, ելքի հնար չկայ, ուզած չուզած պիտի կռուի իր գոյութիւնը պահելու: Իրողութիւնը այս է· տեսածներս եւ տասնեակ հազարներու վկայութիւնը: Եթէ չէք հաւատար՝ ասոնք անցեալի մէջ եղածներն են· իսկ այժմ ի՞նչ ընել, — հարկաւ, այո, ամէն հայ իր կարողութեան չափով օգնելու է հայութեան ամէն հատուածներուն, այս պիտի ըլլայ մեր ամէնուս նպատակը· իմ կարծիքս այս է: Այդ պարոնին գրածին [առթիւ] երկար եւ մանրամասն գրուածք մը ունիմ, որը ամբողջացուցած չեմ· պիտի ղրկեմ նոյն թերթին եւ մեր հակառակորդ թերթին, որ հրատարակեն եւ ժողովուրդը տեղեակ ըլլայ իրողութեան եւ կարեւորութիւն չտայ ասոր անոր խելապատիկէն ելած լուրերուն: Լաւ է ուրիշ միջոցով հակառակորդներուն հետ չափուիլ, ազնիւ հողի վրայ, քան թէ սուտ ու փուտ լուրերով ծուղակը իյնալ:*

Այս մասին ուրիշ առթիւ եթէ ուզես կամաց կամաց մանրամասն կը գրեմ:

Ալ չունիմ գրելիք· կը մաղթեմ քեզ եւ մայրիկին երջանիկ օրեր, եւ հայ ազգին անհատներուն ալ խելք տայ՝ որ մեր ազգը հաշուեն: Այս է բաղձանքս:

Համբուրելով քեզ եւ բարեւելով մայրիկին, կը վերջացնեմ սպասելով պատասխանիդ՝

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ...

Տ. Ե. 18

Հ. ԲԱԹԱԲԱՆԵԱՆԻ ԵՐԿՏՈՂԸ

Թուղթը՝ միշտ միեւնոյնը (Տ. Ե. 16): Սեւ մելան:

H. PATAPAN
c/o Bank of Abyssinia
Adis - Ababa

Ա. Ապապա, 12 *Դեկտեմբ.* 1919

Սիրելի ընկեր
Տիգրան Եաղուպեան
Աղեքսանդրիա

Ընկե՛ր,

Բոլորիս ուղղուած նամակդ ստացայ: Ստացայ *նաեւ Հ. Յ. Դ. նամակի թուղթերը: Եթէ չեմ սխալիր 50 հատ էին:*

Անհամբեր ընկերներէն նամակ կը սպասենք:

Գալով նամակովդ շօշափած խնդիրներուն, թէ կառավարութեան հետ սերտօրէն յարաբերելու եւ թէ կաթի conserve *եւն. պատրաստելու գործին, ընկերներուն յանձնեցի առոնց պատասխանելու հոգը: Փուլ ալ ուզած էիր. պիտի ղրկուի քեզի:*

Բարեւներս ընդունէ ինչպէս նաեւ 1920ի առթիւ ընկերական մաղթանքներս:

ՀԱՅԿ ԲԱԹԱՔԱՆԵԱՆ

Տ. Ե. 19

ԳԱՐԵԳԻՆ ՏԻՐԿԷՐԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

Գրուած սեւ մելանով, 21x27 չափի նամակի թուղթի մը (KARÉKINE DURGHERIAN, Avocat վերտառութիւնը կրող) երկու երեսներուն վրայ:

KARÉKINE DURGHÉRIAN
Avocat
Rue Comanos Pacha 13
Heliopolis

Հելիոպոլիս, 5 I 1920

Սիրելի ընկ. Եաղուպ,

Ստացայ նամակդ: «Վերածնունդ»ները պիտի ջանամ վաղը իսկ ղրկել: Մէկ թիւ մը մէկու մը քով կը գտնուի, լուր ղրկեցի որ այսօր իսկ բերէ: Ծրագիրներուդ մասին քիչ մը համբերէ: Պէտք եմ Ամիրեանը տեսնել: Ամէն պարագայի խօսք կու տամ որ թուականով (տպագրական) համապատասխան երկու ծրագիրներ կրնամ ճարել:

Նամակները դեռ չղրկեցիք: Շատ իրաւունք ունիք: Յանցանքը իմս չէ: Յաջորդ օրն իսկ կարդացի եւ յանձնեցի միւսներուն: Դեռ չտեսայ զիրենք: Գործին մէջ դառնութիւնն ալ իր բաժինը ունի անկեղծ ըլլալու համար: Սակայն թող վստահ ըլլայ Արշակը, դիւրաւ չպիտի հրաժարիմ: Մանաւանդ պիտի ապացուցանեմ որ խոյս տուող մը չեմ եւ ընդարձակօրէն պիտի համոզենք իրար թէ որո՞ւ դիրքն էր համապատասխան Արեւելեան Բիւրոյի հրահանգին, թէ Ազգ. Միութեան միջոցաւ պաշտօնապէս պէ՞տք էր արտայայտուիլ թէ պարզապէս հարկ էր անանուն կերպով ժողովրդական միթինկներ սարքել: Ո՜րքան թեթեւ եւ կեղծ է եղած մեր ընկերական եւ բարեկամական կապը որ առաջին գաղափարական տարբերութեան ոտքի տակ կ'առնուի ընկերոջ մը բարոյական արժէքը, ոմանց կողմէ կոպիտ կերպով եւ ոմանց կողմէ ալ լուռ մեղսակցութեամբ: Այս երկրին ընկերականութեան կարիճ Եփրեմեաններ պէտք են որոնք խաղարան կը բանան ամենայն հանդարտութեամբ եւ նոյն կերպով ալ ընկերներ կը պատուեն իրենց ներկայութեամբ բացման հանդէսը: Տասը տարի է հոս եմ եւ տեսայ որ միայն նախատողն է որ կը յարգուի, իսկ մենք մնացինք նոյն գաղափարապաշտ խմբըը:

Ո՜րքան խղճահարութիւն կը զգամ տեսնելով որ կուսակցութեան եւ Ազգին ամէնէն բախտորոշ շրջանին կը կաղան այսօրինակ պատճառներով մեր գործերը: Սակայն հոգիներ կան որոնք կարապներու կը նմանին եւ անկարող են ցեխին մէջ լողալու:

Մնամ ընկերական բարեւներով
Գ. ՏԻՐԿԷՐԵԱՆ

Տ. Ե. 20

Գ. ՏԻՐԿԷՐԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

Գրուած սեւ մելանով, միեւնոյն en tête կրող պաշտօնաթուղթի մը առաջին երեսին վրայ:

Le Caire, 18 *Փետր.* 1920

Սիրելի ընկ. Եաղուպ,

Նամակը առած եմ իր ատենին: Տիկին Զապէլի հետ տեսնուեցանք երկարօրէն: Կուսակցութեան գծած նոր քաղաքականութեան մասին հոս տարակարծիք ենք իրարու հետ:

Կը խնդրենք որ համաձայն Հայաստանի Բիւրոյի թելադրանքներուն ամէն աջակցութիւն չխնայէք տիկնոջ ճամբորդութեան համար: Ինչպէս արդէն Մինասին գրած ենք Տիկինը ունի Հայաստանի Բիւրոյի կողմանէ Կոմիտէին ուղղեալ նամակ մը, նոյնպէս բերած է Թ. Պատգամաւորական Ժողովի կարեւոր որոշումները: Տիկինը այստեղէն կը մեկնի Ուրբաթ օր կէսօրուան թրէնով: Անշուշտ կայարանը Ձեզմէ մէկը կ'ըլլայ: Շաբաթ գիշերուան համար Ընդհ. Ժողով գումարել տուէք Տիկինը լսելու համար: Իսկ դուք անշուշտ նախապէս կը տեսնուիք:

Քոյդ անկեղծօրէն
Գ. ՏԻՐԿԷՐԵԱՆ

Տ. Ե. 21

ԳԱՐԵԳԻՆ ՏԻՐԿԷՐԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

Միեւնոյն տիպի թուղթի վրայ, սեւ մելանով, մէկ երես:

Le Caire, 17 *Մարտ* 1920

Սիրելի Տիգրան,

Ստացայ նամակդ: Կը ցաւիմ որ ինծի համար շատ անյարմար է ուրբաթ օրուան ժողովը:

Տունը ծանր հիւանդ ունիմ: Այդ պատճառաւ իսկ ընտանեացս մէկ մասը Հէլուան փոխադրած եմ եւ հետեւաբար կրնաս երեւակայել վիճակս: Արդէն ընկերներէն պիտի իմանաս անցուցած տաղնապալից օրերս:

Եթէ կրնաս յետաձգել, շատ ուրախ պիտի ըլլամ, իսկ ուրբաթ օրուան համար ինծի անկարելիութիւն կայ:

Ամէն պարագայի ընկերներուն կ'իմացնեմ նամակիդ պարունակութիւնը իսկոյն:

Ընկերական բարեւներով
ԳԱՐԵԳԻՆ

Տ. Ե. 22

ԳԱՐԵԳԻՆ ՏԻՐԿԷՐԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ

Միեւնոյն տիպի երկու թուղթի վրայ, սեւ մելանով, մէկական երես:

Հելիոպոլիս, 24 *Դեկտ.* 1920(1)

Սիրելի ընկ. Եաղուպ,

Կը յուսամ թէ նախորդ նամակս ստացած ես: Անշուշտ Շապանեանի խնդիրը կարգադրեցիք: Ներկայիս կ'ուզեմ գրել Ոսկերիչեան Քհնյ.ի մասին: Այդ հարցին համար գրած էիք թէ Ռամկավարներու հացին իւղ քըսած եմ: Սխալ է այդ ըմբռնումը: Կուսակցական խընդիր մը չէ ատիկա: Դաշնակցութեան անունը պէտք չէ քաշկռտել ա'յդքան յիմար խնդրի մը հետ: Իմ ըրածս անհատական sortie(2) *մ'է բարեկամի մխիթարութեան որու մասին անկեղծ են զգացումներս: Տէր Հայկազուն ներկայիս ապրող եկեղեցականներուն մէջ իմ կարծիքով առաջին տեղերէն կը գրաւէ: Իր իմաստասիրական զարգացումը պատիւ կը բերէ հայ եկեղեցիին: Ճիշդ է թէ դաշնակցական չէ, սակայն կղերականներուն ոչ մին դաշնակցական է: Ինչպէս ըսի, եղածները պէտք է բաղդատել իրարու հետ ապա թէ ոչ պէտք է յատուկէն ձեռնադրել...: Դժբախտաբար մենք որքան որ հետաքըրքրուող կայ քահանայի գործերով, նոյն համեմատութեամբ չկան մեր մէջ ձեռնադրուիլ ուզողները եւ կամ կոչում զգացողները: Արդուեանի քննադատութիւններուն մէջ ես ծանր բան մը չտեսայ. Տ. Հօր տըկարակազմ ըլլալը, եւ կամ մէկ երկու բնաւորութեան գիծերը, ամէնուս համար ալ բնական, չեն արդարացըներ ա'յսքան աղմուկ, այն ալ կուսակցական ձեւի տակ՝ եթէ ոչ կուսակցական էութեամբ: Արդուեանի քննադատութիւնները վիճելի խնդիրներ կրնան սեպուիլ առաւել կամ նուազ չափով, սակայն ինչ որ նամակիս տուն տուաւ, այն զայրոյթ պատճառող երեւոյթն է, որով կրքով կուրացած մարդիկ, սկսան այդ քահանային մէջ հալածել ու սպաննել* ընտանիքի հայրը(3), *ջանալով անպատիւ եւ անբարոյ ներկայացնել: Հո՛ս է որ բարեկամի մը լռութիւնը վատութիւն պիտի համարուէր: Եթէ մէկու մը պատիւը այդ կարգի տոքիւմաններով(4) կարելի է վար զարնել, ես Ձեզի կը խոստանամ հարիւրաւոր տոքիւմաններ բերել նոյնքան անձերու համար: Աշխարհի մէջ չկայ օրինագիրք մը որ մարդու մը պատիւը այդ կարգի տոքիւմաններով սեւցընէ եւ ամօթ պիտի ըլլար մեզ եթէ մէկ քանիներու կրքին եւ ուրիշներու ալ տգիտութեան կապենք եւ կաշկանդենք Դաշնակցութեան անունն ալ:*

Ես այնպէս համոզուած եմ որ մեր մէկ քանի ընկերները mystifié(5) *եղած են այս խնդրի մէջ, որուն բացատրութիւնը պէտք է փնտռել մերժուած պաշտօնեաներու, լուսարարներու, տնմնայ աղջիկներու, չլխտի կնիկներու եւ մանաւանդ նախանձոտ պաշտօնակցի սադրանքին քով:*

Ռամկավարները անամօթաբար նախատեցին մեր ամենամաքուր գործիչները անգամ. մեր կողմէ բաւական մեծ վատութիւն մը պիտի ըլլար ասոնց ի փոխարէն քահանայ մը խաչել անբարոյականութեան զէնքերով եւ մանաւանդ հաւասար հողի վրայ դնել Տէր Հայկազուն մը եւ Մուշեղ մը:

Ես իմ կարգիս, Տէր Հայկազունի բարոյականի նկատմամբ որոշապէս անայլայլ մնացած եմ եւ այդ մասին պատրաստ եմ ձեռնոցը վերցնել ո՛ր կողմէն ալ նետուի ատիկա: Ես ա'յնպէս համոզուած եմ որ մեր ղեկավար ընկերները կամ լրջօրէն պէտք է ստանձնեն մեր մամուլի քոնթրոլը(6) եւ կա՛մ պէտք չէ այլայլին երբ մենք բռնենք երբեմն հակասական ընթացք մը: Պէտք չէ՛ որ առտուն կանուխ ելլողը իր անձնական հաշիւը առաջ քշէ եւ կամ ցուցադրէ իր տգիտութիւնը:

Մարտիկ աղան — ի մեծ քրքիջ մեր մէկ քանի շոճուխներուն — գրած էր թէ Ռամկավարները ինծի պէս միամիտներու քթին կը խնդան, լուր ղրկեցի թէ կը նախընտրեմ որ մեր հակառակորդները քթիս խընդան, քան թէ կուսակցական շատ մը բարեկամներս:

Սիրալիր բարեւներով
Գ. ՏԻՐԿԷՐԵԱՆ

---

(1) Անորոշ. կրնայ նաեւ ըլլալ՝ 1921:
(2) Ֆրանսերէն գրուած, — ելոյթ:
(3) Ընդգծուած՝ բնագրին մէջ:
(4) Ֆրանսերէն բառ, — փաստաթուղթ:
(5) Գրուած ֆրանսերէն, — կախարդուած, դիւթուած:
(6) Ֆրանսերէն բառ, — հակակշիռ, հսկողութիւն:

Տ. Ե. 23

ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՇՐՋ· ԺՈՂՈՎԻ ԴԻՒԱՆԻՆ ՊԱՇՏՕՆԱԳԻՐԸ

Գրուած Հ· Յ· Դաշնակցութեան պաշտօնաթուղթի վրայ (20,5x27 սմ·)։ Զինանշանին տակ (վերը՝ ձախին) ԵՆԹԱԿՈՄԻՏԷ բառը ջնջուած է ու ձեռագրով գրուած՝ *ՇՐՋ· ԺՈՂՈՎ*։

Սեւ մելան։ Մաքուր եւ ընթեռնելի ձեռագիր։

1920, *Յուլիս* 26

Յարգելի ընկեր
Տիգրան Եաղուպեան
Աստ

Հ· Յ· Դ· Եգ· 9րդ Շրջ· Ժողովը իր երէկուան վերջին նիստի մէջ քուէներու բացարձակ առաւելութեամբ յառաջիկայ շրջանի համար կոմիտէի անդամ ընտրեց զՁեզ եւ ընկերներ՝

Արեւեան Աւետիս,
Խաչատուրեան Մինաս,
Մալխասեան Սարգիս,
Շալճեան Արշակ,
Զրագեան Միհրան,
Պալըգճեան Յակոբ։

Ա՛րդ, շնորհաւորելով այս ընտրութիւնը, եւ ապագայի համար լիակատար յաջողութիւն մաղթելով, կը փութանք ուրեմն հրաւիրել զՁեզ՝ Ձեր նորընտիր ընկերներու հետ միասին ընդփոյթ պաշտօնի ձեռնարկելու։

Ընկերական բարեւներով՝
Ի դիմաց 9րդ Շրջ· Ժողովի
Քարտուղար Նախագահ
Հ· ՓԷՀՐԻՋԵԱՆ Հ· ՍԱՆՈՍԵԱՆ

Տ. Ե. 24

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻՈՅ ԿՈՄԻՏԷԻ ՊԱՇՏՕՆԱԳԻՐԸ

Գրուած Հ· Յ· Դաշնակցութեան պաշտօնաթուղթի վրայ, սեւ մելանով։ Զինանշանին տակ, տպագրուած ԿՈՄԻՏԷ բառէն առաջ, ձեռագրով աւելցուած է ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻՈՅ ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ։

1921 *Յունիս* 13

Ընկեր Տիգրան Եաղուպեան
Աստ

Յարգելի ընկե՛ր,
Ներկայիս կը փութանք հաղորդել Ձեզ թէ Հ· Յ· Դ· Պրոպականտի Յանձնախումբին անդամ ընտրուած ըլլալով, կը յուսանք թէ սիրով պիտի ընդունիք եւ պիտի տրամադրէք Ձեր մեզի մօտիկ ծանօթ կարողութիւնները այս յոյժ կարեւոր աշխատանքին։

Կանխաւ շնորհակալութիւն յայտնելով մնամք ընկերական ջերմ բարեւներով

Հ· Յ· Դ· ԱՂԵՔՍ· ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ԿՈՄԻՏԷ
Քարտուղար Կ· ՅԱԿՈԲԵԱՆ

Տ. Ե. 25

Հ· Յ· Դ· ԵԳԻՊՏՈՍԻ Ա· ԳԱՒԱՌԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԻ ԴԻՒԱՆԻՆ ՊԱՇՏՕՆԱԳԻՐԸ

Գրուած սեւ մելանով, նամակի 20,5x27 սմ· չափի գծաւոր պարզ թուղթի վրայ։

«Գաւառական ժողով»ը ընթացիկ կերպով կիրարկուող ձեւ չէ եղած մեր կազմակերպական կառոյցին մէջ։

Աղեքս· 19–8–921

Յարգելի ընկեր
Տիգրան Եաղուպեան
Աստ

Հ· Յ· Դ· Եգիպտոսի Ա· Գաւառական Ժողովը իր 17 *Օգոստոս* 1921*ի ԺԴ·րդ նիստին մէջ յառաջիկայ շրջանի համար Գաւառական Կոմիտէի անդամ ընտրեց Ձեզ հետ ընկերներ,*

Ազնաւուրեան Լեւոն
Գամպուրեան Յովսէփ
Խանջեան Ֆրանկիւլ
Նալբանդեան Յակոբ
Փէհրիզեան Հրաչեայ
Տէր Յակոբեան Յակոբ

Հաղորդելով զայս Ձեզ, կը հրաւիրենք փութով ձեռնարկել ձեր պաշտօնին եւ այժմէն յաջողութիւն ու կարողութիւն կը մաղթենք ապագայ Ձեր բոլոր ձեռնարկներուն։

Ընկերական բարեւներով
Դիւան Հ· Յ· Դ·
Ա· ԳԱՒԱՌԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԻ
Քարտուղար Նախագահ
Յ· ՏԷՐ ՅԱԿՈԲԵԱՆ Կ· ՓԱՓԱԶԵԱՆ

Տ. Ե. 26

ԱՅԼ ՊԱՇՏՕՆԱԳԻՐ

Գրուած սեւ մելանով, նոյն չափի եւ տիպի թուղթի վրայ։

«Թաղային ժողով», «Թաղային կոմիտէ» նոյնքան եզակի անուններ են որքան՝ «Գաւառական ժողովն ու Կոմիտէն»։ Պէտք է ենթադրել՝ որ Աղեքսանդրիոյ շրջանի ընկերներու թիւը 1921ին աւելցած էր զգալապէս, որ՝ զանազան թաղամասեր ունէին իրենց առանձին կոմիտէութիւնները, բոլորը ենթակայ ըլլալով «Գաւառական Կոմիտէ»ին։ Տարօրինակը այն է՝ որ, երկու տարի չանցած, 1923ի սկիզբը, կը վերագտնենք Աղեքսանդրիոյ *Ենթակոմիտէի* պաշտօնաթուղթը։

Աղեքս· 29–11–921

Յարգելի ընկեր
Տիգրան Եաղուպեան
Աստ

Հ· Յ· Դ·եան Բուրաստանի *Թաղային ժողովը՝ գումարուած* 24 *Նոյեմբերին, միաձայնութեամբ Բուրաստանի Թաղային Կոմիտէի անդամ ընտրեց զՁեզ եւ ընկերներ Հայկ Սանոսեան եւ Տրդատ Մալխասեան։*

Շնորհաւորելով Ձեզ, յաջողութիւն կը մաղթենք։

Ընկերական բարեւներով

Հ· Յ· Դ·եան
Բուրաստանի Թաղ· Ժողովի
Քարտուղար Նախագահ
Ա· ԱՐԵՒԵԱՆ Ա· ՏԷՐ ԱԲՐԱՀԱՄԵԱՆ

Տ. Ե. 27

ԱՄԵՐԻԿԱՅԷՆ՝ Ա· ՍԱՐԱՖԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ Տ· ԵԱՂՈՒՊԵԱՆԻՆ

Գրուած մանիշակագոյն մելանով, նամակի փոքր չափի (13x16,5 սմ·) անգիծ երկթերթ թուղթի մը չորս երեսներուն վըրայ։

23 *Յուլիս* 922

Սիրելի Տ· Եաղուպեան

Ստացայ նամակդ ժամանակին, բայց քիչ մը ուշացուցի· որովհետեւ ձեր ազգական պահանջատէրէն նամակիս պատասխան կը սպասէի· եկուր տես որ 3–4 *շաբաթ է դեռ ոեւէ լուր մը չառի եւ չեմ ալ յուսար որ բարի պիտի ըլլայ գրելու։ Ըստ ձեր փափաքին՝ պատշաճ գրած էի· դժբախտաբար շատ հեռու է, եթէ ոչ անձամբ ալ կրնայի տեսնել։*

Սիրելի՛ ընկեր, կը գրես թէ ժամանակ մը պիտի նեղուիս, բայց նիւթական կ՚ապահովես, եւլն· անոր ժամանակը անցեալն է եղեր· այժմ անգործութիւն եւ հազիւ ապրուելու դրամ· թէեւ իմ գործս լաւ է· միշտ կը գործեմ, եւ ապրուստս կը հանեմ, ա՛յդքան, աւելի ոչինչ· եւ գիտե՞ս այդ դրամ շահողները ովքեր են· Ֆիզիքականով եւ ուղեղով փայտի պէս մարդիկ են։ Շատ երկար է այն ամէնը որ կարելի ըլլար նամակով նկարագրել· թէ լաւ եւ թէ վատ կողմեր ունի· եւ մարդուն համեմատ յանձնարարելի է Ամերիկան։ Ես Ֆիզիքապէս շատ ու շատ օգտուած եմ· մանաւանդ որ Ֆիզիքական առողջ աշխատութիւն է գործս· նոյնպէս ընտանիքս եւ զաւակներս շատ ու շատ օգտուած ենք։ Տանտէրնիս զանատացի անգլիացի են· ծերունի մայր մը, մանչ եւ աղջիկ զաւակներով, շատ ազնիւ ընտանիք են· շատ լաւ են մեզի հետ· ահագին պարտէզով տուն է· հողը շատ էր, մեզի ալ տուին որ ցանենք· իրենք ինծի ցոյց տուին եւ այժմ ամէն ինչ բուսած է։ Կը վայելենք կոր։ Կը ցաւիմ որ մօտիկ բարեկամներ եւ վաղեմի ընկերներ՝ շատերը հեռու են, որ գէթ միասին վայելէինք։ Ես քիչ մը կը խօսիմ· բայց ընտանիքս բաւական լաւ մաքուր կը խօսի· հապա աղջիկս· անպիտանը ականջը լեցուած է· ինծի հետ անգլերէն կը խօսի շատ ատեն· շատ շուտ պիտի սկսի խօսիլ· արդէն գալիք տարի դպրոց պիտի ղրկենք· պարտաւորիչ է։ Եղբայրս Բ· շրջանն ալ յաջող լմնցուց· որով միայն այս տարի մնաց որ դպրոցը աւարտէ· բայց շատ դըժուար է իր ճիւղը· որով դասերն ալ դժուար են· այսքան մեր մասին։

Շատ ուրախ եղայ տուած ընկերական տեղեկութիւններէդ։ Դժբախտաբար ես շատ մը նորութիւններ չունիմ որ տամ Ամերիկայի մասին· արդէն իմ գիտցածներս դուն ալ գիտես, թերեւս աւելին։ Այստեղի անպիտան ժամանակը շատ սուղ է, որ գէթ երկարօրէն յաճախ գրութիւններով պարապէի· շատ բարեկամներու անգամ զանց առած եմ գրելը՝ հակառակ կամքիս։ Բայց իմ վաղեմի անկեղծ ընկերոջս համար գիշերուայ անուշ քնանալէս է որ կը զոհեմ· այնքան ալ դժգոհ չեմ։

Սնարը եւ Զթճեանը տեսած եմ· անոնք լոկ գաղափարական հողի վրայ էր որ ստիպուեցան կուսակցութեան շարքերէն դուրս մնալ· անոնք նախապէս սկսան ունենալ եռանդուն փրոփականտ մը բոլշեւիկներու մասին եւ շատ մը ընկերներ իրենց համակիր դարձուցին, հակառակ Կեդր· Կոմիտէի յանձնարարութեան· որով մինչեւ Շրջանային Ժողովը ատոնք իրենց գիտցածնուն պէս իրենց համակիր ընկերներով սկսան եռանդուն գործունէութիւն մը, յոյս ունենալով թէ իրենք կարող պիտի ըլլան յաղթանակը տանիլ։ Ա՛խ այդ օրը տեսնայիր· մրջիւնի պէս, աստին անդին, համակիր-համակիր կը խօսէին, կը վիճէին· վերջապէս Շրջանային Ժողովը իրենց վճիռը տուաւ եւ դուրս նետուեցան Դաշնակցութենէն։ Դաշնակցութիւնը եթէ անհատի ետեւէ երթար թերեւս հիմա գոյութիւն անգամ չէր ունենար։

Որքան ալ որ մրտեն, ճառեն, խօսին, խածնեն, անօգուտ է զայն հիմէն վերցնելու: Նա ապառաժ մըն է. զօրաւոր ցնցումներով քիչ մը թերեւս աւելի վնասուի, բայց նորէն նա իր տեղը կը մնայ: Ժամանակը պիտի գայ, ամէն ինչ յայտնի կ'ըլլայ: Այո՛ մենք ալ ունեցած ենք մեր սխալը, բայց այդ հայ ժողովուրդին եւ հայ անհատ անձերունն է եղած աւելի. գէշ պայմաններու մէջ երախայութիւն պիտի ըլլար մեծ բան սպասել: Իմ կարծիքով մենք անհատ դաշնակցականներս եթէ ըլլանք մեր գործերուն եւ խօսքերուն մէջ այնքա՛ն բարձր եւ անկեղծ, այնքան աւելի բարձր պահած կ'ըլլանք այդ կուսակցութիւնը: Կարաւանը արդէն ճամբան ձեռք առած՝ կը քալէ իր ուղիով. որքան որ կ'ուզեն թող ուռեն, ծամեն մեր միսը:

Ընկերներուն ամէնուն բարեւներս յիշէ:

Ընկերական սիրալիր համբոյրներով

Ա. Ա. ՍԱՐԱՖԵԱՆ

S. Ե. 28

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻՈՅ ԵՆԹԱԿՈՄԻՏԷԻ ՆԱՄԱԿԸ Տ. ԵԱՂՈՒՊԵԱՆԻՆ

Գրուած սեւ մելանով, Հ. Յ. Դաշնակցութեան պաշտօնաթուղթի վրայ:

Ստորագրութիւնը (քարտուղարի) անորոշ է. կրնայ ըլլալ՝ Ֆ. (ՖՐԱՆԿԻՒԼ) ԽԱՆՋԵԱՆ:

1923 *Թ. Յունուարի* 16

Ընկ. Տ. Եաղուբեան

Աստ

Սիրելի ընկեր,

Ենթակոմիտէս որոշած ըլլալով, համաձայն Շրջ. Ժողովի որոշման, մասնակցիլ իր սեփական անունով քաղաքիս լուսաւորչական հայերու Թեմականի յառաջիկայ ընտրութիւններուն, կազմած է, այդ նպատակով, ընտրական յանձնախումբ մը ձենէ եւ ընկերներ Մ. Նորատունկեանէ, Կ. Աստուածատուրեանէ, Լ. Էքսէրճեանէ եւ Մարմինս ներկայացնող ընկերոջմէ մը բաղկացած:

Կը խնդրենք որ ձեր առաջին հանդիպումը ա՛յս շաբթու ընթացքին իսկ ունենաք իրարու հետ, խորհրդակցելու համար գործելակերպի եւ այլ յարակից խնդիրներու շուրջ:

Ընկերական բարեւներով
Հ. Յ. Դ. Աղեքս. Ենթակոմիտէ
Քարտուղար՝
Ֆ. ԽԱՆՋԵԱՆ(?)

S. Ե. 29

ՎԱՀԱՆ ՆԱՒԱՍԱՐԴԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ Տ. ԵԱՂՈՒՊԵԱՆԻՆ

Գրուած «Յուսաբեր»ի արտօնաթուղթի վրայ (21,5x28 սմ), սեւ մելանով:

8 *Սեպտ.* 1923

Յարգելի՛ ընկ. Եաղուբ,

Նախ՝ ջերմ բարեւներս Ձեզ: Մի խնդիր ունիմ, Ձեզ, ընկեր Եաղուբ, որի համար էլ այս երկտողը գրում եմ: Գիտեմ, որ հնարաւորութեան պարագային, առանց իմ խնդրանքի էլ, ինքներդ պիտի կատարէք, բայց ես, այնուամենայնիւ, որոշել եմ խնդրել:

Պիտի փափաքէի, որ Շրջանային ժողովին ամպայման ներկայ գտնուէիք: Ձեր ներկայութիւնը մեր աշխատանքների յաջողութեան տեսակէտից ես անհրաժեշտ եմ համարում: Համոզուած եմ, որ Աղեքսանդրիոյ մեր ընկերները հաճոյքով Ձեզ իրենց ներկայացուցիչը պիտի կարգեն, դրա համար անհրաժեշտ է միայն Ձեր համաձայնութիւնը, որի համար էլ գրում եմ այս երկտողը:

Աշխատեցէք, նորից եմ խնդրում, ժողովին ամպայման գալ:

Ջերմ բարեւներով՝

Վ. ՆԱՒԱՍԱՐԴԵԱՆ

S. Ե. 30

ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՇՐՋ. ԺՈՂՈՎԻ ԴԻՒԱՆԻՆ ՊԱՇՏՕՆԱԳԻՐԸ

Գրուած սեւ մելանով, Հ. Յ. Դաշնակցութեան պաշտօնաթուղթի վրայ: Զինանշանին տակ՝ ԿՈՄԻՏԷ բառը ջնջուած է եւ ձեռագրով աւելցուած՝ ԴԻՒԱՆ ՇՐՋ. ԺՈՂՈՎԻ:

1923 *Սեպտ.* 16

Յարգելի՛ ընկեր,

Եգիպտոսի ԺԲ. Շրջ. Ժողովը իր Ա. նիստին մէջ (15 *Սեպտ.*) *որոշեց հրաւիրել ձեզ խորհրդակցական ձայնով մասնակցիլ Շրջ. Ժողովի նիստերուն, համաձայն Ներքին կանոնագրի* 54 *եւ* 56*րդ յօդուածներու տրամադրութեան:*

Ընկերական բարեւներով
Դիւան Շրջ. Ժողովի
ԳՈՒՐԳԷՆ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՍՏ. ԵՍԱՅԵԱՆ

Զ. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ

ԴԱՐՁԵԱԼ ԿԻԼԻԿԻԱ, ՄԻՆԱՍ ՎԵՐԱԾԻՆ, ԵՒ ՀԱՃԸՆԻ ՈՒԹԱՄՍԵԱՅ ԳՈՅԱՄԱՐՏԸ

Նախորդ բաժինները պատրաստուած եւ տպագրութեան յանձնուած էին արդէն, երբ մեր ձեռքը անցան արխիւային եւ պատմական նշանակութիւն ունեցող կարգ մը փաստաթուղթեր, որոնք կը վերաբերին «Նիւթեր»ու առաջին այս հատորին համար նկատի առնուած աշխարհագրական շրջանին՝ Եգիպտոս — Կիլիկիա — Իզմիր — Պոլիս գծին: Անհրաժեշտ կը նկատենք տալ անոնցմէ կարեւորագոյնները, առաջին հատորի ամբողջացումով գէթ առժամապէս փակելու համար տուեալ շրջանը եւ անցնելու՝ Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան մէջ այլապէս մեծ կարեւորութիւն ներկայացուցած յեղափոխական ուրիշ շրջաններու:

Առաջինը, եւ հնագոյնը, ատենագրութիւնն է Լեռնավայրի (Կիլիկիա) չորս ենթաշրջաններու ներկայացուցիչներուն 1906 Յունուարին գումարած մէկ ժողովին: Մասնակցած են Հովիտի (Այնթապ), Դաշտի (Ատանա), Արծուաբերդի (Զէյթուն) եւ Խորշի պատգամաւորները: Խորշը, ամենայն հաւանականութեամբ, Հայոց Ծոցի վրայ նայող կեդրոններէն մէկուն (Իսկենտէրուն, Ջոք Մարզուան, Այաս, եւն.) կուսակցական ծածկանունն է, թէեւ Մարթին Մուրատեանի թղթածրարի 1900–1902 տարիներու նամակներուն մէջ Իսկենտէրունի համար աւելի գործածական է Կարաւան անունը: Խորշը կրնայ ըլլալ նաեւ Մերսինը:

Ապա կու տանք ողբացեալ Սիմոն Վրացեանի թուղթերուն մէջ նոր գտնուած եւ Մինաս Վերածինի վերաբերեալ կարգ մը այլ փաստաթուղթեր, որոնք կապ ունին ի մասնաւորի՝ 1920ի վերջին ամիսներուն, իբրեւ Հայաստանի Անկախութեան Փոխառութեան Կեդրոն. Յանձնախումբի լիազօր ներկայացուցիչ, Վերածինի Բիւթանիոյ շրջանին մէջ ունեցած գործունէութեան հետ:

Վերջին փաստաթուղթը պատմական այլապէս մեծ շահեկանութիւն կը ներկայացնէ: Ան կը պատկանի նորոգ հանգուցեալ մեր վաստակաւոր ընկերներէն՝ Հաճընցի Աստուր Ձալեանի գրչին, եւ կու տայ, օրագրի ձեւին տակ, տեղեկութիւններ եւ տպաւորութիւններ Հաճնոյ ութամսեայ հերոսական կռիւներուն, Կիլիկիոյ այլ շրջաններէն Հաճընին օգնութեան հասնելու ընդհանրապէս անյաջող փորձերուն, եւ ութամսեայ այդ գոյամարտին ողբերգական ելքը պայմանաւորող ազգային թէ միջազգային իրադարձութիւններուն, ի մասնաւորի՝ «ասպետական» Ֆրանսայի ոչ–ասպետական դիրքաւորման մասին: Դառն է ողբացեալ ընկ. Ձալեանի գրիչը յաճախ, ու աններող՝ ինչպէս բարեկամ ճանչցուած օտար ուժերու, նաեւ, երբեմն, հայ կուսակցութիւններու կեցուածքին նկատմամբ: Կու տանք սակայն ամբողջութեամբ, հաւատարիմ մեր սկզբունքին, առանց յապաւումի, իբրեւ վկայութիւնը կեանքի եւ մահուան իր գերագոյն ճիգերուն մէջ փաստօրէն առանձին ձգուած ժողովուրդի մը մէկ զաւկի հոգեվիճակին, ինչպէս նաեւ իբրեւ հում նիւթ եւ աղաղակ՝ ապագայ պատմագրին համար:

Հ. Տ.

1·— ԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՀՈՎՏԻ, ԴԱՇՏԻ, ԽՈՐՇԻ ԵՒ ԱՐԾՈՒԱԲԵՐԴԻ ՇՐՋԱՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԻ

Գրուած է մանիշակագոյն մելանով, 13,5x21 սմ· չափի նամակի գծաւոր թերթերէ կարուած 20 էջնոց փոքր տետրակի մը բոլոր երեսներուն վրայ: Էջերը թուագրուած են 1էն 20: Ձեռագիրը ծայրէ ի ծայր միեւնոյնն է, հակառակ քարտուղարներու փոփոխութեան: Կրնայ արտագրուած պատճէն մը ըլլալ· բայց վերջին էջը կը կրէ պատգամաւորներու ստորագրութիւնները:

Լեզուն, յաճախ տկար ու թերութիւններով լի, պահած ենք անփոփոխ: Եղած են միայն ուղղագրական եւ կէտադրական չնչին սրբագրութիւններ:

Ժողովին վայրը նշուած չէ: Մեզի անծանօթ են նաեւ պատգամաւորները, որոնց բուն անունը կամ մականունը յիշատակուած չէ, հասկնալի պատճառներով: Կ'ենթադրենք միայն՝ որ Դաշտի (Ատանայի) պատգամաւոր Աշմարը ուրիշ մէկը չէ, եթէ ոչ Լեռնավայրի Պատասխանատու Մարմնի երբեմնի անդամ՝ մեզի ծանօթ Աշոտ Մարթինը (Մուրատեան), որ ուրեմն 1905էն ետք անցած է Կիլիկիա՝ գործելու համար երկրին մէջ: Յիշեցնենք որ Հ· Յ· Դ· 4րդ Ընդհ· Ժողովէն ետք, 1907 Դեկտեմբերին, «Դաշնակցական ընկերներու ուղղեալ» բողոքագիրը ստորագրող «Դաշտի վարիչ ընկերներ»էն մէկն էր նաեւ Աշոտ Մարթինը (տեսնել էջ 119)։

ՆԻՍՏ 1·— 1906 *Յունուար* 6/19

Ժողովս բացուեցաւ ատենապետութեամբ Յակոբի: Քարտուղարի դերը կը կատարէր Մայիլը: Ժողովը կը բաղկանար Հովտի(1) *երկու, Դաշտի*(2) *երկու, Խորշի*(3) *մէկ ու Արծուաբերդի*(4) *մէկ, ընդամէնը վեց ձայներով: Արծուաբերդի գործիչ ընկերը իր ձայնը տուած էր Դաշտի ընկերներէն Մայիլի: Խորշի ընկերը ճիշդ ժամանակին հասած չըլլալով, բացակայ էր:*

Ժողովին առաջին գործը եղաւ մշակել օրակարգ մը, որ կը բաղկանայ հետեւեալ խնդիրներէն·

1) *Շրջանական կազմակերպութեան հարցը եւ գործիչներու խնդիրը:*
2) *Տեղային կազմակերպութեանց պաշտօնական հանգամանք կրելու իրաւունքը:*
3) *Դրսէն եկող ընկերներուն իրաւասութեան դերը տեղային կազմակերպութեան մէջ:*
4) *Երկրի մարմիններուն դիրքը արտասահմանի օժանդակ մարմիններու առջեւ:*
5) *Ընդհանուր Ժողովին ներկայացուելիք տեղեկագիր մը եւ ներկայացուցիչ մը ղրկելու հարցը:*
6) *Բացի կամաւոր նուիրատուութիւններէն, ուրիշ դրամական միջոցներ ձեռք բերել:*
7) *Կեդրոնական մարմնի մը ընտրութիւնը տեղային շրջաններէն, տեղային եւ արտաքին գործերը վարելու համար:*
8) *Ընդհանուր գործունէութեան ծրագիր մը, եւ ճշդել տեղային մարմիններու դերը յառաջիկայ ընդհանուր գործունէութեան հանդէպ:*
9) *Ներքին տեղային ծրագիր մը:*
10) *Հաշուետուութիւն:*

Ժողովս փակուեցաւ ընկերներու համաձայնութեամբ:

ՆԻՍՏ 2·— 1906 *Յունուար* 6/19

Ժողովս բացուեցաւ ատենապետութեամբ Յակոբի, ներկայութեամբ բոլոր ընկերներու: Քարտուղարի դերը կը վարէր Մայիլը: Այս նիստին մէջ ներկայ էր նաեւ Խորշի ընկերը:

ՕՐԱԿԱՐԳ·—

Խնդիր 1·— *Ժողովս լսելով ընկերներուն մէջբերած այն պատճառները, որոնց հետեւանքով շրջակայ կարեւոր նկատուած վայրերը բոլորովին թոյլ եւ ետ մնացած են կազմակերպութեան տեսակէտով, որ գործին յարաբերական տեսակէտով աչքի առնուած վայրերէն ոմանք բոլորովին երեսի վրայ թողուած են, նաեւ ի նկատի առնելով այդ վայրերուն մեր ընդհանուր գործին մատուցանելիք եւ նպաստաւորող պայմաններու անմիջական օգուտները, եւ մանաւորապէս նկատի առնելով որ մինչեւ այսօր այդ վայրերը կազմակերպելու եւ դէպի նպատակը մղելու համար տրամադրելի ուժերը պակաս չեն, այլ միմիայն դրամական միջոցները, ուստի միաձայնութեամբ որոշուեցաւ յետ այսու տեղային կազմակերպութեան ձեռք բերած դրամին որոշ մասը* (1/3*ը*) *յատկացնել շրջանական կազմակերպութեանց մէջ որոշ դեր խաղացող գործիչներու: Այդ շրջաններն են՝ Արծուաբերդ եւ շրջակայքը, Սահմանաբերդ*(5), *Հեղհեղհատ*(6) *եւ շրջակայքը, Կարաւան*(7) *եւ շրջակայքը: Այս վայրերուն կազմակերպութեանց համար պահանջուեցաւ յատկացնել տարեկան երկու հարիւր լիրայի գումար մը:*

Կազմակերպութեան այլեւայլ միջոցներով ձեռք բերած գումարին մնացորդը պէտք է յատկացուի եւ ծախսուի բուն նպատակի իրագործման համար (զէնքի եւ ռազմամթերքի, եւն·):

Ժողովս, այս որոշման անպայման գործադրութիւնը խստիւ կը պահանջէ շրջանիս մարմիններէն:

Խնդիր 2·— *Մինչեւ ցարդ մենք ունեցած էինք ոչ պաշտօնական կնիք եւ ոչ պաշտօնական հանգամանք, որով կարելիութիւն ունենայինք վստահութիւն ներշնչել անցեալոյն, ինչպէս նաեւ ներկայիս ոեւէ անձի՝ իբրեւ յեղափոխական պաշտօնական մարմին, խնդրելու նուիրատուութիւն և բարոյական օժանդակութիւն. այս կարեւոր խնդիրը աչքի առաջ ունենալով ժողովս միայնաձայնութեամբ որոշեց որ յետ այսու գոնէ գըլխաւոր մարմինները եւ կարեւոր նկատուած վայրերը ունենան իրենց պաշտօնական կնիքը եւ հանգամանքը, որով կարելիութիւն ունենայ յեղափոխական տեսակէտով թէ ուրիշներուն եւ թէ աւելի սերտ կապերով իր հետ կապել իր շուրջը համախմբուած խումբերը եւ մարմինները:*

(*Աշմարի*(8) *տուած ծանօթութեան համաձայն որ այդ կարգի կնիքները նախապէս կը մնային Տելդայ*(9), *մեր ներկայացուցիչ Ա·ին յանձնարարուեցաւ որ իր Տելդայ հասնելուն այդ բաները տեղւոյն մարմնէն պահանջելով ղրկէ, հակառակ պարագային պահանջել Արեւմտ· Բիւրոյէն*):

Խնդիր 3·— *Ի նկատի ունենալով անցեալին դուրսէն եկող*(*ներու*) *առաւել ձայն ունենալուն, եւ երկրի միջավայրերու մէջ իրենց գոյութիւնը առանց գործին վնասելու պահպանելու ոմանց ունեցած անյարմարութիւններուն գործի յառաջացման հանդէպ պատճառած ակներեւ անտեղութիւնները, ժողովս* որոշեց *միաձայնութեամբ հետեւեալ երեք կէտերը·*

Ա) *Դուրսէն եկող ոեւէ ընկեր տեղային մարմնի ընկերներուն հաւասար ձայնի իրաւունքով միմիայն կրնայ մասնակցիլ տեղային գործերուն:*

Բ) *Մինչեւ որ տեղային մարմինները անհրաժեշտ պէտքը չզգան դուրսի ընկերոջ մը գալստեան, արտասահմանի օժանդակ մարմինները այդպիսիներ ղրկելու իրաւունքը չունին (բացի Ընդհանուր Ժողովէն ընտրըւած Պատ· Մարմնէն)*:

Գ) *Դուրսէն եկող գործիչ ընկերներէն իբրեւ յեղափոխական կը պահանջուի օժտուած ըլլալ հետեւեալ յատկութիւններով·*

ա) *Գլխաւոր պայման՝ թուրքերէն գիտնալ, որով կարելի ըլլայ տեղային պայմաններու հետ հահամակերպիլ:*
բ) *Գիտնալ պայթուցիկ նիւթերու գործածութիւն եւ պատրաստութիւն:*
գ) *Զէնքի գործածութիւն:*
դ) *Կազմակերպելու ընդունակութիւն:*

Ժողովս համաձայնութեամբ փակեց իր նիստը:

ՆԻՍՏ 3·— 1906 *Յունուար* 7/20

Ժողովս բացուեցաւ ատենապետութեամբ Հիլմիի, քարտուղարութեամբ Աշմարի, եւ բոլոր ընկերներու ներկայութեամբ:

Խնդիր 4·— *Ի նկատի ունենալով Հայ Յեղ· Դաշնակցութեան ընդհանուր ծրագրի ըստ ապակեդրոնացման սահմանած դրութիւնը, տեղային մարմիններու լիակատար իրաւունքը իւր տեղային գործերը վարելու եւ ղեկավարելու տեսակէտին մէջ, ժողովս միաձայնութեամբ որոշեց որ տեղային մարմինները անկախ ըլլան ինքզինքնին, երկրի գործին վերաբերմամբ արտասահմանի օժանդակ մարմիններու այս կամ այն անպայման հրահանգներուն առջեւ, բացի՝ օգտուիլ նրանց ընկերական թելադրութիւններէն գործի տեսակէտով:*

Շրջանիս ընտրեալ Պատասխանատու Մարմինը երկրէն դուրս հաստատուելու իր դերին մէջ վաւերական չնկատելով, դուրսէն եղած իր թելադրութիւնները անզօր կը մնան երկրի մարմիններու կողմէն գործի վերաբերմամբ:

Մարմինը երկիր մտնելու ու գործերուն հետ մօտէն ծանօթանալու եւ մօտէն շփման մէջ մտնելու համար, կը պահանջենք որ հաստատուին ամենահեռուն՝ Դաշտին մէջ:

Մինչեւ որ Պատասխանատու Մարմինը երկիր հաստատուի, շրջանիս գործերը վարելու համար տեղային մարմիններէն ընտրեալ Ղեկավարող Մարմինը *պարտաւոր է յարաբերութեան մտնել Նոր Աշխարհի*(10), *Տելդայի*(9) *եւ Արեւմտ· Բիւրոյի հետ, զանոնք գիտակից պահել երկրի գործերուն հետ, եւ ի պահանջել հարկին, խնդրել անոնց օժանդակութիւնը: Պատ· Մարմինը երկիր հաստատուելէն վերջ, գոյութիւն ունեցող* Ղեկավար Մարմինը, *հաւասար ձայնով, Պատ· Մարմնոյ սահմանուած իրաւունքներով:*

Խնդիր 5·— *Յառաջիկայ տեղի ունենալիք Ընդ· Ժողովին մասնակցելու եւ մանրամասն տեղեկագիր մը ներկայացնելու պէտքը եւ օգտակարութիւնը, ինչպէս նաեւ ներկայացուցիչ ընկերոջ մը ներկայութիւնը անհրաժեշտ դատելով, տեղեկագրի պատրաստութեան մշակումը, ժողովս յանձնեց ընկերներէն՝ Ակ·, Աշ·, եւ Հիլմիին, եւ իբրեւ ներկայացուցիչ իր կողմէն ղրկելու համար ժողովս միաձայնութեամբ որոշեց ղրկել Յակոբը:*

Ժողովս փակուեցաւ համաձայնութեամբ ընկերներու:

---

(1) Հովիտ, — Այնթապի շրջանի կուսակցական անունը:

(2) Դաշտ, — Ատանայի շրջան:

(3) Խորշ, — ամենայն հաւանականութեամբ՝ Իսկենտէրունի Ծոցին վրայ նայող քաղաքներէն մէկը· կրնայ ըլլալ նաեւ Մերսինը:

(4) Արծուաբերդ, — Զէյթուն:

(5) Սահմանաբերդ, — Մարաշի շրջան:

(6) Հաւանօրէն պիտի ըլլայ՝ *Հեղեղատ*, մեզի անծանօթ շրջանի մը կուսակցական անունը:

(7) Կարաւան, — Իսկենտէրունի շրջան:

(8) Ամենայն հաւանականութեամբ՝ մեզի ծանօթ Աշոտ Մարթինը (Մուրատեան), որ ուրեմն 1905էն ետք անցած էր Կիլիկիա (Ատանայի շրջան) եւ կը գործէր այնտեղ:

(9) Աղեքսանդրիա (Եգիպտոս), ուր կեդրոնն էր Կիլիկիոյ Պատասխանատու Մարմնին:

(10) Հիւս· Ամերիկայի կազմակերպութիւնը:

ՆԻՍՏ 4.— 1906 Յունուար 7/20

Ժողովս բացուեցաւ ատենապետութեամբ Հիլմիի, ատենադպիրի դեր վարեց Աշմար։ Բոլոր ընկերները ներկայ էին։

Խնդիր 6.— *Խումբերուն եւ համակրողներուն կամաւոր նուիրատուութիւններէն զատ, դրամական միջոցներ ձեռք բերելու համար բռնի միջոցը իբրեւ սկզբունք ընդունելով (տեռոր, բռնի հանգանակութիւն, առեւանգում եւ հրոսակային խումբեր), ժողովս որոշեց առ այժմ գործադրութիւնը յետաձգել մինչեւ որ մեր շրջաններուն կազմակերպական ոյժերը որոշ չափով ընդլայնին եւ զօրանան։ Մինչեւ Լայն Վայր (մենք զմեզ դրամական պէտքի առաջ զգացինք) մէն մի շրջան պարտաւոր է ըստ կարելւոյն կարճ ժամանակի մէջ ստեղծել ընկերները եւ պատրաստել զանոնք, թէ յառաջիկային վերոյիշեալ միջոց նպատակները իրագործելու եւ թէ տարբեր զանազան մեթոտներով ի ձեռք բերելու գումարները՝ գործի անհրաժեշտ պէտքերուն գործածուելու համար։*

Խնդիր 7.— *Ժողովիս անդամներէն մէկը առաջարկեց շրջանիս կազմակերպութեան գոյութիւն ունեցող մարմիններէն մէկը նշանակել եւ վաւերացնել առժամեայ կամ տեւական իբրեւ Կեդրոնական Մարմին, որը իրաւունք ունենայ վարելու թէ ներքին եւ թէ արտաքին բոլոր գործերը։*

Այս առաջարկը ժողովականներու կողմէն առարկուեցաւ, ըսելով թէ մի տեղի ունէ մարմին սահմանափակուելով իր տեղային գործունէութեան մէջ, կարող չէ լիակատար իրազեկ ըլլալ գործերուն եւ պէտքերուն, ուստի ժողովս միաձայնութեամբ որոշեց որ Ղեկավար Մարմինը *ընտրուի գոյութիւն ունեցող այլեւայլ վարիչ մարմիններու կողմէն մի մի ներկայացուցիչներէ, որոնք կազմելով վերոյիշեալ* Ղեկավար Մարմինը, *վարեն ներքին եւ արտաքին բոլոր գործերը։ (Այս որոշումը չի կաշկանդեր երբեք յարաբերելու իրաւունքը տեղային մարմինները իրարու հետ)։*

Ժողովս փակուեցաւ համաձայնութեամբ բոլոր ընկերներուն։

ՆԻՍՏ 5.— 1906 Յունուար 8/21

Ժողովս բացուեցաւ ատենապետութեամբ Հիլմիի եւ քարտուղարութեամբ Աշմարի, ներկայութեամբ բոլոր ընկերներու։

Խնդիր 8.— *Ժողովս միաձայնութեամբ ընդունեց եւ որոշեց ունենալ մեր ընդհ. գործունէութիւնը չեշտող եւ պարզող ծրագիր մը, սահմանուած դերերու բաժանումով շրջանի մարմիններու վրայ, որպէսզի շրջանի մէն մի մարմին չսահմանափակուելով իր տեղային գործերու առաջ, յառաջ բերէ իր դերը ապագայ բուն գործի առաջ։*

Այդպիսի ծրագիր մը մշակելու եւ ժողովիս ներկայացնելու իրաւունքը տրուեցաւ համաձայնութեամբ՝ ընկերներէն Աշմարի, Հիլմիի եւ Սմբատի։

Խնդիր 9.— *Դաշտին մէջ գոյութիւն ունեցող ներքին խմբական ծրագիրը ժողովս քննութեան առնելով, պէտք եղած քիչ փոփոխութեամբ ընդհ. համաձայնութեամբ ընդունուեցաւ եւ վաւերացուեցաւ բոլոր շրջաններուն համար։*

Ժողովս փակուեցաւ համաձայնութեամբ բոլոր ընկերներու։

ՆԻՍՏ 6.— 1906 Յունուար 8/21

Ժողովս բացուեցաւ ատենապետութեամբ Հիլմիի եւ ատենադպրութեամբ Աշմարի։ Բոլոր ընկերները ներկայ էին։

Խնդիր 10.— *Դաշտի կազմակերպութիւնը իր տրամադրութեան տակ գտնուած հաշիւները, Հովիտի հաշիւները, Հովիտ ղրկած եւ ներկայացուցած ըլլալով եւ հաշիւները ամբողջապէս Հովտի մէջ կեդրոնացած ըլլալով, Հովտի ընկերները, հաշիւները իրենց հետ միասին բերած չըլլալնուն պատճառաւ ժողովս առիթ չունեցաւ ընդհ. հաշիւները քննելու։ Ուստի ժողովս որոշեց նամակ գրել Հովիտ, որպէսզի այնտեղի մարմինը իր տրամադրութեան տակ գտնուած բոլոր հաշիւները անմիջապէս ղրկէ Տեղդայ*(9), *որը մեր տեղեկագրի հետ միացուցած՝ մեր ներկայացուցիչը ներկայացնէ ընդհ. ժողովին։*

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԻՒՏՃԷ ԵՒ ԳՈՅՈՒԹԻՒՆ ՈՒՆԵՑՈՂ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐ

ԴԱՇՏ.— Խումբերէ գոյացած պատրաստի դրամը՝ 15 *մէճիտ։ Առ այժմ ամսական եկամուտ* 4 *մէճիտ։ Կանոնաւոր վճարող անդամք՝* 12 *հոգի։ Համակրողներու որոշ թիւ մը կայ՝* 12 *ընկեր, որ կը յուսանք ի մօտոյ կանոնաւոր վճարող խումբերու վերածել։*

ՀՈՎԻՏ.— Խումբերէն գոյացած պատրաստի դրամը՝ 30 *մէճիտ։ Առ այժմ ամսական եկամուտ՝* 8 *մէճիտ։ Կանոնաւոր վճարող անդամք՝* 30 *հոգի։ Համակրողներու որոշ թիւ մը կայ* 15 *հոգի, որ կը յուսանք ի մօտոյ կանոնաւոր վճարող խումբերու վերածել։*

Կայ նաեւ խումբերու կողմանէ գնուած զէնքեր, որոնց քանակը կը մտնէ հաշուեկշռին մէջ։

ԽՈՐՇ.— Պատրաստի դրամ՝ 4 *մէճիտ։ Առ այժմ ամսական եկամուտ* 1,5 *մէճիտ։ Կանոնաւոր վճարող անդամք երեք հոգի։*

Ժողովս ի նկատի առնելով Խորշի ընկերներու թուլութիւնը եւ տեղային կարեւորութիւնը ներկայ եւ յառաջիկայ գործունէութեան տեսակէտով, պահանջեց Խորշի ներկայացուցիչ ընկերներէն միջոցներ ձեռք առնել, ընդլայնելու եւ տարածելու համար շրջանակը ի մօտ ժամանակի։

ԱՑԼ ԵՒ ԱՑԼՔ

Թէեւ նախապէս Խոր Վիրապի շրջանն ալ համաձայնած էր շրջանական ժողովիս գումարման, եւ մասնակցելու համար, բայց իր նշանակուած պատգամաւորի անակնկալ ձերբակալութեան պատճառաւ ցաւ ի սիրտ կը յայտնենք որ չկրցաւ մասնակցիլ։

Ժողովս իր այս շրջանական ժողովի կազմով գործերու յառաջացման ու զարգացման չօշափելի օգուտները ակներեւ ունենալով որոշեց յանձնարարել տեղային մարմիններու եւ յառաջիկային կազմուելիք Ղեկավար Մարմինին՝ *որ վեց ամիս յետոյ անհրաժեշտ է գումարել երկրորդ շրջանական ժողովը։*

ՆԻՍՏ 7.— 1906 Յունուար 10/23

Ժողովս բացուեցաւ ատենապետութեամբ Մայիլի եւ ատենադպրութեամբ Հիլմիի։ Բացի Խորշի ընկերներէն ամէնն ալ ներկայ էին։ Խորշի ընկերը իր ձայնի քուէն տուած էր Ակոբին։

Խնդիր 8.— *Այն մասնաժողովը որ 8րդ խնդիրը մշակելու (ներքին ծրագիր) եւ ժողովիս ներկայացնելու իրաւունքը յանձն առած էր, այսօր պարզեց իր տեղեկագիրը, որ հետեւեալն է.—*

«Մենք Հ. Յ. Դ. Մարմիններս անհատապէս եւ թէ մեր կազմակերպութիւնը իր հաւաքական կազմով մասնաւորապէս, իր անցեալի փորձերէն համոզուած ըլլալով թէ մեր նպատակին ձգտող, ներկային թէ ապագային մեր մղելիք բուն կռիւը պէտք է ու անհրաժեշտ է ունենալ կեդրոնացման որոշ վայրերու մէջ. որով կարելիութիւն ունենանք մեր սկսած կռուին գոնէ ամիսներու մէջ տեւողութեան եւ կիսա-ապստամբութեան լիակատար երեւոյթը տալ, ու այդպէսով ազդել եւ զբաղեցնել մեզ տիրապետող ու կաշկանդող Թ. կառավարութեանը եւ Զ. բանակին վրայ, այլ նաեւ ստիպել եւ ազդել Եւրոպական դիւանագիտութեան վրայ, որոշապէս միջամտելու համար մեր դատի արդար իրաւունքին, Լեռնավայրը իր դիրքով այդ յարմարութիւնը ներկայացնող ու նպաստաւորող վայրերէն մին ըլլալով, եւ որ մեր կազմակերպութիւնը տարիներէ ի վեր այս վայրը այդ տեսակէտով իրեն իբրեւ գլխաւոր գործունէութեան վայր ընդունած էր, ներկայ շրջանական ժողովս եւս ճշդելով *ու հաստատելով այդ որոշումը, կ՚ընդունի ու կը փարի միացած ուժերով յառաջիկայ իր բուն գործունէութիւնը ամենաստուգ գնով եւ միջոցներով իրականացնել իր ընդունած գլխաւոր նպատակը, մշակելով հետեւեալ ներքին գործունէութեան ծրագիրը շրջաններու կատարելիք դերերու բաժանումով»։*

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԾՐԱԳԻՐ ԵՒ ԳԼԽԱՒՈՐ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԵԱՆ ՎԱՅՐԵՐ

1) . . . . :
2) . . . . :
3) . . . . :

1.— *Մէն մի վայրի մարմնի գործունէութիւնը չսահմանափակուելով լոկ իր շրջանի գործունէութեան մէջ, իր ձեռք բերած թէ կամաւոր, թէ բռնի դրամէն իր տեղային նախապատրաստական պէտքերը հոգալէն վերջ, մնացորդ գումարի մեծամաս քանակը* պարտաւոր *է յատկացնել բուն կեդրոնացման վայրերու պէտքերուն։*

2.— *Մէն մի մարմին իր տեղային հայ ազգաբնակութիւնը ապագայի կռիւներու եւ կամ ընդհարումներու առաջ որոշ չափով ինքնապաշտպանութեան եւ կամ պաշտպանողական միջոցները աչքէ չհեռացնելով, պարտաւոր է իր հետ կապուած օժանդակ յեղ. խումբերէն մարզել ու պատրաստել կռուող թռուցիկ խումբեր, մասնակցելու համար ապագայ կեդրոնական վայրերու կռուին ուղղակի եւ կամ անկէ դուրս ապստամբելու, եւն.։*

3.— *Մէն մի մարմնէ* խստապէս *կը պահանջուի իր տրամադրելի դրամական միջոցները հետզհետէ յատկացնել զէնքեր եւ ռազմամթերք ձեռք բերելու, եւ ստեղծել թաքստոցներ եւ ճանապարհ զանոնք պահելու եւ ի պահանջել հարկին կեդրոնավայրերը փոխադրելու համար։*

4.— *Երբ կեդրոնացման վայրերն պատրաստուելէ յետոյ, կռուի ասպարէզ գալու նշանը կը յայտարարեն, դուրսի վայրերու մարմինները եւս իրենց տեղւոյն մէջ նախապատրաստուած եւ այդ նպատակին տրամադրուած ուժերով պարտաւոր են կռուի ասպարէզ գալ (ցոյց, խմբական կռիւ, եւն.)։ Որպէսզի Ա) Կեդրոնացման վայրերը իրենց կռիւներով մինակ չմնան եւ լոկ տեղային սահմանափակ երեւոյթը չկրեն։ Բ) Կառավարութիւնը գէթ մի քանի օրեր շուարի ու յանկարծակիի գալով չկարենայ անմիջապէս Զ.ի բանակը իր մեծաքանակ կազմերով կեդրոնացնել կեդրոնական վայրերու վրայ։*

5.— *Ապագայ ընդհանուր կռուի հանդէպ մէն մի մարմին իր կատարելիք դերը ճշդելու եւ գիտակցելու վերաբերմամբ պէտք է ուսումնասիրական եւ պատ-*

րատական միջոցներ ձեռք առնէ իր բաժին դերը լիովին իրագործելու համար։

6.— *Մէն մի մարմին իր քաղաքի մէջ կատարելիք դերէն դուրս, պէտք է մշակէ զանազան ծրագիրներ լեռնային եւ կամ ազատ ճանապարհներու վրայ իրագործելու համար, կասեցնելու եւ կամ յապաղեցնելու դէպի կեդրոնացման վայրերու վրայ տանող եւ գնացող Զ.ին շղթան։*

7.— *Շրջաններու կազմութեան դեր Հովիտի եւ զանազան* . . . . :

8.— *Դաշտի շրջաններու կազմութեան դեր եւ զանազան* . . . . :

ՆԻՍՏ 8.— 1906 *Յունուար* 11/24

Ներկայութեամբ բոլոր ընկերներու։

Ընթերցում ժողովիս ատենագրութեան եւ ընդհ. ժողովին ներկայացուելիք տեղեկագրի վաւերացումն։

Հովտի պատգամաւորներ
ԱԿՈԲ ՀԻԼՄԻ

Դաշտի պատգամաւորներ
ՍՄԲԱՏ ԱՇՄԱՐ

Խորշի պատգամաւոր
ՋԵՄՄՈՒՐ

Արծուաբերդի պատգ.
ՄԱՑԻԼ

2.— ՄԻՆԱՍ ՎԵՐԱԾԻՆ

«Մինաս Վերածինի թուղթերը» խորագրով, մեր ողբացեալ ընկերոջ թղթածրարին մէջ գտնուող նամակներն ու փաստաթուղթերը հրատարակած ենք արդէն այս հատորին մէջ (տեսնել էջ 120–137)։ Ինչպէս այս բաժնի ներածականին մէջ ըսուեցաւ, հետագայ փաստաթուղթերը, գտնուած ընկ. Սիմոն Վրացեանի թուղթերուն մէջ, յաւելեալ լոյս կը սփռեն ընդհանրապէս Կիլիկիոյ մեր Մարմիններու 1919–1920 շրջանի, եւ ի մասնաւորի ընկ. Մինաս Վերածինի գործունէութեան շուրջ, իբրեւ նորութիւն՝ գաղափար մը տալով նաեւ Պոլսոյ եւ Բիւթանիոյ (Իզմիտէն Պանտրմա) շրջանին մէջ Հայաստանի Հանրապետութեան Անկախութեան Փոխառութեան մարմիններու աշխատանքներուն շուրջ։

Մ. Վերածինի թղթածրարի այս նոր փաստաթուղթերը կու տանք հետեւեալ դասաւորումով.— Ա) Կիլիկիա — Բ) Երեւան 1919, Հ. Յ. Դ. 9րդ Ընդհ. Ժողով — Գ) Հայաստանի Հանրապետութեան Անկախութեան Փոխառութիւն։

Ա.— ԿԻԼԻԿԻԱ

1.— *ՕՐԱԿԱՐԳ ԼԵՌՆԱՎԱՅՐԻ 1919Ի ՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎԻ*

Տպագրուած է 18x41 սմ. չափի օրաթերթի (դեղնօրակ) թուղթի վրայ, մէկ երես։ Թուղթին վարի մասի աջ կողմը ծալլուելէ մաշած ու փճացած ըլլալով, փոքր մաս մը (քանի մը տողերու վերջին 2/5 մասը) վերակազմած ենք մենք եւ առած փակագծերու մէջ։ Անորոշ կը մնան միայն Մերսինի եւ Տարսոնի ձայներու թիւը, եւ շրջաններու աջակողմեան սիւնակի առաջին անունը (Մերսինէն վեր), որ կը սկսի Ս տառով (կրնայ ըլլալ նաեւ Մ կամ Ա)։

1919ի Յունիս–Յուլիս ամիսներուն գումարուած Լեռնավայրի այս շրջանային ժողովն է որ զբաղուած է Հ. Յ. Դ. 9րդ Ընդհ. ժողովի օրակարգերու քննութեամբ եւ Կիլիկիոյ պատգամաւորներու (Մ. Վերածին եւ Տ. Ծամհուր) ընտրութեամբ։

ՕՐԱԿԱՐԳ
Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ
ԼԵՌՆԱՎԱՅՐԻ ՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎԻ
(ԱՄՓՈՓՈՒՄ)

Ա. Զեկուցումներ.
- *1.— Լեռնավայրի Շրջանին գործունէութիւնը 1919ի սկիզբէն մինչեւ Շրջ. Ժողով։*
- *2.— Կեդր. Կոմիտէի զեկուցումներ։*
- *3.— Շրջաններու զեկուցումներ։*
- *4.— Առաջարկներ։*

Բ. Կազմակերպական.
- *1.— Կանոնագրի կազմութիւն։*
- *2.— Վերակազմութիւն եւ Կազմակերպութեան աշխատանքներ։*
- *3.— Արհեստակցական, Գործակցական եւ Բանուորական միութիւններ։*

Գ. Յարաբերական խնդիրներ.
- *1.— Յարաբերութիւն Դրացի Ազգերու հետ։— (Յոյներ, Արաբներ, Գզըլպաշներ եւ այլն.)*
- *2.— Յարաբերութիւններ միւս կուսակցութիւններու հետ։*
- *3.— Յարաբերութիւն Առաջնորդարանի եւ Ազգ. Մարմիններու հետ։*
- *4.— Յարաբերութիւն Ֆրանսական վարչութեան, Թուրք պետութեան եւ միւս իշխանութեանց հետ։*

Դ. Պրոպականտի խնդիր.
- *1.— Գրաւոր Պրոպականտ («Կիլիկիա», «Ազատամարտ» եւ գրքոյկներ)։*
- *2.— Բերանացի Պրոպականտ (Գործունէութեան ուղեգիծ)։*

Ե. Ընդհ. Կազմակերպական խնդիրներ.
- *1.— Հ. Յ. Դ. 9րդ Ընդհ. Ժողովի օրակարգը։*
- *2.— Հ. Յ. Դ. Կիլիկիոյ Շրջանի կուսակցական պատմութեան կազմութիւն։*
- *3.— Ընդհ. Ժողովի մասնակցութեան խնդիրը, եւ պատգամաւորի ընտրութիւն։*

Զ. Հաշուական.
- *1.— Հաշիւներու քննութիւն։*
- *2.— Փակում եւ նոր պիւտճէ։*
- *3.— Դատական խնդիրներ։*

Է. Ընտրութիւն մարմիններու.
- *1.— Ընտրութիւն Կ. Կոմիտէի։*
- *2.— Ընտրութիւն Գործիչներու։*

Ծանօթ.— Շրջանային ժողովը, նկատի առնելով բացառիկ պայմանները, այս անգամ կը գումարուի ընկերներու լայն մասնակցութեամբ, առանց կաշկանդուելու նախընթացներով՝ ու կանոնադրական սահմանաւորումներով։ Աշխատանքները կը սկսին 1919 Յունիս 25ին, ... *մէջ։*

Պէտք է մինչեւ Յունիս 5 ուղարկել Կ. Կոմիտէին Շրջանի Մարմիններու գործունէութեան, տեղական կամ վիճակին մանրամասն զեկուցագրերը, ինչպէս եւ իւրաքանչիւր Մարմնի Դրամական հաշիւները։

Կը հրաւիրենք բոլոր Մարմիններն ու ընկերները, վերակազմութեան աշխատանքին հետ՝ այժմէն իսկ ուշադրութեան առնել ընդհանուր եւ Շրջանային ժողովներու օրակարգերը եւ տեղական ընդհանուր ժողովներու մէջ, իւրաքանչիւր հարց զատ զատ վիճաբանութեան նիւթ դարձնելէ յետոյ, քուէարկուած բանաձեւերը գրաւոր յանձնել իրենց պատգամաւորներուն։

Պէտք է որոշուած օրը ներկայ գտնուիլ։

Հ. Յ. Դ. ԿԻԼԻԿԻՈՅ Կ. ԿՈՄԻՏԷ

25 *Մայիս*

Կը յանձնարարենք ձեզ Կ. Պոլսոյ Պա(տասխանատու Մարմնի հրա)հանգները, մասնաւորապէս Գ. եւ Դ. յօդուած(ները, որոնք կը վերաբերին Հ. Յ. Դաշնակցու)թեան պատմութեան եւ մեռնող ընկերներու կեն(սագրականներուն)։

Շրջ. Ժողովին պիտի մասնակցին Կիլ(իկիոյ բոլոր շրջանները, ընտրո)ղական ձայներու հետեւեալ իրաւունքով.

Ատանա	3	*ձայն*			
Տէօրթ Եօլ	3	»	*Ս*.......?	?	»
Հալէպ	3	»	*Մերսին*	?	»
Սիս	3	»	*Տարսոն*	?	»
Մարաշ	2	»	*Հաճըն*	1	»
Այնթապ	2	»	*Ուրֆա*	1	»

2.— *ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ՓՈԽԱՏՈՒՈՒԹԻՒՆ՝ ԱՏԱՆԱՅԻ ՀԱՅ ԱԶԳ. ՄԻՈՒԹԵԱՆ*

ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ — ԱՏԱՆԱ տպագրեալ վերտառութեամբ ստացագիր մը (11,3x11,7 սմ. չափի), թիւ 15, 15 Յունիս 1920 թուակիր, 45,000 դրշ.ի.—

Պարոն *Կ. Կ. Կ.էն*
ստացանք դրշ. *քառասուն ու հինգ հազար դահ. օսմ. Թղթադրամ փոխառութեան ձեւին տակ։*

Գանձապետ — Ատենապետ
Կ. Բ.(?) *ԱՇԸԳԵԱՆ* — *ԴՈԿՏ. Շ.*(?) *ՄՆԱՑԱԿԱՆԵԱՆ*

Կ. Կ. Կ. կը նշանակէ անշուշտ Կիլիկիոյ Կեդրոնական Կոմիտէ։ Ստացագրին կցուած երկտող գրութիւն մը, Մ. Վերածինի ձեռագրով, կը նշէ.— «Ատանան պաշարուած էր։ Ատանայի Հայ Ազգ. Միութիւնը դրամական նեղ կացութեան մէջ ըլլալով՝ 45.000 դահ. փոխատուութիւն ըրած է Լեռնավայրի Կեդր. Կոմիտէն։ Ատոր ընկալագիրը, — թիւ 15։ Այդ ատեններ Հ. Յ. Դ. Ամերիկայի Կեդր. Կոմիտէն կարեւոր գումար մը փոխադրած էր Կիլիկիա»։

3.— *ԱՅԼ ԹՈՒՂԹԵՐ*

Մ. Վերածինի Կիլիկեան շրջանի գործունէութենէն՝ թղթածրարին մէջ մնացած են նաեւ տպագրեալ երկու յայտարարութիւններ, 24x31,5 սմ. չափի, մէկը վարդագոյն (Կիրակի, 1 Փետրուար — անշուշտ 1920 — Ատանա), միւսը գորշ–սպիտակ (Կիրակի, 15 Փետրուար, Մերսին) թուղթի վրայ, հետեւեալ բովանդակութեամբ.— «ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՀԻՄՆԱԴԻՐՆԵՐՈՒ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐԸ, — Անդրանիկ, Սեպուհ, Արամ, Ռոստոմ, Վարդան, Իշխան եւ հայ հերոսներ, — ՎԱՐԶԱՊԵՏ ԽԱՏԻՍԵԱՆ, ՁՕՐ. ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ. — Հայ բանակին յաղթանակը Զանգեզուրի մէջ, — հայկական գունդերը եւ կամաւորական խումբեր, — Էջմիածին, Երեւան, եւն., եւն.։ Հայաստանի զինուորական, քաղաքական եւ տնտեսական կացութեան մասին պիտի բանախօսէ եւ պատկերներու մասին բացատրութիւններ պիտի տայ Հայաստանէն նոր վերադարձած ԸՆԿ. ՄԻՆԱՍ ՎԵՐԱԾԻՆ»։

Բ.— ԵՐԵՒԱՆ 1919, Հ. Յ. Դ. 9ՐԴ ԸՆԴՀ. ԺՈՂՈՎ

Հետեւեալ թուղթերը կը վերաբերին Մ. Վերածինի Երեւան գտնուած շրջանին՝ իբրեւ Կիլիկիոյ պատգամաւոր (Տիգրան Ծամհուրի հետ) Հ. Յ. Դաշնակցութեան 9րդ. Ընդհ. ժողովին։ Վերածին պէտք է Երեւան մնացած ըլլայ 1919 Սեպտեմբեր, Հոկտեմբեր եւ Նոյեմբեր ամիսներուն։ Դեկտեմբեր 22ին, ան Պոլիս է արդէն, ինչպէս կը վկայէ Պոլսոյ Կ. Կոմիտէի կողմէ «ի պատիւ Հայաստանէ վերադարձող պատգամաւոր ընկերներու» տրուած նաշկերոյթի հրաւէր մը («Ճակատամարտ»ի սրահին մէջ), որ կը կրէ «ընկեր Վերածին» ձեռագիր մակագրութիւնը։

1.— ՄՈՒՏՔԻ ՏՈՄՍ Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ IXՐԴ. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎԻ, տրուած պատգամաւոր ընկեր Մ. Վերածինին (անունը՝ ձեռագիր), 27 Սեպտեմբեր 1919 թուակիր, «Երեւան, Արեւելեան Բիւրօ» տպագրեալ ստորագրութեամբ։ Ձեռագրով թըւագրուած է՝ № 31։ Չափն է 11,7x9,2 սմ.։ Գոյնը՝ կարմիր–նարնջագոյն։

2.— ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԻ մուտքի երեք տոմսակներ, «Հայաստանի Խորհրդի Աւագ Քարտուղար» տպագրեալ ստորագրութեամբ եւ «ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՐԼԱՄԵՆՏ» կնիքով։

3.— Մատիտով ձեռագիր փոքր տոմս մը Ընդհ. ժողովի նախագահութենէն՝ Իշխան Յովսէփ Արղութեանի ստորագրութեամբ.— «Ընկե՛ր Վերածին, Իզմիրի զեկուցումից յետոյ պիտի առաջարկեմ լսել Կիլիկիոյ զեկուցումը, այնուհետեւ անցնել հարցերի եւ քննադատութեան։ ԻՇԽԱՆ»։

4.— Մատիտով ձեռագիր փոքր տոմս մը, Մ. Վերածինին ուղղուած ընկ. Վահան Փափազեանի կողմէ (Կոմս), 1 Հոկտեմբեր 1919 թուակիր, հետեւեալ պարունակութեամբ.— «Ֆարհատ ! — խնդրեմ այսօր հանդիպիս Հարբորտի հետ եկած զինուորական էնժէնիորին եւ 1–2 *ժամով* յետ խնդրես Օհանջանեանի կողմէ անոր յանձնուած քարտէզը՝ պատճէն վերցնելու համար։ Բարի եղիր բերելու ինձ մօտ, ես կ'ընդօրինակեմ եւ կը վերադարձնեմ։ ՎԱՀԱՆ»։ Յիշեցնենք որ Ֆարհատ Մ. Վերածինի մէկ այլ ծածկանունն էր։

5.— Կապոյտ մելանով գրուած փոքր երկտող մը (11,8x14 սմ. չափի թղթիկի մը վրայ), Հ. Կարինեանի կողմէ ուղղուած

Շ· Նաթալիի եւ Մ· Վրացեանի·— «Ընկերներ Շահան Նաթալի եւ Վրացեան, — Այսօր մինչեւ ժամը 12ը խնդրեմ անցնիլ Պառլամենտի գրասենեակ՝ ինձ մօտ, խօսելու հինգշաբթի երեկոյեան ըլլալիք հրապարակային դասախօսութեան շուրջը: ՀՐ· ԿԱՐԻՆԵԱՆ: 24 Հոկտ·»:

6·— Նամակի 13x21 չափի թուղթի վրայ (տպագրուած «ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ ԼՈՅՍ ԳՐԱԴԱՐԱՆ-ԸՆԹԵՐՑԱՐԱՆԻ ՎԱՐՉՈՒԹԻՒՆ, Երեւան» վերտառութեամբ) գրուած 16 Նոյեմբեր 1919 թուակիր (թիւ 169) «վկայական» մը, որ կը հաստատէ թէ «Վանի «Ազատութեան Լոյս» գրադարանի վարչութիւնը լիազօրած է Գրն· Մինաս Վրացեանը Կիլիկիայի մէջ ձեռնարկելու դրամական եւ գիրքերու հանգանակութեան՝ ի մօտոյ Երկիր փոխադրելիք «Ազատութեան Լոյս» գրադարանի օգտին: Նախագահ վարչութեան (անստորագիր): Անդամ Քարտուղար՝ Յ· Քարտաշեան»:

7·— «Հ· Յ· Դ· Վրաստանի Կենտ· Կոմիտէ» կնիքը կրող ձեռագիր տոմս մը, հետեւեալ պարունակութեամբ·— «Ընկեր Վրացեան, Հ· Յ· Դ· Վրաստանի Կ· Կոմիտէն խնդրում է Ձեզ այսօր գիշերուայ 11 ժամին շնորհ բերել ընկերական ժամանցի «Ունիոն» ճաշարանում»:

8·— Ձեռագիր (մատիտով) նօթեր (ամենայն հաւանականութեամբ Մ· Վրացեանի կողմէ գրի առնուած Ընդհ· Ժողովի իսկ ընթացքին, հետեւեալ բովանդակութեամբ·—

«Ներքին գործոց նախարարի զեկուցումը

18 / X / 919

Գաւառներու	*հայերը՝*	775·000
	քիւրտեր	39·000
	թաթարներ	237·000
	եզիտիներ	31·000
	այլազգիներ	35·000
Քաղաքները՝	*հայեր*	127·000
	թաթար	12·000
	այլազգի՝	8·000
Գաղթական		296·000

Հայաստանի սահմաններէն դուրս (Կովկաս) ապրող հայեր՝ 400·000:

Մեր քաղաքականութիւնը պիտի տարուի յօգուտ աշխատաւոր ժողովրդի, քանի որ հայութեան ստուարագոյն մեծամասնութիւնը կը կազմեն գիւղացիները եւ բանուորներ: Միւսներն ալ չենք լքեր ի հարկէ»:

9·— Հ· Յ· Դ· 9րդ· Ընդհ· Ժողովին վերաբերեալ Մ· Վրացեանի թուղթերուն մէջ կը գտնենք 1919ին ապրող հայութեան թուի վիճակագրական հաշուարկում մը, որ առ նուազն մեծապէս հետաքրքրական է, եթէ ոչ գիտականօրէն շահեկան: «Ջօր· Հարպօրտի ժամանման առթիւ վիճակագրական թուղթեր, — կը նօթագրէ Մ· Վրացեան կցուած թղթիկի մը վրայ, — Ռուբէն, Ադօ(?) եւ ես նշանակուած էինք անդամ մարդահամարի յանձնախումբին»:

«Վիճակագրութիւն»ը ձեռագրով բազմագրուած է 21x31 սմ· չափի երկու թուղթերու վրայ, մէկական երես: Կու տանք նոյնութեամբ:

ՎԻՃԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԹՐՔԱՀԱՅԵՐՈՒ ԹԻՒԸ ՆԵՐԿԱՅԻՍ

Այժմ Կովկաս գտնուող 1895*ի թրքահայ գաղթականութեան թիւը*	120·000
Այժմ Կովկաս գտնուող 1914–15*ի թրքահայ գաղթականութեան թիւը*	300·000
Պոլսոյ հայ բնակչութիւնը (Նորեկ գաւառացիները միասին հաշուելով)	150·000
Իզմիր, Գոնիա, Գաստէմունի, Թրակիա եւ Պոլսոյ մօտակայ գաւառներու հայութեան թիւը (հայ բօշաները միասին)	200·000
Սուրիոյ, Միջագետքի եւ Պաղեստինի մէջ մնացած տարագիրները (արաբներու, քիւրտերու եւ թուրքերու մօտ գտնուած որբերն ու կիները միասին հաշուելով)	150·000
Կիլիկիոյ այժմու հայ բնակչութեան թիւը	120·000
Հայկական վիլայէթներու հայ բնակչութեան թիւը (Տրապիզոնի բնակչութիւնը եւ թուրքերու ու քիւրտերու մօտը գտնուած որբ ու կիները միասին հաշուելով)	150·000
	1·190·000

ՌՈՒՍԱՀԱՅԵՐՈՒ ԹԻՒԸ ՆԵՐԿԱՅԻՍ

Կովկասի հայ բնակչութեան թիւը (Վրաստանի եւ Ատրպէյճանի հայերը միասին հաշուելով)	1·825·000
Հիւսիսային Կովկաս, Խրիմ, Պեսարաբիա եւ Ռուսաստանի մնացած մասերու հայ հայ բնակչութեան թիւը	200·000
Պաթումի հայ բնակչութեան թիւը	20·000
Արտահան եւ Օլթիի հայ բնակչութեան թիւը	88·000
Կարս եւ Կաղզմանի հայ բնակչութեան թիւը	140·000
	2·193·000

ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆ ԳՏՆՈՒՈՂ ՀԱՅԵՐՈՒ ԹԻՒԸ

Պարսկաստանի, Հնդկաստանի, Ճավայի հայ բնակչութեան թիւը	150·000
Ամերիկայի հայութեան թիւը	120·000
Եւրոպայի հայութեան թիւը	20·000
Պալքաննեան թերակղզիի հայութեան թիւը	60·000
Եգիպտոս, Սուտան, Հապեշիստան գտնուող հայերու թիւը	50·000
	400·000

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Թրքահայերու թիւը	1·190·000
Ռուսահայերու թիւը	2·193·000
Արտասահման գտնուող հայերու թիւը	400·000
	3·783·000
Վերջին պատերազմի միջոցին ջարդուած ու կորսուած	1·000·000
	4·783·000

10·— Հետաքրքրական են նաեւ 10,5x19,5 սմ· չափի երկու թղթիկներու վրայ մելանով նօթագրուած հետեւեալ տեղեկութիւնները, «Բնակչութեան պարենաւորումը» խորագրով, որոնք կը թուին ըլլալ Ընդհ· Ժողովին տրուած զեկուցման մը մասերը, կամ այդ առթիւ պատրաստուած ընդարձակ ուսումնասիրութենէ մը պատառիկներ: Բովանդակութենէն դատելով, կը վերաբերին Միացեալ Հայաստանի հետագայ պարենաւորման գործի կազմակերպման կարելիութիւններուն: Ամենայն հաւանականութեամբ, թիւերը կը համապատասխանեն ի նախազունէ տրուած որոշ հարցադրումներու կամ գլուխներու·—

«25 1,ա·— Թրքահայաստանի մասին որոշ կարելի չէ ոչինչ ասել: Ենթադրուում է որ եղած ցանքսը բաւարարած է հոն ներկայիս բնակուողներին, ինչպէս նաեւ գնալիք 3–400·000 ժողովուրդին (միայն արմտիք նկատի ունենալով), եթէ տեղական ժողովուրդը չպահի, կամ որոշ մարդկանց ձեռք չկուտակուի:

1, բ·— Հագուստի վերաբերմամբ այսքան կարելի է ասել որ Հայաստանի ժողովուրդը իւր զգեստները մեծաւ մասամբ տնայնագործութեամբ կը պատրաստէ, եւ դա կախուած է բուրդից: Ոչխարների թիւը նուազած է: Այդ երկիրը միշտ էլ եղել է գլխաւորաբար ոչխար արտածող: Միայն Վանի վիլայէթը տարեկան կ՚արտահանէ 100–110·000 ոչխար:

1, գ·— Կարելի է նայիլ Վանի, Պիթլիսի, Էրզրումի, Տրապիզոնի, Սվազի, Խարբերդի եւ Տիարպէքիրի արտադրած բերքերու ներփակ ցուցակը (նման ցուցակ թուղթերուն մէջ գոյութիւն չունի· Հ·Տ·):

25 2·— Նայած ի գործ դրուելիք միջոցներին: Եթէ Կիլիկիան երկաթուղիով, Սեւ Ծովու նաւահանգիստներով ու Բաթում—Երեւան—Շախթախտ երկաթուղագիծը օգտագործուին առատօրէն՝ ոչ-ձմեռ ժամանակ մօտ 2 ամիսէն, իսկ ձմեռ ատեն 4 ամիսէն:

Վանի վիլայէթը կարելի է պարենաւորել Բաթում—Թիֆլիս—Շախթախտ—Մակու—Պայազիտ երկաթուղագծի միջոցաւ, եւրոպական ապրանքներով եւ Ատրպատականից պարսկական բերքերով: Ցամաքային ճանապարհով այդ պարենաւորումը, եթէ մթերքները Բաթում լինեն, կարելի է Վան հասցնել 10 օրից, իսկ Պարսկաստանից՝ 5—7 օրից:

25 3·— Նայած թէ ինչքա՛ն բնակչութիւն կայ: Պէտք է գիտել՝ Վասպուրականի լեռները հարուստ են զանազան սննդատու բոյսերով եւ երկրի ժողովուրդը գարնան մեծաւ մասամբ կ՚ապրի այդ բոյսերով ու տառեխ ձկով:

25 4·— Չեմ կարող ոեւէ բան ասել: Կիլիկեան նաւահանգիստների մասին գրուածք կայ (կը հետեւի ռուսերէն անընթեռնելի անուն մը): Այստեղ կան երկու յաւելուածներ, որոնց մէջ ցոյց են տրուած Ալեքսանտրէթ եւ Մերսին նաւահանգիստների ներածութիւնները եւ արտածութիւնները, թէ ըստ երկրների եւ թէ ըստ ապրանաց տեսակի:

25 5·— Բացի պետական կազմակերպութիւնից կարելի է յիշել՝ I·— Հայրենակցական միութիւններ, որ ներկայիս բաւական տարածուած սիստեմ է եղել գաղթական հայութեան մէջ, II·— Կոօպերատիւներ· նրանց դերը անցեալի մէջ շատ քիչ է եղել, բացի Վանից ուր նրանք բաւական ուժեղ կազմակերպութիւն ունէին: Բայց նրանց դերը յառաջիկային շատ մեծ է լինելու»:

Գ·— ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԱՆԿԱԽՈՒԹԵԱՆ ՓՈԽԱՌՈՒԹԻՒՆ

Կիլիկիան վերջնական կերպով ձգելէ ետք, եւ նախ քան իր Ամերիկա անցնիլը(1), 1920ի վերջին քանի մը ամիսներուն ընթացքին Մ· Վրացեան զբաղուած է Հայաստանի Հանրապետութեան Անկախութեան Փոխառութեան գործով, նշանակուած ըլլալով Պոլսոյ Հ· Հ· Ա· Փոխառութեան Կեդրոնական Յանձնաժողովի ներկայացուցիչ՝ Բիւթանիոյ շրջանին համար:

Ստորեւ՝ այդ գործունէութեան վերաբերեալ կարգ մը նամակներ եւ փաստաթուղթեր: Կու տանք, ամէնէն առաջ, լուսանկար պատճէնը Փոխառութեան արձանագրութեան պաշտօնաթուղթին:

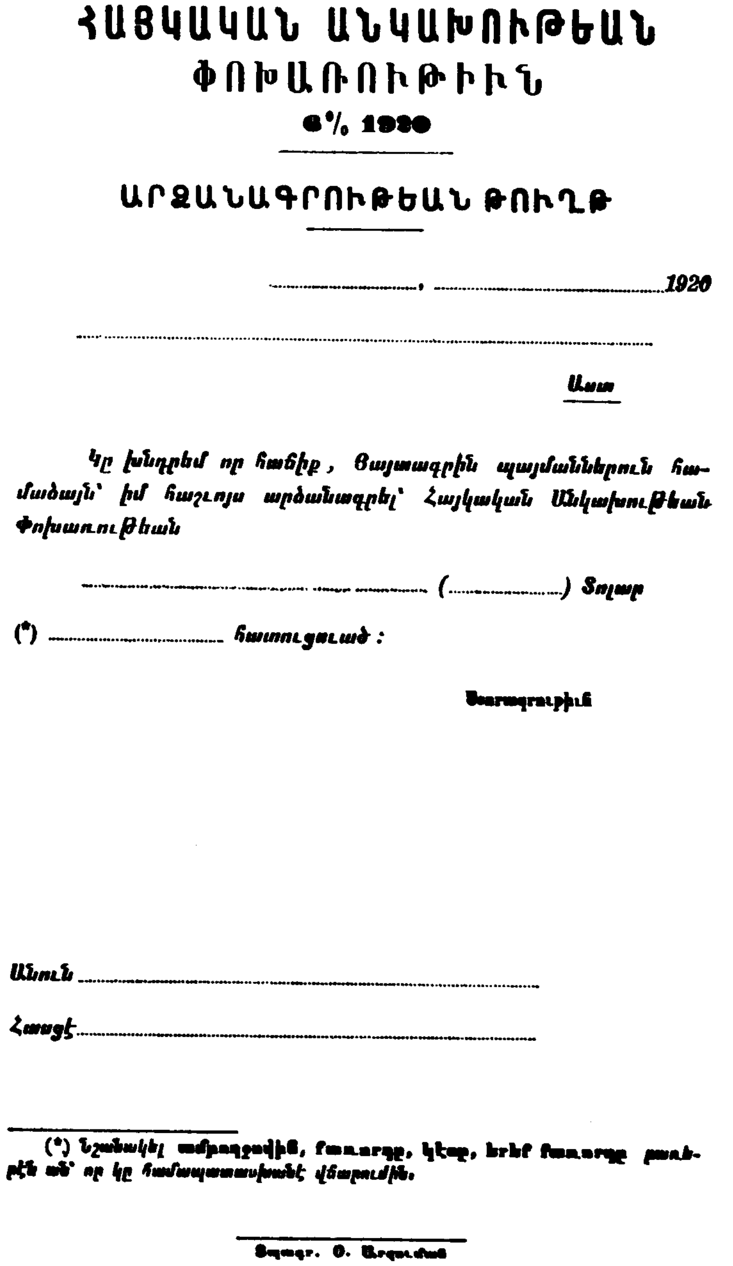

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՆԿԱԽՈՒԹԵԱՆ ՓՈԽԱՌՈՒԹԻՒՆ

6% 1920

ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԹՈՒՂԹ

……………………, …………………………… *1920*

…………………………………………………………………

Առ

Կը խնդրեմ որ հաճիք, Յայտագրին պայմաններուն համաձայն՝ իմ հաշւոյս արձանագրել՝ Հայկական Անկախութեան Փոխառութեան

…………………………………………… (………………) *Տոլար*

(*) ……………………… *հատուցուած :*

Ստորագրութիւն

Անուն ……………………………………………………

Հասցէ ……………………………………………………

(*) Նշանակել ամբողջովին, քառորդը, կէսը, երեք քառորդը քանակէն ան՝ որ կը համապատասխանէ վճարումին.

Տպագր. Օ. Արզուման

---

(1) *Թղթածրարին մէջ կը գտնենք նաեւ Հայաստանի Հանրապետութեան Պոլսոյ դիւանագիտական ներկայացուցիչ Ռ· Թախթաճեանի եւ գաղութային գործերու վարէչ Մ· Էպլիղաթեանի կողմէ ստորագրուած անցագիր մը, որ Մ· Վրացեանի արտօնութիւն կու տայ ճամբորդելու դէպի Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներ: Անցագիրը կը կրէ* 29 *Յունուար* 1921 *թուականը:*

1.— Հ. Հ. ԱՆԿԱԽ. ՓՈԽԱՌՈՒԹԵԱՆ ԿԵԴՐ. ՅԱՆՁՆԱԽՈՒՄԲԻ ՆԱՄԱԿԸ Մ. ՎԵՐԱԾԻՆԻՆ

Գրուած 20,7x27 սմ. չափի պաշտօնաթուղթի վրայ, «ԱՆԿԱԽՈՒԹԵԱՆ ՓՈԽԱՌՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅԿ. ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ, Կեդր. Յանձնաժողով Կ. Պոլսոյ, Աստարճեան խան, Ստամպօլ» տպագրեալ վերտառութեամբ: Կեդր. Յանձնաժողովի անունով ստորագրած է վարիչը՝ Արամ Ինճիճեան:

Կ. Պոլիս, 27 Հոկտեմբեր 1920

Ազնուամեծար
Տիար Վերածին

Աստ

Ազնուամեծար Տիար,

Պիտի խնդրէի Ձեր Ազնուութենէն որ բարի ըլլար անգամ մը եւս գալու Օսմ. Առեւտր. Դրամատունը, վաղը կէսօրէ յետոյ կարգադրելու համար Ձեր ճամբորդութեան մանրամասնութիւնները:

Կանխայայտ շնորհակալութեամբ
Ի դիմաց Հ. Հ. Անկախ.
Փոխառ. Կեդր. Յանձ.
վարիչ՝ ԱՐԱՄ ԻՆՃԻՃԵԱՆ

2.— Հ. Հ. Ա. Փ. ԿԵԴՐ. ՅԱՆՁՆԱԽՈՒՄԲԻ ՆԱՄԱԿԸ Մ. ՎԵՐԱԾԻՆԻՆ

Գրուած միեւնոյն տիպի պաշտօնաթուղթի վրայ, երկու երես:

Կ. Պոլիս, 6 Նոյ. 192

Ազնուամեծար Տեար Վերածին

Աստ

Ազնուամեծար Տեար

Հայկ. Հանրապետութեան Անկախութեան Փոխառութեան Կեդր. Յանձնաժողովս պաշտօն յանձնած ըլլալով ձեզի շրջիլ Բրիւթանիոյ հայաբնակ վայրերը կազմելու համար տեղական Յանձնաժողովներ, որոնք պիտի աշխատին դիւրացնել եւ ընդհանրացնել ժողովրդեան մէջ, այս փոխառութեան արձանագրութիւնը. ստորեւ պատիւ ունիմ մանրամասնելու ձեր վերոյիշեալ պաշտօնին կիրառութեան վերաբերեալ պարագաները:

Ձեր այցելած իւրաքանչիւր հայաբնակ վայրի մէջ տեղային Ազգ. Իշխանութիւններու պատասխանատուութեան եւ հսկողութեան ներքեւ ու միեւնոյն Իշխանութիւններու օժանդակութեամբ կը կազմէք յատուկ «Փոխառութեան Յանձնաժողով մը»:

Յանձնաժողովոյ կազմութեան ատեն հարկ է ուշադրութիւն ընծայել որ ամէն յարանուանութիւն, քաղաքական կազմակերպութիւն կամ տեղային հաստատեալ մարմիններ իրենց մասնակցութիւնը ունենան որպէսզի անհամաձայնութիւններ չծագին:

Յանձնաժողովոյ հրաւէրով ժողովուրդը կը հրաւիրուի հաւաքոյթի մը, ուր բանախօսութեամբ մը կը բացատրէք այս փոխառութեան կարեւորութիւնը:

Յետոյ Յանձնաժողովը կը ձեռնարկէ բուն արձանագրութեան գործողութիւններուն, իւրաքանչիւր անձի իր արձանագրուած գումարին համար ստորագրել տալով մասնաւոր արձանագրութեան տպագրեալ թուղթը: Այս թուղթին վրայ պէտք է որոշ կերպով գրուած ըլլան ստորագրողին անունը, մականունը, հասցէն, թիւը (արձանագրութեան), արձանագրուած գումարը տոլարով (իւրաքանչիւր օսմանեան մէկ ոսկինոց թղթադրամը մէկ տոլարի հաշուով, ինչ որ արձանագրուողին համար 20%է աւելի սկզբնական շահ մը կ'ապահովէ):

Յանձնաժողովները, արձանագրութեան թուղթերը թիւի կամ այբուբէնի կարգով կը ցուցակագրեն (զոյգ օրինակով) եւ մէկ օրինակը իրենց քով պահելով միւսը ապահովագրեալ նամակով ուղղակի Կեդր. Յանձնաժողովիս կ'ուղարկեն: Այս ցանկերը պէտք է պարունակեն, անուններու դիմացի էջին վրայ չորս սիւնակներ, որպէսզի ամէն անգամ որ արձանագրուողին կողմանէ վճարում մը ըլլայ այդ սիւնակներուն մէջ նշանակուի, վճարման թուականով միասին:

Յանձնաժողովները իրենց կատարած գանձումներուն փոխարէն կու տան տպագրեալ առժամեայ ստացագիր մը եւ յետոյ, մասնաւոր ցանկով մը, հաւաքուած գումարները, եւ առժամեայ ստացագիրներու երկրորդ բունը կ'ուղարկեն Օսմ. Առեւտր. Դրամատուն (Նախապէս համաձայնելէ վերջ դրամատան Տնօրէնութեան հետ դրամի առաքման եղանակի մասին) եւ փոխարէն կը ստանան դրամատան կողմանէ իւրաքանչիւր վճարողի անուան զրկուելիք ստացագիրները, զորս կը փոխանակեն, իրենց կողմէ նախապէս տրուած առժամեայ ստացագիրներու հետ. այնպէս որ արձանագրուողներու ձեռքը ի վերջոյ կը մնայ Օսմ. Առեւտր. Դրամատան կողմէ տրուած ստացագիրը, մինչեւ որ վերջնական պարտաթուղթերը տպագրուելով, բաժնուին արձանագրուողներու, ետ առնուելով դրամատան ստացագիրները:

Մաղթելով որ ձեր պաշտօնը արդիւնաւոր ըլլայ,

Մնամ ի դիմաց Հ. Հ. Անկախութեան
Փոխառութեան Կեդր. Յանձնաժողովոյ
Կեդր. Յանձնաժողովոյ
վարիչ՝ ԱՐԱՄ ԻՆՃԻՃԵԱՆ

3.— Հ. Հ. Ա. Փ. ԿԵԴՐ. ՅԱՆՁՆԱԽՈՒՄԲԻ ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆԸ

Նոյն չափի եւ որակի թուղթ, բայց վերտառութիւնը՝ ֆրանսերէնով. — COMITÉ CENTRAL POUR L'EMISSION A CONSTANTINOPLE DE L'EMPRUNT ARMÉNIEN DE L'INDÉPENDANCE, Astardjian Han, Stamboul:

Constantinople, le 6 *Նոյեմբեր* 1920

Բրիւթանիոյ հայաբնակ վայրերու
Ազգային Իշխանութիւններուն

Հայ Հանրապետութեան Անկախութեան Փոխառութեան Կեդրոնական Յանձնաժողովս, պատիւ ունի ներկայիւս յայտարարելու թէ պաշտօն տուած ըլլալով Կ. Պոլսոյ մէջ հաստատուած Տիար Վերածինի, շրջիլ Բրիւթանիոյ բոլոր հայաբնակ վայրերը, տեղային Ազգային մարմիններու օժանդակութեամբ եւ անոնց պատասխանատուութեան ներքեւ կազմելու համար «Փոխառութեան Յանձնաժողովներ», կը խնդրէ Բրիւթանիոյ յիշեալ Ազգ. մարմիններէն, որ անվերապահ կերպով աջակցին մեր պատուիրակ Տիար Վերածինի, դիւրացնեն անոր պաշտօնին կիրառութիւնը, որպէսզի առաջադրուած նպատակը՝ որ է օժանդակել Հայ Հանրապետութեան ամրապնդման եւ վերաշինութեան, լաւագոյն յաջողութեամբ պսակուի:

Կեդր. Յանձնաժողովս քաջայոյս է թէ ամէն հայ, ուր որ ալ ըլլայ, սրտի եւ խղճի պարտականութիւն մը պիտի նկատէ իրեն, կարելի ամենալայն չափով սատարել այս փոխառութեան յաջողութեանը, կը սպասէ վստահութեամբ անոր արդիւնաւոր վախճանին, իր համարատուութիւնը ընելու համար Հայ Հանրապետութեան:

Ի դիմաց Հայ Հանրապետութեան
Անկախ. Փոխառութեան
վարիչ՝ ԱՐԱՄ ԻՆՃԻՃԵԱՆ

4.— ՊՈԼՍՈՅ ՊԱՏՐԻԱՐՔԻՆ ՆԱՄԱԿԸ ԲՐԻԹԱՆԻՈՅ ՇՐՋԱՆԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴՆԵՐՈՒՆ

ՊԱՏՐԻԱՐՔԱՐԱՆ ՀԱՅՈՑ, ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ տպագրեալ վերտառութեամբ պաշտօնաթուղթի վրայ, ձեռագիր, սեւ մելանով, մէկ երես (չափ՝ 21,5x27,5 սմ.):

Համար 5656 *Կ. Պոլիս, 27 Նոյեմբ. 1920*

Գերաշնորհ Սրբազան Առաջնորդին
Պանտրմա – Պալըքեսէրի եւ
Գեր. Առաջն. Փոխանորդին Պրուսայի

Հայկական Անկախութեան Փոխառութեան Կեդր. Յանձնաժողովին կողմէ լիազօր կարգուած է Գրամատոյց Տիար Մ. Վերածին, որ ամբողջ Պալըքեսէր – Պանտրմայի եւ Պրուսայի գաւառները պիտի շրջի նոյն փոխառութեան գործին համար Յանձնաժողովներ կազմելու, հաւաքոյթներ սարքելու եւ հարկ դատուած միջոցները կիրարկելու: Հետեւաբար կը յանձնարարենք որ նկատի ունենալով խնդրին մեծ կարեւորութիւնն ու ազգային անհրաժեշտութիւնը, հաճիք Ձեր բոլոր նիւթական ու բարոյական միջոցները տրամադրել նորին սիրելութեան, եւ յամենայնի աջակցիլ իրեն, որպէս զի կարողանայ անիկա իրեն յանձնուած այս կարեւոր աշխատութիւնը ի գլուխ հանել արդիւնաւորապէս ու վերադառնալ կատարեալ յաջողութեամբ, որ համապատասխանէ նոյն գաւառներու մեր սիրելի հայութեան ազգային վառ զգացմանց:

Մնամք ողջունիւ սիրոյ
Աղօթակից
Պատրիարք Հայոց
ԶԱՒԷՆ ԱՐՔԵՊ.

5.— Հ. Հ. Ա. Փ. ԿԵԴՐ. ՅԱՆՁՆԱԽՈՒՄԲԻ ՆԱՄԱԿԸ Մ. ՎԵՐԱԾԻՆԻՆ:

Թիւ 1 եւ 2 նամակներու պաշտօնաթուղթին վրայ, մէկ երես:

Կ. Պոլիս, 1 Դեկտեմբեր 1920

Յարգելի Տիար Մ. Վերածին
Պանտրմա

Յարգելի Տիար,

Հ. Հ. Անկախութեան Փոխառութեան Բրիւթանիոյ հայաբնակ քաղաքներու մէջ կազմակերպութեանը մասին Ձեզի տրուած հրահանգներուն իբրեւ շարունակութիւն կը խնդրուի որ հետեւեալ կէտերը եւս աչքի առջեւ ունենաք.

1.— Այն ամէն վայրի մէջ որ Փոխառութեան Յանձնաժողով մը կը կազմէք, Յանձնաժողովի անդամներուն անունները անմիջապէս հաճեցէք հաղորդել մեզի, աւելցնելով միանգամայն անոնց իւրաքանչիւրին մասին տեղեկութիւններ, իրենց հրապարակի վրայ վայելած համբաւին, նիւթական կարողութեան եւ առեւտրական պարկեշտութեան վրայ:

2.— Արձանագրութեան թուղթերու վրայ փակցուած մէկ դրուշնոց եւ տրուած առժամեայ ստացագրին, ինչպէս նաեւ այս վերջնոյն փոխարէն Օսմ. Առեւտր. Դրամատան կողմանէ տրուելիք ստացագրին վրայ փակցնելու անհրաժեշտ եղած քանական փարանոց դրոշմաթուղթերուն փոխարժէքը, ընդամէնը երկու դրուշ իւրաքանչիւր արձանագրուողէ պէտք է գանձեն յանձնաժողովները, եւ Դրամատուն զրկուած գումարներով միասին զրկեն:

Յաջողութիւն մաղթելով Ձեզ
Մնամ ի դիմաց Հ. Հ. Ա. Փ. Կ. Յ.
վարիչ՝ ԱՐԱՄ ԻՆՃԻՃԵԱՆ

6.— *Հ. Յ. Դ. ԳԱՆՏՐՄԱՅԻ ԿՈՄԻՏԷԻ ՆԱՄԱԿԸ Մ. ՎԵՐԱԾԻՆԻՆ*

Գրուած մանիշակագոյն մելանով, նամակի 20x26 սմ. չափի գծաւոր պարզ թուղթի վրայ, մէկ երես:

Հ. Յ. Դ.
Գանտրմայի Կոմիտէ
Թիւ 14
7 *Դեկտ.* 920

Մեծապատիւ Տիար
Պր. Վերածին
Լիազօր Ներկայացուցիչ
Հ. Ա. Փոխառութեան
Կեդր. Յանձնախումբի

Տեղւոյս Հ. Ա. Փոխառութեան Յանձնախումբի Հ. Յ. Դաշնակցութեան ներկայացուցիչներէն Պր. Թագւոր Տ. Փափազեան հրաժարած ըլլալով սոյն յանձնախումբի անդամակցութենէն, Կոմիտէն յիշեալի տեղ նշանակած է Պր. Յարութիւն Կ. Արզումանեանը, որով կը խնդրենք իբր այդ հրաւիրէք զինքը սոյն յանձնախումբի անդամակցութեան:

Ընդունեցէք մեր յարգանաց հաւաստիքը:

Կոմիտէի կողմէ
ՆԻԿՈՂՈՍ ՊԱԼԱՊԱՆ(ԵԱՆ)

7.— *ՑԱՆԿ ԳԱՆՏՐՄԱՅԻ ԵՒ ԷՏԻՆՃԻԿԻ Հ. Հ. Ա. Փ. ՅԱՆՁՆԱԽՈՒՄԲԵՐՈՒ ԱՆԴԱՄՆԵՐՈՒ*

Երկու տարբեր թուղթերու վրայ, կցուած թիւ 6 նամակին: Իւրաքանչիւր անուան դիմաց Մ. Վերածին կատարած է մատիտով նօթագրութիւններ ենթակային զբաղմունքին մասին, զորս զանց կ'ընենք:

ա) Գանտրմայի Յանձնաժողով

Տեարք
Պետրոս Տուտի Փափազեան
Տոքթ. Համբարձում Թագւորեան
Տիգրան Գալապանեան
Կարապետ Ուզունեան
Գրիգոր Աբգարեան
Յարութիւն Հաճի Պօղոսեան
Ղազարոս Յովնանեան
Կարապետ Տէր Յովհաննէսեան
Պօղոս Գօստիկեան
Գրիգոր Գազանճեան
Յարութիւն Սագըզեան
Յարութիւն Անտէլէբեան
Նասիպ Շիրինեան
Լեւոն Նէվրուզեան
Աբրահամ Յկ. Արամեան
Հրանդ Հոտտիկեան
Վաղարշ Ուրբաթեան
Մ. Ոսկիան Արապաճեան
Թագւոր Կէլիպօլեան
Յովհաննէս Թէրլէմէզեան
Թագւոր Մինարէճեան
Թովմաս Յակոբեան
Յարութիւն Արզումանեան

բ) Էտինճիկի Յանձնաժողով

Ա. Ատենապետ	*Տոքթ. Յարութիւն Գաղիրկեանեան*
Բ. Ատենապետ	» *Յկբ. Փանոսեան*
	Նազարէթ Սելճիկեան
Բ. Ատենադպիր	*Սամուէլ Վրէժունի*
Ա. Ատենադպիր	*Գառնիկ Քէօսէեան*
Գանձապետ	*Լեւոն Քէօլէեան*
	Խաչատուր Քէօլէեան
	Գրիգոր Սրապեան
	Կարապետ Փիլիպոսեան
	Թագւոր Բակլաճեան
	Հրանտ Քէօսէեան
	Գարեգին Փիլիպոսեան

3.— ՀԱՃՆՈՅ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Ինչպէս ըսուեցաւ ներածական բաժնին մէջ, այս ընդհանուր յաւելուածին երրորդ եւ վերջին մասը կը կազմէ նորոգ հանգուցեալ ընկ. Ասատուր Չալեանի շահեկան օրագրութիւնը (8 Մարտ — 31 Հոկտեմբեր 1920), որ կը վերաբերի Հաճնոյ 1920ի ութամսեայ գոյամարտին:

Ծնած Հաճըն 1892ին, մեր ողբացեալ ընկերը 1920 թուականին սպայ էր (տեղական) Կիլիկիոյ ֆրանսական գրաւման բանակին մէջ եւ կը գտնուէր Ատանա: Ինչպէս օրագրութիւնը ցոյց կու տայ սակայն, ան Ատանա կը գտնուէր մարմնով միայն, մինչ իր միտքն ու հոգին Հաճըն էին, իրենց կեանքն ու պատիւը հերոսաբար պաշտպանող իր հայրենակիցներուն հետ: Եւ այնտեղ, դաշտային Կիլիկիոյ մայրաքաղաքին մէջ ու շրջակայքը, ընկ. Չալեան մասնակից էր այն բոլոր նիգերուն ու ձեռնարկներուն, որոնք ի գործ կը դրուէին, դժբախտաբար յաճախ ոչ դրական արդիւնքով, օգնական ուժ, ռազմամթերք, պարէն կամ որեւէ տեսակի օժանդակութիւն հասցնելու համար պաշարուած Հաճընին: Ան միաժամանակ իր գործօն մասնակցութիւնը կը բերէր Հ. Յ. Դաշնակցութեան կազմակերպական եւ մարտական ճիգերուն: Շահեկան է Հաճնոյ գոյամարտին մօտէն, բայց դուրսէն հետեւողի մը այս օրագրութիւնը, — անձի մը մանաւանդ՝ որ, իբրեւ լաւատեղեակ ֆրանսական շրջանակներու տրամադրութիւններուն եւ կեցուածքին, կու գայ ուրիշներէ ետք անգամ մը եւս վկայել՝ թէ Կիլիկիոյ մէջ ինչե՛ր կրնար ընել հայ ազգի մեծ դաշնակիցը, եւ ի՛նչ ըրաւ…:

«Ատանայէն դիտուած» օրագրութիւնը աւարտելէ ետք, ընկ. Ա. Չալեան վերջին մասի մը մէջ կը նկարագրէ Հաճնոյ կռիւները, իր տեղեկութիւնները քաղելով անշուշտ վերապրողներու բերնէն, կռիւներուն անմիջական կերպով յաջորդող շրջանին:

Երկու բաժիններն ալ կու տանք ամբողջութեամբ եւ ամենայն հարազատութեամբ, յարգելով մեր ընկերոջ յաճախ բոլորովին անձնական մտքերն ու գնահատումները: Ասատուր Չալեանի այս գրութիւնը հարուստ հում նիւթ կը հայթայթէ 1920 թուականի Կիլիկիոյ, եւ ի մասնաւորի Հաճնոյ ու յարակից շրջաններու, մեր ժողովուրդի ազգային, քաղաքական, յարաբերական եւ մարտական գործունէութիւնը միջազգային շահերու եւ քաղաքական շուկայի իր ամբողջական պարունակին մէջ կշռելու եւ ուսումնասիրելու կոչուած ապագայ պատմաբանին համար:

Կիլիկիայէն ետք, մեր ողբացեալ ընկերը իր ազգային եւ կուսակցական օգտաշատ գործունէութիւնը շարունակած է Լիբանանի մէջ, հաստատուելով Պէյրութ: Եղած է հիմնադիրներէն մէկը Հաճնոյ Գոյամարտ Միութեան եւ Լիբանանի դաշնակցական անդրանիկ թերթին՝ ՓԻՒՆԻԿԻ: Բազմաթիւ անգամներ անդամակցած է Հ. Յ. Դ. Լիբանանի Կեդր. Կոմիտէին, Գաւառական ժողովին եւ ազգային այլ մարմիններու: Մեռաւ Պէյրութ, 6 Ապրիլ 1972ին:

Իր օրագրի լայն լուսանցքներուն մէջ, ընկ. Ա. Չալեան կու տայ յաճախ մանրամասնութիւններ, կ'ընէ յաւելումներ, կը պարզէ անձնական տպաւորութիւններ եւ դատումներ (օրագիրը գրուած է սեւ մելանով, լուսանցքի յաւելումները՝ կապոյտ): Այդ բաժինները կու տանք իւրաքանչիւր օրուան օրագրի բաժնէն ետք, աւելի մանր տառերով:

Ամբողջութիւնը կը կազմէ 15,50x20,50 սմ. չափի փոքր տետրակ մը, 71 էջ գրութեամբ:

Հ. Տ.

ՀԱՃԸՆԻ ՈՒԹԱՄՍԵԱՅ ԳՈՅԱՄԱՐՏԸ

ԱՏԱՆԱՅԷՆ ԴԻՏՈՒԱԾ Մարտ 8 — 15 Հոկտ. 920

8 Մարտ.— *Հաճընի Ինքնապաշտպանութեան Կոմիտէի անունով պ. պ. Միհրան Գույեան, Յակոբ Չայճեան եւ Սարգիս Ճէպէճեան ստորագրութեամբ հեռագրով մը կ'իմացուէր Հաճընի հիւսիսային-արեւմտեան ճակատէն Ռումլու գիւղին եւ Հաճընի լեռներու մէջ,* Չարտախ *եւ* Կէօֆ-Թէփէ *ըսուած տեղերը թշնամիի հետքեր երեւցած ըլլալը: Նախանշանն էր այս Հաճընի ապագայ պաշարումին:*

9 Մարտ.— *Հեռագրով կ'իմացուէր կռիւին շարունակումը, ձիւներու մէջ, Հաճընէն 2–2½ ժամ հեռաւորութեան վրայ. կը յայտնուէր Պետրոս Թէրզեանի (սպայ), Յ. Րէճէպեանի եւ Ա. Սարհատեանի Մաղարա գիւղերուն մէջ իրենց մարտիկներով անյայտացումը:*

Ատանան մասնաւորապէս եւ հաճընցիները ընդհանրապէս իրար անցած էին. Հաճընի Հայրենակցական Միութիւնը թէ՛ Ֆրանս. կառավարութեան եւ թէ՛ Ազգ. Միութեան մօտ միշտ դիմումները անպակաս կ'ընէր, Հաճընը գաղթեցնելու Սիս եւ կամ զին. ոյժ ղրկուելու համար: Արդիւնք ըլլալով հեռագրուեցաւ որ դիմադրեն քաջաբար, իրենց մասին կը խորհուի:

10 Մարտ.— *Հաճընի Հայր. Միութ. նախաձեռնութեամբ եւ Պետրոս եպս. Սարաճեանի նախագահութեամբ Ս. Դ. Հ. կուսակ. ակումբը հաւաքոյթի մը մէջ խօսեցան եւ ժողովուրդի մտքերը պարզեցին Հաճընի մէջ եղած զին. պատրաստութեան եւ անոնց օգնութեան հասնելու մասին: Կամաւորագրուելու տրամադրութիւնը ընդհ. առմամբ լաւ էր: Այդ օրն իսկ առաջին դժբախտութիւնը ծայր տուաւ դժբախտ Հաճընի անկումը բնորոշող եւ կամ գործի անյաջողութեան իբրեւ նախանշան.— Ս. Դ. Հ. ակումբի տախտակամածը հոծ բազմութեան չդիմանալով սիւնը կոտրեցաւ եւ փլաւ. Պետրոս եպս. Սարաճեանի ոտքը ցաւեցաւ եւ ուրիշ մէկ քանիներու մարմնոյն վրայ թեթեւ վէրքեր յառաջ եկան: Կամաւորագրուելու արձանագրութիւնները սկսան. այդ օրը 3–400 հոգի արձանագրուեցան: Այս հաւաքոյթի արդիւնքին Ֆրանս. իշխանութիւնը եւ Ազգ. Միութիւնը հաղորդակից պահուեցան: Կառավարութիւնը զին. պիտոյք տալ խոստացած էր Ազգ. Միութեան:*

11 Մարտ.— *Հաճըն հեռագրուեցաւ երէկուան հաւաքոյթին եւ Ֆրանս. իշխանութեան բարի ? տրամադրութիւնները հաճընցիներու օգնութեան փութալու մասին: Հաճնոյ մէջ պատրաստութիւններ կը տեսնուէին, սակայն անոնցմէ մեծ մասը — խոհուն դասակարգը —, տեղական Չալեանի ստորագրութեամբ հեռագրած էր, որ իրենք կ'ուզեն առանց կռուի, քանի որ թշնամին դեռ 2 ժամ հեռաւորութեան վրայ էր Հաճընէն, գաղթել դէպի Սիս խմբովին. հրահանգ կ'ուզուէր Ֆրանս. իշխանութենէն: Ազգ. եւ Հայր. Միութիւններն ալ տեղեակ էին ասոր: Պ. Շմաւոն Փոստոյեան եւ ես (Ասատուր Չալեան) մասնակի խնդրով ներկայացանք Ազգ. Պատ. Ներկ. Տիար Տամատեանի, յայտնելու համար Հաճընի զին. տեսակէտով շատ տկար եւ հետեւաբար կռուելու անկարող վիճակը: Պատրաստ զէնքերու թիւն ալ ըսինք, որոնց թիւը 500ը չէր անցներ: Նոյնպէս թելադրեցինք որ, հաճընցիներու խնդրանքին առաջ երթալու համար համազգային ընդհ. ժողով մը գումարէ այդ օրն իսկ: Ժողովի որոշումով, իրենց հաճընցիներու հեռագրուեցաւ* շիֆրէյով, *որ անմիջապէս ճամբայ ելլեն* Սիս. *անհատներ եւս իրենց ընտանեկան պարագաներուն հեռագրեցին ժամ առաջ ձգելով ամէն ինչ ճամբայ ելլել: Կառավարութեան եւս դիմում եղաւ, որպէսզի զօրախումբ մը Սիսէն մինչեւ Ֆէքէ ճամբուն պաշտպանութեան յատկացնէ, քանի որ անոնք կը խոստանային մինչեւ Ֆէքէ իրենց ոյժերով հասնիլ: Կառավարութիւնը ոչինչ չպատասխանեց:*

12 Մարտ.— *Կառավարութիւնը անպաշտօն կերպով կողմնակից էր Հաճընի պարպուելուն: Մենք Սիս ալ հեռագրեցինք, որպէսզի պատսպարան եւ ուտելիք պատրաստեն իրենց տունն ու տեղը լքող հաճընցիներուն:*

Հաճընի եւ Ատանայի հեռագրական գիծը բաց էր Ֆէքէի ճամբով: Ֆէքէի մէջ տխրահռչակ Ճէզմին *այդ ատեն Ֆրանսացիներու կողմն էր դեռ: Օրուան մէջ 2–3 հեռագիր կը ստացուէր եւ կը տրուէր: Մինչեւ իսկ չէինք հաւատար մեր հեռագրով տուած լուրերուն եւ այդ կերպով մեր խղճին դէմ էր որ կը գործէինք:*

13 Մարտ.— *Գ. Ճ. Փաստոյեանին հետ պ. Տամատեանի գացինք, որ իմանանք թէ Ֆրանս. իշխանութիւնը* Սիսէն *մինչեւ Ֆէքէի գիծը զինուոր ղրկա՞ծ էր թէ ոչ: Գ. Տամատեանի դէմքը փայլուն էր, (յեղափոխական մարդ էր, ոչ քաղաքագէտ, միշտ ալ դէմ էր Հաճընը գաղթել տալու, ան կ'ուզէր, որ Հաճըն՝ դաշտային Կիլիկիոյ դուռը և լեռնային Կիլիկիոյ պատնէշը, կռուէր, մեռնէր, և կամ յաղթական՝ ամբողջ Կիլիկիոյ անկախութիւնը կերտէր: Նամակ մը կարդաց. պաշտօնական էր. պ. Գրեմոն Ֆրանս. իշխանութեան Կիլիկիոյ քաղաքային բաժնի ընդհ. կառավարիչը, կը գրէր որ, «ամօ՜թ է, որ քաջ Հաճընը առանց կռուի լքէ իր հայրենիքը, ի՞նչպէս կ'ուզէք որ արդարանայ այս ժողովուրդը Կիլիկիոյ ազատագրումի պահանջքին մէջ. պէտք է անպայման հոն մնայ եւ ճակատ ճակատի կռուի թշնամիին դէմ, ու մենք, Ֆրանս. իշխանութիւնը, Ձեր կողմանէ հաւաքուած կամաւորական խումբէն իւրաքանչիւր երկու օրը երկու հարիւրական հոգի, անոնց օգնութեան պիտի ղրկենք զինելով ամէն կարգի զէնքերով եւ պարէնով. ուրեմն գործի լծուեցէք եւ մինչեւ երկու օր առաջին խումբը, 200 հոգի ճամբայ հանեցէք* Միսիսի *գծով, ուրտեղ եւս Ֆրանս. իշխանութիւնը պէտք եղած դիւրութիւնը պիտի տայ»:*

Ես (Ա. Զ.) եւ պ. Փաստոյեան գունատուեցանք. մենք գիտէինք Հաճընի մէջ եղած պաշարը, անոնք չէին կրնար առաւելն երեք ամիսէն աւելի դիմադրել: Այդ վայրկեանին հայրենիքին մոխրակոյտը երեւակայութիւնս պատեց: Երէկ մեր ընտանեկան պարագաներուն եւ ինքնապաշտպանութեան կոմիտէին հեռագրուած էր «լքել Հաճընը եւ խմբովին ճամբայ ելլել դէպի Սիս»:

Մեր ամբողջ հակառակ–փաստերը, թէ Հաճընը չի կրնար կռուիլ, չունի պէտք եղածը, եւ արդէն անոնք ճամբայ ելած կ'ըլլան մեր երէկուան հեռագրով եւն., բոլորովին պարապ անցան: «Այո, պիտի կռուին և մեռնին հակառակ պարագային, ազգին շահը այդ կը պահանջէ» եղաւ պ. Տամատեանի վերջին խօսքը:

Նորէն համազգային ժողով գումարել պէտք էր: Իրիկուան ժամը 9ին Ազգ. Միութեան շէնքին մէջ ժողովը գումարուած էր: Վերջին որոշում. «Հեռագրել որ դիմադրեն եւ կռուին քաջաբար»: Ընդարձակ հեռագիր մը խմբագրուած էր. ինծի վիճակուած էր Հաճնոյ լեզուի փոխել եւ Ֆրանսերէն տառերով հեռագրել Ինքնապաշտ. Կոմիտէին: Իմաստը այս էր. «Այս ձիւնին բուքին գաղթելու ատեն իրեն յատուկ որոշ զոհերը կրնայ ունենալ: Դուք հայու վայել եւ հաճընցիներու քաջութեամբ կռուեցէք. իւրաքանչիւր երկու օրը երկու հարիւրական հոգի պիտի ղրկուի Ձեզի օգնութեան. օդանաւ մըն ալ պիտի դայ Ս. Սարգիսի բաց դաշտը. դուք ճերմակ խոշոր խաչ *մը շինեցէք, որ իր բերած պիտոյքները եւ նամակները ձգէ»: Ստորագրուած էր պ. Տամատեանէ, յարանուանութեանց պետերէն, Ազգ. Միութեան եւ Հայր. Միութեան Վարչութեան դիւաններէն: Ժամը գիշերուան 12½ին հեռագրուեցաւ. Հեռագիրը Հաճըն հասած էր. պ. Կարապետ Էվլիյանեան ստացած ըլլալը իմացուց. ու հինգ վայրկեան չանցած՝ երբ կրկին կը հարցուէր, անպատասխանի մնաց. Ֆէքէն հեռագրաթելը կտրած էր. վերջին հեռագիրը եւ վերջին խօսքը Հաճընի հետ ուղղակի միայն «այո» մըն էր: Յարաբերութիւնը խզուած էր:*

14 Մարտ.— *Ուրիշ ելք չկար. սրտցաւ հաճընցիին եւ Հայր. Միութեան կը մնար կամաւորական շարժումը զօրացնել: Եկեղեցւոյ զանգակը անընդհատ կը զարնուէր: Կամաւորներու թիւը 200էն աւելի էր:*

15 Մարտ.— *Ֆրանս. իշխանութիւնը առաջին հերթին 500 հրացան (մի հարուած), պէտքի չափ փամփուշտ եւ պարէն տուաւ (հաց, չուրիա, պուլղուր, իւղ, միս եւն.): Իրիկուան դէմ քէմբը մեծ վրանի մը մէջ անցուց 200 հոգին, հագուստ եւ կապուստ ստացաւ: (Իմ տրամադրութեանս տակ Հ. Բ. Ը. Մ.ի կողմէ ղրկուած կը մնար, Հաճըն ղրկուելու եւ կարօտեալներուն բաժնուելու համար:)*

16 Մարտ.— *Առտուան թրէնով Ա. խումբը (200 հոգի)* Միսիս *մեկնեցաւ, ես ալ գացի կէսօրին մօտ: 20–25 հոգիէ բաղկացեալ ձիաւորներու(*) խումբը հրամանատար Զանկալեանի եւ Արմաղանեանի առաջնորդութեամբ* Միսիս *հասան: Զինուորին կորովը տեղն էր: Պատրաստութիւն կը տեսնուէր, երկրորդ օրը ճամբայ հանելու:*

18 Մարտ.— Ա. խումբը *(200 հոգինոց) այսօր Միսիսէն մեկնեցաւ, Սիս երթալու եւ անկէ Հաճըն անցնելու համար: Ատանա Բ. խումբը պատրաստուած էր. Հաճընցիութիւնը իր Հայր. Միութիւնով ամենամեծ շարժումը ստեղծած էր. համազգային շարժում մըն էր, որ տեղի կ'ունենար:*

19 Մարտ.— *Բ. խումբը պ. Պօղոս Թուրսարգիսեանի առաջնորդութեամբ Միսիս եկաւ, երկու օր մարզուեցաւ: Գ. Պօղոս Քէյիշեանը միասին էր, փոխ տեղակալի աստիճանով:*

21 Մարտ.— *Բ. խումբը մեկնեցաւ: Գ. Պօղոս Քէյիշեան՝ կարծես նախազգացում մ'ունեցաւ. «Ես պիտի մեռնիմ. երկու տողով կտակս գրեմ եւ մեռնելէս վերջ Պոլիս սիրուհիիս Տօքթ. Նազղաշեանի աղջկան ղրկէ» ըսաւ, գրեց, դրեց պահարանի մէջ ու մեկնեցաւ: Այս խումբին մէջ հաճընցիութիւնը քիչ էր: Ես* Միսիս *եմ, առաքման, մատակարարական եւ զէնքի բաշխման գործը ստանձնած եմ:*

22 Մարտ.— *Գ. խումբը Միսիս եկած էր. պ. Կարապետ Կէօկտէրէլեանի հրամանատարութեամբ եւ պ. Յակոբ Խաչիկեանի (սպայ) հսկողութիւնով: Որբախոյդ պ. Հերեանն ալ իբրեւ պարզ զինուոր, 50 տարեկան, եկած էր: Այս խումբին պակասը շատ էր: Լրացնելու համար քանի մը օր սպասել պէտք էր: Զինուորները մարզանք կ'ընէին: Հրամանատար պ. Կ. Կէօկտէրէլեան* Միսիսի *մէջ իր երկայն մօրուքը կը ցուցադրէր, Թուրքերու զայրոյթը գրգռելու աստիճան: Թուրքերը* Միսիսէն *միշտ յարաբերութեան մէջ էին* քեմալականներու *հետ, որոնք այնքան ալ հեռու չէին Միսիսէն: Տեղացի Թուրքերը ընդհ. առմամբ լաւ վերաբերում ցոյց կու տային առ անի:*

25 Մարտ.— *Բ. խումբը Սիս հասած էր, առաջինն ալ հոն էր. Ֆրանս. իշխանութիւնը չէր ուզած Հաճընի օգնութեան փութալ. Ժէնէրալ Կուրոյի մասնաւոր հրահանգով, Հաճընի օգնական ոյժ ղրկել արգիլուած էր. ըստ Ֆրանսացիներու Հաճընը պէտք էր մինակը ձգուէր եւ մեռնէր ի հեճուկս Թուրքերու: Տեղն է ըսել որ* Սիսի *մէջ, իրենց որոշ վերապահումներով Սիսի հայութիւնն ալ այնքան լաւ տրամադրուած չէ եղած Հաճընի օգնութեան փութալու համար, Սիսի մէջ հաւաքուած ոյժերը ձեռքէ հանելու տեսակէտէն: Սիսն ալ պաշարումի վտանգին տակ էր:*

Հաճըն 1919ի ամառը խումբ մը ղացած էր, Յովսէփ Մեծատուրեանի խմբապետութեամբ. այս խումբը եւ կարգ մը ուրիշ հաճընցիներ Հաճընի ապագայ փորձանքներու եւ դժբախտութեան նախադուռը պատրաստեցին: Սիսի կառավարիչ հարիւրապետ Մ. Թէօյարտայի հրամանով՝ վարչականօրէն *այս խումբի մէկ մասին* Սիս *կանչուիլը յարմար տեսնուած էր: Սիսի մէջ ալ իր դերով ծանօթ պ. Յովսէփի խումբի գործունէութիւնը, զինքը չէր կրնար Սիսի մէջ պարփակել. պէտք էր դուրս դալ, իր մորթը ազատելու համար: Սիսի Ազգ. Միութիւնն ալ Ֆրանսական իշխանութեան հայերու եւ մասնաւորաբար Հաճընի հանդէպ բռնած աննպաստ դիրքին համար որոշեր էր Ատանայի Ազգ. Միութիւնը տեղեակ պահել: Կ'որոշուի Յովսէփը ղրկել: Հաճընցի Տումանեան պ. Յովհաննէսի եւ պ. Պօղոս Քէյիշեանին հետ ճամբայ կ'ելլէ Յովսէփ, Թումլու կը պաշարուի եւ ճարահատ բերդը կը բարձրանայ խմբով: Հոդ, պ. Պօղոս Քէյիշեան իր միամտութեամբ կը յանձնուի մօտակայ գիւղը քեմալական սպայի մը, ուր իր կարգին քիչ յետոյ կը սպաննուի, իսկ միւս երեքը, Յովսէփ, իր զինուորը, Կրպա. Արըճեան եւ պ. Տումանեան գիշերանց կը յաջողին* Միսիս *հասնիլ մերկ վիճակի մէջ: Հրամանատար Կ. Կէօկտէրէլեանի անխոհեմութեամբ, այս տղաքը, բացի Յովսէփէն, Ճիհանէն եղած թէլէֆոնի մը վրայ մասնաւոր պաշտօնով քարիթէն Շըվետարի, որ Միսիս եկած էր, յանձնուեցան եւ Ատանայի բանտը առաջնորդուեցան:*

27 Մարտ.— *Գ. խումբը ճամբայ ելաւ դէպի Սիս. Թումլու պաշարուեցաւ եւ հրամանատարի անճարակութիւնով 6 հոգիի զոհ եւ կորուստ տեղի ունեցաւ. խումբը գիշերանց նահանջեց, պ. Հերեանի քաջաբար կռիւ մղելուն եւ խոհեմութեան շնորհիւ:*

Խումբը բարոյալքուած էր: Գ. Կէօկտէրէլեան իբրեւ անկարող ետ կանչուեցաւ: Խումբի մնացած բեկորները զօրացնելու համար Ատանայի մէջ Հայր. Միութիւնը կարելի աշխատանքը տարած էր:

30 Մարտ.— *Ձիաւորներու լաւ խումբ մը 40 հոգիէ բաղկացած, պ. Մկրտիչ Երբեմեանի եւ սպայ պ. Վահան Փորթուգալեանի առաջնորդութեամբ* Միսիս *հասաւ:*

1 Ապրիլ.— *Սիսէն պ. Զանկալեանի հետ գացող ձիաւորներու խումբէն 8–10 հոգի Միսիս հասան: Ճամբան որեւէ արգելքի չէին հանդիպած բացի փոքր մէկ երկու հոգինոց Թուրք չէթէներու խումբի հետ ունեցած ընդհարումներէն: Ասոնց արտօնուեցաւ Ատանա երթալ եւ երկու օրէն վերադառնալ: Խումբը կը մարզուէր. Ֆրանս. իշխանութիւնը այս անգամ աւելի վճռական կ'երեւար խումբը օր առաջ Միսիսէն ճամբայ հանելու համար:*

7 Ապրիլ.— *Միսիսցի մասնաւոր վարձկան Թուրքերու միջոցով Թուրք չէթէներու մասին տեղեկութիւններ ստացուած էր: Դ. խումբը զօրացուած էր. Ատանա գացող, Սիսէն վերադարձած ձիաւորներու խումբն ալ եկած էր, ամէնքն ալ կռուի մարդ: Զաթցի եւ հաճընցի լաւ տղաք:*

Այս խումբը իրեն սովորութիւն ըրած էր 6–7 օրէ ի վեր գիշերները մարզանք ընել: Խումբը ոչ մէկ բանէ տեղեկութիւն չունէր: Գ. Մկրտիչ Երբեմեան, պ. Վ. Փորթուգալեան եւ ես (Ա. Զ.) որոշեր էինք այդ օրը խումբը գիշերանց ճամբայ հանել մարզանքի երթալու անուան տակ. անոր համար որ նախ Թուրքերը չիմանան, ինչպէս եղած էր մեծամօրուք *հրամանատարի օրով, յետոյ խումբին մէջ, եթէ երբեք անսիրտներ կան, չփախին: Միայն 10 ժամուան կերակուր տուի երկու կառքի մէջ: Մնացած պարէնը եւ ռազմամթերքը յաջորդ օրը պիտի ղրկուէր:*

Խումբը ճամբայ ելաւ: Գիշերուան ժամը 7½ էր:

8 Ապրիլ.— *Առտու կանուխ 10 կառք Ատանայէն հասաւ, պարէնը եւ ռազմամթերքը բեռցուած էր. ժամը*

(*) Ձիերը եւ 2 կառք Հայր. Միութիւնը իր դրամով գնած էր:

9ին կը սպասէի, Թումլուէն գալիք հրամանին, կառքը ճամբու դնելու համար:

Ճիհուն գետին *վրայէն թանձր մուխ մը պատած էր. սա նշան էր մեր տղոց յաջողութեան. բայց սուրհանդակը կ'ուշանար:* Միսիսի *Թուրք միւտիր, Ալի պէյ անուն ալպանացի մը, լաւ էր մեզի հետ. ան ալ կռահեր էր, առտուանց քաղաքը մարդ չկայ. կամաւորներու շարժումը չերեւիր: Կանչեց զիս. «Այս գիշեր հայերը գիւղացի մը սպաննած են. տէրը եկած է կը բողոքէ»: Ես՝ «մերինները մարդասպան չեն, հաւանաբար այդ խեղճ չօպանը իրենք Թուրքերը սպաննեցին հայերու անունը արատաւորելու համար Ֆրանսացիներուն քով» պատասխանը տուի:*

Պատրաստ ձի մը հեծայ եւ հետս զինուոր մը առնելով Թումլուի ճամբան բռնեցի, սուրհանդակը քաղաք չմտեցնելու նպատակով: Ծուխը հետզհետէ կը չքանար. սա նշան էր, թէ մերինները բերդը գրաւած են եւ մօտակայ Ղըրմըտլու *գիւղը կ'այրեն: Միսիսէն ժամ մը հեռացայ. երկու ձիաւոր հեւ ի հեւ կը վազեն դէպի ինձ, դաշտը ոչ ոք չկար, ամայի էր: Սուրհանդակն էր: Պզտիկ ընդհարումէ մը վերջ բերդը գրաւուած եւ 3 գիւղեր այրուած էին. սուրհանդակը կու գար պարէնը եւ ռազմամթերքին աւելցած մասը տանելու:*

Ես Միսիս մտայ, կառքը ճամբայ կը հանէի, յանկարծ օթոյով Ֆրանս. սպայ մը, կապիթէն Տրօմարը եկաւ. արգիլեց կառքին մեկնումը եւ ինծի ալ խստիւ հրահանգեց, որ լուր ղրկեմ եւ խումբը ետ կանչեմ: Պ. Վահան Փորթուգալեանին ինքը Ֆրանսերէն եւ ինծի ալ հայերէն երկտող մը գրել տուաւ, խումբին անպայման վերադարձը *յայտնող: Սուրհանդակը գնաց: Ճիհանի Թուրքերը բողոքեր էին սպաննուած չօպանին, այրուած գիւղերուն եւ բերդի գրաւման դէմ, հայերը ցոյց տալով իբրեւ աւերիչ եւ քանդող բարբարոս. ասոնք այն Թուրքերն էին, որ Թումլուէն փախեր էին դէպի Ճիհան այդ օրը, ասոնք այն Թուրքերն էին որ պ. Փօղոս Քէյիշեանը սպաննեցին եւ գացին Ճիհան բողոքելու, որ հայ չէթէներ պաշարեր եւ բերդը եւ խաղաղ բնակչութիւնը կը կողոպտեն եւ կը կոտորեն: Ֆրանսացիներու չփացած զաւակը:*

Գիշեր եղաւ ժամը 10, խումբը չեկաւ. պ. Տամատեան Ֆրանսերէնով կը հեռագրէր. «Պ. Պրեմոնի կողմանէ եղած պահանջքին վրայ մարդ ղրկէ եւ խումբը կանչել տուր»: Կապիթէն Տրօմար քովս եկաւ, իմ հեռագիր ստանալս հարցուց. իրեն ալ պ. Պրեմոնէն հեռագրուած էր ինծի հեռագրուած ըլլալը: Տրօմար այնպէս կը կարծէր որ ես սուրհանդակը չէի ղրկած խումբը կանչել տալու: Կը սպառնար զիս պատերազմական ատեան կանչել տալ, եթէ խումբը մինչեւ առտու չվերադառնար:

Պարէնը և կառքերը գրաւուած էին, վախնալով թէ մի գուցէ ես գաղտնի կերպով ղրկեմ խումբին, որոնք պաշարը իրենց հետ ունենալով այլեւս չվերադառնան բնաւ:

Լէյլէոնէն չորս տղայ, լաւ եւ քաջ հայեր՝ պ.պ. Խան, Մ. Շահպազ, Ժաղ եւ Վէքիլեան ինծի սկզբի օրէն իբրեւ օգնական տրուած էին: Մթերանոցը 6–700 զէնք եւ փամփուշտ կայ. կանխազգացում մը ունեցայ, որ առտու կանուխ Տրօմարը կրնայ գրաւել: Գիշերանց այս չորս տղոցմով, 500էն աւելի զէնք վերցուցինք եւ հողի փոսերու մէջ թաղել տուի, որ յետոյ միջ-կուսակցական զին. Մարմնին փոխանցեցին:

9 Ապրիլ.— *Արշալոյսին, դուռը ծեծուեցաւ, արթնցայ. պ. Վահան Փորթուգալեանն էր. յոգնած եւ ընկճուած երեւոյթ մը ունէր. անմիջապէս հանգստացուցի: Խումբը ցիրուցան կու գար: Մեռել եւ վիրաւոր ալ կար: Պ. Երբեմեան վիրաւորուած էր ձախ ուսէն, ծանր վիրաւոր էր պ. Եղիան, չաթցի Անդրանիկի զինուորներէն յաղթանդամ մէկն էր: Սիսէն վերադարձող ձիաւոր խումբին կը պատկանէր: Երկու տղայ ազատելու համար, Թուրքերու վրայ խոյացած ատենը թշնամի գնդակէ մը վիրաւորուած էր. Ատանա փոխադրել տուինք եւ հիւանդանոցին մէջ մեռաւ:*

Տրօմար ամբողջ խումբը զինաթափեց, պիտոյքները գրաւեց::

Խումբէն 40–45 հոգի պակաս էր, պ. Լեւոն Փորթուգալեանի ընկերակցութեամբ: Բերդէն չէին կրցած իջնել գիշերանց: Թէլէֆոնով անմիջապէս տեղեկութիւն տուի Ատանա Ազգ. Միութեան, յայտնելով անոնց Թումլուի մէջ պաշարուած ըլլալը, անօթի ծարաւ, «օգնութեան հասէք» ըսելով. ամէն զինուոր 10 ժամուան ուտելիք ունէր. 30 ժամէն աւելի է եղած: Օդանաւ մը անցաւ, Միսիսէն գնաց Թումլուի կողմը եւ վերադարձաւ: Պ. Տամատեան կը հեռաձայնէր, թէ «օդանաւը ոչ ոք չէ տեսած, բայց բերդի շուրջը եղած Թուրքերէ»: Մենք այլեւս մեռած կը կարծէինք այդ խումբը:

10 Ապրիլ.— *Զատկի շաբաթ օրն էր. Ատանայէն ուզուեցայ. չգացի խումբէն տեղեկութիւն մը առած չըլլալուս համար:*

11 Ապրիլ.— *Զատկի կիրակի առաւօտ, խումբը մեծ մաքառումներէ վերջ եկաւ* Միսիս *հասաւ, որուն համար օդանաւը ոչինչ յայտնեց:*

Տրօմար այս ընկերներուն զէնքն ալ գրաւեց: Խումբը 6 հոգիի կորուստ ունեցած էր:

Ահա այս կերպ վերջացաւ Միսիսի կամաւորական շարժումը *անունը կրող Հաճընի օգնութեան փութալու գործը, Ֆրանսական իշխանութեան բարեացակամութեամբը !!!. Իսկ անդին, Հաճընի մէջ, անոր դրօշակին տակ մեռնելու պատրաստ ժողովուրդ մը կը պատրաստուէր յուսալու, ըստ իրենց խոստմանը, իւրաքանչիւր երկու օրը երկու հարիւրական հոգինոց խումբի մը օգնութեան: Խե՜ղճ Հաճըն, ահա քեզի պաշտպան հանդիսանալու կոչուած ասպետականները, քու գերեզմանդ փորեցին, այն օրը՝ որ քեզի օգնելու խոստումով, քու գաղթիդ արգելք եղան:*

14 Ապրիլ.— *Երեք օր եւս կապիթէն Տրօմարի հետ պահեստի եւ զինուորներուն զէնքի եւ այլ պիտոյից հաշիւը կարգադրելէ յետոյ Ատանա վերադարձայ:*

Հոն հաճընցիութիւնը յուսահատած, իր շուարումի շրջանը կ'ապրէր. Պետրոս եպս. Սարաճեան իր հիւանդութեանը պատճառով, ապագայ փախուստները նկատի ունենալով եւ խորհելով թէ Կիպրոս ազատ երկիր մը ըլլալով կրնայ հոնկէ հաճընցիին վիճակը եւ կորուստի ենթարկուած ըլլալը շատ շուտ կերպով օտարներուն իմացնել, քանի որ իրենք, Ֆրանսացիք ուզելով Սիսէն ճամբայ չտուին կամաւորներուն դէպի Հաճըն մեկնումին եւ այս կողմէն ալ չփացած Թուրքերուն դիմումներուն տեղի տալով քանդեցին հազար ու մէկ զոհողութիւններով մէջտեղ բերուած կամաւորական շարժման մեծ գործը, — Պետրոս եպսկ. այս նպատակով Կիպրոս մեկնած էր:

Ֆրանսացիք (դրական խոստում մը միայն) Մարտ 20ին օդանաւ մը ղրկեր էին Հաճըն, որը Ս. Սարգիսի դաշտին վրայ եղած ճերմակ խաչին վրայ երկու սնտուկ փամփուշտ եւ ժողովուրդը խրախուսող յայտարարութիւններ ձգած էր:

Պետրոս եպսկ. Կիպրոս մեկնումէն առաջ Պատրիարքարան եւ այլ տեղեր իբրեւ առաջնորդ Հաճընի եւ օգնութիւն հայցելու համար եկող պատուիրակութեան նախագահ՝ դիմումներ կատարեց, սակայն եւ ոչ մէկ տեղէ դրական օգնութիւն չէր եղած: Պետրոս եպս. Կիպրոսէն եւ պ. Ահարոն Գրդեաշարեան Իզմիրէն մասնաւոր թռուցիկներով Հաճընի անմիջականօրէն օգնութեան կարօտ ըլլալը մինչեւ եւրոպական պետութեանց ուշադրութիւնը թէեւ գրաւել տուած էին, սակայն անոնցմէ եւ ոչ մէկը չուզեց միջամտել. հաւանաբար իրենց շահը պիտի վտանգուէր միջամտելու պարագային, ինչպէս կ'ըմբռնէին ասպետականները, վախնալով օգնութեան փութալէ, որ մի գուցէ Ֆրանքլին Պուլյոնի սիրելի Թուրքերուն բարկութիւնը գրգռուէր, պատճառ դառնալով ապագայ համաձայնութեան խանգարուելուն: Պետութիւնները Հաճընի քայքայումէն, ջարդուելէն չէին ազդուեր: Անոնք մէկ բան միայն նկատի ունէին.— Թուրքիոյ մէջ իրենց ապագայ տնտեսական շահերը չվտանգուի՛ն:

Հաճընցիութիւնը Հաճնոյ մէջ իր ոգորումներուն մէջ մինակը թողուած էր: Ու անոնք երբ գիտնային թէ դուրսը, Ատանա դեռ կենդանի է, Հաճընի Հայր. Միութիւնը իր կարելին կ'ընէ ճար մը, միջոց մը գտնելու համար, գոնէ միայն յարաբերութիւն մշակելու մասին, գոնէ կը քաջալերուէին. սակայն անկարելի էր, անոնք այդ ալ չէին գիտեր, անոնք միայն մէկ բան ունէին իրենց դէմը, — քէմալականներու յարձակումները:

Հաճընցիները Հաճընի մէջ, Ատանայի Հայր. Միութիւնը Ատանայի մէջ երբ այսպէս իրարմէ լուր ունենալու մտատանջութիւնով կը չարչարուէին, Սիսը գաղափար մը ունեցած էր.— (դրամական վարձատրութիւնով մը) ղրկել մէկը, որ կարենայ մտնել Հաճըն եւ հարկ եղածը պատմէ անոնց, կամաւորներու մեծ մասին մինչեւ Սիս հասնիլը, հաճընցիներու եւ ազգովին հայութեան իրենց համար շահագրգռուիլը հասկցնելով տեղեակ պահէ զիրենք ասպետականներուն անբարեացակամութեան այս ամէնուն հանդէպ:

Մայիս 19ին, 1920, հաճընցի պ. Ասատուր Սաչեանը (200 օսմ. հնչուն ոսկի վարձքով) կը մեկնի Հաճըն եւ պաշարման շղթան կտրելով կը հասնի Հաճըն Ս. Սարգիսի կողմէն, սակայն այդ կողմէն անկարելի ըլլալուն մուտքը քաղաք, գիշերանց կ'անցնի Ս. Յակոբայ կողմը, զօրանոցի մօտէն, առանց նշմարուելու թշնամի պահակներէն, Պուրուխի *կամուրջէն կը մտնէ ներս, ամսու 22ին: Սիսէն տարած նամակները կը յանձնէ. կը տեսնուի զին. հրամանատար պ. Սարգիս Ճէպէճեանի հետ. կը խօսի այն ամէն բաներու մասին, որոնց արգելք կը հանդիսանան ասպետականները իրենց օգնութեան փութալու գործին մէջ եւ երկու օր վերջ կը մեկնի նորէն Սիս, առնելով անոնց բաղձանքը յայտնող նամակներ:*

Պ. Ասատուր Սաչեանը Մայիս 30ին Սիս կը հասնի. Սիսի մէջ իրարանցում մը, ընդհանուր շարժում մը կայ. երկու օր առաջ հրահանգուած էր տեղացի հայութեան, որ երկու օրէն Սիսէն Ատանա մեկնելու պատրաստուին լքելով քաղաքը Թուրքերուն: Սաչեան Ասատուր, սիսեցիներու հետ Ատանայ հասաւ Յունիս 1ին եւ Ատանայի հաճընցիութիւնը եւ ամբողջ հայութիւնը տեղեակ եղաւ Հաճընի անցքերուն:

Սիսի պարպումով Հաճըն միակ քաղաքը եղաւ Կիլիկիոյ մէջ, որ մինակը ձգուած էր իր բախտին, կորուստի ճամբուն մէջ կը տուայտէր: Սիսի պարպումով Հաճընը փրկելու յոյսերը բոլորովին մարեցան. այլեւս անկարելի էր օգնութեան փութալ, Սիսը իբրեւ յենակէտ ծառայեցնելով: Այլեւս Հաճընի նահանջի յոյսն ալ մարած էր, գոնէ ի հարկին կրնային քիչ զոհ տալով 2–3 օրէն Սիս հասնիլ: Ամէն պարագայի տակ Հաճընը այդ օրն էր որ իր գերեզմանը ողջ-ողջ կը դիտէր:

Պարէն չունէր: Ըստ հաճընցիներու տեղական սովորութեան, ձմեռուան համար ամբարուած պարէնը Մայիս ամսու վերջերը բոլորովին սպառած պիտի ըլլային: Կռուող ույժերը հետզհետէ կ'անհետանային թշնամի գնդակներով եւ անօթութիւնով: Թշնամին մօտեցած էր քաղաքին դուռը. խոյանքներով թշնամին զարնել և հեռացնել՝ թարմ ուժի պէտք ունէր: Այսպէս ամէն ինչ, Հաճընի փրկութեան յոյս չէր ներշնչէր: Հաճընցիին կը մնար այլեւս ընել գերմարդկային այն *ճիգերը, որոնք զինքը կրնային օր մը աւելի ապրեցնել եւ ապա մեռնիլ:*

Եկած նամակները սրտակեղէք տեղեկութիւններ կու տային: Երկու սուրի, երկու կրակի մէջ մնացած էր հաճընցին, — թուրքը եւ սովը. *Թուրքին պակասը սովը կը լրացնէր: Յոգնած հաճընցին ներքնապէս կը կրծուէր, կը մաշէր: Ելք՝ միայն կռուիլ եւ մեռնիլ:*

Անոնք անմիջական օգնութենէն աւելի, կ'ուզէին իմանալ թէ Սիս եւ կամ Ատանա հայ մնացա՞ծ է թէ ոչ: Անոնք Մարտ 14էն ի վեր արտաքին աշխարհէն յարաբերութենէ խզուած էին:

ՀԱՃԸՆԻ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՃԱԿԱՏԸ
29 ՄԱՅԻՍ 1920ԻՆ

Քարտէսը պատրաստած է *գայմագամ*
Պրն. Կարապետ Ջալեան(1)

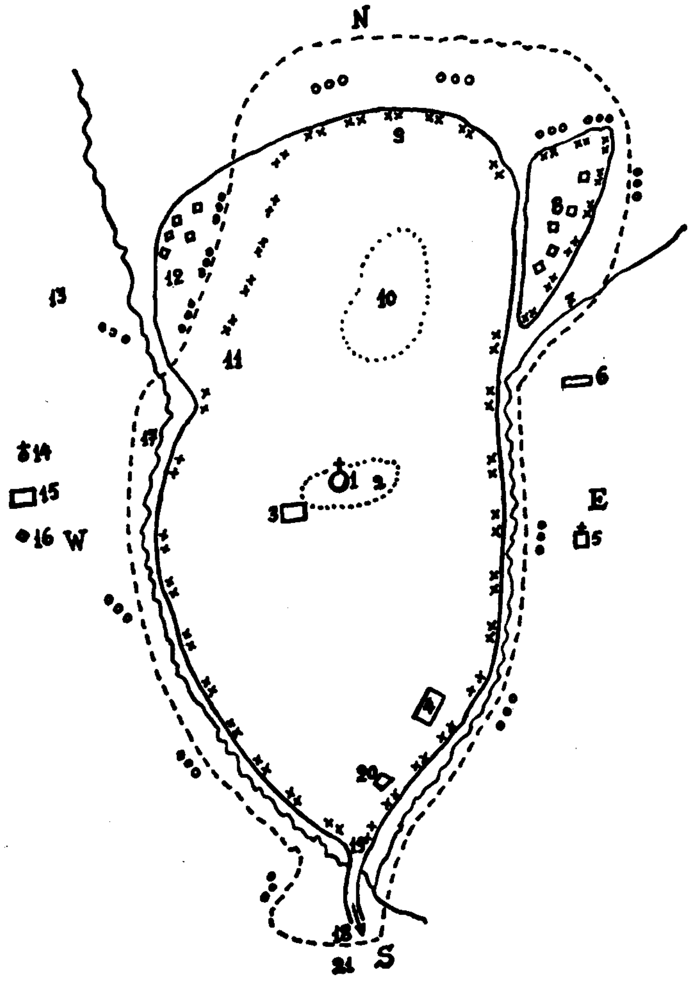

1.— *Մայր եկեղեցի*
2.— *Բերդ*

3.— *Դպրոց (քարաշէն)*
4.— *Կառավարչատուն*
5.— *Սբ. Սարգիսի որբանոց*
6.— *Խաղախորդարան*
7.— *Գրտէտի(?) ջուր*
8.— *Գօրուչեաններու թաղ*
9.— *Կէլէկ թաղ*
10.— *Մոխրակոյտ (այրուած 1915ին)*
11.— *Գանլը Փազար*
12.— *Եաղլեաննենց տուները*
13.— *Ջէշպէկ*
14.— *Սբ. Յակոբայ վանք*
15.— *Զօրանոց*
16.— *Թուրսարգիսեաննենց տունը*
17.— *Զաթախի ջուր*
18.— *Ատանայի ճամբայ*
19.— *Քէրկեվէնի կամուրջ*
20.— *Ժանտարմըրիի շէնք*
21.— *Խամուրճի Կէտիկի (Սինլիքար) շրջան.*
--- *Թշնամի պաշարման օղակը*
ooo *Թշնամի ինքնագործ զէնքեր (գնդացիր)*
xx *Մեր դիրքերը:*

Հաճընի գայմագամ պ. Կարապետ Ջալեան ներկայ քարտէսով շիֆրէ(2) *նամակ մը գրած է, որը կու տամ ստորեւ.*

ՇԻՖՐԷ ՆԱՄԱԿԻՆ ՊԱՏՃԷՆԸ

Ա.

«Ունիմ 15 օրուան պարէն եւ 10 օրուան փամփուշտ. եթէ 10 օր ալ ուշանաք՝ փճացումը անխուսափելի է:

Այսքան յապաղում դաւաճանութիւն է:

Վաղը պատմութիւնը ճիւաղներ պիտի անուանէ ձեզի:

Եթէ խելք ունիք, աչք եւ խիղճ կայ, քարտէսը ձեզ ամէն բան պիտի պատմէ. աւա՜ղ շատ ուշ է:

Կեցցէ՛ հերոս Հաճընը. մա՛հ խօսքի հերոսներուն:

Տակաւին կը խաղա՞ն փարթիի սրիկաները»:

29/5/20 **ՋԱԼԵԱՆ**
Հաճըն *(ստորագրութիւն)*

«Յ. Գ.— Հապճեպով, ակար ուժով գալն ալ օգտակ չէ»:

Բ. ՆԱՄԱԿ ՄԸ

Արամ Ջաւուշէն գրուած՝ Սիսի կամաւորներու հրամանատարութեան, որ Ատանայէն ղրկուած էին Հաճըն մեկնելու համար:

Սիրելի պ. Ջանկալեան,

Կը յուսամ ողջ առողջ ձեր զինուորներով Սիս հասաք. ինչքան երախտապարտ պիտի ըլլայինք, երբ նոյն ճամբայով Հաճըն գայիք եւ միացած կռուէինք Թուրքին դէմ:

Սիրելիս, շտապեցէք, ժամանակը կ'անցնի պարտականութեան, վերջը 6–7 հազար հայութեան դիակը միայն պիտի գտնէք: Ատանայի մէջ ունեցած խումբովս պատրաստ եմ ձեզի հետ միասին գործելու. վրէժառու հայը ասկէ աւելի յարմար ժամանակի չի սպասեր:

Հաճընի Կէլէկ թաղի հրամանատար
ԱՐԱՄ ՋԱՒՈՒՇ

28/5/20, *Հաճըն*

Յ. Գ.— Պ.Պ. Պօղոս Թուրսարգիսեանի, Սարգիս Արմաղանեանի, Ենովք Տարտաղանեանի եւ բոլոր հայ կամաւոր զինուորներուն յաջողութիւն կը մաղթեմ. կա՛մ կը միանանք եւ կամ ոչ, մեր վրէժը թող լուծեն: Սպասելու ժամանակ չէ, Հաճընը ձեռքէ պիտի երթայ. օգնութի՜ւն:

ՆՈՅՆ

Գ. ՆԱՄԱԿ

Հաճըն, 28 Մայիս 920

Տիար հրամանատար ընդհ. կամաւորաց,

Ահա 3 երկար ամիսներ մենք կամաւորներս հաճընցիներու հետ միացած, բարբարոս Թուրքին միթրայէօզին կրակին դէմ կուրծքերնիս եւ ճակատնիս բացած կը կռուինք: Թշնամին քանիցս անգամ իր բոլոր ուժերով փորձեց Հաճըն մտնել, բայց փառք Աստուծոյ, մեծ կորուստով նահանջեցին: Հիմա քաղաքին շատ մօտեցած են. վանքը, զօրանոցը, Թուրսարգիսեաննենց տունը, Ս. Սարգիսի որբանոցը, Գրտէտի շէնքերը, Եաղլեաննենց ու Ռաքայէլեաննենց տուները (Զաթախի կողմէն) Թուրքերու կողմէ գրաւուած են մեծ կորուստներով: Մեր կորուստը շատ քիչ է: Վատ է այն հայը, կամաւորը, որ կռնակէն կը վիրաւորուի: *Հաճըն ամէն կերպով ուժաթափ եղած՝ Ձեր օգնութեան կը սպասէ: Դեռ ուշ չէ, սիրելի ընկերներ, օգնութի՜ւն. վրէ՛ժ, վրէ՛ժ, կատարենք մեր պարտականութիւնը: Քիչ մը ուշացումով անօգուտ է ամէն ինչ. ու այն ատեն ապագայ սերունդը մեզի անէծքով պիտի մոռնայ:*

Մեր խումբն ու հաճընցիները կատարեցին իրենց պարտականութիւնը. պահեցին Հաճընը մինչեւ այսօր ամէն գնով: Ասկէ վերջ եթէ երբեք ան մեռնի, մե՛ղք ձեզի: Ամենամեծ պատասխանատուութիւնը ձեր վզին պիտի հակի: Շտապեցէ՛ք, Հաճընը վիզը ծռած ձեզի կը սպասէ: Անմիջապէս, օդանաւով օգնութի՜ւն: Վազեցէ՛ք, ընկերներ, Ձեր հայրենակիցները, գերեզմանի խորերէն ձեզի ձեռք կ'երկարեն, եկէ՛ք, կեա՜նք տուէք:

Հաճընի կամաւորաց խմբապետ
(Զ. Թ.) ԶԱՆԻԷԼ ԹՈՐՈՍԵԱՆ

Նամակները շատ էին, անհատական եւ պաշտօնական. ես միայն երեքը վերցուցի, մէկը գայմագամին՝ իշխանութեան մարդուն, երկրորդը՝ հաճընցի կռուող ուժին, երիտասարդութեան ղեկավարին, երրորդը՝ հոն գտնուող եւ կռուի մէջ մեծ բաժին ունեցող առաջնորդներուն, կամաւորներու խմբապետին: Երեքն ալ մէկ բան ունին իրենց մէջ. Հաճընը օգնութեան կարօտ է, փրկութեան փութացէ՛ք:

1 Յունիս.— *Սսեցիները ամբողջ վերադարձած էին Ատանա. Սիսը պարպուած եւ յանձնուած էր Թուրքերուն Ֆրանս. իշխանութեան ձեռքով:*

Հաճընի Հայր. Միութիւնը Հաճընի համար յետ այսու հայերու միջոցով փրկութեան հասնելու յոյսը բոլորովին կտրած էր: Ժողով մը գումարեցին եւ որոշեցին որ. 1.— Ազգ. Միութեան միջոցով Ֆրանս. իշխանութեան դիմում կատարուի, Հաճընը եւս Ատանա փոխադրել տալու համար, 2.— Օդանաւով մը Հաճըն իմաց տրուի Սիսի պարպումը, որ նահանջի մը պարագային Սիս մտնելու ջանքով չկոտորուին: 3.— Ամերիկացիներու միջոցով Ատանայի մօտիկը բանակած քեմալիստներու պատուիրակութեան հետ համաձայնիլ, հաճընցիներու դէմ կռուող Թուրք ուժերու հետ հաշտեցնելու համար:

2 Յունիս.— *Ֆրանս. իշխանութիւնը Մէրսինի մէջ ֆրանքօ-քեմալիստ զինադադար մը կնքած եւ բանակցութիւնով զբաղած ըլլալուն համար, պ. Պրէմոն իրեն եղած դիմումին, Հաճընը փոխադրելու եւ օդանաւ մը ղրկելու մասին, որոշ պատասխան մը չէր տուած: Զինադադարը հայերու աննպաստ էր. ժողովուրդը շատ յուզուած էր: Համազգային ընդհ. ժողովով որոշեցին դիմել Ֆրանս. իշխանութեան եւ զինադադարին քրիստոնեայ տարրերուն աննպաստ ըլլալը ուշադրութեան յանձնել: Ժէնէրալը (Տիւֆիէօ) քաղաքին երեւելիները ընդհանուր խորհրդակցութեան հրաւիրելով պարզեց զինադադարի կարեւորութիւնը եւ Ֆրանս. իշխանութեան Կիլիկիայէն մեկնելու մասին եղած լուրին բոլորովին սուտ ըլլալը:*

---

(1) Ցար եւ նման քարտէս մը կը գտնուի Ցանւ Միհրան Վէրածինի թուղթերուն մէջ, առանց պատրաստողի անուան յիշատակութեան:

(2) Ծածկագիր (ֆրանսերէն):

3–4 Յունիս.— *Ամանոսի անկախութեան հռչակման լուր մը կը տարածուէր: Օր մը վերջ հերքուեցաւ:*

5 Յունիս.— *Կառավարութիւնը խոստացաւ ռազմամթերք տալ եւ օդանաւ մը ղրկել Հաճըն:*

6 Յունիս.— *Սիսէն եկող Գաղթականաց Յանձնախումբի անդամ ընտրուած էի: Ժէնէրալին կրկին դրաւոր դիմում եղաւ, զօրք եւ օդանաւ ղրկելու գործը շուտով կարգադրելու համար:*

Միսիսէն այսօր եւս եկան հայեր. Աստուր Հաջեանը տեսայ եւ Հաճընէն լուր առի. Հաճընէն նոր եկած էր: Ժէնէրալէն զօրք եւ ռազմամթերք ուզուեցաւ: Օդանաւ ղրկել: Գինեմոլ հայ մը ուրիշ հայ մը սպաննեց: Ինճիրլիքի վրայ յարձակում եղաւ: 2 թուրք սպաննուեցաւ:

11 Յունիս.— *Տօքթ. Տատ ամերիկացիներու կողմէ, Հաճընցիներու համար Իլհամի պէյին հետ քեմալականներու հետ բանակցութեան սկսաւ: Քեմալականներու պետը, նամակ գրած էր Հաճընի թուրք հրամանատարին, կացութեան տեղեկանալու եւ անոնց այս մասին գաղափարը շօշափելու համար, թէ թուրք զինուորը համաձա՞յն է Հաճընցիներու հետ համերաշխելու առաջարկուած պայմաններով: Պատասխանը մինչեւ 5 օր պիտի ստացուէր:*

Հաճընցիներու, Ֆրանս. իշխանութեան Հաճըն ղրկելիք զօրքի, ռազմամթերքի եւ մինչեւ անգամ պարզ լրատու օդանաւ մը ղրկելու մասին հաւատք չունէինք. ընդհանուր փափաք մը կար, որ պէտք է ամէն գնով թուրքերու հետ համաձայնութեան գործը յաջողցնել. փրկութեան միակ ճամբան այս է: Պ. Տամատեանի մօտ եղած մեր խնդրանքին վրայ, պ. Տամատեանի մասնաւոր հրաւէրով պ.պ. Զամուրեան, Պօլատեան, Իզմիրլեան, Գրաճեան, Պ. Թուրսարգիսեան, պատուելի Խաչատուրեան – Փոստոյեան (Հաճընի պատուիրակութեան անդամներ) եւ (Զալեան) ես, կանչուեցանք. Հաճնոյ մասին խորհրդակցեցանք եւ որոշուեցաւ՝ նկատելով որ ամէն տեղէ Հաճընի օգնութեան երթալու մեր դիմումները ապարդիւն կը մնան — մինչեւ անգամ Ֆրանս. հանր. նախագահին — հետեւեալ առաջարկներով պատուաւոր եւ փրկարար հաշտութիւն մը կնքել թուրքերուն հետ: 1.— Հաճնոյ մէջ թուրք իշխանութիւն մը հիմնել. 2.— Ֆրանսականին տեղ թուրք դրօշը պարզել. 3.— Հայերը զէնքերնին չյանձնեն. 4.— Ժանտարմըրիին կէսը հայ եւ կէսը թուրք ըլլալ. 5.— Պարենաւորումը թուրքերը ապահովեն. 6.— Թուրք չեթէն եւ զինուորը քաղաք չմտնեն. 7.— Ընդհանուր ներում հայերուն:

Ահա այս հիմունքի վրայ էր որ Տօքթ. Տատ սկսած էր բանակցիլ թուրքերու հետ: Այս բանին ոյժ կու տար Ատանայի վալին Ճելալ պէյ եւ պարսկական հիւպատոս Աստա խան:

9–10 Յնս.— *Պ. Զանկալեանը տեսայ. Ինճիրլիքի յարձակումը կը շարունակուի: Աստուր Սաչեանը Պ. Պրէմոնին տարինք. Ժէնէրալ Տիֆէյլէն Պէյրութէն եկաւ: Թուրք զինադադարը 15 օր եւս յետաձգուեցաւ: Ժէնէրալը խոստացաւ օգնել Հաճընին. օդանաւ պիտի ղրկէ: Սակայն թուրք տուները գրաւեցին, ասոր վրայ ֆրանսացիք թուրքերէն ժանտարմ գրեցին: Գույմաղամ Զալեանէն չիֆրէ նամակ եւ Զանիէլ Թորոսեանէն Հաճընէն 29 Մայիս նամակներ առի: Ազգ. Միութիւնը հայերը կարգապահութեան կը հրաւիրէր: Ինճիրլիքէն թուրք գերիներ բերին. Տօքթ. Տատ Էլհամի պէյին հետ քէմալականներու բանագնաց գնաց: Հաճըն օդանաւ ղրկելու համար Պ. Փորթուգալեանը տեսայ:*

14 Յունիս.— *Կառավարութեան տուած տեղեկութեան վրայ, Հաճըն երթալիք օդանաւով ղրկելու համար 10 հ. վառօդ, 10 քիլօ քլորաթ տը փոթաս եւ 2000 պարսիլ պատրաստեցի եւ կառավարութեան յանձնեցինք:*

15 Յունիս.— *Օդանաւը մեկնեցաւ կ'ըսէին: Ֆրանս. իշխանութիւնը մեզի կ'օգօրէր. թոյլ էր խնդրանքներուն հանդէպ:*

16 Յունիս.— *Օդանաւ չէր մեկնած: Հայրենակցական Միութիւնը իր ժողովին մէջ որոշեց ժէնէրալի թոյլատուութեամբ անթել հեռագրով դիմել Ֆրանս. հանրապետութեան նախագահ Միլլանի, երեսփոխանական ժողովի նախագահ Տէշանէլի, ժէնէրալ Կուրոյի եւ Ազգ. Պատուիրակութեան, Հաճընի փրկութեան համար: Հեռագրուեցաւ:*

18 Յունիս.— *Ատանայաբնակ հաճընցիներու ցանկը պատրաստուեցաւ: Տօքթ. Տատ քեմալականներէն պատասխան ստացած էր. համաձայն էին: Հաճընը այս ձեռնարկին տեղեակ պահելու համար Տօքթ. Տատին նամակ մը տրուեցաւ, որ քեմալականներու միջոցով Հաճըն հասցուի: Նամակին մէջ կը յիշուէր նոյնպէս որ հայերու կողմանէ Տատը, պարսկական հիւպատոս Աստա պէյը ուրիշ երկու թուրք պատուիրակի հետ հոդ պիտի գան եւ այդ հիման վրայ պիտի բանակցին: Պայմանները եւս յիշուած էր, զոր վերը յիշեցինք:*

Աղամ Սողանաղեանի 1413 60/100 թրք. ոսկին եւ 50 եգիպ. ոսկին Եղիշէ էֆ. Քէջիլեանի տուի ընկալագրով: Զինադադարը մինչեւ 10 Յլս. երկարաձգուեցաւ: Ժէնէրալ Կուրոյին հեռագրեցինք Հաճընի համար:

19.— *Հայեր Գուրտ Թէփէէն թրքական 2 դրօշակ գրաւեցին: Մէկը սանճաք չէնքէն էր: Դաշնակցութեան զէնքերը գրեցի:*

20.— *500 հոգինոց զօրախումբ մը կազմուեցաւ: Տօքթ. Տատին միջոցով քեմալականները Հաճըն նամակ գրեցին հաշտուելու. Տօքթ. Տատ Հաճըն պիտի երթար: Հ. Յ. Դաշնակցութեան ժողովին մէջ Հաճընի յարգանք յայտնուեցաւ:*

25 Յունիս.— *Տօքթ. Տատ Շեմսէտտին պէյի (քեմալականներու պետը) քով գնաց Գուրտ–Թէփէ, Հաճըն մեկնումի պատրաստութիւններու մասին խորհրդակցելու համար:*

26 Յունիս.— *Վալի Ճեմալ պէյ իբրեւ թունդ քեմալիստ Ֆրանս. իշխանութեան կողմանէ քշուեցաւ Ատանայէն, պարսկական հիւպատոսին հետ, որով Հաճըն երթալու եւ համաձայնելու խնդրին շարունակումը ընդհատեցաւ, եւ յոյս չկար այլեւս. որովհետեւ այդ գործը Տօքթ. Տատին հետ Աստա պէյն էր որ կը տանէր: Շեմսէտտին պէյին վերջին պատասխանը. «Հաճընի մասին խօսիլ իմ իրաւասութենէս վեր է» խօսքը եղած է: Պէտք էր ուղղակի Հաճընի հայութիւնը Հաճնոյ շուրջի թուրք հրամանատարին հետ հասկացողութեան գար:*

Ատանայի հաճընցիութիւնը ստուարացած էր Սիսի հաճընցիութիւնով. ղրկուած կամաւորները վերադարձած էին երկու ամիս Սսոյ մէջ անօգուտ սպասելէ վերջ: Հաճընցի երիտասարդներու մի քանիներու նախաձեռնութեամբ ընդհ. հաճընցիական ժողովի մը մէջ որոշուեցաւ, Ազգ. Միութեան միջոցով դիմել Ֆրանս. իշխանութեան, որ դիւրութիւններ տայ երկրորդ կամաւորական շարժումի մը ստեղծումին, Հաճըն օգնութեան փութալու նպատակով:

Արձանագրութիւնները սկսան. 18–50 տարեկան հաճընցիները պարտադրուած պիտի ըլլային կամաւորական շարքերուն մէջ մտնելու:

5 հոգիէ յանձնախումբ մը կազմուեցաւ, այս գործին հսկելու, դրամ հաւաքելու եւ կազմակերպելու համար: Մարտիրոս Ոսկեան, Եղիշէ Քէջլիկեան, Հաճի աղա Ծրոեան, Կարապետ Գրղեաչարեան եւ Ա. Զալեան յանձնախումբի անդամ ընտրուեցան:

Տօքթ. Տատ չգնաց. որոշուեցաւ դիմումները շարունակել: Ազգ. Միութեան միջոցով դիմում պիտի ըլլայ Ֆրանս. կառավարութեան:

27 Յնս.— *Ատանայաբնակ բոլոր հաճընցիութեան կոչ եղաւ. ժողով եղաւ եւ որոշուեցաւ անպայման Հաճընին օգնութեան երթալ: Պ. Տամատեանին Հաճընի քարտէսը տարի:*

28.— *Հաճընցիք զինուորագրուիլ սկսան:*

29.— *Շէյխ Մուրատի յարձակումը սկսաւ. հայեր 100 հոգինոց խումբ մը ղրկեցին: Հաճընի զինուորագրութիւնը կը շարունակուի: Ֆրանս. քաղաքականութիւնը թուրքերուն հանդէպ նպաստաւոր կ'երեւէր:*

30.— *Կացութիւնը շատ ծանր կ'երեւէր. թուրքերը քաղաքին չորս կողմերէն ընդհ. յարձակում կը գործէին:*

1 Յլս.— *Զէնք բերելու գացի Ճիհան: Իրիկունը թուրքերը 3 հատ թնդանօթի ռումբ նետեցին Ատանայի վրայ: Ճիհանէն եկայ. հաճընցիները 5 հոգինոց յանձնախումբ ընտրեցին, մէկն ալ ես, դիմում ընելու բոլոր միութիւններուն եւ դրամ հանգանակելու համար:*

3 Յուլիս.— *Զինուորագրութիւնը կը շարունակուէր. պ. Տամատեան կ'ապահովցնէր կառավարութենէն ըլլալիք աջակցութեան մասին: Ատանայի հայ ինքնապաշտպանութեան զինուորական հրամանատար պ. Շիշմանեան իր բարոյական աջակցութիւնը խոստացաւ, նոյնպէս սսեցիները 200 հրացանով օգնել ուզեցին: Կուսակցութիւններուն ամէնուն ալ խոստումները լաւ էին Հաճընի օգնութեան փութալու կազմակերպական գործին մէջ: Այնպէս որ Յանձնախումբը ամէն կերպով վստահութիւն ստացած էր բոլոր հայութենէն այդ գործի օր առաջ յաջողութիւնը ապահովելու համար:*

Հաճըն գտնուող ամերիկացի միսիոնարներուն Պոլիս հասնիլը լսեցինք:

Բարեգործականը դրամ պիտի տայ: Ֆէլլահները 11 հայ տղայ փախցուցին: Հայեր ալ Ֆէլլահ փախցուցին: Ֆրանսացիք կողոպուտը արգիլեցին:

6 Յուլիս.— *Հաճընի Հայր. Միութիւնը իր ունեցած 1400 ո. թրք. թղթադրամը տրամադրեց Յանձնախումբին անմիջական պէտքերուն համար:*

(Հաճընի ամերիկացիները թուրքերու յանձնուելէ վերջ, Կեսարիոյ ճամբով Պոլիս հասած էին:)

Պ. Տամատեան կ'ապահովէր Ֆրանսացիներու ընելիք օգնութիւնը: Պ. Շիշմանեան մեր գործին շարունակելը յանձնարարեց. սսեցիք 200 զէնք տալ խոստացան եւ չտուին: 5000նոց բանակ ունենալու է:

14 Յուլիս.— *Բ.Ը.Միութիւնը 1000 եգիպտ. խոստացաւ Հաճընի օգնութեան գործին. իսկ Տօքթ. Տատը 2428 ոսկի թղթադրամ: Ամէն կողմէ նուիրատուութիւն կար. հաճընցիները իրենց հայրենակիցներէն մեծ–մեծ գումարներ կը վերցնէին: Ամէն կողմ խանդավառութիւն կար. ամէնքն ալ սրտցաւ էին Հաճընի հանդէպ:*

17 Յուլիս.— *Հաճընի Շար գիւղը Յուլիս 2ին թուրքերու կողմանէ գրաւուած, կիները եւ տղաքը գերեվարուած, իսկ այր մարդոցմէն 70 հոգի դէպի Հաճըն ճամբայ ելած էին. ասոնցմէ միայն 60ը կրնայ Հաճըն մտնել եւ 10ը՝ Ատանայի ուղղութեամբ եկած ատեննին կը սպաննուին Իմամ Օղլուի մօտերը եւ միայն մէկ հոգի՝ պ. Յովսէփ Օղլուզեան կրցած էր ազատիլ եւ Ատանա հասնիլ:*

19.— *Հ. Յ. Դ. գործերով զբաղուեցայ. 70 տղայ Այտօղլու գացին. թուրքերը մինչեւ 27 Յլս. պէտք է ստորագրեն հաշտութիւն: Կռիւ կար. թուրք հին թաղը այրեցաւ. պ. Տամատեանի հետ հրդեհին եւ պ. Շիշմանեանին գացինք: Հայ լեգէոնական մը մեռած էր: 2 հայ տղայ գողութիւնով կախեցին:*

25 Յուլիս.— *Համայնային ժողովի որոշումով, Թուրսարգիսեան եւ պ. Աշոտ Գասպարճեան զին. կազմակերպիչ նշանակուեցան, որ աշխատուի մինչեւ 5–10 օր անպայման օգնութեան գործը փութացնել եւ խումբը ճամբայ ելլէ. ընդհ. հրամանատար նշանակուեցաւ պ. Սարգիս Արզումանեանը: Առաջին անգամ դարաքէօյցիները իրենք զիրենք տրամադրեցին իբրեւ զինուոր Հաճըն երթալու համար. մարդիկ օրերով կաթոլիկ եկեղեցւոյ բակը եւ ապա* Տէլի Մէհմէտին *խանը կը*

սպասեն, շատ անգամ անօթի եւ մերկ, միայն եւ միայն այս մեծ գործի յաջողութեան համար։ Այս տղոց՝ աշխատութիւնը, մանաւանդ կողոպուտի եւ ալան թալանի *այս շրջանին, Թուրքերուն Ատանայէն դուրս քեմալականներու մօտ փախուստի պատճառով, որոշ կերպով ամէն զրկանք, նիւթապէս մանաւանդ, աչք առած տոկացին. այս գործին ամենէն շատ անձնազոհութիւն ցոյց տուողները եղան այս տղաք։*

Գ. Աշոտ Գասպարեան կազմակերպիչ եղաւ։

Գ. Տամատեան Հաճընի զինուորներէն 55 հոգի զէնքով առաւ. շատ գէշ պզզուեցանք։ Յետոյ 28ը ետ առի դժուարութեամբ։

Գ. Արմաղանեանին հետ տեսնուեցայ Հաճընի գործին համար։

Գ. Տամատեան այսօր նորէն 30 հոգի առաւ մեր զինուորներէն. լաւ չէր ըրածը։

Հրացանաձգութիւն շատ եղաւ. Ենիճէ, Չէյթալաղ եւ Քէհեաօղլու գրաւեցին Ֆրանսացիք. Ֆրանսացիք գրաւեր են Դամասկոս եւ Հալէպ։

26 Յուլիս.— *Սսեցիները դրականօրէն ոչ մէկ կերպով օգնել չուզեցին այս գործին, իրենց խոստումը դրժեցին. ի՛նչ բառով պէտք է որակել ասոնց այս անտարբերութիւնը Հաճընի հանդէպ։*

29 Յուլիս.— *Հաճընէն լրաբեր եկաւ, պ. Միհրան Տագէսեան եւ Գաբրիէլ անունով երկու քաջեր. 10 օր առաջ, Յուլիս 19ին Հաճընէն դուրս էին եկեր։ Ասիկա չորրորդ փոստան է որ Հաճընէն դուրս կ'ելլէ, բայց ասոր միւս երեքը Թշնամիէն կը նշմարուին եւ կը սպաննուին։ Հաճընցիները ուրախ էին։ Մանաւանդ անոր համար, որ Յնս. 24ին մեծ յաղթութիւն մը տարեր է Հաճընը, բոլոր ճակատներուն վրայ. բուռ մը անօթի քաջեր Արամ Կայծակի առաջնորդութեամբ և պ. Սարգիս Ճէպէճեանի հրահանգով, կը բարձրանան լեռներու կատարներն ի վեր, անօթի ծարաւ, կ'ուզեն իրենց օրհասական կեանքը ապրիլ, մա՛հ կամ ազատութի՛ւն։ Անօթի առիւծները յուսահատ այլեւս արտաքին աշխարհէն գալիք օգնութեան, իրենք որոշեր են իրենց միջոցով լուծել իրենց ճակատագրին տագնապը։ Ու կը խոյանան ամէնքն ալ, ընդհանրապէս 10–18 տարեկան որբանոցի եւ դպրոցի ուսանողներ, գոնէ մէկ մարմաջով՝ քիչ մը ուտելիք ձեռք ձգել։ Բաժնուած խումբ-խումբ. իրենց յանկերգով, «Հուռրա՛, հուռրա՛»յով, եւ ահա Թշնամին է որ այդ անզէն հերոսներու առջեւ, գերեզմաններու կմախք դարձած բայց սրտով քաջ կորիւններու առջեւ տեղի կու տայ, կը փախի ձգելով պարէն, ռազմամթերք (եւ որ աւելին՝ Ջելպէկի լանջին վրայ զետեղուած 7½նոց Թնդանօթ մը իր ռումբերով). մեր փոքրիկ հերոսները կուշտ են հիմա. իրենց իշխանութեան տակն է Ս. Սարգիսի որբանոցը, որ Թուրքերուն սպայակոյտի պաշտօնատեղին ըլլալ կը կարծուէր։ Հոն էր հեռաձայնը, պաշտօնական հաղորդագրութիւններ մինչեւ Մ. Քեմալէն, որոնց ընթերցումէն որոշ կերպով կը հասկցուէր թէ Հաճընցիները գերմարդկային ճիգերով հրաշալիօրէն տարած էին կռիւը, մինչեւ անգամ իրենց Քեմալ փաշան զայրացնելու աստիճան, որը կը հրամայէր ամէն գնով, թէկուզ ամբողջ բանակին բնաջնջումով պէտք է գրաւել Հաճընը եւ անխնայ ջարդել, տեղը գարի եւ մոխիր ցանելու համար։*

Գրտէտի ամերիկացիներու չէնքին մէջ եւ Կէլէկի կողին եղած ծառերուն տակ ամբարուած էր պարէնը, իսկ Ջելպէկը, Թնդանօթի վայրը, միայն Թնդանօթաձիգներու բաւելու չափ պարէն եւ չատկէկ ռումբ կար։ Հաճընցին բաւականին պարէն ունեցաւ. կշտացած էր այլեւս, Թնդանօթը բերուած էր քաղաք եւ պ. Թորոս Ջալեանի (չաւուշ), Համբարձում Քէշիշեանի, Սեդրակ Ուզունեանի եւ ուրիշ մէկ քանի Հաճընցիներու հսկողութեան տակ սկսուած էր Թշնամիները շատ հեռուները փախցնելու չափ սարսափ տարածել։ Թշնամին հեռացած էր մինչեւ 3–4 ժամ հեռաւորութեան մը վրայ։

Հաճընցին խաղաղ եւ հանգիստ էր. Թշնամիի տեղատարափ գնդակներու հասողութենէն հեռու կը մնային. լազըմներու *դժոխային կեանքը վերջ գտած էր։ Շարունակ չորս ամիս, արգելանքի տակ մնալու ընդերկրային աշխատութիւնները բաց օդի մէջ, ազատ երկինքի տակ կը կատարուէին։ Թշնամիին հետ շփումը զիրենք վարժեցուցած էր, խաղաղ կեանքը չէին սիրեր, պէտքը կը զգային արտաքին աշխարհի տեղեկութիւններուն։ Արդեօք հայ մնացա՞ծ է Կիլիկիոյ մէջ, կ'ուզէին գիտնալ։ Եւ ահա այս պատճառով երկու սուրհանդակները ճամբու էին դրած, որոնք ճամբան Թերեւս կռիւներ ունեցեր էին Թուրքերու հետ, սակայն վերջապէս հասան Ատանա։ Միհրան Տաքէսեանին մէկ ձեռքը վիրաւորուած էր։*

Ազգ. իշխանութիւնը Հաճընի արշաւախումբին օգնելու ժլատ էր։ Բարեգործականէն դրամը առինք. սկսանք աշխատիլ, ազգ. մարմինները պատասխանատու բռնելու եթէ չօգնեն. Հաճընէն եկող երկու տղաքը Գ. Կիղին տարինք եւ տեղեկութիւններ տուինք Հաճընի մասին։

30 Յուլիս.— *Կուսակցականները մանաւանդ (Ս.Դ.Հ.) ժլատ էին իրենց խոստումը գործադրելու մէջ. միշտ ալ պոռոտախօսութիւնով կ'ուզէին կուսակցական նեղմիտ հաշիւներով առաջնորդուիլ։ Ահա այս կերպով կազմակերպումի գործը դանդաղ կ'ընթանար։*

1 Օգոստ.— *Հաճընցիական խառն ժողովի մէջ որոշուեցաւ* Տէլի Մեմմէտին *խանը պատրաստ զինուորները դուրս, դաշտը կեդրոնացնել եւ մօտ օրերս, գիշեր մը յանկարծ ճամբու դնել դէպի Հաճըն։*

2 Օգոստ.— *Գործի դիւրութեանը համար, կուսակցականներէ մէյմէկ ներկայացուցչի ներկայութեան ժողով մը ունեցանք. ամէն մէկ կուսակցութիւն խոստացաւ իրմէն պահանջուած նիւթական եւ զինուորական պարտականութիւնը եւ աջակցութիւնը չզլանալ։*

Հ. Յ. Դ. անունով պ. Վերածին Կիլիկեան Միջագետքի ինքնավարութիւն հռչակեց Իւրէյէլի Գափըլի *գիւղին մէջ։*

Ազգ. Միութենէն 10 պարկ ալիւր առի։ Հաճընի խումբը մեկնելու համար ամէն ինչ պատրաստուեցաւ։

3 Օգոստ.— *Վերակազմեալ Հնչ.ներն ալ հռչակեցին։*

Հաճըն մեկնող կամաւորներուն անհրաժեշտ բաները պատրաստ էին, պ. Արմաղանեանի կը սպասուէր մեկնելու համար։

Գ. Վերածինի կոչը հաղորդուեցաւ Ֆրանս. կառավարութեան։

Վերակազմեալ եւ Ռամկավարներն ալ ինքնավարութիւն հռչակեցին դաշտին մէջ։

4 Օգոստ.— *Հաճընի առաջին 130 հոգինոց խումբը Ինճիրլիք մեկնեցաւ եւ անկէ Ագարճա փոխադրուեցաւ։*

Միջ-քրիստոնէական ինքնավարութիւն հռչակուեցաւ Ատանայի մէջ. քաղաքը դրօշազարդուած էր Ազգ. իշխանութեան կողմանէ։

5 Օգոստ.— *Կառավարչատունը գրաւելու փորձը անյաջող անցաւ։ Կառավարութեան հետ Ազգ. իշխանութեան յարաբերութիւնները խզուեցան։*

Հաճընի խումբը Ինճիրլիքէն Ագարճա փոխադրուեցաւ. աւելի յարմար էր հոն հաւաքուիլը։ Գիշերը Թնդանօթներով Թուրքերը մեծ յարձակում ըրին. ետ մղուեցան։

10–11 Օգոստ.— *Գ. Արմաղանեան վերջապէս հաճեցաւ խումբին հրամանատարութիւնը ստանձնել. ձիաւորներու հետ Ագարճա գացինք. լաւ էին տղաքը. կը սպասէին մեկնումի ժամին։*

Գ. Տամատեան եւ Ազգ. Միութիւն խզուեցան Ֆրանս. կառավարութեան հետ։ 27 հոգի եւս զրկուեցաւ Ագարճա։

Թուրքերը մերժեցին հաշտութիւնը. յոյները զէնք տուին Հաճընին։

12 Օգոստ.— *Ատանայի մէջ կատարուած այս աշխատութիւններուն Հաճընը տեղեակ պահել պէտք էր։ Յանձնախումբս 3 տղայ գտաւ, որոնք ամէն գնով Հաճըն երթալու պատրաստ էին։ Վարդան Տագէսեան, Ճաֆէր (հաճընցի են) եւ սվազցի տղայ մը։ Յանձնախումբս պ. Մարտիրոս Ոսկեանի, պր.պր. Գրգեաչարեանի եւ Ա. Ջալեանի ստորագրութեամբ նամակ մը գրած էր, մօտաւորապէս Տօքթ. Տասի Շեմսէտտին պէյի ներկայացուցած պայմաններու նման, այնպէս որ անպայման չէին յուսադրեր հաճընցին զրկուելիք ուժին համար. կրնայ պատահիլ որ օգնութեան չկարենանք փութալ, ինչպէս եղած էր առաջին՝ Միսիսի կամաւորական շարժումի ատեն։ Եւ կամ զէյթունցիներու Զէյթունի մէջ ըրած կարգադրութեան հիման վրայ, համաձայնիլ Թուրքերու հետ եւ այս կերպով կարենալ իրենց մորթը փրկել։ Գրուած նամակը զիրենք կը ձգէր իրենց ճակատագիրը իրենց ձեռքով տնօրինելու գործին մէջ, յոյսով չէր օրօրեր։ Հաճընի Հայր. Միութեան վարչութիւնը յարմար չի տեսներ այս նամակը, գտնելով զայն այդ դիրքի մարդոց համար յուսահատական. կ'ուզէ որ զիրենք յուսադրէ զրկուելիք օգնութիւններով, զինուորներով եւ չիրականանալի խոստումներով, որոնք կրնային հաճընցիին վերջիվերջոյ գերեզմանը փորել։ Գ. Տամատեանի թելադրութեամբ կը գրեն որ «1500ի մօտ կամաւորներ պատրաստ են անմիջապէս մեկնելու, դուք ամէն գնով մինչեւ անոնց ժամանումը աշխատեցէք կռուիլ եւ բարձր պահել ձեր անունը»։ Այս նամակը իր ամբողջութեանը մէջ զրկուելիք ուժին իրական եւ շատ շուտ ըլլալը կը յայտնէր։ Ասիկա բոլորովին սխալ էր. Յանձնախումբի անդամները ամէնքն ալ քիչ թէ շատ հասկցած էին պատրաստ ուժով երթալը անկարելի ըլլալը, եւ հետեւաբար յուսադրելը անոնց համար կատարեալ ոճիր էր։ Յանձնախումբը իր ձայնը լսելի ընել չկարենալով, հրաժարեցաւ և անդամները սկսան իբրեւ ոչ-պատասխանատու անհատ հաճընցիներ աշխատիլ։*

Դաշտի ուժերուն զինաթափումը հրամայուած էր. Հաճընի խումբը շուտով ճամբել որոշուեցաւ. պ. Արմաղանեան ընդունեց հրամանատարութիւնը. Լեւոն Թէրզեանի միջոցով զէնքերը անցուցի կամուրջէն Ագարճա. հեծեալ խումբը Ագարճա գնաց. 32 հոգի էին։

Հրաժարեցայ Հաճընի գործերէն. ետ առնել տուին։ Ագարճա գացի զինուորներուն քով, կուսակցութիւններու տալիք ուժը առնելու։

Ատանա ետ եկայ. խանը մնալ հսկել պէտք էր։

Գիշերը 3 տղաքը Հաճըն մեկնեցան։

13 Օգոստ.— *Այդ 3 հոգինոց փոստան, հակառակ մեր ընդդումին, որ նամակը փոխեն, Հայր. Միութ. վարչութիւնը գիշերանց դէպի Հաճըն ճամբու դրած էր։ Անհատ հաճընցիներ ալ դրած էին զրկուելիք ուժին շատ եւ կարեւոր ըլլալուն մասին։ Սուտ էին այս մարդիկն ալ եւ վարչութիւնն ալ. գործի բոլորովին պարապութիւնը, Ֆրանս. իշխանութեան քաղաքական նըպատակը, ի նպաստ Թուրքերու Հաճընը կորսնցնելու մասին, եւ կուսակցականներու հակամարտութիւնները իրարու հանդէպ եւ հետեւապէս անբարեացակամ վերաբերմունքը Հաճընի փրկութեան գործին, չէին զգացած եւ կը հասկնային, թէ անպայման պիտի յաջողին օգնութեան փութալ Հաճընին։ Անճարակ մարդիկ. միայն մէկ բան ունէին. — զրկումի կատարեալ պայմաններու մէջ մինչեւ այդ կուրծք տուող հաճընցիին (Հաճնոյ մէջ) ազատելու պարագային լաւ երեւնալու, հասկցնելու համար որ այդ ստորագրութեան տէրերն են, որ իրենց համար գերմարդկային ճիգերով իրենց փրկութեան մեծ գործին մաս եւ բաժին ունին. ահա անոնց մղձաւանջը, որ մի գուցէ վերջը պախարակուին, ամօթով մնան։ Հիմա է որ պիտի զղջան. ոճրագործնե՛ր։*

14 Օգոստ.— *Ֆրանս. իշխանութիւնը Հաճընի Ագարճայի պատրաստ ուժը Միսիսի, Ինճիրլիքի եւ Ագար-*

ճայի կողմերը գործել տալու հրաման տուաւ: Լաւ չէր. ցրուելու փորձ մըն է որ ընել կ'ուզէր:

Գ. Շիշմանեանէն 2 գերմ. արագահարուածները առի:

92 ձիաւորներու խումբը Ազարճա գնաց:

16 Օգոստ.— Օգնութեան գործը շատ դանդաղ կ'ընթանար: Եղած դիմումներու վրայ Ազգ. իշխանութիւններուն մօտ, որովհետեւ Հաճընի Հայր. Միութիւնը չէր կրնար տանիլ մինակը այդ շարժումի մեծ գործին ծանրութիւնը, համազգային բնոյթ տալ որոշուեցաւ գործին: Ազգը «Կիլիկիոյ Ինքնապաշտպանութեան» յատկացուած 45 հազար թրք. թղթադրամ ոսկիի չափ գումարէն մնացած մասն եւ պահեստի ալիւրներն եւ այլ նիւթերն ալ (միթրայէօզ, թնդանօթ եւն.) յատկացուց Հաճընի գործին:

Հաճընի օգնութեան գործը ազգային բնոյթ առաւ:

Հաճըն երթալիք ոյժը Ինճիրլիք, Միսիսի եւ Ազարճա մնալու հրաման տուին Ֆրանսացիք: Ամէն օր նոր խումբեր կը ղրկուէին Ազարճա. Հաճընի օգնութեան յանձնախումբը հրաժարեցուեցաւ:

«Փառ» հանել տուի Միսիսի երթալու: Ռամկավարները 25 հոգի տուին. Հնչակեանները կարգ մը նկատումներով չօգնելու նամակ գրած էին: 100 հրացան առի պ. Շիշմանեանէն. կամուրջէն ազատ անցքի հրաման չտուին:

19 Օգոստ.— Գ. Մարտիրոս Ոսկեան 1000 լիրա թրքական թղթ.ները առնելով Ծիհան գնաց, անկէ Նաճարլըէն Տէօրթ-Եօլ անցնելու եւ կամաւորական խումբ մը պատրաստելու մտօք: Գ. Տամատեան իր ամբողջ էութիւնով Հաճընի գործին տարուած էր. այդ գործին յաջողութիւնը իրեն պիտի հաւաստիացնէր ամբողջ լեռնային Կիլիկիոյ ազատագրումը: Մեծ յոյս ունէր. ընկճուիլ չէր ուզեր: Օգոստ. 4ի աքթին ջուրը ինալովը, իրեն ապագայ փառասիրութիւնը, վարչապետ եւն. ըլլալու մասին, յոյս ունէր այս կերպով տեսնել: Անիկա ընդհանրապէս լաւ քաղաքագէտ մը չէր: Երանի թէ, իր ամէն բան ըլլալ ուզելու, երեւնալու փորձը դժբախտ Հաճընի վրայ փորձել չջանար. միշտ ալ կը խաբուէր Ֆրանսացիներու խոստումներէն:

Հաճընցի պ. Մարտիրոս Ոսկեան Ծիհան գնաց ռազմամթերք գնելու. պ. Տամատեան զիս Միսիսի ղրկել չուզեց. խումբին հետ Հաճըն պէտք է մեկնէի:

Գ. Տամատեան կ'ուզէ որ խումբը շուտով մեկնի, գրաւէ Հաճընը. անցնի Զէյթուն եւ ապա Մարաշ: Ես կը վախնամ պ. Տամատեան կաթուած կ'իջեցնէ, եթէ խումբը չկարենայ մեկնիլ: Ատանացիք եւ սսեցիք այսօր ալ զինուոր չտուին: Ինքնավարութիւն հռչակուած Գէօյիւք Գափուլի գացինք պ. Վերածինի քով ինքնաշարժով ընկ. Տիգրանին հետ: Տեսանք տղաքը. շատ խանդավառ էին:

20 Օգոստ.— Խումբի պատրաստութիւնները այսօր կը լմննան, վաղը միւս օրը նորէն կը սպասին: Յոյս չկայ որ մարդ կարենայ երթալ Հաճըն: Հաճըն մարդու պէտք չունի. այլ ռազմամթերքի եւ պարէնի, մարդու առաւելութիւնը պարէնի տեսակէտով աւելի գէշ է:

Գ. Շիշմանեանը 30 զինուոր ղրկեց մեզի. Ֆրանսացիք թուրքերը պարտէզներէն հեռացուցին. 300 թուրք գերիներ բերին. վերադարձայ Վերածինին քովէն. եթէ պատրաստուին Բշ. օր պիտի մեկնայ Հաճընցիներուն:

22 Օգոստ.— Կառավարութեան դիմեցինք որ ինքը իր միջոցներով օգնութեան փութայ. բայց աւա՜ղ, միայն կը խնդային մեր միամտօրէն ըրած առաջարկին:

Մեր Միութիւնը կը խորհէ պ. Տամատեանը գործը յաջող ցոյց տալով. ինչո՞ւ արդեօք: Թամլեան եւ Դարբինեան սուղ զուլզուր տուած են: Կը շահագործեն:

22 Օգոստ.— Հաճընցիք Ազարճայէն օգնութեան գացեր են. անօգուտ է. Գզտիկեան պ. Տիգրան Հաճընի խումբին համար գնումներ ըրած է. կը վախնամ չի յաջողիր. պատասխանատուն պ. Տամատեանն է. երազային ծրագիրներով մարդ մըն է. խեղճ Գոլտեանն ալ կամայ ակամայ անոր մաիկ կ'ընէ. Թշնամին վստահ է իր յաջողութեան եւ լաւ տեղեակ է մեր ծրագիրներուն. ամէնէն կարճ եւ օգտակար ճամբան, միջոցներ գտնել եւ ռազմամթերք ղրկելն է Հաճըն. Հաճըն մարդէ աւելի զինամթերքի պէտք ունի: Գ. Շմաւոն Փոստոյեանի հետ որոշեցինք Արմաղանեանը միասին տանիլ, կուսակցութիւններու երթալ եւ Ազգ. Միութեան միջոցով կառավարութենէն գօլոնի մը ղրկուիլը խնդրել. մեր միջոցները բնաւ չեն ներեր օգնութեան հասնելու. կուսակցականները ոեւէ կերպով օգտակար չեն կրնար ըլլալ. խոստացածնին ալ չեն տար. Հնչակեանները 100ի տեղ 18 հոգի, իսկ Ռամկավարներն ալ միայն 8 հոգի:

24–26 Օգոստ.— Կուսակցականները ոչ մէկ օգնութիւն ընել կ'ուզեն: Հարիւրաւոր զինուորի տեղ Հնչակեանները ամբողջը 22, Ռամկավարները 38, Դաշնակցութիւնը 30 եւ Վերակազմեալները ոչինչ տուած են:

Զամալեան Եսովք եւ ուրիշներ սկսան ամսականով աշխատիլ. այս նուիրական գործը շահու աղբիւր ըրին:

Վերածինի խումբը կռիւի մէջ է. մեռեալ ունեցաւ. թուրքերը՝ 40 մեռեալ:

24 Օգոստ.— Շմաւոնին հետ Ապտօղլու գացինք, Հ. Յ. Դ. զինուորները համոզելով Ազարճա բերինք: Ատանայի մէջ խառն ժողովի մը որոշումով 900 հոգի պատրաստել մինչեւ 3 օր եւ անմիջապէս ճամբու դնել դէպի Հաճըն:

25 Օգոստ.— Վերածինին հետ Ատանա իջանք: Ֆրանս–թուրք դաշնագիրը ստորագրուած է 10–11 Օգոստ.: Հնչակեաններու ներկայացուցիչ պ. Վահան Ժամկոչեանը Հաճնոյ Հայր. Միութիւնը պատասխանատու կը նկատէ գործին անյաջողութեան. մեր զինուորները հիմա ետ կը կանչեմ եթէ ուզեմ. Հնչակեաններ 20 հոգի ետ ղրկած էին, որոնք ½ ժամէն վերադառնալու համար դուրս ելան եւ այլեւս չեկան բնաւ. շատ սուտ խօսեցան եւ կը խօսին միշտ. չեն ուզեր երթալ:

26 Օգոստ.— Վերածինին հետ Ազարճա գացինք, եւ իրիկունը պ. Արմաղանեանին հետ Ատանա եկանք: Հաճնոյ գործերուն պատասխանատու ղեկավարութիւնը կու տան չեմ առներ: Քաշքշուած եւ անյաջող աշխատանք է: Հ. Յ. Դ. ակումբի պահակները ցրուեցին:

27 Օգոստ.— Փարիզէն պ. Ահարոնեանը հեռագրով Սեւրի դաշնագիրը ստորագրուած ըլլալը կ'իմացնէր: Այս ուրախառիթ պարագան օգտագործելու նպատակով եկեղեցիին մէջ գոհաբանական աղօթքի ատեն զինուորները շատցնելու համար քարոզներ տալ: Սակայն անօգուտ էր: Թուրքերը Հաճընի վրայ երթալիք Ազարճայի ոյժը Հաճըն չղրկելու համար Հաճընէն հեռանալով ճամբաները կը սպասէին, որով հաճընցին հանգիստ ձգուած էր Հաճնոյ մէջ. Թուրքերը կը խօսէին ասիկա:

Վերածինը վերադարձաւ վերջնականօրէն:

Յաջողելու համար մտաւորականներու մասնակցութեան փորձ ըրին. Տամատեան, Մնացականեան եւ 15 հոգի կամաւոր արձանագրուեցան:

28–29 Օգոստ.— Հրամանատար Արմաղանեան իր հետ ունենալով Վարդան Իսկենտէրեան անունով օգնական մը, քմածին առաջարկներով գործը վիժեցնելու չափ դժուարութիւններ յառաջ կը քշէ. Հաճընի Հայր. Միութիւնը այս ամէնքին ալ ամէն գնով գոհացում տալ կ'աշխատի Հաճընի սիրոյն համար. բայց մարդը երթալու միտք չունի. դիտմամբ այնպիսի դժուարութիւններ ստեղծել կ'ուզէ որ զինքը հրաժարեցնեն: Է՜, երթալու համար զոհողութիւն պէտք է, եւ այդ է որ կը պակսի պ. հրամանատարին քով:

Հ. Յ. Դ.ի Ազարճայի զինուորները ետ եկած էին. ետ ղրկուեցան զէնքերը առնելով եւ մեզի կը սպասեն:

Հ. Յ. Դ. հաշիւները մաքրեցի. յոյս չկայ Հաճըն երթալու. Արմաղանեանը պիտի չերթայ: Իրիկունը ընկ. Արամ Մնոփկեանենց ճաշեցի: Հաճընցիները յուսահատ էին. կը խորհէին լէգէոնէն 100–150 հոգի առնել եւ ղրկել. եթէ ըլլայ շատ լաւ է. անոնք չեթէյի ձեւով կրնան երթալ:

30 Օգոստ.— Որոշ հասկցուեցաւ որ Արմաղանեանը չերթալու համար երկպառակութիւններ ստեղծել կը ջանայ իր կուսակցութեան թելադրութեամբ (Ս. Դ. Հնչակեան): Խառն Յանձնախումբ մը ստեղծուած էր: Ասոնք որոշեցին հայ լէգէոնէն 3–400 հոգի վարձել եւ Հաճըն ղրկել. աւելի յարմար պիտի ըլլայ. կուսակցութիւնները սնանկացած են: Հնչակեանները իրենց աւերիչ թոյներով ամբողջ կամաւորները թունաւորել սկսան: Իրենք տուած մարդիկնին կ'ուզեն քաշել:

Գործին լաւ կերպով փարած ըլլալուս համար 60 ոսկի ամսական տալ ուզեցին, չառի. դրամի պէտք չունէի: Մէկ բան կը ստիպէր զիս աշխատելու. Հայրենիքիս սէ՜րը:

Լէգէոնականներու եւ Տօքթ. Կիւլպէնկեանի հետ խօսուեցաւ եւ ընդունուեցան իրենց պայմանները. պ. Շիշմանեան արագահարուածը չտուաւ. ամէն մարդ ճիգ մը ունի գործին չյաջողելուն համար, որ ինքն ալ չերթայ:

Թերեւս Ֆրանսացիք արգիլեն յետոյ լէգէոնականներուն մեկնումն ալ:

Գ. Գոլտեան խոստացաւ առեւտրական գործ տալ ինծի:

2 Սեպտ.— Գ. Արմաղանեանը հրաժարեցաւ: Վա՜տ մարդ:

3 Սեպտ.— Ազարճա գացի զինուորները յորդորելու, ճամբան ձիէն ինկայ. ձեռքերս վիրաւորուեցան. անվնաս էր:

Ֆրանսացի հայասէր սպայի մը՝ Տը Ֆալուայի առաջարկով Աճիւտան Գէորգը, մշեցի (Գէորգ Չաւուշ) յայտնի հերոս լէգէոնականը իբրեւ խումբին հրամանատար կանչուիլը որոշուեցաւ:

Գ. Վահրիճը Հնչակեաններու կողմանէ Ազարճա ղրկուած էր, ներքնապէս կ'աշխատէր քանդելու: Իզմիրէն խումբ մը հնչակեան զինուորներ եկած էին. Հայրենակցական Միութիւնը, այս 50ի մօտ տղաքը ճաշի կանչեց Վայէմսիին մէջ: «Ծովը ինկողը փրփուրին կը կառչի»: Յայտնի սատանացի Սուրէնին խումբը եւ այս տղաքը Նազարէթ Չաւուշին խումբին հետ Ազարճա մեկնեցան: Ասոնք ամէնքն ալ դրամ կը ստանային Յանձնախումբէն: Դրամով զինուոր վարձելու դրութիւնը լաւ չէր, յաջող արդիւնք չտուաւ. զինուորը կը չփացնէր եւ պարտականութենէն աւելի դրամին կը կապուէր սրտով եւ մտքով:

Հ. Յ. Դ. զէնքերը Ազարճայէն բերուեցան:

Գոմանտան Հանլէր Հաճըն ղրկուելու համար մեր տուած նիւթերը ետ տուաւ:

7 Սեպտ.— Դրամի կապուած զինուորը գոհացնել շատ դժուար էր. զէյթունցիներու Մալիի խումբը կանխաւ ստացած 10ական ոսկին իբրեւ կանխավճար քիչ սեպելով քաշուեցաւ: Քայքայումը սկսած էր. ուշացումը բարոյալքեց զինուորը. դրամն ալ չկրցաւ զինուորին հաւատքը ամուր պահել երթալու մասին:

Գ. Շիշմանեան, Ազգ. Միութեան անդամները Ազարճա գացին, Աճիւտան Գէորգը զինուորներուն ներկայացնելու համար:

8 Սեպտ.— Գէորգ Չաւուշ իբրեւ ընդհ. հրամանատար Ազարճա մեկնեցաւ. Հնչակեանները բաժնուելու փորձ ըրին:

Գ. Շիշմանեան զէնք տուաւ խումբին: Հ. Յ. Դ. եւս զէնք տուաւ խումբին:

11 Սեպտ.— Հաճընէն եկող փոստա մը բռնուելով ըսպաննուեր էին: Հաճըն անօթութենէն կը տառապի եղեր. թշնամիին պաշարումը շատ թեթեւ է եղեր Հաճընի շուրջը: Գ. Գրեմոնին Ատանայէն մեկնելու զրոյցը ելաւ: Ժէնէրալ Կուրոյի հրամանը շատ խիստ էր. ամէն կերպով պէտք է Հաճըն օգնութիւն փութացնելու գործը վիժեցնել, Թուրքերը չցուցնելու համար: Սիսի արշաւախումբը պ. Գրէմոնին հրամանով սկսած էր, սակայն յետոյ Ժէնէրալ Կուրոյի հրամանով վիժեցաւ: Այս ալ այդ բանին պիտի յանգի: Գ. Կարապետ Գ.ը գաղտնօրէն իմացած էր:

Խումբին դրամ բաժնուեցաւ. պ. Գրեմոն օգնել կ'ուզէ եղեր. Ժէնէրալ Կուրոն չի ձգեր օգնելու:

Գ. Մ. Ոսկեան 5 ընկերներով Նաճարլըի մօտերը սպաննուած են:

Ֆրանսացիք հայերը Տէօրթ Եօլ, Իսկէնտէրուն եւ Ամերիկա ղրկել կ'ուզէին։

Ազարճա զէնք շատ ղրկուեցաւ։ Գօղոս Թուրսարգիսեան խոստացած 100 եգիպտ. ոսկին չտուաւ. փախաւ Մերսին։

12 Սեպտ.— Գ. Մարտիրոս Ոսկեան Նաճարլըէն Տէօրթ Եօլի ճամբան հինգ ընկերներով սպաննուած էր։ Երիտասարդ բանաստեղծ հաճընցին Հաճընի համար զոհուեցաւ. հաճընցին յանձին Ոսկեանի, մեծ եւ կարեւոր ոյժ մը կորսնցուց։ Ոսկեանի սպաննումովը, Հաճընը պիտի կորսնցնէր իրմէ շատ բաներ, իր յաղթանակի եւ ոչնչացումի պարագային։ Անիկա հաճընցի պուէտն էր. Հաճընի ցնծութեան եւ տխրութեան սուգի երգերը պիտի երգէր ամբողջ աշխարհին, իր բանաստեղծի զգայուն թելերով։

14 Սեպտ.— Կազմակերպութիւնը այս վիճակին մէջ էր. պարագաները յուսատու չէին։ Գ. Գօղոս Թուրսարգիսեան կազմակերպումի սկիզբի օրերուն 100 եգիպտ. ոսկի նուիրելու եւ իր կողմէն ալ 10 զինուոր պատրաստ ունենալու խոստումը ըրած էր, սակայն մինչեւ հիմա դրական եւ ոչ մի օգտակարութիւն ցոյց չտալէ զատ իր ամբողջ խոստումը դրժելով, իր փափաքին վրայ կ'անցնի, Մերսին կ'երթայ։ Ատանացիները եւ սսեցիներն ալ մինչեւ հիմա ոչ մէկ օգնութիւն չըրին, ո՛չ դրամական եւ ոչ ալ զինուորական տեսակէտէ։

Գ. Գրեմոնը Ֆրանսա կանչուեցաւ. գնաց այսօր։ Ֆրանս. իշխանութեան մէջ միակ մարդն էր, որ անպաշտօն կերպով կ'ուզէր միշտ օգնել եւ օգտակար ըլլալ հայերուն։ Հայասէր էր։ Եւ այս պատճառով ալ հեռացուցին հաւանաբար։

Ֆրանսացիք հայ գաղթականներուն հրաման տուին որ քէմբէն հեռանան եւ երթան Տէօրթ-Եօլ, Իսկէնտէրուն եւ այլուր։ Ժողովուրդը երթալ չէր ուզեր։

Ազգ. իշխանութիւնը եւ ժողովուրդը Ատանայէն գաղթել չէին ուզեր։

16 Սեպտ.— Արշաւախումբի կազմակերպութեան գործը չահագործումի աղբիւր դարձաւ։ Զինուորները ցրուելով վերջ տալ պէտք էր. չեն ըներ եւ պարապ տեղը դրամ կը վատնուի սոր-անոր։

Ազարճա Հնչակեանները Գէորգ Ջաւուշին վրայ զէնք պարպեցին։ Ֆրանսացիք հայերու հանդէպ լաւ չէին։ Խօսք կայ որ Ատանան պիտի պարպեն Ֆրանսացիք։

Գ. Մ. Ոսկեանի յիշատակին «Հայ Ձայն»ի մէջ յօդուած մը գրեցի։

Ֆրանսացիներուն քաշուելուն մասին կը խօսուէր։

Շիշմանեան եւ Վ. Ժամկոչեան Ազարճա գացին, Հնչակեանները համոզելու որ մնան։

18 Սեպտ.— Հնչակեանները Ազարճա զատուեցան խումբէն. հաճընցիներու զէնքերը եւ պիտոյքները միասին առնելով հեռացած են։

19 Սեպտ.— Ազգ. Միութիւնը այս խնդրին համար բացառիկ ժողովի մէջ պ. Ժամկոչեանին (հնչակեան ներկայացուցիչ) սուտը հաստատելով պ. Շիշմանեանի վկայութեամբ, եղած գործերուն ամբողջ պատասխանատուութիւնը ձգուեցաւ Հնչակեաններու վրայ։

Ֆրանսացիք կ'ուզէին որ հայերը կամ քաշուէին իրենց հետ եւ կամ կռուէին Թուրքերուն դէմ։ Գ. Շիշմանեան Ժամկոչեանին սուտը հանեց եւ Ժամկոչեան լռեց։ Հնչակեանները զինաթափ ընելու որոշում տրուած է։

20 Սեպտ.— Հաճընէն լուր եկաւ Թուրքի մը միջոցով, որ հայերը թէեւ կորուստ ունեցան կռուի մը ընթացքին, սակայն յաղթող հանդիսանալով մեծաքանակ պարէն եւ ռազմամթերք գրաւեցին։

Դէպքերը դէշ երթալ սկսան։ Կանխազգացումով մը, որ մի գուցէ Ֆրանսացիները խումբը ցրուեն եւ գրաւեն ամէն ինչ, յանձնախումբը որոշեց ամսուն 22էն երկու օր վերջ խումբը դաղտնի կերպով գիշերանց ճամբայ հանել Գէորգ Ջաւուշի առաջնորդութեամբ. վերջին պատրաստութիւնները տեսնուեցան։

Կառավարութիւնը պ. Շիշմանեանին հրաման տըուած է որ իր կամաւորները ցրուէ եւ պատրաստ ըլլայ ինքն ալ մէկ-երկու օրէն Կիլիկիայէն հեռանալու։ Քէմփի ժողովուրդը գաղթել չուզելուն համար, կառավարութիւնը քէմփը շղթայի տակ առաւ եւ սկսաւ գաղթել տալ։

Գ. Շիշմանեանը գործէն հանեցին Ֆրանսացիք։ Զինուորները ցրուելու հրաման տրուած է։

21 Սեպտ.— Կառավարութիւնը Ազգ. Միութիւնն այլեւս չէր ճանչնար. Օգոստ. 5էն ի վեր յարաբերութիւնը խզուած էր, սակայն Գրեմոնին մեկնումէն ի վեր բոլորովին կ'անտեսուէր նոյնիսկ կարեւոր հրահանգներ հաղորդելու համար։ Այսօր կրօնական պետերը կանչեր էր ժէնէրալը. միայն հայ կաթոլիկ գերապայծառը գացած էր։ Ազգային Միութիւնը իբրեւ վերջէն ստեղծուած քաղաքական մարմին չէր ճանչցուեր այլեւս. Թրքական հին օրէնքներով ճանչցուած կրօնական պետերու հետ յարաբերութիւն մշակել սկսած էր Ֆրանս. իշխանութիւնը։

Յանձնախումբը իրիկուան դէմ Ազարճա գնաց, վաղը խումբին մեկնումին գործերը կարգի դնելու։

Կառավարութիւնը յարանուանութեանց պետերը կանչեր էր. չգացին. գերապայծառը գացած է միայն։

Զինուորական յանձնախումբը Ազարճա գնաց գործերը կարգի դնելու։

22 Սեպտ.— Յանձնախումբը երբ մեկնումի գործով կը զբաղէր, առտու կանուխ երկու քոլոն զինուորով Ֆըրանսացիք Ազարճան պաշարեցին. միասին թանկ եւ թնդանօթ ալ ունէին։ Զինաթափումի հրաման տուին. զինուորները առանց այլեւայլի յանձնուեցան։ Ֆրանսացիք զինաթափ ըրին տղաքը, Գատրի պէյին ագարակը տարին եւ անկէ ալ Գարաթաշէն քշեցին դէպի Իզմիր։

Ամբողջ ծրագիրը ջուրը ինկաւ. մեկնումի պարագան մատնուած էր։ Ազգ. Միութիւնն ալ պատրուակով մը կանչեցին եւ աքսորեցին Կիլիկիայէն դուրս։

Ֆրանսացիք Ազարճան պաշարեցին թնդանօթով եւ թանքով եւ զինաթափ ըրին զինուորները, Գատրի պէյին ագարակը ղրկեցին։ Մատնուած էինք. ժողովականները կրցեր էին Ատանա հասնիլ։ Արմաղանեան փախած էր։ Ազգ. Միութեան անդամները աքսորուեցան. Շիշմանեան եւս աքսորուեցաւ. Տօքթ. Մնացականեանին հետ զինուորներէն մաս մը 30 ձիերով քաղաք եկած էին, Ազարճայի զէնքերը պահուած տեղէն բերին։

Ազգ. Միութիւնը վերակազմել ուզեցին։

23 Սեպտ.— Առաջնորդ Գէորգ վրդ. Արսլանեանը մատնած էր։ Թուրք տուները պարպելու հրաման տրուած էր. Թուրքերը պիտի գային. Թրքական քաղաքականութիւնը բռներ էին Ֆրանսացիք։

Առաջնորդը սպառնաց, եթէ աքսորուիլ կ'ուզեն թող կազմեն ըսելով։ 7 հոգի եւս աքսորուեցաւ. Ֆրանսական քաղաքականութիւնը Թուրքերուն ի նպաստ է։

28 Սեպտ.— Թուրք վարչութիւն հաստատուեցաւ։ Բարեգործականի գոյքերը պ. Հմայեակ Ուզունլեանի յանձնեցի։

30 Սեպտ.— Գոնիայէն Միլլի աժանս մը կ'իմացնէր, որ Սեպտ. 4–5ին հաճընցիք դուրս խոյացեր եւ 14 կորուստ եւ մէկ գերի տալով քաղաք քաշուեր են կրկին։ «Ֆէրտա» Թրքական թերթն ալ կը գրէր, թէ հաճընցիները ազատ են. պաշարումը թոյլ է ամիսէ մը ի վեր։

Հաճընցիին այնքան աշխատանքը, օգնութեան փութալու գործին, հիացում կ'ազդէր։ Անխտիր մեծ թէ փոքր, ամէնքն ալ իրենց աշխատութեան բաժին բերած էին, բայց աւաղ բոլորն ալ ապարդիւն անցան։ Մինչեւ 70–80 տարեկաններն ալ գործի մղուած էին։

1 Հոկտ.— Գոլատեան Գեղամ – Արշամ գացին։

Հաճընի օգնութեան Զին. Մարմնի Զինուորներու Ընտրութեան Յանձնախումբը նկատի ունենալով կարգ մը հաճընցիներու ֆիզիքական տկարութիւնը, եւ անոնցմէ ալ օգտուելու պարագան, ընդհանուր ժողովի մէջ թեր ու դէմ կարծիքներէ վերջ, Յանձնախումբին տեսակէտը, տասի դէմ 20ով ընդունուեցաւ, ըստ որու, այն ամէն հաճընցի զինուոր, որ նիւթապէս կարող է եւ կրնայ վճարել 100 լ. Թրք. թղթադրամ, զերծ է զինուորական ծառայութենէ։ Ներկայ որոշմնագրին գործադրութիւնը կը թողունք Զինուորական Մարմնոյն։ 14/8/1920, Ատանա։

Զաքար Ճէրէճեան, Նազար Տումանեան, Սիմոն Գալըպճեան, Մարտիրոս Կէրթմէնեան, Կարապետ Մըտածումեան, Մանուկ Զարիկեան, Մինաս Թաթուլեան։

(Ստորագրութիւններ)

((Զինուորական Յանձնախումբի մէկ որոշում Ցայտարարութիւնը):

3 Հոկտ.— Առաջնորդը նամակով մը Հաճընի արշաւախումբին լքեալ գոյքերը կը պահանջէր՝ սպառնալով։

Հաճընցին անոր տէր եւ տիրական ըլլալով հանդերձ, սրտի ցաւէն լքած էր ամէն ինչ. իսկ Ազգ. Միութիւնը եւ պ. Տամատեան այդ գոյքերը, մօտաւորապէս 10–15 հազար ոսկի թղթադրամի արժէքով, յանձնած էին ատանացի Շահմէր Աշըգեանի եւ Ստեփան Թելլայեանի, որոնք ծախեցին այդ ամէնը եւ պարտքերը վըճարելէ զատ մնացածին մէկ մասը, 500ական ոսկիի արժէքով, իրենք իւրացնելէ վերջ մի քիչ մասը յանձնած էին ազգին սնտուկը։

16 Հոկտ.— Հասան պէյ Հաճընի կողմերէն եկած էր. լուր կար որ հաճընցիները թնդանօթ եւ պարէն գրաւեր են Օգոստ. 7ին։

19 Հոկտ.— Հաճընէն 3 հոգի եկան, Միսաք Կէօզիւքիւչիւքեան, մատէն Ղըմեան Արթին եւ Գրիգոր Սաչեան։ Կը խօսին հաճընցիներու հանգստութեան եւ ուտելիքէ նեղուելու մասին։ Հաճնոյ մէջ մուկ, կատու, շուն, էշ, ձի եւ այլ կենդանիներ չէ մնացած, ամէնքն ալ կերուած են ժողովուրդէն։

21 Հոկտ.— Հաճընի օգնութեան փութալու համար Ֆրանս. իշխանութեան դիմում եղաւ։ Զինուոր չեն կրնար ղրկել, բայց ուրիշ կերպով պիտի աշխատին գոհացում տալ։ Ի՞նչ կերպով արդեօք. կ'ուզեն ընդմիշտ վերցնել այդ հարցը՝ Հաճընի բնաջնջումով։ Ճըշմարտութիւնն ալ աս է։ Դաւաճաննե՛ր. քանդեցին մեր աշխատութեան արդիւնքը, ցրուելով կամաւորական շարժումները։

22 Հոկտ.— Ֆրանսացիք պաշտօնապէս լուր էին ղրկեր, «Կիլիկիա» թերթն ալ տպած էր, որ վաղը Հաճըն օդանաւ պիտի երթայ։

23 Հոկտ.— Հաճընէն Ճէրէճեան Թորոս եղբայրը, երկու ընկերներով եկան, առաւօտուն, մերկ, բոկոտն եւ անօթի։ Կը պատմէին Հաճընի Հոկտ. 15ին ինկած ըլլալը։ Իրենք 1000ի չափ հոգիով քաղաքէն դուրս են եկած. միւսներուն ինչ ըլլալը յայտնի չէ։ Խանութները գոցուեցան, Հայկ. Եռագոյնը կէս եւ սեւ շղարշով պարզուած էր։ Հաճընցիներն ու յուզուած ժողովուրդը առաջնորդարան վազեցին, առաջնորդը ծեծեցին, եկեղեցւոյ բանալիները առին, կառավարութեան պիտի յանձնէին ի նշան ցոյցի։

Սուգը ամէն տեղ, ամէն սիրտ պատեց. Ատանան խոր քունի մէջ թաղուած էր, օր ցերեկով, ամէն ոք, խօսիլ անգամ չէր ուզեր, լեզուն կապուած էր. արիւնը ցամքած, կենդանութիւն չէր նշմարուեր: Ո՛ւր էր այն եռուզեռը, խանդի օրերը, որ չարունակ 8 ամիս, մերթ ընդ մերթ սաստցուած յաղթական լուրերով կը ցնծար Հաճընցիին, հայուն սիրտը: Աւաղ փառացս անցաւորի. ամէն ինչ մէկ բանի համար էր եղած, Հաճընի ոչնչացումին համար:

24 Հոկտ.— *Ատանայի հայ թերթերը, «Կիլիկիա», «Տաւրոս» և «Հայ Ձայն» միայն մէկ էջով լոյս ընծայուեցան, ի նշան սգոյ եւ սա քանի մը տողերու բովանդակութեամբ միայն.*

«Կիլիկիա».— *Հաճըն ոչ եւս է... Երէկ 23 Հոկտ.ին բոթաբեր սուրհանդակներ ութը ամիսներէ ի վեր պատնէշի վրայ կեցող հերոսական* Հաճընի *հերոսական անկումը գուժեցին: Թշնամի բազմաթիւ ուժեր մեծ թնդանօթներով կը յարձակին դիւցազներու բոյնին վրայ եւ ռումբերու տարափին տակ պատնէշները խորտակելէ յետոյ, ներս կը խուժեն ու անխնայ կը կոտորեն բնակչութիւնը, նոյնիսկ ծերերը, կիներն ու մանուկները:*

Նախատի՛նք, տկարներու պաշտպանութեան անունով շահուած յաղթանակին:

Նախատի՛նք, քրիստոնեայ աշխարհին:

«Կիլիկիա»

25 Հոկտ.— *Այսօր 11 հոգի եկան. մէկը կին էր. ամէնքն ալ կը պատմէին կսկծալի վախճանը: Գայմագամ Ջալեանը, Թէրզեան, Էլիխանեան եւ ուրիշներ գերի տարուեր են: Կիրակի առաւօտ 17 Հոկտ.ին, գոնաքին մէջ եղողները ամբողջ գերիները վանք տարեր եւ անկէ ալ խումբ-խումբ հանելով քաղաքին հիւսիսային ձորերուն մէջ սպաններ են: 1000էն աւելի հոգիներ, կռուող ոյժ, կիներ եւ մանուկներ դուրս կրցեր են ելլել, սակայն շատերը սպաննուեր են: Արամին, Ջանիէլ եւ Մեսրոպ Շխրտմեանին, եւ ուրիշ խումբեր դուրսը* Սաղըր Սէֆիի *մօտ կռիւ կը մղեն եղեր: Արդէն քաղաքին մէջ 3-4000 հոգի ջարդուեր են: Եղբօրս ալ դուրս ելլելու մասին կը խօսուէր: Մերինները մինչեւ վերջը ողջ են եղեր: Ճամբան բեկորներուն օգնութիւն հասցնելու համար 3-400 հոգինոց ոյժ մը դէպի Սիս ղրկուելու ձեռնարկուեցաւ:*

26 Հոկտ.— *Այս գիշեր, Արամ Մշեան եւ Մանուկ Շըխրտըմեան եկան Ճիհանէն. 3-400 հոգինոց խումբի մը կը պատկանէին, որոնք Թըլանի(*) մէջ ապաստանած կռիւ կը մղէին. պաշարուած ըլլալով օգնութիւն հասցնելու եկած էին. օգնական մը ղրկուեցաւ եղած դիմումին վրայ, օգնականը ոչ ոք չէր նշմարած Թըլանի մօտերը, բաց դաշտի մէջ խուժանին բազմութիւնը շատ է եղեր:*

Ամբողջ շաբաթ մը, սուգի նշան. դպրոցները եւ եկեղեցիները գոցուիլ որոշուած էր: Կառավարութիւնը հայերէ ղրկուելիք ոյժը մերժեց դէպի Սիս, *ինքը ղրկել խոստանալով:*

27 Հոկտ.— 12 *հոգի եւս եկան. Արամի խումբէն լուր չելաւ Թըլանէն: Օգնութեան Յանձնախումբ մը կազմըւեցաւ: Գիշերը ուշ ատեն Արամին* 350 *հոգինոց Թըլանի խումբը Ճիհան հասած էր:*

28-29 Հոկտ.— *Ճիհանէն* 16 *վիրաւոր եկաւ. մնացածներուն Տէօրթ ղրկուիլը կը խօսուէր: Գ. Շմաւոնը Հ. Յ. Դ. կուսակցութեան* 150 *ոսկին տարաւ հաճընցիներուն բաժնելու համար Ճիհան: Թըլանի մէջ մեր տղաքը օգնականը տեսեր էին, դրօշակ ալ պարզեր էին իրենց հետքը ցոյց տալու համար: Իսկ Ֆրանսացիք սուտ խօսեցան եւ չնշմարեցինք ըսած էին: Ժէնէրալը Ճիհան գացած էր տղաքը տեսնելու:*

30 Հոկտ.— *Մարդ չեկաւ. Կ՚երեւի թշնամին շղթան խտացուցեր է ճամբան: Փոս հանել տուի Ճիհանի համար:*

31 Հոկտ.— *Ճիհան մեկնեցայ,* 500 *ոսկի եւ* 4 *սնտուկ հագուստ տարի հետս.* 500 *ոսկի ազգ. սնտուկէն, իսկ լաթը իմ քովս եղած Հ.Բ.Ը.Մ.ի Հաճընի պահեստի լաթն էր: Տղաք շատ նիհար էին, խնամքի կարօտ: Անօթութիւնը եւ* 15 *օրուան չարչարանքները մինչեւ Ճիհան հասնելնին, զիրենք մաշեցուցեր է: Ասոնց մէկ մասը Տէօրթ-Եօլ եւ մեծ մասն ալ Ատանա ղրկուեցաւ:*

⁂

Այս քանի մը օրերու մէջ հատուկտոր եկածը, ամբողջը, մօտաւորապէս 400 *հոգի եղած էր:* 8000*էն աւելի ժողովուրդէ մը միայն* 400 *հոգի. ահա՛ ութամսեայ գոյամարտին արդիւնքը:*

Օգնութեան Յանձնախումբը պէտք եղած խնամքը կը տանէր:

Մինչեւ հոս, հաճընցիներուն Ատանայի աշխատութիւնները միայն նկատի առնուած էր: Քիչ մը Հաճընի մէջ երթանք եւ տեսնենք, թէ ինչ էր որ հոն կը կատարուէր:

1919*ի Մայիս ամսու սկիզբն էր, որ* 15 *հազար հաճընցիութենէն կը վերադառնար Տէր-Զօրէն եւ այլ անապատներէն՝* 7-8000 *հոգի միայն: Թուրք նախճիրը իր ծրագրին մէջ յաջողած էր: Կիսած էր հաճընցիին թիւն իսկ, որը տարագրութեան* 4 *տարուայ ժամանակամիջոցին, ամէն կերպ աշխատութեանց դիմանալու չափ արդէն չարքաշ կեանքի մը շատ վարժ էր իր ծննդավայրին մէջ:*

Հաճընի տուներուն ¾ը 915*ի Սեպտ. ամսու* 15*ին կառավարութիւնը դիտումնաւոր կերպով, ինչպէս ուրիշ քաղաքներու հայնոցները, Հաճընի լքեալ գոյքերուն, թողոնին հաշիւը փակելու եւ ապագային, վերադարձի մը պարագային, քաղաքին մէջ չհաստատուելու նպատակով այրած էր. քաղաքին չէն մասը մոխիր եղած էր, կը մնար* Եաչի Թաղին *շատ քիչ մասը,* Գալայթի, Ջանտըրներու, Գօրուշենց, Կէլէկին մէկ մասը, Ս. Յակոբայ կամուրջին եւ Գանլը Բազարի *թաղերուն հին ու մին կիսաւեր տուները:*

Հաճընցին Զինադադարէն վերջ վերադարձին միայն այս թաղերուն մէջ հաստատուած էր, 3-4 *ընտանիք հազիւ մէկ սենեակի մէջ պարփակուելու ձեւով:*

Ֆրանս. իշխանութեան եւ քեմալական սահմանագլուխը Հաճընն էր, իր գիւղերով: Ֆրանսացիք առանց ֆրանսական զինուորական ոյժ ղրկելու, տեղացիներէ կազմուած ժանտարմըրիի ոյժով սկսան կառավարել. Կիլիկիոյ մէջ առաջին քաղաքն էր որ պետական հայ կազմ ունէր:

Հաճընցին, արդէն արհեստաւոր, անմիջապէս խաղաղ աշխատանքի մղուեցաւ: Սկսած էր լաւ շրջան մը բոլորել: Աղքատ չկար. ամէն ոք գիւղերը ելած էին, իրենց հին պահանջները գանձելու եւ աշխատելու համար: Գիւղերը ամբողջութեամբ թուրք էին, միայն Շար-Տէրէ եւ Ռումլու գիւղերը հայ էին:

Ձմեռը հասած էր. ամէն ոք մինչեւ Մայիս ամսուան վերջը իր պաշարը պատրաստած էր ըստ տեղական սովորութեան: Ուրախ զուարթ իր դպրոցական գործին նուիրուած էր:

Ազգ. Միութիւն մը կազմուած էր զուտ Հնչակեաններէ: Հնչակեանները հաճընցիին թէեւ մեծ մասը կը կազմէին, սակայն որակի տեսակէտով Դաշնակցութիւնը աւելի ոյժ կը ներկայացնէր: Ազգ. Միութիւնը իր ոչ-դիտակից կազմովը՝ Դաշնակցութեան հետ չէր կրցած համաձայնիլ, իսկ փորձառու եւ չէզոքներն ալ իբրեւ աղա *բոլորովին հեռու պահած էին ազգային գործերու միջամուխ ընելէ: Ահա այս ձեւով կազմուած Ազգ. Միութիւնը ամէն ինչ էր Հաճնոյ մէջ: Ան իր անխոհեմութեամբ շատ անգամ թէ՛ թուրքերու զայրոյթը կը գրգռէր հաճընցիներու հանդէպ եւ թէ ֆրանսական իշխանութեան համարումը կը պակսեցնէր հաճընցիէն: Ահա այս գլխաւոր պատճառները, ստիպեցին թուրքերուն թշնամանքը հրահրել հաճընցիին հանդէպ եւ* 3-4 *ամիս վերջը հաւանական դալիք փորձանքը, Հաճընի վրայ, կանխեցին եւ պատրաստեցին* 8000 *հոգիի սպանդը, Հաճընի մոխրակոյտը եւ ութամսեայ գոյամարտի անփառունակ վախճանը:*

Հաճընցին ձմեռուան սկիզբը զգացեր էր թուրքերուն իրենց հանդէպ սնուցած կասկածանքը: Ազիզիյէ գաւառակին *եւ գիւղերուն մէջ քեմալական-չեթէյական խիստ գաղտնի կազմակերպութիւնը Հաճընի համար էր. երբեմն ձերբակալուած թուրք լրտեսներէ ամէն ինչ իմացուած էր: Հաճնոյ գլխուն կը պատրաստուէր այդ ամէնը: Թուրքերը չէին մարսած հաճընցիներու ոմանց կողմանէ եղած անիրաւութիւնները: Թուրքը միշտ ալ մուկ է կատուին հանդէպ եւ կատու՝ մուկին: Երբ քեմալական շարժումը զօրացաւ Հաճընի սահմանը սկսած էր որոշ կերպով ընդվզումներ ընել տուրքերը չտալու, տեղ-տեղ հայ ժանտարմըրին ծեծելու փորձերով:*

Հաճընն ալ անգործ չէր: Բախտի բերումով, բնիկ կեսարացի, Անդրանիկի բանակէն, Կովկասի մէջ, վաշտապետի աստիճանով քաջ հայ մը, պ. Սարգիս Ճէպէճեան Հաճըն կը գտնուէր: Լաւ զինուորական էր: Ինքնապաշտպանութեան կոմիտէ մը կազմուած էր պ. Սարգիս Ճէպէճեանի նախագահութեան տակ եւ Միհրան Մանիսաճեան, Յակոբ Ջայճեան, Տիգրան Ճէտիտեան (դաշնակցականներ), Մեսրոպ Շխրտմեան, Միհրան Գայեան, Ռուբէն Երկաթագործեան, Հաճի Տըրդատեան, Գրիգոր Սրդվընեան (հնչակեաններ), Կարապետ Օղլուղեան եւ Պետրոս Թէրզեանի (չէզոք) անդամակցութեամբ:

Պ. Սարգիս Ճէպէճեանի շնորհիւ, ամբողջ ժողովուրդը խումբ-խումբ եւ վաշտ-վաշտ զինուորական կրթութիւն եւ մարզանք կը կատարէր, երբ հաճընցի տեղակալ Կարապետ Ջալեան պաշտօնով Հաճըն հասաւ: Քանի մը օր առաջ Ջալեանի հասնելէն, 80-100ի չափ Մաղարա *գիւղաքաղաքին երեւելիներէն թուրքեր իբրեւ պատանդ Հաճըն կանչուած եւ բանտարկուած էին հայերու կողմանէ, ապագայ յարձակումի մը եւ կամ գիւղերու մէջ ցրուած հայերու դալիք վտանգի մը առաջքն առնելու յոյսով: Տեղակալ Ջալեան եկածին պէս, թուրքերը սիրաշահելու մարմաջէն տարուած, այս բանտարկեալ թուրք երեւելիները ազատ կը թողու, հակառակ ժողովուրդի դիմումին եւ այս կերպով հայութեան համակրանքը կը կորսնցնէ, որը պատճառ կը դառնայ, որ իր երբեմնի խոհեմ թելադրութիւնները անլսելի կը մնան ժողովուրդէն, վնաս պատճառելով Հաճընին:*

Ներքնապէս ժողովուրդը կազմակերպուած էր, արտաքնապէս ալ, օգնութեան դռներ պատրաստելու յոյսով Պետրոս եպսկ. Սարաճեանէ, վերապատուելի Յարութիւն Խաչատուրեանէ եւ Շմաւոն Փոստոյեանէ պատուիրակութիւն մը ճամբայ հանեց դէպի Սիս եւ Ատանա, որոնք Սիս երթալու ատեն առաջին չեթէական յարձակման ենթարկուելով, բաւական մաքառելէ վերջ, Յովակիմեան Յարութիւն Զաւուշին քաջութիւնով կրցան ազատիլ եւ հասան Սիս ու անկէ ալ Ատանա ու հոն պէտք եղած աշխատութիւնը տարին, ինչպէս կը տեսնուի Ատանայի հաճընցիներու աշխատութեան բաժնին մէջ:

Յարձակումի առաջին նշանը տրուած էր Շար գիւ-

(*) Թըլանի (Սսոյ Կաթողիկոսարանի ջրաղացը):

ղէն․ Սարաճեան եպիսկոպոսի պատուիրակութիւնը Փետր․ 22ին մեկնեցաւ Սիս․ Ծարը 23ին պաշարման տակ ինկաւ։

Մէկ–երկու հարիւր հոգի Հաճընի հիւսիսային կողմէն դուրս ելած էին հետազօտութեան, Ռումլուի մօտերը․ այս խումբը թշնամիէն կը պաշարուի․ լուր հասաւ Հաճըն․ Սարգիս Ճէպէճեան 200 հոգիով մեկնեցաւ օգնութեան․ Կէօֆ Թէփէ *Ճէպէճեանի ճարտար դարձուածքովը, խումբերը տեղ–տեղ դիրքերու մէջ մտան․ Արամ Կայծակը, Մկրրը, Ճէհէննէմը իրենց խումբերով 3 մեթր ձիւնի մէջէն խոյացան թշնամիին վրան, եւ թշնամին մաքառումէ վերջ փախուստի մատնեցին դէպի Ռումլու եւ հոն կեդրոնացան։*

Առաջին յաղթանակն էր խրոխտ հաճընցիին․ քաղաքը ցնծութեան մէջ էր․ առաջին այս կռիւը տեղի ունեցաւ Մարտ 10/920ին։

16 Մարտ․— *Առաջին սաւառնակը երեւցաւ Հաճըն եւ Մանուխանէի մօտերը նամակ եւ թերթ նետեց․ նամակը այսպէս էր․ «1200 քաջեր ճամբայ կը հանուին, օրական 200 հոգի Սիս ղրկուելով․ ամուր կեցէք ձեր դիրքերուն մէջ»։*

23 Մարտ․— *Կիրակի օր սաւառնակ մը եկաւ Ս․ Սարգիսի դաշտը սնտուկ մը փամփուշտ նետեց․ մեկնումէն 4 ժամ վերջ, Զալղանի յարձակումը սկսած էր։ Հաճընցիին ուժերը, Ինճօլուզի, Կէօյնիւկի, Զալղանի եւ Տօնուզ Սէքիսիի դիրքը բաժնուած էր։ Քաղաքին մէջ պահեստի 100 քաջերով պ․ Ճէպէճեան Զալղան վազեց։*

29 Մարտ․— *Զալղանի յարձակումին յաջորդեց Ս․ Յակոբայ բարձունքի, Կէօյնիւկի եւ Տօնուզ Սէքիի յարձակումները։ Քաղաքը մարդ չէր մնացած, 10 տարեկանէն մինչեւ 80 տարեկան մանչ, աղջիկ կին եւ տղաք փութացեր էին ճակատ։ Կիները շուլէ վրան կը շինէին, կերակուր կը պատրաստէին կռուողներուն եւ կ'օգնէին ստորերկրեայ աշխատանքին, փոքրիկները սուրհանդակի դեր կը կատարէին։ Ճէպէճեան ամէն կողմ էր, կը վազէր, կը քաջալերէր եւ ահա կռիւը կը վերջանար ի նպաստ հայերուն։*

Այս կռիւը տեւեց մինչեւ ուրբաթ օր, անընդհատ բոլոր ճակատին վրայ։

Հաճընցիները թուրքերու կողմանէ եղած ընդհատ յարձակումներու դիմադրելէ եւ բնութեան, ձիւնին ու բուքին դէմ կռուելէ յոգնած, կ'որոշեն ամփոփուիլ քաղաք եւ ինքնապաշտպանութեան կռուի մէջ մտնել։ Ամիս մը տեւած էր դուրսի կռիւը։

Յունիս 8ին, խումբ մը քաջեր, մեծ մասամբ դպրոցական աշակերտներ, Ս․ Յակոբայ վանքին կողմէ կը խոյանան զօրանոցին վրայ եւ կրակի կու տան զայն։ Թուրքերը զօրանոցին կրակ ու մուխը տեսնելնուն պէս կը կարծեն որ հաճընցիներու 3 ամիսէ ի վեր սպասած փրկութեան բանակը պաշարած է զիրենք՝ սկսան փախիլ։ Լաւ խոյանքով մը, Ս․ Սարգիսի բլուրն ալ գրաւելով մեր տղաք, փամփուշտի եւ ռումբի մեծ պաշարով մը վերադարձան։

Այս կարեւոր յաղթութիւնը սիրտ տուած էր հաճընցիին։ Կ'ուզէին յարձակիլ Գրտէթի վրայ եւ հոն ամերիկացիներու մօտ գտնուած 290 որբերը ազատել։ Ու յանկարծական խոյանքով մը թուրքերը փախան եւ որբերը Հաճըն փոխադրուեցան։

Այս յաղթութիւններէն յետոյ հաճընցիին պարէնի եւ ռազմամթերքի տագնապը մեղմացաւ, ալիւրի, ցորենի եւ ոչխարի գրաւումով։ Միլլիճիները Ս․ Սարգիսը իրենց կեդրոնը ըրած էին․ հոն թուղթերուն մէջ կարեւոր գրութիւններ կային, որոնք ամէնքն ալ աւելի պակաս, կ'ուզէին բնաջնջել Հաճընը․ սակայն, անկարող ըլլալնուն, իրենց հրամանատարներէն նախատական նամակներ ստացած էին(**)։

9–24 Յունիս․— *Թուրքերը հակցան որ այս ամբողջ յարձակումը նորէն հաճընցիներն էին որ կը կատարէին, իրենց օրհասական ոգորումը կը ցուցադրէին․ դուրսէն ոեւէ ոյժ չէր եկած։ Սիսի հրամանատար Ալի Սալիպի հրամանատարութեամբ յարձակումը խտացուցին, թնդանօթի, միթրայէօզի եւ վէպէի պայթիւնները Հաճընը ամբողջ մուխի մէջ կը թնդացնէին։*

Գ․ Ճէպէճեան վիրաւորուած էր․ իրեն փոխանորդը Արամ Կայծակ ստանձնած էր իր գործը։ Կռիւը Եազը *Թաղին եւ Կէլէկի վրայ երկուստէք սաստիկ էր։ Որբանոցի տղաքը կրակներու տակէն չպայթած ռումբերը կը հաւաքէին եւ հայերուն փամփուշտի եւ վէպէի պակասը կը լրացնէին եւ այդ կերպով յարձակումը իր լաւ արդիւնքը կու տար։ Քաղցէ հիւծած կիները դետնուղիներէն ջուր կը հասցնէին։*

Այս ալ վերջացաւ մերիններուն յաղթանակով․ առտուանց թուրք դիակները կը ցուցնէին որ կորուստնին շատ է եղած։

Թուրքերը յուսահատ եղած յարձակումներու ապարդիւն մնալէն, դադար առած էին։ Հաճընցին ազատ շունչ կ'առնէր։

Ատանայի մէջ Յունիս 11ին Տօքթ․ Տատի միջոցով քեմալականներու մօտ Հաճընի համաձայնելու աշխատութիւն կը տարուէր։ Թուրքերը այս բանը նկատի ունենալով մտադրած էին, առկէ առաջ Հաճընի վրայ մեծ յարձակումով մը փճացնել եւ կատարուած իրողութեան մը առաջ դնել։

Յուլիս 19ին սկսաւ այդ յարձակումը եւ չյաջողեցան։ Երկրորդ հրահանգի մը վրայ, Օգոստ․ 4–5ին Հաճընի վրայ ուժգին յարձակումի մը կը պատրաստուէին։

(**) Այս ամէնը գրաւուած թուղթերու պարունակութենէն կը յայտնուէր։

4 Օգոստ․— *Հաճընը իր կարելին ըրած էր, թուրքերու եւ բնութեան դէմ ապրելու համար։ Պարէնը սպառած էր, կեանքը քարշ տալու փուլէն դուրս եկած էր․ կիները եւ չափահաս աղջիկները օրերով ծոմ պահելով կ'ուզէին իրենցմէ խնայուած կտոր մը չոր հացը, կանաչ խոտ, տերեւներէ եփուած լափան տանիլ իրենց ամուսիններուն, որպէսզի կուշտ եւ անօթի կռուին թուրքին դէմ եւ օր մը, ժամ մը աւելի ապրին։ Սպառած էին անասուններն ալ։ Այս անգամ ամէնքն ալ անխտիր ծոմ պէտք է պահէին եւ օրին մէկն ալ անօթի անսուաղ ստորերկրեայ խորշերուն մէջ ինքզինքնին մեռած գտնէին․ այս աւելի դէշ էր, թշնամին զիրենք մեռած պէտք էր գտնէր․ աւելի լաւը՝ թշնամիին վրայ խոյանալով մեռնիլն էր․ երկու պարագային ալ մահը անխուսափելի է։*

5 Օգոստ․— *Գ․ Արամ Կայծակ, 200 հոգի պատրաստ մարտիկներէն զատելով, քաղաքին հարաւի մասէն գիշերանց կը բարձրանայ լեռ եւ Ս․ Յակոբայ վանքին լերան կատարէն՝ առանց նշմարուելու, արշալոյսին կը խոյանայ Ջէչպէկի սարալանջին զետեղուած թնդանօթին վրայ․ կը գրաւեն թնդանօթը․ նոյն պարագային ուրիշ խումբ մը, պ․ Արշակ Սահակեանի եւ այլ խմբապետներու առաջնորդութեամբ խոյանքներ կը կատարէ Ս․ Սարգիսի, Գրտէթի եւ այլ դիրքերու վրայ միաժամանակ։ Բոլոր ճակատին վրայ ուրախութեան եւ ցնծութեան հուրրաներով յառաջխաղացում կը կատարուի․ յաղթութիւնը կատարեալ է։ Աւար եւ աւեր թշնամի խրամներու մէջ։*

Ձեռք անցուած պաշտօնական թուղթերու պարունակութիւնը.— Տողան պէյ կը գրէ․ «Ամսոյս չորսի մեծ յարձակումին վերջնական յաջողութեան պիտի մասնակցի 600 ռումբերով թնդանօթն ալ։ Իւրաքանչիւր գիւղի մուխթար իր գիւղի զինուորներուն պիտի միանայ․ որեւէ գիւղի մը բնակչութիւնը յարձակման վարանումի պարագային, գիւղը քարուքանդ պիտի ըլլայ եւ բնակիչները մահուամբ պիտի պատժուին»։ Մէկ ուրիշ հրամանագիր մը՝ Մ․ Քեմալի հրամանագիրը․ «Մօտ օրերս Ամերիկեան Հաշտարար Յանձնախումբ մը (Տօքթ․ Տատը իր ընկերներով) պիտի գայ Հաճըն հաշտութեան համար․ անոր ժամանումէն առաջ աշխատեցէք վերջնականօրէն լուծել Հաճընի խնդիրը, մոխիրի վերածելով զայն», եւ կ'ըսէ․ «Ձեր տրամադրութեան տակ եղող ամերիկեան միսիոնարներու կեանքին հոգ տարէք․ այս պարագան մեր արտաքին քաղաքականութեան համար անհրաժեշտ է։ Հաշտութեան կնքումէն առաջ վերջ տուէք Հաճընի անունին եւ անոր վեցամեայ համբաւին»։

Ահա այս էր Հաճընի համար ծրագրուածը։ Սակայն հաճընցին թշնամիի մանր մունր շարժումէն կռահած էր մեծ յարձակումի մը նախօրեակին մէջ ըլլալը եւ կանխած էր ինքը եւ այդ կերպով թշնամիին բոլոր յոյսերը ի դերեւ ելած էին։

6 Օգոստ․— *Թնդանօթը մեծ դժուարութեամբ յաղթականօրէն քաղաք բերուեցաւ։ Ժողովուրդը աննկարագրելի խանդավառութեամբ լեցուած էր։*

Ժողովուրդը 8 օրուայ պաշար հայթայթած էր եւ կարող էր արտերը եւ, խոտ հնձել եւ թթենիի եւ որթատունկի տերեւով քանի մը օրուայ պարէնը աւելցնել։ Թնդանօթը կատարեալ յաջողութեամբ երկու ռումբ արձակեց, մէկը Ս․ Յակոբայ սարալանջին եւ միւսը Կիւրլէշէն *գիւղին վրայ։ Թշնամին հեռացեր էր թնդանօթի հասողութենէն շատ աւելի հեռու։ Ստորերկրեայ աշխատութիւնները վերջ գտած էին։ Օր ու արեւ կը տեսնար 6 ամիսէ ի վեր դժոխքը ապրող հաճընցին։*

⁂

Ժողովուրդին հոգեբանութիւնը փոխուած էր։ Յաղթանակէ յաղթանակ վազքէն գինովցած, կ'ուզէին խոյանքները շարունակել աւելի հեռու գիւղերը, պարէն ունենալու մարմաջով։ Հաշտարար Յանձնախումբին ժամանման սպասելու յոյսով, աննպատակայարմար սեպուեցաւ դուրս խոյանալը, անտեղի զոհողութիւններու տեղի չտալու համար։

Այդ օրերուն տեղակալ Զալեան առաջարկ բերաւ նահանջել դէպի Սիս՝ *թնդանօթի հսկողութեան տակ․ սակայն Յանձնախումբին ժամանումը եւ այդ օրերը Ատանայէն ղրկուած 3 հոգինոց սուրհանդակին բերած օգնութեան հասնելու բարի լուրերուն վրայ, գաղթի մասին եղած առաջարկը մերժուեցաւ։*

Սեպտ․ 8ին դուրսը, քաղաքէն 4–5 ժամ հեռաւորութեան վրայ սուրհանդակներ ղրկուեցան, ազատարար բանակին ժամանման եւ կամ Սիսը գրաւուած ըլլալու լուրը բերելու համար։ Սուրհանդակները, իրենց քննութեան արդիւնք ըլլալով, թուրքերու մօտ տիրող տրամադրութիւնները մեր կարծածին բոլորովին հակառակը գտած էին։

Օր մը ձիաւոր թուրք մը բռնուած էր մեր հետազօտիչներէն․ վրայէն տոմսակ մը ելաւ, Ռումլիի կառավարչին՝ Ուլու Գչլայէն, — «Մ․ Քեմալի հրամանով, երեք մեծ հրասանդ (հավա թօփու) կու գայ, 15·5, 10·5, 10·5նոց։ Իսկոյն 1000 հոգիով ճամբաներու շինութեան ձեռնարկեցէք»․ ստոր․ Տողան»։

⁂

Օգոստոսէն յետոյ Սեպտեմբեր ամիսն ալ կ'անցնէր եւ հաճընցիին ճակատագիրը ոչ մէկ բարելաւում չէր կրեր։ Սովը իր աւերները կը շարունակէր գործել մեծ համեմատութեամբ։ Ժողովուրդին բարոյական *ուժը կրկին ընկրկումի ենթարկուեցաւ։ Յուսահատութիւնը կրկնակի էր անոր համար, որ օգնութեան չէր գար, եւ անոր համար որ ժողովուրդը մաշած եւ կքած էր սովի ճիրանին տակ։*

20 Սեպտ.— *Ամէն յուսահատութիւն իրեն համար յուսատու յղացումները կ'ունենայ։ Դուրս խոյանք մը, եւ ահա ամէնքն ալ գօտեպնդուած Թուրք սպաննելու յաղթականի ոգիով եւ պարենաւորուելու յուսով, Թուլցածները կրկին ուժովցած պատրաստ են շարժելու պահանջքի համաձայն։ Երկու կարծիք կար. մէկ մասը* Կիւրլէշէնի, *իսկ միւսը* Ռումլուի *վրայ խոյանալ կ'ուզէին։Յուսալքուողները Կիւրլէշէն կ'ուզէին երթալ, ի հարկին այս գծով ալ Սասնա հասնելու յոյսով։ Վիրաւոր վարը, պ. Ճէպէճեան նշմարած էր այս կէտը։ Իր փոխանորդին հրամայեց խոյանքը Ռումլուի, քաղաքին հիւսիսային ամենամօտ գիւղին, Թուրք բանակատեղիին վրայ կատարել, ուր պարէն շատ ըլլալու հաւանականութիւնը աւելի շատ էր։*

22 Սեպտ.— *Արամ Կայծակ* 400 *հոգի պատրաստեց։* 15 *մասի բաժնուած էր այս* 400 *հոգին՝* 15 *խմբապետներու առաջնորդութեամբ, որոնք Ս. Աստուածածնայ եկեղեցիին մէջ Ս. Հաղորդութեան մասնակցելէ վերջ, ուղղուեցան* 15 *գծով։ Հաճընէն մինչեւ Ռումլու եւ Ռումլուի շուրջը, կարեւոր* 15 *դիրքերու մէջ կը սպասէին հայ քաջեր։ Ռումլուի յարձակումը եւ մուտքը Արամ Կայծակի վիճակուած էր* 90 *զինուորով։ Արամ Կայծակ արշալոյսին Ռումլուն պաշարեց, հետազօտիչ* 9 *հոգինոց խումբ մը մօտեցաւ գիւղին։ Ուրիշ խումբ մը եւս Կիւրլէշէնի վրայ պատրաստ կը սպասէր Ռումլուէն տրուելիք ազդանշանին։*

Ռումլուի մէջ ամբարուած խոտին կրակ տուին մեր տղաքը եւ խոյացան ձիաւոր 200 *չէրքէզներու վըրայ, որոնք խրամներու մէջ կը զետեղուէին մեր տղոց դէմ կռուելու համար։ Խոտին բռնկումով ամբողջ գիւղը լուսաւորուած էր. յարձակումը հուրրաներով սկըսաւ. ռումբերու, հրացաններու պայթումէն եւ հուրրաներու անընդհատ յանկերգէն չէրքէզները եւ Թուրքերը «Ալլա՛հ, Ալլա՛հ» գոռալով փախուստի կը դիմէին։ Տողանն ալ փախած էր։*

Իրիկուան դէմ 25 *կառք ցորեն,* 500 *այծ, ոչխար և* 60 *ձի փոխադրուեցաւ Հաճըն. Կիւզէլլիմիէն եւս* 1000 *գոմէշ բերուելու ատեն՝* Օ*պրուխի ձորին մէջ Թշնամի մեծ ուժէ մը վերագրաւուած էր։*

Ռումլուի կռիւէն չէրքէզ բժիշկ մը գերի բերուած էր. այս չէրքէզը պ. Ճէպէճեանին վէրքը կը խնամէր. Նամակ գրեց Ախ Բունար, որ ինքը ողջ է եւ պէտք է Հաճընցիներու եւ Թուրքերու թշնամութեանց վերջ տալ եւ 1000 *չինիլ ցորեն ղրկել։ Նախապէս գրաւուած աւարը հազիւ* (7–8000 *հոգիի համար*) 15–20 *օրուան պաշար էր։ Նամակը սուրհանդակ մը* 7 *ժամուան տեղ մը տարաւ եւ կերպով մը յանձնեց հասցէին, սակայն պատասխան բնաւ չեկաւ, հակառակ* 20 *օր անցած ըլլալուն։*

Սովահար ժողովուրդը նորէն յարձակում կ'ուզէր։ Քանի մը անգամներ դէպի հարաւ Կիւրլէշէնի վրայ ըլլալիք յարձակումները՝ անձրեւի պատճառով յետաձգուեցան։

Թշնամին մեր այս սպասողական դրութենէն օգտուելով, նոր ուժերով զօրացած, գրաւեց Ս. Սարգիսի բարձունքը եւ իշխեց քաղաքին վրայ, նոյնիսկ փողոցներու մէջ երթեւեկութիւնը արգիլելու աստիճան։

Ռումլուէն բերուած պարէնը սպառած էր. սովահար ժողովուրդը խաշած խոտ ուտելէն դալկացած եւ հիւծած էր։ Կարիճ կռուողները աշնան տերեւներու պէս թոռմած եւ տժգունած էին։ Կենդանի անասունի հետք չէր մնացած քաղաքին մէջ։ Սովը յառաջ կը տանէր բնաջնջումի դիւային ծրագիրը։

Թշնամին նոր ուժերով զօրացած, յարձակումի պատրաստուելու նշաններ ցոյց կու տար։

Հաճընցին նախատեսելով սպառնացող վտանգը, Հաճընի վրայ բարձրացող սարերուն վրայ հետախոյզներ հանուեցան, թշնամի ուժերը քննելու համար։

Օրին մէկը, 14 *Հոկտ.ի իրիկուան վերադարձան հետախոյզները. ամէնուն ալ պատմածը մէկ բան կը պարզէր. թշնամին ստուարաթիւ և թնդանօթով, միթրայլզով զինուած մեծ ուժերով պաշարած էր։*

Վայրկեանը ճգնաժամային էր։ Պէտք էր ի մի հաւաքել մեր գերագոյն կորովը, դիմագրաւելու համար վտանգը։

Անմիջապէս խումբեր կազմուեցան. 100 *հոգինոց խումբ մը Արամ Կայծակի եւ* 100 *հոգինոց խումբ մըն ալ Արշակ Սահակեանի առաջնորդութեամբ յառաջացան՝ թնդանօթին ետեւը անցնելու եւ երկու գծով պաշարելու համար։*

Խումբերը յառաջացան երկու ուղղութեամբ. Թշնամին խտացուցած էր շղթան. հազիւ 15 *վայրկեան դէպի թշնամին մօտեցած էին, Թուրք պահակները խիտ կրակով մը արգելք եղան յառաջխաղացումին. նահանջեց խումբը։*

Ամէն ոք գետնայարկ խրամները մտան. պէտք էր ինքնապաշտպանութեան կռիւը մղել։ Լուսաբացին, 15 *Հոկտեմբերի Ուրբաթ օրը, իր հետ բերաւ Հաճընի սեւ Ուրբաթը, արհաւիրքի ժամեր կ'անցընէր ժողովուրդը։ Մինչեւ իրիկուն երեք կէտերէ, երեք թնդանօթները գոռացին. տուները եւ խրամները հիմնայատակ կործանեցին։ Երէկ յաղթանակէ յաղթանակ սուրացող քաջերը, այսօր հիւծած ու սպառած էին քաղցէ. մահու սարսուռ մը պատած էր իրենց ամբողջ էութիւնը։*

Ժողովուրդը խուճապի մատնուած կ'աղօթէ ու կ'անիծէ իր սեւ բախտը, որ այսպէս լքած էր զինքը։ Ս. Աստուածածնայ եկեղեցիին վրայ ինկաւ ռումբ մը, որ քանդեց ամրացեալ դիրքերը եւ իր փլատակներուն տակ թաղեց ժանտարմըրիի սպայ պ. Յովհաննէս Ժամկոչեանը եւ Բարեգործականի հիւանդանոցի դեղագործ պ. Հմայեակ Փափազեանը։

Մինչեւ իրիկուն 200 *ռումբ արձակուած էր։ Մահը սովորական դարձած էր. լաւագոյն կտրիճներուն պատնէշի վրայ եւ խրամի մէջ ինկած ըլլալու գոյժերը կը հասնէին իրարու ետեւէ։*

Իրիկուն է. ճնշող խաւարը պատեց. ժողովուրդը իրարանցումի մատնուած խելակորոյս կը վազէ ամէն կողմ, ռումբէն խուսափելու յոյսով։ Ապահով տեղ չկայ. Թշնամին արդէն մեր կրունկներուն վրան է, դիրքերը պարպուած են... մարդ չկայ. Գանլը Բազարի քաջերն ալ իրենց վերջին փամփուշտը արձակած էին։

Կրակը պատած էր ամէն կողմ. Թշնամին քաղաքին մէջն էր. մահը սկսած էր իր մանգաղը շարժել։ Թնդանօթին պակասը՝ կրակը եւ միթրայէօզը կը լրացնէին. դժոխք եւ վերջին դատաստան։ Փախուստ փախուստի. կրակ եւ հուր։

Բոցերու լոյսին տակ անէացող հերոսական քաղաքի աւերակ փողոցներէն խումբ-խումբ քաջեր, ձըգած ամէն ինչ, կը խոյանան դէպի դուրս, դէպի սարերը։ Մարտնչելու յոյսը եւ աւիւնը կորած է....։

Հերոս Հաճընը չկայ այլեւս. դիակ դիակի վրայ. իսկ զոհերէն ողջ մնացածները, փախչելու եւ ինքզինքնին սպաննելու անկարողները, իբրեւ գերի՝ հիմա Ս. Յակոբայ վանքին մէջ փոխանակ աղօթքի մրմունջի, ժամ առաջ կը սպասեն գեհենու ճարճատիւնին։

Յաղթուած է Հաճըն. չկա՛յ այլեւս։

Փա՛ռք յաղթուած Հաճընին։

Ա. ՉԱԼԵՆՑ

ԿԱՐԳ ՄԸ ՃՇԴՈՒՄՆԵՐ

Ա· հատորի աւարտին՝ օգտակար կը նկատենք ընթերցողի ուշադրութեան յանձնել հետեւեալ կարգ մը կէտերն ու ճշդումները·

1) Հ· Յ· Դաշնակցութեան Ոսկեհանքի (Իզմիր) գործունէութեան եւ գործիչներուն մասին հետաքրքրական մանրամասնութիւններ կը գտնենք ՀԱՅՐԵՆԻՔ ամսագրի մէջ լոյս տեսած յուշագրական բնոյթի երկու շահեկան յօդուածաշարքերու մէջ, — Յ· Թօքաճեանի Հ· Յ· ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ԻԶՄԻՐԻ ՄԷՋ (ԺԴ· տարի՝ թիւ 9, 10 եւ 11) եւ Յովհաննէս Պոյաճեանի Հ· Յ· ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ԻԶՄԻՐԻ ՇՐՋԱՆԻՆ ՄԷՋ (ԼԴ· տարի՝ թիւ 11, 12, ԼԵ· տարի՝ թիւ 1, ԼԶ· տարի՝ թիւ 1էն 12 եւ ԼԷ· տարի՝ թիւ 1, 2 եւ 3) գրութիւնները: 1904–905ի դաւադրական պատրաստութիւններուն եւ անոնց ձախողութեան հետեւանքով թուրք ոստիկանութեան հետապնդումներուն, ձերբակալութեանց եւ յեղափոխականներու կրած տանջանքներուն մասին մանրամասն վկայութիւններ կու տայ ի մասնաւորի՝ Յովհ· Պոյաճեան:

2) Վերոյիշեալ երկու յօդուածաշարքերէն մեկնելով, մէկզի ձգելով անշուշտ դէպքերէն տարիներ ետք գրի առնուած յուշերու մէջ գտնուող կարգ մը անխուսափելի հակասութիւնները(*), մեզ հետաքրքրող շրջաններուն եւ դէմքերուն մասին կրնանք ընել հետեւեալ հետաքրքրական ճշդումները·—

ա) Ըստ Յ· Պոյաճեանի, Աշոտ Մարթինը (Մարթին Մուրատեան) Իզմիր գտնուած է 1895–1898 թուականներուն: Արդ, Մարթինի թղթածրարին մէջ 1896 թուականի նամակները ուղղուած են իրեն՝ Աղեքսանդրիա կամ Կիպրոս: Կրնա՛յ ըլլալ անշուշտ որ Մարթին այդ թուականէն առաջ գտնուած ըլլայ Իզմիր: Տրուած ըլլալով նաեւ որ թղթածրարին մէջ 1897 թուականէն Մարթինին ուղղուած ոչ մէկ նամակ կը մնայ՝ որմէ կարելի ըլլայ հետեւցնել անոր այդ թուականին ո՛ւր ըլլալը, հաւանական է ուրեմն որ ան Իզմիր գտնուած ըլլայ նաեւ 1897ին, նոյնիսկ մինչեւ 1898ի կէսերը· այդ կը հաստատէ նաեւ Կ98–2 գրութիւնը (էջ 22), ԴՐՕՇԱԿի խմբագրութենէն ուղղուած Մարթինին, Աղեքսանդրիա, ուր կ'ըսուի՝ «Ստացուած է նաեւ Իզմիրէն մեզ ուղղած 24 Յուլիսի գրութիւնդ»:

Հետաքրքրական է նշել՝ որ Յ· Թօքաճեան, որ կը թուէ Իզմիր գործած բազմաթիւ հեղինակաւոր դէմքեր, չի յիշեր Աշոտ Մարթինը:

բ) Կ02–5 նամակի (էջ 78–79) հեղինակը՝ կօշկակար Վարպետ Օհաննէս՝ ուրիշ մէկը չէ եթէ ոչ յօդուածագիր Յովհաննէս Պոյաճեանը ի՛նքը (Իզմիրի «Որոտում» խումբի խմբապետ եւ «Վարպետ» անունով ծանօթ):

Ուշագրաւ է թէեւ՝ որ, իր այդ նամակով Մարթինի Իզմիրէն հեռանալուն մէջ «արդիւնաւոր հետեւանք» չգտնող, անոր «ճակատէն համբուրող» եւ բուռն կերպով Սիսակը պաշտպանող Յ· Պոյաճեանը իր յուշերուն մէջ (ԼԵ· տարի՝ թիւ 1, էջ 89–90) կը գրէ·— «Դժբախտաբար, շուտով գտաւ իր (Էսկարի) փառասիրական տենչերուն յագուրդ տուող գործակից մը: 1904 Մարտ ամսոյն մէջ էր որ դարձեալ Իզմիր եկաւ Աշոտ Մարթինը: Այս երկուքին հետապնդած ուղղութիւնը գայթակղեցուցիչ էր: Հետեւանքը այն եղաւ, որ, փոխանակ ընկերներու համակրութիւն շահելու, ընդհակառակն, անոնց զայրոյթը հրաւիրեցին իրենց վրայ»:

գ) Սիսակը՝ որ, Կ02–3 գրութեան ծանօթագրութեան մէջ մեր հանած եզրակացութեան համաձայն, ուրիշ մէկը չի կրնար ըլլալ եթէ ոչ Իզմիրի գործիչ Էդվարդը կամ Էդուարդը, իր բուն անունով՝ կը կոչուի Սմբատ Պոյաճեան: Ան, Մարթինին նման, խարբերդցի է եւ եկած՝ Ամերիկայէն: Միեւնոյն ծանօթագրութեամբ անոր ինքնութեան շուրջ կատարուած հարցադրումները այս ձեւով կը լուսաբանուին եւ կը վերնան:

Ըստ Յ· Պոյաճեանի, Իզմիրի Հ· Յ· Դ· անդրանիկ Մարմինը (1895) կազմուած էր Սիսակէն, Մարթինէն, եւ երկու տեղացիներէ՝ իզմիրցի Թագւոր Կարմիրեան եւ սրճեփ Սարգիս (ԼԴ· տարի, թիւ 11, էջ 36):

դ) Սիսակի ինքնութիւնը (իբրեւ Սմբատ Պոյաճեան) կը հաստատուի նաեւ Յ· Թօքաճեանի գրութեամբ (ԺԴ· տարի, թիւ 9, էջ 139), այն տարբերութեամբ՝ որ, ըստ այս վերջինին, Սիսակ Ամերիկայէն Իզմիր է եկած 1898ին միայն: Անմիջապէս յիշենք՝ որ Էդվարդ 1896 Մարտ 21 թուակիր նամակ ունի Մարթինին ուղղուած, գրուած Պոլսէն (տեսնել Կ96–5, էջ 12, ապա նաեւ Կ96–13 եւ 14, էջ 17–19): Ի դէպ, Կ96–14 նամակը Մարթինին ուղղած են Էդուարդ և Ս· Այվազեան· վերջինը իր բաժինը կը սկսի հետեւեալ նախադասութեամբ, — «Նամակդ ստանալուս չկրցայ պատասխանել, որովհետեւ կ'ուզէի որ Սմբատն ալ գրելով քեզ մի քիչ հանդարտեցնենք»· կը պարզուի ուրեմն, այստեղ Ս· Այվազեան տուած է պարզապէս Էդվարդի (կամ Սիսակի) բուն անունը:

Սիսակ կը ձերբակալուի 1902ին: Հաւանօրէն 1904ին, իբրեւ ամերիկահպատակ, ան կը վայելէ միջամտութիւնը Ամերիկեան Հիւպատոսարանին եւ կ'աքսորուի արտասահման (Յ· Պոյաճեան, ԼԴ· տարի, թիւ 12, էջ 100–101): Ըստ Յ· Թօքաճեանի, ան, ծպտեալ վիճակով, շուտով վերստին կը դառնայ Իզմիր, մասնակցելու համար 1904–905ի դաւադրական ծրագիրներու իրագործման (ԺԴ· տարի, թիւ 9, էջ 145–146): Հետագային, ան զոհ կ'երթայ Մեծ Եղեռնին (նոյն): Պոյաճեան ուղղակի կերպով չի խօսիր Սիսակի վերադարձին մասին, բայց անոր յուշագրութեան շարունակութեան մէջ եւս զանազան առիթներով կը հանդիպինք Սիսակի անուան:

ե) 1903ին Իզմիրէն Մարթինին գրող Գեղամը (տեսնել Կ03–2, Կ03–3, Կ03–7 եւ Կ03–19) ուրիշ մէկը չէ, եթէ ոչ հետագային Տիգրան Եաղուպեանի թղթածրարին մէջ երեւցող Բաթաբանեանը՝ Ա· աշխարհամարտէն ետք Եթովպիա հաստատուած: Անոր մասին Յ· Թօքաճեան կը խօսի՝ իբրեւ «Ոսկեհանքի Հ· Յ· Դաշնակցութեան պրոպականտի գործին մէջ գլխաւոր դերակատարը», դեռ 1897–98ին (ԺԴ· տարի, թիւ 9, էջ 139): Ըստ Յ· Պոյաճեանի, ան իզմիրցի Եդուարդ Պալապանեանի օժանդակած է երկու լրտեսներու՝ Պոյաճի Ծատուրի եւ խայրբուրգ Կարապետի ահաբեկման գործին մէջ (1903 Մայիս 13/26), ատոր հետեւանքով ալ ձերբակալուած, նախ մահավճիռ ստացած, ապա՝ Պոլսոյ վճռաբեկ ատեանին կողմէ՝ 101 տարուան բանտարկութեան դատապարտուած: Պէտք է ենթադրել որ, Հրաչին եւ ուրիշներու հետ, ան եւս ազատ արձակուած է Սահմանադրութեան հռչակումէն ետք, 1908ին:

զ) Իզմիրէն Աղեքսանդրիոյ ընկերներուն գրող Զարեհը (տեսնել Կ98–3) կապ ունի՞ արդեօք լրտես Մաքսուտի ահաբեկիչներէն Զարեհ Անդրէասեանի հետ, Արամ կեղծանունով, որ հետագային մասնակցած է Եըլտըզի մահափորձի աշխատանքներուն, — դժուա՛ր է ճշդել· (այս մահափորձին, ինչպէս նաեւ լրտես Գարեգինի, Պալեօզեանի եւ Իզմիրի ահաբեկչական այլ գործողութեանց մասին տեսնել վերոյիշեալ երկու յօդուածաշարքերը): Ինչպէս ծանօթ է, 1902 Սեպտեմբերին Պետրոս Ազիզօֆի կողմէ (Խորէն Սարգիսեան) Պալեօզեանի յաջող ահաբեկումէն ետք՝ յաջորդաբար ձերբակալուեցան ինքը՝ Ազիզօֆը (որ կախաղան բարձրացաւ 1905ին) եւ Հրաչը (Թիրեաքեան): Անոնցմէ առաջ՝ բանտարկուած էր արդէն Վարդ–Մանուշակը (Յակոբ Աբրահամեան):

է) Կը պարզուի՝ որ Ոսկեհանքի կարգ մը նամակներուն մէջ յիշատակուած «Հուր–Երկաթ» քաղաքը Մանիսան է (Մաղնիսա), Իզմիրի նահանգին կարեւոր կեդրոններէն մէկը:

3) Հրաչի կամ Սեպուհի (Հայկ Թիրեաքեան) կեանքին եւ գործունէութեան մասին շատ շահեկան մանրամասնութիւններ կը գտնենք նաեւ Մ· Խաչատուրեանի յօդուածաշարքին մէջ (ՀԱՅԿ ԹԻՐԵԱՔԵԱՆ, տեսնել ՀԱՅՐԵՆԻՔ ամսագիր, ԼԴ· տարի – 1956 – թիւ 5, 6, 7 եւ 8): Յստակ կը դառնայ, ի մասնաւորի, որ Ֆարհատը Հրաչի յեղափոխական բազմաթիւ կեղծանուններէն մէկն է (տեսնել Կ02–11, Կ02–12 եւ Կ03–10 եւ Կ03–12):

4) Ընկ· Սարգիս Սարունի (ներկայիս՝ Լոս Անճելըս, Քալիֆորնիա, Ա·Մ·Ն·), տեղեակ ըլլալով ՆԻՒԹԵՐու Ա· հատորի պրակներու բովանդակութեան, ղրկած է մեզի գրաւոր կարգ մը յաւելումներ եւ ճշդումներ: Պիտի ուզէինք որ իր օրինակը վարակիչ ըլլար երէց սերունդի մեր այլ ընկերներուն համար եւս, որոնց տալիք մանրամասնութիւնները, լուսաբանութիւններն ու ճշդումները կրնան մեծապէս դիւրացնել ապագայ պատմագրին շաղկապումի եւ համադրումի աշխատանքը:

Ընկ· Ս· Սարունիի լրացումներէն զանց ընելով կարեւոր բաժին մը՝ Հ· Յ· Դաշնակցութեան Պալքաններու գործունէութեան վերաբերող (յոյս ունինք հետագային առանձին հատոր մը յատկացնելու շա՛տ կարեւոր այդ շրջանին), կու տանք հետեւեալ կարգ մը ճշդումները՝ որոնք աղերս ունին Ա· հատորով ընդգրկուած աշխարհագրական շրջաններուն՝ Կիլիկիոյ եւ Պոլսոյ յեղափոխական գործունէութեան եւ գործիչներուն հետ·

«ա) *ՄԻՆԱՍ ՎԵՐԱԾԻՆ.— Իր կենսագրական տեղեկութիւններուն վրայ պէտք է աւելցնել, որ բացի «Հայերը Նիկոմիդիոյ գաւառին մէջ» գրքով լոյս տեսած իր արժէքաւոր գործէն, Մ· Վերածին ազգագրական ուսումնասիրութիւն մը ունի Բիւթանիոյ շրջանի «Հայ Հոռոմ»ներու մասին, կարգ մը յունադաւան գիւղերու բնակչութեան հայկական ծագումը հաստատող: Նաեւ, Վերածին, յօդուածաշարքով մը, ԱՍՊԱՐԷԶի խմբագիր եղած շրջանին, ուսումնասիրութիւն մը գրած է իր ծննդավայր Պարտիզակի բնակչութեան շուրջ, յիշելով անունները այն ընտանիքներուն, որոնք օտար ծագում ունին:*

բ) *ՏՕՔԹ· ՄՆԱՑԱԿԱՆԵԱՆ, Կիլիկիոյ Կ· Կոմիտէի անդամ, որուն անունը ՆԻՒԹԵՐու էջ 263ին վրայ հարցականօրէն գրուած է ԴՈԿՏ· Ծ·(?), ընկեր Ա· Մնացականեանն է (բժիշկ), որ հետագային բնակութիւն հաստատած է Պարսկաստան:*

գ) *Իսկ քանիցս յիշատակուած ՀԱՅԿը (էջ 130, 131, եւն·), ամենայն հաւանականութեամբ, բնիկ պարսկահայ, բժշկական իր ուսումը աւարտած Զուիցերիոյ մէջ, բժիշկ Հայկ Գրիգորեանն է, որ Կիլիկիոյ մէջ, Տօքթ· Մնացականեանի հետ (նոյնպէս պարսկահայ) գործելէ յետոյ վերադարձաւ Պոլիս: Տօքթ· Հայկ Գրիգորեան Պոլսոյ Պատասխանատու Մարմնին կողմէ յատուկ առաքելութիւնով ղրկուեցաւ Հայաստան (հաւանաբար 1921ին), Հայաստանի վրայով Պարսկաստան իր ծնողքին այցի երթալու պատրուակով: Տօքթ· Գրիգորեան յաջողեցաւ երթալ Պարսկաստան, բայց դժբախտաբար իր առաքելութեան մասին չկրցաւ զեկուցել, որովհետեւ չկրցաւ վերադառնալ Պոլիս, քանի որ*

(*) *Օրինակ, ըստ Յ· Պոյաճեանի,* 1895*ին Սիսակը Իզմիր էր արդէն, մինչ, ըստ Յ· Թօքաճեանի, ան Ամերիկայէն Իզմիր գործիչ է եկած* 1898*ին միայն:*

Ըստ Յ· Թօքաճեանի, Հ· Յ· Դ· 3րդ Ընդհ· Ժողովին (Սոֆիա, 1904) *Ոսկեհանքի պատգամաւորը եղած է Էսկարը (Կարապետ Այվազեան)· մինչ Յ· Պոյաճեանի համաձայն՝ «տեղեկագիրը ղրկեցինք ընկ· Վարդոյին՝ մեր ձայնն ալ տալով անոր Ընդհ· Ժողովին մէջ»* (ԼԵ· *տարի, թիւ* 1, *էջ* 89):

վերադարձի ճամբուն վրայ մեռաւ Թիֆլիսի մէջ՝ բըծաւոր ժանտատենդէ վարակուելով։

դ) Հնչակեան գործիչ ՎԱՀԱՆ ԺԱՄԿՈՉԵԱՆը (տեսնել էջ 125, ապա նաեւ 280 եւ 282) բնիկ Օվաճըգ գիւղէն է, Պարտիզակի շրջան։ 1915ին լեռ բարձրացած է քանի մը յանդուգն տղաներով եւ ապաստակած մինչեւ 1918ի սկիզբները։ Կապ պահած է Պոլսոյ ընդյատակեայ մարմնին հետ եւ ձմեռները յաճախ Պոլիս եկած եւ պատսպարուած սկիւտարաբնակ ընկ. Սուրէնի մօտ (բնիկ վանեցի, Թրքական սպայից վարժարանէն շրջանաւարտ էր եւ փախստական վիճակի մէջ կ'ապրէր Սկիւտար)։ Սուրէնը ունէր Թրքական զինուորական կայաններու անունով բազմաթիւ կեղծ կնիքներ, որոնցմէ կ'օգտուէին Բիւթանիոյ շրջանին մէջ 1915–18 տարիներուն ապստամբող հայ տղաքը, գլխաւորաբար օվաճըգցիներ։ Կիլիկիոյ մէջ 1919–1921 տարիներուն գործող այս հնչակեան ղեկավար Վահան Ժամկոչեանն ալ օգտուած է այս կնիքներէն եւ մեր տղոց զինական օժանդակութիւններէն։

Բայց երբ, 1918ի սկիզբները, Վահան Ժամկոչեան Էսկիշէհիրի մէջ կը ձերբակալուի, ան հարցաքննութեան ժամանակ կը մատնէ Պոլսոյ մէջ այդ շրջանին (Շաւարշ Միսաքեանի ձերբակալուելէն ետք) գործող ընկ. Մկրտիչի (Առնաւուտ գիւղ), ինչպէս նաեւ իրեն այնքա՜ն օգտակար եղած ընկ. Սուրէնի (Սկիւտար) հասցէները։ Ընկ. Մկրտիչ եւ իր կինը կը ձերբակալուին, իսկ ընկ. Սուրէն կ'ազատի շնորհիւ իր տան պատին մէջ պատրաստուած թաքստոցին։ Բիւթանիոյ լեռները ապստամբող՝ նոյնպէս օվաճըգցի Տօնիկը պատահմամբ Սուրէնին տունը կ'ըլլայ խուզարկութեան ընթացքին, բայց, արտակարգ յանդգնութիւնով, Տօնիկ, տասնոց ատրճանակը ձեռքը՝ կը նետուի դռնէն դուրս եւ կը յաջողի ազատուիլ ձերբակալութեան եկողներու հետապնդումէն։ Տօնիկի ճակատագիրը դժբախտաբար դառն եղաւ աւելի ուշ. 1922ին, երբ Քեմալականները հասան Իզմիրի շրջանը, ան իր խումբին հետ սպաննուեցաւ դաւադրաբար, յունական տարազով ծպտուած քեմալական գումարտակի մը կողմէ»։

Ընկ. Սարունիի կողմէ տրուած այս հետաքրքրական տեղեկութիւններով՝ կը փակենք յաւելումներու և ճշդումներու այս գլուխը, եւ ՆԻՒԹԵՐ Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ շարքի առաջին այս հատորը։

Անգամ մը եւս կոչ կ'ընենք մեր այն ընկերներուն ու բարեկամներուն, որոնք ի վիճակի են իրենց ճշդումներով ու յաւելեալ տեղեկութիւններով հարստացնելու տուեալ շրջաններու մեր յեղափոխական անցեալի գիտութիւնը, անպայման, եւ անյապաղ, գրելու այդ մասին ԱԶԴԱԿ Շաբաթօրեակի խմբագրութեան։

Հ. Տ.

ՑՈՒՑԱԿ
Ա. ՀԱՏՈՐԻՆ ՄԷՋ ՅԻՇԱՏԱԿՈՒԱԾ ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ԿԱՐԵՒՈՐ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐՈՒ

ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԿԱՄՔԸ ՆԵՐԿԱՅԱՑՆՈՂ ՄԱՐՄԻՆ.— 7բ, 46ա, 63բ, 64ա, 65ա, 65բ, 66ա, 72ա, 82բ.
Հ. Յ. Դ. ԽՈՐՀՈՒՐԴ.— 139ա, 182բ, 231ա.
ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԲԻՒՐՕ.— 30ա, 31ա, 82ա, 83ա, 136բ, 233ա, 263բ.
ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՒՐՕ (կամ «ԴՐՕՇԱԿ»Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ).— 7բ, 8ա, 8բ, 11բ, 20բ, 21ա, 21բ, 22բ, 23ա, 25բ, 26բ, 30ա, 34ա, 34բ, 36ա, 36բ, 38ա, 38բ, 39ա, 39բ, 40ա, 42ա, 46բ, 48բ, 49ա, 53բ, 54ա, 56բ, 57ա, 63բ, 64ա, 69ա, 69բ, 77ա, 78բ, 79բ, 82ա, 82բ, 87բ, 89ա, 90ա, 115բ, 116ա, 116բ, 139ա, 163բ, 172բ, 182բ, 186բ, 187բ, 188բ, 190բ, 191ա, 200ա, 213ա, 223ա, 234ա, 234բ, 235ա, 236ա, 236բ, 259ա, 259բ.
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԻՒՐՕ.— 136բ, 139ա, 191բ, 252բ.
Հ. Յ. Դ. ԲԻՒՐՕ.— 122ա, 123ա, 136բ.
ԿԻԼԻԿԻՈՅ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ Կ. Կ. կամ ԼԵՌՆԱՎԱՅՐԻ ՊԱՏ. ՄԱՐՄԻՆ.— 6բ, 7բ, 30ա, 37ա, 42ա, 46ա, 48բ, 51բ, 65բ, 75ա, 78ա, 79բ, 82բ, 87բ, 98բ, 101ա, 103բ, 116բ, 126ա, 138բ, 259ա, 259բ.
Կ. ՊՈԼՍՈՅ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ Կ. Կ. կամ ՎԻՃԱԿԻ ՊԱՏ. ՄԱՐՄԻՆ.— 138բ, 139ա, 139բ, 172բ, 174բ, 175բ, 176ա, 176բ, 177ա, 177բ, 181բ, 182ա, 197բ, 198բ, 202բ, 203ա, 204ա, 205ա, 205բ, 206ա, 206բ, 207ա, 207բ, 209ա, 209բ, 210բ, 212բ, 213ա, 215ա, 215բ, 218բ, 220բ, 236բ, 263ա.
ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՄԱՐՄԻՆ.— 139ա, 182բ, 184ա. 184բ.
ՑՈՒՑԱԿԱՆ կամ ՑՈՒՑԱ-ՏԵՌՈՐԱԿԱՆ ՄԱՐՄԻՆ.— 75ա, 113բ, 114ա, 115ա, 116ա, 139ա, 173ա, 234ա.
ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ Կ. ԿՈՄԻՏԷ.— 35բ, 44ա, 46ա, 46բ, 47ա, 48բ, 52բ, 63բ, 79բ, 82բ, 104ա, 137ա, 263բ.
ԵԳԻՊՏՈՍԻ ԿՈՄԻՏԷ.— 238բ, 240ա, 240բ, 241ա, 241բ, 244բ, 245բ, 246բ, 247ա.
ԼԻԲԱՆԱՆԻ Կ. ԿՈՄԻՏԷ.— 269ա.
ԿԻԼԻԿԻՈՅ Կ. ԿՈՄԻՏԷ.— 120ա, 121ա, 122ա, 123ա, 124ա, 129ա, 129բ. 131բ, 133ա, 135բ, 137բ, 213բ, 263ա, 263բ.
ՊՈԼՍՈՅ Կ. ԿՈՄԻՏԷ.— 148ա, 148բ, 152ա, 152բ, 153ա, 153բ, 154ա, 155ա, 155բ, 156բ, 157ա, 158ա, 162ա, 162բ, 163բ, 164ա, 164բ, 165ա, 166ա, 167ա, 167բ, 168ա, 169ա, 170ա, 170բ, 171բ, 172բ, 173ա, 180բ, 181բ, 184ա, 185ա, 185բ, 186ա, 188բ, 191բ, 192ա, 192բ, 193ա, 193բ, 194ա, 195ա, 195բ, 263բ.
ՍԵՒ ԲԼՈՒՐԻ (ՍԵԲԱՍՏԻԱ) Կ. ԿՈՄԻՏԷ.— 221բ.
ՎՐԱՍՏԱՆԻ Կ. ԿՈՄԻՏԷ.— 264ա.
ՎՐԷԺԻ (ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆ) Կ. ԿՈՄԻՏԷ.— 98բ, 99ա.

ՑՈՒՑԱԿ Ա. ՀԱՏՈՐԻ ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒ

Աբամեան Աբրահամ Յկ.— 268ա.
Աբգարեան Գրիգոր.— 268ա.
Աբրահամեան Յակոբ (Վարդ-Մանուշակ).— 57բ, 69ա, 69բ, 74բ: 78ա, 84բ, 94ա, 95ա.
Ադամեան (Յակոբ?).— 15ա, 17ա, 85բ.
Ազատեան Հրանդ.— 246բ.
Ազիզօֆ.— 94ա.
Ազիրեան Գրիգոր եւ Միսաք.— 121բ.
Ազնաւուրեան Լեւոն.— 254բ.
Ազնաւուրեան Յակոբ.— 240ա, 241ա.
Աթմաճայեան Սարգիս.— 204ա.
Ալմազ Մանուկ.— 142բ.
Ալպոյաճեան Արշակ.— 197բ.
Ակնունի (Մալումեան Խաչատուր).— 81բ, 139ա, 202բ.
Ահարոնեան Աւետիս.— 197բ, 226բ, 227ա, 281ա.
Ահարոնեան Սերոբ Մ.— 74ա.
Ահարոնեան Վարդգէս.— 133բ.
Ահմէտ Րիզա.— 199ա.
Աղասէր.— 6բ, 46ա, 49բ, 51բ, 52ա, 68բ, 70ա, 72ա, 80բ, 81բ, 88ա, 89ա, 102ա, 102բ, 112բ.
Աղբալեան Նիկոլ (Հանգոյց).— 198ա, 223բ, 231ա, 234ա.
Աճոբեան.— 63ա.
Ամատունի Կ?.— 122բ.
Ամիրեան.— 252ա.
Այվազեան Կարապետ (Վ. Էտկար).— 20ա, 20բ, 107բ, 108ա, 110ա, 110բ, 111ա, 113ա, 113բ, 114ա, 114բ.
Այվազեան Ս.— 8ա, 9ա, 10ա, 10բ, 11ա, 12ա, 13ա, 14ա, 16ա, 18ա, 19ա, 25ա, 48ա, 53ա, 67ա.
Անդրանիկ Զօրավար (Օզանեան).— 233բ, 234ա, 235ա, 239ա, 240բ, 241ա, 250բ?, 251բ?, 263բ, 272բ, 285բ.
Անդրէասեան Արտաշէս (Սուրէն).— 163բ.
Անուշիկեան Յակոբ Աղա.— 124ա.
Անտէլէբեան Յարութիւն.— 268ա.
Աշըգեան Կ. Բ.— 262ա.
Աշըգեան Շահմէր.— 283բ.
Աշըգեան (Աշըղեան) Պատրիարք.— 143ա, 143բ, 145ա, 145բ, 146ա, 146բ, 147ա, 147բ.
Աշիգեան (Աշըգեան) Ճիվան Էֆէնտի.— 217բ, 218ա, 221ա.
Աշոտ Լեւոն.— 6բ, 103բ, 104բ.
Աչուկեան Մերկէրոս Յ.— 211բ.
Ասատ Խան.— 276ա, 277ա.
Ասատուրեան Գալուստ.— 162բ.
Ասատուրեան Մելքոն.— 93ա.
Ասըլպէկեան Յակոբոս.— 217ա.
Աստուածատուրեան Կ.— 256ա.
Ատոմ.— 119բ.
Արամ Չաւուշ.— 275ա.
Արամեան Վահան.— 127ա.
Արապաճեան Ոսկիան.— 268բ.
Արարատեան (Զօրավար).— 263բ.
Արեւեան Աւետիս.— 254ա, 255ա.
Արզուեան.— 90ա, 253ա.
Արզումանեան Յարութիւն.— 268ա, 268բ.
Արզումանեան Սարգիս.— 277բ.
Արընեան Կարապետ.— 271ա.
Արդութեան (Իշխան Յովսէփ).— 263բ.

ԾԱՆՕԹ.— *Էջաթիւերուն կից ա եւ բ տառերը ցոյց կու տան առաջին եւ երկրորդ սիւնակները։*

Արմաղանեան Սարգիս·— 270բ, 275ա, 278ա; 279ա, 280բ, 281ա, 283ա·
Արմէն Լ· Գ·— 16ա·
Արշակեան Արամ Պէյ·— 240ա·
Արսլանեան Գէորգ վարդապետ·— 283ա·
Արտաշէս (լրտես)·— 148ա, 148բ, 149ա·
Արտաւազդ·— 109բ, 110բ, 111ա·
Արփիարեան Արփիար·— 21ա, 67բ·
Աւետիս Չաւուշ·— 130բ·
Աւետիքեան·— 210բ·
Աւօ եւ Մարօ (Նազարբէգեան)·— 10բ, 11բ·

Բարազեան Պետրոս·— 198ա, 199բ, 214բ·
Բաթարանեան Հայկ·— 247ա, 247բ, 248ա, 250բ, 251բ, 252ա·
Բակլանեան Թագւոր·— 268բ·
Բարունեան Մարտիրոս·— 162բ, 163ա, 163բ·
Բալայեան Տօքթ·— 114ա·
Բարսեղեան Սարգիս (Վանայ Սարգիս, Շամիլ)·— 139ա·
Բիւրատ Սմբատ·— 24բ, 25ա, 30բ·

Գաբրիէլեան Հ· Ն·— 246ա·
Գազանճեան Գրիգոր·— 268ա·
Գազանճեան Մկրտիչ·— 210ա·
Գալըպճեան Սիմոն·— 283բ·
Գալստեան Թադէոս եւ Մանուկ·— 103ա·
Գալֆայեան Արսէն էֆէնտի·— 204բ, 205բ, 207բ, 208բ, 222ա·
Գալֆայեան Մարգար·— 70բ·
Գալֆայեան Յ· (Վահրամ)·— 26բ, 27ա, 31ա, 33ա, 36ա, 37ա, 39ա, 40ա, 43ա, 43բ, 46ա, 58բ, 59ա, 65ա, 70բ, 71բ, 79ա, 79բ, 80ա, 82ա, 82բ, 83ա, 83բ, 85բ, 86ա, 87բ, 88ա, 88բ, 89ա, 89բ, 93բ, 94բ, 95ա, 96ա, 98բ, 100ա, 102ա, 102բ, 104բ, 105ա, 109ա, 111ա, 112բ, 113բ, 202բ·
Գամպուրեան Յովսէփ·— 254բ·
Գայեան Միհրան·— 269ա, 285բ·
Գասապեան վարդան Յ·— 228բ, 231ա, 231բ, 232ա·
Գասարճեան Աշոտ·— 277բ, 278ա·
Գարակէօզեան Յակոբ (Զաւէն)·— 138ա, 159ա, 172բ·
Գարայեան·— 238ա·
Գարապէքիր Ք· (Զօրավար)·— 134բ·
Գարեգին Խաժակ (Բաբա)·— 7ա, 23ա, 47բ, 138բ, 139ա, 143ա·
Գարինեան Տուրան·— 11ա, 19բ, 21ա·
Գարօ Արմէն·— 6ա, 7բ, 13բ, 21բ, 46բ, 50ա, 50բ, 51բ, 133բ, 135ա, 135բ, 138բ, 139ա, 163բ, 240բ·
Գեղամ·— 86բ, 87ա, 89բ, 101ա·
Գեւոնեան Յարութիւն (Փասքալ)·— 138ա·
Գէորգ Անիւտան (Չաւուշ)·— 281բ, 282ա, 282բ·
Գէորգեան Կարապետ·— 98բ·
Գըզըլը Հանը Ղասըմ խօճա·— 207բ, 208ա·
Գլընեան·— 25ա, 26բ·
Գնունի Խաչիկ·— 163բ·
Գողոյեանց Իսկենտէր եւ Արշակ խան·— 48ա·
Գույումճեան Միսաք (Առաննար, Կարին)·— 6բ, 22բ, 28ա, 28բ, 30ա, 30բ, 31բ, 33ա, 34բ, 39բ, 40ա, 42ա, 43բ, 46ա, 49բ, 50բ, 51բ, 52ա, 53ա, 55բ, 56ա, 58ա, 58բ, 61ա, 61բ, 63ա, 64բ, 65բ, 67ա, 67բ, 69բ, 71բ, 72ա, 80ա, 80բ, 81բ, 82ա, 88ա, 112բ·
Գրանեան·— 276ա·
Գրգեաշարեան Ահարոն·— 273ա·
Գրգեաշարեան Կարապետ·— 277ա, 279ա·
Գրիգորեան Տօքթ·— 124ա·
Գօստմիկեան Պօղոս·— 268ա·

Դաւթեան էֆէնտի·— 221ա, 222ա·
Դերձակեան·— 100բ, 106ա·
Դեւեան Արտաշէս (Եգիպտացի)·— 138ա·
Դրօ (Զօրավար)·— 239ա, 240բ·

Եազուպեան Տիգրան·— 197ա, 200բ, 202ա, 208բ, 227ա, 228բ եւ իր թղթածրարը՝ էջ 229–256·
Ելանճեան Գրիգոր·— 202ա, 223բ, 224բ·
Եղիսէեան·— 213ա, 214ա, 215ա·
Եուսուֆեան Յովհ· (Մելիք)·— 7բ, 31ա, 138ա, 138բ, 139բ, 145ա, 146բ, 158ա·
Եսայեան (Տիկին)·— 123ա·
Եսայեան Ստեփան (Արմենակ, Ատրունի, Վրոյր)·— Իր թղթածրարը՝ էջ 197–228. Նաեւ՝ 229ա, 229բ, 230ա, 230բ, 231ա, 231բ, 232ա, 232բ, 233ա, 233բ, 246ա, 246բ, 256բ·
Եսայեան Օշին·— 110ա, 110բ·
Երանոսեան Արամ·— 213ա·
Երէցեան·— 128բ·
Երկաթագործեան Ռուբէն·— 285բ·
Եփրեմեան Մկրտիչ (Ցոլակ)·— 26բ, 27ա, 197ա, 227ա, 228ա, 229բ, 230ա, 230բ, 232բ, 233բ, 234ա, 235բ, 246բ, 271բ, 272բ·

Զարդարեան Ռուբէն (Ասլան)·— 6բ, 139ա, 203բ, 204բ, 222բ, 223ա, 226ա, 228ա, 233բ, 234ա, 234բ, 235ա·
Զարիկեան Մանուկ·— 283բ·
Զաւարեան Սիմոն (Անտոն)·— 6բ, 81բ, 82ա, 113բ, 120ա, 139ա, 186ա, 186բ, 197ա, 215բ, 229բ, 230ա, 231ա, 233ա·
Զաւէն Պատրիարք·— 267բ·
Զաւրիեւ (Բժիշկ)·— 225ա·
Զարեհ·— 23բ, 24բ·
Զեմմուր·— 262ա·
Զէքի·— 36ա, 42բ·

Էդուարդ, Էտվարդ (Սիսակ)·— 12ա, 12բ, 17ա, 17բ, 18ա, 18բ, 24ա, 24բ, 27ա, 31բ, 32բ, 33բ, 44ա, 46ա, 53ա, 54բ, 56բ, 58բ, 60ա, 61ա, 62բ, 63բ, 64ա, 64բ, 66ա, 72ա, 74ա, 74բ, 75ա, 77ա, 78բ, 79ա, 84բ, 116բ·
Էլմասեան Միհրան (Արսլան)·— 84ա, 101բ·
Էնվէր Պէյ·— 200ա·
Էնֆիէճեան·— 89ա·
Էպլիղաթեան Մատթէոս·— 265բ·
Էվիխանեան Կարապետ·— 270բ, 284ա·
Էքմէքճեան Ղազարոս·— 94բ·
Էքսէրճեան Լ·— 256ա·

Թագւորեան Համբարձում (Տօքթ·)·— 268ա·
Թադոսեան Վաղարշակ·— 105ա, 105բ·
Թաթուլեան Միհրան·— 283բ·
Թախթանեան Ֆ·— 265բ·
Թահմիզեան Տիգրան·— 103բ·
Թարգիբաշեան·— 144բ·
Թափառիկ·— 113բ·
Թելլալեան Ստեփան·— 283բ·
Թէրզեան Լեւոն·— 279բ·
Թէրզեան Յովսէփ·— 108ա·
Թէրզեան Պետրոս·— 285բ, 269ա·
Թէրլէմէզեան Յովհաննէս·— 268բ·
Թէքէեան Վահան·— 226բ·
Թէքիրտաղցի Լեւոն·— 159բ·
Թէօյարտա Մ· (Հարիւրապետ)·— 271ա·
Թիւթիւնճեան·— 238ա·
Թիւթիւնճիեւ (Վիրաբոյժ, մատնիչ)·— 153բ, 154ա, 154բ·
Թիրեաքեան Հրաչ (Սեպուհ, Ֆարհատ)·— 6բ, 22բ, 24բ, 27բ, 28ա, 28բ, 29ա, 30ա, 31ա, 31բ, 33ա, 33բ, 34ա, 34բ, 35ա, 35բ, 36բ, 37բ, 39բ, 40ա, 40բ, 41ա, 44բ, 45ա, 46ա, 64բ, 65ա, 70բ, 73բ, 74բ, 77ա, 78ա, 79բ, 81բ, 82բ, 83բ, 84բ, 91ա, 91բ, 94ա, 95ա, 104բ, 112ա, 112բ, 113բ, 138բ·
Թիրեաքեան Տօքթ·— 67բ, 70ա·
Թովմաս·— 119բ·
Թորոսեան Զանիէլ·— 275բ, 276բ·
Թուղլաճեան Երուանդ եւ Վռամշապուհ·— 168բ·
Թումանեան Յովհաննէս·— 133բ·
Թուրամեան·— 88բ·
Թուրսարգիսեան Պօղոս·— 270բ, 275ա, 276ա, 282ա·
Թոփալեան·— 87բ, 89ա, 109բ·
Թօփճեան Եղիշէ·— 222բ·
Թօփունեան Գարեգին·— 162բ·

Ժամկոչեան·— 125ա·
Ժամկոչեան Վահան·— 280բ, 282ա, 282բ·
Ժօրիս·— 113բ, 173ա, 174ա·

Իզմիրլեան·— 276ա·
Իզմիրլեան Պատրիարք·— 18ա, 36բ, 151ա·
Իլհամի Պէյ·—
Իմամզատէ Էօմէր էֆէնտի·— 207բ·
Իննինեան Արամ·— 266ա, 266բ, 267ա, 267բ·
Իպրահիմ (Շէյխ)·— 203բ, 219բ, 220ա·
Իսկենտէրեան Վարդան·— 281ա·
Իփէկեան Գասպար·— 198ա·

Լազեան Գաբրիէլ·— 197ա·
Լալայեանց Աւետիք·— 197բ, 240ա, 241ա·
Լենին·— 134բ·
Լեւոնեան Արմենակ Ս· (Աշոտ Երկաթ)·— 7ա, 46ա, 47բ, 48բ, 49ա, 53ա, 54ա, 56բ, 57ա, 57բ, 62բ, 63բ, 64բ, 69ա, 69բ, 73բ, 74ա, 75ա, 75բ, 76բ, 77ա, 83ա·
Լուսինեան Նազարէթ·— 93ա, 93բ·
Լօրիկեան Տօքթ·— 121ա·
Լօրիս-Մելիքեան Տօքթ·— 226բ·

Խանզատեան Խաչիկ·— 93ա·
Խանձեան Գրիգոր·— 114բ·
Խանջեան Ֆրանգիւլ·— 254բ, 256ա·
Խաչատուրեան Միհրան·— 198ա, 240ա, 252բ, 254ա·
Խաչատուրեան Յարութիւն (Վերապատուելի)·— 285բ·
Խաչատրեան Սմբատ (Բորիս)·— 22ա, 33բ, 36ա, 36բ, 38բ, 39ա, 41բ, 42ա, 51ա, 51բ, 72ա·
Խաչիկեան Յակոբ·— 271ա·
Խատիսեան Ալեքսանդր·— 263բ·
Խաւուքեան Պաղտասար·— 84ա·
Խեչօ (Դաշնակցական)·— 240բ·
Խշտոյեան·— 44ա, 46բ·
Խորէնեան·— 90ա·
Խուխումնեան·— 111բ·
Խուլֆի Փաշա·— 219բ, 220ա·
Խրիմեան Հայրիկ·— 134բ·

Ծամհուր Տիգրան (Ֆէրիտ Ճէմիլ, Տ· Ամսէեան)·— 137բ, 262բ, 263բ·

Կամսարական·— 119բ·
Կայծակ Արամ·— 278ա, 286ա, 286բ, 287ա, 288բ·
Կարապետեան Աւետիս եւ Մարտիրոս էֆ·— 195ա, 196ա, 196բ·
Կարապետ Չաւուշ·— 124բ·
Կարինեան Հր·— 263բ, 264ա·
Կէլիպօլեան Թագւոր·— 268բ·
Կէրթմէնեան Մարտիրոս·— 283բ·
Կէօզիւքիւչիւքեան Միսաք·— 283բ·
Կէօլնիւքեան (Կելնիկեան)·— 46բ, 47ա·
Կէօկտէրէլեան Կարապետ·— 271ա·
Կիլիկեան (Բժիշկ)·— 6բ·
Կիւլպէնկեան·— 32բ, 56ա, 90ա·
Կիւլպէնկեան Տօքթ·— 281ա·
Կիւմիւշեան Պ· Բ·— 220բ, 221բ·
Կոստանեան Սարգիս·— 29ա·
Կորիւն·— 31ա, 41ա, 41բ, 42ա·
Կուրօ (Զօրավար)·— 276բ, 281բ·

Հազարեան Ոսկան·— 30բ, 34ա·
Հալըպճեան·— 127ա, 127բ, 128ա, 129ա, 129բ·
Հանի Պօղոսեան Յարութիւն·— 268ա·
Համազասպ (Սրուանձտեան)·— 225ա, 225բ, 238ա, 239ա, 240բ, 241ա·
Համբարձում (մատնիչ)·— 162բ·
Հայկ·— 130ա, 131ա, 133ա·
Հայկեան Յ· Խ·— 122ա·
Հայկունի Կ·— 13բ·
Հայրապետ էֆէնտի (Մէնթէշէցի)·— 221ա·
Հանէսեան·— 107բ·
Հանըմեան Արտաւազդ·— 117ա, 117բ, 225բ, 226ա, 240ա·
Հանլէր (Հրամանատար)·— 281բ·
Հաջեան Աստուր·— 276ա·
Հասան Փաշա·— 160բ·
Հասկել·— 135բ·
Հարբորտ·— 263բ·
Հեղինեան·— 121ա·
Հերեան·— 123ա, 271ա·
Հիլմի·— 259բ, 260ա, 260բ, 261ա, 262ա·
Հմայեակ·— 85բ, 86ա, 100ա, 100բ, 105բ, 106ա·
Հուվըր·— 135բ·
Հոտիկեան Հրանդ·— 268ա·
Հրաչեայ·— 11բ·

Ղազարեան Վ·— 87ա, 105ա, 116ա, 116բ·
Ղազէրեան Տիգրան էֆէնտի·— 212ա·
Ղարիպեան Տէր Սարգիս·— 85բ·
Ղրմեան Արթին·— 283բ·

Ճեմալ Պէյ, Ճէլալ Պէյ (Ատանայի կուսակալ)․— 276ա, 277ա․
Ճերարտ․— 135բ, 226բ․
Ճէհէննէմ․— 286ա․
Ճէպէճեան Սարգիս․- 269ա, 278ա, 285բ, 286ա, 286բ, 288ա․
Ճէպիտէլիկեան Յակոբ․— 206բ․
Ճէվահիրճեան․— 147բ․
Ճէտիտեան Միհրան․— 285բ․
Ճէրէճեան Զաքար․— 283ա․
Ճէրէճեան Թորոս․— 283բ․
Ճըռեան Հանի Աղա․— 277ա․

Մաթոսեան Օ․ եւ Կ․— 43ա․
Մալխասեան Սարգիս․— 254ա․
Մալխասեան Ստեփան․— 198ա․
Մալխասեան Տրդատ․— 255ա․
Մակարեան Կարապետ․— 44ա․
Մաղաքեան․— 85բ․
Մայիլ․— 119բ, 258ա, 258բ, 261ա, 262ա․
Մանիկեան (Գարեգին?)․— 91ա, 93բ, 94բ, 95ա, 227բ․
Մանիսաճեան Միհրան․— 285բ․
Մանուկեան Արամ․— 263բ․
Մասլաթեան․— 32ա, 32բ, 66բ․
Մատթէոսեան․— 238ա․
Մատոյեան Կարապետ․— 93ա․
Մարգար (Ոստիկանապետ)․— 160բ, 161ա․
Մարգարեան Գ․- 126բ, 128բ․
Մարգարեան Կ․— 13բ․
Մարտիրոսեան Կարապետ․— 173ա․
Մաքսիմով․— 166բ, 167բ․
Մաքսուտ Սիմոն Պէյ․— 143բ, 144ա, 144բ, 146բ, 147ա․
Միասնիկեան Ալեքսանդր․— 134ա․
Միլրան (Միլլերան)․— 276բ․
Մինասեան Սարգիս․— 138ա․
Միվլանզատէ Րիֆաթ․— 223ա․
Մինարէճեան Թագւոր․— 268բ․
Միսաքեան Արտաշէս․— 163բ․
Միսաքեան Միքայէլ․— 109ա, 109բ, 111ա, 111բ․
Միսաքեան Շաւարշ․— 122բ, 123բ․
Միրզայեան Յովսէփ (Արբակ)․— 37ա․
Միքայէլեան Քրիստափոր․— 7ա, 68ա, 71բ, 75ա, 114ա, 115ա, 115բ, 116ա, 139ա, 173ա․
Մլեհ․— 60բ․
Մխիթարեան Գուրգէն․— 256բ․
Մկր․— 280ա․
Մնացականեան (Տօքթ․ Արամ?)․— 129բ․
Մնացականեան (Տօքթ․ Շ․)․— 282ա, 283ա․
Մնտիկեան․— 71ա․
Մնտիկեան Արամ․- 281ա․
Մշեան Արամ․— 284ա․
Մոմճեան Թաթուլ․— 92ա․
Մուշեղ Եպիսկոպոս․— 224ա․
Մուրատ Սեբաստացի․— 235ա․
Մուրատ (Հնչակեան)․— 8ա, 9ա, 9բ, 10ա, 16ա, 46ա, 48ա, 53ա, 60բ, 63ա․
Մուրատեան Մարթին (Աշոտ, Աշոտ-Մարթին, Աշմար, Քաջբերունի)․— 6ա, 6բ, իր թղթածրարը՝ էջ 8-119, նաեւ՝ 258ա, 259ա, 2559բ, 260ա, 260բ, 262ա․
Մտածումեան Կարապետ․— 283բ․
Մօզեան Լեւոն․— 122ա, 123բ․
Մօսկիչեան Սիրական․— 215ա․

Յակոբ, Ակոբ․— 258բ, 259բ, 261ա, 262ա․
Յակոբ, Յակովբ, Յակոբոս․— 143ա, 144բ, 145ա, 145բ, 146ա, 146բ, 147ա, 147բ․
Յակոբեան Թովմաս․— 268բ․
Յակոբեան Կ․— 254բ․
Յակոբեան Տօքթ․— 20բ․
Յարութիւն Աղա (Վանեցի)․— 142բ․
Յարութիւն Պատրիարք (Երուսաղէմի)․— 144ա․
Յովհաննէս (Վանեցի, լրտես)․— 160բ․
Յովհաննէս, Օննիկ (մատնիչ)․- 162բ, 163ա․
Յովհաննէս (Ջրհանկիր)․— 142բ․
Յովնանեան Ղազարոս․— 268ա․
Յովսէփ (Չմշկածագցի)․— 162ա․
Յովակիմեան Յարութիւն Չաւուշ․— 285բ․
Յօլան․— 95ա, 96բ, 99ա, 100ա, 101ա, 101բ, 102ա, 103ա, 108բ, 109ա․

Նազաշեան Աւօ․— 51բ․
Նազգաշեան Տօքթ․— 270բ․
Նազարէթ Չաւուշ․— 281ա․
Նազարբէկեան (Հնչ․)․— 8բ, 21ա, 51ա․
Նազարէթ (Հանի)․— 16բ․
Նազարէթեան․— 23բ, 24ա․
Նազըմ Փաշա, 147ա, 151բ, 154բ, 160բ, 161ա․
Նաթալի Շահան․— 264ա․
Նալբանդեան Յակոբ․— 254բ․
Նալեան․— 19ա, 19բ, 21ա․
Նալպանտեան Տիգրան․— 113բ, 173ա․
Նահիկեան․— 82ա, 100բ, 106ա․
Նաւասարդեան Վահան․- 203ա, 213ա, 227ա, 229ա, 229բ, 230ա, 230բ, 231ա, 232ա, 232բ, 234բ, 235ա, 235բ, 256բ․
Ներսէսեան Գրիգոր․— 6ա, 19բ․
Նէվրուզեան Լեւոն․— 268ա․
Նէզրուզ (Տօքթ․ Յ․)․— 114բ, 225բ, 240ա․
Նիազի Պէյ․— 200ա․
Նշանեան Սուրէն Տօքթ․— 200բ, 201ա, 204բ, 205ա, 215բ, 217բ, 218ա․
Նորատունկեան Մ․— 238ա, 238բ, 256ա․
Նորսիկեան Մ․— 9բ, 10ա․
Նուպար Փաշա Պօղոս․— 224ա, 227ա, 241բ, 243բ, 244ա, 249բ, 250ա․

Շալճեան Արշակ․— 254ա․
Շահէնի Վ․— 59բ․
Շահէն Ֆարհատ․— 21ա, 21բ, 24բ, 25ա, 37ա, 38ա, 40բ, 41ա․
Շահինեան Միհրան․— 112ա․
Շահունեան․— 119բ․
Շահպազ Բարսեղ․— 237ա, 237բ․
Շահպազ Եղիա․— 159ա, 161ա․
Շահպազ Մ․— 272բ․
Շահպազ Վարդան․— 235ա․
Շահրիկեան Յ․— 120ա, 139ա, 224ա․
Շամլեան․— 85բ․
Շանթ Լեւոն․— 198ա․
Շապանեան․- 253ա․
Շաւարշ․— 24բ, 27ա, 28բ, 31ա, 31բ, 32ա, 39բ, 40ա, 41բ, 42բ, 45ա, 60բ, 61ա, 63ա․
Շեմսէտտէն Պէյ․— 276բ, 277ա, 279ա․
Շեմսի Փաշա․— 200ա․
Շըվեսար (Հարիւրապետ)․— 271բ․

Շիշմանեան․— 126բ, 128բ, 277բ, 280ա, 280բ, 281ա, 281բ, 282ա, 282բ, 283ա․
Շիրինեան Նասիպ․— 268ա․
Շիրվան․— 48ա․
Շխրտմեան Մեսրոպ եւ Զանիէլ․— 284ա, 285բ․
Շխրտմեան Մանուկ․— 284ա․

Ոսկեան Մարտիրոս․— 277ա, 279ա, 280ա, 281բ, 282ա․
Ոսկերիչեան Տէր Հայկազուն․— 253ա, 253բ․
Ուզունեան Կարապետ․— 268ա․
Ուզունեան Սեդրակ․— 278բ․
Ուրբաթեան Վաղարշ․— 268բ․

Չալեան Ասատուր․— 257բ եւ իր օրագրութիւնը՝ էջ 268-290․
Չալեան Կարապետ (Տեղակալ, Գայմագամ)․— 269բ, 274բ, 278բ, 284ա, 285բ, 287բ․
Չամալեան Ենովք․— 280բ․
Չամուրեան․— 276ա․
Չայնեան Յակոբ․— 269ա, 285բ․
Չանկալեան․- 124ա, 270բ, 271բ, 275ա, 276բ․
Չարշաֆճեան Թովմաս․— 44ա, 46բ․
Չաքըճի, Չաքըչի․— 126ա, 126բ․
Չէրչեան Յակոբ․— 174ա․
Չթճեան․— 255բ․
Չիթճեան․— 84ա․
Չիչէկեան Կարապետ․— 210ա․
Չմշկածագցի Կարապետ․— 159բ․
Չրագեան Միհրան․— 254ա․
Չրաքեան․— 225բ․
Չօպանեան Արշակ․— 52ա, 55բ, 65ա, 68ա․

Պագիրկանեան Յարութիւն Տօքթ․— 268բ․
Պալապանեան Նիկողոս․— 268ա․
Պալապանեան Տիգրան․— 268ա․
Պալըգճեան Յակոբ․— 254ա․
Պալըգճեան Սեդրակ (Վահրին)․— 197ա, 198ա, 208բ, 227ա, 229բ, 230ա, 234ա, 234բ, 235ա․
Պայէօզեան Մատթէոս․— 79բ, 91բ, 94ա․
Պատոյեան Ներսէս Մ․— 98բ․
Պարեգտար Յակոբ․— 92ա․
Պարթեւեան Սուրէն․— 225բ, 226ա․
Պեռար Վիկտոր․- 237ա․
Պետրոսեան Մ․— 123ա․
Պետրոսեան Ս․— 15բ, 48ա, 60բ, 63ա․
Պետօ (Պուլկարացի)․— 6բ, 46ա․
Պզտիկեան Ե․— 124ա, 124բ․
Պզտիկեան Տիգրան․— 280բ․
Պէկեան Արմենակ․— 122ա․
Պէնլեան Մամբրէ (նախկին վարդապետ, մատնիչ)․— 155ա, 155բ, 156ա, 156բ, 157ա․
Պէօրէկճեան Լեւոն․— 93ա․
Պիթնեան․— 61բ, 62բ․
Պոլատեան, Պօլատեան․— 276ա, 280բ․
Պոյաճեան Միհրան․— 234ա, 234բ․
Պոյաճեան Սիրական․— 100բ․
Պոնտացի․— 28ա, 28բ, 29բ, 30բ, 31ա, 31բ, 33ա, 33բ, 36բ․
Պուլտուքեան Երուանդ․— 123բ, 124ա․
Պեմն, Պրէմն․— 125ա, 127ա, 127բ, 128բ, 270ա, 272ա, 275բ, 276բ, 281բ, 282ա․
Պրոտօպապա Աղբէ․— 174ա․
Պօղոսոֆ Մկրտիչ էֆ․— 204բ․

Ջալլադ․— 11բ․
Ջհանկիւլ․— 24բ, 25ա, 37բ․
Ռահվեր․— 6բ, 80ա, 95ա, 96ա, 96բ, 97բ, 99բ, 100ա, 101ա, 102ա, 102բ, 103բ, 108ա․
Ռոստոմ․- 263բ․
Ռոտոսթոցի Գէորգ․— 162ա․
Ռուշտի․— 119բ․
Ռստիկեան Սմբատ․— 84ա, 100բ, 106ա․

Սազըզեան Յարութիւն․— 268ա․
Սահակեան Արշակ․— 287ա, 288բ․
Սահակեան Կարապետ․— 201ա․
Սանոսեան Հայկ․— 254ա, 255ա․
Սաչեան Ասատուր․— 273բ, 276բ․
Սաչեան Գրիգոր․— 283բ․
Սապահէտտին (Իշխան)․— 199ա, 223ա․
Սառաճեան․— 214բ․
Սասունցի․— 131ա․
Սարաճեան Պետրոս Եպիսկոպոս․— 269ա, 269բ, 273ա, 285բ․
Սարաֆեան Ա․ Ա․— 255ա, 256ա․
Սարգիսեան Նշան․— 103բ․
Սարգսեան Լեւոն․— 56բ, 60ա․
Սարըեան Մարտիրոս․— 247ա, 247բ․
Սարիեան Յովհաննէս․— 63ա, 67ա․
Սարհատ․— 6բ, 113բ, 114ա, 115ա, 116ա․
Սարհատեան Ա․— 269ա․
Սելճիկեան Նազարէթ․- 268բ․
Սենեքերիմ (մատնիչ)․— 162բ․
Սեպուհ (Զօրավար)․— 240բ, 263բ․
Սէլեան Մ․— 11բ, 12ա, 12բ, 55ա․
Սէրէնկիւլեան Վարդգէս (Զարմայր, Գիսակ)․— 138ա․
Սէրտարեան Խաչիկ․— 109ա․
Սէֆէրեան Շահէն (Մխօ)․- 84ա․
Սըդվըճեան Գրիգոր․— 285բ․
Սիպլեան Անտոն եւ Լեւոն․— 20բ․
Սիվրիսարեան․— 87բ, 89ա․
Սիւնի Բաբգէն․— 7բ, 138բ, 139բ, 166բ․
Սմբատ․— 88ա, 88բ, 94ա, 260բ, 262ա․
Սնար․— 255բ․
Սուլտուրեան Մկրտիչ․— 14բ, 15ա․
Սուրէն․— 25ա, 26բ, 27ա, 27բ, 28ա, 28բ, 43ա․
Սրապեան Գրիգոր․— 268բ․
Սօղանօղեան Ադամ․— 276բ․

Վազգէն․— 213ա, 213բ․
Վահան․— 22բ, 26ա, 28ա, 31բ, 32ա, 33բ, 34ա, 35ա, 38ա, 38բ, 39բ, 44բ, 51ա, 53բ, 55ա․
Վահանեան Կարապետ․— 63ա․
Վահրամ․— 126ա․
Վանարեան․- 130բ․
Վարաժնունի Գ․— 104ա․
Վարանդեան Միքայէլ․— 6բ, 7բ, 79բ, 82բ, 101ա, 104բ, 113բ, 163բ, 173ա, 237ա․
Վարդան (Խանասորի)․— 6բ, 113բ, 116բ, 240բ․
Վարդ-Պատրիկ (Վարդօ)․— 7ա, 22ա, 47բ, 53ա, 57ա, 85բ, 114բ․
Վարուժան Դանիէլ․— 235ա․

Վերածին Միհրան (Ֆարհատ)·— Իր թղթածրարը՝ էջ 120–137, ապա՝ էջ 262–268, նաեւ՝ 257ա, 257բ, 279ա, 280ա, 280բ։
Վէքիլեան·— 272ա·
Վռամեան Արշակ (Վահագ, Դերձակեան Օննիկ)·— 7բ, 43բ, 53բ, 54ա, 54բ, 56բ, 57ա, 57բ, 58ա, 58բ, 59ա, 59բ, 60ա, 60բ, 61ա, 61բ, 63բ, 64ա, 64բ, 65ա, 68բ, 70ա, 72ա, 73բ, 74ա, 74բ, 77ա, 82ա, 82բ, 83բ, 86բ, 95ա, 100բ, 103ա, 138ա, 138բ, 139բ, 159ա·
Վրացեան Սիմոն·— 257ա, 262ա·
Վրէժունի Սամուէլ·— 268բ·

Տագէսեան Միհրան·— 278ա, 278բ·
Տագէսեան Վարդան·— 279ա·
Տազբնեան Մելիք·— 215ա·
Տաթեւեան Վահագն·— 197ա, 234ա·
Տամատեան·— 42բ, 128ա, 129ա, 269բ, 270ա, 272բ, 276ա, 277ա, 277բ, 278ա, 279ա, 279բ, 280ա, 280բ, 281ա, 283բ·
Տամլամեան, Տամլամայեան·— 221բ, 222ա·
Տատ Տօքթ·— 276ա, 276բ, 277ա, 277բ, 279ա, 286բ, 287ա·
Տարտաղանեան Եռովք·— 275ա·
Տէմիրճեան Կ· Տօքթ·· 211բ·
Տէշանէլ·— 276բ·
Տէր Աբրահամեան Ա·— 255ա·
Տէր Կարապետեան Գեղամ (Մշոյ Գեղամ)·— 139ա·
Տէր Մանուէլեան Մարկոս·— 44ա, 47ա, 48բ·
Տէր Մարգարեան Աբգար Տօքթ·— 104ա·
Տէր Մարտիրոս·— 80ա·
Տէր Մարտիրոսեան Միքայէլ (Մար-Շիմօն, Մար)·— 6ա, 6բ, 7բ, 14ա, 16բ, 19ա, 21բ, 22ա, 25ա, 31ա, 33ա, 33բ, 65ա, 65բ, 114ա·
Տէր Մինասեան Գրիգոր·— 114բ·
Տէր Մինասեան Ռուբէն·— 46ա, 77ա, 264ա·
Տէր Յակոբեան Յակոբ·— 254բ·
Տէր Յովհաննէսեան Կարապետ·— 268ա·
Տէր Յովհաննէսեան Մարտիրոս·— 84ա·
Տէր Պօղոսեան·— 144բ·
Տէր Ստեփանեան·— 226բ·
Տրդատեան Հաճի·· 285բ·
Տէօվլէթեան Խաչիկ Տօքթ·— 205բ, 206ա, 210բ, 211բ, 212ա, 212բ, 214ա, 214բ, 215բ, 216ա, 216բ, 217ա·
Տիգրան·— 85բ, 86ա, 87ա, 88բ, 89բ, 90բ, 91ա, 92ա, 94ա, 95ա·
Տիգրան Հաճի (Ոստիկանապետ)·— 151բ, 152ա, 152բ, 153ա·
Տիւրկէրեան Գարեգին·— 248ա, 248բ, 252ա, 252բ, 253ա, 253բ·
Տիւփրէօ·— 125ա·
Տիւփիէօ, Տիւփէօ (Զօրավար)·— 275բ, 276բ·
Տումանեան Յովհաննէս·— 271ա·
Տումանեան Նազար·— 283ա·
Տ· Փափազեան Թագւոր·— 268ա·
Տուտի Փափազեան Գեւորգ·— 268ա·
Տրօմար (Հարիւրապետ)·— 272ա, 272բ, 273ա·
Տօնապետեան Արմենակ·— 14բ·
Տօնիկեան Ս·— 211բ·
Տօքթորեան·— 85բ, 88ա, 90բ, 95ա·

Րէպէնեան Յ·— 269ա·
Րիֆաթ Պէյ·— 206բ, 207ա·

Փահլավանեան·— 147բ·
Փանոսեան Յակոբ·— 268բ·
Փաշայեան Կարապետ Տօքթ·— 197ա, 230ա·
Փատոյեան Շմաւոն·— 129բ·
Փափազեան Կ·- 254բ·
Փափազեան Յակոբ·— 41բ·
Փափազեան Վահան (Կոմս)·— 263բ·
Փէհրիզեան Հրաչ·— 254ա, 254բ·
Փիլաւեան·— 110բ, 111բ·
Փիլիպոսեան Գարեգին եւ Կարապետ·— 268բ·
Փիլիպպոսեան Յակոբ·— 234բ·
Փոստոյեան Խաչատուր·— 276ա·
Փոստոյեան Շմաւոն·— 269բ, 270ա, 280բ, 284բ, 285բ·
Փորթուքալեան Վահան·— 271բ, 272ա, 272բ, 276բ·

Քարտաշեան Յ·— 264ա·
Քարտաշեան Վահան·— 227ա·
Քեմալ Մուսթաֆա·— 124բ, 125ա, 287ա, 287բ·
Քէյիշեան Պօղոս·— 270բ, 271ա, 272ա·
Քենտիրեան Վռամշապուհ·— 75ա, 173ա·
Քեռի·— 239ա, 240բ·
Քէլլէճեան Ս· Ե·— 211բ·
Քէհեայեան Արշակ (Սվաճեան Պօղոս)·— 197ա, 199բ, 200բ, 202ա, 202բ, 208ա, 208բ, 227ա, 227բ, 228ա, 229բ, 230ա, 231ա, 233ա, 233բ, 234ա, 234բ, 236բ·
Քէհեայեան Կարապետ·— 202բ·
Քէշիշեան Գ·— 103ա·
Քէշիշեան Համբարձում·— 278բ·
Քէֆլիքեան Եղիշէ էֆէնտի·- 276բ, 277ա·
Քէօլէեան Գրիգոր·— 211բ·
Քէօլէեան Խաչատուր եւ Լեւոն·— 268բ·
Քէօսէեան Հրանդ·— 268բ·
Քէօսէեան Մելքոն·— 172բ·
Քիւրքճեան Վ· Ս·— 222ա, 222բ·

Օհանեան Աշոտ·— 30բ·
Օհաննէսեան Արամ·— 14բ, 15ա, 16բ·
Օհանջանեան Համօ (Բժիշկ)·— 197բ, 233բ·
Օղլագեան Յովսէփ·— 277բ·
Օղլուգեան Կարապետ·— 285բ·

Ֆէնէրճեան Սարգիս·— 122ա·
Ֆրանքլին-Պույոն·— 273ա·
Ֆրէնկեան·— 217ա·

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

էջ եւ սիւնակ

ՆԻՒԹԵՐ Հ· Յ· ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ — Հ· Յ· Դ· ԲԻՒՐՕ 5

Ա·— ԱՐԽԻՒԱՅԻՆ ՆԻՒԹԵՐ Հ· Յ· ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԼԵՌՆԱՎԱՅՐԻ (ԿԻԼԻԿԻԱ), ԿՂԶԻԻ (ԿԻՊՐՈՍ), ԵԳԻՊՏՈՍԻ ԵՒ ՈՍԿԵՀԱՆՔԻ (ԻԶՄԻՐ) ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԵԱՆՑ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ — 1896–1905 6

496–1 Ս· Այվազեանի նամակը Մարթինին եւ Միսաքին 8ա
496–2 Ս· Այվազեանի նամակը Աղեքսանդրիոյ ընկերներուն 9ա
496–3 Ս· Այվազեանի նամակը 10ա
496–4 Ս· Այվազեանի նամակը Կիպրոսի ընկերներուն 11ա
496–5 Էտվարդի նամակը Մարթինին 12ա
496–6 Ս· Այվազեանի նամակը Մարթինին 13ա
496–7 Կ· Մարգարեանի նամակը Մարթինին 13բ
496–8 Արմէն Գարոյի նամակը Մարթինին 13բ
496–9 Արամ Օհաննէսեանի նամակը 14բ
496–10 Ամերիկայէն՝ Ս· Պետրոսեանի նամակը Մարթինին 15բ
496–11 Մար-Շիմօնի նամակը Մարթինին 16բ
496–12 Արամ Օհաննէսեանի նամակը Կիպրոսի ընկերներուն 16բ
496-13 Էդուարդի նամակը Մարթինին 17բ
496–14 Էդուարդի եւ Այվազեանի նամակը Մարթինին 18ա
496–15 Արմէն Գարոյի նամակը Մարթինին 19ա
496–16 Կ· Այվազեանի նամակը Մարթինին 20ա
496–17 «Դրօշակ»ի խմբագրութեան նամակը Կիպրոսի կամ Աղեքսանդրիոյ Մարմնին 20բ
496–18 Շահէն Ֆարհատի նամակը (հաւանօրէն Մարթինին) 21ա
497–1 Արմէն Գարոյի նամակը Մարին 21բ
498–1 Աղեքսանդրիայէն՝ Սեպուհի (Հրաչ Թիրեաքեան) նամակը Մարթինին 22բ
498–2 «Դրօշակ»ի խմբագրութեան (Արեւմտեան Բիւրօ) նամակը Մարթինին 22բ
498–3 Իզմիրէն՝ Զարեհի նամակը Աղեքսանդրիոյ ընկերներուն 23բ
498–4 Ս·ի նամակը Մարթինին 24բ
498–5 Արեւմտեան Բիւրոյի նամակը Մարթինին 25բ
498–6 Ս·ի (Սեպուհ) նամակը Մարթինին 26բ
498–7 Սուրէնի նամակը Մարթինին 27ա
498–8 Սեպուհի (Հրաչ Թիրեաքեան) նամակը Մարթինին 27բ
498–9 Ս·ի (Սեպուհ· Հրաչ) նամակը Մարթինին 28բ
499–1 Ս·ի (Սեպուհ, Հրաչ Թիրեաքեան) նամակը Մարթինին 29ա
499–2 Ս·ի (Հրաչ) նամակը Մարթինին 30ա
499–3 Ս·ի նամակը Մարթինին՝ Գահիրէ 31ա
499–4 Էդվարդի նամակը Մարթինին 31բ
499-5 Միսաքի նամակը Մարթինին 33ա
499–6 Ս·ի (Հրաչ) նամակը Մարթինին 33ա
499–7 Արեւմտեան Բիւրոյի նամակը Մարթինին 34ա
499–8 Ս·ի (Հրաչ) նամակը Մարթինին 34բ
499–9 Վահանի նամակը Մարթինին 35ա
499–10 Ս·ի նամակը 35բ
499–11 Ս·ի նամակը 36բ
499–12 Ս·ի (Հրաչ) նամակը 37բ
499–13 Միսաքի (Գույումճեան) նամակը 39բ
499–14 Ս·ի (Հրաչ) նամակը 40ա
499–15 Ս·ի (Հրաչ) նամակը 41ա
499–16 Յ· Գալֆայեանի նամակը 43ա
499–17 Միսաքի (Կարին, Առանձար) նամակը Մարթինին 43բ
499–18 Ամերիկայի Կ· Կ·ի նամակը 44ա
499–19 Էդվարդի նամակը Մարթինին 44ա
499–20 Ա· Ս· Լեւոնեանի նամակը 46ա
499–21 Ամերիկայի Կ· Կ·ի նամակը 46բ
499–22 Վարդոյի նամակը Մարթինին 47բ
499–23 Ա· Ս· Լեւոնեանի նամակը 47բ
499–24 Ս· Պետրոսեանի նամակը Մարթինին 48ա
499-25 Աշոտ-Երկաթի (Ա· Ս· Լեւոնեան) նամակը 48բ
499–26 Աշոտ-Երկաթի (Ա· Ս· Լեւոնեան) նամակը 49ա
499–27 Միսաքի (Կարին, Առանձար) նամակը Մարթինին 49բ
499–28 Արմէն Գարոյի նամակը 50ա
499–29 Միսաքի (Կարին, Առանձար) նամակը Մարթինին 50բ
499–30 Ազատէրի նամակը Մարթինին 51բ
499–31 Կարինի (Միսաք Գույումճեան) նամակը Մարթինին 52ա
499–32 Ամերիկայի Կ· Կ·ի նամակը 52բ
499–33 Էդվարդի նամակը 53ա
499–34 Արեւմտեան Բիւրոյի նամակը 53բ
400–1 Աշոտ-Երկաթի նամակը 54ա
400–2 Էդվարդի նամակը 54բ
400–3 Առանձարի (Կարին) նամակը 55բ
400–4 Ա· Վռամեանի (Վահագ) նամակը 56բ
400–5 Աշոտ-Երկաթի նամակը 57ա
400–6 Աշոտ-Երկաթի նամակը 57բ
400–7 Ա· Վռամեանի նամակը 58ա
400–8 Առանձարի (Կարին) նամակը 58բ
400–9 Ա· Վռամեանի նամակը 59բ
400–10 Էդվարդի նամակը 60ա
400–11 Միսաքի (Առանձար, Կարին) նամակը 61բ
400–12 Միսաքի (Առանձար, Կարին) նամակը 61բ
400–13 Էդվարդի նամակը 62բ
400–14 Ա· Վռամեանի նամակը 63բ
400–15 Ա· Վռամեանի նամակը 64բ
400–16 Միսաքի (Առանձար, Կարին) նամակը 64բ
400–17 Կմախք տեղեկագրի 65բ
400–18 Էդվարդի նամակը 66ա
400–19 Կարինի (Առանձար) նամակը 67բ
400–20 Ա· Ա· Վռամեանի նամակը 68բ
400–21 Կարինի (Առանձար) նամակը 69բ
401–1 Յ· Գալֆայեանի նամակը 70բ
401–2 Կարինի (Առանձար) նամակը 71բ
402–1 Էդուարդի նամակը 72ա
402–2 Աշոտ-Երկաթի նամակը 74ա
402–3 Էդվարդի նամակը Աշոտ-Երկաթին 75ա
402–4 Էդվարդի նամակը՝ Մարթինին 77ա
402–5 Իզմիրէն՝ նամակ Մարթինին 78ա
402–6 Յ· Գալֆայեանի (Վահրամ) նամակը 79ա
402–7 Վահրամի (Յ· Ա· Գալֆայեան) նամակը 79բ
402–8 Կարինի (Առանձար) նամակը 80բ
402–9 Կարինի նամակը Մարթինին 81բ
402–10 Ա· Վռամեանի նամակը 82ա
402–11 Ա· Վռամեանի նամակը 82բ
402–12 Ա· Վռամեանի նամակը 83բ
402–13 Ամերիկայէն նամակ Մարթինին 85ա
402–14 Աթէնքէն՝ Տիգրանի նամակը Մարթինին 85բ
403–1 Ամերիկայէն՝ Հմայեակի նամակը Մարթինին 86ա
403–2 Իզմիրէն՝ Գեղամի նամակը Մարթինին 86բ
403–3 Գեղամի նամակը Մարթինին եւ Տիգրանին 87ա
403–4 Վահրամի (Յ· Գալֆայեան) նամակը 87բ
403-5 Աթէնքէն՝ Սմբատի նամակը Մարթինին 88ա
403–6 Վահրամի նամակը Մարթինին 88բ
403–7 Գեղամի նամակը 96բ
403–8 Վահրամի նամակը 89բ
403–9 Տիգրանի նամակը 90բ

Կ03–10 Տիգրանի նամակը 91բ
Կ03–11 Տիգրանի նամակը 92ա
Կ03–12 Սմբատի նամակը 94ա
Կ03–13 Տիգրանի նամակը Մարթինին 94ա
Կ03–14 Յ.ի նամակը 95ա
Կ03–15 Յօլանի նամակը 96բ
Կ03–16 Վրէժի (Արտաշատեանի) Կ. Կ.ի նամակը Կիլիկիոյ Կ. Կ.ին 98բ
Կ03–17 Պէյրութէն՝ Յ.ի (Յօլան) նամակը Մարթինին 99ա
Կ03–18 Ամերիկայէն՝ Հմայեակի նամակը 100ա
Կ03–19 Իզմիրի ընկերներու նամակը Լեռնավայրի Պատ. Կ. Կ.ին 101ա
Կ03–20 Պէյրութէն՝ Ռահվէրի և Յօլանի նամակը Մարթինին 101ա
Կ03–21 Ռահվէրի նամակը Մարթինին 102ա
Կ03–22 Ռահվէրի նամակը Մարթինին 102բ
Կ03–23 Ա. Վռամեանի նամակը 103ա
Կ03–24 Ռահվէրի նամակը Կիլիկիոյ Պատ. Մարմնին 103բ
Կ03-25 Մարսէյլէն՝ Վ. Ղազարեանի նամակը 105ա
Կ03–26 Վ. Թադոսեանի նամակը 105ա
Կ03–27 Հմայեակի նամակը 105բ
Կ03–28 Ս. Գ.ի նամակը Մարթինին 106բ
Կ03–29 Կարապետ Այվազեանի նամակը 107բ
Կ03–30 Յօլանի նամակը՝ Ռահվէրին 108բ
Կ03–31 Միքայէլ Միսաքեանի նամակը 109ա
Կ03–32 Կարապետ Այվազեանի նամակը 110ա
Կ03–33 Արտաւազդի նամակը Մարթինին 110բ
Կ03–34 Միքայէլ Միսաքեանի նամակը 111ա
Կ03–35 Արամի նամակը 111բ
Կ03–36 Ամերիկայէն՝ Դաւիթի նամակը 112ա
Կ03–37 Իզմիրէն՝ Վ. Էտկարի նամակը 113ա
Կ04–1 Աղեքսանդրիայէն՝ Թափառիկի նամակը 113բ
Կ04–2 Ցուցական Մարմնի նամակը 113բ
Կ05–1 Էտկարի (Կ. Այվազեան) նամակը 114ա
Կ05–2 Էտկարի նամակը Մարթինին 114բ
Կ05–3 Քրիստափորի նամակը Մարթինին 115ա
Կ05–4 Քրիստափորի նամակը Մարթինին 115բ
Կ05–5 Քրիստափորի նամակը Մարթինին 115բ
Կ05–6 Վ. Ղազարեանի նամակը 116ա
Կ05-7 Արեւմտեան Բիւրոյի նամակը 116բ
Կ17–1 Արտաւազդ Հանըմեանի նամակը 117ա
Յաւելուած Մարթինի թղթածրարին
ՈՒՂՂԵԱԼ ԴԱՇՆԱԿՑԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՆԵՐՈՒ 117բ

Բ.— ՄԻՆԱՍ ՎԵՐԱԾԻՆԻ ԹՈՒՂԹԵՐԸ — 1920–22 120

Մ.Վ.1 Կիլիկիոյ Կ. Կոմիտէի նամակը Սիսի Կոմիտէին 121ա
Մ.Վ.2 Գրիգոր Ազիրեանի յանձնարարական նամակը՝ Միսաք Ազիրեանին 121բ
Մ.Վ.3 Տեղեկատուութիւնք 121բ
Մ.Վ.4 Պոլսէն՝ Լ. Մօզեանի նամակը Մ. Վերածինին 122ա
Մ.Վ.5 Երուանդ Գուլտուքեանի նամակը 123բ
Մ.Վ.6 Ե. Գտիկեանի նամակը 124ա
Մ.Վ.7 Կարապետ Ջաւուշի կոչը 124բ
Մ.Վ.8 Ժամկոչեանի նամակը Վերածինին 125ա
Մ.Վ.9 (անստորագիր) 125բ
Մ.Վ.10 Վահրամի նամակը 126ա
Մ.Վ.11 Գ. Մարգարեանի նամակը 126բ
Մ.Վ.12 Վահան Արամեանի նամակը 127ա
Մ.Վ.13 Հալըպճեանի նամակը 127ա
Մ.Վ.14 Հալըպճեանի նամակը 128ա
Մ.Վ.15 (խաչուած) 128ա
Մ.Վ.16 Գ. Մարգարեանի նամակը 128բ
Մ.Վ.17 Գրիգորի երկտողը 128բ
Մ.Վ.18 Հալըպճեանի երկտողը 129ա
Մ.Վ.19 Կիլիկիոյ Կ. Կոմիտէի նամակը 129ա
Մ.Վ.20 Վերածինի նամակը Մերսինի զին. կառավարիչին 129բ
Մ.Վ.21 Հայկի նամակը Վերածինին 130ա
Մ.Վ.22 Հայկի նամակը Վերածինին 131ա
Մ.Վ.23 Ստացագիր 133ա
Մ.Վ.24 Կիլիկիոյ Կ. Կոմիտէի նամակը 133ա
Մ.Վ.25 Արմէն Գարոյի նամակը Մ. Վերածինին 133բ
Մ.Վ.26 Արմէն Գարոյի նամակը 135ա
Յաւելուած Մ. Վերածինի թղթածրարին
ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ ԹԻՒ 5 ԿԻԼԻԿԻՈՅ Կ. Կ. 135բ

Գ.— ՓԱՍՏԱԹՈՒՂԹԵՐ ՊՈԼՍՈՅ ՇՐՋԱՆԻ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ-ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԵՆԷՆ — 1890–1914 138

Պ-1 «Հնչակ»ի թռուցիկ թերթ՝ Գում-Գափուի ցոյցին առթիւ 140ա
Պ-2 Մահափորձ Աշըգեան Պատրիարքի դէմ 143ա
Պ-3 Գարեգին Խաժակի յօդուածը Աշըգեանի դէպքին առիթով 143ա
Պ-4 Յ. Եուսուֆեանի նամակը «Դրօշակ»ին 145ա
Պ-5 Մաքսուտ Սիմոն Պէյի տեռորը 146բ
Պ-6 Եուսուֆեանի նամակը «Դրօշակ»ին 146բ
Պ-7 Լրտես Արտաշէսի ահաբեկումը 148ա
Պ-8 Ապրիլ 3ի ցոյցը Բերայի գերեզմանոցին մէջ 149ա
Պ-9 Մայիս 11ի ժողովրդական ցոյցը 150բ
Պ-10 Ոստիկանապետ Հանի Տիգրանի ահաբեկումը 151բ
Պ-11 Պոլսոյ Կ. Կ.ի ազդը 153բ
Պ-12 Վիրաբոյժ Թիւթիւնճիեվի ահաբեկումը 153բ
Պ-13 Պոլսոյ Կ. Կոմիտէի բաց նամակը «Հնչակ»ի խմբագրութեան 155ա
Պ-14 Մատնիչ Մամբրէի ահաբեկումը 155ա
Պ-15 Թռուցիկ թերթ Հ. Յ. Դ. Պոլսի Կեդրոնական Կոմիտէին, Թիւ 1, 2 157ա
Պ-16 Ահաբեկիչների կռիւը 159ա
Պ-17 Ահաբեկչական գործողութիւններ 160բ
Պ-18 Պոլսէն նամակ՝ «Դրօշակ»ին 161ա
Պ-19 Պոլսի Կ. Կ.ի թռուցիկ թերթը (թիւ 9) երկու ահաբեկիչներու կախաղան բարձրացման առթիւ 162ա
Պ-20 Նոր կախաղաններ 162բ
Պ-21 Մատնիչ Յովհաննէսի տեռորը եւ ահաբեկիչ Մարտիրոս Բաղունեանի մահը 162բ
Պ-22 «Պանք Օթոման» եւ Սամաթիա 163բ
Պ-23 Պոլսոյ Կեդր. Կոմիտէի շրջաբերականները 165ա
Պ-24 Պոլսոյ Կեդր. Կոմիտէի թռուցիկ թերթը (թիւ 11) 166ա
Պ-25 Պոլսոյ Կ. Կ.ի ազդարարագիրը՝ եւրոպական պետութեանց դեսպաններուն 167բ
Պ-26 «Դրօշակ»ի ազդը 168բ
Պ-27 Ահաբեկչական նոր գործողութիւններ Պոլսոյ մէջ 169ա
Պ-28 Պոլսոյ Կեդր. Կոմիտէի նոր յայտարարագիրը 170բ
Պ-29 Ջաւէնի (Յակոբ Գարաքէօզեան) հերոսական մահը 172բ
Պ-30 Ահաբեկում 172բ
Պ-31 Ահաբեկում 173ա
Պ-32 Պոլսոյ եւ Իզմիրի ամառային ծրագիրները 173ա
Պ-33 Ահաբեկում 174ա
Պ-34 Հ.Յ.Դ. Պոլսոյ Պատ. Մարմնի յայտարարութիւնը՝ Օսմանեան Սահմանադրութեան առթիւ 174բ

Պ-35 Հ.Յ.Դ. Պոլսոյ Պատ. Մարմնի 30 Յուլիս 1908ի շրջաբերականը 174բ
Պ-36 Հ.Յ.Դ. Պոլսոյ Պատասխանատու Մարմնի յայտարարութիւնը 176ա
Պ-37 Հ.Յ.Դ. Պոլսոյ Պատ. Մարմնի շրջաբերականները 176բ
Պ-38 Պատասխանատու Մարմնի նախազգուշացումը 177բ
Պ-39 Հ. Յ. Դաշնակցութեան պաշտօնական պահանջները՝ Սահմանադրական Թուրքիոյ կառավարութենէն 178ա
Պ-40 Միջկուսակցական որոշումներ 180բ
Պ-41 Միջկուսակցական համերաշխութեան ժողովի որոշումներէն 181ա
Պ-42 Հրապարակային դասախօսութեանց յայտագիր 181բ
Պ-43 Ինքնապաշտպանութեան Կեդր. Մարմնի շրջաբերականը 182բ
Պ-44 Պոլսոյ Կեդր. Կոմիտէի շրջաբերականը (1913, Յուլիս 20) 184ա
Պ-45 Պոլսոյ Կեդր. Կոմիտէի շրջաբերականը (1913, Սեպտեմբեր 1) 185բ
Պ-46 «Օգնենք Սասունին» Յանձնախումբի թռուցիկը 186ա
Պ-47 Միջկուսակցական համերաշխութիւն 186բ
Պ-48 Պոլսոյ Կեդր. Կոմիտէի շրջաբերականը (1914, Մարտ 26) 188բ
Պ-49 Վիշապի (Պոլսոյ շրջանի) Զ. Շրջանային ժողովը (1914) 191բ
Յաւելուած 195բ

Դ.— ՍՏԵՓԱՆ ԵՍԱՅԵԱՆԻ ԹՈՒՂԹԵՐԸ — 1908–1919 197

Ս.Ե.1 Իզմիրէն՝ Պ. Բաբազեանի նամակը Ստ. Եսայեանին 198ա
Ս.Ե.2 Հալէպէն՝ Արշակի նամակը Ստեփան Եսայեանին 199բ
Ս.Ե.3 Տօքթ. Սուրէն Նշանեանի նամակը 200բ
Ս.Ե.4 Գարահայլըյէն նամակ Ստեփան Եսայեանին 201ա
Ս.Ե.5 Ատանայէն՝ Արշակի նամակը Ստ. Եսայեանին 202ա
Ս.Ե.6 Ստեփան Եսայեանի նամակը Հ.Յ.Դ. Պոլսոյ Պատասխանատու Մարմնին 203ա
Ս.Ե.7 Հ.Յ.Դ. Պոլսոյ Պատասխանատու Մարմնի նամակը 204ա
Ս.Ե.8 Տօքթ. Սուրէն Յ. Նշանեանի երկտողը 204բ
Ս.Ե.9 Ստեփան Եսայեանի նամակը Պոլսոյ Պատասխանատու Մարմնին 205ա
Ս.Ե.10 Պոլսոյ Պատասխանատու Մարմնի նամակը 205բ
Ս.Ե.11 Ստ. Եսայեանի պատասխանը 206ա
Ս.Ե.12 Պոլսոյ Պատ. Մարմնի նամակը 206բ
Ս.Ե.13 Ստ. Եսայեանի նամակը Պոլսոյ Պատասխանատու Մարմնին 207բ
Ս.Ե.14 Արշակի նամակը Ստ. Եսայեանին 208ա
Ս.Ե.15 Պոլսոյ Պատ. Մարմնի նամակը Կեսարիոյ Նորակազմ Կոմիտէին 209ա
Ս.Ե.16 Պատասխանատու Մարմնի նամակը Ստեփան Եսայեանին 209բ
Ս.Ե.17 Բժիշկ Խաչիկ Տէօվլէթեանի նամակը 210բ
Ս.Ե.18 Էվէրէկի Նորակազմ Մարմնի նամակը Կեսարիոյ Կոմիտէին 211ա
Ս.Ե.19 Բժ. Խաչիկ Տէօվլէթեանի նամակը 211բ
Ս.Ե.20 Բժիշկ Խաչիկ Տէօվլէթեանի երկտողը 212ա
Ս.Ե.21 Բժիշկ Խ. Տէօվլէթեանի երկտողը 212ա
Ս.Ե.22 Պոլսոյ Պատ. Մարմնի նամակը Կեսարիոյ Կոմիտէին 212բ
Ս.Ե.23 Վազգէնի նամակը Ստ. Եսայեանին 213ա
Ս.Ե.24 Բժ. Խաչիկ Տէօվլէթեանի նամակը 214ա
Ս.Ե.25 Բժ. Խ. Տէօվլէթեանի նամակը 214բ
Ս.Ե.26 Պատասխանատու Կ. Կոմիտէի նամակը Ստ. Եսայեանին 215ա
Ս.Ե.27 Բժ. Խաչիկ Տէօվլէթեանի նամակը 215բ
Ս.Ե.28 Բժ. Խ. Տէօվլէթեանի նամակը 216ա
Ս.Ե.29 Բժ. Խ. Տէօվլէթեանի նամակը 216բ
Ս.Ե.30 Բժ. Խ. Տէօվլէթեանի նամակը 217ա
Ս.Ե.31 Պողազլեանէն՝ Սուրէն Յ. Նշանեանի նամակը Կեսարիոյ Կոմիտէին 217բ
Ս.Ե.32 Ստ. Եսայեանի նամակը Պոլսոյ Պատասխանատու Մարմնին 218բ
Ս.Ե.33 Գ. Կիւմիւշեանի նամակը Ստ. Եսայեանին 220բ
Ս.Ե.34 Սեւ Բլուրի (Սեբաստիոյ) Կ. Կոմիտէի նամակը Կեսարիոյ Կոմիտէին 221բ
Ս.Ե.35 Վ. Ս. Քիւրքճեանի նամակը Ստ. Եսայեանին 222ա
Ս.Ե.36 Գահիրէէն՝ Ստ. Եսայեանի նամակը Ռուբէն Զարդարեանին 222բ
Ս.Ե.37 Մերսինէն՝ Գ. Կ. Ելանճեանի նամակը Ստ. Եսայեանին 223բ
Ս.Ե.38 Գ. Կ. Ելանճեանի նամակը 224բ
Ս.Ե.39 Համազասպի նամակը Ստ. Եսայեանին 225ա
Ս.Ե.40 Տրապիզոնէն՝ Արտաւազդ Հանըմեանի նամակը Ստ. Եսայեանին 225բ
Ս.Ե.41 Փարիզէն՝ նամակ Ստ. Եսայեանին 226ա
Յաւելուած Ստ. Եսայեանի թղթածրարին 227ա

Ե.— ՏԻԳՐԱՆ ԵԱՂՈՒՊԵԱՆԻ ԹՈՒՂԹԵՐԸ ԵՒ ԱՐԽԻՒԱՅԻՆ ԱՅԼ ԹՈՒՂԹԵՐ — 1907–1921 229

Տ.Ե.1 Բարսեղ Շահպազի բացիկը 237ա
Տ.Ե.2 Բարսեղ Շահպազի նամակը Տիգրան Եաղուպեանին 237բ
Տ.Ե.3 Մ. Նորատունկեանի նամակը Տիգրան Եաղուպեանին 238ա
Տ.Ե.4 Հ.Յ.Դ. Եգիպտոսի Կոմիտէի կոչը 238բ
Տ.Ե.5 Հ.Յ.Դ. Եգիպտոսի Կոմիտէի բացատրական-կոչը 240բ
Տ.Ե.6 Հ.Յ.Դ. Եգիպտոսի Կոմիտէի բաց նամակը՝ ուղղուած Պօղոս Նուպար Փաշային 241բ
Տ.Ե.7 Հ.Յ.Դ. Եգիպտոսի Կոմիտէի կոչը եգիպտահայ հասարակութեան 244բ
Տ.Ե.8 Աղեքսանդրիոյ ընկերական ընդհ. ժողովի դիւանին գիրը՝ Տ. Եաղուպեանին 246ա
Տ.Ե.9 Ստեփան Եսայեանի նամակը 246ա
Տ.Ե.10 Հ.Յ.Դ. Եգիպտոսի Կոմիտէի նամակը Տ. Եաղուպեանին 246բ
Տ.Ե.11 Հայկ Բաթարանեանի նամակը Տիգրան Եաղուպեանին 247ա
Տ.Ե.12 Հայկ Բաթարանեանի նամակը 247բ
Տ.Ե.13 Գարեգինի նամակը Տ. Եաղուպեանին 248ա
Տ.Ե.14 Ատանայէն նամակ Տ. Եաղուպեանին 248բ
Տ.Ե.15 Նամակ եւ հարցարան 249ա
Տ.Ե.16 Հ. Բաթարանեանի նամակը 250բ
Տ.Ե.17 Անդրանիկի նամակը Տ. Եաղուպեանին 250բ
Տ.Ե.18 Հ. Բաթարանեանի երկտողը 251բ
Տ.Ե.19 Գարեգին Տիւրկէրեանի նամակը 252ա
Տ.Ե.20 Գ. Տիւրկէրեանի նամակը 252բ
Տ.Ե.21 Գ. Տիւրկէրեանի նամակը 253ա
Տ.Ե.22 Գ. Տիւրկէրեանի նամակը 253ա
Տ.Ե.23 Եգիպտոսի Շրջ. ժողովի դիւանին պաշտօնագիրը 254ա
Տ.Ե.24 Աղեքսանդրիոյ Կոմիտէի պաշտօնագիրը 254ա
Տ.Ե.25 Հ.Յ.Դ. Եգիպտոսի Ա. Գաւառական ժողովի դիւանին պաշտօնագիրը 254բ
Տ.Ե.26 Այլ պաշտօնագիր 255ա
Տ.Ե.27 Ամերիկայէն՝ Ա. Սարաֆեանի նամակը Տ. Եաղուպեանին 255ա
Տ.Ե.28 Աղեքսանդրիոյ Ենթակոմիտէի նամակը Տ. Եաղուպեանին 256ա
Տ.Ե.29 Վահան Նաւասարդեանի նամակը Տ. Եաղուպեանին 256բ
Տ.Ե.30 Եգիպտոսի Շրջ. ժողովի դիւանին պաշտօնագիրը 256բ

Զ.— ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ 257
1.— Ատենագրութիւն Հովտի, Դաշտի, Խոբշի եւ Արծուաբերդի Շրջանական Ժողովի (1906) 258ա
2.— Մինաս Վերածին
  Ա) Կիլիկիա 262ա
  Բ) Երեւան 1919, Հ.Յ.Դ. 9րդ Ընդհ. Ժողով 263բ
  Գ) Հայաստանի Հանրապետութեան Անկախութեան Փոխառութիւն 265բ
3.— Հաճնոյ ինքնապաշտպանութիւնը 268բ
  ՀԱՃԸՆԻ ՈՒԹԱՄՍԵԱՅ ԴՈՅԱՄԱՐՏԸ Ա. Ջալեան 269ա
ԿԱՐԳ ՄԸ ՃՇԴՈՒՄՆԵՐ 290
ՑՈՒՑԱԿ Ա. ՀԱՏՈՐԻՆ ՄԷՋ ՅԻՇԱՏԱԿՈՒԱԾ ԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ԿԱՐԵՒՈՐ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐՈՒ 293
ՑՈՒՑԱԿ Ա. ՀԱՏՈՐԻ ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒ 293
ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ 299

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

ՆԻՒԹԵՐ Հ. Յ. Դ. ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

Ա. ՀԱՏՈՐ

Հրատարակութեան պատրաստեց եւ խմբագրեց ՀՐԱՉ ՏԱՍՆԱՊԵՏԵԱՆ

Կեդրոնատեղի

LIBRAIRIE HAMASKAINE
10, Rue Hussein Beyhoum
Beyrouth — Liban

ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆԻ
ՎԱՀԷ ՍԷԹԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

Պատուէր	612
Գրակ	19
Աւարտում	15-2-1984

ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆԻ ՎԱՀԷ ՍԷԹԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

Imprimé au Liban
Imprimerie HAMASKAINE